ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩ ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

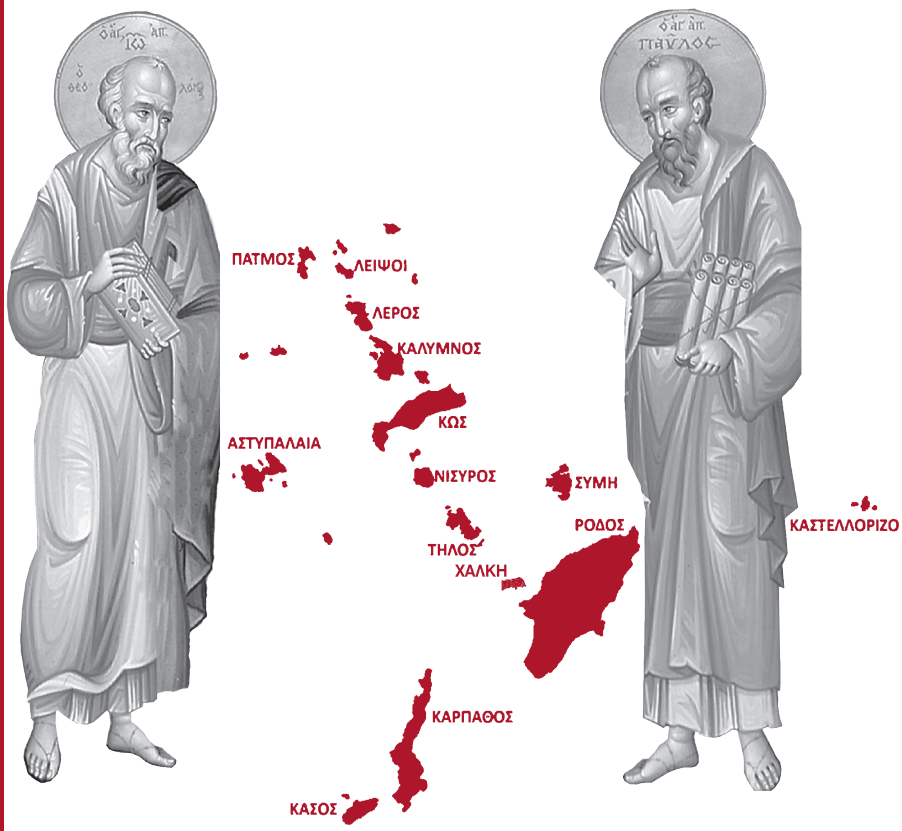

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α΄,
ΕΤΟΣ ΙΒ΄,
ΤΕΥΧΟΣ ΚΔ΄,
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-
ΙΟΥΝΙΟΣ
2020

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩ
ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α', ΕΤΟΣ ΙΒ', ΤΕΥΧΟΣ ΚΔ',
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2020

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΩΝ ΕΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩ ΕΠΑΡΧΙΩΝ ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΘΡΟΝΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α΄, ΕΤΟΣ ΙΒ΄, ΤΕΥΧΟΣ ΚΔ΄,
ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ-ΙΟΥΝΙΟΣ 2020
ISSN: 1792-0507

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ
Διευθυντής Συντάξεως
Μητροπολίτης Ρόδου Κύριλλος

Μέλη:

1. Ἀθανάσιος Μουστάκης
Ἱερά Μητρόπολις Κώου καί Νισύρου

2. Πρωτοπρεσβύτερος Ἀμφιλόχιος Σακαλλέρος
Ἱερά Μητρόπολις Λέρου, Καλύμνου καί Ἀστυπαλαίας

3. Ἀρχιμανδρίτης Καλλίνικος Μαυρολέων
Ἱερά Μητρόπολις Καρπάθου καί Κάσου

4. Γεώργιος Πετρόπουλος
Ἱερά Μητρόπολις Σύμης

5. Ἀρχιμανδρίτης Πολύκαρπος Γρύλλης
Πατριαρχική Ἐξαρχία Πάτμου

ΤΑΧΥΔΡΟΜΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ
«ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ»
Ἱερά Μητρόπολις Ρόδου - Πλατεῖα Ἐλευθερίας - Τ.Κ. 85 100 Ρόδος
Τηλ. 22410-44555, Fax 22410-73480
e-mail: imrodou@gmail.com

Ἐκδοτική Παραγωγή

ΕΠΤΑ ΛΟΦΟΣ ΑΒΕΕ
ΕΚΔΟΤΙΚΕΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙΣ

ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ Α.Β.Ε.Ε.
Ἀρδηττοῦ 12-16, 116 36 Ἀθήνα
Τηλ.: 210.921.7513, 210.921.4820 • Fax: 210.923.7033
www.eptalofos.gr • e-mail: info@eptalofos.gr

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΜΕΡΟΣ Α΄
Πατριαρχικά Μηνύματα

Λόγος Κατηχητήριος ἐπί τῇ ἐνάρξει τῆς Ἁγίας καί Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς 7

Πατριαρχική Ἀπόδειξις ἐπί τῷ Ἁγίῳ Πάσχα 13

ΜΕΡΟΣ Β΄
Μελέτες

Ἡ Ὀρθοδοξία τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας καί Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου Λουκάρεως
Μητροπολίτης Κρήνης Κύριλλος (Κατερέλος) 17

Χριστιανικές Ἀρχαιότητες καί Μνημεῖα τῆς Νοτιοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας
Ἰωάννης Ἠλ. Βολανάκης 47

Ἡ ἀγγελολογία στόν εἰδωλολατρικό κόσμο
Εὐγενία Τσαπῆ 141

Ἐκκλησία καί Δημόσια σφαίρα: Τό δικαίωμα ἔκφρασης σέ διαλεκτική θεώρηση μεταξύ Κανονικοῦ καί Κοσμικοῦ δικαίου
Ἑλένη Μ. Παλιούρα 247

Παλαιά Κάλαντα τῶν Φώτων
Χρίστος Ε. Παπαδόπουλος 447

Ἀνέκδοτη Ἐπιστολή Ἀθανασίου τοῦ Παρίου πρός Λαυριῶτες Μοναχούς
Γεώργιος Μ. Πιτσινέλης 451

Ἀκολουθία τῆς Ἁγίας Παρθενομάρτυρος Δωροθέας, τῆς ἐν Καισάρειᾳ Καππαδοκίας
Σεβ. Μητροπολίτου Ρόδου κ. Κυρίλλου 461

Στερέωση-Ἀποκατάσταση τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ
τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό Νέο Πυλί Κῶ
Γιῶργος Θ. Σιδερῆς..... 493
Ἐθνική Ἀντίσταση (1940-1945). Ἑνωμένη ἀντίδραση μεταξύ
ὠδίνων καί ὀδυνῶν
Νικόλαος Γ. Τσιρέβελος..... 529

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΑ ΜΗΝΥΜΑΤΑ

ΛΟΓΟΣ ΚΑΤΗΧΗΤΗΡΙΟΣ ΕΠΙ ΤΗ ΕΝΑΡΞΕΙ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΚΑΙ ΜΕΓΑΛΗΣ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗΣ

† Β Α Ρ Θ Ο Λ Ο Μ Α Ι Ο Σ
ΕΛΕΩι ΘΕΟΥ
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ,
ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ
ΠΑΝΤΙ ΤΩι ΠΛΗΡΩΜΑΤΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ, ΧΑΡΙΣ ΕΙΗ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗ
ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΚΑΙ ΚΥΡΙΟΥ ΗΜΩΝ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ,
ΠΑΡ' ΗΜΩΝ ΔΕ ΕΥΧΗ, ΕΥΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΧΩΡΗΣΙΣ

Εὐχαριστήριον ὕμνον ἀναπέμποντες τῷ Θεῷ τῆς ἀγάπης, εἰσερχόμεθα καί πάλιν εἰς τήν Ἁγίαν καί Μεγάλην Τεσσαρακοστήν, εἰς τό στάδιον τῶν ἀσκητικῶν ἀγώνων, τῆς νηστείας καί τῆς ἐγκρατείας, τῆς νήψεως καί τῆς πνευματικῆς ἐγρηγόρσεως, τῆς φυλακῆς τῶν αἰσθήσεων καί τῆς προσευχῆς, τῆς ταπεινώσεως καί τῆς αὐτογνωσίας.

Ἄρχεται ἡ νέα εὐλογημένη προσκυνηματική πορεία πρός τό Ἅγιον Πάσχα, τό ὁποῖον *«ἤνοιξεν ἡμῖν παραδείσου τάς πύλας»*. Ἐν Ἐκκλησίᾳ καί ὡς Ἐκκλησία, ἀτενίζοντες τόν Ἀναστάντα Κύριον τῆς δόξης, συμπορευόμεθα ἅπαντες εἰς τήν ὁδόν τῆς κατά χάριν θεώσεως, τήν ὁδηγοῦσαν πρός τά ὑπερουράνια ἀγαθά, *«ἅ ἡτοίμασεν ὁ Θεός τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν»* (Α΄ Κορ. β΄, 9).

Ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὅπου τελεσιουργεῖται *«τό ἀεί μυστήριον»* τῆς Θείας Οἰκονομίας, τά πάντα ἔχουν ἄσειστον θεολογικόν θεμέλιον καί ἀκραιφνῆ σωτηριολογικήν ἀναφοράν. Ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Θεοῦ καί ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι οἱ πυλῶνες τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. Πορευόμεθα πρός τόν αἰώνιον ἡμῶν προορισμόν, μέσα εἰς

τήν ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Θεός ἡμῶν, ὁ *«ἀεί ὑπέρ ἡμῶν»*, δέν εἶναι μία *«ἀνωτέρα δύναμις»*, κεκλεισμένη εἰς τήν ὑπερβατικότητα καί τό μεγαλεῖον τῆς παντοδυναμίας καί τῆς ἁγιότητός της, ἀλλά *«ὁ ἡμετέραν μορφήν ἀναλαβών»* προαιώνιος Λόγος τοῦ Θεοῦ, διά νά καλέσῃ τήν ἀνθρωπότητα εἰς τήν κοινωνίαν τῆς ἁγιότητός Του, εἰς τήν ἀληθῆ ἐλευθερίαν.

Ὁ ἐξ ἀρχῆς *«ἐλευθερίᾳ τετιμημένος»* ἄνθρωπος, καλεῖται νά ἀποδεχθῇ ἐλευθέρως τήν θείαν ταύτην δωρεάν. Εἰς τό θεανδρικόν μυστήριον τῆς σωτηρίας, ἡ συνεργία τοῦ ἀνθρώπου λειτουργεῖ καί ὡς μαρτυρία ἐν τῷ κόσμῳ περί τῆς βιωθείσης εὐεργεσίας –*«τί δέ ἔχεις ὅ οὐκ ἔλαβες;»* (Α΄ Κορ. δ΄, 7)– διά τῆς *«οὐ ζητούσης τά ἑαυτῆς»* ἀγάπης πρός τόν *«ἀδελφόν»*.

Ἡ Ἁγία καί Μεγάλη Τεσσαρακοστή εἶναι κατ' ἐξοχήν καιρός βιώσεως αὐτῆς τῆς Χριστοδωρήτου ἐλευθερίας. Ἡ νηστεία καί ἡ ἄσκησις δέν εἶναι ἔξωθεν ἐπιβληθεῖσα πειθαρχία καί ἑτερονομία, ἀλλά ἑκούσιος σεβασμός τῆς ἐκκλησιαστικῆς πρακτικῆς, ὑπακοή εἰς τήν Παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία δέν ἀποτελεῖ νεκρόν γράμμα, ἀλλά παρουσίαν ζῶσαν καί ζωοποιόν, διαχρονικήν ἔκφρασιν τῆς ἑνότητος, τῆς ἁγιότητος, τῆς καθολικότητος καί τῆς ἀποστολικότητος τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ γλῶσσα τῆς θεολογίας καί τῆς ὑμνολογίας ἀναφέρεται εἰς τό *«χαροποιόν πένθος»* καί εἰς τό *«ἔαρ τῆς νηστείας»*. Ὁ γνήσιος ἀσκητισμός εἶναι πάντοτε χαροποιός, ἐαρινός καί φωτεινός. Δέν γνωρίζει δυϊσμούς καί διχασμούς, δέν ὑποτιμᾷ τήν ζωήν καί τόν κόσμον. Ἡ *«καταθλιπτική ἄσκησις»*, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ εἰς *«ἀποξήρανσιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως»*, οὐδεμίαν ἔχει σχέσιν μέ τό πνεῦμα τῆς Ὀρθοδοξίας, ὅπου ἡ ἀσκητική ζωή καί ἡ πνευματικότης διαποτίζονται ἀπό ἀναστάσιμον εὐφροσύνην. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ, ἡ νηστεία καί ἡ ἄσκησις ἐμπεριέχουν μίαν ἐναλλακτικήν πρότασιν ζωῆς ἀπέναντι εἰς τόν ὑποσχόμενον ψευδεῖς παραδείσους εὐδαιμονισμόν καί εἰς τόν μηδενιστικόν πεσιμισμόν.

Οὐσιῶδες στοιχεῖον τῆς ὀρθοδόξου ἀσκητικῆς πνευματικότητος εἶναι καί ὁ κοινωνικός χαρακτήρ της. Ὁ Θεός τῆς πίστεώς μας εἶναι *«ὁ πιό κοινωνικός Θεός»*, *«Θεός σχέσεων»*. Προσφυέστατα ἐλέχθη ὅτι ἡ Ἁγία Τριάς εἶναι *«ἡ ἄρνησις τῆς μοναξιᾶς»*. Ἡ ἐξατομίκευσις τῆς σωτηρίας καί τῆς εὐσεβείας, ἡ μετατροπή τῆς ἀσκήσεως εἰς ἀτομικόν κατόρθωμα, ἀγνοοῦν τήν τριαδοκεντρικήν ὑφήν

τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος. Ὅταν νηστεύωμεν διά τόν ἑαυτόν μας καί κατά τό ἰδικόν μας μέτρον, τότε ἡ νηστεία δέν ἐκφράζει τό πνεῦμα τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως. Ἡ πνευματικότης εἶναι ζείδωρος παρουσία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τό ὁποῖον εἶναι πάντοτε *«πνεῦμα κοινωνίας»*. Ἡ γνησία ὀρθόδοξος πνευματική ζωή ἀναφέρεται πάντοτε εἰς τήν ἐκκλησιαστικοποίησιν τῆς ὑπάρξεώς μας καί ὄχι εἰς μίαν *«πνευματικήν αὐτοπραγμάτωσιν»*.

Στοιχοῦντες τῇ ἀφιερώσει τοῦ τρέχοντος ἔτους ὑπό τῆς Ἁγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας εἰς *«τόν ποιμαντικόν ἀνακαινισμόν καί τήν ὀφειλετικήν μέριμναν διά τήν νεολαίαν»*, καλοῦμεν τούς ὀρθοδόξους νέους καί τάς νέας νά συμμετάσχουν εἰς τούς πνευματικούς ἀγῶνας τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, διά νά βιώσουν τό ἀνθρωπολογικόν βάθος καί τό ἀπελευθερωτικόν πνεῦμα της, νά κατανοήσουν ὅτι ὁ ὀρθόδοξος ἀσκητισμός εἶναι ὁδός ἐλευθερίας καί ὑπαρξιακῆς ὁλοκληρώσεως ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς εὐλογημένης ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, πυρήν τῆς ὁποίας εἶναι τό *«ἀληθεύειν ἐν ἀγάπῃ»*.

Ἡ ὀρθόδοξος νεότης καλεῖται νά ἀνακαλύψῃ τόν ὁλιστικόν χαρακτῆρα τῆς νηστείας, ἡ ὁποία εἰς τό Τριῴδιον ὑμνεῖται ὡς *«πνευματικῶν ἀγώνων ἀρχή»*, ὡς *«τροφή ψυχῆς»*, ὡς *«μήτηρ τῶν ἀγαθῶν ἁπάντων καί πασῶν τῶν ἀρετῶν»*. Δέν εἶναι ἁπλῶς ἀποχή ἀπό καθωρισμένας τροφάς, ἀλλά ἀγών κατά τῆς φιλαυτίας καί τῆς αὐταρεσκείας, εὐαισθησία διά τόν πάσχοντα συνάνθρωπον καί ἔμπρακτος βοήθεια πρός αὐτόν, εὐχαριστιακή χρῆσις τῆς δημιουργίας, ὑπαρξιακή πληρότης, κοινωνία ζωῆς καί ἀλληλεγγύη. Ἡ ἄσκησις, ἡ νηστεία, ἡ προσευχή, ἡ ταπείνωσις ἀναδίδουν τό ἄρωμα καί τό φῶς τῆς Ἀναστάσεως, ἀπό τήν ὁποίαν ἀντλοῦν νόημα καί κατεύθυνσιν. Αὐτή, ὡς ἡ πεμπτουσία τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καί τοῦ ἐσχατολογικοῦ προσανατολισμοῦ της, συνδέει ἀρρήκτως τήν ζωήν τῆς ἀσκήσεως μέ τήν Θείαν Εὐχαριστίαν, τό μυστήριον τῆς προγεύσεως τῆς ἀνεκλαλήτου χαρᾶς τῆς Βασιλείας τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Τό γεγονός ὅτι εἰς τήν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν ἡ Θεία Εὐχαριστία διετηρήθη ὡς κέντρον τῆς ζωῆς της, συνδέεται μέ τό ὅτι ἡ Ἀνάστασις εἶναι τό θεμέλιον τῆς πίστεώς της καί ὁ φωτεινός ὁρίζων τῆς ἀσκητικῆς πνευματικότητος καί τῆς καλῆς μαρτυρίας ἐν τῷ κόσμῳ.

Μέ αὐτάς τάς σκέψεις, ἐπικαλούμεθα ἐν ταπεινώσει τό ἔλεος καί τήν εὐλογίαν τοῦ Θεοῦ τῆς ἀγάπης, διά νά διατρέξωμεν εὐσεβο-

φρόνως τόν δόλιχον τῆς Ἁγίας καί Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, νά φθάσωμεν τό σωτήριον Πάθος Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ καί, δοξάζοντες τήν ἄφατον Αὐτοῦ μακροθυμίαν, νά λαμπρυνθῶμεν τῇ πανηγύρει τῆς λαμπροφόρου Ἐγέρσεως Αὐτοῦ, τῆς ἀγαγούσης ἡμᾶς ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τήν ἄληκτον Ζωήν.

Ἁγία καί Μεγάλη Τεσσαρακοστή ,βκ΄

† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως
διάπυρος πρός Θεόν εὐχέτης πάντων ὑμῶν

ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΗ ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΕΠΙ ΤΩ ΑΓΙΩ ΠΑΣΧΑ

† **Β Α Ρ Θ Ο Λ Ο Μ Α Ι Ο Σ**
ΕΛΕΩι ΘΕΟΥ
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ,
ΝΕΑΣ ΡΩΜΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ
ΠΑΝΤΙ ΤΩι ΠΛΗΡΩΜΑΤΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ,
ΧΑΡΙΝ, ΕΙΡΗΝΗΝ ΚΑΙ ΕΛΕΟΣ
ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΕΝΔΟΞΩΣ ΑΝΑΣΤΑΝΤΟΣ ΧΡΙΣΤΟΥ

Προσφιλέστατοι ἀδελφοί Ἱεράρχαι καί τέκνα ἐν Κυρίῳ ἀγαπητά,

Φθάσαντες τό Ἅγιον Πάσχα καί γινόμενοι κοινωνοί τῆς χαρᾶς τῆς Ἀναστάσεως, ὑμνοῦμεν τόν πατήσαντα θανάτῳ τόν θάνατον Κύριον τῆς δόξης, τόν συναναστήσαντα μεθ' ἑαυτοῦ παγγενῆ τόν Ἀδάμ καί ἀνοίξαντα πᾶσιν ἡμῖν παραδείσου τάς πύλας.

Ἡ λαμπροφόρος Ἔγερσις τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ διαβεβαίωσις ὅτι κυρίαρχος εἰς τήν ζωήν τοῦ κόσμου δέν εἶναι ὁ θάνατος, ἀλλά ὁ καταργήσας τό κράτος τοῦ θανάτου Σωτήρ, ὁ γνωριζόμενος τό πρότερον ὡς ἄσαρκος Λόγος, ὕστερον δέ ὡς ὁ δι' ἡμᾶς, φιλανθρωπίας ἕνεκεν, σεσαρκωμένος, νεκρωθείς δέ ὡς ἄνθρωπος καί ἀναστάς κατ' ἐξουσίαν ὡς Θεός, ὡς ὁ πάλιν Ἐρχόμενος μετά δόξης πρός πλήρωσιν τῆς Θείας Οἰκονομίας.

Τό μυστήριον καί τό βίωμα τῆς Ἀναστάσεως ἀποτελεῖ τόν πυρῆνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ἡ ὁλόφωτος λατρεία, τά ἱερά μυστήρια, ἡ ζωή τῆς προσευχῆς, ἡ νηστεία καί ἡ ἄσκησις, ἡ ποιμαντική διακονία καί ἡ καλή μαρτυρία ἐν τῷ κόσμῳ, ὅλα ἀναδίδουν τό ἄρωμα τῆς Πασχαλίου εὐφροσύνης. Ἡ ζωή τῶν πιστῶν ἐν Ἐκκλησίᾳ εἶναι καθημερινόν Πάσχα, εἶναι *«ἄνωθεν χαρά»*, ἡ *«χαρά τῆς σωτηρίας»*, ἀλλά καί *«ἡ σωτηρία ὡς χαρά»*[1].

1. π. Ἀλεξάνδρου Σμέμαν, *Ἡμερολόγιον*, ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2003, σ. 223.

Οὕτω, αἱ ἀκολουθίαι τῆς Ἁγίας καί Μεγάλης Ἑβδομάδος δέν εἶναι καταθλιπτικαί, ἀλλά πλήρεις τῆς νικητηρίου δυνάμεως τῆς Ἀναστάσεως. Εἰς αὐτάς ἀποκαλύπτεται ὅτι ὁ Σταυρός δέν ἔχει τόν τελευταῖον λόγον εἰς τό σχέδιον τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου. Αὐτό προαναγγέλλεται ἤδη κατά τό Σάββατον τοῦ Λαζάρου. Ἡ ἐκ νεκρῶν ἔγερσις τοῦ ἐπιστηθίου φίλου τοῦ Χριστοῦ εἶναι προτύπωσις τῆς *«κοινῆς ἀναστάσεως»*. Τό *«Σήμερον κρεμᾶται ἐπί ξύλου»* κορυφοῦται μέ τήν ἐπίκλησιν *«Δεῖξον ἡμῖν καί τήν ἔνδοξόν Σου Ἀνάστασιν»*. Ἐνώπιον τοῦ Ἐπιταφίου ψάλλομεν τό *«Μεγαλύνω τά Πάθη σου, ὑμνολογῶ καί τήν Ταφήν Σου, σύν τῇ Ἀναστάσει»*. Καί, γεγονυίᾳ τῇ φωνῇ, διακηρύσσομεν εἰς τήν Πασχάλιον ἀκολουθίαν τό ἀληθές νόημα τοῦ Σταυροῦ: *«Ἰδού γάρ ἦλθε διά τοῦ Σταυροῦ χαρά ἐν ὅλῳ τῷ κόσμῳ»*.

Ἡ *«κλητή καί ἁγία ἡμέρα»* τοῦ Πάσχα εἶναι ἡ ἀνατολή τῆς *«ὀγδόης ἡμέρας»*, ἡ ἀπαρχή τῆς *«καινῆς κτίσεως»*, ἡ βίωσις τῆς ἰδικῆς μας ἀναστάσεως, τό μέγα *«θαῦμα τῆς ἐμῆς σωτηρίας»*[2]. Εἶναι ἡ βιωματική βεβαιότης ὅτι ὁ Κύριος ἔπαθε καί ἤχθη εἰς θάνατον δι' ἡμᾶς καί ἀνέστη δι' ἡμᾶς *«προοικονομῶν ἡμῖν τήν εἰς ἀπείρους αἰῶνας ἀνάστασιν»*[3]. Καθ' ὅλην τήν Πασχάλιον περίοδον ὑμνολογεῖται μέ ἀπαράμιλλον ποιητικότητα τό ἀνθρωπολογικόν νόημα τῆς λαμπροφόρου Ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, ἡ διάβασις τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τῆς δουλείας εἰς τήν ἀληθῆ ἐλευθερίαν, *«ἡ ἐκ τῶν κάτω πρός τά ἄνω καί τήν γῆν τῆς ἐπαγγελίας πρόοδος καί ἀνάβασις»*[4]. Αὐτή ἡ σωτηριώδης ἐν Χριστῷ ἀνακαίνισις ἐνεργεῖται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὡς δυναμική προέκτασις τοῦ ἤθους τῆς Εὐχαριστίας ἐν τῷ κόσμῳ, ὡς *«ἀληθεύειν ἐν ἀγάπῃ»*, ὡς συνέργεια μετά τοῦ Θεοῦ διά τήν μεταμόρφωσιν τοῦ κόσμου, διά νά καταστῇ οὗτος εἰκών τῆς πληρότητος τῆς τελικῆς ἐπιφανείας τῆς θείας ἀγάπης ἐν τῇ Βασιλείᾳ τῶν Ἐσχάτων. Ζῆν ἐν Χριστῷ ἀναστάντι σημαίνει ἐξαγγέλλειν τό Εὐαγγέλιον *«ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς»*, κατά τό ὑπόδειγμα τῶν Ἀποστόλων, εἶναι ἔμπρακτος μαρτυρία περί τῆς ἐλθούσης χάριτος καί τῆς προσδοκίας τῆς *«καινῆς κτίσεως»*, ὅπου *«ὁ θάνατος οὐκ ἔσται ἔτι, οὔτε πένθος οὔτε κραυγή οὔτε πόνος οὐκ ἔσται ἔτι»*[5].

2. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, *Εἰς τό ἅγιον Πάσχα,* ΒΕΠ 60, σ. 202.
3. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Εἰς τήν Ἀνάληψιν,* PG 151, στ. 277.
4. Γρηγορίου Θεολόγου, ὅ.π., σ. 191.
5. Ἀποκ. κα΄, 4.

Ἡ πίστις εἰς τήν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ καί εἰς τήν ἰδικήν μας συνανάστασιν δέν ἀρνεῖται τήν ἐπώδυνον παρουσίαν τοῦ θανάτου, τοῦ πόνου καί τοῦ σταυροῦ εἰς τήν ζωήν τοῦ κόσμου. Δέν ἀπωθοῦμεν τήν σκληράν πραγματικότητα, οὔτε ἐξασφαλίζομεν εἰς τόν ἑαυτόν μας, διά τῆς πίστεως, ψυχολογικήν κάλυψιν ἀπέναντι εἰς τόν θάνατον. Γνωρίζομεν ὅμως ὅτι ὁ παρών βίος δέν εἶναι ὁλόκληρος ἡ ζωή, ὅτι ἐδῶ εἴμεθα *«ὁδῖται»*· ὅτι ἀνήκομεν εἰς τόν Χριστόν καί ὅτι πορευόμεθα πρός τήν αἰώνιον Αὐτοῦ Βασιλείαν. Ἡ παρουσία τοῦ πόνου καί τοῦ θανάτου, ὅσον ἀπτή καί ἄν εἶναι, δέν ἀποτελεῖ τήν ἐσχάτην πραγματικότητα. Αὐτή εἶναι ἡ ὁριστική κατάργησις τοῦ θανάτου. Εἰς τήν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ δέν ὑπάρχει πόνος καί θάνατος, ἀλλά ἀτελεύτητος ζωή. *«Πρό τοῦ Τιμίου Σταυροῦ Σου»*, ψάλλομεν, *«φοβερός ὁ θάνατος τοῖς ἀνθρώποις· μετά τό ἔνδοξον πάθος, φοβερός ὁ ἄνθρωπος τῷ θανάτῳ»*[6]. Ἡ πίστις εἰς Χριστόν δίδει δύναμιν, καρτερίαν καί ὑπομονήν διά νά ἀντέχωμεν τάς δοκιμασίας. Ὁ Χριστός εἶναι *«ὁ πᾶσαν νόσον ἰώμενος καί ἐκ τοῦ θανάτου λυτρούμενος»*. Εἶναι ὁ παθών δι' ἡμᾶς, ὁ ἀποκαλύψας τοῖς ἀνθρώποις ὅτι ὁ Θεός εἶναι ὁ *«ἀεί ὑπέρ ἡμῶν»*, ὅτι εἰς τήν Ἀλήθειαν τοῦ Θεοῦ ἀνήκει οὐσιωδῶς ἡ φιλανθρωπία Του. Αὐτή ἡ εὐκταία φωνή τῆς θείας ἀγάπης ἀντηχεῖ εἰς τό *«θάρσει, τέκνον»* τοῦ Χριστοῦ πρός τόν παραλυτικόν καί τό *«θάρσει, θύγατερ»*[7] πρός τήν αἱμορροοῦσαν, εἰς τό *«θαρσεῖτε, ἐγώ νενίκηκα τόν κόσμον»*[8] πρό τοῦ Πάθους καί εἰς τό *«θάρσει, Παῦλε»*[9] πρός τόν ἐν φυλακῇ καί ἀπειλῇ θανάτου Ἀπόστολον τῶν Ἐθνῶν.

Ἡ σοβοῦσα πανδημία τοῦ νέου κορωνοϊοῦ ἀπέδειξε πόσον εὔθραστος εἶναι ὁ ἄνθρωπος, πόσον εὐκόλως τόν κυριεύει ὁ φόβος καί ἡ ἀπόγνωσις, πόσον ἀδύναμοι ἀποδεικνύονται αἱ γνώσεις καί ἡ αὐτοπεποίθησίς του, πόσον ἔωλος εἶναι ἡ ἄποψις ὅτι ὁ θάνατος ἀποτελεῖ ἕν γεγονός εἰς τό τέλος τῆς ζωῆς καί ὅτι ἡ λήθη ἤ ἡ ἀπώθησις τοῦ θανάτου εἶναι ἡ ὀρθή ἀντιμετώπισίς του. Αἱ ὁριακαί καταστάσεις ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀνίκανος νά διαχειρισθῇ σθεναρῶς τήν ὕπαρξίν του, ὅταν πιστεύῃ ὅτι ὁ θάνατος εἶναι ἡ ἀνίκητος πραγματικότης καί τό ἀνυπέρβλητον ὅριον. Εἶναι

6. Δοξαστικόν Ἑσπερινοῦ κζ΄ Σεπτεμβρίου.
7. Ματθ. θ΄, 9 καί 22.
8. Ἰωάν. ιστ΄, 33.
9. Πράξ. κγ΄, 11.

δύσκολον νά παραμείνωμεν ἀνθρώπινοι ἄνευ τῆς ἐλπίδος τῆς αἰωνιότητος. Αὐτή ἡ ἐλπίς ζῇ εἰς τήν καρδίαν ὅλων τῶν ἰατρῶν, τῶν νοσηλευτῶν, τῶν ἐθελοντῶν, τῶν δωρητῶν καί ὅλων τῶν γενναιοφρόνως συμπαρισταμένων εἰς τούς πάσχοντας ἀδελφούς, μέ θυσιαστικόν πνεῦμα, αὐτοπροσφοράν καί ἀγάπην. Μέσα εἰς τήν ἀνείπωτον κρίσιν, αὐτοί εὐωδιάζουν ἀνάστασιν καί ἐλπίδα. Εἶναι οἱ *«Καλοί Σαμαρεῖται»*, οἱ ἐπιχέοντες, μέ κίνδυνον τῆς ζωῆς των, ἔλαιον καί οἶνον ἐπί τάς πληγάς, εἶναι οἱ σύγχρονοι *«Κυρηναῖοι»* εἰς τόν Γολγοθᾶν τῶν ἐν ἀσθενείαις κατακειμένων.

Μέ αὐτάς τάς σκέψεις, τιμιώτατοι ἀδελφοί καί προσφιλέστατα τέκνα ἐν Κυρίῳ, δοξάζομεν τό ὑπέρ πᾶν ὄνομα τοῦ Ἀναστάντος Κυρίου, τοῦ πηγάζοντος ζωήν ἐξ οἰκείου φωτός καί φαιδρύνοντος τῷ φωτί τῆς Ἀναστάσεως τά σύμπαντα, δεόμενοι Αὐτοῦ, τοῦ ἰατροῦ τῶν ψυχῶν καί τῶν σωμάτων, τοῦ παρέχοντος ζωήν καί ἀνάστασιν, ὅπως συγκαταβαίνων, ἐν τῇ ἀφάτῳ Αὐτοῦ φιλανθρωπίᾳ, τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων, χαρίζηται ἡμῖν τό πολύτιμον δῶρον τῆς ὑγείας καί κατευθύνῃ τά διαβήματα ἡμῶν εἰς ὁδούς εὐθείας, διά νά καταξιωθῇ ἡ θεοδώρητος ἐλευθερία ἡμῶν ἐν τῷ κόσμῳ, προτυποῦσα τήν τελείωσιν αὐτῆς ἐν τῇ ἐπουρανίῳ Βασιλείᾳ τοῦ Πατρός καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Χριστός Ἀνέστη!

Φανάριον, Ἅγιον Πάσχα ,βκ΄

† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως
διάπυρος πρός Χριστόν Ἀναστάντα
εὐχέτης πάντων ὑμῶν

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΜΕΛΕΤΕΣ

† Μητροπολίτης Κρήνης
ΚΥΡΙΛΛΟΣ (Κατερέλος)

Η ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΛΟΥΚΑΡΕΩΣ

Ὁ Μέγας Θεολόγος, ἴσως ὁ μεγαλύτερος, τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας, ὁ Ἀθανάσιος, ἐπισημαίνει[1] ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα, κάτι τὸ πολὺ σημαντικό: «Οὐ γὰρ αἱ λέξεις τὴν φύσιν παραιροῦνται, ἀλλὰ μᾶλλον ἡ φύσις τὰς λέξεις εἰς ἑαυτὴν ἕλκουσα μεταβάλλει. Καὶ οὐ πρότεραι τῶν οὐσιῶν αἱ λέξεις, ἀλλ᾽ αἱ οὐσίαι πρῶται καὶ δεύτεραι τούτων αἱ λέξεις». Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος[2] ἐπισημαίνει σχετικά: «οὐδὲν γὰρ περὶ τῶν ὀνομάτων ζυγομαχήσωμεν, ἕως ἂν πρὸς τὴν αὐτὴν ἔννοιαν αἱ συλλαβαὶ φέρωσιν». Ὁ Ἰ. Χρυσόστομος[3] παρομοίως τονίζει: «εἰ γάρ τις ἁπλῶς ταῖς λέξεσι παρακάθοιτο καὶ μηδὲν πλέον τῶν γεγραμμένων ἐπιζητοίη, πολλὰ ἁμαρτήσεται». Ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης[4] γράφει ἐπίσης κάτι σχετικὸ καὶ σημαντικό: «Ἔστι μὲν γὰρ ἄλογον, ὡς οἶμαι καὶ σκαιόν, τὸ μὴ τῇ δυνάμει τοῦ σκοποῦ προσέχειν ἀλλὰ ταῖς λέξεσιν». Αἰῶνες ἀργότερα ἕνας ἄλλος γίγαντας τῆς Θεολογίας, στὸ πλαίσιο τῆς διαλεκτικῆς του μὲ τὸν δυτικὸ σχολαστικισμό, ὁ Ἅγιος Γρηγόριος

1. *Κατὰ Ἀρειανῶν* Β΄, 3. PG 26, 152C.
2. *Λόγος 39 εἰς τὰ ἅγια Φῶτα.* PG 36, 345C.
3. *Κατὰ Ἀνομοίων* 8, 10. PG 48, 769.
4. *Περὶ θείων ὀνομάτων* 4, 11. PG 3, 708C.

ὁ Παλαμᾶς[5] θὰ ἐπαναλάβει στὴν ἀντιπαράθεσή του μὲ τὸν μοναχὸ Βαρλαάμ, τὸν Ἅγ. Γρηγόριο τὸν Θεολόγο κάτι ποὺ συμπεριελήφθη στὸν μνημειώδη συνοδικὸ τόμο τοῦ 1351 κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων: «οὐδὲ γὰρ περὶ τῶν ὀνομάτων, κατὰ τὸν Θεολόγον ζυγομαχήσωμεν, κίνδυνον οὐδένα εἰδότες περὶ τὰς λέξεις, ἕως ἂν ὁ νοῦς ὑγιαίνειν δοκῇ... οὐ γὰρ ἐν ρήμασιν ἡμῖν ἀλλ᾽ ἐν πράγμασιν ἡ ἀλήθεια καὶ εὐσέβεια κατὰ τὸν Θεολόγον Γρηγόριον».

Ἐμεῖς ἐδῶ αὐτὲς τὶς ἡμέρες καλούμαστε νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ μιὰ ἄλλη ἐποχὴ ποὺ ἔχει τὶς δικές της σημαντικὲς ἰδιαιτερότητες, τὴν ἐποχὴ τοῦ 17ου αἰώνα. Καλούμαστε νὰ προσεγγίσουμε τὴ μορφὴ ἑνὸς Πατριάρχη ποὺ μέσα στὴν τότε συγκυρία κλήθηκε μόνος, μὲ ἐλάχιστους συνεργούς, μὲ ἀφόρητες ἐξωτερικὲς πιέσεις καὶ ἀνάλαβε ἀπὸ τὴν πρόνοια τοῦ Θεοῦ, νὰ πηδαλιουχήσει τὸ χειμαζόμενο σκάφος τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ παραπάνω ἀποσπάσματα μᾶς ἐπισημαίνουν, ὅτι ὁσάκις ἡ ὀρθόδοξη θεολογικὴ σκέψη κλήθηκε νὰ προσεγγίσει ἑρμηνευτικὰ τὸ μυστήριο τῆς ἀποκεκαλυμμένης ἀλήθειας τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμο, νὰ προσεγγίσει ἑρμηνευτικὰ τὴν καταγραφόμενη στὴ Βίβλο ἀλήθεια, ἔδωσε τὸ προβάδισμα στὴ Θεολογία, στὴν οὐσία **τοῦ ἀποκεκαλυμμένου** μυστηρίου καὶ ὄχι στὴ γλώσσα ὡς ὄργανο ἔκφρασης καὶ καταγραφῆς τῆς θεολογικῆς ἀλήθειας. Ἡ ρεαλιστικὴ αὐτὴ τῶν πραγμάτων προσέγγιση ἔχει βεβαίως τὴ σημασία της γιὰ τὶς θεολογικὲς ἔριδες τοῦ 17ου αἰώνα, ἰδιαίτερα γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ Θεολογία ποὺ ἀπετέλεσε κατ᾽ ἐξοχὴν τὸ κέντρο τοῦ προβληματισμοῦ γιὰ τὴν ἔννοια τῆς **transubstantiatio** (“μετουσίωση”), ἀλλὰ κυρίως ἔχει σημασία, γιατὶ συνιστᾶ ἕνα πολύτιμο ὁδηγὸ γιὰ κάθε ἑρμηνευτικὴ κρίση καὶ ἀπόφαση γιὰ τὴν πολυτάραχη ἐποχὴ τοῦ 17ου αἰώνα. **Ζητητέα ἡ τῶν πραγμάτων ἀλήθεια!**

Εἶναι κοινὸς τόπος τὸ νὰ ποῦμε, νὰ ἐπαναλάβουμε καὶ νὰ ἀναλύσουμε διὰ πολλῶν, ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς, ὅπως αὐτοχαρακτηρίζεται στὶς πηγές, ὁ Ὀρθόδοξος κόσμος τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ καὶ τῶν Σλαύων, ἀπετέλεσε τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀκόρεστης βουλιμίας Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ Προτεσταντῶν ποὺ ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν εἶχε στό-

5. Τόμος συνοδικός, ἐκτεθεὶς παρὰ τῆς θείας καὶ ἱερᾶς Συνόδου, τῆς συγκροτηθείσης κατὰ τῶν φρονούντων τὰ Βαρλαάμ τε καὶ Ἀκινδύνου, ἐπὶ τῆς βασιλείας τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων βασιλέων ἡμῶν Καντακουζηνοῦ καὶ Παλαιολόγου (1351). Ἰ. Καρμίρης, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμος Α΄, Ἐν Ἀθήναις 1952, 315.

χευση τὴ θρησκευτικὴ ὑποταγή, ἀφ᾽ ἑτέρου δέ, δὲν ἦταν ἀπαλλαγμένη καὶ ἀπὸ πολιτικὲς σκοπιμότητες[6]. Σ᾽ αὐτὸ πρέπει νὰ προστεθεῖ τὸ γεγονός, ὅτι τὸ ἑλληνικὸ ὀρθόδοξο ποίμνιο, ἀλλὰ καὶ ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ σλαυϊκοῦ πληθυσμοῦ, εὑρισκόμενο κάτω ἀπὸ τὴ σκληρὴ ὀθωμανικὴ κυριαρχία, δὲν εἶχε τὴν ἐλευθερία νὰ ἀναπτύξει καὶ νὰ προβάλει ἀντιστάσεις στὶς ἀπόλυτα συντονισμένες προσπάθειες ἀλλοίωσης τῆς ταυτότητάς του, προσπάθειες ἐξόντωσης αὐτῆς ταύτης τῆς ὕπαρξής του. Τὸ τραγικὸ ἱστορικὸ δεδομένο εἶναι, ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς ἀπετέλεσε τὸ πεδίο ἀνταγωνισμοῦ Ρωμαιοκαθολικῶν Ἰησουϊτῶν καὶ Προτεσταντῶν μισσιοναρίων μὲ ἐπίδοξο θύμα τὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Εἶναι χαρακτηριστικό, ὅτι οἱ πρέσβεις τῶν διαφόρων χωρῶν τῆς Δύσης στὴν Κωνσταντινούπολη κατέταξαν ἑαυτούς, ἀνάλογα μὲ τὸ θρήσκευμα τοῦ τόπου προέλευσής του σὲ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο στρατόπεδα: Οἱ πρέσβεις τῆς Γαλλίας, τῆς Αὐστρίας, τῆς Βενετίας καὶ τὸ Βατικανὸ φυσικὰ ὑποστήριζαν τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς Ἰησουΐτες, ἐνῶ οἱ πρέσβεις τῆς Ἀγγλίας, Σουηδίας, Ὁλλανδίας καὶ Γερμανίας τοὺς Καλβινιστές[7]. Εἶναι γνωστὲς οἱ παρεμβάσεις τῶν πρέσβεων αὐτῶν στὰ θρησκευτικὰ πράγματα τῆς Ἀνατολῆς μέσῳ κυρίως τῆς δωροδοκίας τῆς Ὑψηλῆς Πύλης, ὥστε ἡ ἀναρρίχηση στὸν θρόνο, ἡ ἔκπτωση ἀπὸ τὸν θρόνο καὶ οἱ λεγόμενες ἀλλαξοπατριαρχίες νὰ μὴν ἀποτελοῦν ἕνα σπάνιο φαινόμενο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ὅτι οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ ἦσαν περισσότερο προκλητικοὶ σὲ βάρος τοῦ Ὀρθοδόξου ποιμνίου καὶ λόγῳ δυνάμεως καὶ ἐξ αἰτίας τοῦ γεγονότος, ὅτι ὁ Προτεσταντισμὸς εἶχε φανεῖ μόλις 100 χρόνια περίπου πρὶν ἀπὸ τὸν Κύριλλο Λούκαρι καὶ ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἐνδιέφερε περισσότερο ἦταν νὰ δικαιολογήσει τὴν ὀρθότητα τῶν θεολογικῶν του ἀπόψεων μέσῳ τῆς σύγκλισης στὴ διδασκαλία μὲ τοὺς Ὀρθοδόξους ἀπέναντι στοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς ποὺ τὸν ἀμφισβητοῦσαν.

Ἡ Πολωνία στὸ τέλος τοῦ 16ου αἰώνα ἀπετέλεσε τὴ λεία τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν σὲ βάρος τῶν Ὀρθοδόξων μὲ τὴ σύγκληση ἀπὸ τὸν Πολωνὸ ἡγέτη Σιγισμοῦνδο Γ΄ τὸ 1596 τῆς συνόδου τοῦ Μπρέστ

6. G. Podskalsky, *Ἡ Ἑλληνικὴ Θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, 1453-1821. Ἡ Ὀρθοδοξία στὴ σφαῖρα ἐπιρροῆς τῶν δυτικῶν δογμάτων μετὰ τὴ Μεταρρύθμιση,* (μετ. Πρωτ. Γ. Μεταλληνός), Ἀθήνα 2008, 59, ὅπου καὶ ὁ λόγος γιὰ «τὸν πολυμέτωπο πνευματικὸ ἀγῶνα» τῆς Ὀρθοδοξίας.

7. G. Podskalsky, ὅπ. παρ., 55-56.

(Βρέστη), ὅπου μετὰ καὶ τὴν ὑπογραφὴ ἐγγράφου τὸ 1595 (23 Δεκεμβρίου, λίγους μῆνες νωρίτερα) τοῦ πάπα Κλήμεντα τοῦ Η΄ (1592-1605), ἐπικυρώθηκε ἡ ἵδρυση οὐνιτικῆς Ἐκκλησίας στὴν Πολωνία[8]. Ὁ Κύριλλος Λούκαρις[9], Ἀρχιμανδρίτης τότε, εἶχε ἀποσταλεῖ στὴν Πολωνία μεταφέροντας τὶς ἐπιστολὲς καὶ τὶς ἀπόψεις τοῦ Πατριάρχη Ἀλεξανδρείας Μελετίου Πηγᾶ, ἐμποδίστηκε ὅμως νὰ τὸ πράξει. Καὶ μόνο τὰ γεγονότα αὐτὰ ἐξηγοῦν καὶ δικαιολογοῦν τὴν ἀποστροφὴ τοῦ Κυρίλλου πρὸς τὸν Ρωμαιοκαθολικισμό. Ὅταν 4 χρόνια μετὰ οἱ Προτεστάντες τώρα συγκάλεσαν Σύνοδο[10] στὴ Βίλνα τὸ 1599 καλώντας καὶ τοὺς Ὀρθοδόξους, προκειμένου ἀπὸ κοινοῦ νὰ διασκεφθοῦν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ, τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν, ὁ Μελέτιος Πηγᾶς, πνευματικὸς Πατέρας τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως ποὺ τὸν εἶχε χειροτονήσει διάκονο καὶ πρεσβύτερο, δι᾽ ἐπιστολῆς του κάλεσε τοὺς Προτεστάντες, νὰ ἑνωθοῦν κάτω ἀπὸ τὴ σκέπη τοῦ Ὀρθόδοξου Πατριάρχη[11]. Μπορεῖ κανεὶς βάσιμα, ἔστω καὶ νὰ ὑποθέσει, ὅτι ὁ Κύριλλος Λούκαρις θὰ εἶχε γνώμη διαφορετική (ὅταν μάλιστα στὴ Βίλνα καὶ στὴ Λεοντόπολη ὀργάνωσε Ὀρθόδοξα Σχολεῖα); Γιὰ τοὺς θρασεῖς Ἰησουΐτες ποὺ χωρὶς ἐπιτυχία προσπάθησαν νὰ ἱδρύσουν καὶ στὸ Ἅγιο Ὄρος θεολογικὴ Σχολὴ[12] ὁ Κύριλλος Λούκαρις θὰ γράψει[13]: «ποτὲ δὲν ἐλλείπουσιν ὡς τὴν σήμερον νὰ κάμνουσιν κάθε λογῆς ἐνέδραν μὲ πολλὰ πανουργεύ-

8. Δ. Γόνης, *Ἱστορικὴ ἀνασκόπηση τοῦ προβλήματος τῆς Οὐνίας,* στό: *Οὐνία. Χθὲς καὶ σήμερα* (Ἐκδ. Ἁρμός), Ἀθήνα 1999, 57-58. I. Croitoru, *Ὀρθοδοξία καὶ Δύση στὴν πνευματικὴ παράδοση τῶν Ρουμάνων. Ἡ ἑνότητα τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ ἡ ὑπεράσπιση τῆς ὀρθόδοξης πίστης ἔναντι τῆς προτεσταντικῆς προπαγάνδας κατὰ τὸν ιζ΄ αἰῶνα,* Β΄, Ἀθήνα 2011, 926.

9. Γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, Βλ. τὴν παρὰ τοῦ G. Podskalsky, ὅπ. παρ., 55 ὑποσ. 33, παρατιθέμενη βιβλιογραφία. Χρ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας (62-1934),* Ἀθῆναι 1985, 645 ἑπ.

10. Φιλάρετος Βαφείδης, Μητρ. Διδυμοτείχου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία,* τόμ. Γ΄, Κωνσταντινούπολη 1912, 53. Ἰ. Καρμίρης, *Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός,* Ἀθῆναι 1937, 39-70. Γ. Χατζηαντωνίου, *Κύριλλος Λούκαρις,* Ἀθῆναι 1954, 24-35.

11. Δ. Κυριακός, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας μέχρι τῶν καθ᾽ ἡμᾶς χρόνων,* τόμ. Γ΄, Ἀθῆναι 1806, 90. Φ. Βαφείδης, ὅπ. παρ., 54-55.

12. Φ. Ἰωαννίδης, Προσηλυτιστικὲς ἀπόπειρες τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας στὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ τὰ ἔτη 1626-1641, *Μακεδονικὰ* 29 (1994), 124-126.

13. G. Hofmann, Griechische Patriarchen und Römische Päpste Untersuchungen und Texte. Patriarch Kyrillos Loukaris und die römische Kirche, *Orientalia Christiana* 15 (1929/52), 99.

ματα νὰ μᾶς διώκουσι καὶ νὰ μᾶς ζημιώνουσι καὶ νὰ μᾶς γυρεύουσι τὸν χαλασμόν μας καὶ τὸν ἀφανισμὸν τοῦ Πατριαρχείου καὶ ὅλης τῆς Ἐκκλησίας τῶν Γραικῶν». Ἡ τραυματικὴ ὅμως ἐμπειρία τοῦ Κυρίλλου στὴν Πολωνία, αὐτοῦ ποὺ στὸ τέλος τῶν σπουδῶν στὴν Πάδοβα[14] εἶχε ἀρνηθεῖ νὰ λάβει τὸ πτυχίο του, γιατὶ αὐτὸ θὰ ἐσήμαινε ἀποδοχὴ τῶν ἀποφάσεων τῆς Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας, δὲν σήμαινε ἀπώλεια τοῦ Ὀρθοδόξου φρονήματος, οὔτε προσχώρησή του σὲ καλβινικὲς θέσεις. Στὴ διακήρυξή του πρὸς τὸν βάϊλο τῆς Βενετίας (1628) ἐπισημαίνει[15], ὅτι «ὁ ἴδιος δὲν εἶχε οὔτε ἔχει ἄλλη πίστη ἢ δόγμα, ἐκτὸς ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ εἶχαν οἱ ἅγιοι Ἕλληνες πατέρες τῆς Ἐκκλησίας». Τονίζει, ὅτι ἡ κρηπὶς τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας εἶναι αὐτὴ καὶ μόνη ἡ δοξασία, ἡ ἀληθὴς καὶ ὀρθόδοξος (1628). Γι᾽ αὐτὸ ἡ Σύνοδος τῶν Ἱεροσολύμων τὸ 1672 θὰ ἀποφανθεῖ[16] αὐθεντικά: «Κύριλλον τοιοῦτον, καλβινόφρονα, οὐδέποτε ἐγνώρισε ἡ Ἐκκλησία».

Πέραν ὅμως ἀπὸ τὴ σαφῆ αὐτὴ διαβεβαίωση ὑπάρχουν δύο στοιχεῖα, διὰ τῶν ὁποίων κατεβλήθη προσπάθεια νὰ ριφθεῖ μελανὴ σκιὰ στὸ πρόσωπο τοῦ μάρτυρος Πατριάρχη. Τὸ πρῶτο εἶναι ἡ γνωστὴ καὶ ἀποδιδόμενη σὲ αὐτὸν Ὁμολογία καὶ τὸ ἄλλο εἶναι ἡ ἰδιωτικὴ ἐπιστολογραφία του μαζὶ μὲ τὴν ἐπιστολογραφία τῶν τότε πρέσβεων καὶ τὴν ἐπιστολογραφία ἡγετικῶν ἐπίσης τότε μορφῶν, τοῦ Καθολικισμοῦ καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ. Στὸ πεντάτομο μνημειῶδες ἔργο ποὺ δημοσίευσε ὁ **Émile Legrand**[17] μὲ τὸν τίτλο, *Bibliographie Hellénique: ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle,* στὸν τέταρτο τόμο ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1896, ὁ Κύριλλος Λούκαρις, σὲ ἐπιστολή του στὸν Ἰταλὸ Marco

14. Χρυσ. Καβουρίδης (πρ. Φλωρίνης), *Ἡ Ὀρθοδοξία τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως* (Εἰσαγωγή-Ἐπιμέλεια Κειμένου-Ὑποσημειώσεις Ν. Μάννης), Ἀθήνα 2016, 37 ἑπ.

15. Δ. Μέρτζιος, Πατριαρχικά, ἤτοι ἀνέκδοτοι πληροφορίαι σχετικαὶ πρὸς τοὺς πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ 1556 ἕως 1702. *Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 15 (1951), ἀρ. 4, 43.

16. Ἰ. Καρμίρης, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας,* τόμος Β΄, Ἐν Ἀθήναις 1953, 306, 707, 719-720.

17. Τόμ. IV, Paris 1896. (Bruxelles 1963). Ἐπιστολὲς τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως δημοσίευσε καὶ ὁ J. Aymon, *Monumens authentiques de la religion des Grecs et de la fausseté de plusieurs confessions de foi des Chrétiens Orientaux,* A la Haye 1708, 31-200 (Περιέχει 17 ἐπιστολές).

Antonio de Dominis[18], φέρεται νὰ ἐκφράζει προτεσταντικὲς θέσεις: Δὲν ἀντέχει νὰ ἀκούει, ὅτι τὰ σχόλια τῆς ἀνθρώπινης παράδοσης, ὅπως χαρακτηρίζει τὴν πατερικὴ ἑρμηνευτικὴ στὴν Ἁγία Γραφή, ἔχουν τὴν ἴδια ἀξία μὲ τὴν ἴδια τὴν Ἁγία Γραφή. Ἡ λατρεία τῶν εἰκόνων εἶναι κατὰ τὴ γνώμη του καταστροφική. Ντρέπεται νὰ ὁμολογήσει, ὅτι ἡ στάση του μπροστὰ στὸν ἐσταυρωμένο Χριστὸ ἦταν βοηθητικὴ στὶς προσευχές του. Ἡ ἐπίκληση τῶν Ἁγίων δὲν εἶναι μόνο περιττή, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ὕβρη στὸν Χριστό, ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ μοναδικὸς μεσίτης τῆς σωτηρίας. Εἶναι δυνατὸν τέτοιες ἀπόψεις νὰ ἐκφράζουν τὸ φρόνημα τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως;

Θὰ μποροῦσε νὰ ἀδιαφορήσει κάποιος γιὰ τὰ κείμενα αὐτά, ἐὰν ὁ J. Aymon[19] ποὺ ἔζησε λίγες δεκαετίες μετὰ τὸν μαρτυρικὸ θάνατο τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως δὲν εἶχε ἐκδόσει ἄλλες ἐπιστολές του στὴ Χάγη τὸ 1708. Στὰ κείμενα αὐτὰ φέρεται νὰ τονίζει τὴν ἀνάγκη, οἱ Ἕλληνες νὰ ἀρχίσουν νὰ βασίζωνται στὴν αὐθεντία τῶν Γραφῶν καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Σὲ ἐπιστολή του στὸν καλβινιστὴ Θεολόγο καὶ ἐφημέριο στὴν Κωνσταντινούπολη Antonio Leger φέρεται νὰ αὐτοχαρακτηρίζεται ὡς «καλβινιστὴς Πατριάρχης»[20]. Στὴν ἔκδοση τοῦ Legrand περιέχονται 14 ἐπιστολὲς πρὸς τὸν ἔξοχο αὐτοκρατορικὸ ἄνδρα τῆς Ὁλλανδίας, τὸν Δαυΐδ Γουλιέλμο καὶ δύο πρὸς τὸν Ἰωάννη Βογιάρδο, ὁλλανδὸ Θεολόγο καὶ ἱεροκήρυκα στὴ Χάγη[21]. Πρὸς τί ἡ τόσο στενὴ ἐπικοινωνία;

Θὰ μποροῦσε νὰ κάνει κανεὶς πολλὲς ὑποθέσεις, γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὰ παραπάνω κείμενα. Ἐξέφραζαν τὶς αὐθεντικές του ἀπόψεις ἢ ἀποτελοῦσαν φιλοφρονήσεις εὐγενείας –ἰδιαίτερα αὐτὲς πρὸς τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Καντεμβουργίας Γεώργιο Ἄμποτ[22]–, ποὺ μόνο στὸ περιβάλλον τῆς τότε συγκυρίας μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν; Μήπως εἶναι κείμενα πλαστά; Μήπως δόλια ἀποδίδονται στὸν Κύριλλο Λούκαρι; Γιατί τὰ κείμενα αὐτὰ ἀντιφάσκουν στὸ περιεχόμενο μὲ τὰ κείμενα τοῦ Λουκάρεως ποὺ ἡ Σύνοδος τοῦ 1672 θεωρεῖ ὡς δικά του καὶ αὐθεντικά; Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθοῦν πράξεις τοῦ

18. Ém. Legrand, ὅπ. παρ., IV, 329-340. Ἡ ἐπιστολὴ φέρει χρονολογία 6 Σεπτεμβρίου 1618.

19. J. Aymon, *Monumens authentiques de la religion des Grecs,* ὅπ. παρ.

20. Γιὰ σχετικὴ ἀλληλογραφία βλ. J. Aymon, *Monumens authentiques,* 130-164, 182-195.

21. Χρυσ. Καβουρίδης, ὅπ. παρ., 52-53.

22. Χρυσ. Καβουρίδης, ὅπ. παρ., 59-62.

Κυρίλλου Λουκάρεως, ὅπως αὐτὴ τῆς ἁγιοκατάταξης τοῦ Ἁγ. Γερασίμου Κεφαλληνίας[23] τὸ 1622, ὅταν εἶχε ἀναρριχηθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ στὸν Πατριαρχικὸ θρόνο, μὲ αὐτὰ ποὺ γράφει τὴν ἴδια ἐποχὴ στὸν ἄγγλο πρέσβυ στὴν Κωνσταντινούπολη Thomas Roe ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἄμποτ[24]; Σὲ ἐπιστολή[25] του στὸν Ἐπίσκοπο Λίνκολν John Williams στὶς 29 Ἀπριλίου 1622 θεωρεῖ ἤδη τὸν Κύριλλο Λούκαρι ὡς πραγματικὸ Καλβινιστή, ὡς γνήσιο τέκνο τους, ἐνῶ ὁ προαναφερθεὶς Ἄμποτ ἐπισημαίνει[26]: «Ὅσο γιὰ τὸν Πατριάρχη δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι στὶς θρησκευτικές του πεποιθήσεις εἶναι γνήσιος καλβινιστὴς καὶ γι᾽ αὐτὸ οἱ Ἰησουΐτες σὲ αὐτὰ τὰ μέρη τὸν διαβάλλουν». Εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθεῖ κάποιος προτεστάντης, ὅταν χαρακτηρίζει[27] μὲν τὸ Βάπτισμα καὶ τὴ Θ. Εὐχαριστία ὡς Μυστήρια maxima, potissima καὶ principalia, δὲν ἀρνεῖται ὅμως τὰ ὑπόλοιπα καὶ δὲν παραλείπει νὰ ἐπισημάνει, ὅτι ἡ Ὀρθόδοξη Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία στερρῶς ἔχεται τῶν πατρώων δογμάτων, τὰ ὁποῖα διατηρεῖ ἀκαινοτόμητα καὶ ἀπαραχάρακτα; Γράφει[28] σχετικὰ μὲ τὶς τρεῖς θεωρήσεις τοῦ Μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας: «πρώτη εἶναι τῶν Ρωμαίων, ἡ δεύτερη τῶν Λουθηρανῶν καὶ ἡ τρίτη τῶν Ὀρθοδόξων: Istam ego sequor (Αὐτὴν ἐγὼ ἀκολουθῶ)». Θὰ χρειαζόταν πολὺς χρόνος, γιὰ νὰ ἐξηγηθεῖ, γιατί ἡ μνημονευθεῖσα ἐπιστολὴ στὸν Marco Antonio de Dominis, ἀρχιεπίσκοπο Σπαλάτρου καὶ Μητροπολίτη Δαλματίας, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρι[29].

Ἡ διαβολὴ καὶ ἡ συκοφαντία δὲν ἀσκεῖτο μόνο ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ τὴν Propaganda Fidei, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ

23. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Ὁ Ἅγιος Γεράσιμος, ὁ «Νέος», Ἀσκητὴς Κεφαλληνίας (1509-15 Αὐγούστου 1579),* ἐπιμ. Γρηγ. Παπαμιχαήλ, Ἀθῆναι 1941, 18. Cl. Tsourkas, *Le débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans,* Thessalonique 1967, 52. Μητρ. Ρόδου Κύριλλος, Κύριλλος Λούκαρις Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *MOXE* 10, 425.

24. Th. Roe, *The Negotiation of Sir Thomas Roe, in his embassy to the Ottoman Porte, from the year 1621-1628 inclusive... 1740,* London 1740, 102.

25. Th. Roe, ὅπ. παρ., 36.

26. Th. Roe, ὅπ. παρ., 102.

27. Ém. Legrand, ὅπ. παρ., 292-302. *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν ὁλλανδὸ Θεολόγο Ἰωάννη Witenboguest,* (22 Σεπτεμβρίου 1613).

28. Ém. Legrand, ὅπ. παρ., 319. *Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν αὐτοκρατορικὸ ἀξιωματοῦχο τῆς Ὁλλανδίας David Wilem.*

29. Χρυσ. Καβουρίδης, ὅπ. παρ., 66 ἐπ. Ém. Legrand, ὅπ. παρ., 329-340.

τῶν Καλβινιστῶν, γιὰ τοὺς ὁποίους ἦταν ἀπόλυτη ζωτική, ὑπαρξιακή, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, ἀνάγκη νὰ καταδεικνύουν τὴν ὁμοφροσύνη της μὲ τὴν ἀρχαία Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς ὡς σταθερὴ βακτηρία καὶ ὅπλο ταυτόχρονα στὴ διαπάλη τους μὲ τοὺς Ρωμαιοκαθολικούς[30]. Ὅσο ἡ ὑποψία αὐτὴ στὴν πορεία τοῦ χρόνου καὶ στὸ βάθος τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας ἀποδεικνύεται ὅλο καὶ πιὸ βάσιμη, τόσο περισσότερο ἀποκαλύπτεται τὸ μέγεθος τῆς συκοφαντίας καὶ τῆς προσπάθειας σπίλωσης καὶ τὸ ἄκριτο καὶ ἄδικο τῆς δριμείας ἐπίθεσης τοῦ Ρώσου ἱστορικοῦ Ἀλεξέϊ Πετρόβιτς Λέμπεντεβ (1845-1908) στὸ πρόσωπο τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου[31].

Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση ὁδηγεῖ ἡ ἀποδιδόμενη στὸν Κύριλλο Λούκαρι Ὁμολογία. Εἶναι γνωστὸς ὁ διχασμὸς στὴν ἔρευνα, γιὰ τὸ ἐὰν ὁ Λούκαρις εἶναι ὁ ἀληθινὸς συντάκτης αὐτῆς τῆς Ὁμολογίας[32] μὲ τὰ 18 κεφάλαια καὶ τὶς 4 ἐρωταποκρίσεις. Ἐὰν δὲν εἶναι ὁ ἀληθινὸς συντάκτης, μήπως ἐκβιάστηκε καὶ ἐξαναγκάστηκε νὰ ὑπογράψει τὸ κείμενο; Ὅπως καὶ ὁ St. Runciman[33] μᾶς πληροφορεῖ, κάποιοι θεωροῦν, ὅτι ἡ Ὁμολογία εἶναι ἔργο τοῦ Antonio Leger. Ἄλλοι θεωροῦν ὡς συντάκτες καλβινιστὲς ἱερεῖς ἀπὸ τὴ Γενεύη. Ἄλλοι θεωροῦν ὡς συντάκτες τοὺς Ἰησουΐτες ποὺ θέλησαν μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ νὰ ὑπονομεύσουν τὸ ὀρθό του φρόνημα. Ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος[34] θεωρεῖ ὡς πλαστογράφο τῆς Ὁμολογίας τὸ Ναθαναὴλ Κωνώπιο, μαθητὴ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, ἐνῶ δὲ θὰ πρέπει νὰ θεωροῦνται ἀθῶοι ὁ πρωτουργὸς Ἀντώνιος Λεγῆρος καὶ ὁ συμπράξας ἱερομόναχος ὀνόματι Ἰγνάτιος. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ σοβαροὺς θεολόγους καὶ ἱστορικοὺς ἐρευνητὲς κατηγορηματικὰ ἀρνοῦνται τὴ μομφή, ὅτι συγγραφεὺς τῆς Ὁμολογίας ὑπῆρξε ὁ Κύριλλος Λούκαρις, ὅπως ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ ἱστορικὸς

30. Πρωτ. Γ. Χειλᾶς, *Ὁ Κύριλλος Λούκαρις καὶ ἡ Γραμματεία τῶν Συνόδων τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰώνα,* Θεσσαλονίκη 2012, 161-162.

31. Χρυσ. Καβουρίδης, ὅπ. παρ., 28 ἑπ.

32. Γιὰ τὸ κείμενο τῆς Ὁμολογίας, βλ. Ἰ. Καρμίρης, ὅπ. παρ., Β΄, 565-570. P. Trivier, *Cyrille Lucar. Sa vie et son influence (1572-1638),* Paris 1877, 98-129.

33. St. Runciman, *Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία ἐν αἰχμαλωσίᾳ,* τόμ. Β΄, μετ. Ν. Παπαρρόδου, Ἀθήνα 1979, 502-503.

34. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Ἀπολογία Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως,* ἐν Ἱεροσολύμοις 1905, 10, 17. Ὁ Ναθαναὴλ Κωνώπιος θεωρεῖται ὅτι πλαστογράφησε τὴν Ὁμολογία.

Μελέτιος[35], ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος[36], ὁ Κ. Σάθας[37], ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος[38], ὁ Μανουὴλ Γεδεών[39], ὁ Ἰεζεκιὴλ Βελανιδιώτης[40], ὁ Μητροπολίτης Διδυμοτείχου Φιλάρετος Βαφείδης[41], ὁ Περ. Ζερλέντης[42] καὶ ὁ μνημονευθεὶς Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Παπαδόπουλος. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ ἀντίπαλη ὁμάδα καὶ αὐτὴ –δυστυχῶς– ἰσχυρὴ ποὺ ἀποδίδει τὴν πατρότητα τῆς Ὁμολογίας στὸν Κύριλλο Λούκαρι. Μιὰ σειρὰ ἀπὸ νεώτερους ἐρευνητὲς προσανατολίζονται στὴν ἴδια γραμμή. Μεταξὺ αὐτῶν: ὁ G. Podskalsky[43], ὁ Χρ. Ἀνδροῦτσος[44], ὁ Ἀνδρόνικος Δημητρακόπουλος[45], ὁ Φ. Βαφείδης[46], ὁ Δ. Μπαλᾶνος[47], ὁ Μ. Ρενιέρης[48], ὁ Ἀπ. Βακαλόπουλος[49].

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπὸ τὶς τοποθετήσεις αὐτές, δὲν ἔχουν δοθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς ποὺ ἀποδίδουν τὴν πατρότητα τῆς Ὁμολογίας στὸν Κύριλλο Λούκαρι πειστικὲς ἀπαντήσεις σὲ ἀρκετὰ ἐρωτήματα:

• Γιατί ἡ Ὁμολογία ἐκδόθηκε τὸ πρῶτον στὴ Γενεύη καὶ μάλιστα στὰ Λατινικά;

• Γνώριζε ὁ Κύριλλος Λούκαρις τόσο καλὰ Λατινικά, ὥστε νὰ συντάξει αὐτὸ τὸ κείμενο στὴ συγκεκριμένη γλώσσα;

• Ἦταν ἱκανὸς ὁ Κύριλλος Λούκαρις νὰ συντάξει μιὰ τέτοια

35. Μελετίου Ἀθηνῶν, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία,* τόμ. Γ΄, Βιέννη 1784, 447.

36. Κ. Οἰκονόμου, *Περὶ τῶν Ο΄ Ἑρμηνευτῶν,* τ. IV, Ἀθῆναι 1849, 131.

37. Κ. Σάθας, *Βιογραφικὸν σχεδίασμα περὶ τοῦ Ἱερεμίου Β΄ (1572-1594),* Ἀθῆναι 1870, 244.

38. Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους,* Ἀθῆναι 1887, 491.

39. Μανουὴλ Γεδεών, *Κύριλλος ὁ Λούκαρις,* Ἀθήνα 1938, 319-320.

40. Ἰεζεκιὴλ Βελανιδιώτης, *Ὁ ἐθνομάρτυς Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις,* Ἀθῆναι 1905, 5.

41. Φιλάρετος Βαφείδης, ὅπ. παρ., 64.

42. Περικλῆς Ζερλέντης, *Ἐπιστολαὶ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως πρὸς Ἀξέλιον Ὀξεστιέρναν,* Ἀθῆναι 1902, 15.

43. G. Podskalsky, ὅπ. παρ., 55.

44. Χρ. Ἀνδροῦτσος, *Δοκίμιον Συμβολικῆς ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου,* Ἀθῆναι 1901, 33.

45. Ἀ. Δημητρακόπουλος, *Βίος τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως,* Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον ὑπὸ Μ. Π. Βρεττοῦ, Ἀθῆναι 1870, 41.

46. Φιλάρετος Βαφείδης, ὅπ. παρ., 64, 68-73.

47. Δ. Μπαλᾶνος, *Ἡ Ὁμολογία Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως,* Ἀθῆναι 1906, 5.

48. Μᾶρκος Ρενιέρης, *Κύριλλος Λούκαρις ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης,* Ἐν Ἀθήναις 1859, 53, 65.

49. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἡ Ἱστορία τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ,* Γ΄, Θεσσαλονίκη 2002.

Ὁμολογία μὲ δογματικὸ περιεχόμενο, μὲ θέσεις σὲ ἀνθρωπολογικά, ἐκκλησιολογικὰ καὶ σωτηριολογικὰ θέματα, ὅταν ἀπὸ τὰ ἄλλα κείμενά του, τὶς Ὁμιλίες του, ἀβίαστα προκύπτει τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἠσχολεῖτο περισσότερο μὲ πρακτικά, κατ᾽ ἐξοχὴν καὶ κυρίως ποιμαντικὰ θέματα;

• Πῶς εἶναι δυνατὸν στὴν ἐπιγραφὴ τῆς Ὁμολογίας ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1629 στὴ Γενεύη νὰ ἀναγράφεται: «Confessio fide i reverendissimi domini Cirilli Patriarchae Constantinopolitani nomine et consensu Patriarchum Alexandrini et Hierosolymitani...», ὅταν εἶναι γνωστό, ὅτι τόσο ὁ Ἀλεξανδρείας Γεράσιμος (Σπαρταλιώτης) καὶ ὁ Ἱεροσολύμων Θεοφάνης ἀπεκύρηξαν ἀμέσως τὸ περιεχόμενό[50] της;

• Πῶς εἶναι δυνατὸν μὲ τὴν ἔκδοση τῆς Ὁμολογίας στὰ Λατινικά (1629), νὰ κυκλοφορήσουν ταυτόχρονα μεταφράσεις[51] στὰ ἀγγλικά, γαλλικὰ καὶ γερμανικά;

• Πῶς μπορεῖ τὸ περιεχόμενο τῆς Ὁμολογίας νὰ πλησιάζει μὲ πιστότητα τὰ κείμενα τοῦ Καλβίνου "Institutio christianae religionis", τὴ "Confessio Belgica" καὶ τὴ "Confessio Gallicana"[52]; Ἀπὸ ποῦ τεκμαίρεται, ὅτι ὁ Κύριλλος Λούκαρις εἶχε διαβάσει ἢ καλύτερα μποροῦσε νὰ διαβάσει καὶ νὰ κατανοήσει σὲ βάθος τὰ κείμενα αὐτά;

• Ἐὰν ὁ Κορνήλιος Ἄγα, ὁ Ὁλλανδὸς πρεσβευτής, εἶχε τὸ πρωτότυπο κείμενο τῆς Ὁμολογίας μὲ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Λουκάρεως, τότε γιατί δὲν τὸ ἐξέδωσε, ἀλλὰ ἔστειλε στὴ Γενεύη ἀντίγραφο μὲ τὴ δική του ὑπογραφή: Cornelius Haga[53];

• Πῶς εἶναι δυνατὸν τὸ ἑλληνικὸ κείμενο τῆς Ὁμολογίας[54] ποὺ ἀπεστάλη ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Λεγῆρο (προτεστάντη ἱερέα στὴν Κωνσταντινούπολη) πρὸς τὸν Διοδάτη (καθηγητὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς

50. Εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέρον, ὅτι ὁ Ἱεροσολύμων Θεοφάνης (1630) ἐγγυᾶται τὴν ὀρθόδοξη πίστη τοῦ Λουκάρεως. G. Podskalsky, ὅπ. παρ., 299.

51. Ém. Legrand, *Bibliographie hellénique,* I, Paris 1894, 267-272. G. Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ Εὐρωπαϊκὴ Πολιτική, 1620-1638,* μετ. Δημ. Κούρτοβικ, Ἀθήνα 1992, 226-227.

52. Ἰ. Καρμίρης, *Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός,* 225.

53. Χρυσ. Καβουρίδης, ὅπ. παρ., 109.

54. Ἡ ἑλληνικὴ ἔκδοση τῆς Ὁμολογίας ἔχει τίτλο: «Ἀνατολικὴ ὁμολογία τῆς χριστιανικῆς πίστεως». Προηγεῖται πρόλογος τῶν Θεολόγων Diodati καὶ Le clerc. Πρωτ. Γ. Χειλᾶς, ὅπ. παρ., 77.

Γενεύης) καὶ ὑποτίθεται, ὅτι φέρει τὴ γνήσια ὑπογραφὴ τοῦ Λουκάρεως, νὰ μὴν ἔχει σχέση ὡς πρὸς τὸ ὕφος καὶ τὴν ἀρχαιοπρεπῆ χροιὰ τῶν ἐπισήμων πατριαρχικῶν κειμένων τῆς περιόδου, νὰ μὴν ἀναφέρεται καθόλου στὴν πρώτη σύνταξη τῆς Ὁμολογίας στὰ Λατινικά[55] καὶ νὰ ἀποστέλλεται χωρὶς μιὰ συνοδευτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Λουκάρεως;

• Πῶς ἐξηγεῖται, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κύριλλος Λούκαρις ἀποστέλλει τὸ 1634 πρὸς τοὺς Ρουθηνίους Ὀρθοδόξους, «τῇ ἐν Λεοντοπόλει ἀδελφότητι τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου ἐπονομαζομένης, πᾶσιν τοῖς ὀρθοδόξοις ἀρχιερεῦσιν, ἱερεῦσιν καὶ λαϊκοῖς καὶ πᾶσιν τοῖς... ὀρθοδόξοις Χριστιανοῖς, τοῖς ἐν τῇ μικρᾷ Ρωσσίᾳ οὖσι...» ἐπιστολή, γραφεῖσα ἕνα χρόνο μετὰ ἀπὸ τὴ δημοσίευση τῆς Ὁμολογίας στὰ Ἑλληνικά, ὅπου ἀντιμετωπίζει ὡς ἐξῆς τὶς συκοφαντίες ἐναντίον του: «Ἡμεῖς τὸ τῆς εὐσεβείας ποτισθέντες ἀρχῆθεν γάλακτι καὶ ὑπὸ Ὀρθοδόξοις τεθραμμένοι δόγμασι, τῶν ὀρθῶν ἀεὶ δογμάτων ἀντεχόμεθα τῆς μητρὸς ἡμῶν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας... μηδεμίαν ὅλως παρασαλεύσαντες ὧν εὕρομεν τάξεων, ἅτε ὀρθῶς καὶ ἀνεπιλήπτως κειμένων, ἀλλὰ καὶ δημοσίᾳ ταύτας λόγοις τε καὶ ἔργοις κηρύξαντες... Ἀλλ᾽ οἱ τυφλοὶ πὼς τὸ φῶς μῶμον ἡμῖν προσάψαι σπουδάζουσι, καλβινισμὸν ἐγκαλοῦντες καὶ αἵρεσιν, τὴν ἰδίαν κακὴν προαίρεσιν παραδειγματίζοντες καὶ ἑαυτοὺς τοῖς πᾶσι πονηροὺς καὶ ἀμαθεῖς ἀποφαίνοντες... ἀλλὰ μάτην πονοῦσιν ἅτε Θεῷ καὶ τῇ ἀληθείᾳ προσκρούοντες»[56].

Ὑπάρχει πιὸ ξεκάθαρη ἀποκήρυξη τοῦ Καλβινισμοῦ ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτό;

• Πῶς ἐξηγεῖται ἡ ἐπιστολὴ[57] τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Τρανσυλβανίας Βετλὲν Γαβάρ, ὅπου σθεναρὰ ἀποδοκιμάζει τὸ γεγονὸς τῆς προσχώρησης στὸν Προτεσταντισμὸ τῶν Βλάχων ποὺ ἀνῆκαν στὴ δικαιοδοσία του;

• Πῶς ἐξηγεῖται τὸ ἴδιο τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Κύριλλος Λούκαρις κατόρθωσε νὰ γίνει ἄλλες 3 φορὲς Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς Ὁμολογίας, τῆς ὁποίας ἡ ἔκδοση ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο –τοὐλάχιστον– προκάλεσε θύελλα ἀντιδράσε-

55. Ἡ ἀποσταλεῖσα στὰ ἑλληνικὰ Ὁμολογία τυπώθηκε μαζὶ μὲ τὴν προγενέστερη λατινική της ἔκδοση τὸ 1633 στὴ Γενεύη. G. Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ Εὐρωπαϊκὴ Πολιτική, 1620-1638,* 229.

56. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Ἀπολογία Κυρίλλου,* 21-24.

57. Γιὰ τὸ κείμενο τῆς Ἐπιστολῆς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 27 (1869), 633.

ων; Πρακτικὸ τῆς ἐκλογῆς του σὲ Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ἀναφέρει[58]: «Πάλιν πρὸ τῶν λοιπῶν ἐξελεξάμεθα ἄξιον καὶ ἐπιτήδειον εἰς τὴν τοιαύτην ἐπιστασίαν τὸν ἐπ᾽ ἀρετῇ καὶ σοφίᾳ διαβόητον τὸν αὐτὸν Μακαριώτατον Κύριον Κύριλλον». Ὁ ἴδιος ὁ Κύριλλος σὲ ἐπιστολή του τὸ 1637 πρὸς τὸν Ἐπίσκοπο Ἀθανάσιο Βελεριανὸ[59] τὸν προτρέπει «τηρεῖν ἐν ἅπασι τὴν κανονικὴν ἀκρίβειαν καὶ τὰς ἐκκλησιαστικὰς καὶ νομίμους παραδόσεις ὡς λόγον ἀποδοῦναι τῷ Θεῷ». Εἶναι δυνατὸν τὸ ἴδιο πρόσωπο νὰ εἶναι ὁ συντάκτης τῆς Ὁμολογίας; Παράλληλα εἶναι γνωστὴ ἡ ἀνεπιφύλακτη καταδίκη τοῦ περιεχομένου τῆς Ὁμολογίας ἀπὸ τὸν Ματθαῖο Καρυοφύλλη[60], τὸν Γεώργιο Κορέσιο[61], τὸν Γρηγόριο Μυρμηγουσιάνο[62], τὸν Ἀθανάσιο τὸν Ρήτορα[63], τὸν πασίγνωστο καὶ ἐγνωσμένο Θεολόγο Μελέτιο Συρίγο[64] ποὺ ἔγραψε τὴν περίφημη ἀντίρρηση κατὰ τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν Μητροφάνη Κριτόπουλο[65], συγγραφέα ἰδίας Ὁμολογίας, ὁ ὁποῖος τόσο στενὰ συνεδέετο μὲ τὸν Κύριλλο Λούκαρι καὶ εἶχε πολλαπλῶς εὐεργετηθεῖ ἀπὸ αὐτόν. Δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἄσχετη καὶ ἡ Ὁμολογία τοῦ Πέτρου Μογίλα, τοῦ Μητροπολίτου Κιέβου, ὁ ὁποῖος γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τὶς ἀρνητικὲς ἐπιδράσεις τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας στὸν χῶρο τῶν Σλάβων ἔγραψε καὶ αὐτὸς δική του Ὁμολογία[66].

---

58. Ém. Legrand, ὅπ. παρ., IV, 341. Ὁ Κύριλλος Λούκαρις ἐξελέγη τὸν Ὀκτώβριο-Νοέμβριο 1612 τοποτηρητὴς τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Διετέλεσε Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης: α) 4 Νοεμβρίου 1620-17 Ἀπριλίου 1623, β) 22 Σεπτεμβρίου 1623-4 Ὀκτωβρίου 1633, γ) 12/22 Ὀκτωβρίου 1633-6/16 Μαρτίου 1634, δ) 2/12 Ἀπριλίου 1634-15 Μαρτίου 1635, ε) 10/20 Μαρτίου 1637-19/29 Ἰουνίου 1638.

59. Χρυσ. Καβουρίδης, ὅπ. παρ., 148.

60. Ém. Legrand, ὅπ. παρ., I, 1896.

61. Χφ. Μετοχίου Παναγίου Τάφου 535, φφ. 17ʳ-20.

62. G. Podskalsky, ὅπ. παρ., 252-253.

63. G. Podskalsky, ὅπ. παρ., 270.

64. Ἀντίρρησις Μελετίου Συρίγου, Ἱερομονάχου τοῦ Κρητός, πρὸς τὴν ἐκδοθεῖσαν ὁμολογίαν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὑπὸ Κυρίλλου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐπιγραφεῖσαν ἐν ὀνόματι τῶν Χριστιανῶν ἁπάντων τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐκ τῆς Ἑλλήνων εἰς τὴν κοινὴν μετενεχθεῖσαν διάλεκτον, Βουκουρέστιον 1690.

65. Ἰ. Καρμίρης, *Μητροφάνης Κριτόπουλος καὶ ἡ ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία του νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδομένη,* Ἀθῆναι 1937, 147-160.

66. Ἰ. Καρμίρης, ὅπ. παρ., 593-686.

Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀναπάντητα ἐρωτήματα, ἐνῶ τεκμαίρουν μὲ βεβαιότητα, ὅτι ὁ Πατριάρχης Λούκαρις δὲν εἶναι ὁ συντάκτης τῆς Ὁμολογίας, ἀφήνουν ἴσως ἀνοικτὸ τὸ ἐνδεχόμενο, ὁ Κύριλλος Λούκαρις νὰ ὑπέγραφε πιεζόμενος καὶ ἐξαναγκαζόμενος ἀπὸ πρόσωπα καὶ πράγματα[67]. Ἡ ὅλη Πολιτεία τοῦ Πατριάρχη τόσο κατὰ τὴ θητεία του στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅσο καὶ τὴ θητεία του στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἡ ἀγάπη του γιὰ τὸ γένος δὲν ἀφήνουν περιθώριο ἀμφιβολίας γιὰ τὸ ὅ,τι ἔπραξε, τὸ ἔπραξε γιὰ νὰ βοηθήσει τὸ ὀρθόδοξο ποίμνιο. Ἀπέναντι στὴν ἀπειλητικὴ προπαγάνδα τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν βρῆκε διέξοδο στοὺς Προτεστάντες προσδοκώντας μιὰ πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ βοήθεια. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο ὀφείλουν νὰ ἑρμηνευθοῦν οἱ ὑπερβολικὲς ἴσως φιλοφρονήσεις πρὸς καλβινιστὲς Θεολόγους καὶ πρέσβεις, ὅπως ὁ πρέσβυς τῆς Ὁλλανδίας Κορνήλιος Ἄγα, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Πατριάρχης γράφει[68] χαρακτηριστικά: «Χωρὶς τὴν βοήθειαν τῆς ἐκλαμπρότητός του ἀπὸ πολλοῦ ἔθελεν εἶναι τὸ Πατριαρχεῖον μας καὶ ἡ Ἐκκλησία μας ἀφανισμένη καὶ χαλασμένη». Μὲ τὴν ἴδια ὑπερβολὴ χαρακτηρίζει σὲ ἐπιστολή[69] του πρὸς τοὺς πάστορες καὶ θεολόγους τῆς Γενεύης (17 Αὐγ. 1636) τὸν Ὁλλανδὸ πρεσβευτὴ στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς στύλο καὶ ἑδραίωμα τῆς ὀρθοδόξου καὶ καθολικῆς πίστεως. Μέσα σὲ αὐτὰ τὰ πλαίσια φαίνεται νὰ ὑποχρεώθηκε ἐνδεχομένως νὰ ὑπογράψει τὴν καλβινικὴ Ὁμολογία πίστεως, ἐνῶ προσωπικὰ ὁ ἴδιος δὲν γνώριζε σὲ βάθος τὴ Θεολογία τοῦ Καλβίνου, ὥστε νὰ προσφέρει μιὰ τόσο πλήρη καὶ περιεκτικὴ καταγραφή της. Ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ τὸ γεγονός, εἴτε πράγματι ὑπέγραψε ἢ δὲν ὑπέγραψε τὴν Ὁμολογία, ὅτι δὲν προέβη σὲ ἐπίσημη ἀποκήρυξή της οὔτε μετὰ τὴ δημοσίευσή της στὴν Ἀνατολή, ἀφοῦ δὲν ἤθελε νὰ χάσει τὴν πολύτιμη ὑποστήριξη τοῦ Κορνηλίου Ἄγα καὶ τῶν ἄλλων προτεσταντῶν πρέσβεων στὸν ἀγῶνα του ἐναντίον τῆς παπικῆς Οὐνίας καὶ τῆς προσηλυτιστικῆς δράσης τῶν Ἰησουϊτῶν.

---

67. Βλάσιος Φειδᾶς, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία,* Γ΄. *Ἀπὸ τὴν ἅλωση μέχρι σήμερον (1453-1204),* Ἀθῆναι 2014, 85-86.

68. G. Hofmann, *Griechische Patriarchen und römische Päpte. Patriarch Kyrillos Loukaris und die römische Kirche,* 100.

69. Ém. Legrand, ὅπ. παρ., IV, 460: «...mais je suis demeuré d'accord avec l'excellentissime seigneur ambassadeur Corneille Hague, qui est une colonne et appuy de la foy orthodoxe et catholique...» Ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ εἶναι μεταφρασμένη ἀπὸ τὰ Ἰταλικὰ στὰ Γαλλικά. Ἔγραψε ὁ Κύριλλος Λούκαρις στὰ Ἰταλικά;

Ὁ καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς ἀκαδημίας τοῦ Κιέβου Ἰβὰν Ἰγκνάτσεβιτς Μαλισέβκιι (1828-1897), συμφωνώντας μὲ τὸν Ἀρσένιο Μπράντσεβ, ἀρχιεπίσκοπο Χαρκόβου καὶ Πρύτανη τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τῆς Ἁγίας Πετρούπολης (1839-1914), ὁ ὁποῖος ἔγραψε μάλιστα καὶ μονογραφία μὲ τίτλο: *Патриарх кирилл лукарис у его заслуги для православной церкви*, ἐπισημαίνει: «Οὗτος πεποιθὼς ἐξ ὅλης καρδίας πρὸς τὸν Θεὸ καὶ μὲ τέλεια ἐμπιστοσύνη στὸ ποίμνιό του, μόνο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς Ἐκκλησίας ἐπέτρεπε στὸν ἑαυτό του νὰ ἔρχεται σὲ φιλικὲς συζητήσεις μὲ τοὺς Προτεστάντες. Ἑπομένως ἡ πολυθρύλητος ὁμολογία καὶ οἱ ἄλλες ἐπιστολὲς ποὺ τὸν ἐνοχοποιοῦν, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀνήκουν σ᾽ αὐτόν». Ὁ Μαλισέβκιι τονίζει: «...ὁ Κύριλλος δὲν ἐσκέπτετο προτεσταντικῶς, ἀλλὰ εἶχετο στερρῶς τῶν θεμελιωδῶν θείων νόμων καὶ ἀποστολικῶν παραδόσεων καὶ ἦταν ὑπέρμαχος τῶν σεπτῶν δογμάτων τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐπ᾽ ὀνόματι αὐτοῦ φερομένη ὁμολογία ἀναμφισβήτητα εἶναι προϊὸν ἰησουϊτικῆς ἢ προτεσταντικῆς συκοφαντίας. Ἀπὸ τὶς ἀποδιδόμενες σ᾽ αὐτὸν ἐπιστολὲς μόνο λίγες εἶναι γνήσιες»[70].

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀνατολῆς, προκειμένου νὰ ἀποκρούσει τὸν προτεσταντικὸ κίνδυνο, ὁ ὁποῖος διεφαίνετο περισσότερο ἀπειλητικὸς στὴν περίπτωση ποὺ στὸν Ὀρθόδοξο χῶρο ἡ ὑπὸ καλβινικὴ ἐπίδραση καὶ στὸν Κύριλλο Λούκαρι ἀποδιδόμενη Ὁμολογία ἐγένετο δεκτὴ συνεκάλεσε ἕξι τοπικὲς συνόδους [Κωνσταντινούπολη (1638), Κωνσταντινούπολη (1642), Ἰάσιο (1642), Κωνσταντινούπολη (1672), Ἱεροσολύμων (1672) καὶ Κωνσταντινούπολη (1691)]. Στὴν τελευταία αὐτὴ Σύνοδο ἔγινε ἀποδεκτὸς ὁ ὅρος Μετουσίωση[71], ὡς ἰσοδύναμος τῆς Μεταβολῆς τοῦ καθαγιασμένου ἄρτου καὶ οἴνου στὴ Θ. Εὐχαριστία.

Ἡ Σύνοδος ποὺ συγκλήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη στὶς 24 Δεκεμβρίου 1638, εἶναι ἡ μόνη Σύνοδος, ἡ ὁποία δὲν καταδικάζει μόνο τὸ περιεχόμενο τῆς Ὁμολογίας, ἀλλὰ ἀναθεματίζει καὶ τὸν ἴδιο τὸ Λούκαρι[72]. Ὁ Κύριλλος Λούκαρις χαρακτηρίζεται ὁ «ἐν τοῖς δό-

70. Χρυσ. Καβουρίδης, ὅπ. παρ., 105-106.

71. Ν. Τζιράκης, *Ἡ Λεοντιακὴ προέλευση τοῦ ὅτι «Μετουσίωσις ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος καὶ τῆς ὀρθόδοξης εὐχαριστιακῆς Θεολογίας κατὰ τὸν ιζ΄ αἰῶνα»,* Ἀθήνα 2002.

72. Ἰ. Καρμίρης, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα,* τόμος Β΄, 572-575.

γμασιν ὁ θανατηφόρου ἰοῦ μεμεστωμένος, ὁ περὶ τὰ καίρια ἀνιάτως νοσήσας καὶ ἀθέως καὶ ἀθέσμως πατριαρχεύσας...» Ἡ Σύνοδος θεωρεῖ ὡς συντάκτη της τὸν Κύριλλο Λούκαρι, ἀπόφανση ἡ ὁποία σὲ καμιὰ ἀπὸ τὶς μεταγενέστερες Συνόδους δὲν καταγράφεται. Στὸ ἐρώτημα, γιατί ὁ ἀναθεματισμὸς τοῦ Λουκάρεως συνέβη μόνο σὲ αὐτὴ τὴ Σύνοδο, ἡ ἀπάντηση ποὺ μπορεῖ νὰ δοθεῖ ἀπὸ θεολογικῆς πλευρᾶς ἔχει τὴ θεμελίωσή της στὶς μετοχὲς «δογματίζοντι» καὶ «πιστεύοντι» ποὺ ἀκολουθοῦν τὴ δοτικὴ τοῦ ὀνόματος «Κυρίλλῳ» καὶ ἀντικρούουν τὶς καλβινικὲς δοξασίες ποὺ ἐμπεριέχονται στὸ κείμενο τῆς «Λουκαρείου» Ὁμολογίας. Δηλ. ἡ Ψῆφος τῆς Συνόδου τοῦ 1638 εἶναι «ἀντιλουκάρεια στὸ μέτρο ποὺ εἶναι ἀντικαλβινική»[73]. Τὸ γεγονὸς ἐξ ἄλλου, ὅτι προήδρευσε τῆς Συνόδου ὁ ἀδιάλλακτος, πείσμων καὶ δόλιος ἐχθρὸς τοῦ Λουκάρεως, ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Κονταρῆς ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, κυρίως ἂν ληφθεῖ ὑπ᾽ ὄψιν ὅτι γιὰ μιὰ σειρὰ ἀπὸ λόγους ὁ Κονταρῆς ἐπιθυμοῦσε τὸν θάνατο τοῦ Λουκάρεως, τὸν ὁποῖο ἤδη εἶχε ἀφορίσει δύο φορές[74]. Πρώτη φορὰ τὸν ἀφόρισε ὡς συγγραφέα τῆς «αἱρετικῆς» Ὁμολογίας, στὴ Θ. Λειτουργία στὸν Πατριαρχικὸ Ναὸ στὶς 13 Ὀκτωβρίου 1633 καὶ τὴ δεύτερη φορὰ τὸν ἀφόρισε στὶς 7 Ὀκτωβρίου 1635. Κατὰ συνέπεια ἡ Σύνοδος τοῦ 1638 δὲν μποροῦσε νὰ περιλαμβάνει κάτι διαφορετικό.

Ἡ σύνοδος τῆς Κωνσταντινουπόλεως τοῦ 1638 δὲν σταμάτησε τὸν θόρυβο ποὺ προκάλεσε ἡ «Λουκάρειος» Ὁμολογία. Ἐπειδὴ ὁ πρόεδρός της, ὁ Πατριάρχης Κύριλλος Κονταρῆς δὲν εὑρίσκετο πλέον στὸν πατριαρχικὸ θρόνο καὶ ἐπειδὴ ὁ Μητροπολίτης Κιέβου Πέτρος Μογίλας ζήτησε τὴ σύγκληση νέας Συνόδου, ἐξ αἰτίας τῆς σύγχυσης ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸν σλαυϊκὸ κόσμο, ὁ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Παρθένιος Α΄, συγκάλεσε τὸν Μάϊο τοῦ 1642 νέα Σύνοδο[75]. Σ᾽ αὐτὴ καταδικάστηκε τὸ περιεχόμενο τῆς Ὁμολογίας καὶ ὁ συντάκτης της, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται συγκεκριμένα τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως: «τόν τε συγγράψαντα ξένον τῆς ἡμῶν κρίνομεν θρησκείας, πᾶσι δηλοποιοῦντες ὡς καταψεύδεται

73. Ν. Τζιράκης, Ἡ εὐχαριστιακὴ θεολογία κατὰ τὸν ιζ΄ αἰῶνα καὶ ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρις (1620-1638), στό: *ΕΕΘΣΠΑ* 41 (2006), 336.

74. G. Hering, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik, 1620-1638,* Wiesbaden 1968. Μετ. Δημ. Κούρτοβικ, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ Εὐρωπαϊκὴ Πολιτική,* 313, 335-336.

75. Ἰ. Καρμίρης, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα,* τόμος Β΄, 578-581.

ἡμῶν ὁ τούτων συγγραφεύς, λέγων τὴν ἰδίαν αὐτοῦ πίστιν ἀνατολικὴν ὁμολογίαν εἶναι τῆς χριστιανικῆς πίστεως τῶν Γραικῶν, καλβινικὴν οὖσαν καὶ οὐχ ἡμετέραν». Ἡ Σύνοδος δὲν θεωρεῖ τὸν Κύριλλο Λούκαρι ὡς συγγραφέα της καὶ γι᾽ αὐτὸ προφανῶς τὸν λόγο δὲν τὸν κατονομάζει.

Τὰ Πρακτικὰ τῆς Συνόδου αὐτῆς μαζὶ μὲ μιὰ συνοδικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου Παρθενίου ἐστάλησαν[76] στὸ Ἰάσιο, ὅπου ἐκεῖ συνεδρίαζε ἄλλη τοπικὴ Σύνοδος, συγκληθεῖσα κατὰ τὴ θέληση τοῦ ἡγεμόνα τῆς Μολδοβλαχίας Ἰωάννου Βασιλείου Λούπου, ἐξ αἰτίας τοῦ προσηλυτισμοῦ ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ μὲ τὴν Οὐνία καὶ οἱ Καλβινιστὲς μὲ ἀφορμὴ τὴν Ὁμολογία πίστεως ποὺ ἀπεδίδετο στὸν Κύριλλο Λούκαρι. Καὶ αὐτὴ ἡ Σύνοδος δὲν καταδικάζει τὸν Κύριλλο Λούκαρι ὡς συγγραφέα τῆς Ὁμολογίας, ἐνῶ ἀσχολεῖται περισσότερο μὲ τὴν Ὁμολογία πίστεως τοῦ Πέτρου Μογίλα. 30 χρόνια μετὰ ἐπὶ Πατριάρχου Διονυσίου τοῦ Δ΄ (1672) συνῆλθε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἄλλη Σύνοδος[77] μὲ ἀφορμὴ τὶς ἐρωτήσεις τοῦ πρέσβεως τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη (Charles-François Olier de Nointel) καὶ τοὺς ἀγγλικανοὺς θεολόγους γιὰ θέματα ποὺ ἔθετε ἡ Λουκάρειος Ὁμολογία. Στὸ τέλος τῶν Πρακτικῶν ἐπισημαίνεται: «ἀποκρινόμεθα... τὴν εὐσέβειαν ἡμῶν ὁμολογοῦντες εἰς πληροφορίαν... τοῦ ἐν ἡμῖν ὀρθοδόξου φρονήματος, ὅπως μὴ ἔχειν ἀμφισβητεῖν τοῦ λοιποῦ περὶ τῶν τοιούτων, μήτε διασαλεύεσθαι...» Οὔτε ἡ Σύνοδος αὐτὴ ἀποδίδει τὴν Ὁμολογία στὸν Κύριλλο Λούκαρι ὡς συγγραφέα της, οὔτε τὸν ἀναφέρει, οὔτε τὸν καταδικάζει προσωπικά.

Σημαντικὴ περισσότερο ἀπὸ ὅλες τὶς προηγούμενες εἶναι ἡ Σύνοδος τοῦ 1672 συγκληθεῖσα ἀπὸ τὸν τότε Πατριάρχη Ἱεροσολύμων Δοσίθεο[78], ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ συντάκτης ἰδίας Ὁμολογίας[79]. Οἱ συμμετάσχοντες στὴ Σύνοδο δὲν μποροῦν νὰ καταδείξουν «ὁποίας συνειδήσεως ἦν ὁ Κύριλλος». Θεωροῦν ὡστόσο, ὅτι δὲν ὑπῆρξε ποτὲ Καλβινιστής. (Σημειωτέον ὅτι ἡ Σύνοδος δὲν εἶχε στὴ διάθεσή της τότε ἐπιστολὲς τῶν ἐτῶν 1629 καὶ 1634, ὅπου ὁ Κύριλλος ὁμολο-

76. Ν. Τζιράκης, *Ἡ Εὐχαριστιακὴ Θεολογία,* 337.

77. Ἰ. Καρμίρης, *Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ Μνημεῖα,* τόμος Β΄, 689-694.

78. Ἰ. Καρμίρης, ὅπ. παρ., 701-733.

79. Ἰ. Καρμίρης, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων,* Ἐν Ἀθήναις 1970, 598. I. Croitoru, *Ὀρθοδοξία καὶ Δύση,* Β΄, 1081 ἑπ.

γοῦσε ἀπερίφραστα τὴν Ὀρθοδοξία[80] του). Σχετικὰ μὲ ὅσα τοῦ ἀποδίδουν οἱ κατήγοροί του τίποτε καὶ ποτὲ ὁ ἴδιος δὲν εἶπε, οὔτε ἐκήρυξε «οὔτε ἐν συνόδῳ, οὔτε ἐν ἐκκλησίᾳ, οὔτε ἐν οἴκῳ ὀρθοδόξου τινός... οὔτε κοινῶς, οὔτε κατ᾽ ἰδίαν». Ἡ Σύνοδος ἐμφανίζεται ἀπολύτως πεπεισμένη γιὰ ὅλα αὐτὰ καὶ γι᾽ αὐτὸ καλεῖ τοὺς ἐχθρούς ("ἐναντίον") τοῦ Κυρίλλου νὰ προσκομίσουν μάρτυρες, ὄχι ὅμως ἀπὸ τὴν πλευρά τους, γιατὶ δὲν κρίνονται ἀξιόπιστοι, ἐπειδὴ οἱ ἴδιοι εἶναι ἐναγόμενοι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Συνόδου, ἀφοῦ κατὰ τὴν κρίση της κατηγοροῦν ἀδίκως τὸν Κύριλλο, παρότι δὲν γνωρίζουν οἱ ἴδιοι προσωπικὰ τὸν βίο καὶ τὴν πολιτεία του. Ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τοῦ Κυρίλλου ἦταν ἀκόμα πάρα πολλοὶ ζωντανοὶ καὶ θὰ μποροῦσαν νὰ καταθέσουν τὴ μαρτυρία τους. Συνέβαινε δηλ. τὸ παράδοξο, οἱ μὲν ἐχθροὶ τοῦ Κυρίλλου ποὺ δὲν τὸν εἶχαν γνωρίσει ποτέ, νὰ τὸν κατηγοροῦν ὡς αἱρετικό, ἐνῶ ὅσοι τὸν γνώριζαν ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν, νὰ ἀποφαίνωνται, ὅτι δὲν ὑπῆρξε αἱρετικός. Ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία δὲ γνώρισε τὸν Κύριλλο, ἔτσι ὅπως τὸν παρουσιάζει ἡ «ματαιότης (μωρία) τῶν ἐναντίων». Ἐκτὸς τούτου, καμμία γνήσια «συγγραφή», οὔτε ἄλλη ἰδιόχειρη πραγματεία τοῦ Κυρίλλου, τὸν ἐμφανίζουν τέτοιον, ὅπως τὸν κατηγοροῦν οἱ ἐχθροί του. Ἡ Λουκάρειος Ὁμολογία ὅμως δὲν ἦταν ἀνυποψίαστος, δὲν ἦταν ἀπαλλαγμένη κακοδοξιῶν, ἐνῶ ἡ Σύνοδος δὲν θεωρεῖ τὸν Κύριλλο ὡς συντάκτη της. Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ φέρεται σὲ ἔγγραφα ὡς ὁμολογῶν, ὅτι ἦταν ὁ ἴδιος συντάκτης τῆς Ὁμολογίας[81];

Τὰ μέλη τῆς Συνόδου εἶχαν στὴ διάθεσή τους πολλοὺς μάρτυρες, οἱ ὁποῖοι ὁμολογοῦσαν, ὅτι ὁ Κύριλλος ἐξέφραζε τὴν εὐσέβειά του μὲ παρρησία καὶ ὅτι ποτὲ δὲν ἄκουσαν ἀπὸ ἐκεῖνον κάτι αἱρετικό. Σὲ ἐπίρρωση ὅλων αὐτῶν ὑπῆρχαν **ἰδιόχειρα γραπτὰ κείμενα τοῦ Πατριάρχη,** στὰ ὁποῖα καταχωρίζονται ὁμιλίες Κυριακῶν σὲ διάφορους Ναούς. Οἱ ὁμιλίες αὐτὲς ἀποδεικνύουν τὰ ἐντελῶς ἀντίθετα ἐκείνων ποὺ περιέχουν τὰ κεφάλαια τῆς Ὁμολογίας. Ἀποσπάσματα τῶν Ὁμιλιῶν παραθέτει ἡ Σύνοδος στὰ Πρακτικά[82] της: «Ἐκλογαί τινες ἐκβληθεῖσαι ἐκ τῶν Κυρίλλου ὁμιλιῶν, ἃς ἐπὶ τῷ κοινῷ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνώπιον τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ, αὐτὸς Κύριλλος τῷ ἰδίῳ στόματι ἔλεξεν».

---

80. I. Croitoru, *Ὀρθοδοξία καὶ Δύση,* Β΄, 1081 (καὶ ὑποσ. 1010).

81. G. Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ Εὐρωπαϊκὴ Πολιτική,* 231-237.

82. Ἰ. Καρμίρης, ὅπ. παρ., 707-718.

Παρατίθενται οἱ τίτλοι ἀπὸ κάποιες ὁμιλίες οἱ ὁποῖες ἐμφανίζονται ἀποσπασματικὰ στὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου:

Ὁμιλία: 1. Εἰς τὴν Χριστοῦ γέννησιν. 2. Εἰς τὴν Πεντηκοστήν. 3. Εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ Προδρόμου. 4. (ἄλλη Ὁμιλία) Εἰς τὴν Χριστοῦ γέννησιν. 5. Εἰς τό «ἐποίησε δεῖπνον μέγα». 6. Εἰς τὴν Χαναναίαν. 7. Εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου. 8. Εἰς τὸν Τελώνην καὶ Φαρισαῖον. 9. Εἰς τὴν μετὰ τὴν ὕψωσιν Κυριακήν. 10. Εἰς τὸ ἅγιον Βάπτισμα. 11. Εἰς τὸ πλοῖον ἦν βασανιζόμενον ὑπὸ τῶν Κυμάτων. 12. Εἰς τὸ περὶ τῶν πέντε ἄρτων. 13. Εἰς τὴν πρώτην τῶν νηστειῶν Κυριακήν. 14. Εἰς τὴν δευτέραν Κυριακὴν τῶν νηστειῶν. 15. Εἰς τὸν ἄσωτον ἐν ᾧ δέχεται τὸ βιβλίον τῆς Σωσάννης καὶ ἐκ τῶν θεολογικῶν αὐτοῦ σημειώσεων, ἐν ᾧ δέχεται τὸ βιβλίον τῆς Σοφίας.

Ὅταν διαβάσει κανεὶς τὶς Ὁμιλίες αὐτές, ἀλλὰ καὶ ἄλλες ποὺ δὲν ἀναφέρθηκαν, διαβάζει μεταξὺ ἄλλων τὰ ἑξῆς (ἐνδεικτικά):

1. «Ὁ Υἱὸς αἰτιατὸς κατὰ γέννησιν παρὰ Πατρὸς μόνον καὶ τὸ Πνεῦμα ἐκπορευτὸν παρὰ μόνον τοῦ Πατρός»[83]. Ἐρώτημα: **Μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς Καλβινιστὴς/Προτεστάντης μὴ ἀποδεχόμενος τὸ Filioque;**

2. «Ἔστι δὲ κατὰ παράδοσιν, ὅσα οὐκ ἔστι γεγραμμένα ἐν τῷ νόμῳ· ὅσα ἔλαβες παρὰ τῶν πατέρων σου ἀπὸ τοὺς προτέρους δεδομένα φύλαττε, καὶ οὕτω ποιήσεις τὸ καλόν»[84]. Ἐρώτημα: **Μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς Καλβινιστὴς/Προτεστάντης, ὅταν ἀρνεῖται τὴν ἀρχὴ Sola Scriptura;**

3. «Καθὼς δὲν μπορεῖ τινὰς νὰ περάσῃ τὴν θάλασσαν χωρὶς καράβι, ἔτσι καὶ τὸν κόσμον καὶ τὰ κύματά του δὲν μπορεῖς νὰ τὰ περάσῃς καὶ νὰ τὰ γλύσῃς χωρὶς καράβι, ὁποῦ εἶναι ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ.... Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἡ κιβωτός...»[85] Ἐρώτημα: **Μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς Καλβινιστὴς/Προτεστάντης, ὅταν θεωρεῖ ἀπαραίτητη τὴν ὁρατὴ Ἐκκλησία γιὰ τὴ σωτηρία του;**

4. «Νὰ μὴ χαλᾶς τὰς τεσσαρακοστάς, τὰς νηστείας οὕτω γὰρ ποιῶν παρακούεις καὶ ἄξιος εἶ κολάσεως»[86]. Ἐρώτημα: **Ἔδωσε ὁ**

83. Ὁμιλία «εἰς τὴν Χριστοῦ γέννησιν» καὶ Ὁμιλία «εἰς τὴν Πεντηκοστήν» (σελ. 707).

84. Λόγος «εἰς τὴν ἀποτομὴν τοῦ Προδρόμου» (σελ. 708).

85. Ἐκ τοῦ εἰς τὸ «περὶ τοῦ ἐν θαλάσσῃ περιπάτου» (σελ. 709).

86. Ὁμιλία «εἰς τὴν Χριστοῦ γέννησιν» (σελ. 709).

Προτεσταντισμὸς κάποια ἀξία καὶ σημασία στὴ νηστεία καὶ στὴν ἄσκηση γιὰ τὸν πνευματικὸ ἀγῶνα τοῦ πιστοῦ;

5. «Ὁ Θεὸς ποτὲ κανένα δὲν προορίζει εἰς κόλασιν, ὅτι "θέλει πάντας ἀνθρώπους σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν". Προορίζει δὲ τοὺς καλοὺς εἰς τὴν βασιλείαν, ὅτι προέγνω αὐτοὺς μέλλειν σώζεσθαι. Τοὺς δὲ πονηρούς, ἀφ᾽ οὗ προέγνω μέλλειν ἔσεσθαι πονηρούς, προορίζει ἵνα καλέσῃ... καλεῖ δὲ αὐτούς, εἰ μόνον βουληθεῖεν μετανοῆσαι· δύνανται γὰρ ἔχοντες τὴν ἐξουσίαν ἐλευθέραν»[87]. Ἐρώτημα: **Μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς Καλβινιστής, ὅταν ἀρνεῖται τὴ διδασκαλία τοῦ Καλβίνου γιὰ τὸν ἀπόλυτο προορισμὸ καὶ πιστεύει στὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐπιλέξει τὸ ἀγαθὸ καὶ νὰ ὁδηγηθεῖ στὴ σωτηρία;**

6. «Ἀλλ᾽ ᾠκονόμησεν ὁ Θεὸς καὶ ἕκαστον ἡμῶν ἔχειν τι ἀγαθόν, καὶ οὐδὲν κρεῖττον ὡς τὸ ἔχειν τὸν λύχνον ἡμῶν καιόμενον, καὶ τὸν νοῦν ἀνεωγμένον εἰς τὸ πιστεύειν καὶ μετανοεῖν ἐπὶ τοῖς ἐσφαλμένοις»[88]. Ἐρώτημα: **Εἶναι ποτὲ δυνατὸν νὰ εἶναι κανεὶς Καλβινιστής, ὅταν ἀρνεῖται, ὅτι ἡ προπατορικὴ ἁμαρτία ἐπέφερε τελεία τὴν ἀμαύρωση τοῦ κατ᾽ εἰκόνα;**

7. «Μηδεὶς ἁμαρτωλὸς ἐλπιζέτω ἄνευ καλοῦ τινος ἔργου σωθῆναι»[89]. Ἐρώτημα: **Μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς Καλβινιστής, ὅταν δὲν ἀρκεῖται μόνο στὴ sola gratia παρεχόμενη σωτηρία, ἀλλὰ θεωρεῖ ἀπαραίτητα καὶ τὰ καλὰ ἔργα;**

8. «... ὅλους τοὺς ἁγίους καὶ δικαίους, τοὺς καλῶς πολιτευθέντας ἐν τῷ κόσμῳ, λέγομεν τελείους· καὶ περισσότερον ἀπὸ ὅλους λέγομεν τὴν Παναγίαν μας... Ἡ Παναγία Παρθένος ἁμαρτίας δὲν εἶχε»[90]. Ἐρώτημα: **Μπορεῖ νὰ εἶναι κανεὶς Καλβινιστὴς καὶ νὰ ἀποδίδει τιμὴ στοὺς Ἁγίους;**

9. «... καὶ ἡμεῖς ἔχοντες μεσίτριαν τὴν Παναγίαν, βοηθὸν καὶ παράκλησιν παρὰ τῷ βασιλεῖ, ἥτις πρὸς αὐτὸν ὑπὲρ ἡμῶν πρεσβεύουσα λέγει ᾄσμα»· ὁ καθήμενος ἐν κήποις ἀκούτισόν με»[91]. Ἐρώτημα: **Πῶς**

87. Λόγος εἰς τὸ «ἐποίησε δεῖπνον μέγα» (σελ. 709).
88. Ὁμιλία εἰς τὸ «ὁ λύχνος τοῦ σώματός ἐστιν ὁ ὀφθαλμός» (σελ. 710).
89. Ὁμιλία εἰς τὴν Χαναναίαν (σελ. 711).
90. Ὁμιλία εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου (σελ. 711).
91. Ὁμιλία εἰς τὴν Κοίμησιν τῆς Θεοτόκου (σελ. 712).

μπορεῖ νὰ εἶναι Καλβινιστής, ὅταν πιστεύει στὶς Πρεσβεῖες τῶν Ἁγίων;

10. Στὸ ἐγκώμιο γιὰ τὸν Ἰωάννη τὸν Θεολόγο: «Οὕτως ἐδόξασεν αὐτὸν ὁ Κύριος, ὅπου δέεται διὰ τὸ γένος τὸ ἡμέτερον, ὅπως ἀξιώσῃ πάντας ἡμᾶς εἰσελθεῖν ἐκεῖ, ὅπου εἶναι ἐκεῖνος»[92]. Ἐρώτημα: **Εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι κανεὶς Καλβινιστὴς καὶ νὰ πιστεύει στὶς δεήσεις τοῦ Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου;**

11. Γιὰ τὸν Ἅγιο Δημήτριο: «... ὁ μάρτυς ἵσταται ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, καὶ δείκνυσιν τὰ στίγματα τῶν πληγῶν, καὶ εὔχεταί μας καὶ δέεται ὑπὲρ ἡμῶν τῶν ἀδελφῶν»[93]. Ἐρώτημα: **Καὶ ὁ Ἅγιος Δημήτριος δέεται ὑπὲρ ἡμῶν; Μπορεῖ νὰ τὰ λέει αὐτὰ ἕνας Καλβινιστής;**

12. «Ὁ Βαπτιστὴς μαρτυρᾶ· “πᾶν δένδρον μὴ ποιοῦν καρπὸν καλόν, τέμνεται”. Οὐαί σοι ἀμελοῦντι τῶν καλῶν... καρπὸν θέλει ὁ Θεὸς καὶ ἂν δὲν κάμῃς, “ἤδη ἡ ἀξίνη πρὸς τὴν ρίζαν κεῖται”»[94]. Ἐρώτημα: **Εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι κανεὶς Καλβινιστὴς καὶ νὰ πιστεύει ὅτι σώζεται διὰ τῶν καλῶν ἔργων;**

13. «Ὅταν μεταλαμβάνῃς, τί ὁρᾶς; ἄρτον καὶ οἶνον;... ἂν ἀνοίξῃς τοὺς ἐσωτερικοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ ἴδῃς τὸν Κύριον, ἐκεῖ τὴν σάρκα τοῦ Κυρίου ἐγνώρισας»[95]. Ἐρώτημα: **Εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι κανεὶς Καλβινιστὴς καὶ νὰ δέχεται τὴν πραγματικὴ παρουσία τοῦ Χριστοῦ στὴ Θ. Εὐχαριστία;**

14. «... Τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας καὶ τῶν ἁγίων θέλεις καταφρονεῖν; οὐαὶ ὑμῖν εἰκονομάχοι!... Καὶ ἵνα ἐάσω τοὺς λοιποὺς αἱρετικοὺς σάπια ἀσκία ἦτον οἱ Εἰκονομάχοι ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνοι κακὸν θάνατον ἔδωσαν»[96]. Ἐρώτημα: **Πῶς ὅμως μπορεῖ νὰ συμβιβαστεῖ ἡ τιμὴ τῶν ἁγίων εἰκόνων μὲ τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Καλβίνος τὶς θεωρεῖ εἴδωλα καὶ ὁ σεβασμὸς πρὸς αὐτὲς ἐκτὸς ἀπὸ δεισιδαιμονία, ἀποτελεῖ καὶ εἰδωλολατρία;** Πῶς μπορεῖ νὰ συμβιβαστεῖ μὲ τὴν ἀντίληψη **τῆς Λουκαρείου Ὁμολογίας ποὺ ὑπεραμύνεται ἁπλᾶ τῆς εἰκαστικῆς διάστασης τῶν εἰκόνων,** ἐκτιμώντας αὐτὲς ὡς

92. Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Θεολόγον (σελ. 712).
93. Ὁμιλία εἰς τὸν ἅγιον Δημήτριον (σελ. 713).
94. Ὁμιλία εἰς τὸ ἅγιον Βάπτισμα (σελ. 715).
95. Ὁμιλία εἰς τὸ «πλοῖον ἦν βασανιζόμενον ἐν μέσῳ κυμάτων» (σελ. 716).
96. Ὁμιλία εἰς τὴν πρώτην τῶν νηστειῶν Κυριακήν (σελ. 717).

ἁπλᾶ ἔργα τέχνης, ὡς μεμονωμένες καλλιτεχνικὲς ἐκδηλώσεις καὶ ὄχι ὡς τρόπο ἔκφρασης τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως καὶ τῆς περὶ τῆς σωτηριώδους Θείας Οἰκονομίας διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας[97];

Ὅλα τὰ παραπάνω ἀποσπάσματα ἀποδεικνύουν ἀρκούντως καὶ χωρὶς ἀμφιβολία τὴν Ὀρθοδοξία τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως. Στὴν περίπτωση ποὺ ὁ Κύριλλος εἶναι καθ' ὑπόθεσιν «ὁ τῶν κεφαλαίων ἐκείνων πατήρ, λαθραίως ταῦτα ἐξέδωκε, μηδενὸς εἰδότος τῶν ἀνατολικῶν προέδρων». Τὴν ἀπίθανη πιθανότητα μιᾶς λαθραίας σύνταξης τῆς Ὁμολογίας ἀποδυναμώνει τὸ γεγονός, ὅτι κανεὶς ἄλλος Πατριάρχης ἢ Ἐπίσκοπος, ἀπὸ ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι σὲ τέτοιες περιπτώσεις «τῷ Πατριάρχῃ συμπράττουσιν», δὲν τὴν εἶχε ὑπογράψει. Πέραν τούτου τὸ κείμενο τῆς Ὁμολογίας δὲν μετεγράφη στοὺς Κώδικες τῆς "Μεγάλης Ἐκκλησίας" φέροντας καὶ τὶς ὑπογραφὲς ὅλων ὅσων εἶχαν ὑπογράψει καὶ τὸ πρωτότυπο. Ἡ μεταγραφὴ αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ γίνει μόνο ἀπὸ τὸν ἁρμόδιο, δηλ. ἀπὸ τὸν ὑπομνηματογράφο τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἀπὸ κανένα ἄλλο. Αὐτὸ σημαίνει, ὅτι ἡ Ὁμολογία ἦταν ἕνα ἰδιωτικὸ καὶ προσωπικὸ κείμενο τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, ἐὰν βεβαίως εἶχε συνταχθεῖ κρυφίως ἀπὸ αὐτόν.

Ἡ ὑπόθεση ὅμως περὶ λαθραίας συντάξεως ἀποτελεῖ **στὴ συνείδηση τῆς Συνόδου ἁπλᾶ ἕνα θεωρητικὸ ἐνδεχόμενο** καὶ δὲν υἱοθετεῖται ἀπὸ τὴ Σύνοδο καὶ τὸν Δοσίθεο Ἱεροσολύμων, ὁ ὁποῖος μάλιστα ρητὰ ἀποκλείει ἕνα τέτοιο ἐνδεχόμενο στὸν πρόλογο ποὺ συνέταξε στὴν ὑπ' αὐτοῦ γενομένη ἔκδοση τῆς Ἀντίρρησης τοῦ Μελετίου Συρίγου[98]. Ἐὰν ἡ ὑπόθεση μποροῦσε νὰ ἀποτελεῖ ἐνδεχό-

97. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ δ΄ ἀπόκριση στὸ δ΄ ἐρώτημα στὴ Λουκάρεια Ὁμολογία (Ἰ. Καρμίρης, ὅπ. παρ., 570): «...δῆλον, ὅτι τὴν ἱστορίαν, ἐπίσημον τέχνην οὖσαν, οὐκ ἀποβάλλομεν, ἀλλὰ καὶ τὰς εἰκόνας ἔχειν καὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἁγίων τῷ βουλομένῳ παρέχομεν· τὴν δὲ λατρείαν καὶ θρησκείαν αὐτῶν, ὡς ἀπηγορευμένην παρὰ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐν τῇ ἱερᾷ Γραφῇ ἐξουδενοῦμεν, ἵνα μὴ λάθωμεν ἀντὶ τοῦ κτίστου καὶ ποιητοῦ χρώματος καὶ τέχνην καὶ κτίσματα προσκυνεῖν».

98. Βλ. τὸν Πρόλογο στὴν Ἀντίρρηση τοῦ Μελετίου Συρίγου: «Δοσίθεος ἐλέῳ θεοῦ πατριάρχης τῆς μεγάλης καὶ ἁγίας τοῦ θεοῦ πόλεως ἱερουσαλὴμ τοῖς ἐντευξομένοις τῷ παρόντι βιβλίῳ ἀδελφοῖς καὶ τέκνοις τῆς ἡμῶν μετριότητος ἐν χριστῷ. Χάριν ἄνωθεν πρὸς ἔργα σωτηριώδη». Ὁ Πατριάρχης Δοσίθεος ἐπισημαίνει: «...πατριαρχεύοντος κυρίλλου τοῦ λούκαρη εἰς κωνσταντινούπολιν, φαίνεται ἕνα βιβλιδάριον ἔξαφνα εἰς κωνσταντινούπολιν... εἰς ὄνομα τοῦ πατριάρχου κυρίλλου, **πῶς τάχα νὰ ἦταν σύνθεσις τοῦ κυρίλλου,** καὶ νὰ λέγῃ ὅτι τούτη εἶναι

μενο, τότε ἡ Σύνοδος δὲν θὰ παρέθετε ἀποσπάσματα Ὁμιλιῶν του γιὰ νὰ καταδείξει τὴν Ὀρθοδοξία του. Δὲν θὰ ἀπέδιδε στὸν «τῶν ἀνατολικῶν ζῆλο» τὴ συνοδική του καταδίκη, ἰδιαίτερα αὐτὴ τῆς συνόδου τοῦ 1638, ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Κύριλλο Κονταρῆ. Ἡ Σύνοδος τοῦ 1672 στὰ Ἱεροσόλυμα δὲν δίστασε νὰ συμπεριλάβει στὰ πρακτικά της, τόσο τὴν «ψῆφο τῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1638, ὅσο καὶ τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τοῦ Ἰασίου τὸ 1642. Παρατηρεῖ δέ, ὅτι οὔτε ἡ ἐπιστολὴ τῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 1642, οὔτε ἡ Σύνοδος τοῦ Ἰασίου, τοῦ ἰδίου ἔτους, ἀναθεμάτισαν προσωπικὰ τὸν Κύριλλο Λούκαρι, παρότι καταδίκασαν τὸ περιεχόμενο τῆς Ὁμολογίας. Τὸ ἔπραξαν δὲ αὐτό, «οὐ χάριν ποιοῦντες Κυρίλλῳ... ἀλλὰ διὰ τὸ μηδέποτε Καλουϊνόφρονα τὸν Κύριλλον παρὰ τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ γνωσθῆναι, ἢ ἄλλως πῶς φρονοῦντα, ἢ ὡς ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία». Αὐτὸ δὲν ἐμποδίζει τὴ Σύνοδο νὰ διαφοροποιηθεῖ ἀπὸ τὴ στάση τοῦ Κυρίλλου, ὁ ὁποῖος ἀπέφυγε νὰ καταδικάσει γραπτῶς τὴν στὸ ὄνομά του Ὁμολογία, «καίτοι πάρα πολλῶν παροτρυνόμενος καὶ παρακαλούμενος», ἡ ὁποία «τοσοῦτον κατὰ τῆς Ἐκκλησίας ἐξήγειρε τῶν ἐχθρῶν πόλεμον»[99]. Ἴσως ἐδῶ νὰ ἀγνοεῖται ἡ πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ συγκυρία, ἡ ὁποία ὑποχρέωσε τὸν Κύριλλο Λούκαρι νὰ σιωπήσει. Εἶναι ὅμως ἡ σιωπὴ αὐτὴ τεκμήριο καὶ ἀπόδειξη αἱρέσεως; Μπορεῖ ἡ σιωπὴ νὰ θεμελιώσει κατηγορία, ὅταν ὁ λόγος θὰ ἐπέφερε ἀσύμφορα ἀλυσιτελῆ ἀποτελέσματα γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο καὶ τὸ γένος; Ὁ πρὸ τοῦ μαρτυρίου ἱστάμενος Κύριλλος Λούκαρις ἀνάγει στὴ σιωπὴ τοῦ Χριστοῦ πρὸ τοῦ πάθους ἐνώπιον τῶν διωκτῶν του! Ἡ θέση τῆς Συνόδου εἶναι σαφής: **«Τὴν ὁμολογίαν Κυρίλλου ἀδύνατον εἶναι Κωνσταντινουπόλεως Πατριάρχου ὁμολογίαν, ἀλλὰ Κυρίλλου τινὸς δολίου, ἐν παραβύστῳ φλυαρήσαντος»**[100].

Περαιτέρω ὀφείλει μὲ σκεπτικισμὸ νὰ ἀντιμετωπίσει κανεὶς τὴν ὑπόθεση τῆς Συνόδου: «Εἰ δ᾽ ἦν ἀληθῶς αἱρετικὸς Καλουϊνόφρων (ἐνν. ὁ Κύριλλος) καὶ οὐ μετεμελήθη... ἀλλ᾽ ἔμεινεν αἱρετικὰ πιστεύ-

ἡ πίστις τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας... ὁ κύριλλος ἔκαμε ιη΄ χρόνους πατριάρχης εἰς κωνσταντινούπολιν, καὶ ἄλλους τόσους χρόνους εἰς ἀλεξάνδρειαν, καὶ **ποτὲ παρεκλίνων τῆς εὐσεβείας δὲν ἐγνωρίσθη, ἀλλὰ μάλιστα ἐπ᾽ ἄμβωνος ἐδίδασκεν ὀρθόδοξα...**»

99. Ἰ. Καρμίρης, ὅπ. παρ., 727-728.

100. Ἰ. Καρμίρης, ὅπ. παρ., 719-720.

ων καὶ φρονῶν, χωρὶς πάσης ἀντιλογίας τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι καὶ ἀφορισμῷ μετὰ τῶν συμμύστων αὐτῷ αἱρετικῶν καθυποβάλλομεν»[101]. Ἐὰν ὅμως μπορεῖ νὰ διαβάσει κανεὶς κάτω ἀπὸ τὶς γραμμὲς κατανοεῖ, ὅτι στόχος τῆς Συνόδου ἦταν νὰ καταδικάσει μιὰ ἀκόμα φορὰ στὶς ἀποφάσεις της τὸ περιεχόμενο τῆς Ὁμολογίας καὶ ὄχι τὸν Κύριλλο Λούκαρι προσωπικά. **Εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιβάλλεται ἀφορισμὸς μὲ τὴν κατηγορία τῆς αἵρεσης, ὅταν ἡ ἴδια ἡ αἵρεση τελεῖ ὑπὸ αἵρεση καὶ δὲν ἀποτελεῖ βέβαιο πραγματικὸ γεγονὸς** ποὺ νὰ πληροῖ ἀπαραίτητα τὴν ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση τοῦ ἀδικήματος τῆς αἱρέσεως; Πότε ἐπεβλήθη ἀναθεματισμὸς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία γιὰ αἵρεση, ὅταν ἡ αἵρεση στὸ πρόσωπο τοῦ καταδικαζομένου δὲν ἦταν βεβαία καὶ δὲν ἐπληροῦτο ἡ ὑποκειμενικὴ καὶ ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση τοῦ ἀδικήματος, ὥστε ἡ Ἐκκλησία, ἔχουσα πλήρη τὴ «δικανικὴ» πεποίθηση, νὰ ἐπιβάλει τὸν ἀφορισμό; Τί νόημα θὰ εἶχε ἕνας τέτοιος ἀφορισμός; Θὰ ἔλυνε τὸ πρόβλημα; Γιατί ἡ Σύνοδος τοῦ 1638 δὲν ἔλυσε ἅπαξ διὰ παντὸς τὸ πρόβλημα; Δὲν θὰ ξεπερνοῦσε κάτι τέτοιο τὴ στοχοθεσία τῆς Ε΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ποὺ ἐπιτρέπει τὸν ἀφορισμὸ καὶ τεθνεώτων[102], γιὰ νὰ διαφυλάσσεται ἡ καθολικότητα τῆς πίστης καὶ νὰ ἐπιλύεται διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ ἕνα συγκεκριμένο πρόβλημα;

Ἐάν, μετὰ ἀπὸ αὐτὰ ποὺ ἐλέχθησαν, διατηρεῖ κάποιες ἀμφιβολίες γιὰ τὸ πῶς ἡ Ἐκκλησία **στὴ διαχρονική της συνείδηση** ἐκτίμησε τὸ φρόνημα τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, στὸ ἐὰν τοῦ ἀπέδωσε τὴν εἰς τὸ ὄνομά του Ὁμολογία, ὡς πρὸς τὸ ἐὰν ἀποδέχεται τὴ γνησιότητά της ἢ τὴν πλαστικότητά της, δὲν ἔχει παρὰ νὰ ἀναγνώσει καὶ «τὰς ἀποκρίσεις τῶν Ἀνατολικῶν Ὀρθοδόξων πρὸς τὰς ἀπὸ Βρετανίας ἀποσταλείσας ὑπὲρ ἑνώσεως καὶ ὁμονοίας μετὰ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας προθέσεις»[103]. Αἰτία τῆς σύνταξης τῶν πατριαρχικῶν ἀποκρίσεων, ὑπογεγραμμένων ὑπὸ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Γ΄, Ἀλεξανδρείας Σαμουήλ, Ἀντιοχείας Ἀθανασίου Γ΄ καὶ Ἱεροσολύμων Χρυσάνθου, ἦταν ἡ ἐπιθυμία Ἄγγλων Ἀνωμότων –καθολικιζούσης μερίδος Ἀγγλικανῶν, ὑπὸ τὸν Ἐπίσκοπο Campell, ἀρνηθέντων τὸν ὅρκο στὴν ἐξ Ὀράγγης νέα βασιλικὴ δυναστεία τῆς

101. Ἰ. Καρμίρης, ὅπ. παρ., 728.

102. Μελέτιος, Μητρ. Νικοπόλεως, *Ἡ Πέμπτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος,* Ἀθῆναι 1985, 341-348.

103. Ἰ. Καρμίρης, ὅπ. παρ., 788-820.

Ἀγγλίας– νὰ ἑνωθοῦν μὲ τοὺς Ὀρθοδόξους. Οἱ ἀνώμοτοι, ἦλθαν τότε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ὑπὸ τὸν Μητροπολίτη Θηβαΐδος Ἀρσένιο ὀρθόδοξη ἀποστολή (1716) ποὺ εὑρίσκετο στὸ Λονδίνο καὶ γεννήθηκε ἡ ἐπιθυμία νὰ συνενωθοῦν αὐτοὶ καὶ ὅλη ἡ Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία στὴ συνέχεια μὲ τὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία[104]. Παρότι ἡ ἱστορικὴ πορεία κατέδειξε, ὅτι χάθηκε μιὰ ἀκόμη εὐκαιρία γιὰ τὴν προσέγγιση, ἐν τούτοις εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ ἡ ἀπάντηση τῶν 4 Ὀρθοδόξων Πατριαρχῶν, γιὰ ὅσα γράφει γιὰ τὸν Πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρι καὶ τὴν σ᾽ αὐτὸν ἀποδιδόμενη Ὁμολογία. Κάνοντας λόγο γιὰ τὴν προσηλυτιστικὴ προσπάθεια καὶ τὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκεῖται σὲ ἀδαεῖς γράφει[105]: «Ἀκούοντες γὰρ οἱ ἄπειροι καὶ χυδαιότεροι τῶν ἀνθρώπων ὡς τὰ ἐκείνων διδάγματα σύμφωνά εἰσι τοῖς τῶν ἀνατολικῶν Ὀρθοδόξων Γραικῶν καὶ μὴ εἰδότες τὸ ἀληθές, ῥᾳδίως αὐτὰ παραδέχονται... Ἔχομεν παράδειγμά τι τοὺς Λουθηροκαλβινιστές... ἐτόλμησάν ποτε συκοφαντῆσαι τὴν ἡμετέραν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν... Διόπερ καὶ βίβλον τινὰ πρὸ χρόνων τινῶν ἀνεπλάσαντο, ἐπιγράψαντες ταύτης ὁμολογίαν τῆς τῶν Γραικῶν Ὀρθοδόξων ἀνατολικῶν πίστεως, ὡς δῆθεν παρὰ Κυρίλλου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐκείνου δηλαδὴ τοῦ σοφοῦ Λουκάρεως, ἐκδοθεῖσαν, ἐκείνου περὶ αὐτῆς οὐδ᾽ ὅλως εἴδησιν ἔχοντος, ἀλλὰ μᾶλλον διδάξαντος καὶ ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ πᾶν τοὐναντίον τοῖς ἐν ἐκείνῃ τῇ ψευδεστάτῃ ὁμολογίᾳ συμπεπλασμένοις. Τοιαύταις τισι μηχαναῖς καὶ συκοφαντίαις ἐξαπατᾶν οἰόμενοι... Ἀλλ᾽ οὐδὲ οὕτω τι ἤνυσαν· οἱ γὰρ ἡμέτεροι ἀνατολικοὶ Ὀρθόδοξοι χριστιανοί, ἰδόντες **τὴν ψευδεπίπλαστον ἐκείνην ὁμολογίαν...** εὐθὺς αὐτὴν ἀπερράπισαν καὶ ἐξουθένησαν καὶ ἀπέσπασαν... καὶ ἐδηλοποίησαν... ὡς ἡ ψευδεπίπλαστος ἐκείνη καὶ **κίβδηλος ὁμολογία** συκοφαντεῖ ἡμᾶς, τὸ δὲ ὅτι ὁ **Λούκαρις οὐ τοιοῦτος ἦν,** ὡς δῆλον γίνεται ἐκ τῶν ἐκείνου συγγραμμάτων καὶ ὁμιλιῶν καὶ λόγων καὶ διδαχῶν, εἰς ἔτι καὶ νῦν παρ᾽ ἡμῖν σωζομένων, ἰδιοχείρως παρ᾽ ἑαυτοῦ γεγραμμένων». Ἡ ἐπιστολὴ ὅλων τῶν Πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς σὲ πολλὰ σημεῖα ἀποφαίνεται, ὅτι **ἡ Ὁμολογία ὑπῆρξε πλαστή, λαθραίως καὶ κακοβούλως ἀπεδόθη εἰς τὸν Κύριλλο Λούκαρι,** ὁ ὁποῖος εἶχε ὀρθόδοξο φρόνημα, τὸ ὁποῖο δημόσια προέβαλε γραπτῶς καὶ προφορικῶς σὲ ὅλα τὰ χρόνια τῆς ζωῆς του καὶ τῆς πατριαρχείας του.

104. Ἰ. Καρμίρης, ὅπ. παρ., 783-788.

105. Ἰ. Καρμίρης, ὅπ. παρ., 791-792.

Αὐτὴ ἦταν ἡ ξεκάθαρη θέση τῶν 4 Πατριαρχῶν τῆς Ἀνατολῆς γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ φρόνημα τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, οἱ ὁποῖοι δὲν παρέλειψαν νὰ ἐπισυνάψουν στὴν ἀπάντησή τους καὶ τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου τῶν Ἱεροσολύμων. Αὐτὴ εἶναι **ἡ ἐκκλησιαστικὴ συνείδηση** καταγεγραμμένη σὲ Μεγάλες Συνόδους τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἡ μανία τῆς Propaganda Fidei καὶ προσωπικὰ τοῦ πάπα Οὐρβανοῦ Η΄ μὲ ἐκτελεστικὸ βραχίονα τὸν πρέσβυ τῆς Αὐστρίας Schmidt συκοφάντησαν μιὰ ἀκόμη φορὰ τὸν Κύριλλο Λούκαρι στὶς τουρκικὲς ἀρχές, ὅτι ἑτοιμάζει καὶ ὑποκινεῖ ἐπίθεση τῶν Ρώσων στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἐπανάσταση τῶν ραγιάδων Ἑλλήνων. Ἡ σουλτανικὴ Διαταγὴ γιὰ τὴ σύλληψή του καὶ τὴ θανάτωση δὲν ἄργησε νὰ ἐκδοθεῖ ἀπὸ τὸν Μουρὰτ Δ΄ καὶ ὁδήγησε στὸν διὰ στραγγαλισμοῦ θάνατό[106] του. Τὸ ἀπεχθὲς πρόσωπο τῶν διωκτῶν δὲν δίστασε νὰ φανεῖ καὶ μετὰ τὸν θάνατό του. Ἀπέστειλαν ἀνθρώπους γιὰ τὴν ἐκταφὴ τοῦ πτώματός του, οἱ ὁποῖοι τὸ πέταξαν στὴ θάλασσα, γιὰ νὰ μὴν ἀνευρεθεῖ. Εἶναι ἀπὸ τὶς φορὲς ποὺ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία καταδεικνύεται φρικαλέα καὶ ἀπάνθρωπη. Ἡ Ἐκκλησία ὅμως οἰκοδομεῖται μὲ τὴ θυσία τῶν μαρτύρων της.

Εἶναι πολὺ σημαντικὴ καὶ ἡ Ἐγκύκλιος Ἐπιστολὴ[107] ποὺ λίγα χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Λουκάρεως πρὸς κλῆρο καὶ λαὸ τῆς Κρήτης ἐξέδωσε ὁ Ἐφέσου Μελέτιος Παντόγαλος (1631-1644), ὁ ὁποῖος ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς θεολογικὲς πεποιθήσεις ποὺ τοῦ ἀποδίδονται[108] ὡς βιώσας τὰ γεγονότα περιγράφει ὡς ἐξῆς τὶς ἀνόδους καὶ **δόλιες καθόδους ἀπὸ τὸν θρόνο** καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ Κυρίλλου:

• «Τί δὲ ἐροῦσιν ἐκεῖνοι, οἵτινες 70 χιλ. γρόσια ἐδαπάνησαν, ὅπως Πατριάρχαι ὀνομασθῶσιν; Τί δὲ λέγουσιν οὗτοι...; ὅτι Κύριλλος ὁ γηραιὸς καὶ πᾶσι γνώριμος καὶ οὐκ ἄσημος αἱρετικός ἐστι. **Ζήλῳ δὲ**

106. Ém. Legrand, ὅπ. παρ., IV, 514-516: Qua de re et ipso Cyrilli martyrio ad clarissimum D. Legerum Constantinopoli d. 4 julii 1638 scripsit Nathanael Conopius, protosyncellus, ὁ αὐτόπτης, cujus hoc loca verbis historiae praesentis faciem exhibebimus. (Ἐπιστολὴ τοῦ μαθητοῦ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως Ναθαναὴλ Κωνωπίου πρὸς τὸν Ἀντώνιο Leger). Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Κύριλλος Λούκαρις,* 73. Τοῦ Ἰδίου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων,* 568-569.

107. Χρυσ. Καβουρίδης, ὅπ. παρ., 125 ἑπ. Ém. Legrand, ὅπ. παρ., IV, 432-448 (4 Μαρτίου 1636).

108. Γ. Χατζηαντωνίου, *Κύριλλος Λούκαρις,* 156-157.

...κινηθέντες... ἠγέρθησαν, ἵνα τὸν Κύριλλον ὡς αἱρετικὸν ἐξοστρακίσωσιν, ἀλλὰ ἐπειδή περ τοῦ Θεοῦ προνοοῦντος, τοῦ θρόνου... κακῶς ἐξεβλήθη, ὁ γνήσιος καὶ πάλιν ὡρίσθη ἐπανελθεῖν ποιμήν».

Γιὰ τὸν Κύριλλο Κονταρῆ γράφει, «ὅτι τὸν ἀληθῆ μαργαρίτην ἀντὶ 50 χιλ. γροσίων πωλήσας, τὰ ἅγια τοῖς κυσὶ ὡς ἄλλος ἀλιτήριος Ἰούδας παρέδωσεν». Ὁ Κύριλλος Λούκαρις ὑπῆρξε **«ὁ καλὸς ποιμὴν καὶ ἀληθὴς κυβερνήτης τῆς Ἐκκλησίας».** Ἡ γλωσσαλγία τῶν συκοφαντῶν, ἡ λύσσα καὶ ἡ βαρβαρικὴ ἀκολασία ὀφείλει νὰ παύσει. Ἡ Ὀρθοδοξία του παραβάλλεται μὲ αὐτὴ τοῦ Μ. Ἀθανασίου ποὺ καὶ αὐτὸς ἐξώσθη τοῦ θρόνου τῆς Ἀλεξανδρείας. «Ἀλλ᾽ ἡμεῖς ὀρθόδοξον αὐτὸν ἐπράκαμεν καὶ στύλον αὐτὸν τῆς Ἐκκλησίας ἐγνώκαμεν, ὅτι οὐδὲν παρὰ τοῦ στόματος αὐτοῦ ῥῆμα κακόδοξον ἀκηκόαμεν». Ἡ Ἐγκύκλιος τοῦ Ἐφέσου παρέχει μάλιστα τὴν πληροφορία, ὅτι τόσο ὁ Κύριλλος Κονταρῆς, ὅσο καὶ ὁ τότε Θεσσαλονίκης μὲ ἐπιστολὲς πρὸς τὸν Κύριλλο Λούκαρι ποὺ τοῦ ἀπέστειλαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐξορίας του, τὸν ἀποκαλοῦν **«σοφὸν καὶ Ὀρθόδοξον καὶ πανάγιον καὶ γνήσιον Ποιμένα»,** καταφιλοῦν εὐλαβῶς τοὺς ἁγίους αὐτοῦ πόδας καὶ ὡς ὁ ἄσωτος υἱὸς ὑποβάλλουν εἰλικρινῆ ἔνθερμο μετάνοια. Ἡ Ἐγκύκλιος τοῦ Ἐφέσου καταλήγει: «Πιστώθητε δέ μοι, τῷ διαβεβαιοῦντι ὑμᾶς ἀφιλοπροσώπως καὶ ἐν φόβῳ Θεοῦ τὴν ἀλήθειαν, **μὴ πείθεσθε μορμολυκείοις τῶν ψευδαδέλφων, καὶ φλυαριδίοις τῶν νεωτέρων**· ἀλλὰ μὴν καὶ ἀδελφὸς καὶ φίλος καὶ διδάσκαλος καὶ ποιμὴν καὶ ἀρχιερεὺς τὴν πατρίδα ἐτίμησεν (ὁ Λούκαρις). Καὶ γὰρ δύο Ἐκκλησιῶν μεγάλων, Ἀλεξανδρείας τε φημὶ καὶ Κωνσταντινουπόλεως γνήσιος Πατριάρχης ἐγένετο, ὡς τῷ Ἁγίῳ ἔδοξε Πνεύματι, καὶ καλῶς ἰθύνας αὐτάς, **τὴν πίστιν ἐν μέσῳ λύκων ἐστήριξε καὶ φωστὴρ οἰκουμένης λαμπρὸς ἐγνωρίσθη.** Οὗτος γὰρ ὀρθοδόξως καὶ ἀμέμπτως ὡς τοιοῦτος ἀρχιερεὺς λόγῳ καὶ ἔργῳ, πράξει καὶ θεωρίᾳ, δικαιοσύνῃ τε καὶ ἀσκήσει πολιτευσάμενος, τῷ Κυρίῳ δεδούλευκεν, εἰ δὲ παρὰ τῶν οἰκειακῶν ἐπεβουλεύθη, καὶ ὁ Κύριος ἔπαθεν, ὅμως δ᾽ οὗν ὄψονται, εἰς ὃν ἐξεκέντησαν».

Γιὰ νὰ κατανοήσει κανεὶς σωστὰ τὴν πολιτεία τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως θὰ πρέπει νὰ μεταφερθεῖ καὶ νὰ βιώσει τὴν τότε ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτικὴ συγκυρία. Μόνον τότε μπορεῖ νὰ ἀποτιμήσει τὶς ἐπιλογές του. Μπορεῖ κάποιος νὰ διαφωνήσει μὲ αὐτὲς τὶς ἐπιλογές. Μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθεῖ, ὅτι ὁ Κύριλλος Λούκαρις διεξήγαγε ἕνα μονομέτωπο ἀγῶνα. Γιὰ τοὺς Ἰησουΐτες ὑπῆρξε ἀδιαμφισβήτη-

τα ὅ,τι ὑπῆρξε ὁ Ἀννίβας γιὰ τοὺς Ρωμαίους. Μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθεῖ, ὅτι ἀπέτυχε ἢ ἐξαπατήθηκε στὶς ἐπιλογές του. Μπορεῖ νὰ ἰσχυρισθεῖ, ὅτι ἐπέδειξε ὑπερβολικὴ φιλοφροσύνη πρὸς τοὺς Καλβινιστὲς μέσα στὴ δυστυχία του καὶ τὴ μοναξιά του, μιὰ φιλοφροσύνη ἀσφαλῶς γιὰ λόγους σκοπιμότητας, ἡ ὁποία ὑπερέβη ἐνίοτε τὰ ἐπιτρεπτὰ ὅρια, ἐὰν βεβαίως οἱ πηγὲς ποὺ τεκμαίρουν κάτι τέτοιο δὲν εἶναι χαλκευμένες. Εἶναι δικαίωμα τοῦ καθενὸς νὰ κάνει τέτοιες ἐκτιμήσεις. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ δὲν δικαιοῦται, εἶναι νὰ ἀμφισβητεῖ, ὅτι ἀγάπησε μὲ πάθος τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴ ζωή της. **Δὲν δικαιοῦται νὰ ἀμφισβητεῖ τὴν Ὀρθοδοξία του.** Ἐὰν τὸ κάνει αὐτὸ συνεχίζει τὴν ἀπεχθῆ συκοφαντία καὶ τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ τῶν Καλβινιστῶν. **Ἡ Ἐκκλησία ἔχει συνοδικὰ ἀποφανθεῖ καὶ αὐτὴν ἐμπιστευόμεθα πέραν ἀπὸ τὶς προσωπικές μας κρίσεις καὶ ἐκτιμήσεις.**

Δρ ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ
Ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Ε.Τ.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Γενικές παρατηρήσεις

Ἡ Μικρά Ἀσία ἤ Ἀνατολία (Anadolu) εὑρίσκεται, ὡς γνωστόν, στό ΝΔ ἄκρο τῆς μεγάλης ἀσιατικῆς ἠπείρου καί κατέχει σπουδαία θέση ἀπό γεωπολιτική καί στρατηγική ἔποψη θεωρούμενη. Κεῖται μεταξύ τριῶν ἠπείρων, ἤτοι: τῆς Ἀσίας, τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀφρικῆς, τίς ὁποῖες συνδέει καί ἑνώνει μεταξύ των (πίν. 1).

Ἡ Μικρά Ἀσία κατέχει τεράστια ἔκταση. Ἔχει μεγάλες καί εὔφορες περιοχές, οἱ ὁποῖες ἀρδεύονται ἀπό ἄφθονα πηγαῖα καί ποτάμια ὕδατα, ὑψηλά ὄρη χωρίζουν τή χώρα σέ ἐπί μέρους τμήματα καί ὑπάρχουν ἀπέραντα δάση καί βοσκότοποι. Βόρεια βρέχεται ἡ χώρα ἀπό τόν Εὔξεινο Πόντο ἤ ὅπως λέγεται Μαύρη Θάλασσα (Karadeniz), δυτικά ἀπό τό Αἰγαῖο Πέλαγος καί νότια ἀπό τή Μεσόγειο Θάλασσα (Akdeniz).

Οἱ ἀκτές τῆς χώρας ἐμφανίζουν πλούσιο διαμελισμό. Ὑπάρχουν πολλοί φυσικοί κόλποι καί ὅρμοι κατάλληλοι γιά τήν κατασκευή ἀσφαλῶν λιμένων. Τό ὑπέδαφος ἔχει πλούσια κοιτάσματα μετάλλων, τά ὁποῖα εἶναι ἐκμεταλλεύσιμα. Ἡ χώρα διαθέτει εὔφορες πεδιάδες καί κοιλάδες, οἱ καλλιεργούμενες γαῖες εἶναι πολλές καί ὑπάρχει πλούσια παραγωγή γεωργικῶν καί κτηνοτροφικῶν προϊόντων. Ἐπίσης ἡ ἁλιεία στή θάλασσα, στίς λίμνες καί στούς ποταμούς τῆς χώρας εἶναι πλούσια. Τό κλίμα εἶναι εὔκρατο στά παράλια καί ἠπειρωτικό

στό ἐσωτερικό τῆς χώρας. Γενικά ἡ Μικρά Ἀσία ἔχει ὅλες ἐκεῖνες τίς εὐνοϊκές προϋποθέσεις καί συνθῆκες, οἱ ὁποῖες εἶναι κατάλληλες γιά νά ζήσει ὁ ἄνθρωπος καί νά ἀναπτυχθεῖ ὁ πολιτισμός[1].

2. Σύντομη ἱστορική ἐπισκόπηση

Ἡ Μικρά Ἀσία ἤ Ἀνατολία ἀπό πολύ ἐνωρίς ἄρχισε νά κατοικεῖται καί ὑπῆρξε ἡ κοιτίδα πολλῶν καί διαφόρων λαῶν καί ὁ τόπος, ὅπου ἐγεννήθησαν καί ἤκμασαν πολλοί, μεγάλοι καί ὑψηλοῦ ἐπιπέδου πολιτισμοί, μέ ἔντονη ἀκτινοβολία στούς γύρω λαούς καί οἱ ὁποῖοι ἤσκησαν γόνιμη ἐπίδραση στούς μεταγενέστερους καί νεοτέρους πολιτισμούς τῆς περιοχῆς αὐτῆς καί τῶν γύρω ἀπό αὐτήν χωρῶν.

«Ἡ πλειοψηφία τῶν λαῶν τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας φαίνεται ὅτι ἦρθε ἀπό τήν Εὐρώπη καί τά νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἐνῶ οἱ λαοί τῆς ἀνατολικῆς Μικρᾶς Ἀσίας φαίνεται ὅτι ἦρθαν ἀπό τήν Εὐρώπη καί τήν Ἀσία»[2].

Μεταξύ ἄλλων, ἤδη κατά τή δεύτερη χιλιετηρίδα π.Χ. ἀνεπτύχθη στή Μικρά Ἀσία ὁ πολιτισμός τῶν Χετταίων, μέ πρωτεύουσα τή Χαττούσα[3], τά ἐρείπια τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθησαν ὕστερα ἀπό ἀνασκαφές καί ἔφεραν στό φῶς σπουδαῖα οἰκοδομήματα καί ἔργα τέχνης ὑψηλῆς ποιότητας. Οἱ Χετταῖοι εὑρίσκοντο σέ στενή ἐπικοινωνία μέ τούς Ἀχαιούς τῆς Ἑλλάδος, ὅπως μαρτυρεῖται τόσον ἀπό

1. Ἐπιθυμῶ νά ἐκφράσω καί ἀπό τή θέση αὐτή τίς θερμές μου εὐχαριστίες πρός ὅλους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι καθ' οἱονδήποτε τρόπον ἐβοήθησαν τόν γράφοντα καί συνέβαλαν οὐσιαστικά στήν ὁλοκλήρωση τῆς παρούσης μελέτης. Εἰδικότερα εὐχαριστῶ τούς ἑξῆς: 1) Τόν Σεβασμιώτατον Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Κύριλλον, ὁ ὁποῖος ἐνέκρινε τή δημοσίευση τῆς παρούσης ἐργασίας στό περιοδικόν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Δωδεκανήσου «ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ», 2) τόν φιλόξενο καί φιλοπρόοδο λαό τῆς γείτονος καί φίλης χώρας Τουρκίας, γιά τή φιλόφρονα ὑποδοχή καί τίς πληροφορίες του, 3) τούς συναδέλφους Ἀρχαιολόγους, τούς Φύλακες Ἀρχαιολογικῶν Χώρων καί Μουσείων καί τούς συνεργάτες των, στήν Τουρκία, γιά τίς πληροφορίες των καί τήν ὅλη βοήθειά των, 4) τή φιλόμουσο, φιλότεχνο καί φιλίστορα σύζυγό μου καί συνεργάτιδα Δρ Μαρία Gehlhoff-Βολανάκη, Ἰατρό, τά παιδιά μας Ἠλία καί Χριστίνα καί τίς ἐγγονές μας Ἀντιγόνη καί Νεφέλη Θ. Ἀρβανίτη, γιά τήν κατανόηση, ὑπομονή καί ἠθική συμπαράσταση καί βοήθειάν των.

2. Σπ. Βρυώνης, *Ἡ παρακμή τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ* 1996, σ. 41.

3. Ἡ Χαττούσα ἔκειτο περί τά 250 χλμ. ἀνατολικά τῆς σημερινῆς Ἀγκύρας, πρωτεύουσας τῆς Τουρκίας.

φιλολογικές πηγές[4], ὅσο καί ἀπό διάφορα ἄλλα εὑρήματα καί ἔργα τέχνης καί μικροτεχνίας.

Περί τά τέλη τῆς δεύτερης χιλιετηρίδας π.Χ. ἄρχισε ἡ ἐγκατάσταση διαφόρων ἑλληνικῶν φύλων, προερχομένων ἀπό τήν κυρίως Ἑλλάδα καί τά νησιά τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, στά δυτικά παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (πρῶτος ἀποικισμός)[5], ἐνῶ κατά τό πρῶτο μισό τῆς πρώτης π.Χ. χιλιετηρίδας, ἄποικοι προερχόμενοι ἀπό τήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα καί τά νησιά τοῦ Αἰγαίου Πελάγους ἐγκατεστάθησαν κυρίως στά παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί ἵδρυσαν τίς ἑλληνικές ἀποικίες (δεύτερος ἀποικισμός), οἱ ὁποῖες ἀνεπτύχθησαν μεγάλως καί στή συνέχεια οἱ ἴδιες ἵδρυσαν νέες ἀποικίες σέ ὅλα σχεδόν τά παράλια τῆς Μεσογείου Θαλάσσης καί τοῦ Εὐξείνου Πόντου.

Στή δυτική Μικρά Ἀσία ἔζησε καί ἔδρασε ὁ Ὅμηρος (8ος αἰ. π.Χ.), ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστόν, συνέθεσε τά δύο ἔπη του, τήν *Ἰλιάδα* καί τήν *Ὀδύσσεια*[6]. Ἐκεῖ ἐπίσης ἔζησαν καί ἔδρασαν οἱ λεγόμενοι προσωκρατικοί φιλόσοφοι (Θαλῆς ὁ Μιλήσιος, Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος, Ἀναξίμανδρος, Ἀναξιμένης κ.λπ.). Ἐκεῖ ὁ ἄνθρωπος γιά πρώτη φορά ἐγκατέλειψε τή μυθική ἑρμηνεία τοῦ κόσμου καί ἐπέρασε στήν ὀρθολογική ἔρευνα καί ἐπιστημονική ἑρμηνεία αὐτοῦ καί ἐτέθησαν οἱ βάσεις τῆς φιλοσοφίας καί σχεδόν ὅλων τῶν ἐπιστημῶν.

Οἱ ἑλληνικές ἀποικίες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας περί τά τέλη τοῦ 6ου

4. Σέ γραπτά κείμενα τῶν ἀρχείων τῆς Χαττούσας ἀναφέρονται οἱ «Ἀχιγιάβα», γιά τούς ὁποίους δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ταυτίζονται μέ τούς Ἀχαιούς τῆς Ἑλλάδος. Ἐπίσης σ' αὐτά τά κείμενα ἀναφέρονται οἱ «Luka», οἱ ὁποῖοι ταυτίζονται μέ τούς Λυκίους, ἤτοι τόν λαό πού κατοικοῦσε στή Λυκία.

5. Ὑπάρχει ἡ ἄποψη, ὅτι ὁ λεγόμενος Τρωϊκός Πόλεμος (περίπου 1194-1184 π.Χ.), ὁ ὁποῖος ψάλλεται στήν Ἰλιάδα τοῦ Ὁμήρου, ἀποτελεῖ στήν πραγματικότητα τόν ἀπόηχο τῶν ἀγώνων τῶν Ἑλλήνων, νά ἐγκατασταθοῦν στά ΒΔ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας περί τά τέλη τῆς δεύτερης χιλιετηρίδας π.Χ.

6. Τά ὁμηρικά ἔπη θεωροῦνται ὡς τά ἀρχαιότερα ἔπη τῆς λευκῆς φυλῆς. Αὐτά ἀναφέρονται στήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς τοῦ Μυκηναϊκοῦ Κόσμου καί Πολιτισμοῦ καί ἐξυμνοῦνται γεγονότα, τά ὁποῖα ἔλαβαν χώραν περίπου πέντε αἰῶνες πρίν τόν Ὅμηρο. Τά ὁμηρικά ἔπη ἐφέροντο ἀρχικά στό στόμα τῶν ἀοιδῶν, οἱ ὁποῖοι τά ἔψαλλαν στίς αὐλές τῶν βασιλέων καί τῶν ἀρχόντων. Ἐπί τῆς ἐποχῆς τοῦ τυράννου τῶν Ἀθηνῶν Πεισιστράτου (538-528/527 π.Χ.) ἔγινε γιά πρώτη φορά προσπάθεια γιά τή συγκέντρωση καί καταγραφή αὐτῶν. Ὅμως ὑπάρχει καί ἡ ἄποψη, ὅτι ἡ καταγραφή αὐτῶν εἶχε καί τήν ἀρνητική της πλευρά, διότι ἔπαυσαν νά ἐμπλουτίζονται, ὅπως συνέβαινε προηγουμένως, πού ἐφέροντο ἀπό τήν προφορική παράδοση. Ὁπωσδήποτε θετικό ἦταν τό γεγονός, ὅτι μέ τή συγκέντρωση καί καταγραφή αὐτῶν σταθεροποιήθηκε καί παγιώθηκε ἡ μορφή των.

καί τίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἐδέχθησαν τήν πίεση τῆς Περσικῆς Αὐτοκρατορίας καί ὁρισμένες ἀπό αὐτές ὑπετάγησαν ἀπό τούς Πέρσες. Κατά τήν κλασσική περίοδο καί τήν ἑλληνιστική ἐποχή οἱ πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας γενικῶς ἐγνώρισαν μεγάλη ἀκμή. Ἀργότερα οἱ Ρωμαῖοι, οἱ ὁποῖοι ἔγιναν κύριοι σχεδόν ὅλου τοῦ γνωστοῦ τότε κόσμου, ἐκυρίευσαν καί τή Μικρά Ἀσία καί ἡ Ἔφεσος ἀπέβη ἡ πρωτεύουσα τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐπαρχίας τῆς Ἀσίας.

Ὁ Χριστιανισμός, ἡ νέα θρησκεία τῆς ἀγάπης, τῆς ἀνοχῆς, τῆς συναδελφώσεως διαφόρων λαῶν καί ποικίλων πολιτισμῶν διαδόθηκε ἀπό πολύ ἐνωρίς καί στή Μικρά Ἀσία. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καί οἱ συνεργάτες του ἐργάσθηκαν ἱεραποστολικά στίς περιοχές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί ἵδρυσαν πολλές Ἐκκλησίες. Ἤδη στήν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου ἀναφέρονται ἑπτά ὀργανωμένες χριστιανικές Ἐκκλησίες σέ περιοχές τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῶν ὁποίων προΐστανται Ἐπίσκοποι.

Στήν Ἔφεσο, σύμφωνα μέ ὑπάρχουσα ἀρχαιότατη παράδοση ἔζησε καί ἔδρασε γιά μεγάλο χρονικό διάστημα ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος. Ἐκεῖ ἀπέθανε καί ἐτάφη καί ἐπί τοῦ τάφου του ἀνηγέρθη ἐπί Ἰουστινιανοῦ (527-565 μ.Χ.) μία μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανική βασιλική[7], τά ἐρείπια τῆς ὁποίας ἀπεκαλύφθησαν μέ ἀνασκαφές καί εἶναι πολύ ἐντυπωσιακά.

Ἡ Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία ἐκχριστιανισθεῖσα ἀπετέλεσε, ὡς γνωστόν, τή Βυζαντινή Αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία ἐπί μία καί πλέον χιλιετηρίδα ὑπῆρξε κέντρο παιδείας καί ὑψηλοῦ πολιτισμοῦ. Τό Βυζάντιο ἀπετέλεσε τόν συνδετικό κρίκο καί τή γέφυρα, μεταξύ τῆς ἑλληνικῆς καί τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητας καί τοῦ νεότερου εὐρωπαϊκοῦ καί ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ παγκόσμιου πολιτισμοῦ.

Ἡ Μικρά Ἀσία ἀποτελοῦσε γιά μεγάλο χρονικό διάστημα τή σπονδυλική στήλη τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Αὐτή ἐφοδίαζε τήν Αὐτοκρατορία μέ ἔμψυχο ὑλικό καί ἀποτελοῦσε τόν σιτοβολώνα της. Ἐνόσω ἡ Μικρά Ἀσία ἀνῆκε στή Βυζαντινή Αὐτοκρατορία ὑπῆρχε δύναμη καί ἀκμή. Ἀπό τότε πού οἱ πόλεις καί οἱ ἐπαρχίες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἄρχισαν νά καταλαμβάνονται ἀπό τούς Ὀθωμανούς Τούρκους, ἄρχισε καί ἡ παρακμή τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας.

Ὁ βυζαντινός στρατός, ὑπό τόν αὐτοκράτορα Ρωμανό τόν Διογένη (1068-1071), κατά τή μάχη τοῦ Μαντζικέρτ (1071 μ.Χ.), ὑπέστη

7. Γ. Σωτηρίου, *Ἀρχαιολογία* 1942, σ. 362-364, εἰκ. 226-227. Ἀν. Ὀρλάνδος, *Βασιλική* 1, 1952, σ. 48, εἰκ. 24 (κάτοψη).

μεγάλη ἦττα[8]. Ἀπό τότε καί στό ἑξῆς ἀρχίζει ἡ βαθμιαία παρακμή τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί ὁ ἐπίσης βαθμιαῖος ἐξισλαμισμός καί ἐκτουρκισμός τῶν περιοχῶν αὐτῆς[9].

«Ἀπό τότε πού ἡ Βόρειος Ἀφρική, ἡ Αἴγυπτος καί ἡ Ἀνατολική Μεσόγειος ἔπεσαν στά χέρια τῶν Ἀράβων, πού ἡ Ἰταλία κατακτήθηκε ἀπό γερμανικές φυλές καί μεγάλο μέρος τῶν Βαλκανίων ἀπό τούς Σλάβους, ἡ ἔκταση τοῦ Βυζαντίου περιορίσθηκε στά νότια ὅρια τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, τή Μικρά Ἀσία, τά νησιά καί τή Νότια Ἰταλία. Ἡ Μικρά Ἀσία ἦταν ὁπωσδήποτε ἡ πιό μεγάλη, πολυπληθής καί οἰκονομικά σημαντική ἀπό αὐτές τίς περιοχές. Δυστυχῶς δέν ἐπέζησε σχεδόν κανένα στοιχεῖο πληθυσμιακῆς στατιστικῆς, ἀλλά ἐκτός ἀπό τή μεγάλη της ἔκταση ὑπάρχουν καί ἄλλες ἐνδείξεις, ὅτι ἡ Μικρά Ἀσία ἦταν ἡ πολυπληθέστερη περιοχή τῆς αὐτοκρατορίας. Ὅσο ἡ Μικρά Ἀσία ἀποτελοῦσε ἀναπόσπαστο μέρος τῆς αὐτοκρατορίας, τό Βυζάντιο παρέμεινε ἰσχυρό καί εἶχε σχετική εὐημερία. Μόλις ὅμως ἔπαψε νά ἐλέγχει τή Μικρά Ἀσία, ἡ αὐτοκρατορία λίγο πιά διέφερε ἀπό ἕνα πριγκιπάτο τῶν Βαλκανίων πού ἀνταγωνιζόταν Σέρβους καί Βουλγάρους σχεδόν ἐπί ἴσοις ὅροις»[10].

Ἡ Ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων στίς 29.5.1453 σηματοδοτεῖ τό τέλος τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ὄχι ὅμως καί τό τέλος τοῦ Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ.

Ἡ Μικρασιατική καταστροφή τοῦ 1922 εἶχε ὡς συνέπεια τήν ἐκρίζωση μεγάλου ἀριθμοῦ Ἑλλήνων Χριστιανῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπό τίς ἑστίες των καί ἡ ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν, μεταξύ Ἑλλάδος καί Τουρκίας (1922-1924) ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῶν πολεμικῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Διά τοῦ τρόπου αὐτοῦ τερματίσθηκε ὁ βίος σημαντικῶν κέντρων τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί τοῦ Χριστιανισμοῦ, τά ὁποῖα εἶχαν ἱστορικό βίο αἰώνων καί χιλιετηρίδων.

Στίς περιοχές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὡς εἶναι ἐπόμενο, διατηρεῖται πλῆθος Ἀρχαιολογικῶν Χώρων καί Μνημείων, πού ἀποτελοῦν ἀψευδεῖς μάρτυρες τῶν διαφόρων ὑψηλῶν πολιτισμῶν, οἱ ὁποῖοι ἀνεπτύχθησαν καί ἄνθησαν στά ἐδάφη τῆς χώρας αὐτῆς. Πιθανῶς ὑπάρχουν λίγες μόνο περιοχές σέ ὁλόκληρο τόν κόσμο, στίς ὁποῖες

8. G. Ostrogorsky, *Byzantinische Geschichte* 1965, σ. 290 κ.ἑ., σ. 332. Δ. Ζακυθηνός, *Βυζαντινή Ἱστορία* 1989, σ. 463 κ.ἑ.

9. Σπ. Βρυώνης, *Ἡ παρακμή τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ* 1996, σ. 1 κ.ἑ.

10. Σπ. Βρυώνης, *Ἡ παρακμή τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ* 1996, σ. 14.

διά τῶν αἰώνων ἐγεννήθησαν καί ἤκμασαν τόσοι πολλοί καί ὑψηλοί πολιτισμοί καί οἱ ὁποῖοι ἄφησαν τόσα πολλά ὑλικά κατάλοιπα καί μνημεῖα, ὅσον στίς περιοχές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἤ Ἀνατολίας.

Στήν ἐργασία αὐτή μελετῶνται καί παρουσιάζονται χριστιανικές ἀρχαιότητες καί μνημεῖα περιοχῶν τῆς ΝΔ Μικρᾶς Ἀσίας, πού εἶχε τήν εὐκαιρία νά ἐπισκεφθεῖ καί νά μελετήσει ἐπί τόπου κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες ὁ γράφων καί νά ἐπισημάνει τή μεγάλη σημασία καί τή σπουδαιότητα αὐτῶν.

Πίν. 1: Χάρτης τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἤ Ἀνατολίας (Anadolu) ὑπό Sir Charles Fellows.

ΚΥΡΙΩΣ ΜΕΡΟΣ

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ

Στή ΝΔ Μικρά Ἀσία ὑπῆρξαν κατά τήν ἀρχαιότητα πολυάριθμες πόλεις, οἱ ὁποῖες ἀπετέλεσαν σημαντικά πολιτιστικά κέντρα καί στίς ὁποῖες διατηροῦνται μεγάλης σημασίας ἀρχαιότητες καί μνημεῖα τοῦ παρελθόντος. Ἰδιαίτερα μεγάλη ἀκμή ἐμφανίζουν οἱ περιοχές αὐτές κατά τήν ἑλληνορωμαϊκή περίοδο καί τούς παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Κατά τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή (4ος-6ος αἰ. μ.Χ.) ἀνεγείρονται σέ ὁλόκληρη τή Μικρά Ἀσία πολυάριθμες χριστιανικές βασιλικές, τά ἐρείπια πολλῶν ἀπό τίς ὁποῖες διατηροῦνται μέχρι σήμερα. Ὁρισμένες ἀπό αὐτές ἔχουν ἀνασκαφεῖ καί δημοσιευθεῖ, ἐνῶ μεγάλος ἀριθμός ἀπό αὐτές ἀναμένει τήν ἔρευνα.

Πρόκειται κατά κανόνα γιά μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτες, ξυλόστεγες βασιλικές τοῦ ἁπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Αὐτές φέρουν πλούσιο μαρμάρινο διάκοσμο, ὀρθομαρμαρώσεις στούς τοίχους, πολύχρωμα ψηφιδωτά δάπεδα καί περιβάλλονται ἀπό διάφορα προσκτίσματα, ὅπως εἶναι τά ἑξῆς: Πρόθεση, Διακονικό, Βαπτιστήριο, Ἐπισκοπεῖο, Πρεσβυτέριο, Ξενώνας, καί ἄλλα βοηθητικά οἰκοδομήματα.

Ἡ ὕπαρξη τῶν πολυαρίθμων αὐτῶν χριστιανικῶν βασιλικῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τό μέγεθος καί ὁ πλοῦτος των, προϋποθέτουν μεταξύ ἄλλων καί τά ἑξῆς: μεγάλο ἀριθμό χριστιανῶν, καλῶς ὀργανωμένη Ἐκκλησία, ὥστε νά εἶναι σέ θέση νά προγραμματίσει, νά ὑλοποιήσει, νά συντηρήσει καί νά χρησιμοποιήσει οἰκοδομήματα αὐτοῦ τοῦ μεγέθους καί αὐτῆς τῆς ποιότητας, οἰκονομική ἄνεση καί γενικότερα καλλιτεχνική, πνευματική καί πολιτιστική ἄνθηση.

Οἱ χριστιανικές αὐτές βασιλικές γιά πολλούς καί διαφόρους λόγους ἀρχίζουν νά ἐρειπώνονται καί νά ἐγκαταλείπονται ἀπό τῶν μέσων περίπου τοῦ 7ου αἰ. καί ἑξῆς. Πρός τοῦτο συνέβαλλαν μεταξύ ἄλλων καί οἱ ἑπόμενοι λόγοι: 1) Οἱ πόλεμοι μεταξύ Βυζαντινῶν καί Περσῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν μεγάλες ἀπώλειες σέ ἀνθρώπους καί

ὑλικά ἀγαθά, 2) ἡ ἐμφάνιση καί ἡ ραγδαία ἐξάπλωση τοῦ Ἰσλαμισμοῦ (622/3 μ.Χ., ἔτος 1 Ἐγείρας), 3) οἱ ἔριδες συνεπείᾳ τῆς Εἰκονομαχίας, 4) ἡ ἐμφάνιση τῶν Σλάβων στή Βαλκανική χερσόνησο, 5) φυσικές καταστροφές (σεισμοί, πλημμύρες, πυρκαϊές, λοιμοί, λιμοί κ.λπ.), 6) ἡ ἀλλαγή τοῦ τρόπου παραγωγῆς καί διακίνησης τῶν ἀγαθῶν, 7) λόγοι πολιτικοί, κοινωνικοί, οἰκονομικοί κ.λπ., 7) ἡ βιολογική παρακμή καί γήρανση καί συνεπείᾳ αὐτῶν τό τέλος τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ καί Ρωμαϊκοῦ κόσμου καί πολιτισμοῦ.

Ἡ περίοδος περίπου ἀπό τά μέσα τοῦ 7ου ἕως τά μέσα τοῦ 9ου αἰ. μ.Χ. ὀνομάζεται «σκοτεινή περίοδος». Κατά τή διάρκεια αὐτῆς δέν ἀνεγείρονται μεγάλα καί σημαντικά οἰκοδομήματα, δέν κατασκευάζονται μεγάλα δημόσια ἔργα, δέν ἀπαντοῦν ἐπιγραφές, περιορίζεται ἡ νομισματική κυκλοφορία, δέν ἀντιγράφονται βιβλία καί γενικά εἶναι περίοδος ὕφεσης, κάμψεως καί μαρασμοῦ σέ ὅλους τούς κλάδους τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας καί τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἀπό τά μέσα τοῦ 9ου αἰ. μ.Χ. καί ἐξῆς καί ἀπό τά ἐρείπια καί τίς στάχτες τοῦ ἀρχαίου κόσμου ἀρχίζει νά ἀναδύεται ἕνας νέος κόσμος καί νά γεννᾶται ἕνας νέος πολιτισμός, ὁ ὁποῖος εἶναι ὅμως τελείως διάφορος τοῦ ἀρχαίου κόσμου καί πολιτισμοῦ.

Ὁ γράφων κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες (1980-2020) εἶχε τήν εὐκαιρία νά ἐπισκεφθεῖ καί νά μελετήσει ἐπί τόπου τίς ἀρχαιότητες καί τά μνημεῖα τῶν περιοχῶν αὐτῶν. Ἡ μετά χεῖρας μελέτη εἶναι καρπός τῆς ἀγάπης καί τῆς μελέτης τῆς ἱστορίας καί τῶν μνημείων τῶν περιοχῶν αὐτῶν.

I. ΜΑΚΡΗ (FETHİYE)

Α) Θέση καί ὀνομασία

Νοτιονατολικά τῆς πόλεως Marmaris (ἀρχαίας Φύσκου) τῆς νοτιοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας (σημερινῆς Τουρκίας) καί σέ ἀπόσταση 158 χλμ. ἀπό αὐτήν, νοτιοδυτικά τῆς πόλεως Antalya (ἀρχαίας Ἀττάλειας) καί σέ ἀπόσταση 300 χλμ. ἀπό αὐτήν, βορειοδυτικά τῆς ἀρχαίας πόλεως «Ξάνθος, ἡ» καί σέ ἀπόσταση 84 χλμ. ἀπό αὐτήν, δεξιά τῆς ἀμαξιτῆς παραλιακῆς ὁδοῦ ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ἀπό τή Μαρμαρίδα στήν Ἀττάλεια καί στό βάθος μεγάλου φυσικοῦ κόλπου, κεῖται ἡ κωμόπολη Μάκρη, τό σημερινό Φετιγιέ (Fethiye)[11]. Ὁ κόλπος αὐτός παλαιότερα ἔφερε τήν ὀνομασία «κόλπος τοῦ Γλαύκου», ἀργότερα «τῆς Μάκρης» καί σήμερα ὀνομάζεται «κόλπος τοῦ Φετιγιέ».

Ἡ περιοχή αὐτή εἶναι ἐξαιρετικά εὐνοημένη ἀπό τή φύση καί κατοικεῖται ἀπό τήν Προϊστορική Ἐποχή ἕως σήμερα. Στή θέση αὐτή ἔκειτο κατά τήν ἀρχαιότητα ἡ πόλη «Τελμησσός, ἡ»[12], ἡ ὁποία ἀνα-

11. Ὁ οἰκισμός μέχρι καί τό 1922 μ.Χ. ἔφερε τήν ὀνομασία «Μάκρη, ἡ» καί ἐκατοικεῖτο σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπό Ἕλληνες Ὀρθοδόξους Χριστιανούς. Ὅμως ἐξ αἰτίας τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς καί τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν μεταξύ Ἑλλάδος καί Τουρκίας (1922-1924), ὁ οἰκισμός σήμερα κατοικεῖται ἀποκλειστικά ἀπό Τούρκους Μουσουλμάνους καί ἀπό τό 1936 φέρει τό ὄνομα Fethiye, πρός τιμήν τοῦ πρώτου Τούρκου πιλότου Φετχί Μπέη (Fethi Bey, 1887-1914). Στήν κεντρική παραλιακή Λεωφόρο τῆς σημερινῆς πόλεως καί πλησίον τοῦ λιμανιοῦ, κεῖται Μνημεῖο, ἀφιερωμένο στόν Fethi Bey. Σέ ὑπερυψωμένη βάση ἵσταται ὁ ἀνδριάντας του, ἀπό τούς ὤμους τοῦ ὁποίου φύονται πτέρυγες. Πολυάριθμοι Ἕλληνες Χριστιανοί, πρώην κάτοικοι τῆς Μάκρης, οἱ ὁποῖοι κατά τήν ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν ἦλθαν στήν Ἑλλάδα, ἐγκατεστάθησαν στήν Ἀττική, ὅπου ἵδρυσαν ἕναν οἰκισμό, τή «Νέα Μάκρη».

12. Ἡ ὀνομασία αὐτή εἶναι ἀρχαιοτάτη καί θεωρεῖται προελληνική. Στήν Ἀνατολία ἤ Μικρά Ἀσία (σημ. Τουρκία) διατηροῦνται πολυάριθμα προελληνικά τοπωνύμια, μέ ἀρχαιότατη προέλευση. Ἐνδεικτικά ἀναφέρονται τά ἑπόμενα: Ἀλάμπρανδα, Ἁλικαρνασσός, Ἄλινδα, Ἅλυς, Ἀμάσεια, Ἄμαστρις, Ἀνάβαρζος ἤ Ἀνάβαρζα, Ἀπερλαί, Ἀριανζός, Ἄρινα ἤ Ἄρνα, Ἀρύκανδα, Ἀρύμαξα, Ἄσπενδος, Ἄσσος, Γόρδιον, Ἔφεσος, Ἶρις, Ἴσινδα, Ἰσσός, Κάλβις, Κάλυνδα, Καδύανδα, Καππαδοκία, Καρία, Καύνος, Κέκοβα, Κιλικία, Κνίδος, Κόραμα, Κουκουσός, Κωρυκός, Λάμβρανδα, Λάτμος, Λιμυρά, Λίσσαι, Λύδαι, Λυδία, Λυκία, Λώρυμα, Μαίανδρος, Μυκάλη, Μυκαλησσός, Μύλασα, Ναζιανζός, Ὄλυμπος, Πάταρα, Πέργαμος, Πέργη, Πίναρα, Πύδναι, Ρύνδακος, Σαγαλασσός, Σαμψοῦς, Σάρδεις, Σάρρος, Σάσιμα, Σέλγη, Σελινοῦς, Σίδη, Σίδυμα, Σίμενα, Σίλλυον, Σκάμανδρος, Σόλυμος, Ταρσός,

φέρεται μέ αὐτήν τήν ὀνομασία κατά τό ἔτος 440 π.Χ., στόν κατάλογο τῶν πόλεων τῆς Συμμαχίας τῆς Δήλου (Ἀθηναϊκή Συμμαχία).

Ἡ ὀνομασία «Τελμησσός» προέρχεται ἀπό τόν Τέλμησσο, ὁ ὁποῖος ἐθεωρεῖτο ὡς ὁ ἱδρυτής της. Ὁ Τέλμησσος ἤ Τέλμισσος –σύμφωνα μέ τήν ἀρχαία ἑλληνική μυθολογία– ἦταν υἱός τοῦ θεοῦ Ἀπόλλωνα καί τῆς Θεμιστώς, κόρης τοῦ Ζαβία, βασιλέως τοῦ λαοῦ τῶν Ὑπερβορείων καί ἀδελφός τοῦ Γελεώτη ἤ Γελεοῦ. Οἱ δύο ἀδελφοί, ὕστερα ἀπό σχετικό χρησμό, ἵδρυσαν βωμούς στή Σικελία καί στήν Καρία. Καί ὁ μέν Τέλμησσος ἵδρυσε τήν ὁμώνυμη πόλη στήν Καρία, ὁ δέ Γελεώτης ἔγινε γενάρχης τῶν Γελεωτῶν στή Γέλα τῆς Σικελίας[13].

Ἡ Τελμησσός ὡς πόλη ἐγνώρισε κατά περιόδους μεγάλη ἀκμή, ἀλλά καί ὕφεση καί παρακμή. Φαίνεται, ὅτι τελικά κατεστράφη ἀπό σεισμούς[14] καί ἀπό τήν ἀρχαία Τελμησσό διατηροῦνται λείψανα οἰκοδομημάτων καί ἄλλα ὑλικά κατάλοιπα. Στά χρόνια τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ὁ οἰκισμός φέρει τήν ὀνομασία ἀρχικά «Ἀναστασιούπολις» καί κατόπιν «Μάκρη, ἡ», τήν ὁποία διετήρησε μέχρι τό 1936.

Ἡ πόλη εἶναι ἀθέατη ἀπό τά μάτια τοῦ κόσμου, καθώς κεῖται σέ ἕναν ἀπομονωμένο ὅρμο στήν ἀνατολική πλευρά τοῦ Κόλπου. Ὁ Κόλπος τοῦ Φετιγιέ εἶναι ἕνα ἀπό τά πιό μεγαλόπρεπα λιμάνια τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς Τουρκίας καί τό τοπίο του ἀνταγωνίζεται ἀκόμα καί τή Μαρμαρίδα σέ ὀμορφιά καί λαμπρότητα. Πρόκειται γιά μιά πρόσχαρη πόλη, ἡ ὁποία ἁπλώνεται στούς πρόποδες τῶν ἀπόκρημνων καί βραχωδῶν βουνῶν πού πλαισιώνουν τόν Κόλπο.

Πίσω ἀπό τήν πόλη τοῦ Φετιγιέ τά βραχώδη ὄρη, μέ τό ἀκανόνιστο περίγραμμά των, δίδουν ἀπό μακριά τήν ἐντύπωση, ὅτι σάν νά εἶναι κηλιδωμένα. Ὡστόσο ὅσο πλησιάζει κάποιος περισσότερο, διαπιστώνει ὅτι φιλοξενοῦν στίς ἀπότομες καί βραχώδεις πλαγιές των τήν Νεκρόπολη τῆς ἀρχαίας Τελμησσοῦ, μέ τούς χαρακτηριστικούς της «Λυκιακοῦ τύπου» τάφους.

Ὁ ἐπισκέπτης τοῦ Φετιγιέ σήμερα, ἀντικρίζει μία λυκιακή σαρκοφάγο, ἡ ὁποία ἐκτίθεται σέ κεντρική πλατεία καί ἀκριβῶς μπροστά ἀπό τό Δημαρχεῖο τῆς πόλεως καί εἶναι τοποθετημένη σέ ὑψηλό λίθινο βάθρο. Τό κάλυμμά της εἶναι λαξευμένο κατά τέτοιον τρό-

Τελμησσός, Τερμησσός, Τερμίλαι, Τίγρης, Τλῶς, Τράλλεις, Τρωάς, Φάσηλις, Φοινίκη, Φρυγία, Φύγαλα, Χαττούσα.

13. Ἐγκυκλοπαιδεία ΝΕΑ ΔΟΜΗ, τ. 26 (Ἀθήνα ἄν. χρ. ἐκδ.), σ. 329.

14. Ἀγγ. Κιντῆ, *Τουρκία*, ἄνευ χρονολογίας ἐκδόσεως, σ. 847-850.

πον, ὥστε νά θυμίζει τήν ὀροφή ἀρχαίας λυκιακῆς ἀγροικίας ἤ ἐναλλακτικά, σκηνή μέ ἐπικλινή ὀροφή. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἡ τελευταία κατοικία τοῦ ἐκλιπόντος δέν ὑπελείπετο σέ τίποτα τοῦ γήϊνου τόπου διαμονῆς αὐτοῦ[15].

Ἡ ἴδια ἡ ἀρχαία νεκρόπολη εὑρίσκεται μόλις λίγο πιό ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς πόλεως, στό σημεῖο, ὅπου οἱ ἀπόκρημνες πλαγιές ἔχουν φαινομενικά κυψελοειδή διαμόρφωση, ἐξ αἰτίας τῶν τάφων πού ἔχουν σκαλισθεῖ στή μπροστινή πλευρά των, ἀτενίζοντας τό χάος. Τά ἐπιβλητικότερα ἀπό αὐτά τά ταφικά μνημεῖα ἔχουν σχεδιασθεῖ κατά τέτοιο τρόπο, ὥστε νά θυμίζουν ἐξεπίτηδες προσόψεις ναῶν καί τό πιό ἐντυπωσιακό ἀπό αὐτά εἶναι ὁ λεγόμενος τάφος τοῦ Ἀμύντα, ὁ ὁποῖος χρονολογεῖται στόν 4ο αἰ. π.Χ.

Αὐτοί οἱ ἀλλόκοτοι στήν ὄψη τάφοι τῆς Λυκίας ἀποπνέουν μιά ἀέρινη, πένθιμη ὀμορφιά καί δέν ὑπάρχει τίποτε ἀνάλογο παγκοσμίως, τό ὁποῖο νά τούς συναγωνίζεται σέ πρωτοτυπία. Τό γεγονός, ὅτι ἀποτελοῦν ὁμοιώματα πραγματικῶν οἰκοδομημάτων, στά ὁποῖα οἱ κάτοικοι τῆς ἀρχαίας Λυκίας διαβιοῦσαν καί ἐλάτρευαν τούς θεούς των, τούς καθιστᾶ ἀκόμη περισσότερο ὑποβλητικούς, πρᾶγμα τό ὁποῖο παρετήρησε πρῶτος ὁ Charles Fellows[16], ὅταν ἐξερεύνησε τούς τάφους, οἱ ὁποῖοι εὑρίσκονται ἐπάνω ἀπό τό Φετιγιέ.

---

15. Σημειωτέον, ὅτι οἱ θαυμάσιες σαρκοφάγοι πού προέρχονται ἀπό τή Λυκία καί ἐκτίθενται στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἰσοδυναμοῦν στήν οὐσία μέ μικρογραφίες ναῶν, πού προορίζονταν νά στεγάσουν τίς σορούς τῶν θεοποιημένων βασιλέων ἤ ἀτόμων ὑψηλῆς κοινωνικῆς τάξεως τῆς περιοχῆς. J. Freely, *Μικρά Ἀσία* 2008, σ. 369.

16. Ὁ Λόρδος Charles Fellows (1799-1860 μ.Χ.) ἦταν Ἄγγλος ἀρχαιολόγος, ταξιδιώτης καί ἐρευνητής, ὁ ὁποῖος ἀνεκάλυψε τά ἐρείπια δεκατριῶν (13) ἀρχαίων πόλεων τῆς Λυκίας καί μετέφερε πλῆθος μαρμαρίνων ἀρχαίων γλυπτῶν ἐξαιρετικοῦ κάλλους ἀπό τήν πόλη «Ξάνθος» στήν Ἀγγλία. Τό ἔτος 1832 περιηγήθη τή Μεσόγειο καί μεταξύ ἄλλων χωρῶν ἐπεσκέφθη τήν Ἰταλία, τήν Ἑλλάδα καί τή Μέση Ἀνατολή. Κατά τή διάρκεια τοῦ ταξιδίου του αὐτοῦ ἀπετύπωσε σέ σκίτσα ὁτιδήποτε συνήντησε, τό ὁποῖο προσείλκυε τήν προσοχή του. Ἀκολούθως ἔγραψε καί ἐδημοσίευσε πλῆθος ταξιδιωτικῶν βιβλίων, ἐνῶ τά σκίτσα ἀπό τίς περιηγήσεις του ἐχρησιμοποιήθησαν γιά νά κοσμήσουν τήν πρώτη ἔκδοση τοῦ Childe Harold, τοῦ γνωστοῦ ποιήματος πού ἔγραψε ὁ Λόρδος Βύρων. Τό ἔτος 1845 ὁ Charles Fellows ἐχρίσθη Ἱππότης, ὡς ἀναγνώριση τῶν ὑπηρεσιῶν του πρός τήν πατρίδα του.

Β) Σύντομη ἱστορική ἐπισκόπηση

α) Προχριστιανική ἐποχή

Ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη, ἡ Τελμησσός ἱδρύθηκε κατά τήν Προϊστορική Ἐποχή καί συνέχισε τή ζωή της ἐπί αἰῶνες καί χιλιετηρίδες. Ὁ Τζώρτζ Μπήν ἀναφέρει, ὅτι πέντε ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες εἶναι γραμμένες στήν ἀρχαία γλώσσα τῆς Λυκίας, ἀπεκαλύφθησαν στήν περιοχή τῆς ἀρχαίας Τελμησσοῦ (τό σημερινό Φετιγιέ), πρᾶγμα τό ὁποῖον σημαίνει, ὅτι ἐπρόκειτο γιά καθαρά λυκιακή περιοχή.

Στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἡ πόλη αὐτή ἐτέλει ὑπό τόν ἔλεγχο τοῦ βασιλέως τῆς Ξάνθου Ἀρμπίνα καί ἀνῆκε στή Λυκία. Ἡ Τελμησσός εἶχε ναό τοῦ Ἀπόλλωνα καί Μαντεῖο, τή συμβουλή τοῦ ὁποίου ἐζήτησε ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος (356-323 π.Χ.) προτοῦ καταλάβει τήν πόλη αὐτή. Τό ἔτος 334 π.Χ. ἡ Τελμησσός ὑπετάγη ἀπό τόν Μ. Ἀλέξανδρο.

Ἀργότερα ἡ Τελμησσός ὑπήγετο στόν Ἀντίγονο τόν Μονόφθαλμο (381-301 π.Χ.). Κατά τό ἔτος 309 π.Χ. περιῆλθε στούς Πτολεμαίους τῆς Αἰγύπτου, ἐνῶ τό 197 π.Χ. ὑπήγετο γιά λίγα χρόνια στούς Σελευκίδες τῆς Συρίας. Ἀκολούθως ἡ Τελμησσός ὑπήχθη στό Βασίλειο τῶν Ἀτταλιδῶν τῆς Περγάμου καί τέλος προσηρτήθη στή Ρωμαϊκή Αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία ἀργότερο ἐκχριστιανίσθηκε καί μετετράπη σέ Βυζαντινή Αὐτοκρατορία.

Ἡ Τελμησσός ἀνῆκε στή Λυκιακή Ἕνωση κατά τή ρωμαϊκή περίοδο καί ἐθεωρεῖτο ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς περιοχῆς σέ ὁλόκληρο τό ὑπόλοιπο χρονικό διάστημα τῆς ἀρχαιότητος[17].

Ἡ Τελμησσός ἦταν ἀκόμη πασίγνωστη γιά τούς Προφῆτες της, τούς ὁποίους ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος σέ σχέση πρός τήν ἱστορία τοῦ βασιλέως Κροίσου. Ὁ Κροῖσος δύο φορές ἐζήτησε ἀπό τούς Προφῆτες αὐτούς νά ἑρμηνεύσουν κάποιους οἰωνούς καί ἕνας ἀπό αὐτούς λέγεται ὅτι προέβλεψε τήν πτώση τῶν Σάρδεων, γεγονός τό ὁποῖον ἔλαβε χώρα κατά τό ἔτος 546 π.Χ. Ὁ πιό θρυλικός μάντης τῆς πόλεως αὐτῆς ἦταν ὁ Ἀρίστανδρος ὁ Τελμησσεύς, ἡ φήμη τοῦ ὁποίου ἦταν τόσο μεγάλη, ὥστε τόν προσέλαβε ὁ βασιλέας Φίλιππος τῆς Μακεδονίας στήν αὐλή του, ἐνῶ ὕστερα ἀπό κάποιο διάστημα ὑπηρέτησε σταθερά τόν Μέγα Ἀλέξανδρο, ὡς ἐπίσημος ἑρμηνευτής ὀνείρων καί οἰωνῶν.

17. J. Freely, *Μικρά Ἀσία* 2008, σ. 370.

Ὁ Ἀρίστανδρος ὁ Τελμησσεύς θά πρέπει νά συντρόφευε τόν Μ. Ἀλέξανδρο, ὅταν οἱ Μακεδόνες του προέλασαν στή Λυκία, ὕστερα ἀπό τήν πολιορκία τῆς Ἁλικαρνασσοῦ καί νά ἔζησε ἐκ τοῦ πλησίον τήν κατάληψη τῆς ἰδιαιτέρας του πατρίδας καί τήν αἰχμαλωσία τῶν κατοίκων αὐτῆς.

Ὁ Ἀρριανός ἀναφερόμενος στίς πολεμικές ἐπιχειρήσεις καί στίς κατακτήσεις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου κατά τήν περίοδο αὐτήν, παραθέτει μεταξύ ἄλλων καί τά ἑξῆς: *«…ἔπειτα* (ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος) *εἰσβαλὼν εἰς Λυκίαν Τελμισσέας μὲν ὁμολογίᾳ προσηγάγετο, περάσας δὲ τὸν Ξάνθον ποταμὸν Πίναρα καὶ Ξάνθον τὴν πόλιν καὶ Πάταρα ἐνδοθέντα ἔλαβε καὶ ἄλλα ἐλάττω πολίσματα ἐς τριάκοντα»*[18].

Ὕστερα ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἡ ἱστορία τῆς Τελμησσοῦ ἀκολουθεῖ λιγότερο ἤ περισσότερο τήν ἱστορία τῶν ὑπολοίπων ἑλληνορωμαϊκῶν πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὡς τό τέλος τῆς ἀρχαιότητας. Στά χρόνια τοῦ γεωγράφου καί ἱστορικοῦ Στράβωνος (Ἀμάσεια Πόντου 63 π.Χ. – μετά τό 21 μ.Χ.) ἡ Τελμησσός ἦταν μικρή καί ἄσημη.

β) Χριστιανική περίοδος

Ὁ Χριστιανισμός ἔγινε ἐνωρίτατα γνωστός στή Μικρά Ἀσία ἀπό τή γειτονική Συρία καί τήν Παλαιστίνη. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καί οἱ συνεργάτες του περιόδευσαν στή Μικρά Ἀσία καί ἐκήρυξαν τόν Χριστιανισμό. Ἐπίσης καί ἄλλοι Ἀπόστολοι ἐργάσθησαν ἱεραποστολικά στή Μικρά Ἀσία. Στήν Ἱεράπολη (σημερινό Pamukkale) τῆς Φρυγίας ἔδρασε, ἀπέθανε καί ἐτάφη ὁ Ἀπόστολος Φίλιππος[19].

Ἡ Τελμησσός ἀναφέρεται κατά τόν 6ον αἰ. μ.Χ. ἀπό τόν Ἱεροκλή τόν Γραμματικό, ὡς μία ἀπό τίς 34 πόλεις τῆς Ἐπαρχίας τῆς Λυκίας, μέ διοικητή Κονσουλάριο[20], ἐνῶ στά Ἐκκλησιαστικά Χρονικά ἀναφέρεται ὡς ἕδρα Ἐπισκόπου τῆς ἴδιας Ἐπαρχίας.

Πλησίον τῆς πόλεως ὑψώνεται ἕνας μαστοειδής λόφος, ἐπί τοῦ ὁποίου ἔκειτο κατά τήν ἀρχαιότητα ἡ Ἀκρόπολη τῆς Τελμησσοῦ. Κατά τή Βυζαντινή Ἐποχή, ἀλλά καί κατά τήν ἐποχή τῆς Ἱπποτο-

18. Ἀρριανός, *Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις*, Βιβλίον Α΄, κεφ. 24, 4.

19. Στήν Ἱεράπολη διατηροῦνται τά ἐρείπια μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, ὁ ὁποῖος ἀνηγέρθη ἐπί τοῦ τάφου τοῦ Ἀποστόλου Φιλίππου.

20. G. Parthey, *Ἱεροκλέους Συνέκδημος* 1967, σ. 30-31: *«κη΄. Ἐπαρχία Λυκίας, ὑπό κονσουλάριον, πόλεις λδ΄…. 684, 17. Τελμισός».*

κρατίας στίς Νότιες Σποράδες ἤ στά Δωδεκάνησα (1310-1522 μ.Χ.), ἡ ἀρχαία ὀχύρωση ἐπισκευάσθηκε καί χρησιμοποιήθηκε ὡς φρούριο. Τό ἴδιο συνέβη καί ἀργότερα, ὅταν ἡ περιοχή ὑπετάγη ἀπό τούς Ὀθωμανούς Τούρκους.

Ἀπό τοῦ 8ου αἰ. μ.Χ. καί ἐξῆς ἡ πόλη, ἡ ὁποία ἔκειτο ἐπί τῆς ἀρχαίας Τελμησσοῦ, φέρει τήν ὀνομασία «Ἀναστασιούπολις, ἡ», προφανῶς πρός τιμήν τοῦ αὐτοκράτορα Ἀναστασίου Β΄ (713-715) καί ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Ἀργότερα ἔλαβε τό ὄνομα «Μάκρη, ἡ», τό ὁποῖο διετήρησε μέχρι τό 1936.

Ἡ πόλη Μάκρη κατελήφθη ἀπό τούς Τούρκους στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. μ.Χ., ὅταν οἱ ἀκτές τῆς Λυκίας καί τῆς Καρίας ἐτέθησαν ὑπό τόν ἔλεγχο τοῦ Μπεϊλίκ τῶν Μεντεσέογλου. Ὅμως στίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ. οἱ Ἰωαννίτες Ἱππότες τῆς Ρόδου φαίνεται ὅτι ἐχρησιμοποίησαν τήν περιοχή αὐτή ὡς ὁρμητήριο, ἱδρύοντας ἕνα φρούριο, τοῦ ὁποίου τά ἐρείπια κεῖνται στήν παλαιά συνοικία τοῦ Φετιγιέ. Φαίνεται, ὅτι τό φρούριο αὐτό τῆς Μάκρης ἀνηγέρθη τήν ἴδια ἐποχή μέ τό ἱπποτικό φρούριο τοῦ Ἁγίου Πέτρου στήν Ἁλικαρνασσό (σημερινό Μπόντρουμ)[21], πού κεῖται ἀπέναντι ἀπό τήν Κῶ. Τό Ἱπποτικό φρούριο τῆς Μάκρης κατά τήν Ὀθωμανική περίοδο φαίνεται ὅτι ἀνοικοδομήθηκε ἀπό τά θεμέλια καί ἦταν σέ χρήση γιά μεγάλο χρονικό διάστημα.

Γ) Ἀρχαιότητες καί μνημεῖα τῆς Μάκρης (Fethiye)

Στή Μάκρη (σημερινό Fethiye) καί στή γύρω ἀπό αὐτήν περιοχή διατηροῦνται μεταξύ ἄλλων πολλές καί ἐνδιαφέρουσες ἀρχαιότητες καί πολυάριθμα μνημεῖα, πού προέρχονται, τόσον ἀπό τήν προχριστιανική ἐποχή, ὅσο καί ἀπό τή χριστιανική ἐποχή, καθώς καί ἀπό τήν ἐποχή πού οἱ Ὀθωμανοί Τοῦρκοι ἔγιναν κύριοι τῆς περιοχῆς αὐτῆς.

1) Ἀρχαῖο Θέατρο

Ἐντός τῆς σημερινῆς πόλεως τοῦ Fethiye, πλησίον τοῦ λιμένα καί ΝΑ τοῦ Μνημείου τοῦ Fethi Bey, ἀνεσκάφη τελευταία τό ἀρχαῖο Θέατρο τῆς Τελμησσοῦ, τό ὁποῖο ἦταν κτισμένο στή βόρεια πλαγιά

21. Ἡ ὀνομασία «Μπόντρουμ», προέρχεται ἀπό τό «Πετρούμ», ἤτοι «τό Κάστρο τοῦ Ἁγίου Πέτρου», ὅπως ἦταν γνωστή ἡ πόλη κατά τόν Μεσαίωνα. Σέ ἑλληνικά κείμενα ἀναφέρεται καί ὡς «Πετρούμι, τό».

ἑνός λόφου. Ἀπεκαλύφθη ἡ βάση τῆς σκηνῆς τοῦ Θεάτρου, ἡ Ὀρχήστρα καί μεγάλο μέρος ἀπό τίς κερκίδες. Οἱ ἐργασίες στερεώσεως καί ἀποκαταστάσεως ἐν μέρει τοῦ Θεάτρου συνεχίζονται[22]. Πρόκειται γιά ἕνα μεγάλο Θέατρο, τό ὁποῖο διατηρεῖται σέ σχετικά καλή κατάσταση καί προέρχεται πιθανῶς ἀπό τήν ἑλληνορωμαϊκή ἐποχή. Τό Θέατρο εἶναι ἀνοικτό πρός τόν Βορρᾶ καί οἱ θεατές ἔβλεπαν πρός τήν πλευρά τῆς θάλασσας.

2) Ἀρχαία Ἀκρόπολη

Στό ΝΔ τμῆμα τῆς σημερινῆς πόλεως Fethiye, δυτικά τοῦ τάφου τοῦ Ἀμύντα καί ἐπάνω σέ φυσικό, βραχῶδες ὕψωμα (ὑψόμετρο περίπου 120 μ.), ἔκειτο ἡ ἀρχαία Ἀκρόπολη τῆς Τελμησσοῦ. Διατηροῦνται τμήματα ἀπό τό τεῖχος τῆς ἀρχαίας ὀχύρωσης καί κυρίως ἡ βόρεια πλευρά αὐτῆς καί τμῆμα ἀπό τή δυτική καί τήν ἀνατολική. Διακρίνεται εὐκρινῶς ἡ ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη εὐρύχωρου ὀχυρωμένου περιβόλου. Στή θέση τῆς ἀρχαίας Ἀκροπόλεως ἀνεγέρθη ἀργότερα ἡ βυζαντινή ὀχύρωση.

Στό βόρειο τμῆμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἀρχαίας Ἀκρόπολης ἔκειτο ἡ Πύλη, μέσῳ τῆς ὁποίας κανείς εἰσήρχετο σ' αὐτήν.

3) Ἀρχαία Νεκρόπολη (πίν. 2)

Ἀκριβῶς πίσω ἀπό τήν ἀρχαία πόλη Τελμησσό καί στή νότια πλευρά αὐτῆς, ἡ ὁποία εἶναι ὑπερυψωμένη (ὑψόμετρο περίπου 180 μ.) καί καλύπτεται μέ ὀγκώδεις καί ἀπόκρημνους βράχους ἀπό φαιόχρωμο ἀσβεστόλιθο, κεῖται ἡ ἀρχαία Νεκρόπολη. Οἱ ταφικοί θάλαμοι εἶναι σκαλισμένοι μέσα στούς βράχους καί οἱ προσόψεις αὐτῶν συνήθως μιμοῦνται ἀρχαίους ἰωνικούς ναούς. Πρόκειται γιά τάφους, οἱ ὁποῖοι ὀνομάζονται «Λυκιακοί» καί οἱ ὁποῖοι ἀπαντοῦν κυρίως στή Λυκία. Ἐνδεικτικά ἀναφέρονται οἱ νεκροπόλεις μέ λυκιακοῦ τύπου τάφους, οἱ ὁποῖοι διατηροῦνται στά Μύρα, στήν Καύνο καί ἀλλαχοῦ[23].

22. Τήν πόλη καί τό ἀρχαῖο Θέατρο ἐπεσκέφθη ὁ γράφων τελευταία φορά στίς 30.4.2017.

23. Στήν ἑλληνική νῆσο Μεγίστη (Καστελλόριζο) καί ἀκριβῶς πίσω ἀπό τό ἀρχαῖο καί τό μεσαιωνικό φρούριο τοῦ παράλιου οἰκισμοῦ, διατηρεῖται σέ πολύ καλή κατάσταση ἕνας τάφος «λυκιακοῦ τύπου». Ὁ νεκρικός θάλαμος εἶναι σκαλισμένος στόν φυσικό βράχο καί ἡ πρόσοψη αὐτοῦ μιμεῖται ἀρχαῖο ναό ἰωνικοῦ τύπου. Ἐντός τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου διατηροῦνται ἕξι συνολικά σκαλισμένες στόν βράχο νεκρικές κλίνες, διατεταγμένες σέ δύο ἐπίπεδα.

Ἐπίσης ἀπαντοῦν τάφοι λιγότερο πολυτελεῖς, στούς ὁποίους ὁ νεκρικός θάλαμος εἶναι ἁπλά σκαλισμένος στόν βράχο, χωρίς τή μνημειώδη διαμόρφωση τῆς προσόψεως κατ' ἀπομίμηση ἀρχαίου ἰωνικοῦ ναοῦ[24].

Παράλληλα μέ τούς μνημειώδεις λυκιακοῦ τύπου τάφους στήν ἀρχαία νεκρόπολη τῆς Τελμησσοῦ διατηροῦνται καί ἁπλοί λακκοειδεῖς τάφοι. Ἐπίσης διατηροῦνται καί μνημειώδεις λίθινες σαρκοφάγοι, οἱ ὁποῖες μιμοῦνται ἀνθρώπινες κατοικίες. Ἔτσι οἱ νεκροί ἀνεπαύοντο στήν αἰωνιότητα σέ τάφους, οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν μικρογραφίες τῆς κατοικίας, ὅπου διέμενον, ὅταν εὑρίσκοντο στή ζωή.

• ***Ὁ τάφος τοῦ Ἀμύντα*** (πίν. 2)

Στή Νεκρόπολη τῆς ἀρχαίας Τελμησσοῦ ἰδιαίτερα ἐντυπωσιακός εἶναι ὁ λεγόμενος τάφος τοῦ Ἀμύντα. Κεῖται πίσω ἀπό τή σημερινή πόλη, στή βόρεια πλαγιά τοῦ βραχώδους ὑψώματος (ὑψόμετρο 180μ. περίπου), πού περιβάλλει τήν πόλη καί τήν προστατεύει ἀπό τόν νοτιᾶ. Ὁ νεκρικός θάλαμος εἶναι σκαλισμένος μέσα στό βραχῶδες πέτρωμα, ἐνῶ ἡ πρόσοψη τοῦ τάφου ἐνθυμίζει ναό ἰωνικοῦ ρυθμοῦ ἐν παραστάσει (in antis). Τό δάπεδο τοῦ τάφου τοῦ Ἀμύντα κεῖται σέ ὑψόμετρο περίπου 150 μ.

Εἰδικότερα, σέ ἕκαστο ἄκρο τῆς προσόψεως τοῦ τάφου αὐτοῦ ὑψώνεται ἀνά ἕνας πεσσός (βάση διαστ. 0,60 x 0,60 μ.) καί μεταξύ τῶν δύο πεσσῶν αὐτῶν παρεμβάλλονται δύο ὑψηλοί, κομψοί, κυλινδρικοί ἰωνικοί κίονες (διάμ. 0,60 μ.), οἱ ὁποῖοι στηρίζονται σέ βάσεις (0,60 x 0,60 μ.) καί στέφονται ἀπό ἰωνικά κιονόκρανα. Οἱ πεσσοί καί οἱ κίονες ὑποβαστάζουν τόν θριγκό, ἄνωθεν τοῦ ὁποίου ἑδράζεται τό ἀέτωμα.

– Πρόδομος τάφου

Ὁ πρόδομος τοῦ τάφου ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη (ἐσωτ. διαστ. 5,83 x 1,82 μ.). Στό μέσον τῆς νοτίας πλευρᾶς αὐτοῦ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καί τήν κυρία ὄψη τοῦ ταφικοῦ θαλάμου, ὑπάρχει ἀπομίμηση δίφυλλης θύρας. Στό δεξιό κάτω μισό αὐτῆς ὑπάρχει

24. Ὅταν στή δεκαετία 1970-1980 ὁ γράφων ἐπισκέφθηκε γιά πρώτη φορά τό Fethiye, ὁρισμένοι ἀπό τούς ἀρχαίους αὐτούς τάφους ἐχρησιμοποιοῦντο ἀπό κατοίκους τῆς περιοχῆς, εἴτε ὡς κατοικίες, εἴτε ὡς ἀποθῆκες, εἴτε τέλος ὡς σταύλοι γιά τά ζῶα των.

πραγματικό ἄνοιγμα (πλάτους 0,67 μ.), τό ὁποῖο ἀποτελεῖ τήν εἴσοδο στόν νεκρικό θάλαμο τοῦ τάφου αὐτοῦ. Ἡ εἴσοδος αὐτή ἐκλείετο μέ λίθινη, ὀρθογωνίου σχήματος θύρα.

– Νεκρικός θάλαμος

Ὁ νεκρικός θάλαμος εἶναι σκαλισμένος στόν φυσικό βράχο. Ἐμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη (ἐσωτ. διαστ. 2,80 x 2,70 μ. καί ὕψους 1,98 μ.). Στό κέντρο τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου σχηματίζεται ὀρθογωνίου κατόψεως χῶρος (διαστ. 2,80 x 1,52 καί ὕψους 1,98 μ.), ὅπου μποροῦσε κάποιος, νά ἵσταται ὄρθιος ἄνετα. Στίς τρεῖς πλευρές τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου (δυτική, νότια καί ἀνατολική, πλήν τῆς βορείας, ὅπου ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος) ὑπάρχουν τρεῖς λίθινες κλίνες, ἀνά μία σέ ἑκάστη ἀπό τίς τρεῖς πλευρές του (δυτική, νότια καί ἀνατολική), σκαλισμένες ἐπίσης στόν βράχο.

– Δυτική πλευρά (κλίνη Α)

Αὐτή ἔχει ὀρθογώνιο σχῆμα (διαστ. 2,28 x 0,64 μ.) καί στό βόρειο ἄκρο της ὑπάρχει σκαλισμένο λίθινο προσκεφάλαιο (διαστ. 0,64 x 0,33 μ.).

– Νότια πλευρά (κλίνη Β)

Αὐτή εἶναι σχήματος ὀρθογωνίου (διαστ. 2,07 x 0,64 μ.) καί στό δυτικό ἄκρο αὐτῆς φέρει λίθινο προσκεφάλαιο (διαστ. 0,64 x 0,27 μ.).

– Ἀνατολική πλευρά (κλίνη Γ)

Αὐτή φέρει ὀρθογώνιο σχῆμα (διαστ. 2,02 x 0,64 μ.) καί στό νότιο ἄκρον της ὑπάρχει προσκεφάλαιο (διαστ. 0,64 x 0,27 μ.).

Ἡ πρόσβαση στόν τάφο τοῦ Ἀμύντα ἀπό τήν πόλη τῆς ἀρχαίας Τελμησσοῦ, ἀλλά καί ἀπό τή σημερινή πόλη Fethiye, ἐπιτυγχάνεται μέ εὐρύχωρη κλίμακα σκαλισμένη στόν φυσικό βράχο καί ἀποτελούμενη ἀπό πέντε βαθμίδες (πλάτους 0,63 καί ὕψους 0,55 μ.).

Δ) Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο Fethiye

Ἀνατολικά τοῦ ἀρχαίου Θεάτρου καί σέ ἀπόσταση περίπου 250 μ. ἀπό αὐτό καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τήν παραλία, κεῖται τό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο[25]. Σ' αὐτό ἐκτίθενται διάφορα εὑρήματα, τά

25. Τό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο τοῦ Fethiye ἐπεσκέφθη ὁ γράφων τελευταία φορά στίς 30.4.2017.

ὁποῖα προέρχονται ἀπό τήν περιοχή τῆς ἀρχαίας Τελμησσοῦ, ἀλλά καί ἀπό τήν εὐρύτερη περιοχή τῆς Λυκίας.

Μεταξύ ἄλλων συγκαταλέγονται καί τά ἑξῆς:

α) Προχριστιανική περίοδος

1) Πήλινο βιολόσχημο εἰδώλιο τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς

Πιθανῶς προέρχεται ἀπό τήν τρίτη χιλιετηρίδα π.Χ. καί παρουσιάζει πολλές ὁμοιότητες πρός τά κυκλαδικά εἰδώλια.

2) Πήλινο δέπας (τέλους 2ης χιλιετηρίδος π.Χ.)

Πήλινο ποτήριο, τό ὁποῖον σύμφωνα μέ τόν Ὅμηρο ὀνομάζετο «δέπας, τό», πού ἦταν σέ χρήση κυρίως κατά τή Μυκηναϊκή Ἐποχή. Ὁ κορμός τοῦ ποτηρίου αὐτοῦ εἶναι χωνοειδής καί φέρει δύο μεγάλες, ἐλλειψοειδοῦς σχήματος λαβές.

3) Λίθινη στήλη ἀπό τό Λητῶον τῆς Ξάνθου, μέ τρίγλωσση ἐπιγραφή (358-338 π.Χ.)

Ἡ στήλη αὐτή ἀποτελεῖται ἀπό σιτόχρου πωρόλιθο (ὕψος 1,35 μ.) καί ἀνεκαλύφθη τό ἔτος 1973 μ.Χ. στό Λητῶον, τό ὁποῖον ἔκειτο πλησίον τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Λυκίας «Ξάνθος»[26].

Στίς τρεῖς πλευρές αὐτῆς διατηροῦνται ἐγχάρακτες, μεγαλογράμματες ἐπιγραφές, σέ τρεῖς γλῶσσες, ἤτοι: Ἑλληνικά, Λυκιακά καί Ἀραμαϊκά.

Ἡ ἀρχή τῆς ἑλληνικῆς ἐπιγραφῆς ἔχει ὡς ἑξῆς:

«ΕΠΕΙ ΛΥΚΙΑΣ ΞΕΔΡΑΠΗΣ ΕΓΕΝΕΤΟ Π/ΙΞΩΔΑΡΟΣ ΕΚΑΤΟΜΝΩΥΟΣ ΚΑΤΕΣΤΗ/ΣΕ ΑΡΧΟΝΤΑΣ ΛΥΚΙΑΣ ΙΕΡΩΝΑ ΚΑΙ Α/ΠΟΛΛΟΔΟΤΟΝ ΚΑΙ ΞΑΝΘΟΥ ΕΠΙΜΕΛΗ/ΤΗΝ ΑΡΤΕΜΗΔΙΝ ΕΔΟΞΕ ΔΗ ΞΑΝΘΟΙΟΙ/----------».

26. Ἡ πόλη «Ξάνθος» ἔλαβε τό ὄνομά της ἀπό τόν παραρρέοντα ποταμό «Ξάνθο», τό νερό τοῦ ὁποίου ἔχει ἕνα ἰδιόμορφο χρῶμα, ἀπό τήν ξανθή ἄμμο πού εὑρίσκεται στήν κοίτη του. Ἡ Ξάνθος κατά τήν ἀρχαιότητα ἦταν ἡ μεγαλύτερη πόλη καί πρωτεύουσα τῆς Καρίας. Ὅταν στίς ἀρχές τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. ὁ Ρωμαϊκός Στρατός ἐπολιόρκησε τήν Ξάνθο, οἱ κάτοικοι αὐτῆς ἀντιστάθηκαν ἡρωϊκῶς. Ὅταν ὅμως διεπίστωσαν ὅτι κάθε ἀντίσταση ἦταν μάταιη, προτίμησαν νά αὐτοκτονήσουν ὅλοι, παρά νά αἰχμαλωτισθοῦν ἀπό τούς Ρωμαίους.

Πρόκειται γιά ἰδιαίτερα σημαντικό εὕρημα, ἀφοῦ τό ἐγχάρακτο τρίγλωσσο κείμενο ἀφηγεῖται τήν ἱστορία τῆς Λητοῦς, τῶν τριῶν παιδιῶν της καί τῶν Νυμφῶν πού τήν περιστοίχιζαν[27].

4) Μαρμάρινη στήλη ἀπό τήν Καῦνον, μέ δίγλωσση ἐπιγραφή (τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.)

Ἀνεκαλύφθη τό ἔτος 1996 κατά τή διάρκεια ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν στήν Καῦνο[28] (πλησίον τοῦ σημερινοῦ Dalyan)[29]. Ἀποτελεῖται ἀπό φαιόχρωμο μάρμαρο καί ἀπαρτίζεται ἀπό τρία τεμάχια. Φέρει ἐγχάρακτη ἐπιγραφή σέ δύο γλῶσσες, ἤτοι: Ἑλληνικά καί Λυκιακά.

5) Μαρμάρινος ἐπιτύμβιος βωμός

Ἡ κυρία ὄψη αὐτοῦ φέρει ἀετωματική ἐπίστεψη. Στήν ἐπιφάνεια αὐτῆς διατηρεῖται ἐγχάρακτη, πεντάστιχη ἐπιγραφή καί στό τέλος αὐτῆς παρίσταται ἕνα καρδιόσχημο φύλλο κισσοῦ. Ἡ ἐπιγραφή αὐτή ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Η ΑΔΕΛΦΗ/ΤΟΝ ΑΔΕΛΦΟΝ/ΚΡΟΙΣΟΝ/ΜΝΗΜΗΣ ΧΑ/ΡΙΝ».

6) Ἐπιτύμβια ἐνεπίγραφη στήλη (περίπου 3ου αἰ. π.Χ.)

Ἐπιτύμβια πλάκα ἀπό σιτόχρου πωρόλιθο μέ ἀετωματική ἐπίστεψη ἄνω καί προεξοχή κάτω, προκειμένου νά στερεώνεται σέ λίθινη βάση. Στήν κυρία ὄψη αὐτῆς εἰκονίζονται τρεῖς ἀνάγλυφες, ὁλόσωμες μορφές νέων ἀνδρῶν, οἱ ὁποῖοι παρίστανται κατά πρόσωπον καί κάτωθεν αὐτῶν διατηρεῖται ἐγχάρακτη, δίστιχη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

---

27. J. Freely, *Μικρά Ἀσία* 2008, σ. 381.

28. Οἱ κάτοικοι τῆς ἀρχαίας Καύνου, σύμφωνα μέ τόν Ἡρόδοτο τόν Ἁλικαρνασσέα, διέφερον σέ πολλά ἀπό τούς κατοίκους τῶν γύρω περιοχῶν καί οἱ ἴδιοι ἰσχυρίζοντο, ὅτι κατήγοντο ἀπό τήν Κρήτη, ἐνῶ ὁ Ἡρόδοτος ἐφρόνει ὅτι ἦσαν γηγενεῖς. *«Οἱ δὲ Καύνιοι αὐτόχθονες δοκέειν ἐμοὶ εἰσί, αὐτοὶ μέντοι ἐκ Κρήτης φασὶ εἶναι. Προσκεχωρήκασι δὲ γλῶσσαν μὲν πρὸς τὸ Καρικὸν ἔθνος, ἢ οἱ Κᾶρες πρὸς τὸ Καυνικόν (τοῦτο γὰρ οὐκ ἔχω ἀτρεκέως διακρῖναι), νόμοισι δὲ χρέωνται κεχωρισμένοισι πολλὸν τῶν τε ἄλλων ἀνθρώπων καὶ Καρῶν».* Ἡρόδοτος, *Ἱστοριῶν* Βιβλίο Α΄ – Κλειώ, 172, 1.

29. Παλαιότερα ἡ πόλη «Dalyan» ὀνομάζετο στά ἑλληνικά «Ταλιάνι, τό» καί εἶχε ἀκμάζουσα Ἑλληνική Χριστιανική Ὀρθόδοξη Κοινότητα, μέ δικό της ναό, Ἐφημέριο, Ἑλληνικό Σχολεῖο καί Ἕλληνες Διδασκάλους. Μέ τήν ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν μεταξύ Ἑλλάδος καί Τουρκίας (1922-1924) ἡ Κοινότητα αὐτή ἔπαυσε νά ὑπάρχει. Ἰ. Βολανάκης, *Καῦνος* 2017, σ. 186.

«ΑΠΟΛΛΩ/ΝΙΔΗC / ΘΕΟΔΩ/ΡΟC / ΙΑCΩΝ».

Ἤτοι: «Ἀπολλωνίδης, Θεόδωρος, Ἰάσων».

7) Πλάκα μέ ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ θεοῦ Κακάσβου

Πλάκα ἀπό φαιόχρωμο ἀσβεστόλιθο, μέ ἀετωματική ἐπίστεψη ἄνω. Φέρει ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ θεοῦ Κακάσβου, ὁ ὁποῖος εἰκονίζεται μέ νεανικά χαρακτηριστικά, ἔφιππος[30]. Ὁ ἵππος κινεῖται ἀπό τά ἀριστερά, ὡς πρός τόν θεατή, πρός τά δεξιά. Ὁ Κάκασβος μέ τό ἀριστερό του χέρι κρατεῖ τά ἡνία τοῦ ἵππου καί μέ τό δεξί, τό ὁποῖο εἶναι σηκωμένο στό ὕψος τῶν ὤμων, φέρει κορύνη (ρόπαλο). Κάτωθεν αὐτοῦ διατηρεῖται ἐγχάρακτη, δίστιχη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«ΚΑΚΑCΒΩ ΕΥΧΗΝ/ ΠΕΤΡΑΙΟC C----------».

Στή συνέχεια καί στήν ἴδια αἴθουσα τοῦ Μουσείου ἐκτίθενται ἀκόμη ἐννέα λίθινες πλάκες, ἑκάστη ἀπό τίς ὁποῖες φέρει ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ θεοῦ Κακάσβου ἐφίππου καί στό κάτω μέρος ἐγχάρακτη, ἑλληνική, ἐπιγραφή, ἤτοι:

8) Ὁμοίως

«ΑΡΤΕΜΩΝ ΟΕ/ΩΚΑ Κ(Ε)ΙΤΕ Β ΕΥΧΗΝ».

9) Ὁμοίως

«ΘΟΑC ΔΙΟΓΕΝΟC / ΘΕΩ ΜΕΥΟΥ ΕΥΧΗΝ».

30. Ἡ παράσταση τοῦ θεοῦ Κακάσβου ἐμφανίζει πολλές ὁμοιότητες καί ἀναλογίες πρός τήν ἀπεικόνιση στή χριστιανική εἰκονογραφία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου, ὁ ὁποῖος συνήθως παρίσταται νέος, ἔφιππος, φέρων πλήρη στρατιωτική ἐξάρτηση καί δρακοντοκτόνος. Τό εἰκονογραφικό αὐτό θέμα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου φαίνεται νά ἔχει δεχθεῖ ἐπιδράσεις ἀπό τήν παράσταση τοῦ θεοῦ Σέτ ἤ Σέθ ἤ Σήθ τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων, ὁ ὁποῖος συμβόλιζε τό κακό καί ἐμάχετο ἐναντίον τοῦ θεοῦ Ὥρου, ὁ ὁποῖος μέ τή σειρά του συμβόλιζε τό ἀγαθόν. Ὁ θεός τοῦ κακοῦ Σέθ εἶχε ὡς σύμβολό του ἕναν κροκόδειλο καί πιθανῶς γι' αὐτόν τόν λόγο, ὁ δράκοντας, ἐναντίον τοῦ ὁποίου μάχεται ὁ Ἅγιος Γεώργιος καί τελικά τόν φονεύει, ὁμοιάζει μέ κροκόδειλο. Σημειωτέον, ὅτι σέ ὅλους τούς λαούς καί τούς πολιτισμούς διαχρονικά ἀπαντᾶ ἡ ἀντίληψη, ὅτι στόν κόσμο ὑπάρχουν δύο μεγάλες καί ἀντίθετες μεταξύ των δυνάμεις, οἱ ὁποῖες ἀντιμάχονται ἡ μία τήν ἄλλη, ἤτοι: ἡ δύναμη τοῦ ἀγαθοῦ καί ἐκείνη τοῦ κακοῦ. Ἄν καί ἀρχικά φαίνεται, ὅτι σέ ὁρισμένες περιπτώσεις ἡ δύναμη τοῦ κακοῦ ὑπερισχύει, ὅμως ἡ τελική καί αἰώνια νίκη πιστεύεται ὅτι ἀνήκει στή δύναμη τοῦ ἀγαθοῦ.

10) Ὁμοίως

«ΑΡΤΕΜΩΝ Τ Β ΜΕΛΕΑΓΡΟ[Υ] / ΘΕΩ ΚΑΚΑCΒΩ ΕΥΧ[ΗΝ]».

11) Ὁμοίως

«ΠΟΛΕΜΩΝ ΔΙΟΓΕΝΟΥC / Θ(Ε)Ω ΚΑΚΑCΒΩ ΕΥΧΗΝ».

12) Ὁμοίως

«ΘΕΩ ΚΑΚΑ/CΒΩ ΕΥΧΗΝ».

13) Ὁμοίως

«ΚΑΚΑCΒΩ / ΕΥΧΗΝ /ΕΡΜΑΙΟC ----------».

14) Λίθινος βωμός Ἀρτέμιδος

Λίθινος βωμός μικρῶν διαστάσεων, μέ κυκλική ἐμβάθυνση στήν ἄνω ἐπιφάνεια αὐτοῦ καί τέσσερα προεξέχοντα κέρατα στίς τέσσερεις γωνίες αὐτῆς[31]. Ὁ βωμός στηρίζεται σέ βάση. Στήν κυρία ὄψη αὐτοῦ διατηρεῖται ἐγχάρακτη, δίστιχη ἐπιγραφή, ἤτοι:

«ΑΡΤΕ/ΜΙΔΟΣ».

15) Λίθινος βωμός θεοῦ ὑψίστου

Λίθινος βωμός στήν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου ὑπάρχει κυκλική ἐμβάθυνση καί τέσσερα προεξέχοντα κέρατα στίς γωνίες αὐτῆς. Ὁ βωμός στηρίζεται σέ ἐπίσης λίθινη βάση. Στήν κυρία ὄψη αὐτοῦ παρίστανται σέ ἀβαθές ἀνάγλυφο δύο ὀφθαλμοί καί ἕνα καρδιόσχημο φύλλο κισσοῦ. Ἐπίσης στήν ἴδια ὄψη διατηρεῖται ἐγχάρακτη, τετράστιχη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«CΤΡΑΤΗΓΩ / ΑΤΡΙΝΙCΕΑ / ΘΕΩ ΥΨΙCΤΩ / ΕΥΧΗΝ».

Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι ἡ ἀφιερωματική ἐπιγραφή ἀναφέρεται σέ «θεόν ὕψιστον», ἤτοι ἐμφανίζει μονοθεϊστική ἀντίληψη περί τοῦ θείου[32].

---

31. Τά κέρατα σέ ὅλους τούς λαούς καί τούς πολιτισμούς εἶναι σύμβολα δυνάμεως. Πρβλ. *«...καὶ κέρας λαοῦ αὐτοῦ ὑψῶν...»* καί *«...ὕψωσον κέρας Χριστιανῶν Ὀρθοδόξων...»*.

32. Σύμφωνα μέ τίς Πράξεις Ἀποστόλων, ὁ Ἀπόστολος Παῦλος κατά τήν ἐπίσκεψή του στήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν συνήντησε βωμό μέ ἀνάλογη ἐπιγραφή, ἤτοι: *«Διερχόμενος γὰρ καὶ ἀναθεωρῶν τὰ σεβάσματα ὑμῶν εὗρον καὶ βωμὸν ἐν ᾧ ἐπεγέγραπτο, ΑΓΝΩΣΤΩι ΘΕΩι. ὃν οὖν ἀγνοοῦντες εὐσεβεῖτε, τοῦτο ἐγὼ καταγγέλλω ὑμῖν»,* Πράξεις 17, 23. Μέχρι σήμερα κατά τή διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν

16) Μαρμάρινος βωμός

Κυλινδρικοῦ σχήματος βωμός μέ συμφυή βάση. Φέρει ἀνάγλυφο διάκοσμο καί τήν ἐγχάρακτη ἐπιγραφή: «ΘΕΟΦΙΛΟC».

17) Μαρμαρίνη σαρκοφάγος

Μεγάλων διαστάσεων μαρμαρίνη σαρκοφάγος ἀπό φαιόχρωμο μάρμαρο, ἡ ὁποία φέρει κάλυμμα, ἀμφικλινές ἤ σαμαρωτό. Ἡ σαρκοφάγος φαίνεται νά μιμεῖται οἰκία καί τό κάλυμμα αὐτῆς μιμεῖται ἐπίσης τήν ἀμφικλινή ἤ σαμαρωτή ὀροφή τῆς οἰκίας.

Στήν κυρία μακρά ὄψη αὐτῆς φέρει ἀνάγλυφο διάκοσμο, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπό δύο ὁλόσωμες, πτερωτές μορφές νέων (Ἔρωτες), οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται στίς δύο πλευρές καί φέρουν «Δέλτον μετά λαβῆς» (Tabula ansata), στήν ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας διατηρεῖται ἐγχάρακτη, πεντάστιχη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«ΕΝΘΑΨΑΙ ΕΙΔΕΙ ΜΗ ΟΦΕΙ/ΛΕΣ ΕΙ ΤΛΩΕΩΝ ΤΩ / ΔΗΜΩ ΧΑΡΩΝ Ο ΕΛΕΓ/ΞΑΣ ΛΗΜΨΕΤΑΙ ΤΟ ΤΡΙ/ΤΟΝ».

Ἡ σαρκοφάγος αὐτή διατηρεῖται σέ πολύ καλή κατάσταση καί προέρχεται πιθανῶς ἀπό τόν 3ον αἰ. π.Χ.

18) Πήλινος λύχνος

Πήλινος λύχνος μέ μία μύξα (ἄκρον) καί ἄνευ λαβῆς. Στήν ἄνω κυκλική ἐπιφάνεια αὐτοῦ φέρει ἀνάγλυφο διάκοσμο, ὁ ὁποῖος παριστάνει βλαστό κληματίδας μέ σταφύλια.

19) Πήλινος λύχνος

Πήλινος λύχνος στήν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου εἰκονίζεται ἐρωτική σκηνή.

19) Ὑάλινο μυροδοχεῖο

Μικρῶν διαστάσεων ὑάλινο μυροδοχεῖο χρώματος λευκοῦ. Τό κυρίως σῶμα του εἶναι σφαιρικό, στηρίζεται σέ χαμηλή, κυκλική βάση

στήν περιοχή τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν δέν ἀποκαλυφθεῖ ἀρχαῖος βωμός μέ ἀνάλογη ἐπιγραφή. Ὅμως ἔχει βρεθεῖ ἀρχαῖος βωμός μέ τήν ἐπιγραφή: «ΘΕΟΙΣ ΑΓΝΩΣΤΟΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΘΑΛΑΣΣΙΟΙΣ». Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος πιθανῶς μετέτρεψε τόν πληθυντικόν «ΘΕΟΙΣ ΑΓΝΩΣΤΟΙΣ» σέ ἑνικόν «ΑΓΝΩΣΤΩι ΘΕΩι», προκειμένου νά μπορέσει νά συσχετίσει τή λατρεία αὐτοῦ πρός τόν ἕνα Θεόν τῶν Χριστιανῶν, τόν ὁποῖον ὁ ἴδιος ἐκήρυττε.

καί φέρει κυλινδρικοῦ σχήματος λαιμό. Προφανῶς προέρχεται ἀπό τάφο καί χρονολογεῖται στόν 3ον αἰ. π.Χ.

20) Ὑάλινο μυροδοχεῖο

Ὅμοιο μέ τό προηγούμενο, ἀλλά μεγαλυτέρων διαστάσεων, χρῶμα ὑάλου λευκό. Χρονολογία: Ἑλληνορωμαϊκῆς ἐποχῆς.

21) Ὑάλινο μυροδοχεῖο

Μικρῶν διαστάσεων μυροδοχεῖο λευκοῦ χρώματος. Τό κυρίως σῶμα του ἔχει σχῆμα κολούρου κώνου, δέν φέρει ξεχωριστή βάση καί ὁ λαιμός εἶναι βραχύς καί κυλινδρικός. Πιθανῶς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

22) Ὑάλινο μυροδοχεῖο

Ὑάλινο σκεῦος πρασίνου χρώματος. Τό κυρίως σῶμα του εἶναι ἐλλειψοειδές, δέν φέρει εἰδική βάση καί ὁ λαιμός εἶναι ἐπιμήκης καί κυλινδρικοῦ σχήματος. Προέρχεται ἀπό τή ρωμαϊκή περίοδο.

23) Ὑαλίνη δακρυδόχος (Lacrymarium)

Μικρῶν διαστάσεων ἐπίμηκες, ὑάλινο, λευκοῦ χρώματος, σωληνοειδές ἀγγεῖο, τό ὁποῖο ἐχρησίμευε γιά τήν συλλογή τῶν δακρύων τῶν συγγενῶν τοῦ νεκροῦ καί ἀπετίθετο ὡς κτέρισμα στόν τάφο.

24) Ὑαλίνη δακρυδόχος (Lacrymarium)

Πολύ μικρῶν διαστάσεων ὑάλινο, σωληνοειδές ἀγγεῖο, μέ δύο μικρές λαβές ἑκατέρωθεν τοῦ λαιμοῦ αὐτοῦ.

25) Λίθινη βάση ἐλαιοπιεστηρίου

Λίθινη βάση ἐλαιοπιεστηρίου ἀπό φαιόχρωμο ἐγχώριο ἀσβεστόλιθο, ἡ ὁποία φέρει περιμετρικά αὔλακα καί εἶδος ὑδρορρόης, ἡ ὁποία ἐχρησίμευε γιά τήν ἔκχυση σέ εἰδικό δοχεῖο ὑποδοχῆς τοῦ ἐλαιολάδου. Αὐτή ἀνῆκε σέ ἐλαιουργεῖο καί προέρχεται πιθανῶς ἀπό τήν ἑλληνορωμαϊκή ἐποχή.

26) Ὀνόματα θεῶν τῆς Λυκίας

Ἀπό ἐπιγραφές, οἱ ὁποῖες προέρχονται ἀπό τήν περιοχή τῆς ἀρχαίας Λυκίας, συνάγεται τό συμπέρασμα, ὅτι σ' αὐτήν ἐλατρεύοντο μεταξύ ἄλλων καί οἱ ἑπόμενοι θεοί, ἤτοι: 1) Ἀπόλλων, 2) Ἄρτεμις, 3) Ἀφροδίτη, 4) Βασιλεύς Καύνιος, 5) Δήμητρα, 6) Ἶσις, 7) Κάκασβος, 8) Κυβέλη καί 9) Σάραπις.

β) Χριστιανική ἐποχή

1) Πεσσίσκος ἀπό φαιόχρωμο μάρμαρο, τετραγώνου διατομῆς, μέ ἀνάγλυφο διάκοσμο, ἀποτελούμενο ἀπό κυμάτια. Προέρχεται ἀπό τό φράγμα τοῦ Πρεσβυτερίου (τέμπλου) παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, πιθανῶς βασιλικῆς.

2) Ὁμοίως.

3) Πεσσίσκος ἀπό ἐρυθρό μάρμαρο (πορφυρίτη) τετραγώνου διατομῆς, μέ ἀνάγλυφο διάκοσμο, ἀποτελούμενο ἀπό κυμάτια. Αὐτός προέρχεται ἀπό τό φράγμα τοῦ Πρεσβυτερίου παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ, πιθανῶς βασιλικῆς.

4) Πεσσίσκος ἀπό ἐρυθρό μάρμαρο (πορφυρίτη) τετραγώνου διατομῆς, μέ ἀνάγλυφο διάκοσμο. Αὐτός ἀποτελεῖται ἀπό κυμάτια καί ἀνισοσκελή σταυρό, ὁ ὁποῖος φέρεται σέ σφαιρικοῦ σχήματος βάση. Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ εἶναι πεπλατυσμένες στά ἄκρα. Ὁ πεσσίσκος προέρχεται ἀπό τό φράγμα τοῦ Πρεσβυτερίου παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ.

5) Τμῆμα ὀρθογωνίου σχήματος θωρακίου ἀπό φαιόχρωμο, ἐγχώριο ἀσβεστόλιθο, στήν κυρία ὄψη τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἀνάγλυφος διάκοσμος, ἀποτελούμενος ἀπό ἕναν ρόμβο, ἐντός τοῦ ὁποίου ἐγγράφεται κύκλος καί ἐντός τοῦ ὁποίου ἐγγράφεται ἐξάφυλλος ρόδακας. Προέρχεται ἀπό τό φράγμα τοῦ Πρεσβυτερίου παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ.

6) Τμῆμα κυλινδρικοῦ, στρεπτοῦ κίονα ἀπό φαιόχρωμο μάρμαρο. Προέρχεται πιθανῶς ἀπό τούς κίονες τοῦ Κιβωρίου παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς.

7) Ἀκέραιος, κυλινδρικός, ἀρράβδωτος κίονας ἀπό φαιόχρωμο μάρμαρο, ὁ ὁποῖος προέρχεται ἀπό τήν κιονοστοιχία παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς περιοχῆς.

8) Μαρμάρινο κορινθιάζον κιονόκρανο μέ φύλλα ἄκανθας, τό ὁποῖο προέρχεται ἀπό κίονα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Τό κιονόκρανο αὐτό ἀνευρέθη στήν περιοχή τῆς Τελμησσοῦ καί μαρτυρεῖ τήν ὕπαρξη παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς στήν πόλη αὐτή.

9) Μαρμάρινο ἐπίθημα κιονοκράνου παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς.

10) Δίδυμο διαχωριστικό θωράκιο τέμπλου ἀπό ἐρυθρό μάρμαρο (πορφυρίτη), πού προέρχεται ἀπό τό φράγμα τοῦ Πρεσβυτερίου

παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Ἕκαστο θωράκιο φέρει στήν κυρία ὄψη αὐτοῦ ρόμβο, ἐντός τοῦ ὁποίου ἐγγράφεται ἕνας ρόδακας.

Ὁ πεσσίσκος, ὁ ὁποῖος συνδέει τά δύο θωράκια μεταξύ των, εἶναι τετραγώνου διατομῆς καί φέρει στήν κυρία ὄψη αὐτοῦ ἀνάγλυφο διάκοσμο. Αὐτός ἀποτελεῖται ἀπό δύο ἰσοσκελεῖς σταυρούς, ἐγγεγραμμένους ἐντός κύκλου καί κάτωθεν αὐτῶν παρίσταται ἕνας ὀκτάφυλλος ρόδακας, ἐπίσης ἐγγεγραμμένος ἐντός κύκλου.

11) Τρεῖς πεσσίσκοι ἀπό λευκόχρωμο μάρμαρο, τετραγώνου διατομῆς, οἱ ὁποῖοι ἔφεραν συμφυεῖς κυλινδρικούς, ἀρράβδωτους ἡμικιονίσκους, πού μέ τή σειρά των ἐστήριζαν τόν κοσμήτη βυζαντινοῦ τέμπλου. Προέρχονται ἀπό τόν 11ο-12ο αἰ. μ.Χ.

12) Τμῆμα κοσμήτη βυζαντινοῦ τέμπλου ἀπό φαιόχρωμο μάρμαρο, μέ ἀνάγλυφο διάκοσμο στήν κυρία αὐτοῦ ὄψη. Αὐτός ἀποτελεῖται ἀπό σχηματοποιημένα φυτικά κοσμήματα, τά ὁποῖα περιβάλλονται ἀπό τοξωτά πλαίσια. Προέρχεται πιθανῶς ἀπό τέμπλο τοῦ 11ου-12ου αἰ. μ.Χ.

13) Τμῆμα ἀπό ἀετωματική ἐπίστεψη στήλης, ἀπό φαιόχρωμο, ἐγχώριο ἀσβεστόλιθο μέ ἀνάγλυφο διάκοσμο στήν κυρία ὄψη. Αὐτός ἀποτελεῖται ἀπό ἕναν ἰσοσκελή σταυρό τύπου Μάλτας, ἐγγεγραμμένο ἐντός κύκλου καί ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἀπό δύο ἔφιππους Ἁγίους, πιθανῶς τόν Ἅγιο Γεώργιο τόν Τροπαιοφόρο καί τόν Ἅγιο Δημήτριο. Προέρχεται ἀπό τόν 14ο-15ο αἰ. μ.Χ.

14) Τμῆμα ἀπό πλευρικό θωράκιο ἐπισκοπικοῦ θρόνου ἀπό λευκόχρωμο μάρμαρο. Αὐτό φέρει ἀνάγλυφο διάκοσμο, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπό ρομβοειδές πλαίσιο, ἐντός τοῦ ὁποίου παρίσταται ἕνας Ἄγγελος ἀπό τήν ὀσφύ καί ἄνω, μετωπικός. Προέρχεται πιθανῶς ἀπό τόν 17ο αἰ. μ.Χ.

15) Χάλκινος ἐπιστήθιος σταυρός ἀκόσμητος (διαστ. 0,18 x 0,045 μ.), πιθανῶς 11ου-12ου αἰ. μ.Χ.

16) Χάλκινη Ἁγία Λαβίδα μικρῶν διαστάσεων, ἡ ὁποία ἔφερε σταυρό στό ἄνω ἄκρο, ἀπό τόν ὁποῖο διατηρεῖται μόνο μιά ἀπό τίς τέσσερις κεραῖες αὐτοῦ.

17) Χάλκινος λύχνος μέ μία μύξα καί ἰσοσκελή σταυρό στό ἄκρο τῆς λαβῆς αὐτοῦ.

18) Χάλκινο θυμιατήριο, τό ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπό ἡμισφαιρική

κάψα, πού κρέμεται ἀπό τρεῖς ἁλυσίδες μικροῦ μήκους. Αὐτές συνδέονται στά ἄνω ἄκρα των μέ ἕνα κυκλικοῦ σχήματος κρίκο.

19) Χάλκινο θυμιατήριο, τό ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπό ἡμισφαιρική κάψα, πού κρέμεται ἀπό τρεῖς μικροῦ μήκους ἁλυσίδες. Αὐτές συνδέονται μεταξύ των στά ἄνω ἄκρα των μέ κυκλικοῦ σχήματος κρίκο, ὁ ὁποῖος φέρει ἀγκιστροειδή ἀπόληξη ἄνω, προκειμένου νά μπορεῖ νά κρέμεται ἀπό κάποιο στήριγμα.

20) Χάλκινο κηροπήγιο, τό ὁποῖο στηρίζεται σέ τριγωνική βάση καί φέρει ἐπάνω ὀξεία ἀπόληξη. Ἐπίσης τό ἄνω τμῆμα αὐτοῦ περιβάλλεται ἀπό ἐπίσης χάλκινο δίσκο.

21) Χάλκινος λυχνοστάτης, μέ ἐπίσης χάλκινο λύχνο στερεωμένο ἐπάνω σ' αὐτόν. Ὁ κάθετος κορμός τοῦ λυχνοστάτη στηρίζεται σέ τριποδική βάση καί στό ἄνω μέρος αὐτοῦ φέρει δίσκο, ἐπί τοῦ ὁποίου στηρίζεται ὁ λύχνος. Ὁ λύχνος φέρει μία μύξα καί μία λαβή.

22) Ὀρειχάλκινος ζυγός, ὁ ὁποῖος ἀπαρτίζεται ἀπό τά ἑξῆς μέρη: α) Ὁριζόντιο πήχυ μέ ὑποδιαιρέσεις σέ ὀκάδες. β) Στό ἕνα ἄκρο τοῦ πήχεος κρέμονται δύο ἁλυσίδες, μέ ἀγκιστροειδεῖς ἀπολήξεις γιά νά ἐξαρτᾶται ἀπό αὐτές τό πρός ζύγισμα ἀντικείμενο. γ) Ἀπό τό ἕτερο ἄκρο τοῦ πήχεος κρέμεται σφαιροειδές μετάλλινο ζύγι, τό ὁποῖο μετακινεῖται πρός τά δεξιά ἤ πρός τά ἀριστερά, μέχρι νά ἔλθει ὁ πήχυς σέ ὁριζόντια θέση καί νά ἰσορροπήσει.

Τό εἶδος αὐτό τοῦ ζυγοῦ ἐχρησιμοποιεῖτο ἀπό τήν ἀρχαιότητα μέχρι καί πρίν ἀπό λίγες δεκαετίες γιά τό ζύγισμα τῶν προϊόντων, ἰδίως στίς γεωργικές περιοχές καί πιθανῶς νά χρησιμοποιεῖται ἀκόμη σέ ὁρισμένους οἰκισμούς μέχρι καί σήμερα.

23) Πήλινο, ἀβαθές, σκυφοειδές, βυζαντινό πινάκιο, μέ ἐφυάλωση καί ἐγχάρακτο, ἰσχυρῶς σχηματοποιημένο διάκοσμο στήν ἐσωτερική ἐπιφάνεια αὐτοῦ (διάμ. χείλους 0,20 μ., βάθος 0,05 μ.). Αὐτό ἐμφανίζει μεγάλη ὁμοιότητα μέ ἐπίσης πήλινα βυζαντινά πινάκια, τά ὁποῖα προέρχονται ἀπό μεσαιωνικό ναυάγιο πλοίου, τό ὁποῖο μετέφερε παρόμοια πινάκια καί ἐναυάγησε, προφανῶς λόγῳ μεγάλης τρικυμίας. Τό ναυάγιο αὐτό ἐντοπίσθηκε ἀπό ἁλιεῖς στόν Κόλπο «Ἀφρός», ὁ ὁποῖος κεῖται στό ΝΔ ἄκρο τῆς νήσου Μεγίστης, στά μέσα τοῦ 20οῦ αἰ. Τά μεταφερόμενα πινάκια προέρχονται ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. μ.Χ.

Σημειωτέον, ὅτι στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο τῆς νήσου Μεγίστης

(Καστελλόριζου) ἐκτίθεται ἱκανός ἀριθμός παρομοίων βυζαντινῶν πηλίνων πινακίων, τά ὁποῖα φέρουν ἐφυάλωση καί ἰσχυρῶς σχηματοποιημένα κοσμήματα καί προέρχονται ἀπό τό προαναφερθέν μεσαιωνικό ναυάγιο πλοίου.

24) Πήλινο, ἀβαθές, σκυφοειδές, βυζαντινό πινάκιο, μέ ἐφυάλωση καί ἐγχάρακτο, ἰσχυρῶς σχηματοποιημένο διάκοσμο στήν ἐσωτερική αὐτοῦ ἐπιφάνεια (διάμ. χείλους 0,20 καί βάθους 0,05 μ.).

Χρονολογία: Ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ. μ.Χ.

25) Πήλινο, ἀβαθές, σκυρφοειδές, βυζαντινό πινάκιο, μέ ἐφυάλωση καί ἐγχάρακτο, ἰσχυρῶς σχηματοποιημένο διάκοσμο στήν ἐσωτερική ἐπιφάνεια αὐτοῦ (διάμ. χείλους 0,20 καί βάθους 0,05 μ.).

Χρονολογία: Ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ. μ.Χ.

26) Ἀρτοφόριον ἤ Παναγιάριον. Ξύλινη πυξίδα, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπό ἡμισφαιρική κάψα (διάμ. χείλους περίπου 0,10 καί βάθος 0,05 μ.), ἡ ὁποία σέ τέσσερα σημεῖα τοῦ χείλους, σταυροειδῶς διατεταγμένα, φέρει μικροῦ μεγέθους καί τριγωνικοῦ σχήματος συμφυῆ πτερύγια, ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τῶν ὁποίων κοσμεῖται μέ ἐγχάρακτα, ἰσχυρῶς σχηματοποιημένα φυτικά σχέδια. Φαίνεται ὅτι ἡ πυξίδα αὐτή ἔφερε καί κάλυμμα ἀπό ξύλο, τό ὁποῖο ὅμως δέν διατηρεῖται.

Ἐάν πρόκειται γιά Ἀρτοφόριον, τότε ἐντός αὐτοῦ θά ἐφυλάσσετο καθαγιασμένος κατά τήν Ἁγία καί Μεγάλη Πέμπτη ἄρτος καί οἶνος, ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποιεῖτο γιά τή Θεία Κοινωνία τῶν ἀσθενῶν καί ψυχορραγούντων.

Ἐάν πρόκειται γιά Παναγιάριον, τότε αὐτό ἐχρησιμοποιεῖτο, γιά νά τοποθετεῖται ἐντός αὐτοῦ εἰδική μερίδα Ἀντιδώρου, ἀφιερωμένη στήν Παναγία καί ἡ ὁποία μετά τό πέρας τῆς Θείας Λειτουργίας μεταφέρεται ἐπισήμως στήν Τράπεζα τῆς Μονῆς, προηγουμένου Μοναχοῦ, ὁ ὁποῖος φέρει ἀναμμένη λαμπάδα καί θυμιατόν. Τότε λαμβάνει χώρα σύντομη τελετή καί κατόπιν ἕκαστος ἀπό τούς παρισταμένους Μοναχούς καί Προσκυνητές λαμβάνει μέ τό χέρι ἕνα ἐλάχιστο τεμάχιο ἀπό αὐτήν τή μερίδα τῆς Παναγίας, πρός εὐλογία καί ἁγιασμό.

Χρονολογία: 13ος-14ος αἰ. μ.Χ.

27) Στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο τῆς Μάκρης (Fethiye) φυλάσσονται διάφορα ἀρχαῖα καί μεσαιωνικά νομίσματα, τά ὁποῖα προέρχον-

ται, εἴτε ἀπό τήν ἀνεύρεση «Θησαυρῶν»[33], εἴτε ἀπό ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές τῆς περιοχῆς, εἴτε τέλος πρόκειται γιά τυχαῖα εὑρήματα καί παραδόσεις ἰδιωτῶν. Πρόκειται γιά νομίσματα χρυσά, ἀργυρά καί χάλκινα.

Χάλκινο νόμισμα τοῦ αὐτοκράτορα Φωκᾶ (602-610 μ.Χ.), τό ὁποῖο ἐκόπη στήν Κωνσταντινούπολη.

Ἐμπροσθότυπος: Εἰκονίζεται ὁ βυζαντινός αὐτοκράτορας Φωκᾶς ἀπό τήν ὀσφύ καί ἄνω, μετωπικός, φέρων στέμμα ἐπί τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ, τό ὁποῖον ἀπολήγει ἄνω σέ ἰσοσκελή σταυρό. Δεύτερος σταυρός ἀνισοσκελής παρίσταται δεξιά αὐτοῦ (ἀριστερά ὡς πρός τόν θεατή)[34]. Στήν περιφέρεια τοῦ νομίσματος διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή:

«D(OMINUS) N(OSTER) FOCAS PERP(ETUUS) AU(GUSTUS) I».

Ὀπισθότυπος: Εἰκονίζεται ὁλόσωμη, μετωπική μία πτερωτή Νίκη. Στήν περιφέρεια τοῦ νομίσματος διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή:

«VICTORIA AUGUSTI Z, CON(STANTINOPEL) OR(BIS)».

28) Ξύλινη θύρα μέ ἀνάγλυφο διάκοσμο.

Δίφυλλη ξύλινη θύρα, τοξωτή ἄνω, ἡ ὁποία προέρχεται ἀπό χριστιανικό ναό καί φέρει ἀνάγλυφο διάκοσμο, ἀποτελούμενο ἀπό ὀρθογωνίου σχήματος ταμπλάδες. Στό ἄνω τμῆμα αὐτῆς παρίστανται δύο ἀνάγλυφα Ἑξαπτέρυγα. *Χρονολογία:* Πιθανῶς 17ου αἰ.

---

33. Λέγοντας «Θησαυρό», ἐννοοῦμε τήν τυχαία συνήθως ἀνεύρεση πολυαρίθμων νομισμάτων ἤ καί ἄλλων πολυτίμων ἀντικειμένων, τά ὁποῖα οἱ κάτοχοί των ἐτοποθέτησαν ἐντός μεταλλίνων ἤ πηλίνων δοχείων καί ἔθαψαν αὐτά σέ καιρό κινδύνου. Ἀπώτερος σκοπός τῶν ἰδιοκτητῶν αὐτῶν ἦταν ἡ διαφύλαξη τοῦ θησαυροῦ καί μετά τό πέρας τοῦ κινδύνου καί τή σωτηρία των, νά ἐπανέλθουν καί νά λάβουν καί πάλι τά ἀποκρυβέντα ἀντικείμενα ἤ νομίσματα. Ὅμως σέ ὁρισμένες περιπτώσεις αὐτό δέν κατέστη δυνατόν γιά ποικίλους λόγους καί ἔτσι τά ἀποκρυβέντα ἀντικείμενα διετηρήθησαν ἐπί αἰῶνες καί χιλιετηρίδες, μέχρι τήν τυχαία ἀνεύρεσή των. Ἡ ἀνεύρεση «Θησαυροῦ» εἶναι σημαντική μεταξύ ἄλλων καί διότι περιλαμβάνονται συνήθως σ' αὐτόν ὁμοιοειδῆ ἀντικείμενα ἤ νομίσματα προερχόμενα ἀπό τήν ἴδια ἐποχή. Ἐνδεικτικά νά ἀναφέρω τά παραδείγματα τῆς ἀνεύρεσης «θησαυρῶν», ἤτοι: 1) Ὁ Γερμανός ἀρχαιολόγος Heinrich Schliemann ἀνεῦρε στήν Τροία στά τέλη τοῦ 19ου αἰ. τόν λεγόμενο «Θησαυρό τοῦ Πριάμου», 2) στόν Κράταιγο τῆς Μυτιλήνης, κατά τή διάρκεια τῶν ἐργασιῶν τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀεροδρομίου, κατά τό ἔτος 1957, ἀνευρέθη «Θησαυρός», στόν ὁποῖον περιλαμβάνονται μεταξύ ἄλλων χρυσά καί ἀργυρά ἐπιτραπέζια σκεύη, κοσμήματα καί διάφορα ἄλλα ἀντικείμενα, τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ.

34. J. Raeder, *Byzantinische Münzen* 1987, σ. 85-88.

Ε) Βυζαντινή ὀχύρωση

Στήν ἴδια θέση, ὅπου ἔκειτο ἡ Ἀκρόπολη τῆς ἀρχαίας Τελμησσοῦ καί λίγο νοτιότερα, ἱδρύθη κατά τή Βυζαντινή Ἐποχή μία ὀχύρωση. Διατηρεῖται τό περίγραμμα ὀρθογωνίου σχήματος περιβόλου καί σέ καλή σχετικά κατάσταση ἡ βόρεια πλευρά αὐτοῦ. Τό τεῖχος εἶχε κατασκευασθεῖ στά κατώτερα σημεῖα αὐτοῦ ἀπό λιθοπλίνθους καί στά ἀνώτερα τμήματα αὐτοῦ κατά τήν ἀνέγερσή του ἐχρησιμοποιήθησαν λιθόπλινθοι καί ὀπτόπλινθοι (τοῦβλα). Τό τεῖχος ἐνισχύετο μέ ἰσχυρούς πύργους, οἱ ὁποῖοι προεξεῖχαν αὐτοῦ.

Ἡ ἐντός καί ἐκτός τῆς Βυζαντινῆς Ὀχυρώσεως περιοχή εἶναι ἐγκαταλελειμμένη ἀπό μακροῦ χρόνου καί καλύπτεται ἀπό ἄγρια δένδρα καί θάμνους, μέ ἀποτέλεσμα νά εἶναι δυσδιάκριτα τά ἐρείπια καί ἄλλα ὑλικά κατάλοιπα, τά ὁποῖα διατηροῦνται ἐκεῖ.

Ἐντός τοῦ ὀχυρωμένου περιβόλου διατηροῦνται διάφορα ἐρείπια οἰκοδομημάτων, μεταξύ τῶν ὁποίων καί δύο ὑδατοδεξαμενές, ἤτοι:

Δεξαμενή Α

Πρόκειται γιά ἱκανῶν διαστάσεων οἰκοδόμημα, τό ὁποῖον ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη. Ὁ κυρίως ἄξονας αὐτῆς βαίνει ἀπό Α πρός Δ. Ἡ δεξαμενή ἐκαλύπτετο μέ κτιστή, ἡμικυλινδρική ὀροφή. Προφανῶς ἐχρησίμευε γιά τή συλλογή τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, τά ὁποῖα ἐξυπηρετοῦσαν τίς ἀνάγκες τῆς Φρουρᾶς τῆς ὀχύρωσης, ἰδιαίτερα σέ περίπτωση πολιορκίας.

Δεξαμενή Β

ΝΔ τῆς Δεξαμενῆς Α καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτήν, κεῖται δεύτερη δεξαμενή (Δεξαμενή Β). Πρόκειται γιά μετρίων διαστάσεων οἰκοδόμημα, ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ ὁποίου βαίνει ἀπό Α πρός Δ. Αὐτή ἐκαλύπτετο μέ κτιστή, ἡμικυλινδρική ὀροφή. Προφανῶς καί σ' αὐτήν συνεκεντρώνοντο τά ὄμβρια ὕδατα καί ἐξυπηρετοῦσαν τίς ἀνάγκες τῆς Φρουρᾶς τῆς ὀχύρωσης.

ΣΤ) Ἀνώνυμο ναΰδριο

Ἐκτός τῆς Βυζαντινῆς Ὀχυρώσεως, ΝΔ καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτήν διατηρεῖται ἀκέραιο χριστιανικό ναΰδριο. Πρόκειται γιά μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ κτιστή, ἡμικυλινδρι-

κή ὀροφή. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἀπό Α πρός Δ. Ἡ ἀνατολική αὐτοῦ πλευρά περατοῦται σέ μία ἡμικυκλική ἀψίδα. Γύρω ἀπό τό ναΰδριο διατηρεῖται εὐρύχωρη αὐλή, ἡ ὁποία περιβάλλεται ἀπό μανδρότοιχο. Τό ναΰδριο αὐτό εἶναι κτίσμα πιθανῶς τοῦ 18ου αἰ. καί φαίνεται νά ἦταν σέ χρήση μέχρι τό 1922-1924[35].

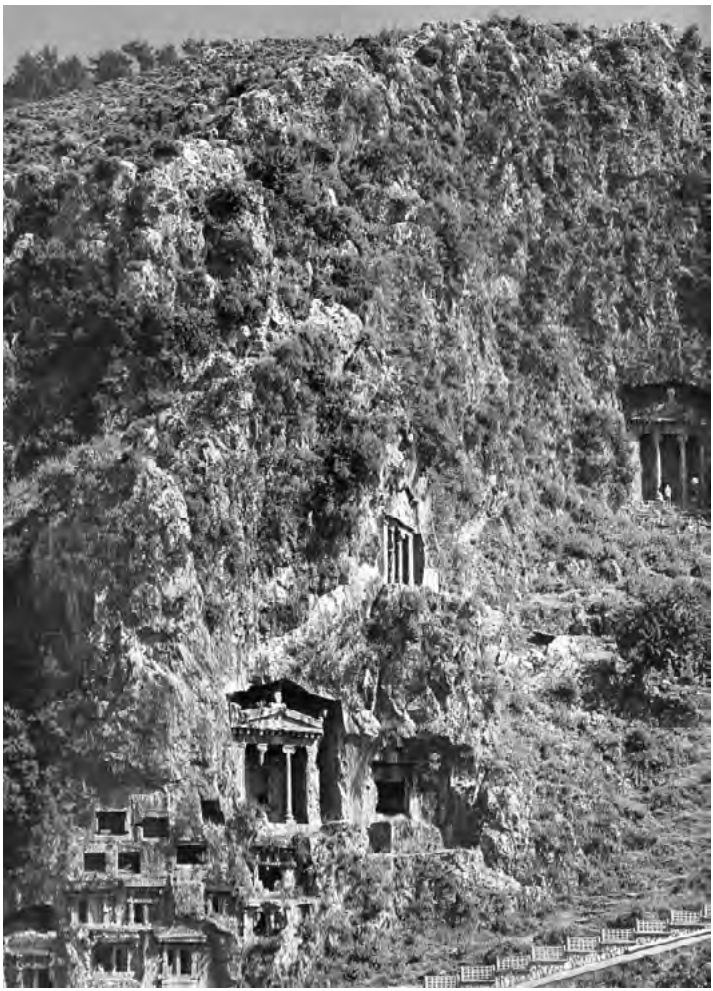

Πίν. 2: Τελμησσός (Fethiye), ἀρχαία Νεκρόπολη, Λυκιακοί τάφοι-Τάφος Ἀμύντα.

35. Τή Βυζαντινή Ὀχύρωση καί τό ναΰδριο αὐτό ἐπεσκέφθη ὁ γράφων στίς 23.6.2002. Τό ναΰδριο ἦταν κλειστό, καθώς καί ὁ γύρω αὐτοῦ περίβολος. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 104 (2002), σ. 110-111.

ΙΙ. ΛΟΙΒΗΣΙΟΝ (ΛΕΒΗΣΙ - KAYAKÖY)

Α) Γενικές παρατηρήσεις

Νοτιοδυτικά τοῦ Fethiye (πρώην Μάκρης) καί σέ ἀπόσταση περίπου 20 χλμ. ἀπό αὐτό, ἐπάνω σέ βραχῶδες ὕψωμα καί δίπλα ἀπό εὔφορη κοιλάδα, κεῖται ὁ οἰκισμός, ὁ ὁποῖος φέρει τό ὄνομα «Λοιβήσιον, τό» (Λεβήσι, Kayaköy)[36]. Παραδίδεται, ὅτι ὁ οἰκισμός αὐτός εἶχε στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. μ.Χ. περί τούς ἑπτά χιλιάδες (7.000) κατοίκους, οἱ ὁποῖοι ἦσαν ἐξ ὁλοκλήρου Ἕλληνες Χριστιανοί Ὀρθόδοξοι.

Ἐξ αἰτίας τῆς Μικρασιατικῆς καταστροφῆς (1922) καί τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν μεταξύ Ἑλλάδος καί Τουρκίας (1922-1924), ὅλοι οἱ κάτοικοι αὐτοῦ τοῦ οἰκισμοῦ τόν ἐγκατέλειψαν καί ἐγκατεστάθησαν στήν Ἑλλάδα. Τοῦρκοι Μουσουλμάνοι δέν ἦλθαν νά ἐγκατασταθοῦν στόν χῶρο αὐτό καί ἔκτοτε –περίπου ἐπί 100 ἔτη– ὁ οἰκισμός αὐτός παραμένει ἀκατοίκητος.

Διατηροῦνται ὅλοι οἱ δρόμοι, οἱ ὁποῖοι καλύπτονται συνήθως μέ πλάκες ἤ μέ χοχλάκι, οἱ πλατεῖες καί ὅλα τά οἰκοδομήματα τοῦ οἰκισμοῦ, ἤτοι: οἱ χριστιανικοί ναοί, τό Σχολεῖο, τά καφενεῖα, καταστήματα, ἀποθῆκες καί ἄλλοι βοηθητικοί χῶροι, φοῦρνοι, ἡ κεντρική κρήνη, ὑδατοδεξαμενές, τό νεκροταφεῖο κ.λπ. Ἀπό τίς οἰκοδομές, οἱ ὁποῖες διατηροῦνται ἀκέραιες, λείπουν συνήθως οἱ ξύλινες ὀροφές καί τά κουφώματα (θύρες-παράθυρα). Οἱ ἐκκλησίες διατηροῦνται, ἀλλά εἶναι ἐγκαταλελειμμένες.

Τόν οἰκισμό ἐπεσκέφθη ὁ γράφων γιά πρώτη φορά τό ἔτος 1987 καί ἔκτοτε περισσότερες φορές[37]. Παλαιότερα ὁ οἰκισμός αὐτός παρεῖχε τήν ἐντύπωση τῆς τελείας ἐγκατάλειψης. Ὅμως ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. καί ἐξῆς, ἐλήφθη σχετική μέριμνα ἐκ μέρους τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ τῆς Τουρκίας. Ὁ οἰκισμός ἀπέκτησε περίφραξη καί ἀσφαλίσθηκε καί ὀργανώθηκε ὡς Ἀρχαιολογικός Χῶρος, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐπισκέψιμος, μέ τήν καταβολή σχετικῆς εἰσόδου. Ὑπάρχει φυλακτικό προσωπικό, τό ὁποῖο φροντίζει γιά τήν ἀσφάλεια, τήν καθαριότητα καί τή διατήρηση τῶν οἰκοδομημάτων. Μεγάλος ἀριθμός

36. Ἡ ὀνομασία τοῦ οἰκισμοῦ «Λοιβήσιον, τό», ἀποτελεῖ ὑποκοριστικό τοῦ οὐσιαστικοῦ: «Λοιβή, ἡ», πού σημαίνει «ἡ δι' ὑγρῶν θυσία», ἡ σπονδή, π.χ. «Λοιβή οἴνου», Πλάτων, *Νόμοι* 906e. Λατινικά "Libatio".

37. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον*, ἀρ. 104 (2002), σ. 91-98.

ἐπισκεπτῶν, ἐντοπίων καί ξένων ἐπισκέπτονται τόν ἰδιότυπο καί πολύ ἐνδιαφέροντα ἐγκαταλελειμμένο αὐτόν οἰκισμό ἐτησίως.

Β) Χριστιανικοί ναοί

Ἐντός τοῦ οἰκισμοῦ καί γύρω ἀπό αὐτόν διατηροῦνται περισσότεροι χριστιανικοί ναοί, μεγαλύτεροι καί μικρότεροι[38], μεταξύ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καί οἱ ἑπόμενοι:

1) Ναός Α, Παναγία ἡ Λοιβησιανή (Καθεδρικός) (πίν. 3)

Στό Νοτιοανατολικό τμῆμα τοῦ οἰκισμοῦ κεῖται ὁ ναός Α (καθεδρικός), ὁ ὁποῖος εἶναι ἀφιερωμένος στήν Παναγία τή Λοιβησιανή. Πρόκειται γιά μεγάλων διαστάσεων οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ συνδυασμό σταυροθολίων. Ἀνήκει στόν λεγόμενο «Δωδεκανησιακό» ἀρχιτεκτονικό τύπο ναῶν, ἐπειδή ὁ τύπος αὐτός ἀπαντᾶ κατ' ἐξοχήν στά Δωδεκάνησα καί ἐν μέρει καί στήν ἀπέναντι μικρασιατική παραλία, τή λεγομένη «Ροδιακή Περαία».

Κτιστό εἰκονοστάσιο (τέμπλο), τό ὁποῖο εἶναι ἐπενδεδυμένο μέ μαρμάρινες πλάκες, χωρίζει τόν ναό αὐτό σέ δύο μέρη, ἤτοι:

I. Ἱερόν Βῆμα

Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί περατοῦται σέ μία ἀψίδα πρός Α, ἐσωτερικά ἡμικυκλική καί ἐξωτερικά πεντάπλευρη, στό μέσον τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἕνα παράθυρο. Στό κέντρο τοῦ ἱεροῦ Βήματος κεῖται ἡ Ἁγία Τράπεζα, ἡ ὁποία φέρει ὀρθογωνίου σχήματος πλάκα, ἡ ὁποία στηρίζεται ἐπί κυλινδρικοῦ στηρίγματος («καλάμου»). Στή ΒΑ ἐσωτερική γωνία τοῦ Ἱεροῦ Βήματος κεῖται ἡ Πρόθεση.

II. Κυρίως ναός

Αὐτός ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη. Σέ ἑκάστη τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν αὐτοῦ (νοτία καί βορεία) καί σέ ἐπαφή πρός αὐτές εἶναι ἐντοιχισμένοι κυλινδρικοῦ σχήματος ἡμικίονες, οἱ ὁποῖοι στηρίζουν ἐνισχυτικά τόξα (σφενδόνια), ἐπί τῶν ὁποίων φέρεται ἡ σταυροθολιακή ὀροφή.

Στό μέσον περίπου τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοί-

38. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον*, ἀρ. 104 (2002), σ. 96-97.

γεται μία θύρα, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τήν εἴσοδο σέ αὐτόν καί ἑκατέρωθεν αὐτῆς ἀνοίγεται ἀνά ἕνα ὀρθογωνίου σχήματος παράθυρο. Ἐπί τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγονται τρία ὀρθογωνίου σχήματος παράθυρα. Στό μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ ἀνοίγεται μία θύρα, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τήν ἄμεση ἐπικοινωνία μεταξύ τοῦ κυρίως ναοῦ καί τοῦ πρό αὐτοῦ κειμένου Προπύλου.

III. Πρόπυλον

Δυτικά τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένο τό Πρόπυλον. Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί εἶναι ἀνοικτό κατά τίς τρεῖς πλευρές αὐτοῦ (νότια, δυτική καί βόρεια). Στή ΒΔ ἐσωτερική γωνία αὐτοῦ ὑπάρχει κτιστή κλίμακα, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στόν ἄνωθεν τοῦ Προπύλου εὑρισκόμενο Γυναικωνίτη.

IV. Αὐλή

Ὁ ναός περιβάλλεται ἀπό ὅλες τίς πλευρές αὐτοῦ μέ εὐρύχωρη αὐλή. Τόσον τό δάπεδο τοῦ ναοῦ, ὅσο καί τῆς αὐλῆς αὐτοῦ, καλύπτονται μέ χοχλάκι.

V. Ὀστεοφυλάκιον

ΝΔ τοῦ ναοῦ καί σέ ἀπόσταση περίπου εἴκοσι μέτρα ἀπό αὐτόν, κεῖται τό Ὀστεοφυλάκιο, στό ὁποῖο φυλάσσονται τά ὀστᾶ τῶν κεκοιμημένων κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ, οἱ ὁποῖοι ἀπεβίωσαν ἕως περίπου τό 1922-1924.

Χρονολογία: Ὁ ναός αὐτός ἀνηγέρθη πιθανῶς κατά τόν 18ον αἰ. καί ἦταν σέ χρήση μέχρι τό 1922. Ἄν καί εἶναι ἔκτοτε ἐγκαταλελειμμένος, τό οἰκοδόμημα διατηρεῖται σέ ἱκανοποιητική κατάσταση.

2) ΝΑΟΣ Β, Ἀρχάγγελος Μιχαήλ

ΒΔ τοῦ ναοῦ Α καί σέ μικρή σχετικά ἀπόσταση ἀπό αὐτόν διατηρεῖται ὁ ναός Β, ὁ ὁποῖος εἶναι ἀφιερωμένος στή Σύναξη τῶν Ταξιαρχῶν Μιχαήλ καί Γαβριήλ (8η Νοεμβρίου) καί ἦταν περισσότερο γνωστός ὡς «Ἀρχάγγελος Μιχαήλ».

Πρόκειται γιά ἱκανῶν διαστάσεων οἰκοδόμημα, μικρότερο ὅμως τοῦ ναοῦ Α. Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ συνδυασμό σταυροθολίων. Καί ὁ ναός Β ἀνήκει στόν λεγόμενο «Δωδεκανησιακό ἀρχιτεκτονικό τύπο» ναῶν.

Εἰκονοστάσιο (τέμπλο) χωρίζει τόν ναό σέ δύο τμήματα, ἤτοι:

I. Ἱερόν Βῆμα

Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί περατοῦται πρός Α σέ μία ἀψίδα, ἐσωτερικά ἡμικυκλική καί ἐξωτερικά πεντάπλευρη, στό μέσον τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἕνα παράθυρο. Στή ΒΑ ἐσωτερική γωνία αὐτοῦ κεῖται ἡ Πρόθεση. Στό κέντρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἵσταται ἡ Ἁγία Τράπεζα.

II. Κυρίως ναός

Αὐτός ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη. Στό μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς αὐτοῦ ἀνοίγεται μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας εὑρίσκεται σέ ἄμεση ἐπικοινωνία μετά τοῦ πρό αὐτοῦ κειμένου Προπύλου.

III. Πρόπυλον

Δυτικά τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένο τό Πρόπυλον. Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ σταυροθολιακή ὀροφή.

IV. Αὐλή

Γύρω ἀπό τόν ναό ὑπάρχει εὐρύχωρη αὐλή, τό δάπεδο τῆς ὁποίας καλύπτεται μέ χοχλάκι.

V. Κωδωνοστάσιον

ΝΑ τοῦ ναοῦ καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτόν ἔκειτο τό κωδωνοστάσιον[39]. Ἀπό αὐτό διατηρεῖται ἡ βάση, ἡ ὁποία ἐμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη.

Χρονολογία: Ὁ ναός Β ἀνηγέρθη πιθανῶς τόν 19ο αἰ. καί ἦταν σέ χρήση μέχρι τό 1922.

3) Ναός Γ, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος

ΒΑ τοῦ Σχολείου τοῦ οἰκισμοῦ καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτό κεῖται ὁ ναός Γ, ὁ ὁποῖος ἐτιμᾶτο στό ὄνομα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου. Πρόκειται γιά μονόχωρο οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ κτιστή ἡμικυλινδρική ὀροφή.

Χρονολογία: Ὁ ναός αὐτός ἀνηγέρθη πιθανῶς κατά τόν 18ο αἰ.

39. Ἀν. Ὀρλάνδος, *Μοναστηριακή Ἀρχιτεκτονική* 1958, σ. 126 κ.ἑ.

4) Ναός Δ, ἀνώνυμος ναός

Ἀνατολικά τοῦ Σχολείου καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτό κεῖται ὁ ναός Δ. Πρόκειται γιά μονόχωρο οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ κτιστή, ἡμικυλινδρική ὀροφή. *Χρονολογία:* Εἶναι πιθανῶς κτίσμα τοῦ 19ου αἰ.

5) Ναός Ε, ἀνώνυμος ναός

Ἀνατολικά τοῦ ναοῦ Δ καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτόν κεῖται ὁ ναός Ε. Πρόκειται γιά μονόχωρο οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ κτιστή, ἡμικυλινδρική ὀροφή. *Χρονολογία:* Πρόκειται πιθανῶς γιά οἰκοδόμημα τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰ.

6) Ναός ΣΤ, ἀνώνυμος ναός

ΝΑ τοῦ ναοῦ Α, τῆς Παναγίας τῆς Λοιβησιανῆς καί σέ ἱκανή ἀπόσταση ἀπό αὐτόν κεῖται ὁ ναός ΣΤ. Πρόκειται γιά μονόχωρο, καμαροσκέπαστο οἰκοδόμημα, πιθανῶς τοῦ 18ου αἰ.

7) Ναός Ζ, Προφήτης Ἠλίας

ΝΔ τοῦ ναοῦ Α, τῆς Παναγίας τῆς Λοιβησιανῆς καί σέ ἱκανή ἀπόσταση ἀπό αὐτόν, νότια τοῦ ναοῦ Β, τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ καί σέ ἱκανή ἀπόσταση ἀπό αὐτόν, ἐπάνω σέ βραχῶδες ὕψωμα, κεῖται ὁ ναός τοῦ προφήτου Ἠλία (20η Ἰουλίου). Πρόκειται γιά μονόχωρο, καμαροσκέπαστο οἰκοδόμημα, πιθανῶς τοῦ 18ου αἰ.

Δημόσια οἰκοδομήματα

1. Δημοτικό Σχολεῖο

ΒΔ τοῦ Ναοῦ Α, τῆς Παναγίας τῆς Λοιβησιανῆς καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτήν διατηρεῖται τό Δημοτικό Σχολεῖο τοῦ οἰκισμοῦ. Πρόκειται γιά ἱκανῶν διαστάσεων οἰκοδόμημα, ἀποτελούμενο ἀπό ἰσόγειο καί ὄροφο. Πιθανῶς ἀνηγέρθη κατά τά μέσα τοῦ 19ου αἰ.

2. Κεντρική Κρήνη

ΒΔ τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτό κεῖται ἡ κεντρική Κρήνη (Βρύση) τοῦ οἰκισμοῦ. Πρόκειται γιά ὀρθογωνίου κατόψεως ἰσόγειο οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο καλύπτεται μέ ξύλινη ὀροφή καί κεραμίδια. Ἡ βορεία ἐξωτερική πλευρά αὐτῆς ἀπο-

τελεῖ καί τήν κυρία ὄψη της. Περιβάλλεται ἀπό αὐλή κατά τή βόρεια καί δυτική πλευρά αὐτῆς. Κατά μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς αὐλῆς, ἡ ὁποία κεῖται βορείως αὐτῆς, ἵστανται πέντε πεσσοί, οἱ ὁποῖοι στηρίζουν τήν ὀροφή της.

Στό μέσον τῆς βορείας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τῆς κρήνης ὑπάρχει ἕνας κρουνός καί κάτω ἀπό αὐτόν εἶναι τοποθετημένη μία λίθινη, ὀρθογωνίου σχήματος δεξαμενή (γούρνα), ἡ ὁποία δέχεται τό νερό, πού τρέχει ἀπό τόν κρουνό.

Ἐπίσης ἐπί τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς δυτικά τῆς Κρήνης κειμένης αὐλῆς ἵστανται πέντε πεσσοί, οἱ ὁποῖοι στηρίζουν τήν ὀροφή της.

Κτητορική ἐπιγραφή

Στή δυτική ἐξωτερική πλευρά τῆς Κρήνης εἶναι ἐντοιχισμένη ὀρθογωνίου σχήματος πλάκα ἀπό λευκόχρωμο μάρμαρο, ἐπί τῆς ὁποίας διατηρεῖται ἐγχάρακτη ἑξάστιχη (6) ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

> «Ο ΔΗΜΟΣ ΛΟΙΒΗΣΙΟΥ ΤΩ ΕΥΕΡΓΕΤΗ / ΓΕΩΡΓΙΩ Π. ΘΕΟΔΩΡΟΥ / ΤΟ ΥΔΩΡ ΤΟΥΤΟ ΑΠΟ ΤΟΥ ΤΟΥΡΑΠΕΙΟΥ ΥΔΡΑΓΩΓΕΙΟΥ / ΜΕΤΟΧΕΥΣΑΝΤΙ ΚΑΙ ΤΗΝ ΔΕΞΑΜΕΝΗΝ ΤΗΝΔΕ ΑΝΕΓΗΡΑΝΤΙ / ΕΥΓΝΩΜΟΣΥΝΗΣ ΕΝΕΚΕΝ / ΕΝ ΛΟΙΒΗΣΙΩ ΤΗ 1η ΙΟΥΝΙΟΥ 1912».

Πίν. 3: Λοιβήσιον (Λεβήσι-Kayaköy), ναός Α, Παναγία Λοιβησιανή (καθεδρικός ναός), ἄποψη ἀπό ΝΔ πρός ΒΑ.

III. ΞΑΝΘΟΣ (KSANTOS)

Λυκία

Στή ΝΔ Μικρά Ἀσία καί μεταξύ Φετιγιέ καί Ἀττάλειας, κεῖται ἡ Λυκία. Ἀρχαιότεροι κάτοικοι αὐτῆς ἦσαν οἱ Σόλυμοι στό ἐσωτερικό καί οἱ Τερμίλαι στήν ἀκτή, οἱ ὁποῖοι ἀργότερα ὀνομάσθησαν Λύκιοι καί ἡ περιοχή Λυκία. Στίς ἐπιστολές πού ἀνεκαλύφθησαν στήν Τέλ ἐλ Ἀμάρνα ἀναφέρονται οἱ Lu-uk-ki, ὑπό τούς ὁποίους ἴσως θά πρέπει νά ἀναγνωρισθοῦν οἱ Λύκιοι. Ἐπίσης σέ κείμενα, τά ὁποῖα ἀνεκαλύφθησαν στή Χαττούσα, τήν πρωτεύουσα τῶν Χετταίων, ἀναφέρονται οἱ Luka, οἱ ὁποῖοι προφανῶς ταυτίζονται μέ τούς Λυκίους[40].

Ὁ στρατηγός τοῦ Κύρου Ἅρπαγος, μετά τήν κατάληψη τῶν Σάρδεων τό 546 π.Χ. ἐπροχώρησε πρός νότον καί ἐκυρίευσε περί τό 540 π.Χ., τή Λυκία. Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος (456-323 π.Χ.) κατέλαβε τή Λυκία. Μετά τόν θάνατον αὐτοῦ ἡ Λυκία περιῆλθε στούς διαδόχους του, ἀρχικά στούς Σελευκίδες καί ἀργότερα τούς Πτολεμαίους. Τό ἔτος 168 π.Χ. οἱ Ρωμαῖοι ἔνωσαν τή Λυκία διοικητικά μέ τή Ρόδο. Τό 188 π.Χ. οἱ Ρωμαῖοι ἐκήρυξαν τήν ἀνεξαρτησία τῆς Λυκίας καί ἀκολούθως ἤκμασε τό «Κοινόν τῶν Λυκίων». Τό 43 μ.Χ. ἡ Λυκία ἀπετέλεσε μαζί μέ τήν Παμφυλία μία Ρωμαϊκή Ἐπαρχία.

Ἡ Λυκία εἶχε συνολικά 23 πόλεις, ἀπό τίς ὁποῖες σπουδαιότερες ἦσαν οἱ ἑπόμενες: Ξάνθος, Τλῶς, Πάταρα, Πίναρα, Μύρα καί Ὄλυμπος.

Α) ΠΟΛΗ ΞΑΝΘΟΥ

Νοτιοανατολικά τῆς πόλεως Fethiye (πρώην Μάκρης) καί σέ ἀπόσταση περίπου 40 χλμ. σέ εὐθεία γραμμή καί 64 χλμ. ὁδικῶς ἀπό αὐτήν, κεῖται ὁ σημερινός οἰκισμός Kınık. ΒΔ καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτόν, ἀριστερά τῆς ἁμαξιτῆς ὁδοῦ πού ὁδηγεῖ ἀπό τό Fethiye στήν Ἀττάλεια καί ἐπάνω σέ ἕνα ὕψωμα κεῖνται τά ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως Ξάνθου, ἡ ὁποία ἀπετέλει γιά ἕνα ὁρισμένο χρονικό διάστημα τήν πρωτεύουσα τῆς Λυκίας[41]. Ἡ Ξάνθος ἔκειτο

40. Πρβλ. τίς ἑλληνικές λέξεις «Λυκαυγές» καί «Λυκόφως», καθώς καί τή λατινική λέξη «Lux, -cis», πού σημαίνει φῶς.

41. Ὅσον ἀφορᾶ στούς κατοίκους τῆς Λυκίας, ἡ ἑλληνική ἐκδοχή γιά τήν προέλευση αὐτῶν ἀναφέρεται ἀπό τόν Ἡρόδοτο τόν Ἁλικαρνασσέα (περίπου 484-426 π.Χ.), ὁ ὁποῖος γράφει μεταξύ ἄλλων καί τά ἑξῆς: «*… οἱ δὲ Λύκιοι ἐκ Κρήτης τὼρχαῖον γεγόνασι (τὴν γὰρ Κρήτην εἶχον τὸ παλαιὸν πᾶσαν βάρβαροι).*

στήν ἀνατολική ὄχθη τοῦ ποταμοῦ «Ξάνθος, ὁ», (σημερινή ὀνομασία Eşen Çayı), ὁ ὁποῖος ἔλαβε τό ὄνομά του ἀπό τήν ξανθή ἄμμο τῆς κοίτης του, ἐξ αἰτίας τῶν ἀλλουβιακῶν ἀπορριμμάτων πού μεταφέρει ὥς πέρα στό δέλτα αὐτοῦ.

Σύμφωνα μέ ἐπιγραφές τῆς Λυκίας τό ἀρχαῖον ὄνομα τῆς πόλεως αὐτῆς ἦταν Ἄρινα ἤ Ἄρνα καί ἀργότερα ὀνομάσθηκε «Ξάνθος, ἡ», ἀπό τόν παραρρέοντα μεγάλο ποταμό «Ξάνθο».

Ὁ ποταμός Ξάνθος καί ἡ εὔφορη κοιλάδα τοῦ Ξάνθου ἀναφέρονται ἀπό τόν Ὅμηρο[42], ὅμως δέν γίνεται μνεία καμμίας πόλεως στήν περιοχή. Ἀπό αὐτό συμπεραίνεται, ὅτι ἡ περιοχή ἐκατοικεῖτο μέν, ἀλλά ἀρχικά θά ὑπῆρχαν περισσότεροι διάσπαρτοι οἰκισμοί παρά μόνιμοι κάτοικοι. Ὑπῆρχε ὀχυρωμένη θέση, στήν ὁποία κατέφευγαν οἱ κατοικοῦντες τήν περιοχήν σέ περίπτωση ἐχθρικῆς ἐπιθέσεως, πρᾶγμα πού δέν ἦταν σπάνιο.

Ἡ Ξάνθος ἱδρύθηκε ὡς πόλη πιθανῶς τόν 8ο αἰ. π.Χ. καί ἐγνώρισε μεγάλη ἀκμή. Ἡ πόλη περιεβάλλετο ἀπό ἰσχυρά τείχη καί εἶχε δύο Ἀκροπόλεις. Ὕστερα ἀπό τήν κατάληψη τῶν Σάρδεων τό 546 π.Χ., ὁ Πέρσης στρατηγός Ἅρπαγος προχώρησε νότια μέ σκοπό νά ὑποτάξει τήν Καρία καί τή Λυκία. Οἱ Λύκιοι προέβαλαν σθεναρή ἀντίσταση, πολεμώντας τούς Πέρσες, ἄν καί ἐκεῖνοι ὑπερτεροῦσαν ἀριθμητικά. Τελικά οἱ κάτοικοι τῆς Ξάνθου ἠττήθησαν καί ἀναγκάσθησαν νά ὑποχωρήσουν ἐντός τῶν τειχῶν τῆς πόλεως αὐτῶν. Συγκέντρωσαν τά γυναικόπαιδα, τούς σκλάβους καί τήν ὑπόλοιπη περιουσία των στό φρούριο καί κατόπιν τοῦ ἔβαλαν φωτιά καί τό ἔκαψαν. Στή συνέχεια καί ἀφοῦ εἶχαν δώσει ὅρκο νίκης ἤ θανάτου, ἐβάδισαν ἑνωμένοι νά συναντήσουν τόν ἐχθρό καί ἔπεσαν στό πεδίον τῆς μάχης μέχρι καί τοῦ τελευταίου[43].

Οἱ ἄνδρες τῆς Ξάνθου ἐπολέμησαν τό ἴδιο γενναία καί ὅταν τό 42 π.Χ. ὁ Ρωμαῖος Στρατηγός Βροῦτος ἐπολιόρκησε τήν πόλη των. Καθώς καί στήν περίπτωση αὐτή δέν ὑπῆρχε καμμία ἐλπίδα σωτηρίας, οἱ πολεμιστές ἔβαλαν φωτιά στήν πόλη των καί αὐτοκτόνησαν

Διενειχθέντων δὲ ἐν Κρήτῃ περὶ τῆς βασιληίης τῶν Εὐρώπης παίδων Σαρπηδόνος τε καὶ Μίνω, ὡς ἐπεκράτησε τῇ στάσι Μίνως, ἐξήλασε αὐτόν τε Σαρπηδόνα καὶ τοὺς στασιώτας αὐτοῦ, οἱ δέ ἀπωσθέντες ἀπίκοντο τῆς Ἀσίης ἐς γῆν τὴν Μιλυάδα. Τὴν γὰρ νῦν Λύκιοι νέμονται, αὖτη τὸ παλαιὸν ἦν Μιλυάς, οἱ δὲ Μιλύαι τότε Σόλυμοι ἐκαλέοντο». Ἡρόδοτος, *Ἱστοριῶν* Βιβλίον Α΄ – Κλειώ, 173, 1-2.

42. Ὅμηρος, *Ἰλιάς* Β, 876-877· Ε, 479· Ζ, 171-173 κ.λπ.

43. J. Freely, *Μικρά Ἀσία* 2008, σ. 382-383.

μαζικά. Ὁ Πλούταρχος ὁ Χαιρωνεύς (περίπου 50-120 μ.Χ.) ἀναφέρει σχετικά τά ἑξῆς:

«...τὴν οἰκίαν ὑφάπτουσα καὶ τοῦ θεάματος τραγικοῦ φανέντος, ἰδεῖν μὲν οὐχ ὑπέμεινεν ὁ Βροῦτος, ἐδάκρυσε δ' ἀκούσας καὶ γέρας ἐκήρυξε τῶν στρατιωτῶν, ὅστις ἂν δυνηθῇ Λύκιον ἄνδρα περισῶσαι. Φασὶ δὲ μόνους ἑκατὸν πεντήκοντα γενέσθαι τοὺς μὴ διαφυγόντας τὸ σωθῆναι. Ξάνθιοι μὲν οὖν διὰ πολλῶν χρόνων ὥσπερ εἱμαρμένην περίοδον διαφθορᾶς ἀποδιδόντες, τὴν τῶν προγόνων ἀνενεώσαντο τῇ τόλμῃ τύχην. Καὶ γὰρ ἐκεῖνοι τὴν πόλιν ὁμοίως ἐπὶ τῶν Περσικῶν κατακαύσαντες ἑαυτοὺς διέφθειραν»[44].

Ἡ Ξάνθος ὅμως κατοικήθηκε καί πάλι καί κατά τή βυζαντινή περίοδο ἐτέλει ὑπό τόν Μητροπολίτην Μύρων. Ἀργότερα ἡ πόλη ἐγκαταλείφθηκε καί ἐρημώθηκε.

Κατά τά ἔτη 1839-1844 ὁ Charles Fellows ἐπραγματοποίησε ἀνασκαφές στή θέση αὐτή καί μετέφερε τά εὑρήματα στό Βρεττανικό Μουσεῖο. Μία Γαλλική Ἀρχαιολογική Ἀποστολή ὑπό τόν Καθηγητή Henri Metzger ἄρχισε ἀπό τό 1950 νά ἀνασκάπτει τήν πόλη τῆς ἀρχαίας Ξάνθου καί νά ἀποκαλύπτει τά μνημεῖα της. Οἱ ἀνασκαφές αὐτές συνεχίζονται ἀπό τούς Γάλλους Ἀρχαιολόγους μέ μεγάλη ἐπιτυχία μέχρι σήμερα.

Μνημεῖα

Στήν περιοχή τῆς ἀρχαίας πόλεως Ξάνθου ἔχουν διατηρηθεῖ καί ἀποκαλυφθεῖ ὕστερα ἀπό τίς ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές μεταξύ ἄλλων καί τά ἑξῆς μνημεῖα:

Α) Προχριστιανική ἐποχή

1) Ἀκρόπολη

Τήν πόλη περιέβαλε ἰσχυρό τεῖχος καί ὑπῆρχαν δύο Ἀκροπόλεις.

2) Θέατρο

Στό βόρειο τμῆμα τῆς πόλεως ἔκειτο τό Θέατρο, τό ὁποῖο διατηρεῖται σέ ἄριστη κατάσταση. Αὐτό προέρχεται ἀπό τόν 2ο αἰ. μ.Χ.

44. Πλούταρχος, *Βίοι παράλληλοι, Βροῦτος*, στίχ. 31, 6-7.

3) Τύμβος τῶν Ἁρπυιῶν

Πρόκειται γιά ἕναν ὑψηλό μονόλιθο, ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει μίαν σαρκοφάγο.

4) Ἐπιτύμβια στήλη

Σέ ὑπερυψωμένο βάθρο στηρίζεται μία σαρκοφάγος.

5) Στήλη Ξάνθου

Σέ αὐτήν εἶναι χαραγμένη δίγλωσση ἐπιγραφή (ἑλληνικά – λυκιακά). Πρόκειται γιά κείμενο ὑπέρ τῶν 250 στίχων καί χρονολογεῖται στό 430-400 π.Χ.

6) Νεκρόπολη

Ἀνατολικά τῆς πόλεως καί ἐκτός τῶν τειχῶν αὐτῆς διατηρεῖται ἡ ἐκτεταμένη ἀρχαία Νεκρόπολη.

Β) Χριστιανική περίοδος

1) Ἀκρόπολη, χριστιανικός ναός

Ἀνατολικά τοῦ Θεάτρου κεῖται ἡ Ἀκρόπολη τῆς πόλεως. Στό ΝΑ τμῆμα αὐτῆς κεῖται ἕνα οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο ἀρχικά φαίνεται ὅτι εἶχε ἄλλη χρήση καί ἀργότερα μετεσκευάσθη σέ χριστιανικό ναό.

Ὁ ναός αὐτός ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ὁ κυρίως ἄξονας αὐτοῦ ἔχει κατεύθυνση ἀπό Β πρός Ν[45]. Ἡ νότια αὐτοῦ πλευρά περατοῦται σέ μία μεγάλη ἡμικυκλική ἁψίδα. Δυτικά τῆς ἁψίδας κεῖται ἕνα ὀρθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα, τό ὁποῖο ἐχρησίμευε ὡς Παστοφόριο. Βόρεια τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως χῶρος, ὁ ὁποῖος ἐχρησίμευε ὡς νάρθηκας. Δυτικά τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένα τρία προσκτίσματα, τά ὁποῖα εὑρίσκοντο σέ ἄμεση ἐπικοινωνία μετά τοῦ ναοῦ. Ἡ μετατροπή τοῦ ἀρχαίου οἰκοδομήματος σέ χριστιανικό ναό ἔλαβε χώρα πιθανῶς στά τέλη τοῦ 5ου ἤ στίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ.

2) Βασιλική Α

Βορειοδυτικά τοῦ Θεάτρου τῆς Ξάνθου καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτό κεῖνται τά ἐρείπια μίας τρίκλιτης, ξυλόστεγης παλαιοχρι-

45. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 84, 1 (1997), σ. 40-41.

στιανικῆς βασιλικῆς, τοῦ ἁπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου[46]. Πρόκειται γιά μεγάλων διαστάσεων οἰκοδόμημα, τό ὁποῖον ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ἐχωρίζετο μέ δύο κιονοστοιχίες σέ τρία κλίτη. Ἀπό αὐτά τό μεσαῖο ἦταν ὑπερδιπλασίου πλάτους σέ σχέση πρός τά πλάγια καί ἐπερατοῦτο σέ μία μεγάλη, ἡμικυκλική ἁψίδα πρός Α. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπικοινωνοῦσε μετά τοῦ χώρου τοῦ νάρθηκα[47].

Τά πλάγια κλίτη ἦσαν στενότερα τοῦ μεσαίου καί ἐπερατοῦντο σέ εὐθεῖες πλευρές πρός Α. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτῶν πλευρᾶς ἠνοίγετο ἀνά μία θύρα καί μέσῳ αὐτῆς ἐπικοινωνοῦσαν μέ τόν νάρθηκα. Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Ἡ βασιλική αὐτή ἀνηγέρθη πιθανῶς τόν 5ο αἰ. μ.Χ. καί ἐρειπώθηκε ἀπό τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καί ἑξῆς.

3) Βασιλική Β

Βόρεια τοῦ Θεάτρου, ΝΑ τῆς βασιλικῆς Α καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτήν, κεῖνται τά ἐρείπια μίας δεύτερης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (Βασιλική Β)[48], ἡ ὁποία ἄρχισε νά ἀνασκάπτεται τό ἔτος 1989. Πρόκειται γιά ἕνα μετρίων διαστάσεων οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ὁ κυρίως ἄξονας αὐτοῦ ἔχει κατεύθυνση ἀπό Δ πρός Α.

Δύο κιονοστοιχίες ἐχώριζαν τόν ναό σέ τρία κλίτη. Ἀπό αὐτά τό μεσαῖο ἦταν εὐρύτερο τῶν πλαγίων καί ἐπερατοῦτο σέ μία μεγάλη ἡμικυκλική ἁψίδα πρός Α. Ὡς κυρίως Ἱερόν Βῆμα ἐχρησίμευε μόνο τό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ μεσαίου κλίτους, τό ὁποῖο ἐχωρίζετο τοῦ κυρίως ναοῦ μέ χαμηλό, μαρμάρινο εἰκονοστάσιο (τέμπλο). Στό μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους ἠνοίγετο μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας αὐτό ἐπεκοινώνει μετά τοῦ χώρου τοῦ νάρθηκα.

Τό νότιο κλίτος ἦταν στενότερο τοῦ μεσαίου καί ἐπερατοῦτο σέ μία εὐθεία πλευρά πρός Α. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπεκοινώνει μετά τοῦ νάρθηκα. Τό νότιο

46. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 84, 1 (1997), σ. 42.

47. Κλασσικό παράδειγμα παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἡ ὁποία μάλιστα διατηρεῖται ἀκέραια, εἶναι ἡ βασιλική τῆς Ἀχειροποιήτου στήν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀν. Ὀρλάνδος, *Βασιλική* 1, 1952, σ. 156, εἰκ. 118.

48. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 84, 1 (1997), σ. 43.

κλίτος προεκτείνεται πρός Α καί σχηματίζεται αὐτοτελές, ὀρθογωνίου κατόψεως διαμέρισμα, τό ὁποῖο ἐχρησίμευε ὡς Διακονικό[49].

Τό βόρειο κλίτος ἦταν ἐπίσης στενότερο τοῦ μεσαίου καί ἐπερατοῦτο σέ μία εὐθεία πλευρά πρός Α. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπεκοινώνει μετά τοῦ νάρθηκα. Τό βόρειο κλίτος προεκτείνεται πρός Α καί σχηματίζεται αὐτοτελές, ὀρθογωνίου κατόψεως διαμέρισμα, τό ὁποῖο ἐχρησίμευε ὡς Πρόθεση. Τό δάπεδο αὐτοῦ ἐκαλύπτετο μέ καλῆς τέχνης πολύχρωμα ψηφιδωτά, τμήματα τῶν ὁποίων διατηροῦνται κατά χώραν.

Πρόσκτισμα: Βαπτιστήριον ἤ Μαρτύριον

ΒΔ τῆς βασιλικῆς Β καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτήν, κεῖνται τά ἐρείπια μικρῶν διαστάσεων μονόχωρου προσκτίσματος. Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί περατοῦται πρός Α σέ μία ἡμικυκλική ἀψίδα. Αὐτό ἐκαλύπτετο μέ κτιστή, ἡμικυλινδρική ὀροφή. Λόγῳ τῆς θέσεως καί τῆς μορφῆς αὐτοῦ, θά μποροῦσε νά ἑρμηνευθεῖ ὡς Βαπτιστήριον ἤ Μαρτύριον.

Ἡ βασιλική αὐτή ἀνηγέρθη πιθανῶς τόν 5ο αἰ. καί ἐρειπώθηκε ἀπό τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. καί ἑξῆς.

4) Βασιλική Γ

ΒΔ τοῦ Θεάτρου καί σέ ἀπόσταση ἑκατό μέτρων περίπου ἀπό αὐτό, ΒΔ τῆς βασιλικῆς Β καί σέ ἀπόσταση ὀλίγων μέτρων ἀπό αὐτήν, σέ χαμηλότερο ἄνδηρο, διακρίνονται ἀνάμεσα στήν ἄγρια βλάστηση τά ἐρείπια μίας μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτης, ξυλόστεγης, παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς μετά προσκτισμάτων, ἡ ὁποία δέν εἶχε μέχρι τό ἔτος 1989 ἀνασκαφεῖ ἤ ἄλλως ἐρευνηθεῖ.

Αὐτή φέρει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἀπό Δ πρός Α. Δύο κιονοστοιχίες ἐχώριζαν τή βασιλική σέ τρία κλίτη. Ἀπό αὐτά τό μεσαῖο ἦταν εὐρύτερο τῶν πλαγίων καί ἐπερατοῦτο σέ μία μεγάλη, ἡμικυκλική ἀψίδα πρός Α. Τά πλάγια κλίτη ἦσαν στενότερα τοῦ μεσαίου καί ἐπερατοῦντο πρός Α σέ εὐθεῖες πλευρές. Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Γύρω ἀπό τή βασιλική ἔκειντο διάφορα προσκτίσματα.

49. Γ. Σωτηρίου, *Ἀρχαιολογία* 1942, σ. 301, εἰκ. 181.

Ἡ βασιλική αὐτή ἀνηγέρθη πιθανῶς κατά τόν 5ο αἰ. καί ἐρειπώθηκε ἀπό τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. καί ἑξῆς.

5) Βασιλική Δ (Καθεδρικός ναός)

Ἀνατολικά τοῦ ἀρχαίου Θεάτρου τῆς Ξάνθου καί σέ ἀπόσταση περίπου 200 μ. ἀπό αὐτό, διατηροῦνται τά ἐρείπια μίας μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτης, ξυλόστεγης, παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ ἁπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου[50]. Τό μνημεῖο αὐτό ἔχει ἀνασκαφεῖ καί ἐμφανίζει μεγάλο πλοῦτο καί ἐξαιρετική λαμπρότητα. Πρόκειται προφανῶς γιά τόν καθεδρικό ναό τῆς Ξάνθου.

Ἡ βασιλική ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἀπό Δ πρός Α. Τρεῖς κιονοστοιχίες ἐχώριζαν τή βασιλική σέ τρία κλίτη. Ἀπό αὐτά τό μεσαῖο ἦταν εὐρύτερο τῶν πλαγίων καί ἐπερατοῦτο σέ μία μεγάλη ἡμικυκλική ἁψίδα πρός Α, ἐντός τῆς ὁποίας περικλείεται πεταλοειδές σύνθρονο, τό ὁποῖο διατηρεῖται σέ ἄριστη κατάσταση. Τό Ἱερόν Βῆμα ἐξετείνετο μόνο στό πλάτος τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ μεσαίου κλίτους καί ἑκατέρωθεν αὐτοῦ ἐσχηματίζοντο αὐτοτελῆ διαμερίσματα, ἀπό τά ὁποῖα, τό μέν νότιο ἐχρησίμευε ὡς Διακονικό, τό δέ βόρειο ὡς Πρόθεση. Μαρμάρινο, χαμηλό εἰκονοστάσιο (τέμπλο) ἐχώριζε τό Ἱερό Βῆμα ἀπό τόν κυρίως ναό. Στό μέσον τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἔκειτο ἡ Ἁγία Τράπεζα. Στό μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους ἠνοίγετο μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας αὐτός ἐπεκοινώνει μετά τοῦ νάρθηκα. Τά πλάγια κλίτη ἦσαν στενότερα τοῦ μεσαίου καί ἐπερατοῦντο πρός Α σέ εὐθεῖες πλευρές. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτῶν πλευρᾶς ἠνοίγετο ἀνά μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας εὑρίσκοντο σέ ἄμεση ἐπικοινωνία μέ τόν χῶρο τοῦ νάρθηκα.

Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦταν προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Δυτικά τοῦ νάρθηκα ἔκειτο εὐρύχωρο τρίστωο αἴθριο. Τά δάπεδα τῆς βασιλικῆς ἐκαλύπτοντο μέ καλῆς τέχνης πολύχρωμα ψηφιδωτά, τμήματα τῶν ὁποίων διατηροῦνται κατά χώρα.

Βαπτιστήριον

ΒΔ τῆς βασιλικῆς καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτήν ἔκειτο τό βαπτιστήριον. Τοῦτο ἀπετελεῖτο ἀπό τετραγώνου κατόψεως πυρή-

50. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 84, 1 (1997), σ. 46-47.

να, σέ ἑκάστη πλευρά τοῦ ὁποίου ἠνοίγετο ἀνά μία ἡμικυκλική ἀψίδα, ὥστε νά σχηματίζεται ἕνα κανονικό τετράκογχο[51]. Οἱ τέσσερις ἀψίδες ἐκαλύπτοντο μέ τεταρτοσφαίρια. Ὁ κεντρικός, τετραγώνου κατόψεως χῶρος τοῦ βαπτιστηρίου ἐκαλύπτετο πιθανῶς μέ κτιστό, χαμηλό, τυφλό, ἡμισφαιρικό τροῦλλο. Στό μέσον τῆς δυτικῆς κόγχης ἠνοίγετο ἡ εἴσοδος. Τό δάπεδο τοῦ Βαπτιστηρίου καλύπτεται μέ καλῆς τέχνης καί διατηρήσεως πολύχρωμα ψηφιδωτά.

Στό κέντρο τοῦ Βαπτιστηρίου κεῖται ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος, στήν ὁποία ἐτελεῖτο τό μυστήριον τοῦ Ἁγίου Βαπτίσματος. Αὐτή ἐμφανίζει κυλινδρικό σχῆμα. Στό μέσον τῆς κολυμβήθρας διατηρεῖται διαχωριστικός τοῖχος, μέ κατεύθυνση ἀπό Δ πρός Α, ὁ ὁποῖος χωρίζει αὐτήν σέ δύο τμήματα, τό βόρειο καί τό νότιο. Βαθμίδες ἐντός τῆς κολυμβήθρας ἐχρησίμευαν προφανῶς γιά τήν κάθοδο καί τήν ἄνοδο τῶν βαπτιζομένων σέ αὐτήν. Μετά τήν τελετή τοῦ Βαπτίσματος καί τοῦ Χρίσματος οἱ νεόφυτοι μετέβαιναν στόν παρακείμενο ναό, ὅπου ἐτελεῖτο πανηγυρικά ἡ Θεία Λειτουργία, στό τέλος τῆς ὁποίας ἐλάμβαναν γιά πρώτη φορά τή Θεία Κοινωνία.

Ἡ βασιλική καί τό παρακείμενο Βαπτιστήριο ἀνηγέρθησαν πιθανῶς κατά τόν 5ο αἰ. μ.Χ. καί κατεστράφησαν ἀπό τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καί ἐξῆς.

Β) ΤΟ ΛΗΤΩΟΝ ΤΗΣ ΞΑΝΘΟΥ

Βορειοδυτικά τῆς ἀρχαίας πόλεως Ἀντιφέλλου (σημερινοῦ Κάς) καί σέ ἀπόσταση 20 χλμ. περίπου ἀπό αὐτήν, ΝΔ τῆς ἀρχαίας πόλεως Ξάνθου καί σέ ἀπόσταση περίπου 3 χλμ. ἀπό αὐτήν καί δυτικά τοῦ ποταμοῦ Ξάνθου (σημερινή ὀνομασία Ἐσέν Τσαγί – Eşen Çayı) κεῖνται τά λείψανα τοῦ Λητώου τῆς Ξάνθου.

Τό Λητῶον ἦταν Ἱερόν τῆς Λητοῦς, μητέρας τοῦ Ἀπόλλωνος καί τῆς Ἀρτέμιδος, τό ὁποῖον ὑπῆρξε ὁ κυριότερος χῶρος συναναστροφῆς καί παράλληλα τό σημαντικότερο Ἱερόν τῆς Λυκίας. Ἡ περιοχή ἀνεκαλύφθηκε καί ταυτοποιήθηκε ἀπό τόν περιηγητή Χόσκιν περί τό ἔτος 1840-1841[52].

51. Ἰ. Βολανάκης, *Βαπτιστήρια* 1976, σ. 41 κ.ἑ.

52. Σχετικά μέ τό ἄτομο τοῦ Χόσκιν δέν ὑπάρχουν πολλές πληροφορίες, ἐκτός τοῦ ὅτι ὑπῆρξε μέλος τῆς Βασιλικῆς Γεωγραφικῆς Ἑταιρείας τῆς Μεγάλης Βρεττανίας καί ὅτι ταξίδευσε ὡς περιηγητής στήν Καρία καί τή Λυκία περί τά μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. J. Freely, *Μικρά Ἀσία* 2008, σ. 381, 392.

Ἡ καρδιά τοῦ Λητώου εἶναι μία τριάδα ναῶν στό κέντρο τοῦ ἱεροῦ χώρου, ἀπό τούς ὁποίους ὁ κεντρικός ναός χρονολογεῖται ἀπό τόν 5ο ἤ 4ο αἰ. π.Χ. Ὁ κεντρικός ναός ἀναγνωρίσθηκε ὅτι ἦταν ἱερό τῆς Ἀρτέμιδος καί ὁ ἀνατολικός ὅτι εἶχε ἀφιερωθεῖ στόν Ἀπόλλωνα. Αὐτή ἡ διάταξη ὁδήγησε στήν ὑπόθεση, ὅτι ὁ κεντρικός βωμός ἀνῆκε στή μητέρα αὐτῶν, τή Λητώ, πρᾶγμα τό ὁποῖο ἐνισχύεται ἀπό τό γεγονός, ὅτι λίγο πιό πέρα ἀνακαλύφθηκε μία τρίγλωσση ἐπιγραφή –πρόκειται γιά ἰδιαίτερα σημαντικό εὕρημα, ἀφοῦ τό ἐγχάρακτο κείμενο παρατίθεται στά ἑλληνικά, τά λυκιακά καί στά ἀραμαϊκά– καί ἀφηγεῖται τήν ἱστορία τῆς Λητοῦς, τῶν τριῶν παιδιῶν της καί τῶν Νυμφῶν, πού τήν περιστοίχιζαν[53].

Νοτιοδυτικά καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τόν ναό αὐτό κεῖνται τά ἐρείπια ἑνός Ρωμαϊκοῦ Νυμφαίου, τό ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἀντικατέστησε μία παλαιότερη κρήνη, πού ἦταν ἀφιερωμένη στίς Νύμφες. Ἡ κρήνη τοῦ Νυμφαίου εἰκάζεται ὅτι ἀνέβλυζε νερό, τό ὁποῖο προήρχετο κατευθείαν ἀπό τήν ἱερή πηγή, τήν ὁποία ἀναφέρει ὁ Ὀβίδιος στίς *Μεταμορφώσεις* του[54].

Σύμφωνα μέ τά ἀναφερόμενα ἀπό τόν Ὀβίδιο, ἡ Λητώ κατέφυγε ἐδῶ, καθώς προσπαθοῦσε νά ξεφύγει ἀπό τήν ὀργή τῆς Ἥρας καί ἔχοντας ἤδη γεννήσει τόν Ἀπόλλωνα καί τήν Ἄρτεμη. Ἦταν ἐξαντλημένη καί ἐβασανίζετο ἀπό τή δίψα, ἔτσι ἔκανε μία στάση γιά νά ξεκουραστεῖ καί νά πιεῖ νερό ἀπό τήν πηγή μαζί μέ τά θεϊκά βρέφη αὐτῆς. Οἱ ἐντόπιοι κάτοικοι προσπάθησαν νά τήν ἀπομακρύνουν μέ τέχνασμα: ὥρμησαν στό νερό τῆς πηγῆς καί χόρευαν φρενιασμένοι, προκειμένου νά θολώσουν τό νερό, ὥστε νά μήν εἶναι πόσιμο. Τότε ἡ Λητώ τούς τιμώρησε, μεταμορφώνοντας αὐτούς σέ βατράχια καί τούς ἄφησε νά κοάζουν γιά τό ὑπόλοιπο διάστημα τῆς ζωῆς των[55].

53. Ἡ στήλη μέ τήν τρίγλωσση αὐτή ἐπιγραφή ἐκτίθεται σήμερα στό Ἀρχαιολογικό Μουσεῖο τοῦ Fethiye καί περί τῆς ὁποίας ἔγινε ἤδη ἐκτενέστερος λόγος στήν μετά χεῖρας ἐργασία (βλ. αὐτόθι, σ. 426-427).

54. Ὀβίδιος [Publlius Ovidius Naso, Σούλμο (σημερινή Σουλμόνα Ἀκουιληίας) 43 π.Χ. – Τόμις Μοισίας (σημερινή Κωνστάντζα Ρουμανίας) 17 μ.Χ.]. Σπουδαῖος Λατῖνος ποιητής, ἀπό τούς κορυφαίους τῆς παγκόσμιας λογοτεχνίας.

55. J. Freely, *Μικρά Ἀσία* 2008, σ. 381-382.

IV. ΠΑΤΑΡΑ (PATARA)

1. Γενικές παρατηρήσεις

Νότια τῆς Ξάνθου καί σέ ἀπόσταση περίπου 10 χλμ. ἀπό αὐτήν, δεξιά τῆς παραλιακῆς ἀμαξιτῆς ὁδοῦ, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ἀπό τήν πόλη τοῦ Marmaris στήν Ἀττάλεια, ΝΑ τοῦ ὄρους «Κράγος, ὁ» (ὑψόμετρο 1828 μ.), ἀνατολικά τῶν ἐκβολῶν τοῦ ποταμοῦ, ὁ ὁποῖος κατά τήν ἀρχαιότητα ὀνομάζετο «Ξάνθος» (σημερινή ὀνομασία Ἐσέν Τσαγί) καί σέ ἀπόσταση περίπου 7 χλμ. ἀπό αὐτόν, πλησίον τῆς παραλίας, κεῖνται τά ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως «Πάταρα, τά»[56].

Ἡ πόλη ἱδρύθηκε ἀπό τούς Λυκίους καί ἡ ἀρχική ὀνομασία αὐτῆς, ἡ ὁποία παρέμεινε μέχρι τέλους ἦταν «Pattara», ὀνομασία προφανῶς προελληνική. Ἡ πόλη ἦταν ὀνομαστή κατά τήν ἀρχαιότητα μεταξύ ἄλλων καί λόγῳ τῆς ὑπάρξεως σ' αὐτήν ἑνός μεγάλου ναοῦ καί Μαντείου τοῦ Ἀπόλλωνα[57]. Σχετικά μέ τό Μαντεῖον αὐτό ὁ Ἡρόδοτος ὁ Ἁλικαρνασεύς ἀναφέρει τά ἑπόμενα:

«… καὶ κατά περ ἐν Πατάροισι τῆς Λυκίης ἡ πρόμαντις τοῦ θεοῦ, ἐπεὰν γένηται. Οὐ γὰρ ὦν ἀεὶ ἐστι χρηστήριον αὐτόθι. Ἐπεὰν δὲ γένηται, τότε ὦν συγκατακληίεται τὰς νύκτας ἔσω ἐν τῷ νηῷ»[58].

Δηλαδή, τό ἔθιμο στά Πάταρα προϋπέθετε, ὅτι ἡ ἱέρεια τοῦ ναοῦ –πού δέν ἦταν πάντα εὔκαιρη, δεδομένου ὅτι τό Μαντεῖο ἐλειτουργοῦσε μόνο τό φθινόπωρο καί τόν χειμώνα (τό ὑπόλοιπο ἔτος οἱ αἰτοῦντες χρησμό ἐξυπηρετοῦντο ἀπό τό Μαντεῖο τῆς Δήλου)– κάθε βράδυ ἦταν ὑποχρεωμένη νά παραμείνει ἐντός τοῦ ἱεροῦ χώρου.

Τά Πάταρα εἶχαν σημαντικό λιμάνι, τό ὁποῖο ὅμως ἐπεχώσθη μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου καί αὐτό μεταξύ ἄλλων συνετέλεσε στήν παρακμή, τήν ἐγκατάλειψη καί τήν ἐρήμωση τῆς πόλεως. Σήμερα ἡ θάλασσα ἀπέχει ἀπό τήν παραλία περίπου 700 μ. Τό ἀρχαῖο θέατρο, τό ὁποῖο διατηρεῖται σέ καλή σχετικά κατάσταση καί ἄλλα ἀρχαῖα οἰκοδομήματα, καλύπτονται ὡς ἐπί τό πλεῖστον μέ παχύ στρῶμα ἄμμου.

Τά Πάταρα ἐπισκέφθηκε ὁ Ἀπ. Παῦλος κατά τό ἔτος 57 μ.Χ., προερχόμενος ἀπό τή Μίλητο, σύμφωνα μέ τίς Πράξεις Ἀποστόλων: *«Ὡς δὲ ἐγένετο ἀναχθῆναι ἡμᾶς ἀποσπασθέντας ἀπ' αὐτῶν, εὐθυδρο-*

56. J. Freely, *Μικρά Ἀσία* 2008, σ. 376-379.
57. K. Dörtlük, *Antalya* 1989, σ. 27-34.
58. Ἡρόδοτος, *Ἱστοριῶν* Βιβλίο Α΄ – Κλειώ 182, 2.

μήσαντες ἤλθομεν εἰς τὴν Κῶ, τῇ δὲ ἑξῆς εἰς τὴν Ῥόδον, κἀκεῖθεν εἰς Πάταρα. Καὶ εὑρόντες πλοῖον διαπερῶν εἰς Φοινίκην ἐπιβάντες ἀνήχθημεν»[59].

Ἡ πόλη ἦταν ὀχυρωμένη καί περιεβάλλετο ἀπό ἰσχυρά τείχη, τμήματα τῶν ὁποίων, καθώς καί Πύλες, διατηροῦνται.

2. Μνημεῖα

Μεταξύ ἄλλων διατηροῦνται μέχρι σήμερα καί τά ἑξῆς μνημεῖα:

1) Ἡ ἀρχαία Ἀκρόπολη, ἱδρυμένη ἐπάνω σέ μικρό ὕψωμα.

2) Τό ἀρχαῖο Θέατρο. Πρόκειται γιά μεγάλων διαστάσεων μνημεῖο, τό ὁποῖο διατηρεῖται σέ πάρα πολύ καλή κατάσταση, καλύπτεται ὅμως κατά τό μεγαλύτερο μέρος αὐτοῦ ἀπό στρώματα λεπτῆς ἄμμου. Διατηρεῖται ἡ ὀρχήστρα καί οἱ κερκίδες καί ἀπό τό μέγεθός του συμπεραίνεται, ὅτι ἡ πόλη ἦταν πολυάνθρωπη καί οἰκονομικά ἀνθηρά.

3) Ἡ Πύλη τοῦ Μεττίου Μοδέστου (Mettius Modestus). Διατηρεῖται σέ ἄριστη κατάσταση, ἐντυπωσιάζει σήμερα τόν ἐπισκέπτη καί χρονολογεῖται στό 100 μ.Χ.

4) Ἐκτεταμένο συγκρότημα ρωμαϊκῶν Θερμῶν, διατηρούμενο σέ καλή κατάσταση.

5) Τά Λουτρά τοῦ αὐτοκράτορα Βεσπασιανοῦ (69-79 μ.Χ.).

6) Σιταποθήκη τοῦ αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ. Πρόκειται γιά πολύ μεγάλων διαστάσεων οἰκοδόμημα ἐπιμελοῦς δομῆς (διαστ. 61,00 x 24,00 μ.), τό ὁποῖο διατηρεῖται ἀκέραιο, πλήν τῆς ὀροφῆς αὐτοῦ. Ὁ Ρωμαῖος Αὐτοκράτορας Ἀδριανός (117-138 μ.Χ.) ἐπισκέφθηκε τά Πάταρα τό ἔτος 130 μ.Χ., μαζί μέ τή σύζυγό του Σαβίνα, ἀνεψιά τοῦ αὐτοκράτορα Τραϊανοῦ.

7) Μία παλαιοχριστιανική βασιλική, περί τῆς ὁποίας γίνεται λεπτομερέστερος λόγος εὐθύς ἀμέσως κ.λπ.[60]

---

59. Πράξεων 21, 1-2.

60. Τό Τουρκικό Πανεπιστήμιο τοῦ Αἰγαίου, τό ὁποῖο ἔχει ὡς ἕδρα τή Σμύρνη, διεξάγει συστηματικές ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές κατά τά τελευταῖα ἔτη, κατά τίς ὁποῖες ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ πολλά τμήματα τῆς ἀρχαίας πόλεως καί μνημεῖα. Τήν πόλη ἐπισκέφθηκε ὁ γράφων κατά τό ἔτος 1989.

Παλαιοχριστιανική βασιλική

Στό ΒΑ τμῆμα τῆς πόλεως τῶν Πατάρων, ἀνατολικά τοῦ ἀρχαίου Θεάτρου καί σέ ἱκανή ἀπόσταση ἀπό αὐτό, ΝΔ τῆς Πύλης τοῦ Μεττίου Μοδέστου καί σέ ἀπόσταση περίπου 250 μ. ἀπό αὐτήν, δεξιά τοῦ δρόμου, ὁ ὁποῖος ὁδηγεῖ πρός τήν παραλία, κεῖνται τά ἐρείπια μίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, ἡ τοιχοποιία τῆς ὁποίας διατηρεῖται σέ ἱκανό ὕψος. Πρόκειται γιά ἕνα μεγάλων διαστάσεων οἰκοδόμημα, κτισμένο στόν τύπο τῆς τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικῆς, μετά μή ἐξέχοντος ἐγκαρσίου κλίτους σέ σχῆμα Τ.

Ἡ βασιλική αὐτή ἀνηγέρθη στή θέση ἀρχαιοτέρου οἰκοδομήματος τῶν προχριστιανικῶν χρόνων καί κατά τήν ἀνέγερση αὐτῆς χρησιμοποιήθησαν μεταξύ ἄλλων καί ἀρχιτεκτονικά μέλη τοῦ παλαιοῦ οἰκοδομήματος (Spolia) ὡς οἰκοδομικά ὑλικά.

Τό κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη. Ὁ κυρίως ἄξονας αὐτοῦ βαίνει ἀπό Δ πρός Α (87°) καί ἐμφανίζει ἀπόκλιση 3° πρός ΒΑ. Ὑπῆρχε ἐγκάρσιο, μή ἐξέχον κλίτος, τό ὁποῖο ἐχωρίζετο σέ τρεῖς ἐπί μέρους χώρους, ἀπό τούς ὁποίους ὁ μέν μεσαῖος ἀπετέλει τό κυρίως Ἱερόν Βῆμα, ὁ νότιος τό Διακονικόν καί ὁ βόρειος τήν Πρόθεση. Χαμηλό μαρμάρινο εἰκονοστάσιο (τέμπλο) ἐχώριζε τή βασιλική σέ δύο τμήματα, ἤτοι:

Ι. Ἱερόν Βῆμα

Ὡς Ἱερόν Βῆμα ἐχρησίμευε τό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς βασιλικῆς. Τοῦτο ἐμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη καί περατοῦται σέ μία μεγάλη ἡμικυκλική ἁψίδα πρός Α. Πιθανῶς ἐντός τῆς ἁψίδας ἔκειτο σύνθρονον, ἔχοντας στό μέσον αὐτοῦ τόν θρόνον τοῦ Ἐπισκόπου. Στό μέσον τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἔκειτο ἡ Ἁγία Τράπεζα.

Τέσσερις ὀγκώδεις πεσσοί ἵσταντο στίς τέσσερις γωνίες τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, οἱ βάσεις τῶν ὁποίων διατηροῦνται. Ἀπό τήν ὕπαρξη αὐτῶν εἰκάζεται, ὅτι πιθανῶς ὁ χῶρος αὐτός ἐκαλύπτετο μέ ἡμισφαιρικό τροῦλλο, ὅπως αὐτό συνέβαινε στή βασιλική τοῦ Ἰλισσοῦ, τά ἐρείπια τῆς ὁποίας ἀνεσκάφησαν καί τά ὁποῖα κεῖνται πλησίον καί ΝΑ τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός (Στῆλες Ὀλυμπίου Διός) στήν πόλη τῶν Ἀθηνῶν.[61]

61. Γ. Σωτηρίου, *Ἀρχαιολογία* 1942, σ. 301, εἰκ. 180.

Διακονικόν

Νότια τοῦ χώρου τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος ἔκειτο ὀρθογωνίου κατόψεως χῶρος, ὁ ὁποῖος εὑρίσκετο σέ ἄμεση ἐπικοινωνία μέ αὐτό, καθώς καί μέ τό νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς καί ἐχρησίμευε ὡς Διακονικόν. Τό ἴδιο παρατηρεῖται ἐπίσης καί στή Βασιλική τοῦ Δουμετίου στή Νικόπολη τῆς Ἠπείρου, ὅπου ἑκατέρωθεν τοῦ Ἱεροῦ Βήματος σχηματίζονται αὐτοτελῆ διαμερίσματα, τό Διακονικόν καί ἡ Πρόθεση[62].

Πρόθεση

Βόρεια τοῦ χώρου τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος ἔκειτο ἕτερος ὀρθογωνίου κατόψεως χῶρος, ὁ ὁποῖος ἐπικοινωνοῦσε μέ αὐτό, καθώς καί μέ τό βόρειο κλίτος τῆς βασιλικῆς καί ἐχρησίμευε ὡς Πρόθεση.

II. Κυρίως ναός

Αὐτός ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ἐχωρίζετο μέ δύο κιονοστοιχίες, ἑκάστης ἀποτελουμένης ἀπό ἕξι (6) κυλινδρικούς, ἀρράβδωτους κίονες, σέ τρία κλίτη. Ἀπό αὐτά τό μεσαῖο ἦταν εὐρύτερο τῶν πλαγίων. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπεκοινώνει μετά τοῦ χώρου τοῦ νάρθηκα. Τά πλάγια κλίτη ἦσαν στενότερα τοῦ μεσαίου καί στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτῶν πλευρᾶς ἠνοίγετο ἀνά μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπικοινωνοῦσαν μετά τοῦ χώρου τοῦ νάρθηκα. Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦταν προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Βαπτιστήριον

ΒΔ τῆς βασιλικῆς ἦταν προσκεκολλημένο ἕνα πρόσκτισμα, τό ὁποῖον λόγῳ τῆς θέσεως, τοῦ σχήματος καί τῆς ὅλης διαμόρφωσης αὐτοῦ εἶναι δυνατόν νά θεωρηθεῖ ὡς τό Βαπτιστήριον. Τοῦτο ἀποτελεῖται ἀπό δύο χώρους, ἤτοι:

α) Προαύλιος ἤ ἐξώτερος οἶκος τοῦ βαπτίσματος

Ὁ δυτικά τοῦ Βαπτιστηρίου κείμενος χῶρος ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ἐκαλύπτετο μέ κτιστή, ἡμικυλινδρική ὀροφή. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος.

62. Γ. Σωτηρίου, *Βασιλική* 1942, σ. 301, εἰκ. 179.

Στό δυτικό ἄκρο τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται δεύτερη θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ὁ προαύλιος οἶκος εὑρίσκετο σέ ἄμεση ἐπικοινωνία μετά τοῦ χώρου τοῦ νάρθηκα τῆς βασιλικῆς. Στό μέσον τῆς ἀνατολικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται μία θύρα, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ στό φωτιστήριον.

β) Ἐσώτερος οἶκος τοῦ βαπτίσματος ἤ φωτιστήριον

Ἀνατολικά τοῦ προαυλίου οἴκου τοῦ βαπτίσματος ἔκειτο τό φωτιστήριο. Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ἐκαλύπτετο μέ ἡμικυλινδρική ὀροφή. Ἡ ἀνατολική αὐτοῦ πλευρά περατοῦται σέ μία ἡμικυκλική ἁψίδα. Στό ἀνατολικό τμῆμα τῆς νοτίας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ φωτιστηρίου καί σέ ἐπαφή μέ αὐτήν κεῖται ἕνα κτιστό θρανίο (πεζούλιο). Στό μέσον τοῦ φωτιστηρίου θά ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα τοῦ βαπτίσματος, ἡ ὁποία ὅμως δέν διατηρεῖται. Ἡ βασιλική αὐτή καί τό βαπτιστήριο ἀνηγέρθησαν πιθανῶς στά τέλη τοῦ 5ου αἰ. καί κατεστράφησαν ἀπό τά μέσα τοῦ 7ου αἰ. καί ἑξῆς.

Ἀρχαία ἐπιτύμβια στήλη στά Πάταρα.

Σημειωτέον, ὅτι μέχρι καί τό 1922 στήν εὐρύτερη περιοχή τῶν Πατάρων ὑπῆρχαν πολλοί Ἕλληνες Χριστιανοί Ὀρθόδοξοι, τούς ὁποίους ἐποίμαινε ἴδιος Ἐπίσκοπος. Κατά τήν ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν μεταξύ Ἑλλάδος καί Τουρκίας τά ἔτη 1922-1924, πολλοί Χριστιανοί τῆς περιοχῆς αὐτῆς ἦλθαν στήν Ἑλλάδα, καθώς καί ὁ Ἐπίσκοπος τῶν Πατάρων Μελέτιος. Πολλοί ἀπό αὐτούς ἐγκατεστάθησαν στήν Ἀττική καί ἵδρυσαν τόν οἰκισμό «Νέα Ἰωνία», ὅπου ὁ Πατάρων Μελέτιος συνέχισε νά τούς ποιμαίνει μέχρι τόν θάνατόν του, ὁ ὁποῖος ἔλαβε χώραν περί τό 1966.

V. ΚΑΛΚΑΝ (KALKAN) (πίν. 4)

Νοτιοανατολικά τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Λυκίας «Ξάνθος, ἡ» καί σέ ἀπόσταση περίπου 12 χλμ. ἀπό αὐτήν, ἀνατολικά τῶν Πατάρων καί σέ ἀπόσταση 7 χλμ. περίπου ἀπό αὐτά, βόρεια τοῦ İnce Burnu (Ἰντζέ Μπουρνού = ἀκρωτήριο τοῦ μαργαριταριοῦ), ΒΑ τοῦ Yalı Liman (Λιμάνι τοῦ Αἰγιαλοῦ) καί στό βάθος φυσικοῦ κόλπου κεῖται ἡ σημερινή μικρή κωμόπολη Καλκάν (Kalkan)[63]. Ἡ ὀνομασία τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ προέρχεται προφανῶς ἀπό τό ὁμώνυμο ψάρι, τό Καλκάνι. Στήν περιοχή διατηροῦνται μεταξύ ἄλλων καί τά ἑξῆς χριστιανικά μνημεῖα, ἤτοι:

1) Χριστιανικός ναός ἀνώνυμος (Μουσουλμανικόν Τέμενος)

ΒΔ τοῦ λιμανιοῦ καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτό κεῖται χριστιανικός ναός, ὁ ὁποῖος ἔχει μετατραπεῖ σέ Μουσουλμανικό Τέμενος (Τζαμί)[64]. Πρόκειται γιά ἱκανῶν διαστάσεων οἰκοδόμημα, τό ὁποῖον ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ὁ κυρίως ἄξονας αὐτοῦ βαίνει ἀπό Δ πρός Α[65]. Τό μνημεῖο αὐτό ἀνήκει στόν τύπον τοῦ σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου ναοῦ μετά τρούλλου. Τόσο στήν κάτοψη, ὅσο καί στήν ὀροφή τοῦ μνημείου διαγράφεται μέ σαφήνεια τό σχῆμα τοῦ σταυροῦ, οἱ κεραῖες τοῦ ὁποίου καλύπτονται μέ ἡμικυλινδρικές ὀροφές, ἐνῶ στό κέντρο τοῦ οἰκοδομήματος ὑψώνεται ἐπάνω σέ κυλινδρικό τύμπανο ὁ ἡμισφαιρικός τροῦλλος. Τά τέσσερα γωνιαῖα διαμερίσματα ἐμφανίζουν ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτονται μέ ἡμικυλινδρικές ὀροφές.

Ὁ ναός αὐτός φαίνεται ὅτι ἀνηγέρθη πιθανῶς κατά τόν 18ο αἰ. καί ἐξυπηρετοῦσε τίς θρησκευτικές ἀνάγκες τῶν Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν, οἱ ὁποῖοι ζοῦσαν στό Καλκάν. Σέ ποιόν Ἅγιον ἦταν ἀφιερωμένος δέν εἶναι γνωστόν.

Μετά τή Μικρασιατική καταστροφή (1922), ἡ ὁποία εἶχε ὡς συνέπεια τήν ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν μεταξύ Ἑλλάδος καί Τουρκίας (1922-1924), οἱ Ἕλληνες Χριστιανοί ἐγκατέλειψαν τήν περιοχή

63. J. Freely, *Μικρά Ἀσία* 2008, σ. 376-377.

64. Ἡ μετατροπή χριστιανικῶν ναῶν σέ Μουσουλμανικά Τεμένη εἶχε ὡς συνέπεια κατά κανόνα τή σωτηρία τῶν μνημείων αὐτῶν, ἐπειδή αὐτά χρησιμοποιοῦνται, συντηροῦνται καί ἀπολαμβάνουν σεβασμοῦ. Σέ διαφορετική περίπτωση τά οἰκοδομήματα αὐτά ἐγκαταλείπονται, ἐρειπώνονται καί ἐξαφανίζονται.

65. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 110 (2003), σ. 80-81.

τοῦ Καλκάν καί οἱ Τοῦρκοι Μουσουλμάνοι κάτοικοι τοῦ οἰκισμοῦ μετέτρεψαν τό μνημεῖο αὐτό σέ Μουσουλμανικό Τέμενος, κατασκευάζοντας μία κόγχη προσευχῆς (Mihrab), μέ κατεύθυνση πρός τή Μέκκα. Τό Τέμενος εὑρίσκεται σέ χρήση μέχρι σήμερα.

2) Δίκλιτος ἤ διμάρτυρος ἀνώνυμος χριστιανικός ναός

Παρά τή θάλασσα διατηρεῖται ἡμιερειπωμένο ἕνα δίκλιτο ἤ διμάρτυρο οἰκοδόμημα, τό ὁποῖον πιθανῶς ἀποτελοῦσε παλαιότερα χριστιανικό ναό[66]. Ἕκαστον κλίτος ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ὁ κυρίως ἄξονας αὐτοῦ κεῖται ἀπό Δ πρός Α. Τά κλίτη ἐκαλύπτοντο μέ ἡμικυλινδρικές ὀροφές. Δέν διατηροῦνται οἱ ἡμικυκλικές ἀψίδες, οἱ ὁποῖες ἀσφαλῶς θά ὑπῆρχαν, ἐάν πράγματι τό οἰκοδόμημα αὐτό ἐχρησίμευε ὡς χριστιανικός ναός.

Τό οἰκοδόμημα αὐτό ἀνηγέρθη πιθανῶς κατά τόν 17ο αἰ. καί μετά τό 1922-1924 ἐγκαταλείφθηκε καί σήμερα εἶναι ἡμιερειπωμένο.

Πίν. 4: Καλκάν (Kalkan), γενική ἄποψις τοῦ οἰκισμοῦ.

66. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον*, ἀρ. 110 (2003), σ. 78-79.

VI. ΑΝΤΙΦΕΛΛΟΣ (KAŞ)

1. Γενικές παρατηρήσεις

Νοτιοανατολικά τῆς Ξάνθου καί σέ ἀπόσταση περίπου 35 χλμ. ἀπό αὐτήν, ΝΑ τῶν Πατάρων καί σέ ἀπόσταση 40 χλμ. περίπου ἀπό αὐτά, ΝΑ τῆς κωμοπόλεως Καλκάν καί σέ ἀπόσταση περίπου 20 χλμ. ἀπό αὐτήν, ΝΔ τῶν Μύρων (Demre) καί σέ ἀπόσταση περίπου 30 χλμ. ἀπό αὐτά, δεξιά τῆς ἀμαξιτῆς παραλιακῆς ὁδοῦ Μαρμαρίδος-Ἀττάλειας, ἀπέναντι ἀπό τήν ἑλληνική νῆσο Μεγίστη (Καστελλόριζο) καί στό βάθος φυσικοῦ κόλπου, πού προστατεύεται ἀπό Β καί ΒΑ ἀπό βραχώδη ὑψώματα, κεῖνται τά ἐρείπια τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ «Ἀντίφελλος, ἡ» (σημερινό Kaş)[67].

Σύμφωνα μέ τόν Πλίνιο τόν Πρεσβύτερο (Plinius Gaius Secundus, 23 μ.Χ. ± 79 μ.Χ.) ὁ οἰκισμός ἀρχικά ὀνομάζετο Habesos καί ἀργότερα ἔλαβε τήν ὀνομασία «Ἀντίφελλος», σέ ἀντίθεση μέ τήν πόλη «Φελλός, ἡ», ἡ ὁποία ἔκειτο στήν ἐνδοχώρα καί σέ ἀπόσταση 8 περίπου χλμ. ἀπό τήν Ἀντίφελλο. Τά ἐρείπια τῆς Φελλοῦ κεῖνται ἐπί τοῦ ὄρους Φελενταΐ, πάνω ἀπό τόν οἰκισμό Τσουκουρμπάγ (Çukurbağ).

Ἡ περιοχή τῆς Ἀντιφέλλου, ὅπως φαίνεται ἀπό τά ἀρχαιολογικά εὑρήματα, ἦταν ἤδη κατοικημένη ἀπό τόν 6ο αἰ. π.Χ. Ἀρχικά ἦταν τό ἐπίνειον τῆς Φελλοῦ, ἀργότερα ὅμως ἐξελίχθηκε καί ἀναπτύχθηκε καί ἀπέβη μία πόλη μέ ἀκμάζουσα ναυτιλία κατά τήν ἑλληνιστική καί τή ρωμαϊκή περίοδο καί ἔφθασε νά διακριθεῖ ὡς ἕνα ἀπό τά πλέον σημαντικά λιμάνια στή νότια ἀκτή τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἤ Ἀνατολίας. Μάλιστα ἡ ἀκμή αὐτῆς ἦταν τόσο ραγδαία, ὥστε ἔφθασε νά ἐπισκιάσει ἀκόμη καί τή μητρική πόλη Φελλό.

2. Μνημεῖα

Α) Προχριστιανική ἐποχή

1) Θέατρο

Δυτικά τοῦ λιμανιοῦ καί σέ ἀπόσταση περίπου 450 μ. ἀπό αὐτό, παρά τή θάλασσα κεῖται τό ἀρχαῖο Θέατρο, τό ὁποῖο προέρχεται ἀπό τήν ἑλληνιστική ἐποχή[68]. Τό Θέατρο εὑρίσκεται στήν πλαγιά

67. J. Freely, *Μικρά Ἀσία* 2008, σ. 395-399.

68. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 28, 1 (1989), σ. 38-39.

ἑνός λόφου καί ἔχει θέα πρός τή θάλασσα. Τό Θέατρο σώζεται ἀκέραιο καί εἶναι σέ ἄριστη κατάσταση, μέ ἐξαίρεση τό παρασκήνιο αὐτοῦ, τό ὁποῖο ἔχει καταρρεύσει. Τό Θέατρο εἶναι ἱκανῶν διαστάσεων καί διαθέτει εἰκοσιέξι (26) σειρές ἐδωλίων.

2) Ἀρχαῖος ναός

Καθ' ὁδόν, ἀπό τό λιμάνι πρός τό Θέατρο, διατηροῦνται τά ἐρείπια ἀρχαίου ναοῦ, τοῦ 1ου αἰ. π.Χ., γιά τόν ὁποῖο δέν εἶναι γνωστό σέ ποιόν θεό ἦταν ἀφιερωμένος.

3) Δωρικός Τύμβος

ΒΔ τοῦ Θεάτρου καί σέ ἀπόσταση περίπου 200 μ. ἀπό αὐτό κεῖται ἀρχαῖος τάφος, λαξευμένος στούς βράχους, γνωστός ὡς «Δωρικός Τύμβος». Πρόκειται γιά ἕνα κυβικῆς σύλληψης κατασκεύασμα, στό ὁποῖο ἔχει δοθεῖ τό σχῆμα κατοικίας, μέ πλευρές περίπου 1,50 x 1,50 μ.

Ἐντός τοῦ νεκρικοῦ θαλάμου εὑρίσκεται ἕνα ἀνάγλυφο, τό ὁποῖο ἀπεικονίζει μιά σειρά ἀπό μικροσκοπικές γυναικεῖες μορφές, οἱ ὁποῖες εἶναι πιασμένες χέρι-χέρι καί χορεύουν. Πρόκειται γιά καλῆς ποιότητας ἔργο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., τό ὁποῖο μᾶς θυμίζει τούς μέχρι σήμερα διατηρούμενους λαϊκούς χορούς τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς καί τῶν γειτονικῶν νήσων. Αὐτό μᾶς δείχνει πόσο μακρά ζωή ἔχει στήν περιοχή ἡ λαϊκή παράδοση.

4) Λυκιακοί τάφοι

Διατηροῦνται ἐπίσης πολυάριθμοι «Λυκιακοί τάφοι», σκαλισμένοι στούς βράχους τῆς βουνοπλαγιᾶς, πού ἐκτείνεται γύρω ἀπό τήν πόλη. Ἀνάμεσα σ' αὐτούς διατηρεῖται καί ἕνας τάφος πού φέρει ἀψίδα γοτθικοῦ τύπου καί ἐγχάρακτες δίγλωσσες ἐπιγραφές –στήν λυκιακή καί τή λατινική γλώσσα– καί ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ τάφος αὐτός δέν ἐχρησιμοποιεῖτο μόνο κατά τήν ἀπώτερη ἀρχαιότητα, ἀλλά καί κατά τήν ρωμαϊκή ἐποχή.

5) Ἀρχαία σαρκοφάγος (πίν. 5)

Ἐντός τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ κεῖται ἀρχαία, μεγάλων διαστάσεων λίθινη σαρκοφάγος ἀρίστης τέχνης καί καλῆς διατηρήσεως, ἡ ὁποία φαίνεται νά μιμεῖται τήν καρίνα πλοίου, τοποθετημένη ἀνάποδα.

6) Ἐπιτύμβια στήλη

Τμῆμα ἐπιτύμβιας στήλης ἀπό λευκό μάρμαρο, μέ ἀνάγλυφο διάκοσμο καί ἐπιγραφή. Εἰδικότερα, ἀριστερά, ὡς πρός τόν θεατή εἰκονίζεται μία ὁλόσωμη γυναικεία μορφή καθημένη καί δεξιά, ὡς πρός τόν θεατή, παρίσταται μία μικρή γυναικεία μορφή ὄρθια, ἡ ὁποία εἶναι στραμμένη πρός τήν καθημένη καί ἔχει τά χέρια αὐτῆς σταυρωμένα ἐπί τοῦ στήθους. Κάτωθεν αὐτῆς διατηρεῖται ἐγχάρακτη, μεγαλογράμματη, τρίστιχη ἐπιγραφή ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«ΗΛΙΑΣ ΕΥΤΕΡΠΗ / ΜΟΣΧΟΥ ΜΝΗΜΗΣ / ΕΝΕΚΕΝ».

Ἡ στήλη αὐτή προέρχεται πιθανῶς ἀπό τόν 2ο αἰ. π.Χ.

Β) Χριστιανικά μνημεῖα

Ναός Παναγίας Εὐαγγελίστριας (Μουσουλμανικό Τέμενος)

Στό δυτικό τμῆμα τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Κάς, ἐπάνω σέ ἕνα φυσικό ὕψωμα (ὑψόμετρο περίπου 70 μ.), σέ θέση πού εἶναι σκόπιμα ἐπιλεγμένη καί δεσπόζει στήν περιοχή, κεῖται οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο παλαιότερα ἀπετέλει τόν ναό τῆς Παναγίας Εὐαγγελίστριας καί ἦταν ἀφιερωμένος στόν Εὐαγγελισμό τῆς Θεοτόκου (25η Μαρτίου)[69]. Ὁ ναός αὐτός ἀνηγέρθη, σύμφωνα μέ τήν ὑπάρχουσα κτητορική ἐπιγραφή, τό ἔτος 1866, πιθανῶς στή θέση ἀρχαιοτέρου ναοῦ καί τό ἔτος 1963, σύμφωνα μέ ἐπίσης ὑπάρχουσα ἐπιγραφή, μετετράπη σέ Μουσουλμανικό Τέμενος.

Πρόκειται γιά ἕνα μετρίων διαστάσεων οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη. Τό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ ναοῦ καλύπτεται μέ ἡμικυλινδρική ὀροφή, ἐνῶ τό δυτικό καλύπτεται μέ ἕνα σταυροθόλιο. Στό κέντρο τοῦ ναοῦ ὑψώνεται ὁ ἡμισφαιρικός τροῦλλος, ὁ ὁποῖος στηρίζεται σέ τύμπανο, ἐσωτερικά κυλινδρικό καί ἐξωτερικά ὀκταγωνικό. Σέ ἑκάστη πλευρά τοῦ τυμπάνου ἀνοίγεται ἀνά ἕνα παράθυρο.

Ἡ ἀνατολική πλευρά τοῦ ναοῦ αὐτοῦ περατοῦται σέ μίαν ἁψίδα, ἐσωτερικά ἡμικυκλική καί ἐξωτερικά τρίπλευρη ἤ ἡμιεξαγωνική, στό μέσον τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἕνα παράθυρο. Ὑπῆρχε ξύλινο τέμπλο, τό ὁποῖο ἐχώριζε τόν ναό σέ δύο μέρη, ἤτοι: Ἱερόν Βῆμα καί Κυρίως Ναό. Τό τέμπλο αὐτό δέν διατηρεῖται, ἀλλά ἀπεμακρύνθη, ὅταν

69. Ἰ. Βολανάκης, *Μνημεῖα Μικρᾶς Ἀσίας* 2000, σ. 37-39.

ὁ ναός μετετράπη σέ Μουσουλμανικό Τέμενος. Κατά τή μετατροπή τοῦ ναοῦ σέ Τέμενος κατεσκευάσθη στό ἐσωτερικό αὐτοῦ μία κόγχη προσευχῆς (Mihrab) μέ κατεύθυνση πρός τή Μέκκα καί ἕνας ἄμβωνας (Minber)[70].

Στό ἀνατολικό τμῆμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἕνα παράθυρο καί στό δυτικό τμῆμα αὐτῆς ὑπῆρχε ἀρχικά μία ὀρθογωνίου σχήματος θύρα, τοξωτή ἄνω, ἡ ὁποία ἀργότερα μετετράπη σέ παράθυρο. Στό μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος καί ἑκατέρωθεν αὐτῆς ἀνά ἕνα ὀρθογωνίου σχήματος παράθυρο. Δυτικά τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένο Πρόπυλο, μέ εὐρύχωρο ἄνοιγμα στή νότια καί βόρεια πλευρά αὐτοῦ. ΝΔ τοῦ Προπύλου ἔκειτο παλαιότερα τό κωδωνοστάσιο, στή θέση τοῦ ὁποίου ἀνηγέρθη κατά τό ἔτος 1963 ἕνας Μιναρές.

Ὁ ναός περιβάλλεται μέ εὐρύχωρο αὐλή, τό δάπεδο τῆς ὁποίας καλύπτεται μέ χοχλάκι, κοσμούμενο μέ διάφορα γεωμετρικά σχέδια, ψάρια, πτηνά κ.λπ. Στό νοτιοανατολικό τμῆμα τῆς αὐλῆς καί ἐπί τοῦ δαπέδου αὐτῆς διατηρεῖται ἡ ἐπιγραφή: «1881», ἡ ὁποία ἀναφέρεται προφανῶς στό ἔτος τῆς στρώσεως τοῦ δαπέδου μέ χοχλάκι.

Κτητορικές ἐπιγραφές

1) Ἐπιγραφή Α

Ἐξωτερικά καί ἄνωθεν τῆς εἰσόδου καί σήμερα παραθύρου, πού ἀνοίγεται στό δυτικό ἄκρο τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ, εἶναι ἐντοιχισμένη ὀρθογωνίου σχήματος πλάκα ἀπό φαιόχρωμο μάρμαρο, ἐπί τῆς ὁποίας διατηρεῖται χαραγμένη μεγαλογράμματη, πεντάστιχη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

> «Ο ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΕΠΟΝΟΜΑΖΟΜΕΝΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΕΙΑ / ΕΓΑΙΡΘΗ ΤΟ 1866 ΕΤΟΣ ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ ΝΟΕΜΒΡΙΟΝ / ΥΠΟ ΔΑΠΑΝΟΙΣ ΚΑΙ ΣΥΝΔΡΟΜΟΙΣ ΠΑΝΤΩΝ ΤΩΝ / ΕΥΣΑΙΒΩΝ ΚΑΙ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ / ΜΝΗΣΘΗΤΙ ΚΥΡΙΕ»[71].

70. Ὡς γνωστόν, ὅλα τά Μουσουλμανικά Τεμένη ἔχουν μία κόγχη προσευχῆς (Mihrab) μέ κατεύθυνση πρός τή Μέκκα. Ἔτσι τό ἰδεατό θρησκευτικό κέντρο τοῦ Ἰσλάμ παραμένει πάντοτε ἡ ἱερά πόλη τῆς Μέκκας, μέ τήν Κααμπά καί τά ἄλλα ἱερά προσκυνήματα τῶν Μουσουλμάνων.

71. Διατηρεῖται ἡ ὀρθογραφία τοῦ κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς.

2) Ἐπιγραφή Β

Ἐξωτερικά καί ἄνωθεν τῆς εἰσόδου, ἡ ὁποία ἀνοίγεται στό μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι ἐντοιχισμένη ὀρθογωνίου σχήματος πλάκα ἀπό λευκόχρωμο μάρμαρο, ἐπί τῆς ὁποίας διατηρεῖται ἐγχάρακτη, πεντάστιχη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«SAHİBİ HAYRAT / 1963 / MEHMET /ÇUKORBAĞLI / SAYIN».

Πίν. 5: Ἀντίφελλος (Kaş). Λίθινη λυκιακή σαρκοφάγος.

VII. ΝΗΣΟΣ ΣΙΜΕΝΑ (SİMENA ADASI)

Ἀνατολικά τῆς ἀρχαίας Ἀντιφέλλου (σημερινό Κάς) καί σέ ἀπόσταση περίπου 20 χλμ. ἀπό αὐτήν, ἀνατολικά ἀπό τή νῆσο Μεγίστη (Καστελλόριζο) καί σέ ἀπόσταση περίπου 15 μίλια ἀπό αὐτήν, ΒΔ τῆς νήσου Κέκοβα καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτήν, ἐπίσης σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τή μικρασιατική παραλία, κεῖται ἡ μικρά καί βραχώδης νῆσος «Σίμενα, ἡ»[72].

Στό βάθος μικροῦ φυσικοῦ ὅρμου διατηροῦνται πολυάριθμα ἀρχαῖα λείψανα, ἀπό διάφορα οἰκοδομήματα, τάφους σκαλισμένους στούς βράχους, σαρκοφάγους κ.λπ., ὁρισμένα ἀπό τά ὁποῖα εὑρίσκονται ὑπό τήν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας καί παρουσιάζουν ἕνα σπάνιο καί ἐκπληκτικό θέαμα στούς ἐπισκέπτες[73].

Μνημεῖα

1) Ἀκρόπολη

Σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τήν παραλία καί ἐπάνω σέ ἕνα βραχῶδες καί φύσει ὀχυρό ὕψωμα (ὑψόμετρο 80 μ. περίπου) ἔκειτο ἡ ἀρχαία Ἀκρόπολη, ἀπό τά τείχη τῆς ὁποίας διατηροῦνται ὁρισμένα τμήματα. Αὐτή ἐπισκευάσθηκε κατά τόν μεσαίωνα καί ἐχρησίμευε ὡς Φρούριο. Σήμερα διατηροῦνται τόσο τμήματα ἀπό τήν ἀρχαία ὀχύρωση τῶν προχριστιανικῶν χρόνων, ὅσο καί ἀπό τή μεσαιωνική ὀχύρωση.

2) Ὠδεῖον

Ἐντός τοῦ ὀχυρωμένου χώρου τῆς Ἀκρόπολης, στούς πρόποδες τοῦ ὑψώματος καί λαξευμένο ἐν μέρει στόν φυσικό βράχο, διατηρεῖται σέ ἱκανοποιητική κατάσταση ἕνα περιορισμένων διαστάσεων Ὠδεῖο τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἐποχῆς[74].

4) Νεκρόπολη (πίν. 7)

Ἀνατολικά τοῦ οἰκισμοῦ διατηρεῖται ἡ ἐκτεταμένη ἀρχαία νεκρόπολη, ἡ ὁποία περιλαμβάνει μεγάλο ἀριθμό τάφων, εἴτε λαξευμένων στούς βράχους, εἴτε λιθίνων σαρκοφάγων.

72. Γ. Χατζηθεοδώρου, *Ἑλληνικά τοπωνύμια* 1997, σ. 49. K. Dörtlük, *Antalya* 1989, σ. 45-49.

73. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 84, 1 (1997), σ. 88-89· ἀρ. 84, 2 (1997), σ. 10-11 καί 84, 5 (1997), σ. 54-55.

74. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 110 (2003), σ. 32-33 καί 39.

VIII. ΝΗΣΟΣ ΚΕΚΟΒΑ (KEKOVA ADASI)

1. Γενικές παρατηρήσεις

Ἡ νῆσος Κέκοβα (Kekova Adası) εἶναι μία ἐπιμήκης νῆσος (μῆκος 4 μίλια, ἤτοι περίπου 6 χλμ.) ἡ ὁποία εὐθυγραμμίζεται μέ τή στεριά σάν ἕνας τεράστιος κοραλλιογενής ὕφαλος καί δημιουργεῖ μία μεσόγαια ὑδάτινη ὁδό, γνωστή μέ τό ὄνομα «τά Σταυροδρόμια τῆς Κέκοβα».

Ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος περιηγητής, ὁ ὁποῖος μνημονεύει τή νῆσο Κέκοβα εἶναι ὁ Σέρ Φράνσις Μποφόρ (Sir Francis Beaufort)[75], ὁ ὁποῖος ἐχαρτογράφησε τά παράλια τῆς νότιας Τουρκίας μεταξύ τῶν ἐτῶν 1811-1812. Ὅπως γράφει στό βιβλίο του «Καραμανία»:

«Ἡ νῆσος Κέκοβα ἀγνοεῖται ὁλοκληρωτικά ἀπό τόν Στράβωνα. Ὡστόσο δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι πρόκειται γιά τή Δολιχίστη τοῦ Πτολεμαίου[76]. Τό συγκεκριμένο ὄνομα ὑπονοεῖ τό στενόμακρο σχῆμα τῆς περιοχῆς καί τοποθετεῖται ἀπό αὐτόν δίπλα ἀκριβῶς ἀπό τή Μεγίστη, ὄνομα τό ὁποῖο ἐδόθηκε κατά τήν ἀρχαιότητα στή νῆσο Καστελλόριζο»[77].

2. Μνημεῖα

Α) ΑΝΩΝΥΜΗ ΝΗΣΙΔΑ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΚΕΚΟΒΑ

Βασιλική

Πλησίον τῆς νήσου Κέκοβα καί στήν παραλία μικρῆς ἐκτάσεως βραχώδους νησίδας διατηροῦνται τά ἐρείπια μίας τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικῆς, τοῦ ἁπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Περίπου τό ΒΔ τμῆμα τῆς βασιλικῆς ἔχει παρασυρθεῖ ἀπό τά κύματα τῆς θάλασσας.

---

75. Ὁ Sir Francis Beaufort (1774-1857) ἦταν Ἰρλανδός ὑδρολόγος, ὑδατογράφος καί Ὑποναύαρχος τοῦ Βρεττανικοῦ Πολεμικοῦ Ναυτικοῦ. Εἶναι ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος κατά τό ἔτος 1806 ἐπενόησε τήν ὁμώνυμη κλίμακα ἔντασης τοῦ ἀνέμου, προκειμένου νά διευκολύνει τούς ναυτικούς στά ταξίδια των. Ὁ ἴδιος ἀσχολήθηκε μέ τή χαρτογράφηση τῶν περιοχῶν τῆς ΝΔ Τουρκίας καί ἄλλων περιοχῶν.

76. Δολίχη ἤ Δολιχίστη, σημερινή Κέκοβα: Νῆσος τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου, κείμενη ἀπέναντι ἀπό τά παράλια τῆς Λυκίας. Μνημονεύεται ἀπό τόν Στέφανο Βυζάντιο, τόν Πλίνιο τόν πρεσβύτερο καί τόν Πτολεμαῖο. Ὁ Πλίνιος μάλιστα ἀναφέρει, ὅτι αὐτή εὑρίσκετο ἀπέναντι ἀπό τή «Χειμαίρα», μία ἡφαιστειογενή περιοχή τῆς Λυκίας. Ἡ νῆσος Δολίχη τό 1850 εἶχε ἤδη ἐρημωθεῖ τελείως.

77. J. Freely, *Μικρά Ἀσία* 2008, σ. 401.

Ἀπό τή βασιλική διατηρεῖται ὁλόκληρη ἡ νότια πλευρά αὐτῆς καί τό νότιο ἥμισυ τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος στό ἀρχικό αὐτοῦ ὕψος, καθώς καί τό ἄνωθεν αὐτοῦ ὑπάρχον τεταρτοσφαίριο, ἐπίσης κατά τό ἥμισυ.

Ἡ βασιλική αὐτή ἦταν ἱκανῶν διαστάσεων οἰκοδόμημα. Τό κυρίως σῶμα αὐτῆς ἔφερε ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ἐχωρίζετο μέ δύο κιονοστοιχίες ἤ πεσσοστοιχίες σέ τρία κλίτη. Ἀπό αὐτά τό μεσαῖο ἐπερατοῦτο σέ μία μεγάλων διαστάσεων ἡμικυκλική ἀψίδα πρός Α. Στό μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους ἠνοίγετο μία θύρα, ἡ ὁποία ἐπέτρεπε τήν ἀπ' εὐθείας ἐπικοινωνία μετά τοῦ χώρου τοῦ νάρθηκα.

Τά πλάγια κλίτη ἦσαν στενότερα τοῦ μεσαίου καί ἐπερατοῦντο πρός Α σέ εὐθεῖες πλευρές. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτῶν πλευρᾶς ἠνοίγετο ἀνά μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπεκοινώνουν μετά τοῦ νάρθηκα. Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἔκειτο ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Χρονολογία: Ἡ βασιλική αὐτή ἀνηγέρθη πιθανῶς κατά τόν 5ο αἰ. μ.Χ. καί ἐρειπώθηκε ἀπό τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καί ἑξῆς.

Β) ΝΗΣΟΣ ΚΕΚΟΒΑ (KEKOVA ADASI) (πίν. 6)

Μνημεῖα

1) Batıkşehir, Βασιλική Α

Στή θέση Batıkşehir (= βουλισμένη Ἀγορά) καί ἐπί τῆς παραλίας διατηροῦνται τά ἐρείπια μίας βασιλικῆς. Πρόκειται γιά μιά τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική, τοῦ ἁπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Ἡ βόρεια πλευρά τῆς βασιλικῆς ἔχει παρασυρθεῖ ἐν μέρει ἀπό τά κύματα τῆς θάλασσας[78].

Τό κυρίως σῶμα τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ἐχωρίζετο μέ δύο κιονοστοιχίες ἤ πεσσοστοιχίες σέ τρία κλίτη. Ἀπό αὐτά τό μεσαῖο ἐπερατοῦτο σέ μία μεγάλη, ἡμικυκλική ἀψίδα πρός Α, ὁ τοῖχος τῆς ὁποίας εἶναι ἱκανοῦ πάχους. Στό μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους ἀνοίγεται μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπικοινωνεῖ μετά τοῦ χώρου τοῦ νάρθηκα.

78. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 110 (2003), σ. 26-27.

Τά πλάγια κλίτη τῆς βασιλικῆς εἶναι στενότερα τοῦ μεσαίου καί περατοῦνται πρός Α σέ εὐθεῖες πλευρές. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτῶν πλευρᾶς ἀνοίγεται ἀνά μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας αὐτά ἐπικοινωνοῦν μετά τοῦ νάρθηκα. Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς κεῖται ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Προσκτίσματα

Βαπτιστήριον

Στό ΒΑ τμῆμα τῆς βασιλικῆς καί στήν προέκταση τοῦ βορείου κλίτους αὐτῆς εἶναι προσκεκολλημένο ὀρθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα, τό ὁποῖο περατοῦται σέ μία ἡμικυκλική ἁψίδα πρός Α. Λόγῳ τῆς θέσεως καί τοῦ σχήματος αὐτοῦ, τοῦτο θά μποροῦσε νά ἑρμηνευθεῖ ὡς τό Βαπτιστήριον τῆς βασιλικῆς, ἐντός τοῦ ὁποίου ἐλάμβανε χώρα ἡ τέλεση τοῦ Μυστηρίου τοῦ Βαπτίσματος.

Χρονολογία: Ἡ βασιλική αὐτή ἀνηγέρθη πιθανῶς κατά τόν 5ο αἰ. μ.Χ. καί ἐρειπώθηκε ἀπό τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καί ἐξῆς.

2) Βασιλική Β

Πρόκειται γιά τά ἐρείπια μίας τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικῆς, τοῦ ἁπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Εἶναι ἕνα μεγάλων διαστάσεων οἰκοδόμημα, τοῦ ὁποίου διατηρεῖται ὁλόκληρο τό περίγραμμα στό ὕψος περίπου τῶν θεμελίων. Καλύτερα διατηρεῖται ἡ ἀνατολική πλευρά αὐτοῦ καί κυρίως ἡ τοιχοποιία τῆς ἁψίδας τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Ἐπίσης διατηρεῖται σέ καλή σχετικά κατάσταση ἡ νότια ἐξωτερική πλευρά τῆς βασιλικῆς αὐτῆς[79].

Τό κυρίως σῶμα τῆς βασιλικῆς ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ἐχωρίζετο μέ δύο κιονοστοιχίες ἤ πεσσοστοιχίες σέ τρία κλίτη. Ἀπό αὐτά τό μεσαῖο εἶναι ὑπερδιπλασίου πλάτους σέ σχέση μέ τά πλάγια καί περατοῦται σέ μία μεγάλη ἡμικυκλική ἁψίδα πρός Α. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας αὐτό ἐπικοινωνεῖ μετά τοῦ νάρθηκα.

Τά πλάγια κλίτη εἶναι στενότερα τοῦ μεσαίου καί περατοῦνται πρός Α σέ εὐθεῖες πλευρές. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτῶν πλευρᾶς ἀνοίγεται ἀνά μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας αὐτά ἐπικοινωνοῦν μετά τοῦ νάρθηκα. Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς εἶναι προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

79. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 110 (2003), σ. 23-24.

3) Βασιλική Γ

Δυτικά ἑνός μικροῦ χειμάρρου καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτόν, ΝΔ τοῦ λιμένος τῆς περιοχῆς καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτόν, κεῖνται τά ἐρείπια μίας τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικῆς, τοῦ ἁπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Διατηρεῖται σέ καλή κατάσταση ὁλόκληρο τό περίγραμμα τῶν τοίχων τοῦ μνημείου[80].

Τό κυρίως σῶμα τοῦ οἰκοδομήματος ἐχωρίζετο μέ δύο κιονοστοιχίες ἤ πεσσοστοιχίες σέ τρία κλίτη. Ἀπό αὐτά τό μεσαῖο ἦταν ὑπερδιπλασίου πλάτους σέ σχέση μέ τά πλάγια καί ἐπερατοῦτο σέ μία μεγάλη ἡμικυκλική ἀψίδα πρός Α. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας αὐτό ἐπεκοινώνει μετά τοῦ χώρου τοῦ νάρθηκα.

Τά πλάγια κλίτη ἦσαν στενότερα τοῦ μεσαίου καί ἐπερατοῦντο πρός Α σέ εὐθεῖες πλευρές. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτῶν πλευρᾶς ἠνοίγετο ἀνά μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας αὐτά ἐπεκοινώνουν μετά τοῦ νάρθηκα.

Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦταν προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Ὑδατοδεξαμενή

ΝΑ τῆς βασιλικῆς αὐτῆς καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτήν διατηρεῖται ὀρθογωνίου κατόψεως οἰκοδόμημα, ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ ὁποίου βαίνει ἀπό Α πρός Δ καί εἶναι παράλληλος πρός τόν κυρίως ἄξονα τῆς βασιλικῆς. Αὐτό ἐκαλύπτετο μέ κτιστή, ἡμικυλινδρική ὀροφή. Πρόκειται γιά δεξαμενή, ἐντός τῆς ὁποίας συνελέγοντο τά ὄμβρια ὕδατα ἀπό τίς στέγες τῆς βασιλικῆς καί διά τοῦ τρόπου αὐτοῦ συγκεντρωνόμενο ὕδωρ, ἐχρησιμοποιεῖτο γιά τήν ἐξυπηρέτηση τῶν ἀναγκῶν τῆς βασιλικῆς.

Χρονολογία: Ἡ βασιλική αὐτή ἀνηγέρθη πιθανῶς κατά τόν 5ο αἰ. μ.Χ. καί ἐρειπώθηκε ἀπό τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καί ἑξῆς.

4) Βασιλική Δ

Στήν βόρεια πλευρά τῆς νήσου Κέκοβα καί πλησίον τῆς παραλίας κεῖνται τά ἐρείπια μίας τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικῆς, τοῦ ἁπλοῦ, ἑλληνιστικοῦ τύπου. Πρόκειται γιά μεγάλων διαστάσεων

80. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 110 (2003), σ. 30-31.

οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ἐχωρίζετο μέ δύο κιονοστοιχίες ἤ πεσσοστοιχίες σέ τρία κλίτη[81].

Ἀπό αὐτά τό μεσαῖο ἦταν ὑπερδιπλασίου πλάτους σέ σχέση μέ τά πλάγια κλίτη καί ἐπερατοῦτο σέ μία μεγάλη, ἡμικυκλική ἁψίδα πρός Α. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπεκοινώνει μετά τοῦ χώρου τοῦ νάρθηκα.

Τά πλάγια κλίτη ἦσαν στενότερα τοῦ μεσαίου καί ἐπερατοῦντο πρός Α σέ εὐθεῖες πλευρές. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτῶν πλευρᾶς ἠνοίγετο ἀνά μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας εὑρίσκοντο σέ ἄμεση ἐπικοινωνία μέ τόν παρακείμενο νάρθηκα. Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦταν προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας.

Χρονολογία: Ἡ βασιλική αὐτή ἀνηγέρθη πιθανῶς κατά τόν 5ο αἰ. μ.Χ. καί ἐρειπώθηκε ἀπό τά μέσα τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. καί ἑξῆς.

5) Ἀνώνυμο ναΰδριο Α (ὑπό τή θάλασσα)

Βορειοδυτικά τῆς βασιλικῆς Δ καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτήν, διατηροῦνται τά ἐρείπια ἑνός μονόχωρου ναϋδρίου, τά ὁποῖα κατά τό μεγαλύτερο μέρος αὐτῶν εὑρίσκονται ὑπό τήν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας[82].

Πρόκειται γιά μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα καί ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη. Ὁ κυρίως ἄξονας αὐτοῦ κεῖται ἀπό Δ πρός Α (προσανατολισμός τοῦ οἰκοδομήματος). Ἡ ἀνατολική αὐτοῦ πλευρά περατοῦται σέ μία ἡμικυκλική ἁψίδα. Τό ναΰδριο αὐτό προφανῶς ἐκαλύπτετο μέ κτιστή, ἡμικυλινδρική ὀροφή, ἡ ὁποία δέν διατηρεῖται.

Χρονολογία: Πρόκειται πιθανῶς γιά ναΰδριο τῶν μέσων χρόνων, τό ὁποῖο ἀνηγέρθη μετά τήν ἐρείπωση τῆς παρακείμενης βασιλικῆς, προκειμένου νά συνεχίζεται σ' αὐτό ἡ τέλεση τῆς χριστιανικῆς λατρείας.

6) Ἀνώνυμο ναΰδριο Β

Δυτικά τοῦ προηγουμένου ναϋδρίου Α καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτό, ὑπό τή σημερινή ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας, κεῖνται τά

81. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 110 (2003), σ. 28-29.
82. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 110 (2003), σ. 34.

ἐρείπια ἑνός δεύτερου ναϋδρίου[83]. Πρόκειται γιά μικρῶν διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ὁ κυρίως ἄξονας αὐτοῦ κεῖται ἀπό Δ πρός Α. Ἡ ἀνατολική αὐτοῦ πλευρά περατοῦται σέ μία ἡμικυκλική ἀψίδα. Προφανῶς αὐτό θά ἐκαλύπτετο μέ κτιστή, ἡμικυλινδρική ὀροφή, ἡ ὁποία δέν διατηρεῖται.

Τάφος

ΝΑ τοῦ ναϋδρίου Β καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτό, ἐπίσης ὑπό τή σημερινή στάθμη τῆς θάλασσας, κεῖται ὀρθογωνίου κατόψεως κιβωτιόσχημος τάφος (διαστ. περίπου 2,50 x 1,20 μ.). Πιθανῶς πρόκειται, εἴτε γιά τόν τάφο χριστιανοῦ μάρτυρος, εἴτε κάποιου σημαίνοντος προσώπου τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας.

Χρονολογία: Καί τό ναΰδριο αὐτό ἀνηγέρθη πιθανῶς κατά τούς μέσους χρόνους, γιά τήν ἐξυπηρέτηση τῶν λειτουργικῶν ἀναγκῶν τῶν χριστιανῶν κατοίκων τοῦ οἰκισμοῦ τῆς περιοχῆς αὐτῆς. Ἀργότερα, εἴτε ἐξ αἰτίας σεισμοῦ, εἴτε ἄλλου φυσικοῦ αἰτίου, ἡ περιοχή ὑπέστη καθίζηση καί τά νερά τῆς θάλασσας ἐκάλυψαν τόσο τίς οἰκίες τοῦ οἰκισμοῦ, ὅσο καί τή βασιλική καί τά δύο αὐτά ναΰδρια.

Πίν. 6: Νῆσος Σίμενα (Simena Adası), ἀρχαία σαρκοφάγος ἐν μέρει ὑπό τήν ἐπιφάνεια τῆς θάλασσας.

83. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 110 (2003), σ. 35.

IX. ΚΕΚΟΒΑ-ΤΕΡΣΑΝΕ (KEKOVA-TERSANE) (πίν. 7)

Βόρεια τῆς νήσου Κέκοβα κεῖται ὁ ὁμώνυμος κόλπος. Στό βορειοανατολικό τμῆμα αὐτοῦ κεῖται ὁ οἰκισμός Τερσανέ[84], ἐπί τοῦ ὁποίου διατηροῦνται μεταξύ ἄλλων καί τά ἑπόμενα ἀρχαῖα λείψανα, ἤτοι:

1) Ἑλληνιστικό οἰκοδόμημα

Στήν ἀνατολική πλευρά φυσικοῦ ὅρμου διατηροῦνται τά ἐρείπια μεγάλων διαστάσεων οἰκοδομήματος, τό ὁποῖο εἶναι κτισμένο κατά τό ἰσόδομο σύστημα. Ἡ ΒΔ γωνία αὐτοῦ ἔχει παρασυρθεῖ ἀπό τά κύματα τῆς θάλασσας. Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ὁ κυρίως ἄξονας αὐτοῦ βαίνει ἀπό Β πρός Ν. Τό οἰκοδόμημα αὐτό προέρχεται πιθανῶς ἀπό τόν 3ο αἰ. π.Χ.

2) Παλαιοχριστιανική βασιλική

Στή βόρεια πλευρά τοῦ προηγουμένου ὅρμου, ὅπου ὑπάρχει μικρό λιμάνι, ΝΑ τοῦ ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτό, ἐπί τῆς παραλίας, κεῖνται τά ἐρείπια μίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, τοῦ ἁπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Διατηρεῖται σέ ἱκανοποιητική κατάσταση ὁλόκληρο τό περίγραμμα τοῦ μνημείου αὐτοῦ[85]. Πρόκειται γιά μεγάλων διαστάσεων οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ἐχωρίζετο μέ δύο κιονοστοιχίες ἤ πεσσοστοιχίες σέ τρία κλίτη[86].

Ἀπό αὐτά τό μεσαῖο κλίτος ἦταν ὑπερδιπλασίου πλάτους σέ σχέση μέ τά πλάγια κλίτη καί ἐπερατοῦτο σέ μία μεγάλη ἡμικυκλική ἁψίδα πρός Α, ἡ ὁποία διατηρεῖται ἀκέραια. Στό μέσον τῆς ἁψίδας ἀνοίγονται τρία ὀρθογωνίου σχήματος, τοξωτά ἄνω παράθυρα. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπεκοινώνει μετά τοῦ χώρου τοῦ νάρθηκα.

Τό νότιο κλίτος εἶναι στενότερο τοῦ μεσαίου καί ἐπερατοῦτο πρός Α σέ εὐθεία πλευρά, στό μέσον τῆς ὁποίας ἠνοίγετο μία θύρα. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα, ἡ ὁποία ὁδηγοῦσε στόν νάρθηκα.

---

84. J. Freely, *Μικρά Ἀσία* 2008, σ. 402. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 84, 2 (1997), σ. 8-9 καί ἀρ. 84, 5 (1997), σ. 63.

85. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 110 (2003), σ. 36-39.

86. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 110 (2003), σ. 38-39 (κάτοψη).

Τό βόρειο κλίτος ἦταν στενότερο τοῦ μεσαίου καί ἐπερατοῦτο σέ μία εὐθεία πλευρά πρός Α. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἠνοίγετο μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας τοῦτο ἐπικοινωνοῦσε μετά τοῦ χώρου τοῦ νάρθηκα. Ἡ βόρεια πλευρά τοῦ βορείου κλίτους ἔχει παρασυρθεῖ ἐν μέρει ἀπό τά κύματα τῆς θάλασσας.

Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἦταν προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας. Ἡ βόρεια ἐξωτερική πλευρά τῆς βασιλικῆς αὐτῆς ἔχει παρασυρθεῖ ἐν μέρει ἀπό τή θάλασσα.

Ἡ βασιλική αὐτή ἀνηγέρθη πιθανῶς κατά τόν 5ο-6ο αἰ. μ.Χ. καί κατεστράφη ἀπό τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. καί ἑξῆς, συνεπείᾳ τῶν ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν καί ἔκτοτε ἐγκαταλείφθηκε καί ἐρειπώθηκε.

Πίν. 7: Ἀρχαῖα κατάλοιπα τῆς νήσου Κέκοβα.

Χ. ΝΗΣΟΣ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ – ΟΡΜΟΣ ΟΛΟΥ ΝΤΕΝΙΖ (ÖLÜDENİZ)

Α) Γενικές παρατηρήσεις

Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς λωρίδας τῆς νήσου Κέκοβα ἀποτελεῖται ἀπό δύο διαύλους καί χωρίζεται ἀπό τήν ἐνδοχώρα μέ ἕνα κανάλι, τό ὁποῖο διαμορφώθηκε ἐξ αἰτίας τοῦ ὅρμου «Ξέρα»[87]. Ἀπέναντι ἀπό τήν ἀνατολική ἀκτή τῆς νήσου Κέκοβα κεῖται ἕνας ἐντελῶς ἀπομονωμένος καί ἑλικοειδής ὁρμίσκος, τό Οὔτσ-αγιζ Λιμάν (Üçağız Limanı), πού σχηματίζεται στό ἐσωτερικό τμῆμα τῆς ἀκτῆς. Τό ὄνομά του στά τουρκικά ἀποτελεῖ πιστή μετάφραση τῆς ἑλληνικῆς λέξης «Τρίστομο», πού σημαίνει «Τρία στόμια» καί δικαιολογεῖται ἀπό τό γεγονός, ὅτι ὑπάρχουν τρία στενά κανάλια, πού ὁδηγοῦν ἐκεῖ, μέσα ἀπό ἕνα δαιδαλῶδες νησιωτικό σύμπλεγμα.

Τό πιό προωθημένο νησάκι ὀνομάζεται «Νῆσος τοῦ Ἁγίου Νικολάου» ἤ Ὁλού Ντενίζ (Ölüdeniz = Νεκρά θάλασσα)[88]. Ἡ παραλία του εἶναι κυριολεκτικά σπαρμένη μέ ἐρείπια, ὄχι μόνο ἀπό ἀρχαῖα καί μεσαιωνικά οἰκοδομήματα, ἀλλά ἀκόμη καί ἀπό τίς πιό πρόσφατες ἱστορικές περιόδους. Στόν ὅρμο αὐτό κεῖται ἡ μικρή καί βραχώδης νῆσος τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἡ ὁποία νῆσος φαίνεται ὅτι παλαιότερα εἶχε πολυάριθμους κατοίκους, ἐάν κρίνει κανείς ἀπό τήν ὕπαρξη μεγάλου ἀριθμοῦ ἀρχαίων μνημείων σέ αὐτήν[89]. Μεταξύ ἄλλων διατηροῦνται ἐπάνω στή νῆσο τά ἐρείπια τριῶν μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανικῶν βασιλικῶν, ἤτοι:

Β) Χριστιανικοί ναοί

1) Βασιλική Α

Ἡ βασιλική Α κεῖται ἐπί τῆς παραλίας καί τό νοτιοδυτικό τμῆμα αὐτῆς ἔχει παρασυρθεῖ ἀπό τά κύματα τῆς θάλασσας. Διατηρεῖται

87. J. Freely, *Μικρά Ἀσία* 2008, σ. 401-402.

88. Ἡ ὀνομασία Ölüdeniz = Νεκρά θάλασσα, ὀφείλεται προφανῶς στό γεγονός, ὅτι ἐνῶ παλαιότερα ἡ περιοχή αὐτή ἦταν πυκνοκατοικημένη καί ἤκμαζε, σήμερα εἶναι πλήρης ἐρειπίων.

89. Τή νῆσο αὐτή ἐπεσκέφθη ὁ γράφων στίς 21.5.2003, ἐρεύνησε ἐπιφανειακά τούς Ἀρχαιολογικούς Χώρους καί περιέγραψε τά παλαιοχριστιανικά αὐτῆς μνημεῖα. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 110 (2003), σ. 5-13.

ὁλόκληρη ἡ ἀνατολική πλευρά τοῦ οἰκοδομήματος, καθώς καί ἡ βόρεια πλευρά αὐτοῦ, σχεδόν στό ἀρχικό αὐτῆς ὕψος[90].

Πρόκειται γιά μεγάλων διαστάσεων οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο ἀνήκει στόν τύπο τῆς τρίκλιτης, ξυλόστεγης, ἁπλῆς, ἑλληνιστικῆς βασιλικῆς, μετά προσκτισμάτων. Αὐτή ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ἐχωρίζετο μέ δύο κιονοστοιχίες ἤ πεσσοστοιχίες σέ τρία κλίτη.

Ἀπό αὐτά τό μεσαῖο εἶναι ὑπερδιπλασίου πλάτους σέ σχέση πρός τά πλάγια κλίτη καί περατοῦται πρός Α σέ μία ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά ἡμικυκλική ἁψίδα. Ἐντός τῆς ἁψίδας κεῖται ἡμικυκλικό σύνθρονο, ἐπί τοῦ ὁποίου ἐκάθητο ὁ κλῆρος καί στό μέσον ὑπῆρχε ὁ θρόνος τοῦ Ἐπισκόπου. Πίσω ἀκριβῶς ἀπό τήν ἁψίδα καί σέ ἐπαφή μέ αὐτήν κεῖται ἡμικυκλικός διάδρομος, ὁ ὁποῖος καλύπτεται μέ κτιστή ἡμικυλινδρική ὀροφή[91].

Χαμηλό, κτιστό εἰκονοστάσιο (τέμπλο), ἀποτελούμενο ἀπό μαρμάρινους πεσσίσκους καί ἐπίσης μαρμάρινα θωράκια, ἐχώριζε τό Ἱερόν Βῆμα ἀπό τόν κυρίως ναόν. Τό Ἱερόν Βῆμα περιορίζετο στό πλάτος τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς βασιλικῆς. Τά πλάγια κλίτη, νότιο καί βόρειο, ἦσαν στενότερα τοῦ μεσαίου καί ἐπερατοῦντο πρός Α σέ εὐθεῖες πλευρές.

Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς θά ἔκειτο ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας, ὁ ὁποῖος ὅμως δέν διατηρεῖται, ἐπειδή ἔχει παρασυρθεῖ ἀπό τά κύματα τῆς θάλασσας.

Βαπτιστήριον

Ἀνατολικά τοῦ νοτίου κλίτους εἶναι προσκεκολλημένο ἕνα εὐρύχωρο καί ὀρθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα, ἴσου πλάτους πρός τό νότιο κλίτος τῆς βασιλικῆς καί τό ὁποῖο ἐκαλύπτετο μέ κτιστή, ἡμικυλινδρική ὀροφή. Αὐτό λόγῳ τῆς θέσεως αὐτοῦ σέ σχέση πρός τή βασιλική, τοῦ σχήματος καί τοῦ μεγέθους, εἶναι δυνατόν νά ἑρμηνευθεῖ ὡς τό Βαπτιστήριον.

Χρονολογία: Ἀπό τή μορφή τήν ὁποία ἐμφανίζει ἡ κάτοψη τῆς βασιλικῆς καί ἀπό τό σύστημα τῆς τοιχοποιίας, ἐξάγεται τό συμπέ-

90. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 110 (2003), σ. 10-11.

91. Τό αὐτό παρατηρεῖται καί στή μεγάλη, πεντάκλιτη, παλαιοχριστιανική βασιλική, ἡ ὁποία ἀνεσκάφη τά τελευταῖα χρόνια στή Γόρτυνα τῆς Κρήτης καί ἡ ὁποία ἀπετέλει πιθανόν τόν καθεδρικό ναό τῆς πόλεως.

ρασμα, ὅτι αὐτή ἀνηγέρθη πιθανῶς τόν 5ο αἰ. μ.Χ. καί ἐρειπώθηκε ἀπό τά μέσα τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. καί ἐξῆς.

2) Βασιλική Β

Πρόκειται γιά μία τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική τοῦ ἁπλοῦ, ἑλληνιστικοῦ τύπου. Αὐτή εἶναι μεγάλων διαστάσεων, ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ἐχωρίζετο μέ δύο κιονοστοιχίες ἤ πεσσοστοιχίες σέ τρία κλίτη[92].

Ἀπό αὐτά τό μεσαῖο ἦταν ὑπερδιπλασίου πλάτους σέ σχέση μέ τά πλάγια κλίτη καί ἐπερατοῦτο σέ μία μεγάλη, ἡμικυκλική ἁψίδα πρός Α, στό μέσον τῆς ὁποίας ἀνοίγοντο τρία παράθυρα. Ἐντός τῆς ἁψίδος περιλαμβάνεται ἡμικυκλικό σύνθρονο.

Στό νότιο καί τό βόρειο ἄκρο τοῦ συνθρόνου ἔκειτο ἀνά ἕνας τάφος, πιθανῶς μάρτυρος ἤ ἄλλου σημαίνοντος προσώπου τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας. Ἐπίσης στή ΒΑ ἐσωτερική γωνία τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἔκειτο ἕτερος τάφος, προφανῶς σημαίνοντος προσώπου. Καί οἱ τρεῖς αὐτοί τάφοι φέρουν ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη, ὁ κυρίως ἄξονας αὐτῶν κεῖται ἀπό Δ πρός Α καί ἐκαλύπτοντο μέ κτιστές, ἡμικυλινδρικές ὀροφές. Ἐξωτερικά τῆς ἁψίδος καί σέ ἐπαφή μέ αὐτήν ὑπῆρχε ἡμικυκλικός διάδρομος, ὁ ὁποῖος ἐκαλύπτετο μέ κτιστή, ἡμικυλινδρική ὀροφή.

Στό μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους ἠνοίγετο μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπεκοινώνει μετά τοῦ χώρου τοῦ νάρθηκα. Τά πλάγια κλίτη ἐπερατοῦντο πρός Α σέ εὐθεῖες πλευρές. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτῶν πλευρᾶς ἠνοίγετο ἀνά μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας εὑρίσκοντο σέ ἄμεση ἐπικοινωνία μετά τοῦ χώρου τοῦ νάρθηκα.

Βαπτιστήριον

Τό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς ἐχωρίζετο τοῦ δυτικοῦ τμήματος μέ ἐγκάρσιο τοῖχο καί ἀπετέλει ἕνα αὐτοτελές διαμέρισμα. Αὐτό λόγῳ τῆς θέσεως καί τοῦ σχήματός τοῦ εἶναι δυνατόν νά θεωρηθεῖ ὡς τό βαπτιστήριον.

Ὑδατοδεξαμενές

Στό δυτικό τμῆμα τῆς βορείας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς εἶναι προσκεκολλημένοι δύο ὀρθογωνίου κατόψεως προσκτίσματα,

92. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 110 (2003), σ. 8-9.

τά ὁποῖα ἐμφανίζουν ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτονται μέ κτιστές ἡμικυλινδρικές ὀροφές. Ὁ κυρίως ἄξονας αὐτῶν βαίνει ἀπό Δ πρός Α. Πρόκειται πιθανῶς γιά ὑδατοδεξαμενές, στίς ὁποῖες συνεκεντρώνοντο τά ὄμβρια ὕδατα, τά προερχόμενα ἀπό τίς στέγες τῆς βασιλικῆς καί ἐξυπηρετοῦσαν τίς ἀνάγκες αὐτῆς.

Πρεσβυτέριον

Βόρεια τῶν δύο προηγουμένων ὑδατοδεξαμενῶν καί σέ ἐπαφή μέ αὐτές διατηροῦνται τά ἐρείπια μεγάλων διαστάσεων οἰκοδομήματος, τό ὁποῖον πιθανῶς νά ἐχρησίμευε ὡς Πρεσβυτέριον, ἤτοι ὡς κατοικία τοῦ Ἐφημερίου τοῦ ναοῦ.

Χρονολογία: Ἡ βασιλική Β ἀνηγέρθη πιθανῶς κατά τόν 5ο αἰ. μ.Χ. καί ἐρειπώθηκε ἀπό τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. καί ἐξῆς.

3) Βασιλική Γ

Πρόκειται γιά μία τρίκλιτη, ξυλόστεγη βασιλική, τοῦ ἁπλοῦ ἑλληνιστικοῦ τύπου. Αὐτή ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ἐχωρίζετο μέ δύο κιονοστοιχίες ἤ πεσσοστοιχίες σέ τρία κλίτη[93]. Ἀπό αὐτά τό μεσαῖο εἶναι ὑπερδιπλασίου πλάτους τῶν πλαγίων. Χαμηλό τέμπλο, ἀποτελούμενο ἀπό μαρμαρίνους πεσσίσκους καί ἐπίσης μαρμάρινα θωράκια χωρίζει τό Ἱερόν Βῆμα ἀπό τόν κυρίως ναό.

I. Ἱερόν Βῆμα

Τοῦτο περιορίζεται στό πλάτος τοῦ μεσαίου κλίτους καί ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη. Περατοῦται σέ μία μεγάλη, ἡμικυκλική ἁψίδα πρός Α, ἐντός τῆς ὁποίας περικλείεται ἡμικυκλικό σύνθρονο. Στό κέντρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἵστατο ἡ Ἁγία Τράπεζα. Πρό τῆς Ὡραίας Πύλης διατηρεῖται ἡ σολέα.

II. Κυρίως ναός

Ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ἀπαρτίζεται ἀπό τρία κλίτη. Στό μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ μεσαίου κλίτους ἀνοίγεται μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας αὐτό ἐπικοινωνεῖ μετά τοῦ χώρου τοῦ νάρθηκα.

Τά πλάγια κλίτη εἶναι μικροτέρου πλάτους τοῦ μεσαίου καί περατοῦνται πρός Α σέ εὐθεῖες πλευρές. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτῶν

93. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 110 (2003), σ. 12-13.

πλευρᾶς ἀνοίγεται ἀνά μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπικοινωνοῦν ἐπίσης μετά τοῦ νάρθηκα.

III. Νάρθηκας

Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς εἶναι προσκεκολλημένος ὀρθογωνίου κατόψεως νάρθηκας, ὁ ὁποῖος ἐκαλύπτετο μέ ξύλινη, ἐπικλινή ὀροφή καί κεραμίδια.

Προσκτίσματα

Στή βόρεια ἐξωτερική πλευρά τῆς βασιλικῆς καί σέ ὅλο τό μῆκος αὐτῆς εἶναι προσκεκολλημένο ὀρθογωνίου κατόψεως πρόσκτισμα, τό ὁποῖο εἶναι στενότερο τοῦ βορείου κλίτους καί ἐκαλύπτετο μέ ξύλινη, ἐπικλινή ὀροφή καί κεραμίδια. Πρόκειται γιά βοηθητικό διαμέρισμα τῆς βασιλικῆς αὐτῆς.

Χρονολογία: Ἡ βασιλική Γ ἀνηγέρθη πιθανῶς στίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. καί ἐρειπώθηκε ἀπό τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. καί ἑξῆς.

4) Ἀνώνυμο ναΰδριο

Ἀνατολικά τῆς βασιλικῆς Γ καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτήν διατηρεῖται ἕνα μονόχωρο ναΰδριο. Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ κτιστή, ἡμικυλινδρική ὀροφή. Ἡ ἀνατολική αὐτοῦ πλευρά περατοῦται σέ μία ἡμικυκλική ἁψίδα, ἐνῶ στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος.

Τό ναΰδριον αὐτό ἀνηγέρθη πιθανῶς μετά τήν ἐρείπωση τῆς βασιλικῆς καί κατά τούς μέσους χρόνους, προκειμένου νά συνεχίζεται σέ αὐτό ἡ χριστιανική λατρεία.

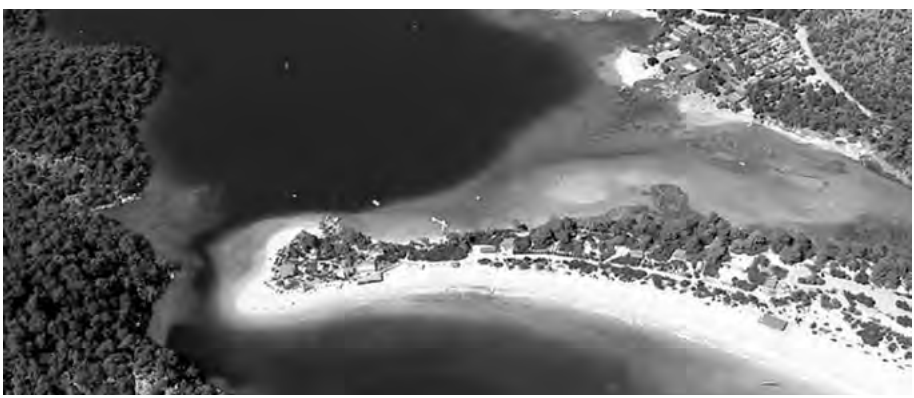

Τό νησάκι τοῦ Ἁγίου Νικολάου (Ölüdeniz).

XI. ΑΝΔΡΙΑΚΗ (ANDRIAKE)

ΝΔ τῶν Μύρων τῆς Λυκίας (Demre) καί σέ ἀπόσταση περίπου 5 χλμ. ἀπό αὐτά, ΒΑ τῆς νήσου Κέκοβα (Kekova Adası) καί σέ ἀπόσταση περίπου 4 χλμ. ἀπό αὐτήν, παρά τίς ἐκβολές τοῦ ποταμοῦ πού ρέει δυτικά τῶν Μύρων (Demre Çayı), κεῖνται τά ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πόλεως Ἀνδριάκη[94], ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε τό ἐπίνειο τῶν Μύρων.

Κατά τή ρωμαϊκή αὐτοκρατορική περίοδο ἡ Ἀνδριάκη κατέστη σημαντικό λιμάνι, ἰδιαίτερα ἀπό τότε πού ὁ Αὐτοκράτορας Ἀδριανός (117-138 μ.Χ.) ἔκτισε ἐκεῖ μία τεράστια σιταποθήκη, παρόμοια πρός ἐκείνη, τήν ὁποία ἀνήγειρε στά Πάταρα. Τά ἐντυπωσιακά ἐρείπια αὐτοῦ τοῦ ἀχανοῦς οἰκοδομήματος βρίσκονται νότια τοῦ λιμανιοῦ. Στήν κεντρική εἴσοδο τῆς σιταποθήκης διατηροῦνται δύο προτομές, πού παριστάνουν τόν Ἀδριανό καί τή σύζυγό του Σαβίνη, ἀνεψιά τοῦ Αὐτοκράτορα Τραϊανοῦ (98-117 μ.Χ.).

Ἀπέναντι ἀπό τή σιταποθήκη καί στήν ἀνατολική ὄχθη τοῦ ποταμοῦ εὑρίσκονται τά ἐρείπια ἑνός Νυμφαίου καί λίγο πιό πέρα τά λείψανα ἑνός νερόμυλου. Οἱ ἀπαιτούμενες ποσότητες τοῦ νεροῦ γιά τή λειτουργία τῶν δύο αὐτῶν οἰκοδομημάτων μετεφέροντο μέσῳ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Ὑδραγωγείου τῆς περιοχῆς, τοῦ ὁποίου τά ὑπολείμματα εἶναι ἀκόμη εὐδιάκριτα στήν κοιλάδα, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ἀπό τό λιμάνι στήν ἐνδοχώρα.

Ἀκόμη σώζεται μία ἐξαιρετικά καλά διατηρημένη σαρκοφάγος, ἡ ὁποία ἀπό ὅτι φαίνεται μετατοπίσθηκε κάποια στιγμή ἀπό τήν ἀρχαία Νεκρόπολη τῆς πλαγιᾶς τοῦ λόφου, πού κεῖται βόρεια τοῦ λιμανιοῦ. Ἐπίσης διατηροῦνται ἐπάνω σέ ἕναν λόφο τά ἐρείπια ἑνός Παρατηρητηρίου, πού ἐπέβλεπε τή νότια πλευρά τοῦ λιμανιοῦ. Τό ἀρχαῖο αὐτό παρατηρητήριο κτίσθηκε πιθανῶς κατά τήν ἑλληνιστική ἐποχή καί θά μποροῦσε νά εἶναι ἕνα ἀπό τά ὁρόσημα, τά ὁποῖα ἀναφέρει ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν Παῦλος, ὁ ὁποῖος ἔκανε ἐκεῖ μία στάση, μέ σκοπό νά ἀλλάξει πλοῖο, περί τό ἔτος 60 μ.Χ.[95]

94. J. Freely, *Μικρά Ἀσία* 2008, σ. 396. 404.

95. Πράξεων 27, 4-6: *«Κἀκεῖθεν* (ἀπό τήν Σιδώνα) *ἀναχθέντες ὑπεπλεύσαμεν τὴν Κύπρον διὰ τὸ τοὺς ἀνέμους εἶναι ἐναντίους, τό τε πέλαγος τὸ κατὰ τὴν Κιλικίαν καὶ Παμφυλίαν διαπλεύσαντες κατήλθομεν εἰς Μύρα τῆς Λυκίας. Κἀκεῖ εὑρὼν ὁ ἑκατοντάρχης πλοῖον Ἀλεξανδρινὸν πλέον εἰς τὴν Ἰταλίαν ἐνεβίβασεν ἡμᾶς εἰς αὐτό».*

Εἰδικότερα, στήν περιοχή τῆς Ἀνδριάκης διατηροῦνται μεταξύ ἄλλων καί τά ἑξῆς μνημεῖα[96]:

1) Σιταποθήκη.

Πρόκειται γιά μία τεραστίων διαστάσεων σιταποθήκη τῶν χρόνων τοῦ Αὐτοκράτορα Ἀδριανοῦ. Κεῖται δυτικά τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ, ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ἔχει μῆκος περί τά 60 μ. Ὁ κυρίως ἄξονας τοῦ οἰκοδομήματος βαίνει ἀπό ΒΑ πρός ΝΔ. Ἀποτελεῖται ἀπό δύο ἐπί μέρους χώρους. Στό μέσον τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ χώρου ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος.

2) Ρωμαϊκό Ὑδραγωγεῖο.

3) Νυμφαῖον.

4) Νερόμυλος.

5) Παρατηρητήριο.

6) Ἀρχαία Νεκρόπολη.

7) Σαρκοφάγος.

8) Ἀνώνυμος χριστιανικός ναός: Πρόκειται γιά μετρίων διαστάσεων μονόχωρο οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί ἐκαλύπτετο μέ ἡμικυλινδρική ὀροφή. Τοῦτο περατοῦται σέ μία ἡμικυκλική ἁψίδα πρός Α. Φαίνεται, ὅτι ἀνηγέρθη στή θέση παλαιοτέρου ναοῦ, πιθανῶς μίας παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, κατά τούς μέσους χρόνους καί ἐξυπηρετοῦσε τίς ἀνάγκες μικρῆς χριστιανικῆς κοινότητας τῆς περιοχῆς.

9) Σταυρικό οἰκοδόμημα, πιθανῶς Βαπτιστήριον ἤ Μαρτύριον.

ΒΑ τοῦ προηγουμένου χριστιανικοῦ ναοῦ καί σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτόν διατηροῦνται τά ἐρείπια ἑνός μικρῶν διαστάσεων οἰκοδομήματος, τό ὁποῖον ἐμφανίζει κάτοψη σέ σχῆμα ἰσοσκελοῦς σταυροῦ. Ὁ κυρίως ἄξονας αὐτοῦ ἔχει κατεύθυνση ἀπό Δ πρός Α. Ὁ κεντρικός πυρήνας τοῦ οἰκοδομήματος φαίνεται ὅτι ἐκαλύπτετο μέ κτιστό, χαμηλό, τυφλό, ἡμισφαιρικό τροῦλλο. Οἱ τέσσερις κεραῖες τοῦ σταυροῦ ἐκαλύπτοντο μέ κτιστές, ἡμικυλινδρικές ὀροφές. Λόγῳ τοῦ μεγέθους, τοῦ σχήματος καί τῆς θέσεως αὐτοῦ, θά μποροῦσε νά ἑρμηνευθεῖ ὡς Βαπτιστήριον ἤ Μαρτύριον, κείμενο πλησίον παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς. Τοῦτο ἀνηγέρθη πιθανῶς κατά τόν 5ο αἰ. μ.Χ.

96. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 110 (2003), σ. 48-49.

XII. ΜΥΡΑ (DEMRE)

Νοτιοανατολικά τῆς πόλεως Fethiye (πρώην Μάκρης) καί σέ ἀπόσταση 155 χλμ. ἀπό αὐτήν, βορειοδυτικά τῆς Ἀττάλειας καί σέ ἀπόσταση 145 χλμ. ἀπό αὐτήν, ἀνατολικά τῆς Ἀντιφέλλου καί σέ ἀπόσταση 46 χλμ. ἀπό αὐτήν, βόρεια τῆς Ἀνδριάκης καί σέ ἀπόσταση 5 χλμ. περίπου ἀπό αὐτήν, ἐπί τῆς χερσονήσου τῆς Λυκίας, κεῖται ἡ πόλη Demre (ἀρχαία Μύρα)[97].

1. Σύντομη ἱστορική ἐπισκόπηση

Α) Προχριστιανική ἐποχή

Τά Μύρα, τά ὁποῖα ἀπέχουν περίπου 5 χλμ. ἀπό τῆς παραλίας, ὅπου ἔκειτο τό ἐπίνειο αὐτῶν Ἀνδριάκη, ἦσαν κατά τήν ἀρχαιότητα μία ἀπό τίς ἕξι (6) μεγαλύτερες πόλεις τῆς Λυκίας, σύμφωνα μέ τόν γεωγράφο καί ἱστορικό Στράβωνα (63 π.Χ.-21 μ.Χ.)[98]. Τά πρωϊμότερα γνωστά νομίσματα τῶν Μύρων προέρχονται ἀπό τόν 3ο αἰ. π.Χ.[99]

Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος (356-323 π.Χ.) κατέλαβε τά Μύρα, καθώς καί ὁλόκληρη τή Λυκία. Μετά τόν θάνατο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου (323 π.Χ.), ἡ Λυκία, μαζί μέ τήν Παμφυλία καί τή Μεγάλη Φρυγία περιῆλθαν στό κράτος τοῦ Ἀντιγόνου. Περί τό 250 π.Χ. οἱ Πτολεμαῖοι τῆς Αἰγύπτου κατέλαβαν τή Λυκία καί στή συνέχεια οἱ Σελευκίδες ὑπό τόν Ἀντίοχο Γ΄ τόν Μέγα, περί τό ἔτος 197 π.Χ.

Οἱ Ρωμαῖοι ἐνίκησαν τούς Σελευκίδες καί παρεχώρησαν τή Λυκία στούς Ροδίους. Ὕστερα ἀπό μακρούς ἀγῶνες οἱ κάτοικοι τῆς Λυκίας κατώρθωσαν νά ἀπελευθερώσουν τή χώρα των καί νά σχηματίσουν τό «Κοινόν τῶν Λυκίων». Κατά τό ἔτος 43 π.Χ. ἡ περιοχή τῆς Λυκίας περιῆλθε στούς Ρωμαίους, διετήρησε ὅμως κάποια περιορισμένης μορφῆς αὐτονομία. Οἱ Λύκιοι εἶχαν τήν ἰδικήν των γλώσσα, ἀλλά ἀπό τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ. καί ἐξῆς ἄρχισε νά κυριαρχεῖ ἡ ἑλληνική γλώσσα.

---

97. Ἡ σημερινή ὀνομασία τῆς πόλεως Demre ἀποτελεῖ πιθανῶς παραφθορά τοῦ ἀρχαίου ὀνόματος «Μύρα, τά».

98. Στράβων, *Γεωγραφικά* 14 (Ἀπό τήν Ἰωνία στήν Κιλικία), 665.

99. K. Dörtlük, *Antalya* 1989, σ. 51 κ.ἑ.

Β) Χριστιανική ἐποχή

Ὁ Χριστιανισμός ἔγινε ἐνωρίτατα γνωστός στήν περιοχή τῆς Λυκίας. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἐπεσκέφθη τά Πάταρα καί τά Μύρα[100]. Κατά τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή (4ος-6ος αἰ. μ.Χ.) τά Μύρα ἀπετέλουν σπουδαῖο πολιτικό καί θρησκευτικό κέντρο. Ἐπί τῆς ἐποχῆς τοῦ αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Θεοδοσίου Β΄ (408-450 μ.Χ.) τά Μύρα ἦσαν ἡ πρωτεύουσα τῆς Λυκίας[101].

Μέ τά Μύρα εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένος ὁ Ἅγιος Νικόλαος, Ἀρχιεπίσκοπος Μύρων τῆς Λυκίας (περίπου 240-334 μ.Χ.)[102]. Ἐκεῖνος ἐγεννήθη στά Πάταρα, ἔζησε δέ καί ἔδρασε στά Μύρα, ὅπου ἦταν ἡ ἕδρα του ὡς Ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας[103]. Ἐκεῖ ἐπίσης ἀπέθανε καί ἐτάφη. Δι' αὐτό ἀκριβῶς ἀπό τότε μέχρι σήμερα τά Μύρα εἶχαν καί ἐξακολουθοῦν νά ἔχουν μίαν ἰδιαίτερη φήμη. Χιλιάδες προσκυνητές προερχόμενοι ἀπό ὅλες τίς χριστιανικές Ὁμολογίες (Ὀρθόδοξοι, Ρωμαιοκαθολικοί καί Εὐαγγελικοί Χριστιανοί), ἀλλά καί μή Χριστιανοί, ἀπό ὅλον τόν κόσμο, ἐπισκέπτονται ἐτησίως τά Μύρα ἐξ αἰτίας τῆς φήμης τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Ἀπό τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. καί ἐξῆς ἀρχίζουν οἱ ἀραβικές καί ἄλλες ἐχθρικές ἐπιδρομές, ἀπό τίς ὁποῖες ὑπέφεραν γενικά οἱ παράλιοι οἰκισμοί καί οἱ πλησίον τῆς παραλίας κείμενες πόλεις τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, μεταξύ τῶν ὁποίων ἦσαν καί τά Μύρα. Ἐπίσης οἱ πλημμύρες τοῦ δυτικά τῶν Μύρων ρέοντος ποταμοῦ, ὁ ὁποῖος ἔφερε τό ὄνομα «ποταμός Μύρων» (σημερινή ὀνομασία

100. Πράξεων 21, 1-2: *«Ὡς δὲ ἐγένετο ἀναχθῆναι ἡμᾶς ἀποσπασθέντας ἀπ' αὐτῶν, εὐθυδρομήσαντες ἤλθομεν εἰς τὴν Κῶ, τῇ δὲ ἑξῆς εἰς τὴν Ῥόδον κἀκεῖθεν εἰς Πάταρα».*

101. J. Borchhardt, *Myra* 1975.

102. Συμεών Μεταφραστής, «Βίος καί Πολιτεία καί μερική θαυμάτων διήγησις τοῦ ἐν θαύμασι περιωνύμου Νικολάου Ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίων Ἐπαρχίας», PG 116, στ. 317-356. Πρβλ. Γ. Δ. Παπαδημητροπούλου, *Συμεών τοῦ Μεταφραστοῦ,* «Ἡ ζωή καί τά θαύματα τοῦ Ἁγίου Νικολάου», ἔκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1992, σ. 11 κ.ἑ.

103. Καί σήμερα ὑπάρχει Μητρόπολη καί Μητροπολίτης Μύρων, ὁ ὁποῖος ἑδρεύει κατά τό μεγαλύτερο διάστημα τοῦ ἔτους στήν Κωνσταντινούπολη καί ἀποτελεῖ μέλος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Κάθε χρόνο καί κατά τήν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου (6η Δεκεμβρίου) τελεῖται μεγαλοπρεπής πανήγυρη στόν ναό τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὅπου καί ὁ τάφος του, μέ τήν προσέλευση πολυαρίθμων προσκυνητῶν.

Demre Çayı), ἐπροξένησαν μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου πολλές ζημίες στά Μύρα καί στήν εὐρύτερη περιοχή.

2. Μνημεῖα

Στήν περιοχή τῶν Μύρων διατηροῦνται μεταξύ ἄλλων καί τά ἑξῆς μνημεῖα:

1) Ἀκρόπολη

Ἡ ἀρχαία Ἀκρόπολη τῶν Μύρων ὀρθώνεται ἐπιβλητική σέ μία πανύψηλη ράχη, ἀντικρίζοντας τό χάος ἀπό τό χεῖλος μίας βραχώδους χαράδρας.

2) Θέατρο

Αὐτό κεῖται στούς πρόποδες τοῦ Κάστρου καί διατηρεῖται σέ πολύ καλή κατάσταση. Προέρχεται ἀπό τήν ἑλληνορωμαϊκή ἐποχή.

3) Νεκρόπολη

Οἱ τάφοι τῆς Νεκροπόλεως τῶν Μύρων χωρίζονται σέ δύο κατηγορίες: ἡ πρώτη περιλαμβάνει ἐκεῖνα τά μνημεῖα τῆς χαράδρας πού ἁπλώνονται στίς πλευρές τοῦ Θεάτρου, ἐνῶ ἡ δεύτερη περιλαμβάνει ἐκεῖνα, τά ὁποῖα εὑρίσκονται κάτω ἀπό τήν Ἀκρόπολη καί νοτιοανατολικά αὐτῆς.

4) Βασιλική Ἁγίου Νικολάου (πίν. 8)

Βορειοδυτικά τῆς κεντρικῆς πλατείας τοῦ σημερινοῦ οἰκισμοῦ Demre καί σέ ἀπόσταση περίπου 200 μ. ἀπό αὐτήν, ὑψώνεται ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ διαχριστιανικό λατρευτικό κέντρο καί πόλο ἕλξεως χιλιάδων προσκυνητῶν ἀπό ὅλο τόν κόσμο. Πρόκειται γιά μεγάλων διαστάσεων οἰκοδόμημα, τό ὁποῖο ἐμφανίζει περισσότερες οἰκοδομικές φάσεις.

Πιθανῶς μετά τήν κοίμηση τοῦ Ἁγίου Νικολάου καί περί τά τέλη τοῦ 4ου ἤ στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ., ἀνηγέρθη παρά τόν τάφο ἐκείνου μία τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική. Κατά τό ἔτος 565 μ.Χ. ἀναφέρεται ἀπό τόν Ἀρχιμανδρίτη Νικόλαο ἡ ὕπαρξη χριστιανικοῦ ναοῦ παρά τόν τάφο τοῦ Ἁγίου Νικολάου[104]. Κατά τόν 8ο αἰ. μ.Χ. ἀνηγέρθη στή θέση τοῦ παλαιοτέρου ναοῦ νέος ναός καί ἐχρη-

104. Ὁ Ἀρχιμανδρίτης Νικόλαος συνέταξε βιογραφία τοῦ Ἁγίου Νικολάου

σιμοποιήθησαν ὡς οἰκοδομικά ὑλικά λίθοι καί ἀρχιτεκτονικά μέλη (Spolia), πού προήρχοντο ἀπό τόν παλαιότερο καί ἐρειπωθέντα ναό.

Κατά τό ἔτος 1072 μ.Χ. ἔμποροι ἀπό τό Μπάρι τῆς Ἰταλίας ἦλθαν στά Μύρα, ἀνεκάλυψαν τόν τάφο τοῦ Ἁγίου Νικολάου καί μετέφεραν τά λείψανα αὐτοῦ στήν Ἰταλία[105], ὅπου ἀνήγειραν στήν Ἀπουλία μία βασιλική, στήν ὁποίαν ἐναπέθεσαν τά λείψανα ἐκεῖνα.

Κατά τόν 11ον αἰ. ἀνακαινίσθηκε ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Τό ἔτος 1862 μ.Χ. ἕνας Ρώσσος Πρίγκιπας προέβη στή στερέωση, ἀναστήλωση καί συντήρηση τοῦ ναοῦ αὐτοῦ, ὑπό τήν ἐποπτεία τοῦ ἀρχιτέκτονα Salzmann.

Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου σήμερα εἶναι μία τρίκλιτη, θολοσκεπής βασιλική (διαστ. 25,00 x 18,00 μ.), ἡ ὁποία ἀρχικά φαίνεται νά ἔφερε στό κέντρο αὐτῆς τροῦλλο καί περιβάλλεται ἀπό διάφορα προσκτίσματα[106]. Εἰδικότερα τό μνημεῖο ἔχει ὡς ἑξῆς[107]: ὁ ναός ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί χωρίζεται μέ δύο πεσσοστοιχίες σέ τρία κλίτη.

Ἀπό αὐτά τό μεσαῖο κλίτος εἶναι εὐρύτερο τῶν πλαγίων. Τό ἀνατολικό καί τό δυτικό τμῆμα αὐτοῦ ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ κτιστή, ἡμικυλινδρική ὀροφή (καμάρα). Ὁ κεντρικός χῶρος τοῦ μεσαίου κλίτους περιβάλλεται ἀπό τέσσερις ἰσχυρούς πεσσούς, οἱ ὁποῖοι στηρίζουν σήμερα ἕνα σταυροθόλιο, ἐνῶ ἀρχικά φαίνεται ὅτι ἑνώνοντο μέ τόξα καί ἔφεραν ἡμισφαιρικό τροῦλλο (βασιλική μετά τρούλλου).

Τό νότιο κλίτος εἶναι στενότερο τοῦ μεσαίου καί καλύπτεται μέ ἡμικυλινδρική ὀροφή. Τό βόρειο κλίτος εἶναι ἐπίσης στενότερο τοῦ μεσαίου καί καλύπτεται κατά μέν τό ἀνατολικό τμῆμα αὐτοῦ μέ ἡμισφαιρικό τροῦλλο, ἐνῶ κατά τό δυτικό τμῆμα του μέ ἡμικυλιν-

---

Ἀρχιεπισκόπου Μύρων τῆς Λυκίας. Ἰ. Βολανάκης, *Ἀρχαιότητες Μικρᾶς Ἀσίας* 2008, σ. 209.

105. Σχετικά μέ τό θέμα αὐτό ὑπάρχουν διάφορες ἐκδοχές, μεταξύ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται καί οἱ ἑπόμενες: 1) Δέν μετεφέρθησαν στήν Ἰταλία ὅλα τά λείψανα τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἀλλά μόνο μέρος αὐτῶν, 2) οἱ ἀπό τήν Ἰταλία προερχόμενοι δέν ἀνεκάλυψαν τόν πραγματικό τάφο τοῦ Ἁγίου Νικολάου, συνεπῶς τά μεταφερθέντα στήν Ἰταλία ἀπό αὐτούς λείψανα δέν ἦσαν γνήσια κ.λπ.

106. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική καί Βυζαντινή Ἀρχιτεκτονική,* Ἀθήνα 1998, σ. 352-354, εἰκ. 250-251.

107. Ἰ. Βολανάκης, *Ἡμερολόγιον χειρόγραφον,* ἀρ. 110 (2003), σ. 52-53 (κάτοψη).

δρική ὀροφή. Χαμηλό, μαρμάρινο φράγμα (τέμπλο), ἀποτελούμενο ἀπό πεσσούς καί διαχωριστικά θωράκια, ἐχώριζε τόν ναό σέ δύο μέρη. Ἀπό τό παλαιό αὐτό τέμπλο διατηρεῖται μόνο ὁ μαρμάρινος στυλοβάτης αὐτοῦ.

Ι. Ἱερόν Βῆμα

Τό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ μεσαίου κλίτους ἀποτελεῖ τό κυρίως Ἱερόν Βῆμα. Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ κτιστή ἡμικυλινδρική ὀροφή. Αὐτό περατοῦται σέ μία μεγάλη ἁψίδα πρός Α, ἐσωτερικά ἡμικυκλική (χορδῆς 7,16 μ.) καί ἐξωτερικά τρίπλευρη ἤ ἡμιεξαγωνική, στόν τοῖχο τῆς ὁποίας ἀνοίγονται τρία ὀρθογωνίου σχήματος καί τοξωτά ἄνω εὐρύχωρα παράθυρα, ὥστε νά εἰσέρχεται τό φῶς καί νά φωτίζεται ἄπλετα ὁ χῶρος τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Ἐντός τῆς ἁψίδας περικλείεται ἡμικυκλικό, μαρμάρινο σύνθρονο, τό ὁποῖο περιλαμβάνει δέκα σειρές ἐδωλίων καί διατηρεῖται σέ ἄριστη κατάσταση. Στό μέσον τῆς ἀνωτέρας βαθμίδας αὐτοῦ κεῖται ὁ μαρμάρινος ἐπισκοπικός θρόνος.

Στό κέντρο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος κεῖται ἡ Ἁγία Τράπεζα. Στίς τέσσερις γωνίες αὐτῆς διατηροῦνται στή θέση των ἰσάριθμοι μαρμάρινοι, κυλινδρικοί, ἀρράβδωτοι κίονες, οἱ ὁποῖοι προφανῶς ἐστήριζαν τό μαρμάρινο Κιβώριον, τό ὁποῖο δέν διατηρεῖται.

Στό ἀνατολικό τμῆμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ κυρίως Ἱεροῦ Βήματος ἀνοίγεται μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας τοῦτο ἐπικοινωνεῖ μέ τό παρακείμενο Διακονικό. Στό ἀνατολικό τμῆμα τῆς βορείας αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται δεύτερη θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπικοινωνεῖ μέ τήν Πρόθεση.

Διακονικό

Τό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ νοτίου κλίτους ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ ἡμικυλινδρική ὀροφή. Αὐτό περατοῦται πρός Ἀνατολάς σέ μία ἡμικυκλική ἁψίδα, στό μέσον τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἕνα μονόλοβο παράθυρο. Ἐντός τοῦ χώρου τῆς ἁψίδας κεῖται μία Τράπεζα. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπικοινωνεῖ μέ τόν κυρίως ναόν. Στή νότια αὐτοῦ πλευρά ὑπάρχει εὐρύχωρο ἄνοιγμα, μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐπικοινωνεῖ μετά τοῦ παρακειμένου παρεκκλησίου. Τό διαμέρισμα αὐτό χρησιμεύει ὡς Διακονικό.

Πρόθεση

Τό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ βορείου κλίτους ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ ἡμισφαιρικό τροῦλλο. Ἡ ἀνατολική αὐτοῦ πλευρά εἶναι εὐθεία, στό μέσον τῆς ὁποίας ὑπάρχει εὐρύχωρο ἄνοιγμα, μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐπικοινωνεῖ μέ παρακείμενο τετραγώνου κατόψεως διαμέρισμα, πού καλύπτεται ἐπίσης μέ ἡμισφαιρικό τροῦλλο. Στή δυτική αὐτοῦ πλευρά ὑπάρχει εὐρύχωρο ἄνοιγμα μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐπικοινωνεῖ μέ τόν κυρίως ναό. Τό διαμέρισμα αὐτό χρησιμεύει ὡς Πρόθεση.

Τοιχογραφίες Προθέσεως

Στό κέντρο τοῦ τρούλλου τοῦ διαμερίσματος τῆς Προθέσεως τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, παρίσταται ἐντός κύκλου τό Χριστόγραμμα. Στήν περιφέρεια τῆς βάσεως αὐτοῦ εἰκονίζεται ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων[108]. Στό μέσον τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστός ὁλόσωμος, ὄρθιος, προσφέρων τόν Ἅγιον Ἄρτον στούς Ἀποστόλους. Ἐπίσης διατηρεῖται ἡ γραπτή μεγαλογράμματη τρίστιχη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

« +ΛΑΒΕΤΕ ΦΑΓΕΤΕ ΤΟΥΤΟ ΕCΤΙ ΤΟ CΩΜΑ ΜΟΥ ΤΟ ΥΠΕΡ ΥΜΩΝ / ΚΛΩΜΕΝΟΝ ΕΙC ΑΦΕCΙΝ ΑΜΑΡΤΙΩΝ / ΑΜΗΝ»[109].

Στή βάση τοῦ τρούλλου διατηροῦνται τά λείψανα ἀπό γραπτή, μεγαλογράμματη ἡμιεξίτηλο ἐπιγραφή.

II. Κυρίως ναός

Ὁ κυρίως ναός ἀποτελεῖται ἀπό τό μεσαῖο κλίτος, τό νότιο καί τό βόρειο. Τό μεσαῖο κλίτος, ὡς προανεφέρθη, καλύπτεται κατά μέν τό ἀνατολικό αὐτοῦ τμῆμα μέ ἕνα σταυροθόλιο, κατά δέ τό δυτικό τμῆμα αὐτοῦ μέ κτιστή, ἡμικυλινδρική ὀροφή (καμάρα). Τά πλάγια κλίτη καλύπτονται μέ ἡμικυλινδρικές ὀροφές. Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τοῦ ναοῦ εἶναι προσκεκολλημένος διπλούς νάρθηκας, ἤτοι:

Ἐσωνάρθηκας

Ὁ ἐσωνάρθηκας ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί χωρίζεται σέ τρεῖς ἐπί μέρους χώρους, ἤτοι:

Μεσαῖος χῶρος: Ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί μέ

108. Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία* 1909, σ. 127, 218, 275.

109. Ματθ. κστ΄, 26. Μάρκ. ιδ΄, 22. Λουκ. κβ΄, 19.

δύο τόξα ἡ ὀροφή αὐτοῦ χωρίζεται σέ τρία ἐπί μέρους τμήματα, ἕκαστον τῶν ὁποίων καλύπτεται μέ ἕναν κτιστό, χαμηλό, τυφλό, ἡμισφαιρικό, μικρό τροῦλλο.

Νότιος χῶρος: Ἐμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ ἕναν ἡμισφαιρικό τροῦλλο.

Βόρειος χῶρος: Ἐμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ ἡμικυλινδρική ὀροφή.

Ἐξωνάρθηκας

Ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί χωρίζεται ἐπίσης σέ τρεῖς ἐπιμέρους χώρους, ἤτοι:

Μεσαῖος χῶρος: Ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ τρεῖς ἡμισφαιρικούς τρούλλους.

Νότιος χῶρος: Ἐμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ ἡμισφαιρικό τροῦλλο.

Βόρειος χῶρος: Ἐμφανίζει τετραγώνου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ ἡμικυλινδρική ὀροφή.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Στούς χώρους τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου καί σέ διάφορα σημεῖα αὐτῶν διατηροῦνται μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη σέ δεύτερη χρήση (Spolia), ὁρισμένα ἀπό τά ὁποῖα διασώζουν τμήματα ἀπό ἐπιγραφές. Μεταξύ αὐτῶν συγκαταλέγονται καί τά ἀκόλουθα:

1) Ἐπιγραφή Α

Ἐντός τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τῆς βασιλικῆς, ἀνατολικά τῆς Ἁγίας Τράπεζας καί ἐπί τοῦ δαπέδου εἶναι τοποθετημένο τμῆμα ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους ἀπό φαιόχρωμο μάρμαρο, στήν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου διατηρεῖται μεγαλογράμματη, δίστιχη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

> «[ΦΥΛΑΤ]ΤΕ ΑΓΗΕ ΝΗΚΟΛΑΕ ΤΟΝ ΣΟΝ ΔΟΥΛΟΝ / ΝΗΚΟΛΑΟΝ ΑΜΑΡΤΟΛΟΝ»[110].

Ἤτοι, σέ μεταγραφή καί μέ διόρθωση τῶν ὀρθογραφικῶν σφαλμάτων:

«[Φύλατ]τε Ἅγιε Νικόλαε τόν δοῦλον σου / Νικόλαον ἁμαρτωλόν».

110. Διατηρεῖται ἡ ὀρθογραφία τοῦ κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς.

2) Ἐπιγραφή Β

Στόν ἐξωνάρθηκα τῆς βασιλικῆς κεῖται κυλινδρικός κίονας ἀπό φαιόχρωμο μάρμαρο μέ ραβδώσεις, στήν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου διατηρεῖται ἐγχάρακτη, μεγαλογράμματη ἐπιγραφή σέ εἴκοσι (20) στίχους, ἀπό ἀρχικά εἰκοσιτρεῖς (23), ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«----ΤΟΥ ΤΗΝ Ω / ΩΝΗΝ ΕΧΟΝ/ΤΟΣ ΤΟΥ ΤΕ ΠΛΟΙ/ΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΣΚΕΥ/ΩΝ ΑΥΤΟΥ / ΠΛΕΥΣΕΙ ΔΕ/ ΜΟΝΑ [ΤΑ] ΑΠΟ/ΓΕΓΡΑΜΜΕΝΑ/ ΠΛΟΙΑ ΚΑΙ ΟΙΣ /ΑΝ ΕΝΧΩΡΙ/ΣΗ ΟΤΙΝΩΝ-/ ΕΧΩΝ Α----/ ΝΟ(Μ)ΟΣ (Υ)ΠΑΙΤ(Ι)ΟΣ/ ΝΑΥΛΟΥ ΤΟ Δ---/ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΝ-ΑΛ/ΛΟ ΜΟΝΩΝ ΕΑΝ/ ΔΕ ΤΙΣ ΑΥ-ΤΟΣ ΤΟ Ο/ΛΟΝ ΝΑΥΛΟΣΗ / ΠΡΟΣΦΩΝΕΙΝ/ ΔΙΑ(ΔΙ)ΔΟ/ [ΤΟ]-------/--------/---------».

Πρόκειται προφανῶς γιά τμῆμα κειμένου, σχετικοῦ πρός τό δίκαιον τῆς θάλασσας[111], τό ὁποῖον εἶχε χαραχθεῖ ἐπί τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ κίονα, ὥστε νά εἶναι προσιτό σέ ὅλους. Ἡ ἐπιγραφή αὐτή προέρχεται πιθανῶς ἀπό τόν 3ο αἰ. π.Χ.

3) Ἐπιγραφή Γ

Ἀριστερά τῆς προηγούμενης ἐπιγραφῆς διατηρεῖται τμῆμα μαρμαρίνης στήλης, ἡ ὁποία φέρει ἀετωματική ἐπίστεψη. Στήν κυρία πρόσοψη αὐτῆς διατηρεῖται μακροσκελής, ἐγχάρακτη ἐπιγραφή, ἡ ὁποία περιλαμβάνει ψήφισμα πιθανῶς τῆς πόλεως τῶν Μύρων καί ἀρχίζει ὡς ἑξῆς:

«ΕΔΟΞΕ ΤΗ ΒΟΥ/ΛΗ ΚΑΙ ΤΩ ΔΗΜΩ / -------».

Ἡ ἐπιγραφή αὐτή προέρχεται πιθανῶς ἀπό τόν 4ον αἰ. π.Χ.

4) Ἐπιγραφή Δ

Στήν ἐπιφάνεια τῆς νότιας παραστάδας τῆς θύρας, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ ἀπό τόν ἐσωνάρθηκα στόν κυρίως ναό τῆς βασιλικῆς καί ἐπί σιτόχρου πωρολίθου διατηρεῖται ἡ ἐγχάρακτη, μεγαλογράμματη ἐπιγραφή σέ τέσσερις στίχους:

«[-----] ΣΕΒΑΣ / ΠΥΡΓΟΥ / ΤΗΣ ΕΝ / ΛΥΚΙΑΣ».

Πρόκειται γιά τμῆμα κτητορικῆς ἐπιγραφῆς πιθανῶς τοῦ 2ου αἰ. π.Χ.

111. Πρβλ. τόν «Νόμον Ροδίων ναυτικόν», ὁ ὁποῖος ὅριζε τούς κανόνες, ἀναφορικά μέ τό δίκαιον τῆς θάλασσας.

Αἴθριον

Δυτικά τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς ἐκτείνεται εὐρύχωρο Αἴθριον, στό μέσον περίπου τοῦ ὁποίου κεῖται μαρμάρινη Φιάλη, ἡ ὁποία ἐμφανίζει ὀκταγωνικοῦ σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ ἡμισφαιρικό τροῦλλο.

Στή νότια ἐσωτερική πλευρά τοῦ Αἰθρίου κεῖται ἕνα Ἀρκοσόλιον, ἐντός τοῦ ὁποίου περιλαμβάνονται δύο ὀρθογωνίου σχήματος κιβωτιόσχημοι τάφοι. Τά δάπεδα τῆς βασιλικῆς καί τῶν προσκτισμάτων αὐτῆς καλύπτονται μέ μαρμάρινες πλάκες.

Προσκτίσματα

Βαπτιστήριον

Στό δυτικό τμῆμα τῆς βόρειας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως σώματος τῆς βασιλικῆς καί τοῦ ἐσωνάρθηκα εἶναι προσκεκολλημένο πρόσκτισμα, τό ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπό δύο ἐπί μέρους χώρους καί τό ὁποῖο εἶναι δυνατόν νά ἑρμηνευθεῖ ὡς τό Βαπτιστήριον.

Εἰδικότερα:

1) Προαύλιος ἤ ἐξώτερος οἶκος τοῦ βαπτίσματος

Πρόκειται γιά ὀρθογωνίου κατόψεως χῶρο, ὁ ὁποῖος καλύπτεται μέ ἡμικυλινδρική ὀροφή. Στό ἀνατολικό τμῆμα τῆς νότιας αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπικοινωνεῖ μέ τό βόρειο κλίτος τῆς βασιλικῆς. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται δεύτερη θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπικοινωνεῖ μέ τόν ἐσώτερο οἶκο τοῦ βαπτίσματος ἤ φωτιστήριον.

2) Ἐσώτερος οἶκος τοῦ βαπτίσματος ἤ φωτιστήριον

Δυτικά τοῦ ἐξωτέρου οἴκου τοῦ βαπτίσματος κεῖται τό φωτιστήριον. Αὐτό ἐμφανίζει ἐξωτερικά τετραγώνου σχήματος κάτοψη καί ἐσωτερικά ἔχει τό σχῆμα τοῦ ἰσοσκελοῦς σταυροῦ (ἐσωτ. διαστ. περίπου 4,50 x 4,50 μ.). Σέ ἑκάστη ἀπό τίς τέσσερις ἐσωτερικές γωνίες αὐτοῦ ἵσταται ἕνας πεσσός. Οἱ πεσσοί συνδέονται μεταξύ των μέ ἡμικυκλικά τόξα καί στηρίζουν κτιστό, χαμηλό, τυφλό, ἡμισφαιρικό τροῦλλο (διάμετρος βάσεως περίπου 3,50 μ.). Στό μέσον τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ φωτιστηρίου ἀνοίγεται μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας αὐτό ἐπικοινωνεῖ μέ τόν ἐξώτερον οἶκον τοῦ βαπτίσματος.

Στό κέντρο τοῦ φωτιστηρίου ἔκειτο ἡ κολυμβήθρα, ὅπου ἐλάμ-

βανε χώραν ἡ τελετή τοῦ Μυστηρίου τοῦ βαπτίσματος, ἡ ὁποία ὅμως δέν διατηρεῖται. Τό Βαπτιστήριον εὑρίσκετο σέ ἄμεση σχέση μέ τόν ἐσωνάρθηκα καί μέσῳ αὐτοῦ ἐπεκοινώνει μετά τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς βασιλικῆς. Στίς ἐσωτερικές ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ Βαπτιστηρίου διατηροῦνται λείψανα παλαιῶν τοιχογραφιῶν.

Τό Βαπτιστήριον ἀνηγέρθη πιθανῶς στά τέλη τοῦ 4ου ἤ στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. καί ἦταν σύγχρονο πρός τήν παλαιοχριστιανική βασιλική, ἡ ὁποία ἀνηγέρθη στή θέση αὐτή καί παρά τόν τάφο τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Παρεκκλήσια

Ἐπί τῆς νοτίας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς εἶναι προσκεκολλημένα διάφορα προσκτίσματα, μεταξύ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται καί τά ἑξῆς:

Α) Βόρειον Παρεκκλήσιον (Παρεκκλήσιον Α) – Τάφος Ἁγίου Νικολάου

Νότια τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς εἶναι προσκεκολλημένο τό Παρεκκλήσιον Α. Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί περιλαμβάνει τά ἑξῆς μέρη:

Ι. Ἱερόν Βῆμα

Τοῦτο ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ ἡμισφαιρικό τροῦλλο. Ἡ ἀνατολική αὐτοῦ πλευρά περατοῦται σέ μία ἡμικυκλική ἀψίδα, στό μέσον τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἕνα παράθυρο. Ἐντός τοῦ χώρου τῆς ἀψίδας κεῖται ἡ Ἁγία Τράπεζα. Στό μέσον τῆς δυτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται ἡ Ὡραία Πύλη. Ἐπί τῆς νοτίας αὐτοῦ πλευρᾶς ὑπάρχει εὐρύχωρο ἄνοιγμα, μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐπικοινωνεῖ μετά τοῦ νοτίου Παρεκκλησίου (Παρεκκλήσιο Β).

ΙΙ. Κυρίως ναός

Ὁ κυρίως ναός ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ ἡμικυλινδρική ὀροφή. Στό μέσον τῆς βορείας αὐτοῦ πλευρᾶς ἀνοίγεται μία θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπικοινωνεῖ μετά τοῦ νοτίου κλίτους τῆς βασιλικῆς. Στή δυτική πλευρά αὐτοῦ ὑπάρχει εὐρύχωρο ἄνοιγμα, μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐπικοινωνεῖ μετά τοῦ Ἐσωνάρθηκα αὐτοῦ.

Τάφος Ἁγίου Νικολάου

Στό μέσον περίπου τῆς νοτίας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ βορείου Παρεκκλησίου καί σέ ἐπαφή μέ αὐτήν, κεῖται μαρμαρίνη σαρκοφάγος τύπου Sidamara[112], ἡ ὁποία φέρεται ὡς ὁ τάφος τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Αὐτή ἐμφανίζει ὀρθογωνίου σχήματος κάτοψη καί καλύπτεται μέ μαρμαρίνη πλάκα, ἐπί τῆς ὁποίας παρίσταται ἀνάγλυφη ἡ μορφή τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Ἡ βόρεια ἐξωτερική αὐτῆς πλευρά, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ καί τήν κυρία ὄψη της, χωρίζεται μέ ἕξι κιονίσκους σέ πέντε ἐπί μέρους χώρους. Στά δύο ἄκρα σχηματίζονται δύο ὀρθογώνια, τοξωτά ἄνω καί στό μέσον τρίτο ὀρθογώνιο, τό ὁποῖο στέφεται μέ ἀέτωμα. Πιθανῶς ἐντός τῶν τριῶν αὐτῶν χώρων νά ὑπῆρχαν ἀνάγλυφες μορφές, πού δέν διετηρήθησαν. Πρόκειται γιά ἔργο καλῆς ποιότητας, πιθανῶς τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.

Νάρθηκες

Δυτικά τοῦ Βορείου Παρεκκλησίου κεῖνται τρεῖς ἐπί μέρους, ὀρθογωνίου κατόψεως χῶροι, οἱ ὁποῖοι καλύπτονται μέ ἐλλειψοειδεῖς τρούλλους καί φαίνεται νά ἐχρησίμευαν ὡς νάρθηκες.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

Τό δάπεδον τοῦ Βορείου Παρεκκλησίου (Παρεκκλήσιον Α) καλύπτεται μέ μαρμάρινες πλάκες. Σέ μία ἀπό αὐτές διατηρεῖται ἡ ἑπόμενη ἐγχάρακτη, τρίστιχη, ἐπιγραφή:

«[Δ]ΥΝΑΜΙC ΕΥΤΑΞΙΑ/C[Ω]ΦΡ[ΟCΥΝΗ] ΝΟΥ[C] / ΩC ΧΑΡΙ[C]».

Ἡ ἐπιγραφή αὐτή προέρχεται πιθανῶς ἀπό τόν 5ο αἰ. μ.Χ.

Β) Νότιον Παρεκκλήσιον (Παρεκκλήσιον Β)

Νότια τοῦ Βορείου Παρεκκλησίου εἶναι προσκεκολλημένο τό Νότιον Παρεκκλήσιον (Παρεκκλήσιον Β). Αὐτό ἐμφανίζει σέ κάτοψη τό σχῆμα σταυρόσχημης βασιλικῆς σέ σχῆμα Τ. Περατοῦται πρός Α σέ μία ἡμικυκλική ἁψίδα, στήν ὁποία ἀνοίγονται τρία παράθυρα. Οἱ κεραῖες τοῦ σταυροῦ καλύπτονται μέ ἡμικυλινδρικές ὀροφές, ἐνῶ στό κέντρο τοῦ οἰκοδομήματος ὑψώνεται ἕνας ἡμισφαιρικός τροῦλλος.

112. Γ. Σωτηρίου, *Ἀρχαιολογία* 1942, σ. 138 κ.ἑ. Ch. Delvoye, *Βυζαντινή Τέχνη* 1994, σ. 167.

Στό δυτικό τμῆμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς νοτίας κεραίας αὐτοῦ ἀνοίγεται μία θύρα, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τήν εἴσοδο ἀπό παρακείμενο διάδρομο. Στή βόρεια πλευρά τῆς βορείας κεραίας αὐτοῦ ὑπάρχει εὐρύχωρο ἄνοιγμα, μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐπικοινωνεῖ μέ τό παρακείμενο Βόρειο Παρεκκλήσιο. Στό μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς δυτικῆς κεραίας ἀνοίγεται ἄλλη θύρα, μέσῳ τῆς ὁποίας ἐπικοινωνεῖ μέ παρακείμενο χῶρο. Στή νότια ἐσωτερική πλευρά τῆς δυτικῆς κεραίας κεῖται μία σαρκοφάγος.

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Στίς ἐσωτερικές ἐπιφάνειες τῶν τοίχων τοῦ νοτίου παρεκκλησίου (Παρεκκλήσιον Β) διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφιῶν.

Εἰκονογραφικόν Πρόγραμμα

I. Ἱερόν Βῆμα

• Ἀψίδα

• Τεταρτοσφαίριον: Στή θέση αὐτή εἰκονίζετο συνήθως μία ἀπό τίς τρεῖς ἑπόμενες παραστάσεις:

1) Ἰησοῦς Χριστός Παντοκράτωρ
2) Δέησις ἤ Τρίμορφον
3) Θεοτόκος, Πλατυτέρα τῶν οὐρανῶν[113].

Σήμερα δέν διατηρεῖται στή θέση αὐτή κανένα λείψανο τοιχογραφίας.

• Κόγχη: Παρίστανται τέσσερις Ἅγιοι Ἱεράρχες ὁλόσωμοι, ὄρθιοι, μετωπικοί, οἱ ὁποῖοι φοροῦν ἀρχιερατικά ἄμφια καί κρατοῦν κλειστούς κώδικες Εὐαγγελίων, ἤτοι (ἀπό Β πρός Ν).

1) Νικόλαος Μύρων[114]
2) Ἰωάννης Χρυσόστομος[115]
3) Μέγας Βασίλειος καί [116]
4) Γρηγόριος Θεολόγος[117].

113. Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα* 1957, σ. 354.
114. Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα* 1957, σ. 64, θ3, 97.
115. B. Altaner, *Patrologie* 1966, σ. 322-331.
116. B. Altaner, *Patrologie* 1966, σ. 290-298.
117. B. Altaner, *Patrologie* 1966, σ. 298-303.

Ἐπίσης ἄνωθεν τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδας εἰκονίζονται τρεῖς Ἅγιοι ἐντός στηθαρίων, ἀδιάγνωστοι.

• Δυτική κεραία

Νότια ἐσωτερική πλευρά

• Ἀψίδα
• Τεταρτοσφαίριον: Διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφίας.
• Κόγχη: Ἐκατέρωθεν ὀρθογωνίου παραθύρου, τοξωτοῦ ἄνω, παρίσταται ἀνά ἕνας Ἅγιος ἀδιάγνωστος, ὁλόσωμος, ὄρθιος, μετωπικός. Ὁ ἀνατολικά κείμενος Ἅγιος ἔχει ὑψωμένο τό δεξί του χέρι στό ὕψος τῶν ὤμων καί ἀνοικτή τήν παλάμη αὐτοῦ, στήν τυπική στάση τῶν Μαρτύρων.

Βόρεια ἐσωτερική πλευρά

• Κόγχη: Εἰκονίζεται ἡ Δέησις ἤ τό Τρίμορφον.

Στό μέσον παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστός ὁλόσωμος ὄρθιος, μετωπικός. Ἀριστερά ὡς πρός τόν θεατή (δεξιά τοῦ Χριστοῦ) εἰκονίζεται ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ὁλόσωμος, ὄρθιος, στραμμένος πρός τόν Ἰησοῦν, σέ στάση δεήσεως. Δεξιά, ὡς πρός τόν θεατή (ἀριστερά τοῦ Χριστοῦ) παρίσταται ἡ Θεοτόκος ὁλόσωμος, ὄρθια, στραμμένη στόν Χριστόν σέ στάση δεήσεως.

Δυτική ἐσωτερική πλευρά

Ἐπάνω ἀπό τή θύρα, ἡ ὁποία ἀνοίγεται στό μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ νοτίου Παρεκκλησίου (Παρεκκλήσιον Β), διατηροῦνται λείψανα τοιχογραφίας ἀδιάγνωστης. Βόρεια τῆς θύρας αὐτῆς εἰκονίζεται ἕνας Ἅγιος ὁλόσωμος, ὄρθιος, μετωπικός, ἀδιάγνωστος. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ νοτίου παρεκκλησίου δέν διατηροῦνται σέ καλή κατάσταση καί προέρχονται πιθανῶς ἀπό τούς μέσους χρόνους.

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ

1) Στό δάπεδο τοῦ νοτίου παρεκκλησίου διατηροῦνται λείψανα ἀπό μαρμαροθέτημα, ἐπί τοῦ ὁποίου διασώζεται τμῆμα ἐπιγραφῆς, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς: «ΚΛΕ…».

2) Στό κέντρο περίπου τοῦ δαπέδου τοῦ νοτίου παρεκκλησίου ἔχει τοποθετηθεῖ σέ δεύτερη χρήση τμῆμα μαρμαρίνου ἀρχιτεκτονικοῦ

μέλους ἀπό φαιόχρωμο μάρμαρο, στήν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου διατηροῦνται λείψανα ἐγχάρακτης ἐπιγραφῆς σέ ἐννέα στίχους, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«C----------/O----------/ΠΑ----------/-ΤΗ----------/--ΤΡΥ-------/ΤΕΥC-------/ΕΞΕCΤ[Η]--/ΤΩ---------/ΟΝ----------».--

Ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Νικολάου διατηρεῖται σέ καλή κατάσταση καί ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά παλαιότερα καί σπουδαιότερα σωζόμενα ἀκέραια χριστιανικά μνημεῖα τῆς νοτιοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας[118].

Πίν. 8: Μύρα (Demre), βασιλική Ἁγίου Νικολάου, Ἱερόν Βῆμα: Ἁψίδα-σύνθρονον-Ἁγία Τράπεζα-κίονες Κιβωρίου.

118. Κατά τά τελευταῖα ἔτη ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Νικολάου ὀργανώθηκε ὡς μνημεῖο, ἀπέκτησε φυλακτικό προσωπικό, πού φροντίζει γιά τήν ἀσφάλεια καί τήν καθαριότητα καί οἱ ἐπισκέπτες καταβάλλουν ἕνα χρηματικό ποσό ὡς εἴσοδο. Ὁ ἑκάστοτε Μητροπολίτης Μύρων διαθέτει πλησίον τοῦ ναοῦ ἰδιόκτητη κατοικία καί Γραφεῖο, ὅπου διαμένει, ὅταν ἐπισκέπτεται τά Μύρα.

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τέλος ἀνακεφαλαιώνοντας, εἶναι δυνατόν νά συνοψίσουμε τά συμπεράσματα τῆς σχετικῆς ἔρευνας καί μελέτης ὡς ἑξῆς:

1. Ἡ Μικρά Ἀσία ἤ Ἀνατολία (Anadolu), ὡς γνωστόν, κεῖται μεταξύ τριῶν ἠπείρων, ἤτοι: τῆς Ἀσίας, τῆς Εὐρώπης καί τῆς Ἀφρικῆς, τίς ὁποῖες συνδέει καί ἑνώνει μεταξύ των. Ἐπίσης αὐτή ἀποτελεῖ γέφυρα μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσης, Βορρᾶ καί Νότου. Ὡς ἐκ τούτου ἐκέκτητο ἀνέκαθεν μεγάλη σημασία ἀπό γεωστρατηγικῆς καί ἱστορικῆς ἐπόψεως θεωρούμενη.

2. Ἡ πλειοψηφία τῶν λαῶν τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας φαίνεται ὅτι ἦλθε ἀπό τήν Εὐρώπη καί τά νησιά τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, ἐνῶ οἱ λαοί τῆς ἀνατολικῆς Μικρᾶς Ἀσίας φαίνεται ὅτι ἦλθαν ἀπό τήν Εὐρώπη καί τήν Ἀσία.

3. Ἡ Μικρά Ἀσία εἶναι τεράστια σέ ἔκταση, ἔχει ἐκτεταμένες καί ὑψηλές ὀροσειρές, ἐκτεταμένους βοσκότοπους, πολλά καί εὔφορα ὀροπέδια, ἐκτεταμένες καί εὔφορες πεδιάδες καί κοιλάδες, εἶναι πλούσια σέ νερά, ἔχει μεγάλα ποτάμια καί λίμνες, βρέχεται βόρεια ἀπό τόν Εὔξεινο Πόντο ἤ Μαύρη Θάλασσα (Karadeniz), δυτικά ἀπό τό Αἰγαῖον Πέλαγος καί νότια ἀπό τή Μεσόγειο Θάλασσα (Akdeniz). Ἔχει πλούσια ἀκτογραμμή καί πολλούς φυσικούς ὅρμους καί κόλπους, κατάλληλους γιά τήν κατασκευή λιμανιῶν καί τήν ἀσφάλεια τῶν πλοίων.

4. Στή Μικρά Ἀσία ἔζησαν κατά τό παρελθόν διάφοροι λαοί (Χετταῖοι, Χουρρίτες κ.λπ.), οἱ ὁποῖοι ἐδέχθησαν ἐπιρροές καί ἐπιδράσεις ἀπό τούς γειτονικούς ὑψηλούς πολιτισμούς τῆς Ἀνατολῆς (Ἀσσυρίους, Βαβυλωνίους, Πέρσες, Αἰγυπτίους κ.λπ.) καί ἀνέπτυξαν δικούς των ἐπίσης ὑψηλούς πολιτισμούς καί μέ τή σειρά των ἤσκησαν μεγάλη ἀκτινοβολία στίς γύρω περιοχές.

5. Ἤδη ἀπό τά τέλη τῆς δευτέρας π.Χ. χιλιετηρίδας ἄρχισε ἡ ἐγκατάσταση ἑλληνικῶν φύλων στά παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (πρῶτος ἀποικισμός), πού συνεχίσθηκε καί κατά τό πρῶτο μισό τῆς πρώτης π.Χ. χιλιετηρίδας (δεύτερος ἀποικισμός). Οἱ ἑλληνικές ἀποικίες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας αὐξήθηκαν γρήγορα καί ἐγνώρισαν μεγάλη ἀκμή, πολλές δέ ἀπό αὐτές ἵδρυσαν ἄλλες ἀποικίες στά παράλια τῆς Μεσογείου Θαλάσσης καί τοῦ Εὐξείνου Πόντου.

6. Στά δυτικά παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἤκμασαν οἱ ἑλληνικές

πόλεις, στήν ἑλληνική Ἰωνία ἔζησε καί ἔδρασε ὁ Ὅμηρος (περίπου 8ος αἰ. π.Χ.) καί ἐδημιούργησε τά περίφημα ἔπη του, τήν Ἰλιάδα καί τήν Ὀδύσσεια. Τά ὁμηρικά ἔπη θεωροῦνται τά ἀρχαιότερα καί τά σπουδαιότερα ἔπη τῆς λευκῆς φυλῆς. Ἡ πνευματική καί πολιτιστική των ἀξία καί σημασία ἀναγνωρίζεται παγκοσμίως.

7. Στήν Ἰωνία ἔζησαν καί ἔδρασαν οἱ λεγόμενοι φυσικοί ἤ προσωκρατικοί φιλόσοφοι (Θαλῆς ὁ Μιλήσιος, Ἡράκλειτος ὁ Ἐφέσιος, Ἀναξίμανδρος, Ἀναξιμένης κ.λπ.), οἱ ὁποῖοι πρῶτοι ἐγκατέλειψαν τήν ἕως τότε ἐπικρατοῦσα μυθική ἑρμηνεία τοῦ κόσμου καί ἐχρησιμοποίησαν τόν ὀρθό λόγο γιά τόν σκοπό αὐτόν. Ἐκεῖνοι πρῶτοι ἔθεσαν τά θεμέλια σχεδόν ὅλων τῶν ἐπιστημῶν.

8. Οἱ φιλόσοφοι τῆς Ἰωνίας συνέλαβαν πρῶτοι τήν ἑνότητα τοῦ κόσμου, θέτοντας ὡς πρωταρχικό στοιχεῖο τοῦ σύμπαντος κάποιο θεμελιῶδες στοιχεῖο, ὅπως: τή φωτιά, τό νερό, τόν ἀέρα, τόν αἰθέρα κ.λπ., ἀπό τά ὁποῖα, ὅπως ἐπίστευαν, προῆλθαν ὅλα τά ἄλλα δημιουργήματα. Ἄν καί αὐτό τό συγκεκριμένο στοιχεῖο, τό ὁποῖο ἐθεώρησαν ὡς πρωταρχικό τῆς δημιουργίας δέν ἦταν ὀρθό, ὅμως ἡ σύλληψη γιά πρώτη φορά τῆς ἐννοίας τῆς ἑνότητας τοῦ κόσμου –ἐνίζουσα ἀντίληψη– εἶχε θεμελιώδη σημασία γιά τήν ἀνθρώπινη σκέψη, τή διανόηση καί τή φιλοσοφία γενικότερα.

9. Στή Μικρά Ἀσία διαδόθηκε ἡ ἑλληνική γλώσσα καί ὁ ἑλληνικός πολιτισμός. Εἰδικότερα κατά τήν ἐποχή τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (356-323 π.Χ.) οἱ περιοχές αὐτῆς ἐν πολλοῖς ἐξελληνίσθησαν. Μετά τόν θάνατο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου (323 π.Χ.) ἡ Μικρά Ἀσία περιῆλθε στούς Διαδόχους του, ἀρχικά στούς Πτολεμαίους καί στή συνέχεια στούς Σελευκίδες. Ἀργότερα κατελήφθη ἀπό τούς Ρωμαίους καί ἀπετέλεσε τήν Ἐπαρχία τῆς Ἀσίας μέ πρωτεύουσα τήν Ἔφεσο.

10. Ὁ Χριστιανισμός, ἡ νέα θρησκεία τῆς ἀγάπης, τῆς συγγνώμης καί τῆς συναδελφώσεως διαφόρων λαῶν καί ποικίλων παραδόσεων καί πολιτισμῶν, διεδόθη ἐνωρίς στή Μικρά Ἀσία. Σ' αὐτήν ἐκήρυξαν Ἀπόστολοι, ὅπως: ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν Παῦλος, ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ὁ Διάκονος Φίλιππος, κ.λπ., καί ἱδρύθησαν πολυάριθμες καί σημαίνουσες χριστιανικές Ἐκκλησίες. Ἤδη στήν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννου ἀναφέρεται ἡ ὕπαρξη στίς περιοχές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἑπτά καλῶς ὀργανωμένων τοπικῶν Ἐκκλησιῶν, σέ ἑκάστη τῶν ὁποίων προΐσταται καί ἕνας Ἐπίσκοπος.

11. Κατά τήν παλαιοχριστιανική ἐποχή (4ος - 6ος αἰ. μ.Χ.) ἀνηγέρθη στή Μικρά Ἀσία μεγάλος ἀριθμός χριστιανικῶν ναῶν, συνήθως στόν τύπο τῆς τρίκλιτης, ξυλόστεγης, ἑλληνιστικῆς βασιλικῆς, τά ἐρείπια τῶν ὁποίων διατηροῦνται μέχρι σήμερα. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος (4ος αἰ. μ.Χ.) ἀναφέρει, ὅτι τόσοι πολλοί χριστιανικοί ναοί, ὅσοι στή Μικρά Ἀσία, δέν ὑπῆρχαν σ' ὁλόκληρο τόν ὑπόλοιπο τότε γνωστό κόσμο. Ἡ πληροφορία αὐτή ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τόν μεγάλο ἀριθμό τῶν μέχρι σήμερα σωζομένων παλαιοχριστιανικῶν ναῶν στίς περιοχές αὐτῆς. Οἱ ναοί αὐτοί διατηροῦνται ὡς ἐπί τό πλεῖστον σέ ἐρείπια, ἐνῶ ἐλάχιστοι διατηροῦνται ἀκέραιοι ἤ σέ καλή ὁπωσδήποτε κατάσταση.

12. Ὁ μεγάλος ἀριθμός, τό μέγεθος καί ὁ πλοῦτος τῶν παλαιοχριστιανικῶν ναῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας προϋποθέτουν μεγάλο ἀριθμό χριστιανῶν, καλῶς ὀργανωμένες τοπικές Ἐκκλησίες, καθώς καί οἰκονομική, πνευματική καί γενικῶς πολιτιστική ἄνθηση. Ἀπό τῶν μέσων τοῦ 7ου αἰ. μ.Χ. καί ἐξῆς γιά πολλούς καί διαφόρους λόγους ἀρχίζει ἡ καταστροφή, ἐγκατάλειψη καί ἐρείπωση τῶν μνημείων αὐτῶν.

13. Κατά τήν κυρίως βυζαντινή καί τή μεταβυζαντινή ἐποχή συνέχισαν νά κατοικοῦν πολυάριθμοι Χριστιανοί Ὀρθόδοξοι στή Μικρά Ἀσία, συνήθως ἑλληνόφωνοι, ἀλλά καί ὁρισμένοι μή ἑλληνόφωνοι (π.χ. Καραμανλήδες), οἱ ὁποῖοι ἵδρυαν χριστιανικούς ναούς, πολλοί ἀπό τούς ὁποίους διατηροῦνται μέχρι σήμερα, ἀκέραιοι ἤ ἐρειπωμένοι. Μάλιστα ὁρισμένοι ἀπό αὐτούς μετετράπησαν σέ μουσουλμανικά Τεμένη (Τζαμιά) καί ἔτσι διετηρήθησαν, τουλάχιστον ὡς οἰκοδομήματα.

14. Ἡ Μικρά Ἀσία ἀποτελοῦσε τή σπονδυλική στήλη τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας. Αὐτή ἦταν πολυάνθρωπη καί ἐφοδίαζε τό Βυζαντινό Κράτος μέ στρατιῶτες καί ὑπαλλήλους γιά τή δημόσια διοίκηση, κληρικούς καί μοναχούς, ἐργατικά χέρια κ.λπ. Ἐπίσης μέ τά προϊόντα, τά ὁποῖα παρῆγε σέ ἀφθονία, ἐφοδιάζετο ἡ Κωνσταντινούπολη, καθώς καί οἱ μεγάλες πόλεις τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

15. Κατά τή μάχη τοῦ Μάντζικερτ (1071 μ.Χ.), κατά τήν ὁποία ὁ βυζαντινός στρατός, ὑπό τόν αὐτοκράτορα Ρωμανό τόν Διογένη (1068-1071 μ.Χ.), ὑπέστη δεινή ἧττα ἐκ μέρους τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ἄρχισε ἡ βαθμιαία παρακμή τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί ὁ σταδιακός ἐξισλαμισμός καί ἐκτουρκισμός τῶν πληθυσμῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

16. Ὑποστηρίζεται ὑπό ὁρισμένων ἱστορικῶν, ὅτι μετά τό ἔτος 1071 μ.Χ., ἡ μέχρι τότε μεγάλη καί ἰσχυρή Βυζαντινή Αὐτοκρατορία ὑπεβιβάσθη σέ ἕνα Πριγκιπάτο, τό ὁποῖο ἀντεγωνίζετο τά κρατικά μορφώματα τῆς Βαλκανικῆς χερσονήσου, τῶν Σέρβων, τῶν Βουλγάρων καί ἄλλα.

17. Ἡ Ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπό τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων (29.5.1453) ἐσήμανε καί τό τυπικό τέλος τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ὁποία ἐπί μία καί πλέον χιλιετηρίδα (325-1453 μ.Χ.) ἀπετέλει τό κέντρο τοῦ πνεύματος, τῆς τέχνης καί τοῦ πολιτισμοῦ σέ ὁλόκληρο τόν τότε γνωστό κόσμο.

18. Ἡ Βυζαντινή Αὐτοκρατορία ἐπεράτωσε τόν ὑπερχιλιετή βίο της, ἐπετέλεσε τό ἔργο της καί ὁλοκλήρωσε τήν ἀποστολή της στόν κόσμο καί ἀκολούθως ἔπαυσε μέν νά ὑφίσταται ὡς κρατικό μόρφωμα, ὅμως ὡς πολιτιστικός παράγων συνέχισε τό ἔργο της γιά μακρό χρονικό διάστημα. Μετά τήν Ἅλωση συνεχίσθηκε καί ἤκμασε ἡ μεταβυζαντινή τέχνη καί ὁ μεταβυζαντινός πολιτισμός καί ἀπέδωσε πλούσιους καρπούς.

19. Καί μετά τήν Ἅλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως στίς περιοχές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας συνέχισαν νά ἐγκαταβιοῦν Ἕλληνες Χριστιανοί Ὀρθόδοξοι καί οἱ ἑλληνικές κοινότητες προόδευσαν σέ ὅλους τούς τομεῖς. Ἡ ἑλληνική χριστιανική μειονότητα ἀπετέλει σημαντικό παράγοντα προόδου καί πολιτισμοῦ, μεταξύ τῶν ἄλλων μειονοτήτων, πού ἐγκαταβιοῦσαν στήν ἀπέραντη καί σέ μεγάλη ἀκμή εὑρισκόμενη τότε Ὀθωμανική Αὐτοκρατορία.

20. Ἡ Μικρασιατική καταστροφή τοῦ 1922 καί ἡ συνεπείᾳ αὐτῆς ἐπακολουθήσασα ἀνταλλαγή τῶν πληθυσμῶν μεταξύ τῆς Ἑλλάδος καί τῆς Τουρκίας, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα περίπου 1.500.000 Ἕλληνες Ὀρθόδοξοι Χριστιανοί νά ἐγκαταλείψουν τίς πατροπαράδοτες ἑστίες των καί νά ἔλθουν στήν Ἑλλάδα ὡς πρόσφυγες. Παράλληλα περίπου 500.000 Τοῦρκοι ἐγκατέλειψαν τήν Ἑλλάδα καί ἐγκατεστάθησαν στήν Τουρκία.

21. Στίς περιοχές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (σημερινῆς Τουρκίας) διατηροῦνται πολυάριθμες χριστιανικές ἀρχαιότητες καί μνημεῖα, πού ἀποτελοῦν ὑλικά κατάλοιπα τῶν Ἑλλήνων καί Ἑλληνοφώνων Ὀρθοδόξων Χριστιανῶν πού ἔζησαν σ' αὐτές ἐπί σχεδόν δύο χιλιε-

τηρίδες, ἐδημιούργησαν ὑψηλό πολιτισμό καί στή συνέχεια ὁ κύκλος τῆς ζωῆς των στίς περιοχές αὐτές ἐπερατώθη, μέ τόν τρόπον πού προανεφέρθη.

22. Ὁ γράφων, κατά τά τελευταῖα περίπου σαράντα ἔτη (1980-2020) εἶχε τή δυνατότητα νά ἐπισκεφθεῖ ἐπανειλημμένα τίς περισσότερες περιοχές τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί μέ μεγάλο ἐνδιαφέρον καί ἀγάπη, νά μελετήσει ἐπί τόπου τίς χριστιανικές ἀρχαιότητες, τά μνημεῖα, τήν ἱστορία καί τόν πολιτισμό πού ἀνεπτύχθη σ' αὐτές καί νά δημοσιεύσει σχετικές μελέτες.

23. Ἡ μετά χεῖρας ἐργασία ἀποτελεῖ μία ἐπί πλέον μελέτη τοῦ γράφοντος καί καρπό τῆς ἀγάπης του πρός τίς ἀρχαιότητες, τά μνημεῖα καί τόν πολιτισμό τῶν περιοχῶν τῆς ΝΔ Μικρᾶς Ἀσίας. Καί αὐτή, ὅπως καί οἱ ὑπόλοιπες σχετικές μελέτες, θά μποροῦσε νά ἀποτελέσει τό ἔναυσμα, προκειμένου νά συνεχισθεῖ ἡ ἔρευνα καί ἡ μελέτη τῶν χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων καί τῶν μνημείων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί νά φωτισθοῦν καλύτερα πολλές πλευρές τῆς τέχνης, τῆς ἱστορίας καί τοῦ πολιτισμοῦ τῶν περιοχῶν αὐτῆς.

Τό μνημεῖο τῶν Ἁρπυιῶν καί Λυκιακός τάφος στήν Ξάνθο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

Ἀρριανός, *Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις,* Βιβλίον Α΄.

Ἰ. Βολανάκης, Βαπτιστήρια 1976: Ἰ. Βολανάκης, *Τά παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος,* Ἀθῆναι 1976.

Ἰ. Βολανάκης, Μνημεῖα Μικρᾶς Ἀσίας 2000: Ἰ. Βολανάκης, «Χριστιανικά Μνημεῖα τῆς νοτιοδυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας». Ἀνάτυπο ἀπό τό *ΔΕΛΤΙΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ*, τ. 13 (Ἀθῆναι 1999-2000), σ. 11-64.

Ἰ. Βολανάκης, Ἀρχαιότητες Μικρᾶς Ἀσίας 2008: Ἰ. Βολανάκης, «Χριστιανικές Ἀρχαιότητες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας». Ἀνάτυπο ἀπό τό *ΔΕΛΤΙΟ ΚΕΝΤΡΟΥ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ*, τόμος ΙΕ΄ (Ἀθήνα 2008), σ. 163-258.

Ἰ. Βολανάκης, Καῦνος 2017: Ἰ. Βολανάκης, «Καῦνος: Μία πόλη τῆς Ροδιακῆς Περαίας - Τά παλαιοχριστιανικά μνημεῖα», *ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ*, τ. ΚΖ΄ (Ρόδος 2017), σ. 184-204.

Σπ. Βρυώνης, Ἡ παρακμή τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ 1996: Σπ. Βρυώνης, *Ἡ παρακμή τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί ἡ διαδικασία τοῦ ἐξισλαμισμοῦ (11ος ἕως 15ος αἰώνας),* Μορφωτικό Ἵδρυμα Ἐθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1996.

Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία 1909: Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης,* ἔκδοσις ὑπό Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909.

Δ. Ζακυθινός, Βυζαντινή Ἱστορία 1989: Δ. Α. Ζακυθινός, *Βυζαντινή Ἱστορία, 324-1971,* Ἀθήνα-Γιάννενα 1989.

Ἡρόδοτος, *Ἱστορίαι,* Βιβλίον Α΄ – Κλειώ.

Ἀγγ. Κιντῆ, Τουρκία: Ἀγγ. Κιντῆ, ἐπιμέλεια, *Τουρκία*, ἐκδόσεις Μπλέ, Ἀθήνα, ἄνευ χρονολογίας ἐκδόσεως.

ΝΕΑ ΔΟΜΗ: Ἐγκυκλοπαιδεία ΝΕΑ ΔΟΜΗ, Ἀθήνα ἄν. χρ. ἐκδ.

Ἀ. Ξυγγόπουλος, Σχεδίασμα 1957: Ἀ. Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα Ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετά τήν Ἅλωσιν,* Ἀθῆναι 1957.

Ὅμηρος, *Ἰλιάς.*

Ἀν. Ὀρλάνδος, Βασιλική 1-2: Ἀν. Ὀρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς μεσογειακῆς λεκάνης,* τ. 1 (Ἀθῆναι 1952), τ. 2 (Ἀθῆναι 1954).

Ἀν. Ὀρλάνδος, Μοναστηριακή Ἀρχιτεκτονική 1958: Ἀν. Ὀρλάνδος, *Μοναστηριακή Ἀρχιτεκτονική,* Ἀθῆναι 1958.

Γ. Δ. Παπαδημητροπούλου, *Συμεών τοῦ Μεταφραστοῦ,* «Ἡ ζωή καί τά θαύματα τοῦ Ἁγίου Νικολάου», ἔκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1992.

Πλάτων, *Νόμοι.*

Πλούταρχος, *Βίοι παράλληλοι.* Δίων-Βροῦτος.

Β. Στεφανίδης, Ἐκκλησιαστική Ἱστορία 1959: Β. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία. Ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον,* Ἀθῆναι 1959.

Στράβων, *Γεωγραφικά* 14 (Ἀπό τήν Ἰωνία στήν Κιλικία).

Γ. Σωτηρίου, Ἀρχαιολογία 1942: Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική καί Βυζαντινή Ἀρχαιολογία,* τ. Α΄, Ἀθῆναι 1942.

Γ. Σωτηρίου, Βασιλική 1942: Γ. Σωτηρίου, «Ἡ Βασιλική τοῦ Δουμετίου Νικοπόλεως», *Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας,* 1942.

Γ. Χατζηθεοδώρου, Ἑλληνικά τοπωνυμία 1997: Γ. Χατζηθεοδώρου, «Ἑλληνικά τοπωνύμια, ἀρχαῖα καί νέα, στίς ἀπέναντι τοῦ Καστελλορίζου ἀκτές», περιοδικόν *Καλυμνιακά Χρονικά*, τ. 12 (1997).

B. Altaner, Patrologie 1966: B. Altaner–A. Stuiber, *Patrologie*. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenvaeter, Herder, Freiburg-Basel-Wien 1966.

J. Borchhardt, *Myra*: *Eine lykische Metropole* in antiker und byzantinischer Zeit, Berlin 1975, (Istanbuler Forschungen), Band 30.

Ch. Delvoye, Βυζαντινή Τέχνη 1994: Ch. Delvoye, *Βυζαντινή Τέχνη,* Ἀθήνα 1994.

K. Dörtlük, Antalya 1989: K. Dörtlük, *Antalya: Lykien – Pisidien – Pamphylien, Antike Städte Führer,* Konstantinopel 1989.

J. Freely, Μικρά Ἀσία 2008: J. Freely, *Μικρά Ἀσία. Ταξίδι στήν Ἱστορία της,* Ἀθήνα 2008.

R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική καί Βυζαντινή Ἀρχιτεκτονική,* Ἀθήνα 1998.

G. Ostrogorsky, Byzantinische Geschichte 1965: G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates,* C. H. Beck, Muenchen 1965.

G. Parthey, Ἱεροκλέους Συνέκδημος 1967: G. Parthey, *Hieroclis Synecdemus et notitiae Graecae episcopatuum. Accedunt Nili Doxapatrii notitia Patriarchatuum et locorum nomina immutata, ex recognitione*, Amsterdam 1967.

P.G.: J.-P. Migne, *Patrologiae Cursus Completus,* Series Graeca, τ. 1-161, Paris 1857 κ.ἑ.

J. Raeder, Byzantinische Münzen 1987: J. Raeder, *Die byzantinischen Münzen im Kestner-Museum Hannover,* Hannover 1987.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΤΣΑΠΗ
Θεολόγος

Η ΑΓΓΕΛΟΛΟΓΙΑ ΣΤΟΝ ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΟ ΚΟΣΜΟ*

Ἡ ἀντίληψη ὅτι παράλληλα μέ τόν αἰσθητό κόσμο ὑπάρχει καί ἕνας νοητός ἤ πνευματικός κόσμος, μή ὑποκείμενος στούς νόμους τῆς ἀναγκαιότητας, οἱ ὁποῖοι διέπουν τήν ὑλική φύση, εἶναι κοινή σέ ὅλες σχεδόν τίς θρησκεῖες καί τίς μυθολογικές παραδόσεις τῶν λαῶν[1]. Ἀναφέρουμε ἐνδεικτικά μερικά στοιχεῖα:

Οἱ ἀρχαῖοι Ἀλταϊκοί λαοί, πού κατοικοῦσαν στήν Ἀνατολική Ρωσία, στήν Κίνα καί στή Μογγολία, πίστευαν σ᾽ ἕνα οὐράνιο Μεγάλο Θεό, δημιουργό καί παντοδύναμο, τόν ὁποῖο συνήθως ἀποκαλοῦσαν Οὐρανό, ἤ μέ κάποιο ἐπίθετο, πού φανέρωνε κάποια χαρακτηριστική του ἰδιότητα, ὅπως Ὕψηλός, Φωτεινός, Ἀνυψωμένος κ.λπ. Αὐτός ὁ Θεός κατοικεῖ στόν ἀνώτερο οὐρανό καί ἔχει στή διάθεση του ἕνα πλῆθος ἀπό Υἱούς ἤ ἀγγελιαφόρους, πού εἶναι ὑποτακτικοί του καί κατοικοῦν σέ κατώτερους οὐρανούς. Οἱ Υἱοί τοῦ Θεοῦ, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμός καί τά ὀνόματα ποικίλλουν στίς μυθολογίες τῶν διαφόρων φυλῶν, εἶναι κυρίως ἀγγελιαφόροι τοῦ Θεοῦ καί ἔχουν ὡς ἀποστολή τους νά ἐπιβλέπουν καί νά βοηθοῦν τούς ἀνθρώπους[2].

Στούς πρωτόγονους εἰδωλολατρικούς λαούς τῆς Ἀνατολῆς, ἀκό-

---

* Τό παρόν ἄρθρο ἀποτελεῖ ἐπιτομή τοῦ κειμένου τῆς διδακτορικῆς μου διατριβῆς μέ θέμα: *«Ἡ περί τῶν ἀγγέλων διδασκαλία Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καί Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου»* μέ ἐπιβλέποντα καθηγητή τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ΕΚΠΑ κ. Κωνσταντῖνο Λιάκουρα.

1. Eliade M., *Images and Symbols,* Princeton 1993, σσ. 28-29.

2. Eliade M., *Σαμανισμός*, Ἀθῆναι 1978, σ. 20.

μη καί τῆς Ἀμερικῆς (ὅπως π.χ. στούς Ἰνδιάνους τῆς Καλιφόρνιας) ὑπῆρχε καί ἕνα ἄλλο παρακλάδι τῆς θρησκείας, ὁ σαμανισμός[3]. Οἱ λαοί αὐτοί πίστευαν ὅτι τά πνεύματα ἐπηρεάζουν τή ζωή τῶν ἀνθρώπων, ὅτι οἱ ἀσθένειες ὀφείλονται στά κακά πνεύματα. Θεραπευτής, ἰατρός, ἀλλά καί σοφός καί μάντης ἦταν ὁ σαμάνος, ὁ ὁποῖος μποροῦσε νά ἐπικοινωνεῖ μέ τά πνεύματα καί νά τά ἐξευμενίζει. Ὁ σαμάνος, κατά τήν πίστη τῶν λαῶν αὐτῶν, ἦταν μεσολαβητής μεταξύ οὐρανίου καί ἐπίγειου κόσμου. Εἶχε κάποια ὑπερφυσική δύναμη καί μποροῦσε νά ταξιδεύει στόν οὐρανό, νά ὁδηγεῖ ἐκεῖ τίς ψυχές τῶν ἀρρώστων καί νά τίς θεραπεύει. Ἐπίσης μποροῦσε νά προβλέπει τό μέλλον. Ὁ σαμάνος ἀνέβαινε στόν οὐρανό μέ τή βοήθεια κάποιου πνεύματος, ἀλλά καί μέσῳ μιᾶς ἐκστατικῆς καταστάσεως, στήν ὁποία περιερχόταν ἔπειτα ἀπό εἰδική τελετή. Ἄκουγε ἀκόμη τραγούδια καί τούς ἤχους τυμπάνων, χόρευε, ἔκανε χρήση ναρκωτικῶν, καπνοῦ κ.λπ. καί ἔτσι περιερχόταν σέ ἔκσταση, σέ μιά κατάσταση λιποθυμίας καί παραισθήσεως. Τότε πίστευε ὅτι ἡ ψυχή του ἀνεβαίνει στόν οὐρανό, ἐπικοινωνεῖ μέ τά πνεύματα, τά ἐξευμενίζει καί παίρνει πάλι ὑγιῆ τήν ψυχή τοῦ ἀρρώστου. Οἱ σαμάνες ἦσαν κάτι σάν μάντεις, σοφοί, ἰατροί, μάγοι. Ἐπικοινωνοῦσαν μέ τά πνεύματα μέ τή βοήθεια ἑνός πνεύματος, πού ἦταν προστάτης τους. Τό πνεῦμα αὐτό καί ἄλλα πνεύματα τόν βοηθοῦσαν στό κοσμικό του ταξίδι.

Κατά τόν καθηγητή Βασίλειο Βέλλα, οἱ ἀρχαῖοι λαοί τῆς Παλαιστίνης καί τῆς λοιπῆς Μέσης καί Ἐγγύς Ἀνατολῆς Χαναναῖοι, Φιλισταῖοι, Ἀσσύριοι, Βαβυλώνιοι, Αἰγύπτιοι καί Ἄραβες, ἦσαν πολυθεϊστές. Οἱ λαοί αὐτοί, παράλληλα πρός τήν πίστη τους σέ πολλούς Θεούς, πίστευαν καί σέ δαίμονες, *«ἐκ τῶν ὁποίων πολλούς μέν ἐξεδέχοντο ὡς καλούς, ἄλλους δέ ὡς κακούς»*[4]. Οἱ δαίμονες, κατά τίς ἀντιλήψεις τῶν εἰδωλολατρῶν, κατοικοῦσαν σέ βράχους, δένδρα, πηγές κ.λπ. Οἱ ἀγαθοί δαίμονες, πού ἦσαν κάτι ἀνάλογο μέ τούς ἀγγέλους τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, προστάτευαν τούς ἀνθρώπους. Κάθε ἄνθρωπος εἶχε τόν δικό του Θεό ἤ δαίμονα ὡς προστάτη, ὁ ὁποῖος μεσίτευε γι᾽ αὐτόν στούς ἀνώτερους Θεούς. Ὑπῆρχαν καί Θεοί προστάτες τοῦ οἴκου, τῶν πόλεων καί τῶν ἐθνῶν.

Οἱ ἀρχαῖοι λαοί τῆς Ἀνατολῆς παρουσίαζαν συχνά τούς ἀγγέλους ὡς κατώτερους Θεούς-προστάτες τῶν ἀνθρώπων. Οἱ λαοί αὐτοί

3. Eliade M., ὅ.π., σσ. 73-74.

4. Βέλλας Β., *Ἑβραϊκή Ἀρχαιολογία,* Ἀθῆναι 1980, σ. 84.

σχημάτισαν μιά *ἀγγελολογία* συγγενική μέ αὐτή τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Γι' αὐτό ἡ Ἐγγύς καί ἡ Μέση Ἀνατολή θεωρεῖται ὡς τό λίκνο τῆς ἀγγελολογίας. Συχνά παρουσιάζουν τούς ἀγγέλους ὡς κατωτέρους Θεούς, πού προστατεύουν τούς ἀνθρώπους. Οἱ θρησκεῖες τους πάντως ἐξελίχθηκαν μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου. Ἀρχικά ἦσαν φυσιολατρικές, λάτρευαν δηλαδή τή φύση, φυσικά ἀντικείμενα, ζῶα καί φυτά, (πρωτόγονος ἀνιμισμός). Ἔπειτα δημιούργησαν ἱεραρχία ἀνωτέρων καί κατωτέρων Θεῶν, πού ἀποτελοῦσαν μιά κοινωνία παρόμοια μέ τήν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Ἀνώτατος Θεός ἔμοιαζε μέ Μονάρχη, πού εἶχε ὡς αὐλικούς καί ὑπηρέτες του τούς κατώτερους Θεούς, καί τούς ἀνθρώπους ὡς δούλους. Οἱ Ἀσσύριοι εἶχαν ἀνώτερο Θεό τόν Ἀσσούρ, ἔπειτα πῆραν τόν Θεό τῶν Βαβυλωνίων Μαρδούκ, πού ἦταν Θεός τοῦ οὐρανοῦ.

Στήν Οὐγαρίτιδα, πόλη τῆς Συρίας, τοῦ 14ου αἰῶνα π.Χ., πίστευαν ὡς ἀνώτατο Θεό τόν Ἔλ, πού εἶχε ὡς Υἱούς τό σύνολο τῶν ἄστρων. Ἔπειτα τόν ἀντικατέστησαν μέ τόν Βάαλ. Στά Οὐγαριτικά κείμενα τοῦ 14ου αἰῶνα π.Χ. οἱ ὑπόλοιποι Θεοί παρουσιάζονται ὡς πρέσβεις τοῦ μεγίστου Θεοῦ. Στά κείμενα αὐτά ἀπαντᾶμε γιά πρώτη φορά τό ρῆμα LA'AKA, ἀπό τό ὁποῖο κατάγεται τό Ἑβραϊκό MALEAK ἤ MAL'AK, πού σημαίνει ἄγγελος, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια.

Οἱ Ἀσσύριοι καί οἱ Βαβυλώνιοι πίστευαν καί αὐτοί σέ ἀνωτέρους καί κατωτέρους Θεούς. Οἱ κατώτεροι Θεοί ἦσαν προστάτες τῶν ἀνθρώπων καί τῶν πόλεων. Πίστευαν ἀκόμη καί στούς δαίμονες, πού ἦσαν κακά πνεύματα καί προσπαθοῦσαν νά διώξουν τούς Θεούς-προστάτες καί νά κυριεύσουν τό σῶμα καί τήν ψυχή τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἄνθρωποι γιά νά ἀποτρέψουν τά κακά πνεύματα φοροῦσαν φυλακτά καί συμβουλεύονταν τούς μάγους, οἱ ὁποῖοι ἔδιωχναν μέ ἐξορκισμούς καί μαγικά μέσα τά κακά πνεύματα. Πιό πολύ ἀπό ὅλους οἱ Βαβυλώνιοι πίστευαν στά οὐράνια πνεύματα, πού τά θεωροῦσαν κατώτερα ἀπό τούς Θεούς καί ὡς μεσολαβητές μεταξύ Θεῶν καί ἀνθρώπων. Τά πνεύματα αὐτά ὀνομάζονται μέ τά ἰδεογράμματα UDUG καί LAMA καί θεωροῦνταν προστάτες τῶν ἀνθρώπων, τῶν κατοικιῶν, τῶν ναῶν, τῶν πόλεων, ἀκόμη καί τῶν ἐθνῶν. Τά ἀγαθά πνεύματα, πού προστάτευαν τόν ναό τοῦ ἀνωτέρου Θεοῦ τῶν Ἀσσυρίων, τοῦ Ἀσσούρ, εἰκονίζονταν μέ ἀγάλματα, πού ὑπῆρχαν στήν εἴσοδο τοῦ ναοῦ καί εἶχαν τή μορφή σφίγγας, μέ κεφάλι ἀνθρώπου, σῶμα ταύρου καί φτερά ἀετοῦ. Αὐτά τά ὀνόμαζαν KARIBU,

πού στά Ἑβραϊκά ὀνομάσθηκαν KERIBU, δηλαδή Χερουβίμ. Αὐτά προστάτευαν καί τόν ναό τοῦ Σολομῶντα καί εἶχαν τοποθετηθεῖ στήν Κιβωτό τῆς Διαθήκης. Ἐδῶ βλέπουμε κάποια ἐπίδραση τῆς ἀγγελολογίας τῶν Βαβυλωνίων στούς Ἑβραίους, δηλαδή στά ὀνόματα τῶν ἀγγέλων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Ἰδιαίτερα σημαντική εἶναι ἡ παρουσία ἀγγέλων στόν Ζωροαστρισμό[5], τή θρησκεία τῶν Περσῶν. Σ᾽ αὐτή ὑπέρτατος Θεός ἦταν ὁ Ζαρατούστρα, τόν ὁποῖο οἱ Ἕλληνες ὀνόμασαν Ζωροάστρη. Ζαρατούστρα σημαίνει αὐτόν πού ἔχει ἰσχνές καμῆλες. Φαίνεται ὅτι ὁ Ζωροάστρης καταγόταν ἀπό πτωχή ἀγροτική οἰκογένεια. Οἱ ἐρευνητές σήμερα πιστεύουν ὅτι καταγόταν ἀπό βασιλική οἰκογένεια. Ἡ ἀρχαία ἑλληνική παράδοση λέει ὅτι ἔζησε 5.000 χρόνια πρίν ἀπό τόν Πλάτωνα, ἀλλά σήμερα πιστεύεται ὅτι ἔζησε τόν 7ο ἤ 6ο αἰῶνα π.Χ. ἀλλά ἐπικράτησε στήν Περσία στήν ἐποχή τοῦ Δαρείου τοῦ Α΄. Ὁ Ζαρατούστρα ἔγραψε τήν Ἀβέστα, δηλαδή τό βιβλίο τῆς γνώσεως καί τῆς σοφίας, πού περιέχει μύθους γιά τούς Θεούς, γιά τή δημιουργία τοῦ κόσμου, ἠθικές διδασκαλίες, ὕμνους καί προσευχές. Μέ αὐτό τό πολύτιμο βιβλίο ὁ Ζωροάστρης ἀντικατέστησε τήν παλαιά φυσιολατρική θρησκεία μέ ἄλλη πιό πνευματική, πού διδάσκει τήν ὕπαρξη πολλῶν Θεῶν, ἀνωτέρων καί κατωτέρων. Ἀνώτατος Θεός ἦταν ὁ Ἀχούρα Μάσδα, τόν ὁποῖο οἱ Ἕλληνες ὀνόμασαν Ὡρομάσδη. Ἀχούρα Μάσδα σημαίνει Κύριος, σοφός. Αὐτός ἦταν ἀγαθός, Θεός τοῦ φωτός, εἶχε δέ στήν ὑπηρεσία του Ἀρχαγγέλους καί ἄλλους κατωτέρους Θεούς καί ἀγαθοποιά πνεύματα, πού προστάτευαν τούς ἀνθρώπους. Ἀντίπαλος τοῦ Ἀχούρα Μάσδα ἦταν ὁ Ἄγγρα Μαϊνιού, τόν ὁποῖο οἱ Ἕλληνες μετέφρασαν Ἀριμάν. Αὐτός ἦταν τό πνεῦμα τοῦ κακοῦ, πού πολεμοῦσε τό ἀγαθό. Δηλαδή οἱ Πέρσες πίστευαν σέ μιά ἠθική διαρχία, στήν ὕπαρξη ἀγαθῶν καί καλῶν Θεῶν, πού κυβερνοῦν τόν κόσμο, καί ὅτι ὑπάρχει αἰώνιος πόλεμος τοῦ ἀγαθοῦ μέ τό κακό.

Οἱ Πέρσες πίστευαν ἀκόμη ὅτι ὁ Ἀχούρα Μάσδα βοηθεῖται στό ἔργο του ἀπό ἑπτά οὐράνιες δυνάμεις, τούς Ἀμέσα Σπέντα ἤ Ἀρχαγγέλους. Κάθε Ἀρχάγγελος συμβολίζει μιά ἔννοια, μιά ἰδιότητα τοῦ Θεοῦ. Ὁ πρῶτος Ἀρχάγγελος SPENTA MAINYU πολεμᾶ τό πνεῦμα τοῦ κακοῦ ANGRA MAINYU, πού ἦταν πρῶτα ἀγαθό πνεῦμα, ἀλλά ἐπαναστάτησε κατά τοῦ ὑψίστου Θεοῦ καί συμπαρέσυρε στήν πτώ-

5. Dumézil G., *Naissance d'Archanges,* Paris 1945.

ση του καί ἄλλους Θεούς, πού ἔγιναν δαίμονες. Ἐκτός ἀπό τούς Ἀρχαγγέλους «Ἀμέσα Σπέντα», ὑπάρχουν καί οἱ «YAZATAS» (Μίθρας, Ἀτάρ, Βαγιοῦ καί ἄλλοι), πού βοηθοῦν τόν Ὕψιστο Θεό στό κοσμογονικό του ἔργο, καί συμπαρίστανται στούς ἱερεῖς κατά τή διάρκεια τῆς λατρείας[6]. Ἐπίσης σημαντικό ρόλο παίζουν καί τά προγονικά πνεύματα, πού προστατεύουν τίς ψυχές τῶν ζωντανῶν καί τῶν νεκρῶν καί ἀποτελοῦν τόν στρατό τοῦ Μίθρα. Αὐτά ταυτίζονται μέ τούς φύλακες ἀγγέλους, βοηθούς τοῦ SPENTA MAINYU στήν κοσμική μάχη κατά τοῦ κακοῦ. Στά ζωροαστρικά κείμενα παρουσιάζονται ὡς ἱππεῖς, πού προστατεύουν τόν οὐρανό ἀπό τήν εἰσβολή τῶν δυνάμεων τοῦ κακοῦ[7]. Ἡ ἀγγελολογία τῶν Περσῶν φαίνεται ὡς συνέχεια τῆς ἀγγελολογίας τῶν Βαβυλωνίων καί αὐτή φαίνεται ὅτι ἐπέδρασε πολύ στήν ἀγγελολογία τῶν Ἑβραίων (βαβυλώνιος αἰχμαλωσία, σχέσεις μέ Πέρσες κ.λπ.). Συνετέλεσε ὄντως στή διαμόρφωσή της, ἀλλά διαφέρει πολύ ἀπό αὐτές, διότι ἡ Παλαιά Διαθήκη δέν ἔχει μυθολογικά καί μαγικά στοιχεῖα.

Γιά τή δήλωση τοῦ πνευματικοῦ κόσμου στά ἑλληνικά χρησιμοποιοῦνται οἱ λέξεις *«πνεῦμα», «ἄγγελος»* καί *«δαίμων»*. Τό *«πνεῦμα»* σημαίνει τό φύσημα τοῦ ἀνέμου, τό πνευματικό ἄυλο ὄν[8]. Ἡ λέξη *«ἄγγελος»* προέρχεται ἀπό τό ρῆμα *«ἀγγέλλω»*, πού σημαίνει *«ἀναγγέλλω»* καί δηλώνει τόν ἀγγελιαφόρο ἤ τόν ὑπηρέτη τῶν Θεῶν[9], καί ὅπως γίνεται σαφές δέν φανερώνει τήν οὐσία τους, ἀλλά τό ἔργο τους. Τό *«δαίμων»* ἴσως προέρχεται ἀπό τό ρῆμα *«δαίω»* (= χωρίζω) καί σημαίνει τόν Θεό, τήν ἀπρόσωπη θεία δύναμη, τό προστατευτικό (ἤ φθοροποιό) πνεῦμα[10].

Στήν ἀρχαία Ἑλληνική θρησκεία παρατηρεῖται ἐπίσης ἡ πίστη στήν ὕπαρξη θεῶν-ἀγγελιαφόρων, καθώς καί δαιμόνων. Στόν Ὅμηρο, οἱ ἄνθρωποι πού στέλνονται ἀπό τόν Βασιλέα ὡς ἀγγελιαφόροι ὀνομάζονται *«Διός ἄγγελοι καί ἀνδρῶν»*[11].

---

6. Breuil P. du, *Des Dieux de l'ancien Iran aux saints du Bouddhisme, du Christianisme et de l'Islam,* Paris 1989, σ. 47.

7. Breuil P. du, ὅ.π., σ. 47.

8. Liddell H. - Scott R. - Κωνσταντινίδης Α., *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης,* τ. Γ΄, σ. 612.

9. Ὅ.π., τ. Α΄, σ. 15. Ἴσως ἡ λέξη εἶναι συγγενής μέ τό περσικό «ἄγγαρος» (= ἔφιππος ταχυδρόμος τοῦ βασιλιᾶ) καί τό σανσκριτικό angiras (ὅ.π., σσ. 13 καί 15).

10. Ὅ.π., σσ. 550 καί 551.

11. Ὅμηρος, *Ἰλιάς,* Α΄ 334, Β΄ 286 κ.ἀ.

Στόν Ἡσίοδο ἀναφέρονται ἄγγελοι, πού εἶναι *«ἀθάνατοι Ζηνός φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων»*[12]. Κατ' ἐξοχήν ἀγγελιαφόρος τοῦ Δία καί τῆς Ἥρας ἦταν ἡ Ἶρις[13], ἡ ὁποία εἶχε διάφορα ἐπίθετα, ὅπως χρυσόπτερος, ἀελλόπους κ.λπ. Ἄλλος Θεός κατ' ἐξοχήν ἀγγελιαφόρος τῶν Θεῶν ἦταν ὁ Ἑρμῆς[14], ὁ ὁποῖος φοροῦσε πτερωτά σανδάλια, γιά νά πετᾶ καί νά πηγαίνει γρήγορα, ὅπου τόν στέλνει ὁ Δίας ἤ ἄλλοι Θεοί. Στά χέρια του κρατοῦσε τό κηρύκειο, τό ὁποῖο συμβολίζει τήν ἰδιότητα τοῦ κήρυκα τῶν Θεῶν. Ἐκτός ἀπό αὐτό ὁ Ἑρμῆς ἦταν καί ψυχοπομπός, μετέφερε τίς ψυχές τῶν νεκρῶν στόν Ἅδη. Ἡ ἰδιότητα αὐτή στά χρόνια τοῦ χριστιανισμοῦ ἀποδόθηκε στόν Ἀρχάγγελο Μιχαήλ, πού ἀντικατέστησε τόν Ἑρμῆ[15]. Ὁ Ἑρμῆς ἐθεωρεῖτο καί ὡς Θεός τοῦ ἐμπορίου καί τῶν γραμμάτων, ὡς κερδῷος καί λόγιος Θεός. Γι' αὐτό στά χρόνια τοῦ συγκρητισμοῦ τῶν θρησκειῶν, κατά τούς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες, ὁ Ἑρμῆς πῆρε τίς ἰδιότητες τοῦ Αἰγυπτιακοῦ Θεοῦ Θώτ καί ὀνομάσθηκε Ἑρμῆς ὁ Τρισμέγιστος, Θεός τῆς σοφίας, μιᾶς μυστικῆς καί ἀπόκρυφης σοφίας, ἀλλά καί τῶν ἐπιστημῶν καί τῆς μεταφυσικῆς[16].

Ὅσον ἀφορᾶ τούς δαίμονες, ὁ Nilson γράφει ὅτι αὐτοί ἐμφανίζονται συχνά μέ μορφή ζώου ἤ ἀνθρώπου, π.χ. ἡ Ἄρτεμις συνοδεύεται ἀπό νύμφες καί ζῶα (*«πότνια θηρῶν»*), ἐνῶ *«οἱ μῦθοι ἀναφέρονται στά πνεύματα τῆς βλαστήσεως»*. Ἦσαν δυνάμεις, δηλαδή, πού ὑπῆρχαν στή φύση.

«Ἡ πίστη στούς δαίμονες γεμίζει τόν κόσμο μέ πνεύματα», ὅπως γράφει ὁ Nilson. Ὑπάρχουν *«στήν ἔρημο, στά βουνά, στά δάση, στό νερό, στά ποτάμια, στίς πέτρες, στά δένδρα, στίς πηγές»*. Τούς ἐξευμενίζουν μέ μαγικές τελετές. Τά πνεύματα τῆς βλαστήσεως ὑπάρχουν στά φυλλώματα τῶν δένδρων, στό σιτάρι τῶν ἀγρῶν. Οἱ Νύμφες στά δένδρα καί στίς πηγές, οἱ Σειληνοί στίς πηγές, οἱ Σάτυροι ἦταν δαίμονες τῆς γονιμότητας. Ὑπάρχουν Θεοί καί δαίμονες προστάτες τῶν ἀνθρώπων, ὅπως π.χ. οἱ ἐφέστιοι Θεοί (Ἑστία κ.λπ.). «Οἱ λέξεις *Θεός*

12. Ἡσίοδος, *Ἔργα καί Ἡμέραι,* 249-257.

13. Ὅμηρος, *Ἰλιάς*, Θ΄ 397-398.

14. Ὅμηρος, *Ὀδύσσεια*, Α, 84-85.

15. Dieterich A., *Nekyia*, Leipzig 1913, σ. 172 ff.

16. Fauré P., *Les anges,* σ. 18. Ἀντίθετα ὅμως ὁ Luther H. M. ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Ἑρμῆς Τρισμέγιστος ἀντιπροσώπευε στή συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου τῆς Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς τό πνεῦμα τοῦ Θεοῦ, μέ τήν ἔννοια πού δίνει ἡ Γένεσις εἰς α2: Luther H. M., *Hellenistic Religions,* Oxford 1987, σ. 147.

καί *δαίμονας* χρησιμοποιοῦνται ἡ μία γιά τήν ἄλλη» στά ἀρχαῖα ἑλληνικά. Οἱ δαίμονες δέν ἔχουν ἀτομικότητα, ἐνῶ οἱ Θεοί εἶναι προσωπικοί. «Ἡ διαχωριστική γραμμή ἀνάμεσα σέ Θεούς καί δαίμονες εἶναι ἀβέβαιη». Οἱ ἥρωες καί οἱ τοπικοί Θεοί εἶναι προστάτες καί πόλεωνκρατῶν[17]. Ὁ Decharme γράφει ἀκόμα ὅτι οἱ δαίμονες ἐξέφραζαν τίς ἐντυπώσεις πού προκαλοῦσαν στούς ἀνθρώπους τά φυσικά φαινόμενα. Πίσω ἀπό κάθε φυσικό φαινόμενο οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἔβλεπαν μιά θεότητα, κι αὐτό γιατί εἶχαν μαγική ἀντίληψη τοῦ κόσμου[18].

Ἐκτός ἀπό τίς μυθολογικές ἀφηγήσεις, ἡ δαιμονολογία καί ἡ ἀγγελολογία παρουσιάζεται καί στούς φιλοσόφους. Ὁ Πυθαγόρας[19], ὁ Χρύσιππος καί ὁ Ἐπίκτητος δέχονταν τήν ὕπαρξη δαιμόνων, δηλαδή κατώτερων Θεῶν, πού ἦσαν ὅμως ἀνώτεροι ἀπό τούς ἀνθρώπους. Οἱ δαίμονες ἦσαν ὑπερφυσικά ὄντα, μέ πάθη ἀνθρώπινα[20]. Ὁ Θαλῆς ὁ Μιλήσιος ἔλεγε ὅτι *«τά πάντα πλήρη θεῶν εἶναι»*[21], πίστευε δηλαδή ὅτι ὁ κόσμος εἶναι ἔμψυχος (πανθεϊσμός, ὑλοζωϊσμός). Ὁ Σωκράτης πίστευε ὅτι ἔχει δαιμόνιο, δηλαδή φύλακα ἄγγελο, πού τόν ἀπέτρεπε νά πράξει κάτι, πού θά ἦταν κακό. Κατά τόν Ξενοφῶντα ὅμως τό δαιμόνιο τοῦ Σωκράτη, ὄχι μόνο τόν ἀπέτρεπε ἀπό τό κακό, ἀλλά καί τόν προέτρεπε στό καλό. Ὁ Πλάτων δεχόταν τήν ὕπαρξη προσωπικῶν δαιμόνων, ὅπως π.χ. τό δαιμόνιο τοῦ Σωκράτη, οἱ ὁποῖοι προστάτευαν καί συμβούλευαν τούς ἀνθρώπους. Αὐτοί, ἀκόμα, εἶναι ἐκεῖνοι πού ὁδηγοῦν καί τίς ψυχές στόν Ἅδη[22]. Τή θεωρία αὐτή γιά τούς προσωπικούς δαίμονες, δηλαδή τούς προστάτες ἀγγέλους υἱοθέτησε ἀργότερα καί ὁ Πλωτῖνος (205-270 μ.Χ.) ὁ ἱδρυτής τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐπέδρασε καί στή χριστιανική θεολογία.

Στή λατινική γλῶσσα γιά τή λέξη *«πνεῦμα»* χρησιμοποιεῖται τό spiritus, πού σημαίνει πνεῦμα, ἀέρας, θεῖο πνεῦμα, θεία ἐπίπνοια,

17. Nilson M. P., *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Θρησκείας,* ἐκδ. Παπαδήμα, Ἀθήνα 2004[10], σσ. 40, 118, 119, 123, 176 καί 43.

18. Decharme P., *Ἑλληνική Μυθολογία,* Ἑλληνική Ἔκδοση «Συρόπουλος-Κουμουνδουρέας», Ἀθήνα 1957, σσ. 38-330, 425-436, 552-559 καί 570-761.

19. Comford F. M., *Mysticism and Science in the Pythagorean Tradition*, Classical Quarterly 1922-23, vii.

20. Conway R. S., *From Orpheos to Cicero,* εἰς Bulletin of the John Rylands Library, 1933, σσ. 67-90 καί ἰδίως 77-80.

21. Ἀριστοτέλης, *Περί ψυχῆς,* 411 α7. Diels Hermann, *Doxographi Graeci,* Berolini 1879, σ. 301.

22. Πλάτων, *Φαίδων*, 53.

νοῦς (πρβλ. Spiritus Sanctus = Ἅγιο Πνεῦμα)[23]. Ἡ λέξη anima (ἀρσ. καί θηλ.), σημαίνει καί αὐτή πνεῦμα, ἀναπνοή, ψυχή, ἐνῶ στόν πληθυντικό animae σημαίνει τόσο τίς ψυχές τῶν νεκρῶν, ὅσο καί τά πνεύματα, «*τοὐτέστιν ἔμψυχα ὄντα*»[24]. Γιά τή λέξη «ἄγγελος» χρησιμοποιεῖται τό nuntius, πού προέρχεται ἀπό τό ρῆμα nuntio (= ἀγγέλλω) καί σημαίνει ἄγγελος, ἀγγελία, ἄγγελμα[25], ἐνῶ γιά τή δήλωση τῶν «δαιμόνων» χρησιμοποιεῖται ἡ φράση manes lemures[26].

Οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι, ὅπως ὅλοι οἱ πρωτόγονοι λαοί, ἦσαν ἀνιμιστές. Πίστευαν στήν ὕπαρξη πνευμάτων (NUMINA), στά ὁποῖα δέν ἔδιναν ἀνθρώπινη μορφή. Πίστευαν ὅτι ὁ κόσμος εἶναι γεμᾶτος ἀπό πνεύματα καί ὅτι αὐτά κατοικοῦν σέ δένδρα, πηγές, ποταμούς, δάση, οἰκίες, ἀκόμη καί στόν οὐρανό. Κάθε πνεῦμα εἶχε ἕνα ὄνομα καί σχετιζόταν μέ ὁρισμένες ἀγροτικές κυρίως ἐργασίες, ἀλλά καί μέ τήν ὅλη ζωή τῶν ἀνθρώπων. Σέ κάθε ἐκδήλωση τῆς ζωῆς ἔβλεπαν τήν παρουσία πνευμάτων[27]. Κάθε τόπος εἶχε τούς δικούς του Θεούς. Ὑπολογίζεται ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι εἶχαν περίπου 30.000 Θεούς ἤ πνεύματα. Κάθε ἄνθρωπος εἶχε τό δικό του πνεῦμα-ψυχή ἤ φύλακα ἄγγελο. Πίστευαν μάλιστα ὅτι καθένας εἶχε δύο πνεύματα, ἕνα καλό, πού τόν παρωθοῦσε στό καλό, καί ἕνα κακό, πού τόν προέτρεπε στό κακό[28]. Κατά τόν 3ο αἰῶνα π.Χ. γνώρισαν τούς Θεούς τῶν Ἑλλήνων καί ταύτισαν μερικούς δικούς τους Θεούς μέ τούς ἑλληνικούς, καί τούς ἔδωσαν ἀνθρώπινη μορφή. Ἐπίσης τούς ἔφτιαξαν ναούς καί ἀγάλματα. Ἔπειτα μέ τήν κατάκτηση τῆς Ἀνατολῆς (Μ. Ἀσίας, Συρίας, Αἰγύπτου κ.λπ.) πῆραν καί τούς Ἀνατολικούς Θεούς (Κυβέλη, Ἄττι, Ὄσιρι, Ἴσιδα, Μίθρα κ.λπ.). Ἀκόμη μιμήθηκαν κάπως παραλλαγμένες καί τίς θρησκευτικές τους τελετές, τά μυστήρια, τή μαντεία κ.λπ. Κατά τόν 2ο αἰῶνα μ.Χ. στή Ρώμη ἐπικρατεῖ ὁ συγκρητισμός τῶν θρησκειῶν. Ἡ παλαιά θρησκεία, ἡ πίστη στά πνεύματα ἐξασθένισε κάπως, ἀλλά δέν ἔπαυσαν νά λατρεύουν ἀκό-

23. Οὐλέριχος Ἐρ. - Κουμανούδης Στέφ., *Λεξικόν Λατινοελληνικόν,* Ἀθῆναι 1884, τ. Β΄, σ. 387.

24. Ὅ.π., τ. Α΄, σ. 52.

25. Ὅ.π., τ. Β΄, σ. 79.

26. Liddell H. - Scott R. - Κωνσταντινίδης Α., *Μέγα Λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης,* τ. Γ΄, σ. 612.

27. Durant Will, *Παγκόσμιος Ἱστορία τοῦ Πολιτισμοῦ,* τ. Γ΄. «Ἡ κλασική μας κληρονομιά, Ρώμη», Ἀθῆναι 1958, σ. 76. Ἐπίσης, *ΘΗΕ,* τ. 10, σσ. 229 κ.ἑξ.

28. Durant Will, ὅ.π., τ. Γ΄, σσ. 76-81.

μη τά πνεύματα τῆς παραδοσιακῆς τους θρησκείας μέ τίς παραδοσιακές τελετές[29].

Συμπερασματικά, ἐπισημαίνουμε ὅτι μέ τά ὅσα παραπάνω ἀναφέραμε ἐπιβεβαιώνεται αὐτό πού στήν ἀρχή εἴπαμε, ὅτι δηλαδή ἡ πίστη τῶν εἰδωλολατρικῶν θρησκειῶν στήν ὕπαρξη «πνευμάτων» («ἀγγέλων» κατά τήν ἑλληνική ὁρολογία, ἡ ὁποία δηλώνει ἁπλῶς τό ἔργο πού ἐπιτελοῦν καί ὄχι τήν οὐσία τους) εἶναι διάχυτη σέ πολλούς λαούς.

Παρατηροῦμε ὅτι οἱ ἀρχαῖοι λαοί φαντάστηκαν τά πνεύματα μέ ποικίλες μορφές (ἄψυχων ἀντικειμένων, φυτῶν, ζώων, ἀνθρώπων), καί μέ μιά κάποια θεϊκή ἰδιότητα καί δύναμη. Ἀνάμεσα στούς πολλούς Θεούς τῶν εἰδωλολατρικῶν θρησκειῶν, ἕνας εἶναι ἀνώτερος καί ὑπερέχει, κυβερνᾶ τούς ἄλλους. Τέτοιος π.χ. στούς ἀρχαίους Ἕλληνες ἦταν ὁ Δίας, ὁ ὁποῖος κατά τόν Ὅμηρο ἦταν *«πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε».*

Πρέπει ὅμως νά ἐπισημειώσουμε ὅτι τόν πολυθεϊσμό πολέμησαν μερικοί ἀρχαῖοι Ἕλληνες φιλόσοφοι. Ὁ Ξενοφάνης εἶπε: *«εἷς θεός, ἔν τε θεοῖσι καί ἀνθρώποισι μέγιστος».* Ὁ Ἀναξαγόρας ἀπεφάνθη ὅτι *«πάντα διεκόσμησε Νόος».* Ὁ Νοῦς τοῦ Ἀναξαγόρα εἶναι ὁ ἕνας Θεός, ὁ δημιουργός καί κυβερνήτης τοῦ κόσμου.

Η ΑΓΓΕΛΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ

Οἱ Ἑβραῖοι[30] εἶναι λαός σημιτικῆς καταγωγῆς. Ὁ γενάρχης τους Ἀβραάμ ἔφυγε ἀπό τή Μεσοποταμία, γύρω στό 2000-1750 π.Χ. καί πῆγε στή γῆ Χαναάν. Αὐτή ἦταν ἡ γῆ τῆς ἐπαγγελίας, τήν ὁποία τοῦ εἶχε ὑποσχεθεῖ ὁ Θεός. Ὁ Ἀβραάμ εἶχε μαζί του τούς δούλους του μέ τίς οἰκογένειές τους, καθώς καί ἄλλες συγγενεῖς οἰκογένειες, πού ζοῦσαν νομαδικό βίο. Ὁ ἐγγονός του Ἰακώβ (περίπου τό 1700) πῆγε στήν Αἴγυπτο μέ τούς υἱούς του, διότι ἔπεσε λιμός στήν Παλαιστίνη. Ἐκεῖ οἱ Ἰσραηλῖτες πολλαπλασιάστηκαν καί ἀποτέλεσαν

29. Ἐκτός ἀπό τά παραπάνω ἔργα, βλ. ἐνδεικτικά καί Καρκόπινο Ζερόμε, *Ἡ καθημερινή ζωή στή Ρώμη στό ἀπόγειο τῆς αὐτοκρατορίας,* (μετάφρ. Κ. Παναγιώτου), Ἀθήνα 1990, σσ. 159-177. Δρανδάκη Π. (Πυρσοῦ), *Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαιδεία,* τ. 7, σσ. 344 κ.ἑξ. καί τ. 23, σσ. 527 κ.ἑξ.

30. Pearl Chaim - Brookes Reuben S., *Βασικές ἀρχές τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ,* (μετάφραση, Μ. Κρίσπη), ἐκδόσεις «Κεντρικοῦ Ἰσραηλιτικοῦ Συμβουλίου», Ἀθῆναι 1964, σσ. 123-130.

τίς «12 φυλές τοῦ Ἰσραήλ». Οἱ Αἰγύπτιοι ὅμως τούς φθονοῦσαν καί, γιά νά τούς ἐξοντώσουν, τούς ἀνέθεταν σκληρές ἐργασίες. Γι' αὐτό στά μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα, στή βασιλεία τοῦ φαραώ Ραμσῆ Β΄ (1290-1223 π.Χ.) ἤ κατ' ἄλλους στήν ἐποχή τοῦ διαδόχου του Μερνεφθᾶ (1223-1215 π.Χ.), οἱ Ἰσραηλῖτες ἔφυγαν ἀπό τήν Αἴγυπτο μέ τήν ἀρχηγία τοῦ Μωϋσῆ καί πῆγαν στή χερσόνησο τοῦ Σινᾶ, ὅπου ὀργανώθηκαν, ὁ δέ Μωϋσῆς τούς ἔδωσε τόν νόμο (Δεκάλογος κ.λπ.). Στήν ἔρημο τοῦ Σινᾶ, ὅπου οἱ Ἑβραῖοι ἔμειναν 40 χρόνια, διατήρησαν προφορικά τίς θρησκευτικές τους παραδόσεις. Πολλοί γνώριζαν καλά καί διηγοῦνταν ἀπό μνήμης τή Γένεση. Λάτρευαν τόν Θεό στή Σκηνή τοῦ Μαρτυρίου, τήν ὁποία κατασκεύασεν ὁ Μωϋσῆς καί στήν ὁποία τοποθέτησε τήν Κιβωτό τῆς Διαθήκης, μέ τίς πλάκες τοῦ Νόμου. Ἡ Κιβωτός εἶχε πάνω μιά πλάκα χρυσή (ΚΑΡΥRΕΤΗ), δηλαδή ἱλαστήριο ἐπίθημα. Στά ἄκρα αὐτῆς ἦσαν δύο χερουβίμ μέ μορφή ἀνθρώπου καί μέ πτερά ἀνοικτά *«κατασκιάζοντα τό ἱλαστήριον»*. Ὅταν κτίστηκε ὁ ναός τοῦ Σολομῶντα (10ος αἰῶνας π.Χ.) ἡ Κιβωτός τῆς Διαθήκης τέθηκε στά Ἅγια τῶν Ἁγίων.

Οἱ Ἑβραῖοι ἐγκαταστάθηκαν στή γῆ Χαναάν ἔπειτα ἀπό πολλούς ἀγῶνες. Ἐκεῖ ἵδρυσαν ἕνα πολυφυλετικό βασίλειο, μέ κυριότερους τούς βασιλεῖς Σαούλ, Δαυΐδ (1000-961 π.Χ.) καί τόν Σολομῶντα (961-922 π.Χ.). Μετά τόν Σολομῶντα τό βασίλειο αὐτό διαιρέθηκε σέ δύο, τό βόρειο καί τό νότιο. Τό βόρειο τό 722 π.Χ. ὑποτάχτηκε στούς Ἀσσυρίους, οἱ ὁποῖοι ἐγκατέστησαν ἐκεῖ πολλούς εἰδωλολάτρες καί ἀλλοίωσαν τήν ἐθνική καί θρησκευτική σύνθεση τῆς χώρας. Τό κράτος τοῦ Ἰούδα παρέμεινε ἐλεύθερο καί φόρου ὑποτελές στούς Ἀσσυρίους. Τό 587 π.Χ. ὅμως ἡ Παλαιστίνη κατακτήθηκε ἀπό τούς Βαβυλωνίους μέ τόν Ναβουχοδονόσορα, ὁ ὁποῖος κατέστρεψε τόν ναό τοῦ Σολομῶντα (τότε χάθηκε καί ἡ Κιβωτός τῆς Διαθήκης) καί πῆρε πολλούς Ἑβραίους αἰχμαλώτους στή Μεσοποταμία. Τούς ἐλευθέρωσε ἔπειτα ὁ βασιλέας τῶν Περσῶν Κῦρος, τό 539 π.Χ. καί τούς ἐπέτρεψε νά ἐπανέλθουν στήν Παλαιστίνη. Ἐκεῖ ὁ Ζοροβάβελ ἔκτισε τόν δεύτερο ναό (520-516 π.Χ.), ὁ ὁποῖος καταστράφηκε ἀργότερα καί ξανακτίσθηκε ἀπό τόν Ἡρώδη (20-19 π.Χ.). Ἀλλά καί αὐτός καταστράφηκε ἀπό τόν Ρωμαῖο στρατηγό Τίτο, ὁ ὁποῖος ἔδιωξε τούς Ἰουδαίους ἀπό τήν Παλαιστίνη καί τούς διέσπειρε σ' ὅλο τόν κόσμο, τό 70 μ.Χ. Ἀπό τότε ἀρχίζει ἡ διασπορά τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ. Πρίν ἀπό τούς Ρωμαίους ἡ Παλαιστίνη εἶχε κατακτηθεῖ

ἀπό τόν Μ. Ἀλέξανδρο (331 π.Χ.) καί ἀπό τούς Πτολεμαίους ἔπειτα (324-192 π.Χ.) καί τέλος ἀπό τούς Σελευκίδες (129-63 π.Χ.). Τό 63 π.Χ. τήν κατέλαβαν οἱ Ρωμαῖοι.

Οἱ Ἑβραῖοι κατακτήθηκαν ἀπό πολλούς λαούς (Ἀσσυρίους, Αἰγυπτίους γιά λίγο διάστημα, ἔπειτα ἀπό τούς Βαβυλωνίους καί τούς Πέρσες, καί τέλος ἀπό τούς Ἕλληνες καί τούς Ρωμαίους). Ἦταν φυσικό νά ὑποστοῦν τήν ἐπίδραση τοῦ πολιτισμοῦ τῶν λαῶν, μέ τούς ὁποίους ἦλθαν σέ ἐπιμειξία, καί μάλιστα ἀπό τούς γειτονικούς τους λαούς καί κυρίως ἀπό τούς Βαβυλωνίους. Πολλές φορές μιμοῦνταν τά θρησκευτικά ἔθιμα τῶν γειτονικῶν τους λαῶν καί λάτρευαν τούς θεούς τους. Γι' αὐτό συχνά τούς ἤλεγχαν οἱ Προφῆτες καί ἀγωνίζονταν νά τούς ἐπαναφέρουν στήν πατροπαράδοτη θρησκεία.

Οἱ ἄγγελοι στό ἑβραϊκό κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀναφέρονται τριακόσιες εἴκοσι περίπου φορές[31] καί γιά τή δήλωσή τους χρησιμοποιοῦνται οἱ ἑξῆς λέξεις[32]:

1) μπενέ ἐλωχίμ ἤ μπενέ ἐλίμ (= Υἱοί τοῦ Θεοῦ) (Γέν. 6, 1-4. Ἰώβ 1, 6· 2, 1 καί 38, 7), ὅπου ἡ λέξη «υἱοί» χρησιμοποιεῖται «ὄχι ὑπό τήν κυριολεκτική ἔννοιαν, ἀλλά διά νά ἐκφράσει τό ἀνῆκον εἰς μίαν συγκεκριμένη τάξιν ἤ χορείαν». Σέ μερικές περιπτώσεις χρησιμοποιοῦνται, σέ ἑλληνική μετάφραση, οἱ λέξεις «Υἱοί Ὑψίστου» [Ψαλμ. 81 (82)].

2) «Ἅγιοι» (= Ἅγιος) [Ψαλμ. 88 (89) 6, 8. Ἰώβ 15, 15. Ζαχ. 14, 5. Δαν. 4, 14].

3) Ἀββιρίμ (= Ἰσχυροί) [Ψαλμ. 77 (78), 25].

4) Ρανίμ (= Ὑπέρτατος) (Ἰώβ 21, 22).

5) Γιββορίμ (= Δυνατοί ἰσχύϊ) [Ψαλμ. 102 (103), 20. Ἰωήλ 4, 11].

6) Ἴρ (= Ἀγρυπνοῦντες) (Δαν. 4, 10, 20).

7) μαλ'άκ (= Ἀγγελιαφόρος) (Γέν. 32, 4. Ἀριθ. 20, 14 κ.ἄ.). Τή λέξη αὐτή οἱ Ο΄ ἀπέδωσαν μέ τήν ἀντίστοιχη λέξη πού ὑπάρχει καί στά ἐξ ἀρχῆς γραφέντα στά ἑλληνικά βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης «ἄγγελος», πού μεταγράφηκε στή λατινική της μετάφραση μέ τό angelus καί ἀπό ἐκεῖ πέρασε σέ ὅλες τίς νέες γλῶσσες. Στά ὀνόματα διαφόρων κατηγοριῶν ἀγγέλων, ὅπως «Χερουβίμ» (Γέν. 3, 24), «Σεραφίμ» (Ἡσαΐας 6, 2,6) κ.ἄ., θά ἀναφερθοῦμε στά ἑπόμενα.

---

31. Hatch Edwin - Redpath Henry A., A Corcordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Testament (Including the Apocryphal Books), v. I, Athens 1983, σσ. 7-9 κ.ἀ.

32. Κνιάζεφ Ἀλέξιος, λῆμμα «Ἄγγελος», *ΘΗΕ*, τ. 1, Ἀθῆναι 1962, στ. 172.

Ἡ ἀγγελολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἀλλά καί γενικότερα τῆς ἰουδαϊκῆς παράδοσης, ὁριοθετεῖται αὐστηρά στά πλαίσια τῆς σχέσης τῶν ἀγγέλων μέ τόν ἐσχατολογικό σκοπό τῆς ἱστορίας τῆς λυτρώσεως τοῦ ἀνθρώπου ὑπό τή στενή ἔννοια τοῦ ὅρου, τήν ἐκλογή δηλ. τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ, τοῦ Ἰσραήλ. Τό κοσμικό τους ἔργο ἔχει ὡς κοινή συνισταμένη τήν προστασία τοῦ Ἰσραήλ ἀπό τούς κινδύνους καί τή γνωστοποίηση τοῦ Νόμου. Ἡ ἰδέα ὅτι ὁ λαός τοῦ Ἰσραήλ τυγχάνει ἰδιαίτερης μεταχείρισης ἀπό τίς ἀγγελικές δυνάμεις ἀποτελεῖ τήν κοινή βάση τῆς ἰουδαϊκῆς ἐν γένει γραμματείας. Μολονότι ἡ ἀγγελολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης παρουσιάζει μία ἐξελικτική πορεία καί συγκεκριμενοποιεῖται βαθμιαῖα, μποροῦμε νά διακρίνουμε μία κοινή βάση πού τίθεται ἤδη ἀπό τήν Πεντάτευχο[33].

Μερικοί ἐρευνητές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπως ὁ προτεστάντης θεολόγος J. Wellhausen καί ἄλλοι, ἀκολουθώντας τήν ἱστορική ἑρμηνεία τῶν δογμάτων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καί διαπιστώνοντας μία ἐξέλιξη τῆς ἀγγελολογίας, πού ὀφείλεται σέ ἱστορικά γεγονότα, τή διακρίνουν σέ δύο περιόδους: α) τῆς ἐποχῆς πρίν τή βαβυλώνια αἰχμαλωσία καί β) τῆς ἐποχῆς μετά ἀπό αὐτήν[34]. Σύμφωνα μέ τήν ἄποψη αὐτή οἱ Ἰουδαῖοι κατά τή διάρκεια τῆς Βαβυλώνιας αἰχμαλωσίας υἱοθέτησαν χαλδαϊκές καί περσικές ἀντιλήψεις, ἰδιαίτερα αὐτές τῆς διακρίσεως τῶν ἀγγέλων σέ ἀγαθούς καί κακούς (δαίμονες). Κατάρτισαν τήν ἀγγελική ἱεραρχία καί τήν εἰκόνα τῶν ἑπτά ἀρχαγγέλων, πού κατά τή γνώμη τῶν ἐρευνητῶν ὀφείλονται σέ ζωροαστρικές ἐπιδράσεις[35]. Ὑποστήριξαν οἱ ἐξελικτικοί ἱστορικοί ὅτι κατά τήν περίοδο τῶν Προφητῶν καί τοῦ Νόμου, ὁ Ἰσραήλ ἀπευθυνόταν ἄμεσα στόν Θεό, χωρίς τή μεσολάβηση ἀγγέλων, ἀφοῦ ὁ Θεός προστατεύει ἄμεσα τόν Ἰσραήλ ὁ ἴδιος, καθήμενος σέ θρόνο πού τόν περιστοιχίζουν σεραφίμ. Ἀντίθετα, κατά τήν περίοδο τῆς αἰχμαλωσίας, ἀναπτύσσεται περισσότερο ἡ ἀγγελολογία. Οἱ ἐξελικτικοί ἱστορικοί ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ ἀγγελολογία τῶν Ἰουδαίων

33. "Génies, anges et démons", *Sources Orientales,* Paris 1971. Ἐπίσης Leibovici M., *Génies et démons en Babylonie,* σ. 105. Ἐπίσης, Buttrick G. A., Kepler T. S., Knox J., May H. Q., Terrien S., Bucke E. St., *The Interpreter's Dictionary of the Bible,* New York 1962, v. I, σ. 557.

34. Lueken W., *Michael. Eine Darstellung und Vergleichung der jüdichen und der morgenländisch-christlichen Tradition vom Erzengel Michael,* Göttingen 1898, σσ. 17-20.

35. Lueken W., ὅ.π., σσ. 24-25.

ἀποτελεῖ δάνειο ἀπό τόν Παρσισμό καί τή θρησκεία τῶν Βαβυλωνίων, διότι, κατ' αὐτούς, ὁ Θεός παρουσιάζεται νά μήν ἀναμειγνύεται στά ἀνθρώπινα, ἀλλά ἀποσύρεται ἀπό τόν κόσμο καί τονίζεται ἡ ὑπερβατικότητά Του[36], γι' αὐτό δημιουργήθηκε ἡ ἀνάγκη τῆς γεφύρωσης τοῦ χάσματος μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπων, ἡ ὁποία ἐπέφερε τήν ἀνάπτυξη τῆς διδασκαλίας γιά τόν μεσολαβητικό ρόλο τῶν ἀγγέλων[37]. Ὁ Π. Τρεμπέλας[38], κρίνει τή θεωρία αὐτή ὡς ἀσύστατη, διότι ἡ περί ἀγγέλων διδασκαλία ἀπαντᾶται ἤδη στά παλαιότερα βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τά ὁποῖα συνεγράφησαν ἀναντίρρητα πρίν ἀπό τή βαβυλώνια αἰχμαλωσία (Γένεσις, Πεντάτευχος, Ἰώβ, Ψαλμοί). Τό μόνο πού κατά τή γνώμη του μπορεῖ νά γίνει ἀποδεκτό εἶναι ὅτι ἀπό τή Βαβυλώνια αἰχμαλωσία καί κατόπιν ἡ ἤδη ὑπάρχουσα πίστη τοῦ Ἰσραήλ στήν ὕπαρξη τῶν ἀγγέλων ἀποσαφηνίστηκε καί καθορίστηκε ἀκριβέστερα, χωρίς νά παρεισφρύσουν ξένες ἰδέες, ἀλλότριες ἀπό αὐτές τοῦ Ἰσραήλ. Καί πρόσθετα ὅτι ἡ πίστη αὐτή τῶν Ἑβραίων «βασίζεται ἐπί τῆς ἀρχεγόνου παραδόσεως τῆς ἀπό τῶν γεναρχῶν τῆς ἀνθρωπότητας μεταδοθείσης εἰς αὐτούς». Κατά τόν A.Vacant[39] μολονότι οἱ ἰουδαϊκές πεποιθήσεις περί ἀγγέλων παρουσιάζουν ὁρισμένα κοινά στοιχεῖα μέ ἀντιλήψεις ἄλλων λαῶν, καί ἰδιαίτερα τῶν Περσῶν, ὅμως ἔχουν καί πολλές διαφορές, γεγονός πού ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ ἀγγελολογία τῶν Ἑβραίων ἀναπτύχθηκε αὐτόνομα καί μέ βάση τή δική τους θρησκευτική παράδοση, πού εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπό μυθικά καί εἰδωλολατρικά στοιχεῖα.

Μεγάλη πάντως, ἀνάπτυξη γνώρισε ἡ ἀγγελολογία καί στήν ἰουδαϊκή λογοτεχνία μετά τή Βαβυλωνιακή αἰχμαλωσία καί κυρίως στά βιβλία τῶν Ἰωβηλαίων, Ἐνώχ, τή Διαθήκη τῶν Δώδεκα Πατριαρχῶν καί τήν Ἀποκάλυψη τοῦ Βαρούχ, καθώς καί στά ἀνευρεθέντα στά μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα χειρόγραφα τῆς Νεκρᾶς Θάλασσας. Τά ἀπόκρυφα βιβλία

36. Haag M., *Théologie Biblique,* Paris 1870, σ. 414.

37. Τσάκωνας Β., «Ἡ ἀγγελολογία σύμφωνα μέ τήν ὄψιμη ἑβραϊκή λογοτεχνία», *Θεολογία* 34, 1963, σ. 142. Καϊμάκης Δ., *Τά χειρόγραφα τοῦ Κουμράν καί ἡ θεολογία τους,* ἐκδ. Βάνιας, Θεσ/νίκη 2004, σ. 189.

38. Τρεμπέλας Π., *Δογματική,* τόμ. Α΄, 1978, σ. 409. Ὁ καθηγητής Βασίλειος Βέλλας δέχεται ὅτι ἡ θρησκεία τῶν Ἑβραίων, ἑπομένως καί ἡ διδασκαλία τῆς περί ἀγγέλων, ἐπηρεάστηκε ἀπό τίς θρησκεῖες τῶν γειτονικῶν τους λαῶν, ἀπό τούς ὁποίους παρελήφθησαν ἀρκετά στοιχεῖα λατρείας (*Ἑβραϊκή Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1980, σσ. 31 καί 80).

39. Βλ. Vacant A., *Dictionnaire de théologie catholique,* Paris 1930, vol. 1, σ. 590.

τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης[40] περιέχουν ἕναν πιό προχωρημένο τύπο ἀγγελολογίας ἀπ᾽ ὅ,τι τά Κανονικά βιβλία της, μέ φανερή ἀπήχηση στά βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης. Παρ᾽ ὅτι ἡ πίστη στούς ἀγγέλους καί γενικά στόν νοητό κόσμο ἀποτέλεσε βασικό δόγμα γιά τήν ἑβραϊκή θρησκεία ἀπό ἐμφανίσεώς της, ἡ διδασκαλία αὐτῆς τῆς πίστεως ἐξαιτίας πολλῶν παραγόντων δέν ἀναπτύχθηκε στήν πρώιμη ἐποχή, ἀλλά πῆρε τήν πλήρη μορφή της στά χρόνια πού ἀκολούθησαν μετά τή βαβυλωνιακή αἰχμαλωσία καί κατά τήν ἐποχή τῆς Καινῆς Διαθήκης[41]. Τέλος, γιά τήν ὅποια πληρότητα τοῦ θέματος, ἄς σημειώσουμε καί τήν περίπτωση τῶν Σαδδουκαίων, πού δέν πίστευαν οὔτε στήν ὕπαρξη ἀγγέλων, οὔτε στήν ἀθανασία τῆς ψυχῆς (Πράξ. 23, 8).

Γιά τή φύση τῶν ἀγγέλων ἡ Παλαιά Διαθήκη δέν κάνει λόγο[42], παρέχονται ὅμως κάποια στοιχεῖα πού μᾶς ὁδηγοῦν στήν ἐξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων. Κατά τήν ἰουδαϊκή παράδοση οἱ ἄγγελοι εἶναι πνεύματα πού δέν ὑπόκεινται στούς νόμους τῆς ὑλικῆς φύσης, μολονότι πολλές φορές ἐμφανίζονται μέ τή μορφή ἀνθρώπων (Γέν. 18, 19. Κριταί 10, 11. Ἰησοῦς Ναυῆ 5, 13. Δαν. 2, 21· 10, 5. Τωβίτ 5, 5). Ἄν καί παρουσιάζονται νά μετέχουν σέ ἀνθρώπινα γεύματα (Γέν. 18, 19), δέν τρέφονται (Κριταί 13, 15-16. Τωβίτ 12, 19)[43] καί δέν τεκνοποιοῦν[44]. Ἡ ὄψη τους εἶναι φοβερή (Κριταί 13, 6. Δαν. 8, 17· 10, 7), τό πρόσωπό τους ὅμως εἶναι ἀστραφτερό καί τά ἐνδύματά τους ἐκθαμβωτικά (Δαν. 10, 5-6· Β΄ Μακκ. 3, 25-26), κινοῦνται δέ στόν ἀέρα (Δαν. 9, 21. 14, 35, 38). Συνήθως ἀγγελική φύση παρουσιάζεται συγγενική μέ αὐτήν τοῦ πυρός στήν περίπτωση τῆς κλίσεως τοῦ Μωϋσῆ (Ἔξοδος 3, 2) καί στό περιστατικό μέ τόν Μανωέ, ὅπου ἡ ἀνάβαση τοῦ ἀγγέλου Κυρίου γίνεται «ἐν τῇ φλογί» (Κριταί 13, 20). Σχετικό εἶναι τό Δαβιτικό: «*ὁ ποιῶν τούς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα καί τούς λειτουργούς* (= ἀγγέλους) *αὐτοῦ πυρός φλόγα*» [Ψαλμ. 103 (104), 4].

Ὁπωσδήποτε ὅμως ἡ Παλαιά Διαθήκη διαχωρίζει πλήρως τούς ἀγγέλους ἀπό τόν Θεό, τοῦ ὁποίου εἶναι δημιουργήματα καί ὑπηρέ-

40. Ἀγουρίδης Σ., *Τά ἀπόκρυφα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, Α΄, 1974.

41. Τσάκωνας Β., ὅ.π., σ. 145.

42. Κνιάζεφ Ἀλέξιος, λῆμμα «Ἄγγελος», *ΘΗΕ*, τ. 1, Ἀθῆναι 1962, στ. 174.

43. Ἐπίσης Talmud Yoma, 75b, Midrash Bereshit Rabbah XL VIII, 14, ἐπίσης Talmud, Steinsaltz ed. New York 1984-88.

44. Khagigah 16a.

τες, ἀγγελιαφόροι πού γνωστοποιοῦν τό θέλημά Του στόν κόσμο, αἰώνιοι ὑμνητές τῆς Δόξας Του (Ψαλμ. 28, 1. - 102, 20-21. - 148, 1-2. Ἰώβ 4, 18· 15, 15· 38, 7. Σοφία Σειράχ 42, 17). Ἐνίοτε, ὅπως καί παραπάνω ἀναφέρθηκε[45], οἱ ἄγγελοι χαρακτηρίζονται ὡς *«Υἱοί Θεοῦ»* ἤ *«Υἱοί Ὑψίστου»*. Ὁ χαρακτηρισμός αὐτός ἀπουσιάζει ἀπό τά ψευδεπίγραφα κείμενα ἤ τοὐλάχιστον ἀπό τίς μεταφράσεις τους, καθώς καί ἀπό τό Ταλμούδ καί τή Μίντρας, καί αὐτό δείχνει χωρίς ἄλλο μία γενικότερη τάση τονισμοῦ τῆς διαφορᾶς πού χωρίζει τόν Θεό ἀπό τούς ἀγγέλους[46]. Τόν Θεό τόν χωρίζει ἀπό τούς ἀγγέλους ἕνα παραπέτασμα[47]. Οἱ ἄγγελοι γνωρίζουν μυστικά ἀκατάληπτα γιά τούς ἀνθρώπους, ἀλλά ὑπάρχουν καί μυστικά πού ὁ Θεός τά κρατάει μόνο γιά τόν ἑαυτό Του (Ἐκκλ. 8, 17). Ἔχουν φύση ἀθάνατη ἀλλά ὁ Θεός μπορεῖ νά τούς καταστρέψει κουνώντας μόνο τό δάκτυλό Του[48].

Σχετικά μέ τόν χρόνο δημιουργίας τῶν ἀγγέλων στά ἰουδαϊκά ἑρμηνευτικά ἔργα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης διατυπώθηκαν διαφορετικές ἀπόψεις, δεδομένου ὅτι σ᾽ αὐτή αὐτός δέν σημειώνεται. Στίς Παροιμίες (Παροιμίαι, 8, 22-25) ἀναφέρεται ὅτι πρίν ἀπό τήν ἑξαήμερη δημιουργία δέν ὑπῆρχε κανένα δημιούργημα παρά μόνο ἡ αἰώνια σοφία, ὁ Θεός. Στήν Ἔξοδο ἐπίσης λέγεται ὅτι *«ἐν γάρ ἕξ ἡμέραις ἐποίησεν Κύριος τόν οὐρανόν καί τήν γῆν καί τήν θάλασσαν καί πάντα τά ἐν αὐτοῖς καί κατέπαυσεν τῇ ἡμέρᾳ τῇ ἑβδόμῃ»* (Ἔξοδος 20, 11), χωρίς ν᾽ ἀναφέρεται προϋπαρξη ἀγγέλων, παρά μόνο τοῦ οὐρανοῦ καί τῆς γῆς. Στό βιβλίο τοῦ Ἰώβ (Ἰώβ 38, 7) παρουσιάζονται οἱ ἄγγελοι νά ὑμνοῦν τόν Θεό γιά τή δημιουργία τῶν ἀστέρων. Τό χωρίο αὐτό πού ἐπηρέασε τά μέγιστα τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, δέν τοποθετεῖ τή δημιουργία τῶν ἀγγέλων τήν πρώτη ἡμέρα, ἀλλά τήν προϋποθέτει κατά τήν τρίτη – ὁπότε καί δημιουργήθηκαν οἱ ἀστέρες καί οἱ ἄγγελοι δοξολόγησαν τόν Θεό κατά τή διάρκεια τῆς δημιουργίας τους.

Τό βιβλίο τῶν Ἰωβηλαίων θεωρεῖ ὅτι οἱ ἄγγελοι δημιουργήθηκαν τήν πρώτη ἡμέρα (Ἰωβηλ. II, 2). Στό Ber Rabba I, σύμφωνα μέ τόν Rabbi Jochanan ἡ δημιουργία τῶν ἀγγέλων ἔγινε τή δεύτερη ἡμέ-

45. Βλ. παραπάνω, σ. 151.

46. Caquot A., "Génies, anges et démons en Israel", *Sources Orientales,* Paris, 1971, σ. 136.

47. Khagigah 13b, Berakoth 18b.

48. Sanhédrin 38b.

ρα[49], ἐνῶ σύμφωνα μέ τόν Rabbi Chamina τήν πέμπτη ἡμέρα. Σύμφωνα μέ τόν μεταγενέστερο ἰουδαϊσμό, οἱ ἄγγελοι δημιουργήθηκαν τή δεύτερη ἡμέρα μαζί μέ τό στερέωμα καί τήν κόλαση. Οἱ μεταγενέστεροι ραββῖνοι θεωροῦν ὡς πιθανότερη τή δεύτερη ἡμέρα, στηριζόμενοι στόν ψαλμό 103 (Ψαλμ. 103, στ. 4), ὅπου οἱ ἄγγελοι ἀναφέρονται μετά ἀπό τούς οὐρανούς[50].

Ὁ ἀριθμός τῶν ἀγγέλων εἶναι ἀμέτρητος. Στή Γένεση (Γέν. 28, 12) ὁ Ἰακώβ βλέπει πλῆθος ἀγγέλων νά ἀνεβαίνουν καί νά κατεβαίνουν μία κλίμακα πού ὁδηγεῖ στόν οὐρανό, ἀκολούθως (Γέν. 32, 2) στρατιά ἀγγέλων (Γέν. 28, 12. Δευτ. 33, 2). Στό βιβλίο τοῦ Δανιήλ (Δαν. 7, 9-10) ἀναφέρεται ὅτι χίλιες χιλιάδες ἀγγέλων ὑπηρετοῦν τόν «Παλαιό τῶν Ἡμερῶν» καί μύριες μυριάδες παραστέκονται σ᾽ Αὐτόν (Γέν. 28, 12. Δευτ. 33, 2. Ψαλμ. 68, 18). Στή Γένεση (Γέν. 3, 24) τά χερουβίμ παρουσιάζονται νά φυλάσσουν τόν παράδεισο μέ πύρινη ρομφαία μετά τήν ἔξοδο τοῦ Ἀδάμ ἀπό τήν Ἐδέμ. Ἐπειδή, ὅπως θά δοῦμε στή συνέχεια οἱ ἄγγελοι συνδέονται καί μέ τά κοσμικά στοιχεῖα τοῦ σύμπαντος, παρατηροῦμε ὅτι ἕνα κείμενο τοῦ Κουμράν (Ὕμνοι 1, 2), παραφράζοντας τόν στίχο 3 τοῦ Ψαλμοῦ 103 ἀναφέρεται στούς ἀγγέλους τῶν ἀνέμων. Στό βιβλίο τοῦ Ἐνώχ (Ἐνώχ 42, 29) ἀναφέρονται οἱ τέσσερις ἀρχάγγελοι, Οὐριήλ, Ραφαήλ, Γαβριήλ καί Μιχαήλ, πού ἔχουν ἐπιφορτιστεῖ τή διασφάλιση τῆς Θείας δικαιοσύνης. Ἀκολούθως ἀπαριθμοῦνται ἑξῆντα ἕξι ἄγγελοι προστάτες τῶν ἐθνῶν. Ἀλλοῦ ἀναφέρονται ἄγγελοι τῶν ἀνέμων, τῶν κεραυνῶν, τῶν συννέφων, τοῦ χιονιοῦ, τοῦ χαλαζιοῦ κ.τ.λ. (Ἰωβηλ. ΙΙ, 2. Ἐνώχ 11, 2). Παρόμοιες ἀναφορές στούς ἀγγέλους τῶν κοσμικῶν στοιχείων βρίσκουμε καί στήν ταλμουδική γραμματεία ὅπου ἀναφέρονται ἐπιπρόσθετα ἄγγελοι τῆς φωτιᾶς, τῆς θάλασσας[51], ἐνῶ ὁ ἄγγελος τῆς βροχῆς ὀνομάζεται Ridya, ὄνομα πού ὑποδηλώνει τήν καταγωγή του ἀπό τό πνεῦμα τῆς βροχῆς[52]. Ἐπίσης, στόν Ἐνώχ (Ἐνώχ, κεφ. 40) ἀναφέρονται τά χερουβίμ, σεραφίμ, ὀφανίμ, οἱ ἄγγελοι τῆς εἰρήνης, οἱ ἄγγελοι τῶν ἀρχῶν καί τῶν δυ-

49. Ber Rabba 3, 99.

50. Lipman D. E., «*Cosmology and Heavenly Fouctions of Angels»,* Kabbalah and Utra. Natural Forces, Jerusalem 1992, σσ. 100 καί 141.

51. Pesakhim 118a-b, τῆς θάλασσας Gittin 56b.

52. Ta'anith 25b. Ἐπίσης Caquot A., "Génies, anges et démons en Israel", *Sources Orientales,* Paris 1971, σ. 139.

νάμεων, οἱ φύλακες ἄγγελοι καί οἱ ἄγγελοι τῆς τιμωρίας. Ἔπειτα ἡ κοσμολογική εἰκόνα τῶν ἀνώτερων οὐρανῶν εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἱεράρχηση τῶν ἀγγέλων ἀνάλογα μέ τόν οὐρανό στόν ὁποῖο κατοικοῦσαν. Ἔτσι τά σεραφίμ, ὀφανίμ, καγιόθ καί τά χερουβίμ παρουσιάζονται νά κατοικοῦν στόν πέμπτο οὐρανό (Αἰθιοπικός Ἐνώχ 61, 10· 71, 7)[53].

Ἐκτός ἀπό τή δοξολογία τοῦ Θεοῦ, τήν ἐπιστασία τῆς δημιουργίας καί τήν ἀποστολή τους στό σύμπαν, στά ὁποῖα ἀναφερθήκαμε ἤδη, τό κύριο λειτούργημα τῶν ἀγγέλων καθορίζεται ἀπό τή θέση πού ἔχουν στό σχέδιο τοῦ Θεοῦ γιά τή λύτρωση τοῦ ἐκλεκτοῦ Του λαοῦ, τοῦ Ἰσραήλ. Ὁ λαός τοῦ Ἰσραήλ ἔχει ὡς προστάτη του τόν ἴδιο τόν Κύριο ἤ τόν ἄγγελο τοῦ Κυρίου (Ἔξοδος 14, 19· 23, 20-23· 32, 34· 33, 2). Ὁ Δανιήλ θεωρεῖ ὅτι τόν ρόλο τοῦ προστάτη τοῦ Ἰσραήλ τόν ἔχει ἀναλάβει ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, τόν ὁποῖο ταυτίζει μέ τόν ἄγγελο Κυρίου (Δαν. 10, 13· 10, 21· 12, 1)[54]. Ἡ ἰδιαίτερη μεταχείριση τῆς ὁποίας ἀπολαμβάνει τό Ἰσραήλ ἀπό τούς ἀγγέλους ἀναφέρεται ἐπανειλημμένως στό Β΄ βιβλίο τῶν Μακκαβαίων (Β΄ Μακκ. 3, 25· 10, 29· 11, 6). Ὁ ἄγγελος Κυρίου προστατεύει τόν Ἰσραήλ δείχνοντας τόν δρόμο πρός τήν ἐλευθερία (Γέν. 14, 9) καί ἀπομακρύνει τούς κινδύνους (Ἀριθ. 22, 21-35) σώζοντας τόν λαό τοῦ Θεοῦ σύμφωνα μέ τό θεϊκό σχέδιο.

Κατά τήν Παλαιά Διαθήκη πάντοτε ὅλα τά ἔθνη ἔχουν κάποιον ἄγγελο προστάτη, ἀφοῦ ὁ ἴδιος Θεός *«ἔστησεν ὅρια ἐθνῶν κατά ἀριθμόν ἀγγέλων Θεοῦ»* (Δευτ. 32, 8). Ἡ ἀποκαλυπτική ἰουδαϊκή γραμματεία γνωρίζει πολύ καλά τό θέμα αὐτό (Ἐνώχ, κεφ. 79). Μολονότι τό βιβλίο τῶν Ἰωβηλαίων (Ἰωβηλ. 15, 31-32) ἀναφέρει ὅτι ὅλα τά ἔθνη ἔχουν προστάτη κάποιον ἄγγελο, ἐκτός ἀπό τόν Ἰσραήλ πού ἔχει προστάτη τόν ἴδιο τόν Θεό, ἐντούτοις φαίνεται ὅτι ὁ ρόλος τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ ὡς προστάτη τοῦ Ἰσραήλ εἶναι εὐρύτερα διαδεδομένος. Ἐπειδή τό κύριο ἔργο τῶν ἀγγέλων τῶν ἐθνῶν ἦταν νά ὁδηγήσουν τά ἔθνη στόν Νόμο τοῦ Θεοῦ, εἶναι λογικό ἡ εἰδωλολατρία νά παρουσιάζεται ὡς ἔργο τῶν ἔκπτωτων ἀγγέλων, δηλ. τῶν δαιμόνων (Ἐνώχ 19, 1), πού δροῦν παράλληλα μέ τούς ἀγγέλους σέ κάθε ἔθνος ξεχωριστά καί ἔχουν ὡς σκοπό τους

53. Khagigah 12b.

54. Γιά τήν παράδοση τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαήλ ὡς προστάτη τοῦ Ἰσραήλ στήν ἑβραϊκή γραμματεία, βλ. Lueken W., *Michael*, ὅ.π., σσ. 17-20.

τή διαστρέβλωση καί τήν ἀπομάκρυνση ἀπό τόν Νόμο τοῦ Θεοῦ[55]. Θά δοῦμε πιό κάτω ὅτι ἡ ἀδυναμία τῶν ἀγγέλων νά ὁδηγήσουν ὅλα τά ἔθνη στόν Νόμο τοῦ Θεοῦ, ἐπέβαλε τήν ἔλευση τοῦ Θεανθρώπου, σύμφωνα μέ τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας.

Ὅσον ἀφορᾶ τόν ἄγγελο Κυρίου πού ταυτίζεται, μέ τόν ἄγγελο τοῦ Ἰσραήλ, αὐτός γνωστοποιεῖ τόν Νόμο τοῦ Θεοῦ καί τό θέλημά Του στόν ἐκλεκτό λαό Του, στούς Πατριάρχες καί τούς Προφῆτες καί τούς βοηθεῖ νά ἐξηγήσουν τούς συμβολισμούς τῶν ὁραμάτων τους ἤ νά ἀποκαλύψουν τό μέλλον (Ἐζεκ. 40, 3. Ζαχ. 2, 3· 4, 1. Δαν. 9, 22). Ἐπίσης παρουσιάζεται στόν Ἀβραάμ καί τοῦ προφητεύει ὅτι θά γίνει προπάτορας πολυάριθμων ἀπογόνων (Γέν. 22, 11-18), πληροφορεῖ δέ τή γυναῖκα τοῦ Μανωέ ὅτι θά ἀποκτήσει υἱό (Κριταί 13, 3-7).

Ἡ διάκριση τοῦ ἀγγέλου τοῦ Κυρίου ἀπό τόν Κύριο εἶναι συχνά δύσκολη καθώς πολλές φορές ταυτίζεται μέ Αὐτόν, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ Μανωέ, καθώς (Κριταί 13, 22) καί τῆς ἐπίσκεψης τῶν τριῶν Ἀγγέλων στόν Ἀβραάμ (Γέν. 18, 1-15), οἱ ὁποῖοι, ὅπως πιστεύεται ἀπό τούς χριστιανούς, συμβολίζουν τήν Ἁγία Τριάδα.

Χαρακτηριστικότατος συμβολισμός τοῦ ρόλου τῶν ἀγγέλων ὡς μεσολαβητῶν μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπων εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ ὀνείρου τοῦ Ἰακώβ, στόν ὁποῖον οἱ ἄγγελοι, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, παρουσιάζονται νά ἀνεβαίνουν καί νά κατεβαίνουν μία κλίμακα πού στηρίζεται στή γῆ καί ἡ κορυφή της φτάνει μέχρι τόν οὐρανό (Γέν. 18, 12). Ἡ σπουδαιότητα τῶν ἀγγέλων ὡς διαβιβαστῶν τοῦ μηνύματος τοῦ Θεοῦ πρός τόν ἐκλεκτό λαό καί τή διάδοση τοῦ Νόμου διατυπώνεται ἐξαιρετικά στό Δευτερονόμιο (Δευτ. 33, 2), ὅπου ὁ Κύριος παρουσιάζεται στό Σινᾶ συνοδευόμενος ἐκ δεξιῶν Του ἀπό ἀγγέλους. Στό βιβλίο τῶν Ἰωβηλαίων (Ἰωβηλ. 1, 27) ὁ Θεός παρουσιάζεται νά ἐμπιστεύεται σέ ἕναν ἄγγελο, προφανῶς τόν Μιχαήλ, προστάτη τοῦ Ἰσραήλ, τή σύνταξη τοῦ Νόμου γιά τόν Μωϋσῆ καί τή διάδοση τοῦ μηνύματός Του[56].

Πέραν ὅμως ἀπό τίς εὐεργεσίες πού προσφέρουν πρός τούς δικαίους καί τόν ἐκλεκτό λαό τοῦ Θεοῦ, οἱ Ἄγγελοι παρουσιάζονται καί ὡς τιμωροί τῶν ἀσεβῶν καί ὅσων ἀντιτάσσονται στά σχέδια Του. Ἔτσι, τιμωροῦν τούς Αἰγυπτίους, τήν ἴδια τήν Ἱερουσαλήμ, τούς Ἀσσύριους, τούς εἰδωλολάτρες τῆς Ἱερουσαλήμ (Ἔξοδος 12, 23 καί 29. Α΄ Παρ. 21, 15. Δ΄ Βασιλ. 19, 35. Ἰεζεκ. 9, 4-11). Ἀλλοῦ

55. Daniélou J., *Les anges et leur mission,* Paris 1990, σ. 39.

56. Daniélou J., ὅ.π., σ. 15.

πάλι ζητεῖται ἡ ἐπέμβασή τους γιά χάρη τοῦ Ἰσραήλ, ὅπως στήν περίπτωση ὅπου ὁ Ἰούδας ὁ Μακκαβαῖος ἐκλιπαρεῖ τόν Θεό νά στείλει τόν ἄγγελό Του γιά νά τόν ἀπελευθερώσει ἀπό τόν Λυσία καί τόν Νικάνορα, ἐνῶ ὁ ἀρχάγγελος Ραφαήλ ἐπιβάλλει τή θεϊκή τιμωρία στόν Ἡλιόδωρο (Β΄ Μακκ. 11, 16 καί 15, 23).

Ἐκτός ἀπό τούς προστάτες τῶν ἐθνῶν, ὑπάρχουν καί ἄγγελοι-προστάτες κάθε ἀνθρώπου προσωπικά, οἱ λεγόμενοι «φύλακες ἄγγελοι».

Στή Γένεση ὁ Ἰακώβ εὐλογεῖ τούς υἱούς του Ἰωσήφ, Ἐφραίμ καί Μανασσῆ, μέ τήν εὐχή νά τούς προστατεύσει *«ὁ ἄγγελος ὁ ρυόμενός με»* (Γέν. 48, 16). Ἐπίσης ὁ ἀρχάγγελος Ραφαήλ παρουσιάζεται ὡς προστάτης τοῦ νεαροῦ Τωβίτ (Τωβίτ 3, 16-17). Μιά ἀπό τίς ὀνομασίες τοῦ ἀγγέλου προστάτη εἶναι καί ἄγγελος τῆς εἰρήνης (Ψαλμ. 33, 7, *ἄγγελοι παρακαλοῦντες τήν εἰρήνην*). Ἡ ἴδια ὀνομασία ἀπαντᾶται καί στήν ἑβραϊκή ἀποκαλυπτική γραμματεία, στό βιβλίο τοῦ Ἐνώχ (Ἐνώχ 52, 5), ὅπου ὁ ἄγγελος τῆς εἰρήνης εἶναι ἐκεῖνος πού συνοδεύει τόν Ἐνώχ καί τοῦ ἐξηγεῖ τά ὁράματά του. Ὁ ἄγγελος τῆς εἰρήνης προστατεύει τόν ἄνθρωπο ἀπό τούς ἐξωτερικούς κινδύνους καί ἐπιπλέον προφυλάσσει τήν ψυχή του ἀπό τούς δαίμονες. Αὐτόν τόν ἄγγελο ἐπικαλοῦνται, ὅπως θά δοῦμε, κατ' ἐξοχήν οἱ Κατηχούμενοι πού εἶναι ἰδιαίτερα ἐκτεθειμένοι στούς δαίμονες[57]. Παράλληλα οἱ ἄγγελοι ἐξαγνίζουν τούς ἀνθρώπους καί ἀπό τίς σαρκικές ἐπιθυμίες, πού ἀποτελοῦν τροχοπέδη στήν πορεία τοῦ ἀνθρώπου πρός τόν Θεό. Στό βιβλίο λ.χ. τοῦ Ἡσαΐα ἕνα σεραφίμ καθαρίζει τά ἀκάθαρτα χείλη τοῦ προφήτη (Ἡσαΐας 6, 7). Ἐπίσης ἡ τύχη τοῦ ἀνθρώπου καθορίζεται ἀπό τήν ἐτυμηγορία τοῦ Θεοῦ πού ἀποφασίζει μέ βάση τίς ἀναφορές τοῦ φύλακα ἀγγέλου[58]. Ἐπίσης, ἐπειδή πίστευαν ὅτι οἱ ἄγγελοι μποροῦν νά μεταβιβάσουν στόν Θεό τίς προσευχές τοῦ ἀνθρώπου συνιστοῦσαν ἡ προσευχή νά γίνεται στά ἑβραϊκά, τή μόνη γλῶσσα πού μποροῦν νά ἀκούσουν οἱ ἄγγελοι[59]. Ὁ τονισμός τῆς μεσιτείας τῶν ἀγγέλων ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ φαίνεται ὅτι ὑπῆρξε καί ὁ κύριος λόγος τῆς λατρείας τῶν ἀγγέλων, πού καταγγέλλεται ἐπανειλημμένα στά ραββινικά κείμενα[60]. Ἡ ἰου-

57. Daniélou J., *Les anges et leur mission,* Paris 1990, σ. 111.

58. Talmud de Jerusalem, Qiddoushin, 61d.

59. Sabbath, 12b.

60. Tosephta Khoullin 2, 18. Talmud de Babylonie Khoullin 39b. Abodah Zarah, 43b.

δαϊκή λατρεία τῶν ἀγγέλων κατηγορήθηκε πολλές φορές ἀπό τόν Ἀπόστολο Παῦλο καί τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὡς μορφή μαγείας[61].

Μιά ὁμάδα ἀγγέλων, μέ ἀρχηγό, σύμφωνα μέ τό μασωριτικό κείμενο, τόν Σατανᾶ (Ἰώβ 6) (Ἑβρ. σατάν = ἀντίπαλος[62]) ἤ Βελίαλ (Α΄ Παρ. 16, 27. Κριταί 9, 22. Α΄ Σαμουήλ 2, 12)[63] (= ἀποστάτης[64]) ἤ Βεελζεβούλ (Δ΄ Βασ. 1, 2-18)[65] ἤ Ἑωσφόρο κατά τή μετάφραση τῶν Ο΄[66], μολονότι ὅπως καί οἱ ἄλλοι ἄγγελοι εἶχαν δημιουργηθεῖ ἀγαθοί, σέ χρόνο ἄγνωστο, πάντως πρίν ἀπό τήν πτώση τοῦ Ἀδάμ καί τῆς Εὔας, ἐξέπεσαν ἀπό τήν κοινωνία τους μέ τόν Θεό καί μεταβλήθηκαν σέ πονηρά πνεύματα (δαίμονες). Τό αἴτιο δέν ἀναφέρεται στήν Παλαιά Διαθήκη, ἀλλά στά ἰουδαϊκά ἀπόκρυφα ἀπαντᾶται συχνά ὡς ὑπαινιγμός αὐτοῦ τό ἐδάφιο (Γέν. 6, 1-4), στό ὁποῖο γίνεται λόγος περί «γιγάντων», οἱ ὁποῖοι ἐμίγησαν μέ γυναῖκες καί τεκνοποίησαν[67]. Αὐτό ὅμως, ὅπως γράφει ὁ Π. Τρεμπέλας[68], ὀφείλεται σέ παρερμηνεία τῶν λέξεων *«υἱοί Θεοῦ»* (Ἰώβ 1, 6 καί 2, 1), ὅπου οἱ λέξεις ἀποδίδονται ἀπό τούς Ο΄ μέ τό *«ἄγγελος»*. Στή Γένεση ὅμως νοοῦνται οἱ ἀπόγονοι τοῦ Σήθ[69].

Σύμφωνα μέ τή Σοφία Σολομῶντος (2, 24) οἱ ἄγγελοι αὐτοί ἐξέπεσαν λόγῳ φθόνου πρός τόν ἄνθρωπο γιά τήν παραδείσια ζωή τους. Αὐτό τό τελευταῖο ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τήν παρακοή τῶν πρωτοπλάστων, ὅσο καί μέ τό ἔργο πού ἔχουν μεταπτωτικά ἀναλάβει, προκειμένου νά καταστρέψουν τίς σχέσεις Θεοῦ καί ἀν-

61. Simon M., *Versus Israel,* Paris 1947, σ. 401.

62. *Λεξικό Βιβλικῆς Θεολογίας,* ἐκδόσεις Βιβλικοῦ Κέντρου «Ἄρτος ζωῆς», Ἀθήνα 1980, στ. 248.

63. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος χρησιμοποιεῖ τή λέξη ὡς προσηγορία τοῦ διαβόλου. Μουστάκης Β., *Λεξικό τῆς Ἁγίας Γραφῆς,* Ἀθῆναι 1956, σ. 39.

64. Μουστάκης Β., ὅ.π., σ. 39.

65. Ἡ λέξη προέρχεται ἀπό τό Βαάλ-μυία, πού τό ἱερό του βρισκόταν στήν πόλη Ἀνκαρών καί οἱ Ἰουδαῖοι τόν εἶχαν ταυτίσει μέ τόν σατανᾶ. Μουστάκης Β., ὅ.π., σ. 38.

66. «Πῶς ἐξέπεσεν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ὁ ἑωσφόρος ὁ πρωί ἀνατέλλων;». Ἡσ. 14, 12. Κνιάζεφ Ἀλέξιος, λῆμμα «Ἄγγελος», *ΘΗΕ,* τ. 1, Ἀθῆναι 1962, στ. 175.

67. Κνιάζεφ Ἀλέξιος, λῆμμα «Ἄγγελος», *ΘΗΕ,* τ. 1, Ἀθῆναι 1962, στ. 176.

68. *ΘΗΕ,* τ. 4 (Ἀθήνα 1964), στ. 886.

69. Τήν παρερμηνεία αὐτή υἱοθέτησαν οἱ Ἰουστῖνος, Ἀθηναγόρας, Εἰρηναῖος, Κλήμης Ἀλεξανδρέας, Κυπριανός, Τερτιλλιανός καί Ἀμβρόσιος, ἐνῶ τήν ἀπέρριψαν οἱ Ὠριγένης, Χρυσόστομος κ.ἄ. Τρεμπέλας, ὅ.π., στ. 448.

θρώπινου γένους (Ἰώβ 1, 6-12· 2, 1-7· Ζαχ. 1-7)[70]. Γιά νά πετύχει τόν στόχο του αὐτό ὁ σατανᾶς διαβάλλει τόν Θεό στούς ἀνθρώπους καί τούς παραπλανᾶ, γι' αὐτό καί τοῦ ἔχει δοθεῖ τό ὄνομα «διάβολος» (Σοφ. Σολ. 2, 24) (= συκοφάντης[71]) καί τό ἐπίθετο «ἀπατεῶνας» (Γέν. 3, 13). Τό φθοροποιό τους ἔργο οἱ δαίμονες μποροῦν νά τό ἐπιτύχουν ὄχι μόνο παρασύροντας τόν ἄνθρωπο μέ δολερές ὑποσχέσεις, ἀλλά καί ταλαιπωρώντας τον ψυχικά καί σωματικά, ὅπως δείχνει χαρακτηριστικά ἡ περίπτωση τοῦ Ἰώβ. Ἐπώνυμες καί μή μνεῖες τοῦ σατανᾶ καί τῶν δαιμόνων ἔχουμε σέ διάφορα σημεῖα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὅπως: Στή Γένεση, κάτω ἀπό τόν «ὄφιν» (Γέν. 3, 1-5· 13) τῆς παρακοῆς νοεῖται ὁ διάβολος. Μέ αὐτό τό πνεῦμα ἑρμηνεύονται τόσο τό «Πρωτευαγγέλιο» (Γέν. 3, 14-15) ὅσο καί τό γραφόμενο στή Σοφία Σολομῶντος (Σοφ. Σολ. 2, 24) ὅτι ὁ διάβολος εἶναι αἴτιος τοῦ θανάτου. Πρώτη μνεία τοῦ ὀνόματος «δαιμόνιον» γίνεται στό Δευτερονόμιο, ὅπου ἀναγράφεται ὅτι οἱ ἄνθρωποι *«ἔθυσαν δαιμονίοις καί θεοῖς, οἷς οὐκ ἤδεισαν»* (Δευτ. 32, 17). Κατά τό Β΄ Βασιλειῶν ὁ διάβολος ἐπείρασε τόν Δαβίδ (Β΄ Βασ. 21, 1), ἐνῶ τόν Ἰώβ, κατά θεία παραχώρηση, ὑπέβαλε σέ πολλές δοκιμασίες (Ἰώβ 1, 12 κ.ἑξ.). Ὁ ψαλμῳδός ἐπανειλημμένα ταυτίζει τούς δαίμονες μέ τούς θεούς τῶν εἰδωλολατρῶν (Ψαλμ. 95, 5· 105· 77).

Η ΑΓΓΕΛΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ

Ἡ Καινή Διαθήκη παρουσιάζει καί αὐτή ἀναπτυγμένη ἀγγελολογία, συνδεόμενη στενά μέ αὐτή τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Περί τίς 180 φορές γίνεται ἀναφορά στή λέξη «ἄγγελος»[72].

Γιά τήν ὕπαρξη ἀγγέλων ὁμιλεῖ ὁ ἴδιος ὁ Κύριος: Στό Κατά Μᾶρκον εὐαγγέλιο προλέγει τήν ἔλευσή Του *«ἐν τῇ δόξῃ τοῦ πατρός αὐτοῦ μετά τῶν ἀγγέλων τῶν ἁγίων»* (Μάρκ. 8, 38), ὁ Λουκᾶς μιλάει γιά τή χαρά τῶν ἀγγέλων στή μετάνοια τοῦ ἁμαρτωλοῦ (Λουκ. 15, 10), ἀναφέρεται ἐπίσης στήν ὑπό τῶν ἀγγέλων πομπή τῆς ψυχῆς στόν κόλπο τοῦ Ἀβραάμ (Λουκ. 16, 22). Ὁ Κύριος διαβεβαιώνει ὅτι καθένα ἀπό τά μικρά παιδιά ἔχει τόν φύλακα ἄγγελό

70. Κνιάζεφ Ἀλέξιος, λῆμμα «Ἄγγελος», *ΘΗΕ*, τ. 1, Ἀθῆναι 1962, στ. 175.

71. *Λεξικό Βιβλικῆς Θεολογίας,* ὅ.π., στ. 248.

72. Schmidt Erasmus - Greenfield W., *Ταμεῖον*, ἤτοι εὑρετήριον τῶν λέξεων τῆς Καινῆς Διαθήκης, Ἀθῆναι 1947, σσ. 3-4.

του (Ματθ. 18, 10), ἐνῶ ἀλλοῦ ἀναφέρεται στήν τελική κρίση, κατά τήν ὁποία οἱ δίκαιοι θά βρεθοῦν στήν ἴδια κατάσταση μέ τούς ἀγγέλους (Ματθ. 22, 30. Μάρκ. 12, 25). Σέ ἑπόμενες ἑνότητες, ὅπου θά γίνει λόγος γιά τή φύση, τόν ἀριθμό, τό ἔργο κ.λπ. τῶν ἀγγέλων, θά παρατεθοῦν λεπτομερέστερα στοιχεῖα.

Σύμφωνα μέ τήν Καινή Διαθήκη οἱ ἄγγελοι *«εἰσίν λειτουργικά πνεύματα εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενα διά τούς μέλλοντας κληρονομεῖν σωτηρίαν»* (Ἑβρ. 1, 14), εἶναι ἀθάνατοι (Λουκ. 20, 36), ἀλλά κατώτεροι τοῦ Χριστοῦ ἀφοῦ ἀποστέλλονται πρός διακονία, ὅπως ἀναφέρεται παραπάνω. Ἡ φύση τους εἶναι καθαρά πνευματική, ἀφοῦ *«πνεῦμα σάρκα καί ὀστέα οὐκ ἔχει»* (Λουκ. 24, 39. Ἑβρ. 1, 14), μολονότι ἐμφανίζονται στούς ἀνθρώπους ἔχοντας σωματική μορφή (Ματθ. 23, 30. Μάρκ. 16, 5. Πράξ. 1, 10) ἤ σέ ἄλλη περίπτωση νά ἔχουν καί φτερά (Ἀποκ. 14, 6. Ἡσ. 6, 2). Ἔτσι ἄν καί ἡ Καινή Διαθήκη ἀναφέρει ἐπανειλημμένα ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖται ἀπό πνεῦμα ἤ ψυχή καί σῶμα, κάτι τέτοιο δέν ἀποδίδεται στούς ἀγγέλους πού πολλές φορές ἀποκαλοῦνται *πνεύματα* (Ἑβρ. 1, 14. Ἀποκ. 1, 4)[73]. Σέ ἄλλα χωρία χαρακτηρίζονται ἀόρατοι καί μή ἔχοντες σαρκική ἐπαφή (Κολ. 1, 16. Ματθ. 23, 20).

Ἐντούτοις τονίζεται κατ' ἐπανάληψη ἡ τεράστια διαφορά πού χωρίζει τούς ἀγγέλους ἀπό τόν Θεό, ἀφοῦ καί αὐτοί ἀποτελοῦν μέρος τῆς δημιουργίας: *«ὅτι ἐν αὐτῷ (τῷ Θεῷ) ἐκτίσθη τά πάντα, ἐν τοῖς οὐρανοῖς καί ἐπί τῆς γῆς, τά ὁρατά καί τά ἀόρατα, εἴτε θρόνοι, εἴτε κυριότητες, εἴτε ἀρχαί, εἴτε ἐξουσίαι»* (Κολ. 1, 16. Ῥωμ. 11, 36). Στήν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη χαρακτηρίζονται *«σύνδουλοι τῶν ἀνθρώπων»* (Ἀποκ. 22, 9). Ἀκόμα, ἡ γνώση τους εἶναι περιορισμένη, ἐνδεικτικά μάλιστα σημειώνουμε ὅτι ἀγνοοῦν τήν ἡμέρα τῆς κρίσεως ἀφοῦ ὁ Κύριος εἶπε ὅτι: *«Περί (δέ) τῆς ἡμέρας ἐκείνης καί ὥρας οὐδείς οἶδεν, οὐδέ οἱ ἄγγελοι τῶν οὐρανῶν, οὐδέ ὁ υἱός, εἰ μή ὁ πατήρ μου μόνος»* (Ματθ. 24, 36).

Ὁ ἀπόστολος Παῦλος, ὅταν ἀναφέρεται στά οὐράνια πνεύματα, εἶναι ἐπιφυλακτικός καί αὐτή ἡ στάση του γίνεται κατανοητή, ἀφοῦ ἤθελε νά προβληθεῖ κυρίως ἡ Καινή Διαθήκη καί τό σωτηριολογικό ἔργο τοῦ Χριστοῦ, πού ἦρθε νά πληρώσει τόν παλαιό νόμο, τόν ὁποῖο εὐαγγελίστηκε ὄχι ὁ ἴδιος ἀλλά οἱ ἄγγελοι (Ἑβρ. 2, 2). Ἐπιπλέον στίς ἐπιστολές του διαφαίνεται ἡ προσπάθεια τοῦ ἀποστόλου τῶν

73. Πάντως, σύμφωνα μέ τό Ἑβρ. 2, 7, εἶναι ἀνώτεροι τῶν ἀνθρώπων.

Ἐθνῶν νά ἐπιστήσει τήν προσοχή τῶν χριστιανῶν ἔναντι τῶν διαφόρων γνωστικῶν ὁμάδων πού ὑπερτόνιζαν τόν ρόλο τῶν ἀγγέλων κινδυνεύοντας ἔτσι νά ὑποβαθμισθεῖ τό ἔργο τοῦ μοναδικοῦ Μεσσία.

Ἡ προσπάθεια λοιπόν ἐπικεντρώνεται στήν ἀπάλειψη τῆς ἀπειλῆς γιά τίς νεοσύστατες ἐκκλησίες, πού ἀποτελοῦσε ἡ ἰουδαΐζουσα γνωστικιστική θρησκεία τῶν ἀγγέλων (Κολ. 2, 18), ἡ ὁποία ἐξύψωνε τούς ἀγγέλους πάνω ἀπό τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ[74]. Τό «φάντασμα» τοῦ Γνωστικισμοῦ – ὅπως τό ἀποκαλεῖ ὁ Π. Χρήστου[75], «ἐδίωκε κατά πόδας τόν Χριστιανισμό», εἰσάγοντας μίαν ἀγγελολογία, ἡ ὁποία διαφέρει ἀπό αὐτήν τῆς ἐκκλησίας. Γιά παράδειγμα ὁ Κήρινθος ἀπέδιδε τή δημιουργία τοῦ ἀτελοῦς κόσμου σέ κάποια ἀνώτερη ἀγγελική δύναμη[76], ὁ Σατορνεῖλος ἐπίσης τή δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου τήν ἀπέδιδε σέ ἀγγέλους[77], ἐνῶ καί ὁ Καρποκράτης θεωροῦσε τό σύμπαν ἔργο τῶν ἀγγέλων πού ἦσαν κατώτεροι τοῦ ἀγέννητου καί ἀδημιούργητου Πατρός[78]. Ἐπίσης, μία ἄλλη αἵρεση ἀναφέρεται στή Β΄ ἐπιστολή Πέτρου (Β΄ Πέτρ. 2, 11), οἱ ὀπαδοί τῆς ὁποίας θεωροῦσαν ἑαυτούς ἀνώτερους τῶν ἀγγέλων.

Ἡ γνωστική ἀγγελολογία, ἐπηρεασμένη κατ' ἄλλους ἀπό τά ζωροαστρικά πρότυπα καί κατ' ἄλλους ἀπό ἰουδαϊκά[79], ὑπερτόνιζε τόν ρόλο τῶν ἀγγέλων σέ τέτοιο βαθμό ὥστε νά χάνεται ἡ μοναδικότητα τοῦ ἔργου τοῦ Θεανθρώπου. Συμπερασματικά ὁ ἀπόστολος Παῦλος εἶναι φειδωλός στά κατηγορήματα πού ἀποδίδει στούς ἀγγέλους, δεχόμενος τήν τιμητική προσκύνηση πού διδάσκει ἡ Παλαιά Διαθήκη (Γέν. 18, 2· 19, 1). Δέν καταδικάζει παρά μόνο τή λατρεία τῶν ἀγγέλων πού ἀποβαίνει μειωτική γιά τό πρόσωπο τοῦ Σωτῆρα[80].

Ὁ ἀριθμός τῶν ἀγγέλων εἶναι πολύ μεγάλος, ἀφοῦ στήν Καινή Διαθήκη ἀναφέρονται *«δώδεκα λεγεῶνας ἀγγέλων»* (Ματθ. 26, 53), *«πλῆθος στρατιᾶς οὐρανίου»* (Λουκ. 2, 13), *«ἁγίαις μυριάσιν»* (Ἰούδ. 14), ἤ πάλι *«μυριάδες μυριάδων, χιλιάδες χιλιάδων»* (Ἀποκ. 5, 11).

74. Θεοδώρου Ἀ., *Θέματα Ἱστορίας Δογμάτων,* Ἀθήνα 1989, σ. 134.

75. Χρήστου Π., *Ἑλληνική Πατρολογία,* Θεσσαλονίκη 1978, τ. Β΄, σ. 112.

76. Ὅ.π., σ. 137.

77. Ὅ.π., σ. 166, βλ. Χρήστου Π., ἐ.ἀ., σ. 139.

78. Ὅ.π., σ. 170.

79. Σχετικά μέ τή λιτή καί ἐναργῆ ἀνάλυση τῶν πηγῶν τοῦ Γνωστικισμοῦ βλ. Χρήστου Π., ὅ.π., σσ. 106-111.

80. Prat Ferdinand S. J., *La théologie de Saint Paul,* Paris 1949, σ. 349.

Ὅπως εἶναι φυσικό οἱ ἄγγελοι χωρίζονται σέ τάξεις, ἀπό τίς ὁποῖες ἀναφέρονται οἱ Ἀρχές, οἱ Ἐξουσίες, οἱ Δυνάμεις, οἱ Κυριότητες, οἱ Θρόνοι, οἱ ἀρχάγγελοι καί οἱ ἄγγελοι (Ἐφεσ. 1, 21· 6, 12. Κολ. 1, 16. Α΄ Θεσσ. 4, 16). Ὀνομαστικά γίνεται μνεία μόνο τῶν ἀρχαγγέλων Γαβριήλ καί Μιχαήλ (Λουκ. 1, 26. Ἰουδ. 9).

Οἱ ἄγγελοι, ὅπως ἀναφέρεται καί στήν Παλαιά Διαθήκη, ἔργο τους ἔχουν τή δοξολογία τοῦ Θεοῦ (Λουκ. 2, 13. Ἀποκ. 5, 11-12), μετά ὅμως τήν πτώση τοῦ ἀνθρώπου ὑπηρετοῦν καί τό ἔργο τῆς Θείας οἰκονομίας, πού ἀποβλέπει στή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι, ἄγγελοι παρίστανται στά κύρια γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ ὡς βοηθοί, λειτουργοί καί συμπαραστάτες Του. Ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ εὐαγγελίζεται στήν παρθένο Μαρία τήν ἔλευσή Του (Λουκ. 1, 26), ἄγγελος Κυρίου παρουσιάζεται στόν Ἰωσήφ καί τούς ποιμένες (Ματθ. 1, 20· 2, 19-20. Λουκ. 2, 9) κατά τήν ἡμέρα τῆς γεννήσεώς Του, στρατιά ἀγγέλων δοξολογεῖ τόν Θεό (Λουκ. 2, 13-15), ἄγγελος διατάζει τόν Ἰωσήφ νά φύγει γιά τήν Αἴγυπτο (Ματθ. 2, 13). Ἄγγελοι βοηθοῦν τόν Χριστό μετά ἀπό τό τέλος τῶν πειρασμῶν στήν ἔρημο (Ματθ. 4, 11), ἄγγελος τόν ἐνισχύει στό Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν (Λουκ. 22, 42), δώδεκα λεγεῶνες ἀγγέλων θά μποροῦσαν νά προστρέξουν γιά βοήθεια κατά τή σύλληψή Του, ἄν ζητοῦσε κάτι τέτοιο ἀπό τόν Πατέρα Του (Ματθ. 26, 53), ἄγγελοι γίνονται μάρτυρες τῆς ἀναστάσεώς Του καί μετακινοῦν τόν λίθο ἀπό τό μνημεῖο (Ματθ. 28, 2. Μάρκ. 16, 5. Λουκ. 24, 4. Ἰωάν. 20, 12), ἐνῶ κατά τήν ἀνάληψή Του μιλοῦν στούς μαθητές γιά τή Δευτέρα Παρουσία (Πράξ. 1, 10). Οἱ ἄγγελοι παρουσιάζονται ἐπίσης στό πλευρό Του τήν ὥρα τῆς τελικῆς κρίσης (Ματθ. 13, 49· 16, 27· 24, 31. Μάρκ. 8, 38), ὅπου ὁ Χριστός ἐτυμηγορεῖ ἐνώπιον τῶν ἀγγέλων (Λουκ. 12, 8). Στό πλαίσιο τῆς διακονίας τῶν ἀγγέλων στό μυστήριο τῆς Θείας οἰκονομίας ἐντάσσεται καί ἡ ἐμφάνιση ἀγγέλου στόν Ζαχαρία, ὅπου τοῦ προλέγει ὅτι ἡ σύζυγός του ἡ Ἐλισάβετ θά γεννήσει υἱό, πού θά ὀνομαστεῖ Ἰωάννης (Λουκ. 1, 5-24).

Τά δύο ὅμως σημαντικότερα γεγονότα, στά ὁποῖα τονίζεται ἰδιαίτερα ἡ παρουσία τῶν ἀγγέλων στό πλευρό τοῦ Θεανθρώπου στήν Καινή Διαθήκη, ἀλλά καί στούς Πατέρες γενικότερα, εἶναι ἡ Γέννηση καί ἡ Ἀνάληψη. Μέ τήν Γέννηση τοῦ Σωτῆρα οἱ ἄγγελοι, πού μέχρι τήν ἐνσάρκωσή Του εἶχαν ἐπιφορτιστεῖ τό ἔργο τῆς μεταστροφῆς τῶν ἐθνῶν στόν Νόμο τοῦ Θεοῦ, ὑποτάσσονται αὐτόματα

καί ὁλοκληρωτικά στή βασιλεία τοῦ Χριστοῦ[81]. Παρ᾽ ὅλα αὐτά κάτι τέτοιο δέν σημαίνει ὅτι οἱ ἄγγελοι ἔχασαν τήν ἰδιότητά τους νά μεταφέρουν τό θέλημα τοῦ Θεοῦ, γιατί ἄν καί ὁ μεσολαβητικός τους ρόλος μειώνεται μέ τήν ἐνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ, παραμένουν στήν ὑπηρεσία τοῦ μοναδικοῦ Μεσσία ἀκόμη καί μετά τόν ἐρχομό Του, ὅπως δείχνουν τά ἀνωτέρω χωρία.

Κατά τή διάρκεια τῆς Ἀναλήψεως οἱ ἄγγελοι εἶναι παρόντες (Πράξ. 1, 1). Ἡ ἐκκλησιαστική ὑμνολογία μᾶς λέει ὅτι ὁ Χριστός ἀναλήφθηκε θριαμβευτικά στούς οὐρανούς, φερόμενος πάνω στούς ὤμους τῶν ἀγγέλων. Ἡ σκηνή αὐτή ἀναφέρεται καί σέ δύο, διαδεδομένα κατά τήν πρωτοχριστιανική ἐποχή κείμενα, τήν «Ἀνάληψη τοῦ Ἡσαΐα» (Ἡσαΐας 3, 15) καί τό «Εὐαγγέλιο τοῦ Πέτρου» (Ἀπόκρυφο 40-43). Ἡ συνοδεία τοῦ Κυρίου ἀπό τούς ἀγγέλους κατά τήν Ἀνάληψη συνιστᾶ τή βαθύτερη σημειολογία τῆς Ἀναλήψεως, τήν πραγματική θεολογική της διάσταση. Ἡ ἐν μέσῳ ἀγγέλων Ἀνάληψη τοῦ Θεανθρώπου ἀποτελεῖ καταξίωση τῆς ἀνθρώπινης φύσης πού προσέλαβε ὁ Υἱός τοῦ Θεοῦ, καί τήν ἀνύψωσε ὑπεράνω τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων πού θεωροῦνται ἀνώτερές της, ὅπως ἄλλωστε ἀναφέρουν καί πλεῖστα χωρία τῆς Καινῆς Διαθήκης (Ἑβρ. 2, 7. Β΄ Πέτρ. 2-11). Αὐτή ἡ θεολογία τῆς Ἀναλήψεως ἀναλύεται ἀπό τόν ἴδιο τόν ἀπόστολο Παῦλο στήν Πρός Ἐφεσίους ἐπιστολή του, ὅπου μιλάει γιά τήν παντοδυναμία τοῦ Θεοῦ *«ἥν ἐνήργησεν ἐν τῷ Χριστῷ ἐγείρας αὐτόν ἐκ νεκρῶν καί καθίσας ἐν δεξιᾷ αὐτοῦ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς καί ἐξουσίας καί δυνάμεως καί κυριότητος καί παντός ὀνόματος ὀνομαζομένου, οὐ μόνον ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ ἀλλά καί ἐν τῷ μέλλοντι. καί πάντα ὑπέταξεν ὑπό τούς πόδας αὐτοῦ καί αὐτόν ἔδωκεν κεφαλήν ὑπέρ πάντα τῇ ἐκκλησίᾳ ἥτις ἐστίν τό σῶμα αὐτοῦ, τό πλήρωμα τοῦ τά πάντα ἐν πᾶσιν πληρουμένου»* (Ἐφεσ. 1, 20-23). Μέ τήν ἐνθρόνιση τοῦ ἐνσαρκωμένου Λόγου ὑπεράνω πάσης δημιουργίας, ἡ ἀνθρώπινη φύση πού προσέλαβε ὁ Υἱός τοῦ Θεοῦ ὑψώνεται ὑπεράνω τῆς ἀγγελικῆς ἐν μέσῳ τῶν οὐρανίων δυνάμεων (Ἑβρ. 1, 3-4). Στήν ἐκκλησιαστική συνείδηση τονίζεται κατ᾽ ἀναλογίαν ἡ ἀνωτερότητα τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης τῆς Θεοτόκου ἔναντι ὅλων τῶν ἀσωμάτων δυνάμεων

81. Cerfaux L., *Le Christ dans la théologie de Saint Paul,* Paris 1954, σ. 83.

χαρακτηριζόμενη ὡς *«τιμιωτέρα τῶν χερουβίμ καί ἐνδοξοτέρα ἀσυγκρίτως τῶν σεραφίμ»*[82].

Ὅπως στήν Παλαιά Διαθήκη, ἔτσι καί στήν Καινή, οἱ ἄγγελοι παρουσιάζονται νά προστατεύουν τούς δίκαιους, τούς πιστούς καί τά παιδιά (Ματθ. 18, 10. Πράξ. 12, 15). Ἡ πνευματική ζωή μοιάζει μέ τόν τρόπο ὕπαρξης τῶν ἀγγέλων, εἶναι ἡ ἐπιστροφή τῆς ἀνθρώπινης φύσης στήν προπτωτική κατάσταση. Οἱ ἄγγελοι ἀποτελοῦν τό πρότυπο τῶν πιστῶν (Ματθ. 23, 30), συντροφεύουν τίς ψυχές στόν πνευματικό ἀγῶνα καί τίς προπαρασκευάζουν μέχρι νά τίς ὁδηγήσουν στόν Κύριο[83]. Συχνά ἄγγελοι παρουσιάζονται σέ ἁγίους ἀνθρώπους, μέ λευκή στολή, πού συμβολίζει τήν ἁγνότητα καί τήν καθαρότητά τους (Λουκ. 24, 4. Πράξ. 1, 10· 10, 30), ἀλλά πολλοί ἄνθρωποι, ὅπως γράφει ὁ Παῦλος, δέν τούς ἀναγνωρίζουν: *«Ἔλαθον τινές ξενίσαντες ἀγγέλους»* (Ἑβρ. 13, 2. Ἰακ. 2, 25). Ἀκόμα, ἔργο τῶν ἀγγέλων εἶναι καί ἡ τιμωρία τῶν ἀσεβῶν (Πράξ. 12, 23. Ἀποκ. 12, 7) καί ἡ ἀντιμετώπιση τῶν πονηρῶν πνευμάτων (Ἀποκ. 12, 7).

Ἀλλά οἱ ἄγγελοι εἶναι προστάτες καί τοῦ Ἀποστολικοῦ Ἔργου καί τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν. Σημειώνουμε ἐνδεικτικά αὐτό πού συνέβη τόσο μέ τήν ἔξοδο τῶν Ἀποστόλων ἀπό τή φυλακή (Πράξ. 5, 19), ὅσο μέ τόν Ἀπόστολο Πέτρο, ὅταν ἦταν δέσμιος στή φυλακή. Παρουσιάστηκε τότε ἄγγελος Κυρίου, πού τοῦ ἔλυσε τά δεσμά καί τόν ἔβγαλε ἔξω ἀπό αὐτή, καί κατόπιν ἐξαφανίστηκε (Πράξ. 12, 1-11· 8, 26). Τό ὅτι οἱ ἄγγελοι εἶναι προστάτες τῶν τοπικῶν ἐκκλησιῶν, τονίζεται κυρίως στήν Ἀποκάλυψη, ὅπου γίνεται λόγος γιά τίς ἑπτά ἐκκλησίες (Ἀποκ. 1, 4 κ.ἑξ.).

Γενικά ὅμως ὁ ρόλος τῶν ἀγγέλων παραμένει κυρίως προπαρασκευαστικός, τόσο στήν Καινή Διαθήκη ὅσο καί στήν πατερική παράδοση. Οἱ ἄγγελοι συντροφεύουν τόν ἄνθρωπο ὄχι μόνο σέ ὅλη

82. Ἰωάν. Δαμασκηνός, *Λόγος Ἀποδεικτικός,* P.G. 95, 312c. Τοῦ ἰδίου, *Λόγος εἰς τόν Εὐαγγελισμόν τῆς Θεοτόκου,* P.G. 96, 656b: *«Χαῖρε ὅτιπερ ἁγιωτέρα σύ τῶν Ἀγγέλων καί τιμιωτέρα τῶν Ἀρχαγγέλων. Χαῖρε, κεχαριτωμένη ὅτι θαυμασιωτέρα σύ τῶν Θρόνων καί κυριωτέρα σύ τῶν Κυριοτήτων, καί δυνατωτέρα σύ τῶν Δυνάμεων. Χαῖρε, κεχαριτωμένη, ὅτι ὑπερτέρα σύ τῶν Ἀρχῶν καί ἀνωτέρα σύ τῶν Ἐξουσιῶν. Χαῖρε, κεχαριτωμένη, ὅτι καλλιωτέρα σύ τῶν Χερουβίμ, καί σεβασμιωτέρα τῶν Σεραφίμ».*

83. Γι' αὐτό καί ἡ ζωή τῶν μοναχῶν ὀνομάζεται «ἀγγελικός βίος» ἤ «ἀγγελικό πολίτευμα». Μ. Βασίλειος, *Εἰς Ἑξαήμερον,* 9, 6, P.G. 29, 205c: *«Τελειούμενος ἄνθρωπος πρός τήν τῶν ἀγγέλων ἀξίαν ἀνάγεται».*

τή διάρκεια τοῦ πνευματικοῦ τους ἀγῶνα, ἀλλά καί κατά τή στιγμή τοῦ θανάτου. Χαρακτηριστικά εἶναι τά ὅσα σχετικά ἀναφέρονται στήν παραβολή τοῦ πλουσίου καί τοῦ πτωχοῦ Λαζάρου (Λουκ. 16, 22). Σύμφωνα μέ αὐτή, ὁ πτωχός Λάζαρος παρουσιάζεται νά μεταφέρεται μετά τόν θάνατό του ἀπό ἀγγέλους *«εἰς τόν κόλπον Ἀβραάμ»,* ἐνῶ γιά τόν πλούσιο λέγεται ἁπλά ὅτι *«ἀπέθανε καί ἐτάφη».* Αὐτό ὑπονοεῖ καί τήν ἐπικρατοῦσα στήν ἐποχή τοῦ Χριστοῦ ἰουδαϊκή παράδοση, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ παρουσιάζεται ὡς ὁδηγός τῶν ψυχῶν μετά θάνατον. Σχετική ἀναφορά γίνεται καί στήν ἐπιστολή τοῦ Ἰούδα, ὅπου ἀναγράφεται ὅτι ὁ ἀρχάγγελος μάχεται μέ τόν διάβολο γιά τό σῶμα τοῦ Μωϋσῆ. Ὁ δέ Μιχαήλ ὁ ἀρχάγγελος, *«ὅτε τῷ διαβόλῳ διακρινόμενος διελέγετο περί τοῦ Μωϋσέως σώματος, οὐκ ἐτόλμησεν κρίσιν ἐπενεγκεῖν βλασφημίας»* (Ἰούδ. στίχ. 9). Δηλαδή ὅταν ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ συζητοῦσε μέ τόν διάβολο, πού διεκδικοῦσε τό σῶμα τοῦ Μωϋσῆ, μετά τόν θάνατό του, δέν τόλμησε νά τόν κατακρίνει καί νά τόν ὑβρίσει, ἀλλά τοῦ εἶπε *«ἐπιτιμῆσαί σοι Κύριος».* Καί τό χωρίο αὐτό στηρίζει τήν πίστη ὅτι οἱ ἄγγελοι συνοδεύουν τίς ψυχές τῶν ἁγίων καί τῶν δικαίων στόν οὐρανό, καί ὅτι συχνά ἀντιδικοῦν μέ τόν διάβολο, πού θέλει νά τίς ἁρπάξει καί νά τίς πάει στήν κόλαση.

Στούς ἔσχατους καιρούς, ὅταν θά πλησιάζει ἡ Δευτέρα Παρουσία τοῦ Χριστοῦ, σύμφωνα μέ τήν Ἀποκάλυψη, ἄγγελοι, συνήθως μέ νεανική μορφή καί λευκά ἐνδύματα θά κρατοῦν σάλπιγγες καί θά σαλπίσουν (Ἀποκ. 5, 11-12· κεφ. 8 καί 9) καί στή συνέχεια θά προαναγγείλουν τά ἐπερχόμενα δεινά (Ἀποκ. κεφ. 11 μέχρι 15)[84]. Κατά τήν παρουσία του ὁ Κύριος θά ἔρχεται *«μετά τῶν ἀγγέλων τῶν ἁγίων»* (Μάρκ. 8, 38), οἱ ὁποῖοι καί θά συνάξουν τούς ἐκλεκτούς καί τούς ἁμαρτωλούς ἀπό τά πέρατα τῆς οἰκουμένης (Μάρκ. 13, 27. Ματθ. 13, 41· 24, 31. Α΄ Θεσσ. 4, 15) καί θά ἐγκλείσουν τούς ἄδικους στήν κόλαση (Ματθ. 13, 42).

Πολύ σημαντικό ρόλο γιά τήν ἐν γένει ἀγγελολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης διαδραματίζει ἡ εἰκόνα τῆς Οὐράνιας Ἱερουσαλήμ, ἡ Νέα Ἱερουσαλήμ πού δέν εἶναι πιά ἡ πόλη τῶν Ἰουδαίων ἀλλά ἡ πόλη τῶν ἀγγέλων, τῶν ἁγίων καί τῶν δικαίων, μέ τούς ὁποίους ἑνώνεται

84. Στό ἐδάφιο 10, 1-2 ἀναφέρει: *«ἄγγελον ἰσχυρόν καταβαίνοντα ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, περιβεβλημένον νεφέλην, καί ἡ ἶρις ἐπί τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ὡς ὁ ἥλιος, καί οἱ πόδες αὐτοῦ ὡς στύλοι πυρός καί ἔχων ἐν τῇ χειρί αὐτοῦ βιβλιαρίδιον ἀνεῳγμένον».*

σέ ἕνα σῶμα ἡ ἐπίγεια ἐκκλησία τῆς Καινῆς Διαθήκης (Ἑβρ. 12, 22). Ἡ Οὐράνια Ἱερουσαλήμ δέν εἶναι ἁπλά μία πόλη οὔτε μία μόνον *«Βασιλεία ἀσάλευτος»* (Ἑβρ. 12, 28), ἀλλά εἶναι ὁ τόπος ὅπου εἰσῆλθε ὁ Χριστός, ὅπως γράφει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος: *«εἰς αὐτόν τόν οὐρανόν, νῦν ἐμφανισθῆναι τῷ προσώπῳ τοῦ Θεοῦ ὑπέρ ἡμῶν»* (Ἑβρ. 9, 24). Ὁ ἴδιος ἀπόστολος ἀναφέρεται πιό συγκεκριμένα στήν Οὐράνια Ἱερουσαλήμ, ὅταν λέει *«ἡμῶν τό πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει, ἐξ οὗ καί σωτῆρα ἀπεκδεχόμεθα Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν»* (Φιλιπ. 3, 20).

Ἐκτεταμένη ἀναφορά γιά τήν Οὐράνια Ἱερουσαλήμ ὑπάρχει στήν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη (Ἀποκ. κεφ. 21-22). Χαρακτηριστική εἰκόνα ἀποτελεῖ καί ἡ ἀκατάπαυστη δοξολογία τοῦ Θεοῦ ἀπό τούς ἀγγέλους στόν κόσμο τῆς αἰωνιότητας μέ τόν τρισάγιο ὕμνο (Ἀποκ. 4, 8). Κατά τόν E. Petersen ἡ οὐράνια λειτουργία συνδέεται μέ τήν ἐπίγεια λειτουργία, καθώς οἱ εἴκοσι τέσσερις πρεσβύτεροι πού συμβολίζουν τήν ἐκκλησία ἐπαναλαμβάνουν τόν τρισάγιο ὕμνο τῶν τεσσάρων ζώων, πού συμβολίζουν τούς ἀγγέλους, οἱ ὁποῖοι προσκυνοῦν μπροστά στόν θρόνο τοῦ Θεοῦ[85]. Οἱ ἄγγελοι ἐπαγρυπνοῦν καί ὑπηρετοῦν, ὅπως εἴδαμε καί τήν ἐπίγεια ἐκκλησία ὡς λειτουργικά πνεύματα, πού ἀποστέλλονται *«διά τούς μέλλοντας κληρονομεῖν σωτηρίαν»* (Ἑβρ. 1, 14).

Ἐφόσον ἡ ἐπίγεια ἐκκλησία προσέρχεται στή Νέα Ἱερουσαλήμ τῶν ἀγγέλων, τῶν ἁγίων καί τῶν δικαίων (Ἑβρ. 12, 12), ὁ πιστός ἀπό τή στιγμή πού εἰσέρχεται στό ἐκκλησιαστικό σῶμα διά τοῦ βαπτίσματος, γίνεται πολίτης τῆς οὐράνιας Ἱερουσαλήμ, ἀφοῦ ἡ συμμετοχή του στή λειτουργία τῆς ἐπίγειας ἐκκλησίας σημαίνει παράλληλα καί συμμετοχή στή λειτουργία τῆς ἐπουράνιας ἐκκλησίας. Ὅπως πολύ σωστά ἐπισημαίνει ὁ καθηγητής Φουντούλης «ἄγγελοι καί ἄνθρωποι γίνονται μία ποίμνη, μία ἐκκλησία». Ἡ ἑνότητα δέν εἶναι μόνο ἐσχατολογική ἀλλά πραγματοποιεῖται ἤδη στόν παρόντα κόσμο. Οἱ ἄγγελοι ὁδηγοῦν, φρουροῦν καί σκέπουν τά τέκνα τοῦ Θεοῦ πού ἀγωνίζονται στόν παρόντα στρατευόμενο κόσμο. Χαίρουν χαρά μεγάλη γιά τήν ἐπιστροφή ἑνός ἁμαρτωλοῦ, ἀναφέρουν τίς προσευχές τῶν ἁγίων στόν θρόνο τοῦ Θεοῦ, εἶναι τά λειτουργικά πνεύματα πού ἀποστέλλονται γιά νά διακονήσουν τούς μέλλοντες νά κληρονομήσουν τή σωτηρία. Καί ἡ ἑνότητα αὐτή πραγματοποιεῖται κατ' ἐξοχήν στό κοινό λειτουργικό ἔργο τῶν ἀγγέλων καί τῶν ἀνθρώπων. Ὁ λαός τοῦ Θεοῦ

85. Petersen E., *Le livre des anges,* Genéve 1996, σ. 44.

στή γῆ καί οἱ στρατιές τοῦ οὐρανοῦ ἀπό κοινοῦ μέ ἕνα στόμα, σέ μία κοινή λειτουργική σύναξη, προσφέρουν στόν Θεό τήν ἀδιάλειπτο δοξολογία καί τή λογική λατρεία»[86].

Συμπερασματικά τόσο ἡ ἐπίγεια ἐκκλησία ὅσο κι ἡ οὐράνια ἐκκλησία ἀποσκοποῦν ἀπό κοινοῦ στήν ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι ἀναγέννηση τῆς δημιουργίας καί στή δοξολογία τοῦ Θεοῦ.

Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Ἀλ. Κνιάζεφ, ἡ δαιμονολογία τῆς Καινῆς Διαθήκης βρίσκεται σέ πλήρη σχέση μέ τήν ἀγγελολογία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τῆς ὁποίας πολλά σημεῖα ἦταν σκοτεινά, καί τώρα διασαφηνίζονται[87].

Σαφῶς πλέον ὁ σατανᾶς-διάβολος, μαζί μέ τούς ἀγγέλους του, ἀποτελεῖ μιά πραγματικότητα ἀναμφίβολη καί μέ ποικίλες «μεθοδείες» (Ἐφεσ. 6, 11) καί δόλους (Β΄ Κορ. 2, 11), προσπαθεῖ, μεταμφιεζόμενος ἀκόμα καί *«εἰς ἄγγελον φωτός»* (Β΄ Κορ. 11, 14), νά μάχεται *«ἀπ' ἀρχῆς»* (Α΄ Ἰω. 3, 8) τόν ἄνθρωπο καί νά τόν παρασύρει στήν ἁμαρτία. Γι' αὐτό καί ἀποκαλεῖται *«ἀντίχριστος»* (Α΄ Ἰω. 2, 18-22. Ἀποκ. κεφ. 13-17), *«ἀντίδικος»* (Α΄ Πέτρ. 5, 8), *«ψεύστης»* καί *«ἀνθρωποκτόνος»* (Ἰω. 8, 44). Τόλμησε νά *«ἐκπειράσει»* στήν ἔρημο καί αὐτόν τόν Θεάνθρωπο Ἰησοῦ, λίγο πρίν βγεῖ στόν δημόσιο βίο Του (Ματθ. 4, 1-11. Μάρκ. 1, 11-12. Λουκ. 4, 1-13· 22, 53).

Οἱ Εὐαγγελιστές ἐπισημαίνουν τόν ρόλο τοῦ σατανᾶ καί στό Πάθος τοῦ Κυρίου (Ἰω. 13, 2-27· 14, 30. Λουκ. 22, 3-31)[88]. Ἀλλ' ὁ Χριστός, ὁ ὁποῖος ἔχει τή δύναμη καί τήν ἐξουσία πάνω ἀπό τούς δαίμονες (Ματθ. 9, 32-34) οὔτε παρασύρεται οὔτε, βέβαια, ὑποκύπτει. Ἀκόμα καί τούς ἁγίους Ἀποστόλους προσπαθοῦν νά παρασύρουν οἱ δαίμονες. Ὁ ἀπόστολος Παῦλος γράφει ὅτι τοῦ *«ἐδόθη σκόλωψ τῇ σαρκί, ἄγγελος σατᾶν»* (Β΄ Κορ. 12, 7-10).

Οἱ Χριστιανοί μποροῦν νά τούς ἀντιμετωπίσουν μέ πίστη (Ἐφεσ. 6, 10. Λουκ. 22, 32), ἐπίκληση τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ (Μάρκ. 16, 17), προσευχή (Ματθ. 6, 13· 26, 41), νηστεία (Μάρκ. 9, 29) καί διαρκῆ ἐγρήγορση (Μάρκ. 14, 38).

Τήν ἡμέρα τῆς κρίσης, πού ὁ Χριστός θά καταργήσει τό βασίλειο τοῦ σατανᾶ (Α΄ Κορ. 15, 24-28. Κολ. 1, 13 κ.ἑξ.), νικημένος δέ πλέ-

86. Φουντούλη Ἰ., *Σύναξις τῶν Ἀρχαγγέλων,* Σειρά: Λογική Λατρεία 5, Ἀθήνα 1984, σσ. 289-290.

87. Κνιάζεφ Ἀλ., ὅ.π., στ. 176.

88. Ἐπίσης, *Λεξικό Βιβλικῆς Θεολογίας,* ὅ.π., στ. 249.

ον ὁ διάβολος θά ριχτεῖ μαζί μέ τούς ἀγγέλους του στό *«πῦρ τό αἰώνιον»* (Ματθ. 25, 41), θά βληθεῖ *«εἰς τήν λίμνην τοῦ πυρός καί τοῦ θείου»* (Ἀποκ. 20, 10-14 κ.ἑξ.). Οἱ φράσεις αὐτές τοῦ Κυρίου εἶναι ἀλληγορικές, αἰσθητοποιοῦν μέ ὑλικά μέσα τήν κόλαση.

Ἡ ἀγγελολογία τῶν Πατέρων καί ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων

Οἱ ἀποστολικοί Πατέρες καί οἱ μετά ἀπό αὐτούς ὑπόλοιποι Ἐκκλησιαστικοί Πατέρες καί συγγραφεῖς τῶν τριῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, ἔχοντας ν᾽ ἀντιπαλαίσουν κατά τῶν ἐξαιρετικῶν, ἐξαιτίας τῶν συνεχῶν διωγμῶν, ἐχθρῶν τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά καί τῶν σοβαρῶν αἱρέσεων, πού ἀναφέρονταν κυρίως στό πρόσωπο τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, δέν ἀσχολήθηκαν μέ τή συστηματοποίηση τῆς Ὀρθόδοξης Δογματικῆς, ἀλλά μόνο περιστασιακά καί ὄχι κατά κύριο μέλημα, ἀσχολήθηκαν κυρίως μέ τή διατύπωση τῶν βασικῶν πιστευμάτων τῆς νέας πίστεως. Ἔτσι τό περί ἀγγέλων κεφάλαιο δέν ἦταν ἐκεῖνο, πού ἐπιζητοῦσε ἄμεση ἀντιμετώπιση. Αὐτή ἔγινε περιορισμένα καί ἀπό ὁρισμένους Πατέρες καί ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς εἴτε μέσα στά πλαίσια τοῦ ἀγῶνα τους ἐναντίον τῶν αἱρετικῶν Γνωστικῶν εἴτε κατά τήν ἑρμηνεία ἁγιογραφικῶν κειμένων. Οἱ σημαντικότεροι ἀπό αὐτούς εἶναι οἱ Ἰουστῖνος, Ἑρμᾶς, Ἀθηναγόρας, Εἰρηναῖος, Ὠριγένης, Γρηγόριος Νεοκαισαρείας ὁ Θαυματουργός καί Θεόγνωστος. Ἀκόμα στοιχεῖα ἀγγελολογίας βρίσκουμε καί σέ ἀπόκρυφα βιβλία, πού ἀνάγονται στήν ὑπόψη περίοδο, καί στά ὁποῖα ἴσως νά ἔχουν περιληφθεῖ καί κάποιες ἀξιόπιστες προφορικές παραδόσεις[89], καί κυρίως στό λεγόμενο «Εὐαγγέλιο τοῦ Βαρθολομαίου»[90], καθώς καί σέ ἔργα γνωστικῆς προέλευσης. Ἐμφανίσεις καί θαύματα ἀγγέλων παρατηροῦνται σέ ἔργα ἀναφερόμενα σέ ἀσκητές τῆς ἐρήμου, πού τά πλεῖστα ὅμως ἀπό αὐτά ἔχουν γραφεῖ ἀργότερα, πλήν ὅμως διασώζουν καί πρωτογενῆ στοιχεῖα[91].

89. Ἀλεξάνδρα μοναχή, The Holy Angels (μετάφρ. Ἑλένης Γούναρη), (ἐκδ. Ἔλαφος), *Οἱ ἄγγελοι* (μεταφρ.), Ἀθήνα 1994, σ. 199.

90. Ἀλεξάνδρα μοναχή, ὅ.π., σσ. 198-201.

91. Ἀλεξάνδρα μοναχή, ὅ.π., σσ. 203-206. Ἱ. Μονή Παρακλήτου, *Ἐμφανίσεις καί θαύματα ἀγγέλων,* Ὠρωπός Ἀττικῆς 2007. Ἀρχιμ. Σίλας Κουκιάρης, *Τά θαύματα καί οἱ ἐμφανίσεις τῶν ἀγγέλων στή βυζαντινή Τέχνη στά Βαλκάνια,* Ἀθήνα

α. – Ὁ *Ἑρμᾶς* (μέσα τοῦ 2ου αἰῶνα μ.Χ.) στό ἔργο του «Ποιμήν» κάνει λόγο γιά τούς ἁγίους ἀγγέλους, πού πρῶτοι δημιουργήθηκαν ἀπό τόν Θεό[92]. Διακρίνει δύο ὁμάδες: α) τόν ἄγγελο τῆς «δικαιοσύνης», πού εἶναι *«τρυφερός καί αἰσχυντηρός καί πραΰς καί ἡσύχιος»*, πού ὅταν *«ἐπί τήν καρδίαν ἀναβῇ»* ὁμιλεῖ στόν ἄνθρωπο *«περί δικαιοσύνης, περί σεμνότητος καί περί αὐταρκείας καί περί παντός ἔργου δικαίου καί πάσης ἀρετῆς ἐνδόξου»*, καί β) τόν ἄγγελο *«τῆς πονηρίας»*, πού *«πάντων ὀξύλοχος ἐστί καί πικρός καί ἄφρων καί τά ἔργα αὐτοῦ πονηρά, καταστρέφοντα τούς δούλους τοῦ Θεοῦ»*[93]. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται «κατ' ἀναλογίαν» καί ὑπό τήν ἐπήρεια τοῦ δαίμονα. Ἄς σημειωθεῖ ἀκόμα ὅτι ἑρμηνεύοντας ὁ Ἑρμᾶς ἀλληγορικά τήν παραβολή τοῦ ἀμπελῶνος γράφει: *«οἱ δέ χάρακες οἱ ἅγιοι ἄγγελοι εἰσί τοῦ Κυρίου οἱ συγκροτοῦντες τόν λαόν αὐτοῦ»*[94].

β. – Ὁ *Ἰουστῖνος*, ὁ φιλόσοφος καί μάρτυς (±110-±165 μ.Χ.) στό ἔργο του «Διάλογος πρός Τρύφωνα» ἀναφέρει ὅτι οἱ ἄγγελοι ἔχουν σώματα αἰθέρια, *«τρεφόμενοι»* μέ τό *«μάννα»*, τό ὁποῖο καί χαρακτηρίζεται ὡς *«ἄρτος τῶν ἀγγέλων»*[95]. Ὁμιλεῖ ἐπίσης καί γιά φύλακες ἀγγέλους[96]. Ὡς πρός τούς ἐκπεσόντες ἀγγέλους, στηριζόμενος στή Γένεση (Γέν. 6, 4), γράφει στή Β΄ Ἀπολογία του ὅτι *«παραβόντες τήνδε τήν τάξιν, γυναικῶν μίξεσιν ἡττήθησαν καί παῖδας ἐτέκνωσαν, οἵ εἰσίν οἱ λεγόμενοι δαίμονες»*[97]. Ἔκτοτε δούλωσαν τούς ἀνθρώπους στή μαγεία, στίς θυσίες καί τίς σπονδές[98], ἀφοῦ δαίμονες εἶναι καί οἱ θεοί τῶν εἰδωλολατρῶν: *«Εἰρήσεται γάρ τ' ἀληθές· ἐπεί τό παλαιόν δαίμονες φαῦλοι, ἐπιφανείας ποιησάμενοι καί γυναῖκας ἐμοίχευσαν καί παῖδας διέφθειραν καί φόβητρα ἀνθρώποις ἔδειξαν, ὡς καταπλαγῆναι τούς οἱ λόγῳ τάς γινομένας πράξεις, οὐκ ἔκριναν, ἀλλά δέει συνηρπασμένοι καί μή ἐπιστάμενοι δαίμονας εἶναι φαύλους θεούς προσωνόμαζον καί ὀνόματι ἕκαστον προσηγόρευον, ὅπερ ἕκαστος*

1989, σσ. 31-46. Σύμφωνα μέ ἐρευνητές, ἀγγελικές παραστάσεις ἔχουν ἐντοπιστεῖ καί σέ παλαιοχριστιανικές κατακόμβες (Καρμούς Ἀλεξάνδρειας καί Καρχηδόνα). Βλ. Παναγιώτη Παπαευαγγέλου, *ΘΗΕ,* τ. 1 (Ἀθῆναι 1962), στ. 192.

92. ΒΕΠΕΣ, τ. 3, σ. 74.

93. ΒΕΠΕΣ, τ. 3, σ. 58.

94. ΒΕΠΕΣ, τ. 3, σ. 74.

95. Ἰουστῖνος, *Διάλογος πρός Τρύφωνα* 57, 2. ΒΕΠΕΣ, τ. 3, σ. 261.

96. Ἰουστῖνος, *Β΄ Ἀπολογία* 5. ΒΕΠΕΣ, τ. 3, σ. 202.

97. Ἰουστῖνος, *Β΄ Ἀπολογία* 5, 3. ΒΕΠΕΣ, τ. 3, σ. 202.

98. ΒΕΠΕΣ, τ. 3, σσ. 39-40.

αὐτῷ τῶν δαιμόνων ἐτίθετο»[99]. Τελικά, *«ὁ πονηρευσάμενος τήν ἀρχήν ὄφις καί οἱ ἐξομοιωθέντες αὐτῷ ἀγγέλοι (θά) καταλυθῶσι»*[100].

γ. – Ὁ *Μελίτων* ὁ Σάρδεων (περί τό 170 μ.Χ.) γράφει ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστός *«Θεός ἐκ Θεοῦ, Υἱός ἐκ Πατρός εἶναι ἡνίοχος τῶν χερουβίμ καί ἀρχιστράτηγος τῶν ἀγγέλων»*[101]. Κατά τή σταύρωσή Του *«ἐξέστησαν αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν καί ἔφριξαν οἱ ἄγγελοι»*[102].

δ. – Ὁ ἀπολογητής *Ἀθηναγόρας* (β΄ μισό 2ου αἰῶνα μ.Χ.), στό ἔργο του «Πρεσβεία περί χριστιανῶν», γράφει, συμπορευόμενος μέ τόν Ἰουστῖνο, ὅτι οἱ ἄγγελοι *«γεγόνασιν ὑπό τοῦ Θεοῦ»*, ἀλλά μερικοί ἀπό αὐτούς, *«εἰς ἐπιθυμίαν πεσόντες παρθένων καί ἥττους σαρκός εὑρεθέντες»*, ἐξέπεσαν, καί ἀπό τή μίξη αὐτή *«ἐγεννήθησαν οἱ καλούμενοι γίγαντες»*[103].

ε. – Ὁ *Θεόφιλος* Ἀντιοχείας (περίπου 169-180 μ.Χ.), ἑρμηνεύοντας τή λέξη «δράκων», μέ τήν ὁποία εἶναι ἀκόμα γνωστοί οἱ δαίμονες, γράφει: *«Δαίμων δέ καί δράκων καλεῖται διά τό ἀποδεδρακέναι αὐτόν ἀπό τοῦ Θεοῦ· ἄγγελος γάρ ἦν ἐν πρώτοις»*[104].

στ. – Ὁ *Ὠριγένης* (185-254 μ.Χ.) χρημάτισε διευθυντής τῶν Κατηχητικῶν Σχολῶν Ἀλεξάνδρειας καί Καισάρειας, καί ἔχει ἀποκληθεῖ «Πατέρας τῆς Θεολογίας»[105]. Ὁ Ὠριγένης ἔχοντας μαθητεύσει στόν περίφημο Ἀμμώνιο Σακκᾶ[106], ἱδρυτή τῆς νεοπλατωνικῆς σχολῆς τῆς Ἀλεξάνδρειας, μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς τό παράθυρο, διά τοῦ ὁποίου εἰσέβαλε ὁ ἄνεμος πλατωνισμοῦ στήν Καππαδοκική θεολογία. Οἱ ἐπιδράσεις πού δέχτηκε ὁ Ὠριγένης ἀπό τή διδασκαλία τοῦ Πλάτωνα, ἰδιαίτερα στό πεδίο τῆς κοσμολογίας, εἶναι γνωστές[107]. Ἀπό αὐτή τήν ἄποψη παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἡ διδασκαλία τοῦ Ὠριγένη γιά τόν νοητό κόσμο καί τούς ἀγγέλους καί οἱ συγγένειες καί διαφορές πού παρουσιάζει μέ τούς Καππαδόκες Πατέρες.

Σύμφωνα μέ τόν Ὠριγένη ἡ δημιουργική ἰδιότητα τοῦ Θεοῦ ἐκ-

99. ΒΕΠΕΣ, τ. 3, σ. 164.
100. ΒΕΠΕΣ, τ. 3, σ. 248.
101. Δρίτσας Δ., *Ὁ εὔρυθμος Πατερικός λόγος,* Ἀθῆναι 1986, σ. 51.
102. Δρίτσας Δ., ὅ.π., σ. 50.
103. *Πρεσβεία...*, 24. ΒΕΠΕΣ, τ. 4, σ. 301.
104. *Πρός Αὐτόλυκον,* Β΄, 28, ΒΕΠΕΣ, τ. 5, σ. 40.
105. Γερομιχαλός Ἀθ., *Ὠριγένης ὁ πατήρ τῆς Θεολογίας,* Ἀθῆναι 1951.
106. Εὐσέβιος, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* 6, 19, 5-8, P.G. 20, 561-572.
107. Θεοδωρακόπουλος Ἰ. Ν., *Πλάτων, Πλωτῖνος, Ὠριγένης,* Ἀθῆναι 1959.

φράστηκε σέ δύο φάσεις, α) στήν ἀπό αἰῶνος δημιουργία πού περιλαμβάνει τίς οὐράνιες δυνάμεις καί τόν νοητό κόσμο καί β) στήν ἐν χρόνῳ δημιουργία τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Ὁ Ἀλεξανδρινός Θεολόγος θεωρώντας τόν Θεό αἰώνιο, τόσο στήν οὐσία ὅσο καί στίς ἰδιότητές Του, καί κατά συνέπεια στή δημιουργική ἰδιότητα[108], δέν μπορεῖ νά δεχτεῖ ὡς λογική τήν ὕπαρξη χρονικοῦ διαστήματος, κατά τό ὁποῖο ὁ Θεός δέν ἀσκεῖ τή δημιουργική Του ἰδιότητα. Τά ὄντα τοῦ νοητοῦ κόσμου εἶναι πνεύματα, νόες, χωρίς ὅμως νά θεωροῦνται ἀπόλυτα ἀσώματα, ἰδιότητα ἀποδιδόμενη ἀποκλειστικά στόν Τριαδικό Θεό[109]. Τά πνευματικά ὄντα πλάσθηκαν ἴσα μεταξύ τους καί ἐλεύθερα γιά τήν περαιτέρω ἐξέλιξή τους[110], καί ὁπωσδήποτε ὄχι σέ ἀμετάβλητη κατάσταση, διότι τό ἀμετάβλητο ἀποτελεῖ γιά τόν Ὠριγένη ἰδίωμα ἀποκλειστικό τοῦ Θεοῦ. Μερικά πνεύματα, ἐπειδή δέν ἔκαναν σωστή χρήση τοῦ αὐτεξούσιου, ἐξέπεσαν ἀπό τό ἀγαθό. Ἡ στέρηση τοῦ ἀγαθοῦ ἀποτελεῖ τήν πραγματικότητα τοῦ κακοῦ, τό ὁποῖο δέν ἔχει ἰδία ὕπαρξη[111]. Ἡ πτώση τῶν πνευμάτων σηματοδοτεῖ τή δημιουργία τοῦ φυσικοῦ κόσμου πού γίνεται ἐν χρόνῳ[112]. Ἡ πρό τοῦ χρόνου δραστηριότητα τῶν πνευμάτων ἀποτέλεσε τήν ἀφορμή γιά τή δημιουργία τοῦ ὁρατοῦ κόσμου καί καθόρισε ἀνάλογα μέ τόν βαθμό τῆς πτώσεώς τους, τή σωματικότητα τῶν δημιουργημάτων.

Τά πνεύματα ἀνάλογα μέ τόν βαθμό τῆς πτώσεως ἔλαβαν καί τήν ἀντίστοιχη θέση στό σύμπαν καί τόν ἀνάλογο βαθμό σωματικότητας. Ἔτσι ὁ Ἀλεξανδρινός Θεολόγος χωρίζει τά πνεύματα σέ τρεῖς κατηγορίες. Τά ἀνώτερα πνεύματα, τά ὁποῖα ἔμειναν σταθερά στό ἀγαθό καί ἔγιναν ἄγγελοι, ἀνήκοντες σέ διαφορετικά τάγματα, ἐνῶ ὁρισμένα πνεύματα ἕνεκα τῆς φωτεινότητάς τους μετατράπηκαν σέ οὐράνια σώματα. Εἶναι φανερή ἡ πλατωνική ἐπίδραση πού δέχθηκε σέ αὐτό τό σημεῖο, ὁ Ὠριγένης, χρησιμοποιώντας τή θεωρία πού ἀπαντᾶται στόν *Τίμαιο*[113], ὅπου τά ἄστρα θεωροῦνται θεϊκά καί αἰώνια ὄντα. Οἱ ψυχές τῶν ἀνθρώπων θεωροῦνται πνεύματα πού ἀπομακρύνθηκαν ἀπό τόν Θεό καί γι' αὐτό ἀπεψύγησαν. Οἱ δαίμονες θεωροῦνται πνεύματα πού

108. Ὠριγένης, *Περί ἀρχῶν,* Α΄, P.G. 11, 139. Δ΄, P.G. 11, 327.
109. Ὠριγένης, *Περί ἀρχῶν,* Β΄, κεφ. 3, P.G. 11, 230.
110. Ὠριγένης, *Περί ἀρχῶν,* Α΄, κεφ. 5, P.G. 11, 15.
111. Ὠριγένης, *Περί ἀρχῶν,* Β΄, κεφ. 10, P.G. 11, 236-237.
112. Ὠριγένης, *Περί ἀρχῶν,* Δ΄, κεφ. 5, P.G. 11, 327.
113. Πλάτων, *Τίμαιος*, 40β.

ἀπομακρύνθηκαν ἀπό τό ἀγαθό καί ἐνδύθηκαν ὕλη σκοτεινή καί παχειά, λεπτοτέρα τῆς ἀνθρώπινης καί παχύτερης τῆς ἀγγελικῆς[114].

Ἡ κατηγοριοποίηση αὐτή τῶν πνευμάτων δέν εἶναι ἀμετάβλητη, ἀφοῦ ἡ ὑπάρχουσα ἐλευθερία τῶν πνευμάτων, πού ὑπῆρξε καί ἡ αἰτία γιά τή δημιουργία τοῦ ὁρατοῦ κόσμου, μπορεῖ νά ἐπιφέρει κάποια καινούργια κατάσταση δημιουργίας, ἀφοῦ τά πνεύματα εἶναι ἐλεύθερα νά ἀνέρχονται καί νά κατέρχονται στήν ὀντολογική κλίμακα ἀνάλογα μέ τόν βαθμό ἀρετῆς τους. Ἔτσι εἶναι πολύ πιθανόν μετά ἀπό τήν τελείωση τοῦ παρόντος κόσμου νά κάνει τήν ἐμφάνισή του ἕνας κόσμος νέος[115]. Αὐτή ἡ Ὠριγένεια ἄποψη ὅτι τά πάντα προέρχονται ἀπό τόν Θεό καί ἐπιστρέφουν σέ Αὐτόν, σέ μία ἀέναη κυκλική κίνηση, ἔχει σαφέστατες ἀναλογίες μέ τόν τρόπο ὑπάρξεως πού ἐπιλέγουν οἱ ψυχές στό δέκατο βιβλίο τῆς *Πολιτείας* τοῦ Πλάτωνα[116], ὅπου ἡ πρώτη γέννηση ἦταν γιά ὅλα τά πλάσματα μία καί ἡ αὐτή, προκειμένου νά μήν ἀδικηθοῦν, ὅπως ἀναφέρεται καί στόν *Τίμαιο*[117].

Ἐν τούτοις ὁ Ὠριγένης δέν ἀναφέρεται πουθενά στά πλατωνικά χωρία ἄμεσα, κάτι πού κάνει μέ τή θεωρία τῶν Στωϊκῶν περί ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων, ἀκόμα καί τῶν δαιμόνων, ἀντί ὅμως τῆς ἐπιστροφῆς στό αἰώνιο πῦρ πού ἐπαγγέλλονται ἐκεῖνοι, αὐτός μιλάει γιά τήν ἐπιστροφή στόν Λόγο[118]. Ἀκόμα ὁ Ὠριγένης δέχεται ὅτι κάθε ἄνθρωπος ἔχει καί ἕναν «φύλακα ἄγγελο»[119], ἐνῶ ὑπάρχουν καί ἄγγελοι πού φροντίζουν γιά τή γέννηση, συντήρηση καί αὔξηση τῶν ζώων καί τῶν φυτῶν[120].

ζ. – Ὁ *Γρηγόριος*, ἐπίσκοπος Νεοκαισαρείας, ὁ θαυματουργός (211/213-270/275 μ.Χ.) ὑπῆρξε μαθητής τοῦ Ὠριγένη. Ἡ σπουδαιότητα τῆς προσωπικότητας τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ γιά τό χριστιανικό στοιχεῖο τῆς Καππαδοκίας καί τοῦ γειτονικοῦ Πόντου ἀναφέρεται πολλές φορές ἀπό τόν Μ. Βασίλειο. Στήν ἐπιστολή

114. Ὠριγένης, *Περί ἀρχῶν,* 8,2, P.G. 11, 180-181, κεφ. 1, P.G. 11, 181-186.

115. Χρήστου Π., *Ἑλληνική Πατρολογία,* τ. Β΄, σ. 862.

116. Πλάτων, *Πολιτεία*, 617-618.

117. Πλάτων, *Τίμαιος*, 41ε.

118. Ivánka Endre von, *Plato Christianus. La réception critique du platomisme chez les Pères de l'Église,* Paris 1990, σ. 105.

119. Ματσούκας Ν., λῆμμα «φύλακας ἄγγελος», *ΘΗΕ,* τ. 1, Ἀθῆναι 1962, στ. 186.

120. Ματσούκας Ν., ὅ.π., στ. 187.

του πρός τόν Εὐστάθιο Καισαρείας ἀναφέρει ὅτι ἡ γιαγιά του Μακρίνα, ἡ ὁποία ἔπαιξε πολύ σπουδαῖο ρόλο στή διαπαιδαγώγησή του, ἀποδέχθηκε τόν Χριστιανισμό διά τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου τοῦ Γρηγορίου Θαυματουργοῦ. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Εὐσέβιος στήν *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*[121], ὁ Γρηγόριος ὑπῆρξε, μαζί μέ τόν ἀδελφό του Ἀθηνόδωρο, μαθητής τοῦ Ὠριγένη, ὁ ὁποῖος καί τούς ἐνεφύσησε τόν ἐνθουσιασμό γιά τή φιλοσοφία καί τή θεολογία στά πέντε χρόνια μαθητείας κοντά του[122]. Ἦταν μάλιστα τόσο μεγάλη ἡ πρόοδός του, πού ἀμέσως μετά τό πέρας τῶν μαθημάτων κρίθηκε ἱκανός νά ἀναλάβει τήν ἐπισκοπή τοῦ Πόντου.

Στήν ἀγγελολογία του ὁ Γρηγόριος διακρίνει τά «ἀγαθά» καί «πονηρά πνεύματα», δηλαδή τούς ἀγγέλους καί τούς δαίμονες ἀντίστοιχα[123]. *«Τό τῶν Θείων λειτουργῶν γένος»*[124], εἶναι *«ἀκάματον»*[125] καί ἰσχυρό[126]. Εἶναι ἀκόμα τοῦ ἀνθρώπου *«ὑπέρτεραι δυνάμεις»*[127], εἶναι *«ὀξεῖς καί ὑπέρτεροι»*[128] καί ἐπιτελοῦν *«πνευματικήν ὁμοῦ καί λογικήν ὑπηρεσίαν»*[129]. Φυλάττουν τόν κόσμο, εἶναι, ὅπως γράφει χαρακτηριστικά ὁ ἱερός Πατέρας, *«κοσμοφύλακες»*[130], ἐνῶ παράλληλα, ὑπάρχει καί ὁ *«φύλαξ»* ἄγγελος, ὁ *«διά παντός τοῦ βίου τούτου (...) διασώζων ἡμᾶς»*[131] καί πού συμπαρίσταται, συνοδοιπορεῖ καί προστατεύει τούς πιστούς. Ἀφαιρεῖ τίς ψυχές[132] καί κατά τή Δευτέρα Παρουσία, *«τήν τοῦ Θεοῦ μεγάλην ἡμέραν καί φοβεράν, ὁπότε ἥλιος μέν οὐκέτι λάμψει, οὐδέ σελήνη, οὐδέ οἱ λοιποί ἀστέρες»*[133], θά παραστοῦν οἱ ἄγγελοι μαζί μέ τόν Κύριο. Ὁ διάβολος

121. Εὐσέβιος, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* 6, 30, P.G. 20, 589a.

122. Φούσκα Κ., *Γρηγόριος ὁ Νεοκαισαρείας Ἐπίσκοπος, ὁ Θαυματουργός,* Ἀθῆναι 1969, σ. 38. Στό βιβλίο γίνεται καί ἐκτεταμένος λόγος γιά τή διδασκαλία του περί ἀγγέλων (σσ. 227-229).

123. *Εἰς Ἐκκλησιαστήν,* μετάφρασις, ι΄, ΒΕΠΕΣ, τ. 17, σ. 324.

124. *Πανηγυρικός εἰς Ὠριγένην,* ε΄, ΒΕΠΕΣ, τ. 17, σ. 282.

125. Ὅ.π.

126. *Εἰς Ἐκκλησιαστήν,* η΄, ΒΕΠΕΣ, τ. 17, σ. 322.

127. *Εἰς Ἐκκλησιαστήν,* ιβ΄, ΒΕΠΕΣ, τ. 17, σ. 326.

128. *Εἰς Ἐκκλησιαστήν,* ι΄, ΒΕΠΕΣ, τ. 17, σ. 325.

129. Ὅ.π.

130. *Εἰς Ἐκκλησιαστήν,* ιβ΄, ΒΕΠΕΣ, τ. 17, σ. 326.

131. *Πανηγυρικός*, ε΄, ΒΕΠΕΣ, τ. 17, σ. 282.

132. *Εἰς Ἐκκλησιαστήν,* η΄, ΒΕΠΕΣ, τ. 17, σ. 322.

133. *Εἰς Ἐκκλησιαστήν,* ιβ΄, ΒΕΠΕΣ, τ. 17, σ. 326.

εἶναι *«καιροσκόπος καί πονηρός»*[134], *«πατήρ πάσης πονηρίας»*[135] καί *«πνεῦμα πολέμιον»*[136], *«ἀφανῖσαι ὑπερδιατεινόμενος τό τοῦ Θεοῦ πλάσμα, ἐξαρχῆς αὐτῷ μέχρι τέλους πολεμεῖν ἠρημένος»*[137].

η. – Ὁ *Θεόγνωστος*, διευθυντής τῆς Κατηχητικῆς Σχολῆς τῆς Ἀλεξάνδρειας ἀνάμεσα στά 265 καί 281/288 μ.Χ., ἔγραψε, ὅπως μᾶς διασώζει ὁ Φώτιος, στό ἀπολεσθέν ἔργο του «Ὑποτυπώσεις» περί ἀγγέλων καί δαιμόνων, πού ἔχουν ἐκλεπτυσμένα σώματα[138].

Ὑπάρχουν ὅμως καί ἄλλοι Πατέρες τῶν τριῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων πού ἀναφέρουν τούς ἀγγέλους στά ἔργα τους.

ΤΑ ΠΛΑΙΣΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Ἡ πνευματική κατάσταση τῆς Καππαδοκίας κατά τόν 4ο αἰῶνα

Ἡ Καππαδοκία κατά τήν ἀρχαιότητα ἦταν σέ γενικές γραμμές περιφρονημένη γιά τή χαμηλή πνευματική της ζωή, ἀφοῦ μαζί μέ τήν Καρία καί τήν Κιλικία χαρακτηρίζονταν ὡς *«τά τρία κάκιστα»,* κάνοντας ἕναν εἰρωνικό ὑπαινιγμό γιά τά ἀρχικά γράμματα (τρία κάππα) τῶν περιοχῶν αὐτῶν[139]. Οἱ Καππαδόκες μιλοῦσαν μία ἰδιαίτερη διάλεκτο, ὅπως ἀναφέρει ὁ Μ. Βασίλειος[140], ἀκατανόητη σέ πολλούς. Κατά τόν 4ο αἰῶνα ὅμως τά πράγματα εἶχαν ἀλλάξει γιά τήν περιφρονημένη αὐτή περιοχή τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἑλληνική γλῶσσα εἶχε ἀντικαταστήσει ὡς ἐπί τό πλεῖστον τό τοπικό γλωσσικό ἰδίωμα, ἐνῶ τά γράμματα εἶχαν ἀρχίσει νά ἀκμάζουν, ἄν λάβουμε ὑπόψη τό ὑψηλότατο ἐπίπεδο τῶν ἐπιστολῶν τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων. Παρ᾽ ὅλα αὐτά, ἀκόμη καί στίς ἀρχές τοῦ 5ου

134. *Εἰς Ἐκκλησιαστήν,* γ΄, ΒΕΠΕΣ, τ. 17, σ. 317.

135. *Εἰς Ἐκκλησιαστήν,* ι΄, ΒΕΠΕΣ, τ. 17, σ. 324.

136. Ὅ.π.

137. *Εἰς Ἐκκλησιαστήν,* γ΄, ΒΕΠΕΣ, τ. 17, σ. 317.

138. *Μυριόβιβλος,* 106. P.G., τ. 103, σ. 376, Λόγος 4ος Θεογνώστου.

139. Benoît A., *Saint Gregoire de Nanzianze,* New York 1973, σ. 4.

140. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία Γ΄ εἰς τήν Ἑξαήμερον,* P.G. 29, 74. *Ὅροι κατ᾽ ἐπιτομήν, κατ᾽ ἐρώτησιν καί ἀπόκρισιν,* P.G. 31, 1201b. Ἐπίσης, Γρηγόριος Νύσσης, *Κατ᾽ Εὐνομίου, Λόγος ΙΒ΄,* P.G. 45, 1045d.

αἰῶνα ὁ Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης μᾶς δίνει μιά πολύ ἄσχημη εἰκόνα γιά τούς κατοίκους τῆς Καππαδοκίας, φτάνοντας μάλιστα στό σημεῖο νά συγκρίνει τά ἤθη τους μέ αὐτά τῶν προκατακλυσμιαίων γιγάντων[141].

Ἄλλωστε οἱ κανόνες τοῦ Μ. Βασιλείου καί ἡ ἀναλυτικότατη ἀναφορά στά πιό ἀπίθανα ἀδικήματα ἔκαναν πολλούς ἐρευνητές νά μιλοῦν γιά ἠθική παρακμή τῆς Καππαδοκίας κατά τόν 4ο αἰ. π.Χ., θεωρώντας ὅτι ὁ σκοπός τῶν κανονικῶν αὐτῶν διατάξεων ἦταν ὁ σωφρονισμός τῶν ὑποπιπτόντων σέ ἀδικήματα ἠθικῆς φύσεως. Ὅσα ἐκεῖ ἀναφέρονται, θά πρέπει νά διαπράττονταν συχνά, γιά νά ἀντιμετωπίζονται μέ τόσο ἀναλυτικό τρόπο[142]. Καί ὅμως νομίζουμε ὅτι δέν μποροῦμε νά μιλᾶμε γιά μία σοβαρή ἰδιαιτερότητα τῆς περιοχῆς, ἀφοῦ ἀντίστοιχα ἠθικά παραπτώματα διαπράττονταν καί στή μεσαιωνική Δύση[143] καί προφανῶς εὐρύτερα.

Ἀκόμα ἡ Καππαδοκία ὑπῆρξε ἀνέκαθεν τόπος συνύπαρξης πολλῶν διαφορετικῶν θρησκειῶν, καθώς βρίσκεται στό κέντρο μιᾶς περιοχῆς, ὅπου ἤκμασε τό φαινόμενο τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ. Μία ἀπό τίς θεότητες τῶν αὐτοχθόνων ὑπῆρξε ὁ Οὐρανός τόν ὁποῖο λάτρευαν καί ἄλλοι ἀνατολικοί λαοί. Αὐτόν ἔπειτα τόν ταύτισαν μέ τόν Οὐράνιο Δία. Ἄλλη θεότητα, ἡ λατρεία τῆς ὁποίας ἦταν πολύ διαδεδομένη στήν περιοχή, ἦταν ἡ Κυβέλη καί ἡ θεά Μά, κατώτερη ἱεραρχικά ἀπό αὐτήν. Στή θεά αὐτή ἦταν ἀφιερωμένος ναός στά Κόμανα, ὅπου, ἄγνωστο, ὡς, ποιά περίοδο, ἐξασκοῦνταν ἡ ἱερά πορνεία ἀπό 6.000 ἱερόδουλες[144]. Στήν Καισαρεία λατρεύονταν ἐπίσης ὁ Ἀπόλλων ὁ Πάτριος, ὁ Ζεύς ὁ Πολιοῦχος, ἡ θεά Τύχη, ὁ Ἄμμων, ὁ Σέραπις, ὁ θεός τοῦ ἥλιου Ἡλιογάβαλος, καθώς καί ὁ Μίθρας, ἡ λατρεία τοῦ ὁποίου φαίνεται ὅτι γνώρισε καινούργια

141. Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης, *Βιβλίο Α΄,* Ἐπιστολές 281 καί 351, ΤΝΑ΄ ΑΜΜΩΝΙ περί Καππαδοκῶν, P.G. 78, 384a-b.

142. Benoît G., *L'Église de Cappadoce au IVe siècle d'après la correspondance de Basile de Césarée,* Roma 1985, σ. 234 κ.ἑξ.

143. Ὁ ἅγιος Βενέδικτος, μάλιστα, στόν κανόνα τῆς μοναχικῆς πολιτείας πού ἔγραψε, ἐπιβάλλει ποινές πού συγκρινόμενες μέ τοῦ Μ. Βασιλείου, θεωροῦνται βάναυσες. Schmidt W., *Regula Scti. Benedict,* Rtatisbon 1880, πρβλ. Alston G. C., *The Rule of St. Benedict-Analysis,* The Catholic Encyclopedia, New York 1907, vol. II.

144. Cumont F., *Les religions orientales dans l'empire Romaine,* Paris 1929, σ. 50 καί 258.

ἄνθηση ἐπί Ἰουλιανοῦ. Ἕνα ποίημα τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ δέν ἀφήνει καμμιά ἀμφιβολία γι' αὐτό[145].

Στήν Καππαδοκία ὅμως διαδόθηκε καί τό κήρυγμα τοῦ Ναζωραίου ἀπό τά πρῶτα ἤδη χριστιανικά χρόνια, χωρίς νά ἐκλείψουν, βέβαια, ἄμεσα οἱ εἰδωλολάτρες. Ἡ συνύπαρξη τῶν εἰδωλολατρῶν μέ τό χριστιανικό στοιχεῖο δέν ὑπῆρξε ὁμαλή. Ἀπό τίς μεταξύ τους συγκρούσεις εἶχαν καταστραφεῖ δύο εἰδωλολατρικοί ναοί[146] καί λίγο ἀργότερα, ἐπί Ἰουλιανοῦ, τό 362, ἀκολούθησε ἡ καταστροφή τοῦ ναοῦ τῆς θεᾶς Τύχης, πού στοίχισε τή ζωή στόν μάρτυρα Εὐψύχιο καί προκάλεσε τήν ὀργή τοῦ αὐτοκράτορα κατά τῶν χριστιανῶν τῆς Καππαδοκίας, στούς ὁποίους ἐπιβλήθηκε βαρύτατο πρόστιμο[147]. Οἱ τεταμένες σχέσεις δύο διαφορετικῶν πίστεων τοῦ πληθυσμοῦ διεφάνησαν καί ἀπό τούς κανόνες τῶν τοπικῶν συνόδων πού συγκροτήθηκαν σέ γειτονικές περιοχές, ὅπως ἡ Σύνοδος τῆς Λαοδικείας πού μέ τούς κανόνες 10 καί 31 ἀπαγόρευε τίς ὁποιεσδήποτε σχέσεις μεταξύ χριστιανῶν καί εἰδωλολατρῶν.

Πέρα ἀπό τούς αὐτόχθονες εἰδωλολάτρες, ὁ Μ. Βασίλειος ἀναφέρεται καί στούς Μαγουσαίους, ἀποίκους προερχόμενους ἀπό τή Βαβυλῶνα, οἱ ὁποῖοι ἦταν ἀδύνατο νά προσηλυτιστοῦν στόν χριστιανισμό, γιατί ἦσαν κατά τήν γνώμη του, δέσμιοι τοῦ διαβόλου[148]. Οἱ πληροφορίες, πού ἀναφέρονται στό κείμενο, μᾶς κάνουν νά ὑποθέσουμε ὅτι ἐπρόκειτο γιά τούς Μασδαίους, πού μετανάστευσαν ἀπό τή Μεσοποταμία τήν ἐποχή τῶν Ἀχαιμενιδῶν[149]. Ἀλλά καί στά *Γεωγραφικά* τοῦ Στράβωνα[150] πού συνεγράφησαν δύο αἰῶνες πρίν, ἀναφέρεται ἡ ὕπαρξη περσικῶν πληθυσμῶν στήν περιοχή τοῦ Πόντου καί τῆς Καππαδοκίας, οἱ ὁποῖοι λάτρευαν τόν Ἀχούρα Μάσδα καί διατηροῦσαν μεγάλο ἀριθμό ἱερῶν στίς ἐν λόγῳ περιοχές.

Μία ἄλλη πολύ σημαντική θρησκευτική κοινότητα τῆς Καππαδοκίας ἦταν αὐτή τῶν Ἰουδαίων. Ἡ σπουδαιότητα τῆς Καππαδοκίας γιά τόν ἰουδαϊσμό τῆς Διασπορᾶς ἦταν τέτοια, πού συγκρινόταν μέ τά μεγάλα κέντρα του, τή Βαβυλῶνα καί τήν Ἀλεξάνδρεια[151].

145. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Ἔπη Ἱστορικά (Περί ἑαυτοῦ),* P.G. 37, 1572.
146. Σωζομενός, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία,* P.G. 67, 1280.
147. Ὅ.π., 1282.
148. Μ. Βασίλειος, *Ἐπιστολή* 258, P.G. 32, 952d-953a.
149. Cumont F., ὅ.π., σσ. 134-136.
150. Στράβων, *Γεωγραφικά,* ΙΕ΄, 3, 15.
151. Talmud de Jerousalem, Sabbath II, 2, 4d.

Πέρα ἀπό τίς κοινότητες τοῦ Ὀρθοδόξου ἰουδαϊσμοῦ μαρτυρεῖται ἡ ὕπαρξη μιᾶς ἰουδαϊκῆς αἱρέσεως μέ τό ὄνομα τῶν Ὑψισταρίων. Μέλος της ἦταν καί ὁ πατέρας τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, πρίν ἡ μητέρα του Νόννα τόν φέρει στόν χριστιανισμό[152]. Στοιχεῖα γιά τήν αἵρεση αὐτή ἀναφέρει ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ἐνῶ ἔμμεση ἀναφορά ὑπάρχει καί στόν Γρηγόριο Νύσσης[153]. Ἡ ἰουδαϊκή αὐτή αἵρεση μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς συνδυασμός ἰουδαϊκῶν καί ἑλληνικῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων σέ μονοθεϊστική βάση. Τό γεγονός ὅμως ὅτι αὐτή ἡ αἵρεση δέ συγκαταλέγεται στίς αἱρέσεις πού ἀναφέρουν οἱ λοιποί Πατέρες, οὔτε στά αὐτοκρατορικά διατάγματα, μᾶς κάνει νά ὑποθέσουμε εἴτε ὅτι οἱ ὀπαδοί της ἦταν ὀλιγάριθμοι εἴτε ὅτι τά μέλη της παρέμεναν μυστικά[154].

Παρά τίς ἀναφορές πού εἴδαμε παραπάνω γιά τό θρησκευτικό ἐπίπεδο τῶν Καππαδοκῶν, παρά τήν ὕπαρξη διαφόρων θρησκευμάτων, ἡ σημαντική θέση πού κατεῖχε ἡ Ἐκκλησία τῆς περιοχῆς ἀπό τά πρῶτα χρόνια τοῦ χριστιανισμοῦ διαφαίνεται ἀπό τήν Α΄ ἐπιστολή τοῦ Πέτρου, ὅπου μεταξύ τῶν πέντε ἐκκλησιῶν τῆς Μ. Ἀσίας, στίς ὁποῖες ὁ Ἀπόστολος ἀπευθύνεται, συγκαταλέγεται καί αὐτή τῆς Καππαδοκίας[155]. Γνωρίζουμε ἀκόμα τά ὀνόματα μερικῶν ἐπισκόπων τῆς Ἐκκλησίας, κάποιους ἀριθμούς μαρτύρων στή διάρκεια τῶν διωγμῶν καί τή συμμετοχή τῆς Καππαδοκικῆς Ἐκκλησίας στή δημιουργία τῆς Ἀρμενικῆς, ἄν καί δέν γνωρίζουμε τά ἀκριβῆ στάδια, ἀπό τά ὁποῖα πέρασε ὁ ἐκχριστιανισμός τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς τῆς ἐπαρχίας.

Πάντως καθοριστικό ρόλο γιά τόν ἐκχριστιανισμό τῆς Καππαδοκίας ἔπαιξε ὁ Γρηγόριος Θαυματουργός[156], τόν ὁποῖο ὁ Μ. Βασίλειος στό ἔργο του[157] τόν ἀναφέρει ὡς ἀπόστολο τῆς Καππαδοκίας, τονίζοντας ὅτι, ὅταν ξεκίνησε τό ἱεραποστολικό του ἔργο στήν περιοχή, περίπου τό 250, δέν ὑπῆρχαν ἐκεῖ παρά μόνο δεκαεπτά χριστιανοί. Βέβαια ὁ ἀριθμός αὐτός φαίνεται ὑπερβολικά μικρός, γιά

152. Χρήστου Π., *Ἑλληνική Πατρολογία,* Θεσσαλονίκη 1989, τ. Δ΄, σσ. 105-106.

153. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος ΙΗ΄ ἐπιτάφιος εἰς τόν πατέρα, παρόντος Βασιλείου,* P.G. 35, 989d-992a καί Γρηγόριος Νύσσης, *Κατ' Εὐνομίου, Λόγος Β΄,* P.G. 45, 483.

154. Benoît G., *L'Église de Cappadoce,* ὅ.π., σ. 264.

155. Α΄ Πέτρ. 1, 1.

156. Γρηγόριος Θαυματουργός, P.G. 10, 210, 43-270, 275.

157. Μ. Βασίλειος, *Περί ἁγίου Πνεύματος,* P.G. 29, 74.

νά δικαιολογήσει τήν ὕπαρξη πλήθους μαρτύρων Καππαδοκῶν στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰῶνα[158] καί δέν θά πρέπει νά ἑρμηνευτεῖ κατά γράμμα. Ἄλλωστε ἡ συμμετοχή πέντε ἐπισκόπων καί πέντε χωρεπισκόπων στήν Α΄ Οἰκουμενική Σύνοδο δείχνει ὅτι ὁ χριστιανισμός γνώριζε μεγάλη ἄνθηση στήν περιοχή τῆς Καππαδοκίας.

Οἱ μεγάλοι Καππαδόκες Πατέρες Γρηγόριος Νεοκαισαρείας, Μ. Βασίλειος, Γρηγόριος Ναζιανζηνός καί Γρηγόριος Νύσσης, ὅπως ἦταν φυσικό, ἐπηρεάστηκαν ἀπό τίς θεολογικο-φιλοσοφικές συνισταμένες τῆς ἐποχῆς τους, ἀφοῦ ὑπῆρξαν πνευματικά τέκνα της. Εἶναι, ἐπίσης, βέβαιο ὅτι δέν ἐγκλωβίστηκαν μέσα στά πλαίσια τῆς ἐποχῆς τους, ἀλλά ὅρισαν νέα πλαίσια στοχασμοῦ καί ζωῆς, καθιστώντας τήν Καππαδοκία κέντρο θεολογίας, τόπο πού τά βλέμματα ὅλων ἦσαν στραμμένα, προκειμένου νά νοήσουν τόν θεολογικό κόσμο τοῦ Χριστιανισμοῦ καί νά καταλάβουν τήν Ὀρθόδοξη παράδοση. Μαζί μέ τόν Μέγα Ἀθανάσιο Ἀλεξανδρείας εἶναι ἐκεῖνοι πού ἐπωμίστηκαν τό βάρος νά ἐκφράσουν τήν Ὀρθόδοξη παράδοση καί νά περιχαρακώσουν τήν ἀληθινή πίστη ἀπό τίς ἐμφανισθεῖσες κατά τόν 4ο αἰῶνα αἱρέσεις. Ἄν ἐπιχειρούσαμε νά ἀνακαλύψουμε τίς θεολογικές μορφές πού τούς ἐνέπνευσαν, τότε δέν θά μπορούσαμε παρά νά σταθοῦμε στόν χαλκέντερο Ὠριγένη καί τόν μαθητή του Γρηγόριο Θαυματουργό, γιά τόν ὁποῖο ἔγινε σύντομος λόγος καί παραπάνω.

Ἡ περίοδος τῆς μαθητείας τοῦ Γρηγορίου στόν Ὠριγένη, πού δέν ἀνήκει στούς Καππαδόκες θεολόγους, ἀναφέρεται καί ἀπό τόν Γρηγόριο Νύσσης[159]. Ὁ τελευταῖος, ἄν καί παραθέτει σπανιότατα στό ἔργο του τό ὄνομα τοῦ μεγάλου ἀλεξανδρινοῦ θεολόγου πού τόν ἐπηρέασε τά μέγιστα, σ᾽ αὐτή τήν περίπτωση θεωρεῖ ἀναγκαία τήν ἀναφορά του, προκειμένου νά τονίσει τήν ἄριστη θεολογική κατάρτιση τοῦ Γρηγορίου. Ἐντούτοις καί στά δύο χωρία δέν ἀναφέρεται ὁ ἀκριβής κύκλος σπουδῶν.

Πιό ἀξιόπιστη πηγή σχετικά μέ τό θέμα παρουσιάζεται ὁ λόγος τοῦ ἴδιου τοῦ Γρηγορίου Θαυματουργοῦ γιά τόν Ὠριγένη[160]. Μιλών-

158. Μ. Βασίλειος, *Ἐπιστολή 28,1 πρός τήν ἐκκλησία Νεοκαισαρείας,* P.G. 31, 493-496.

159. Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τόν βίον τοῦ ἁγίου Γρηγορίου,* P.G. 46, 905.

160. Γρηγόριος Θαυματουργός, *Λόγος Πανηγυρικός πρός Ὠριγένη,* P.G. 10, 1051-1104.

τας γιά τόν κύκλο σπουδῶν πού παρακολούθησε κοντά στόν μέγα δάσκαλο ἀναφέρει μαθήματα διαλεκτικῆς, φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἠθικῆς φιλοσοφίας. Ὁ κύκλος τῶν μαθημάτων φιλοσοφίας συνοδευόταν ἀπό τό ἐκλεκτικό πνεῦμα ἀπέναντι στήν ἑλληνική φιλοσοφία, πού διδασκόταν προκειμένου νά μπορεῖ νά προσελκύσει εὐκολότερα τόν πλησίον του στά δόγματα τοῦ χριστιανισμοῦ[161] καί νά κατανοήσει καλύτερα τό νόημα τῆς Βίβλου[162]. Ὁ ἐκλεκτισμός πού δίδασκε ὁ Ὠριγένης ἔναντι τῆς θύραθεν φιλοσοφίας, ἀποτέλεσε πρακτική καί τῶν τριῶν Πατέρων τῆς Καππαδοκίας. Διά τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θαυματουργοῦ, ὁ Ὠριγένης ἔγινε γνωστός στούς Καππαδόκες Πατέρες καί ἔγινε δεκτός μέ πολύ ἐνθουσιασμό, πού ἐκφράστηκε μέ τήν κοινή ἔκδοση συλλογῆς χωρίων ἀπό τόν Μ. Βασίλειο καί τόν Γρηγόριο Ναζιανζηνό, ὑπό τόν τίτλο «Φιλοκαλία».

Πολύ σημαντικό ρόλο γιά τή θεολογία τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων ἔπαιξε ἀναμφισβήτητα ἄμεσα ἡ θύραθεν παιδεία, ἡ ἑλληνική φιλοσοφία. Ὁ A. Louth[163] ἀπέδειξε τήν τεράστια ἐπίδραση πού ἄσκησε ὁ πλατωνισμός στούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Ἐν τούτοις θά πρέπει νά διαχωρίσουμε τήν ἐπίδραση στήν ὁρολογία πού υἱοθέτησαν οἱ Καππαδόκες Πατέρες ἀπό τό γενικότερο πλαίσιο, στό ὁποῖο κινοῦνται καί εἶναι ὅλως διαφορετικό ἀπό ἐκεῖνο τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Καί οἱ τρεῖς Καππαδόκες Πατέρες ὑπῆρξαν ἄριστοι γνῶστες τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, οἱ δέ Μ. Βασίλειος καί Γρηγόριος Ναζιανζηνός τήν εἶχαν σπουδάσει ἐκτενῶς στή σχολή τῶν Ἀθηνῶν. Ἔτσι υἱοθέτησαν τόν ἐκλεκτισμό τοῦ Ὠριγένη, ὁριοθέτησαν καί διαχώρισαν τά πλαίσια τοῦ θεολογεῖν καί τοῦ φιλοσοφεῖν. Ὁ A. Meredith, μολονότι ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Πλάτων μέ τή θεωρία τοῦ κόσμου τῶν ἰδεῶν ἐπηρέασε τούς Καππαδόκες Πατέρες στήν κοσμολογία καί στή θεωρία περί νοητοῦ κόσμου, σέ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου του[164] θά παραδεχθεῖ ὅτι ὁ πλατωνικός κόσμος τῶν Ἰδεῶν εἶναι στατικός, τέλειος καί ἀμετάβλητος, ἐνῶ σύμφωνα μέ τούς Καππαδόκες Πατέρες, ὁ νοητός κόσμος, ὁ κόσμος τῶν ἀγγέλων, ἀποτελεῖται ἀπό νοητά ὄντα, δημιουργήματα τοῦ Θεοῦ, πού παρεμβαίνουν κατ' ἐντολή Του στά χωροχρονικά πλαίσια τῆς ὁρατῆς δημιουργίας.

161. Ὅ.π., 1089-1094.
162. Ὅ.π., 1094-1096.
163. Louth A., *The origins of the mystical tradition,* Oxford 1981.
164. Meredith A., *The Cappadocians,* London 1995, σσ. 11 καί 120.

Ὁ Μ. Βασίλειος ἀγάπησε μέ πάθος τήν ἑλληνική παιδεία καί τῆς δόθηκε τόσο πολύ, ὥστε νά τή μάθει τόσο πλατιά καί νά τή σπουδάσει τόσο βαθιά ὅσο σπάνια τό κατορθώνουν οἱ ἄνθρωποι[165]. Ἡ παράδοση τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ ἦταν δύσκολη συνάρτηση τῆς Ὠριγενιστικῆς σχολῆς καί τῆς θεολογίας τῶν Ἰγνατίου, Εἰρηναίου καί Μ. Ἀθανασίου. Ἰδιαίτερα πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι στά πλαίσια τῆς εὐρείας καί μετριοπαθοῦς θεολογικῆς τους σκέψης οἱ Μ. Βασίλειος καί Γρηγόριος ὁ Θεολόγος «συμφιλιώνουν» τό πνεῦμα τῶν Κατηχητικῶν Σχολῶν τῆς Ἀλεξανδρείας (καί στή συνέχεια τῆς Καισάρειας) μέ αὐτό τῆς Ἀντιόχειας, γιά τίς ὁποῖες συντομότατος λόγος θά γίνει στή συνέχεια. Ἄν καί θεωρεῖται ὁ βαθύτερος γνώστης τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀπό ὅλους τούς μεγάλους Πατέρες, ὁ Μ. Βασίλειος, διακρίνει σαφέστατα κι αὐτός τά ὅρια τοῦ θεολογεῖν καί τοῦ φιλοσοφεῖν[166].

Ὁ Γρηγόριος Νύσσης κυριολεκτικά συμπλέει μέ ὅλα τά φιλοσοφικά ρεύματα τῆς ἐποχῆς του, σάν αὐτά νά βρίσκονται ἤ νά τίθενται σέ μία τεράστια χοάνη. Ἡ ὁρολογία πού χρησιμοποιεῖ, ὑπῆρχε ἤδη σέ φιλοσοφικά κείμενα, μέ τή διαφορά ὅτι ἡ σημασιολογία της εἶναι διάφορη καί ὁρίζεται ἀπό τόν πνευματικό χῶρο, στόν ὁποῖο κινεῖται. Γιά παράδειγμα ἡ *μετουσία* καί ἡ *γνώση* τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Πλωτίνου εἶναι γνώση καί θέα τῶν Ἰδεῶν, πέραν τῶν ὁποίων ὑπάρχει τό Ἕν. Στόν Γρηγόριο Νύσσης οἱ ὅροι αὐτοί σημαίνουν τελικά ὄχι γνώση, ἀλλά ὕπαρξη στό ἔσχατο θεῖο εἶναι, στήν ἀλήθεια, πρός τήν ὁποία δέν κινεῖται διαλεκτικά ἀλλά νηπτικά. Δέν ἐπιδιώκει νά γνωρίσει, ἀποφατικά τό θεῖο, ἀλλά νά γίνει θεῖο ὄν[167].

Ἡ Ἀντιόχεια (σήμερα ἀνήκει στήν Τουρκία καί βρίσκεται κοντά στά σύνορά της μέ τή Συρία) ἔχει νά ἐπιδείξει σπουδαῖες περγαμηνές τόσο στόν τομέα ἀνάπτυξης τῆς θύραθεν παιδείας, ὅσο καί σ᾽ αὐτόν τῆς διάδοσης τοῦ χριστιανισμοῦ καί τῆς καλλιέργειας τῶν θεολογικῶν γραμμάτων. Γιά τήν ἱστορία τοῦ χριστιανισμοῦ κορυφαῖα εἶναι δύο γεγονότα: Ἐκεῖ οἱ ὀπαδοί τοῦ Χριστοῦ ὀνομάστηκαν γιά πρώτη

165. Παπαδόπουλος Σ., *Πατρολογία Β΄,* Ἀθήνα 1990, σ. 336. Ὁ Π. Χρήστου παρατηρεῖ: *«Ἄν ὁ Βασίλειος μετά τήν πλήρη στροφήν του εἰς τόν χριστιανικόν βίον ἤθελε ν᾽ ἀπαλλαγῆ ἀπό τάς ἀναμνήσεις τῆς κλασικῆς παιδείας του, δέν τό κατώρθωσεν, ἀλλ᾽ εἶναι ἀπίθανον ὅτι τό ἐπεδίωξεν», Ἑλληνική Πατρολογία,* Θεσσαλονίκη 1978, τ. Δ΄, σ. 60.

166. Παπαδόπουλος Σ., ὅ.π., σ. 496.

167. Ὅ.π., σσ. 594-595.

φορά «Χριστιανοί» (Πράξ. 11, 26) καί ἐκ τῶν πρώτων ἐπισκόπων της ὑπῆρξε ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος. Ἡ Συρία πιθανότατα εἶναι καί ἡ πατρίδα τοῦ συγγραφέα τῆς πολυσήμαντης «Διδαχῆς τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων», ἑνός θαυμάσιου κειμένου, τοποθετούμενου μεταξύ τῶν ἐτῶν 90-125 μ.Χ. Ἀκολουθοῦν οἱ ἐκκλησιαστικοί συγγραφεῖς, πού ἔγραψαν ἑλληνικά, Τατιανός ὁ Σῦρος, Θεόφιλος Ἀντιοχείας, Σεραπίων καί αὐτός Ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας καί ἄλλοι.

Μεγάλη ὅμως ἀνάπτυξη στά θεολογικά γράμματα ἔδωσε ἡ ἵδρυση γύρω στά 260-270 τῆς Κατηχητικῆς Σχολῆς τῆς Ἀντιόχειας, σέ ἀντίποδα, κατά κάποιο τρόπο, τῶν δύο προηγούμενων Κατηχητικῶν Σχολῶν, τῆς Ἀλεξάνδρειας καί τῆς Καισάρειας Παλαιστίνης. Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ δύο τελευταῖες Σχολές θεωροῦνταν «πλατωνικές», ἑρμήνευαν τήν Ἁγία Γραφή ἀλληγορικά καί χαρακτηρίζονται ὡς φορεῖς μυστικιστικῶν τάσεων, ἐνῶ ἡ Σχολή τῆς Ἀντιόχειας θεωρεῖται «ἀριστοτελική», ἀκολουθοῦσε τή γραμματική μέθοδο ἑρμηνείας τῶν Γραφῶν καί ἔτεινε πρός τόν ὀρθολογισμό. Χάρη στόν ἱερό Χρυσόστομο ἡ Σχολή ἀπέκτησε μεγάλο κῦρος, ἀφοῦ ὁ μεγάλος αὐτός Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας δέν ὑπῆρξε ἀπόλυτος στή μέθοδο πού ἀκολούθησε, ἀλλά θεολόγησε τόσο στά δογματικά, ὅσο καί στά ἑρμηνευτικά του ἔργα μέ ἐνδιάθετη τήν ἐπιθυμία καί τόν στόχο τῆς διακρίβωσης τῆς ἀλήθειας. Ὅπως γράφει ὁ Πατρολόγος Καθηγητής Π. Χρήστου, ἡ Σχολή τῆς Ἀντιόχειας στηρίζεται στήν κυριολεκτική ἔννοια τῶν γραφικῶν κειμένων, ἀλλά δέν ἀποκρούει καί τήν τυπολογική ὅπου αὐτή εἶναι ἀναγκαία[168].

Ἡ καθ' ἑαυτήν περί ἀγγέλων διδασκαλία τοῦ Μ. Βασιλείου καί τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου

Κοινή πεποίθηση τοῦ Μ. Βασιλείου καί τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου ἀποτελεῖ ἡ ὕπαρξη τοῦ ἀοράτου κόσμου, ἡ δημιουργία τοῦ ὁποίου προηγήθηκε αὐτῆς τοῦ ὁρατοῦ. Κατά τόν Μ. Βασίλειο, ὅπως καί τήν πλειονότητα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ἄγγελοι προϋπῆρχαν τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου καί ζοῦσαν μέσα σέ ἄπλετο φῶς, σέ κατάσταση πνευματικῆς εὐφροσύνης, καθώς ἁρμόζει στήν πνευματική τους φύση: *«Οὔτε γάρ αἱ τῶν ἀγγέλων ἀξίαι, οὔτε πᾶσαι αἱ ἐπουράνιαι στρατιαί, οὔτε ὅλως εἴ τί ἐστιν ὠνομασμένον ἤ ἀκατα-*

168. *ΘΗΕ*, τ. 6 (Ἀθῆναι 1965), στ. 1187.

νόμαστον τῶν λογικῶν φύσεων, καί τῶν λειτουργικῶν πνευμάτων ἐν σκότῳ διῆγεν, ἀλλ' ἐν φωτί καί πάσῃ εὐφροσύνῃ πνευματικῇ τήν πρέπουσαν ἑαυτοῖς κατάστασιν εἶχε»[169].

Πέρα ἀπό τήν πνευματική εὐφροσύνη καί τό ἄπλετο φῶς πού ἁρμόζουν στήν ἀγγελική φύση, σέ ἄλλο χωρίο του προσθέτει τά ἑξῆς: *«Ἦν τις πρεσβυτέρα τῆς τοῦ κόσμου γενέσεως κατάστασις ταῖς ὑπερκοσμίοις δυνάμεσι πρέπουσα, ἡ ὑπέρχρονος, ἡ αἰώνια, ἡ ἀΐδιος»*[170], θεωρώντας κατά συνέπεια τόν χωροχρόνο ἴδιο τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ξένο πρός τόν νοητό. Ἡ ἀόρατη δημιουργία λοιπόν ξεπερνᾶ τά χωροχρονικά πλαίσια, ὄντας αἰώνια καί ἄπειρη καί ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη μέ τήν ὁρατή δημιουργία, πού χαρακτηρίζεται *«διδασκαλεῖον καί παιδευτήριον τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν»*[171]. Δημιουργήματα τοῦ νοητοῦ κόσμου δέν εἶναι μόνο οἱ ἄγγελοι, ἀλλά καί *«ὅσα τήν ἡμετέραν διανοίαν ὑπερβαίνει, ὧν οὐδέ τάς ὀνομασίας ἐξευρεῖν δυνατόν»*[172].

Ἄς ἀναφερθεῖ σχετικά ὅτι καί ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός θεωρεῖ ὅτι τό πρῶτο δημιούργημα τοῦ Θεοῦ ἦσαν οἱ ἄγγελοι, οἱ ὁποῖοι χαρακτηρίζονται λαμπρότητες καί λειτουργοί Του: *«Πρῶτον μέν ἐννοεῖ τάς ἀγγελικάς δυνάμεις καί οὐρανίους καί τό ἐννόημα ἔργον ἦν… Καί οὕτως ὑπέστησαν λαμπρότητες δεύτεραι, λειτουργοί τῆς πρώτης λαμπρότητος»*[173]. Μετά ἀπό τό δημιουργικό αἴτιο πού εἶναι ὁ Τριαδικός Θεός στήν ὀντολογική κλίμακα τῶν δημιουργημάτων ὁ Γρηγόριος κατατάσσει τούς ἀγγέλους, τούς ὁποίους καί χαρακτηρίζει ὡς τήν *«τοῦ πρώτου φωτός ἀπορροήν ἤ μετουσίαν, τῇ πρός αὐτῷ νεύσει καί ὑπουργίᾳ τόν φωτισμόν ἔχουσαν»*[174]. Ὁ νοητός κόσμος θεωρεῖται οἰκεῖος τοῦ Θεοῦ, ἐνῶ ὁ αἰσθητός ξένος ἐξ ὁλοκλήρου ἀπό τή φύση Του. Ἡ δημιουργία τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἀποτελεῖ ἔκφραση τῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ καί τῆς ἱκανότητάς Του νά δημιουργεῖ ὄχι μόνο οἰκεία πρός τή φύση Του δημιουργήματα, ὅπως εἶναι οἱ οὐράνιες δυνάμεις, ἀλλά καί δημιουργήματα παντελῶς ξένα πρός Αὐτόν.

169. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς Ἑξαήμερον Β΄,* κεφ. 5, P.G. 29, 40c-41a.
170. Ὅ.π., 13a.
171. Ὅ.π., 13b.
172. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς Ἑξαήμερον Α΄,* κεφ. 5, P.G. 29, 13a.
173. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος ΛΗ΄,* P.G. 36, 320c.
174. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος Μ΄,* P.G. 36, 364b.

Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ἐπιχειρώντας, λοιπόν, νά αἰτιολογήσει τή δημιουργία τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ἀντιπαραβάλλει τήν ὀντολογική συγγένεια τοῦ νοητοῦ κόσμου καί τήν οἰκεία φύση τους πρός τόν Θεό μέ τήν παντελῶς ἀλλότρια πρός Αὐτόν αἰσθητή δημιουργία, ἡ ὁποία καί ἐκλαμβάνεται ὡς ἔνδειξη τῆς παντοδυναμίας Του. Γράφει χαρακτηριστικά: *«Ἵνα δείξῃ, μή μόνον οἰκείαν ἑαυτῷ φύσιν, ἀλλά καί πάντῃ ξένην ὑποστήσασθαι δυνατός ὤν. Οἰκεῖον μέν γάρ θεότητος, αἱ νοεραί φύσεις, καί νῷ μόνῳ ληπταί. Ξένον παντάπασιν, ὅσαι ὑπό τήν αἴσθησιν»*[175].

Πρίν ἀπό τή δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου ὁ νοητός καί ὁ αἰσθητός κόσμος ἦσαν ἀπόλυτα χωριστοί μεταξύ τους, ὄντας ὁ καθένας μέσα στούς δικούς του ὅρους ἕνας σιωπηλός ἐπαινέτης καί διαπρύσιος κήρυκας τοῦ μεγαλείου τοῦ δημιουργοῦ Λόγου[176].

Καί ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος τοποθετεῖ τή δημιουργία τοῦ ἀοράτου κόσμου πρίν ἀπό αὐτή τοῦ ὁρατοῦ: *«Ἀνενδεής δέ ὤν ἀεί, ἐποίησεν ἀγγέλους, ἀρχαγγέλους καί τάς ἄλλας τῶν ἀσωμάτων οὐσίας. Μετά δέ τήν τούτων δημιουργίαν ποιεῖ καί τόν ἄνθρωπον»*[177]. Ἡ ἀπόλυτη ὁμοφωνία τῶν Πατέρων γιά τή δημιουργία πρῶτα τοῦ νοητοῦ κόσμου ἔχει ἐρείσματα στό βιβλικό χωρίο τῆς Γενέσεως, ὅπου ὁ χρόνος τῆς δημιουργίας τῶν ἀγγέλων ἀποκαλύπτεται μέ τή φράση: *«Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεός τόν οὐρανόν καί τήν γῆν»* (Γέν. 1, 1). Καί τοῦτο διότι ὁ ἀναφερόμενος οὐρανός δέν θεωρήθηκε ὅτι εἶναι ὁ πρῶτος, δηλ. ἡ ἀτμόσφαιρα, ἀλλά ὁ τρίτος οὐρανός πού ἀναφέρει ὁ ἀπόστολος Παῦλος (Β΄ πρός Κορινθίους 12, 2), ὁ οὐρανός τῶν οὐρανῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης (Γ΄ Βασ. 8, 27), πού εἶναι ἡ χώρα τοῦ νοητοῦ κόσμου, ὁ τόπος τῶν ἀγγέλων. Ὑπό τόν ὅρο «γῆ» νοεῖται ἡ ἀόρατη καί ἀκατασκεύαστη ὕλη, τήν ὁποία ὁ Θεός διαμόρφωσε ἀκολούθως στόν αἰσθητό κόσμο. Κατά

175. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος ΛΗ΄,* P.G. 36, 321b.

176. Τατάκη Β., *Ἡ συμβολή τῆς Καππαδοκίας στήν χριστιανική σκέψη,* Ἀθήνα 1960, σ. 177. Ἡ ἀνθρώπινη φύση κατά τόν Γρηγόριο Ναζιανζηνό ἀποτελεῖ κρᾶμα τῶν δύο φάσεων: *«Τοῦτο δή βουληθείς ὁ τεχνίτης ἐπιδείξασθαι Λόγος, καί ζῶον ἕν ἐξ ἀμφοτέρων, ἀοράτου τε λέγω καί ὁρατῆς φύσεως, δημιουργεῖ τόν ἄνθρωπον»* (Βλ. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος ΛΗ΄,* P.G. 36, 321c). Ἡ προϋπαρξη τοῦ νοητοῦ κόσμου καί κατά συνέπεια τῶν ἀγγέλων ἀναφέρεται καί ἀπό τόν Γρηγόριο Νύσσης: *«τῆς νοητῆς κτίσεως προϋποστάσης κατεσκευάσθη εἶτα τό γήινον πλάσμα»* (Βλ. Γρηγόριος Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικός,* P.G. 45, 28a).

177. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Λόγος Παραινετικός Α΄,* P.G. 47, 427.

συνέπεια οἱ ἄγγελοι καί ὁ νοητός κόσμος προϋπῆρχαν τῆς δημιουργίας τῆς ἀτμώδους καί ὁμιχλώδους γῆς[178].

Τήν ἀντίληψη αὐτή περί τῶν τριῶν οὐρανῶν, υἱοθετεῖ καί ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ἀφοῦ ἀναφερόμενος στήν Ἀνάληψη τοῦ Κυρίου γράφει: *«Οὐχ ὁρᾶς ἀπό τοῦ Ἅδου πρός τήν γῆν τό διάστημα ὅσον; Ἀπό τῆς γῆς πάλιν πρός τόν οὐρανόν; ἀπό τοῦ οὐρανοῦ πάλιν πρός τόν οὐρανόν τόν ἀνώτερον; ἀπ' ἐκείνου πρός τούς ἀγγέλους, πρός τούς ἀρχαγγέλους, πρός τάς ἄνω δυνάμεις, πρός αὐτόν τόν θρόνον τόν βασιλικόν»*[179]; Προφανῶς εἶχε ἐπηρεαστεῖ ἀπό ὅσα γράφει σχετικά ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ἑρμηνεύοντας τήν «Ἑξαήμερο». Περιγράφοντας τούς τρεῖς οὐρανούς ἀναφέρει ὅτι στόν πρῶτο ὑπάρχουν τά νέφη καί οἱ ἄνεμοι, στόν δεύτερο πού ἀποκαλεῖ καί στερέωμα, ὑπάρχουν οἱ πλανῆτες καί ἀποτελεῖ αὐτός *τό ἀκρότατον τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, μεθόριον τῆς νοητῆς κτίσεως.* Συνεχίζοντας ἀναφέρεται στόν τρίτο οὐρανό πού ταυτίζεται μέ τόν νοητό κόσμο, ἀφοῦ ὁ Ἀπόστολος Παῦλος διασχίζοντας τούς δύο οὐρανούς τῆς αἰσθητῆς φύσεως *«ἐν τῷ στασίμῳ καί νοητῇ φύσει γενόμενος, οἶδε τά τοῦ παραδείσου κάλλη, καί ἤκουσεν ἅ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις οὐ φθέγγεται»*[180].

Οἱ κοσμολογικές ἐκφράσεις τοῦ Γρηγορίου Νύσσης κατά τόν Daniélou συμβολίζουν τά στάδια τῆς ἐσωτερικῆς ἀνάβασης, διά τῆς ὁποίας ἡ ψυχή διασχίζει τίς περιοχές τῆς δημιουργίας. Ἀπό αὐτήν τήν ἄποψη ἀπαντᾶται καί στόν Γρηγόριο Νύσσης ἡ θεωρία τῆς ἐπιστροφῆς τῆς ψυχῆς διά μέσου τῶν κοσμικῶν σφαιρῶν, ἡ ὁποία συναντᾶται καί στόν Πλωτῖνο καί τόν Ἅγιο Αὐγουστῖνο[181]. Σέ ἄλλα πάντως χωρία ὁ Γρηγόριος Νύσσης χωρίζει τούς οὐρανούς σέ δύο, αὐτόν τοῦ ἀέρα, τοῦ αἰθέρα καί τῶν ἄστρων, καί αὐτόν, στόν ὁποῖο κατοικοῦν οἱ ἄγγελοι[182]. Ὁ νοητός κόσμος, πού βρίσκεται ἐπέκεινα τοῦ στερεώματος, τῆς μεθορίου τῆς κτίσεως, δέν ὑπόκειται στά χωροχρονικά πλαίσια, ἀφοῦ καθώς ἀναφέρει ὁ Γρηγόριος Νύσσης: *«ἐν ᾗ οὐκ εἶδος, οὐ μέγεθος, οὐχ ἡ ἐπί τόπου θέσις, οὐ τό ἐκ διαστημάτων μέτρον, οὐ χρῶμα, οὐ σχῆμα, οὐ πηλικότης, οὐκ ἄλλο τι τῶν*

178. Κοϊδάκη Κ., μητροπολίτη Πλωμαρίου, *Κῶδιξ τῆς Ὀρθοδόξου Χριστιανικῆς Πίστεως, ἤτοι ἐκτενής Ὀρθόδοξος Χριστιανική Κατήχησις, ἀπολογητική καί πολεμική,* Ἀθῆναι 1933, σ. 50.

179. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν Ἀνάληψιν,* P.G. 50, 416.

180. Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς Ἑξαήμερον,* P.G. 44, 121d.

181. Daniélou J., *Platonisme et théologie mystique,* Paris 1944, σ. 167.

182. Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς Ἑξαήμερον,* P.G. 44, 1165c.

ὑπό τόν οὐρανόν θεωρούμενων οὐδέν. Αὐτό εἶναι τό πλήρωμα τῶν νοητῶν δυνάμεων»[183].

Ἄν καί ὁ χρόνος τῆς δημιουργίας τοῦ νοητοῦ κόσμου καί τῶν ἀγγέλων ἀναφέρεται στήν Ἁγία Γραφή, ὅπως εἴδαμε ἔμμεσα, διότι δέν ὑπάρχει βιβλική ἀναφορά γιά τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο δημιουργήθηκαν οἱ οὐράνιες δυνάμεις. Ὁ Μ. Βασίλειος ἀναφέρει τό γεγονός λέγοντας: *«Ἀποσεσιώπηται μέν ὁ τρόπος τῆς κτίσεως τῶν οὐρανίων δυνάμεων»*[184], ἀφοῦ ἡ κοσμογονία περιγράφεται ἀπό τή δημιουργία τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου[185]. Ἡ δημιουργία τοῦ νοητοῦ κόσμου δέν ἀναφέρεται στήν Ἁγία Γραφή ἕνεκα τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου νά τήν κατανοήσει: *«Ἦν γάρ τι, ὡς ἔοικε, καί πρό τοῦ κόσμου τούτου, ὅ τῇ μέν διανοίᾳ ἡμῶν ἐστι θεωρητόν, ἀνιστόρητον δέ κατελείφθη διά τό τοῖς εἰσαγομένοις ἔτι καί νηπίοις κατά τήν γνῶσιν ἀνεπιτήδειον»*[186].

Παρόμοια ἐξηγεῖ καί ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος τή σιωπή τῆς Βίβλου σχετικά μέ τόν τρόπο δημιουργίας τῶν ἀγγέλων καί ἐν γένει τοῦ ἀόρατου κόσμου, θεωρώντας ὅτι ἡ Γένεση περιορίζεται στή δημιουργία τοῦ ὁρατοῦ κόσμου, λόγῳ τῆς ἀνικανότητας τῶν ἀνθρώπων νά κατανοήσουν κάτι πέρα ἀπό τά φαινόμενα, ἐπειδή περιορίζονται προφανῶς στόν κόσμο τῶν αἰσθήσεών τους. Ἔτσι λέει: *«Καί πάντα ἀεί τόν λόγον ἐν τοῖς φαινομένοις ἀναλίσκει, πρός τήν σωτηρίαν τῶν ἀκουόντων ἅπαντα πραγματευόμενος. Παχύτεροι γάρ ὄντες, ἀπό τῶν φαινομένων μᾶλλον ἐνήγοντο, ἤ ἀπό τῶν ἀοράτων»*[187].

Δημιουργός τοῦ ἀόρατου κόσμου καί τῶν ἀγγέλων εἶναι ὁ Δημιουργός Λόγος: *«Ἀγγέλων τήν εἰς τό εἶναι πάροδον ὁ δημιουργός Λόγος, ὁ ποιητής τῶν ὅλων παρείχετο»*[188], ἀλλαχοῦ ὅμως διασαφηνίζει ὅτι ἡ δημιουργία τῶν ἀγγέλων ἀποτελεῖ κοινό ἔργο τῶν Τριῶν Προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ὁ Πατήρ ἐκδηλώνεται ὡς προκαταρκτική αἰτία τῆς δημιουργίας τῶν ἀγγέλων, ὁ Υἱός ὡς δημιουργική καί τό Ἅγιο Πνεῦμα ὡς τελειωτική: *«Ἐν δέ τῇ κτίσει ἐννόησον*

183. Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς Ἑξαήμερον,* P.G. 44, 81c,d.

184. Μ. Βασίλειος, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος,* κεφ. 16, 38, P.G. 32, 136a.

185. Μ. Βασίλειος, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος,* P.G. 29, 13a. Ἐπίσης, *Ἑρμηνεία στόν προφήτη Ἡσαΐα,* P.G. 30, 508c.

186. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς Ἑξαήμερον Α΄,* P.G. 29, 13a.

187. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τόν Ζ΄ Ψαλμόν,* P.G. 55, 115.

188. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς τόν Ψαλμόν ΛΒ΄,* 4, P.G. 29, 333c.

μοι τήν προκαταρκτικήν αἰτίαν τῶν γινομένων, τόν Πατέρα, τήν δημιουργικήν, τόν Υἱόν, τήν τελειωτικήν, τό Πνεῦμα»[189].

Κατά τόν Ἰωάννη Χρυσόστομο, ὁ Θεός *«ἀνενδεής δέ ὤν ἀεί, (τοιοῦτον γάρ τό Θεῖον), ἐποίησεν ἀγγέλους, ἀρχαγγέλους καί τάς ἄλλας τῶν ἀσωμάτων οὐσίας, ἐποίησε δέ δ᾽ ἕτερον μέν οὐδέν δι᾽ ἀγαθότητα δέ μόνην. Ὧν γάρ τῆς θεραπείας οὐκ ἔχρηζε, τούτων οὐδ᾽ ἄν δημιουργός ἐγένετο, εἰ μή σφόδρα ἦν ἀγαθός»*[190]. Κατά συνέπεια ἡ δημιουργία τοῦ νοητοῦ κόσμου καί τῶν ἄλλων ἀγγελικῶν δυνάμεων δέν εἶναι ἀποτέλεσμα κάποιας ἀναγκαιότητας, ἀλλά ἔκφραση τῆς ἄπειρης ἀγαθότητας τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ.

Σύμφωνα μέ τούς Πατέρες, ἡ ὕπαρξη πλήθους ἀγγέλων δέν ἀναιρεῖ τήν κοινή φύση τους, ἄρα μποροῦμε νά κάνουμε λόγο γιά ἀγγελική φύση ἐν γένει[191]. Ἡ διδασκαλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς γιά τήν ἄυλη φύση τους εἶναι σαφής (Ψαλμ. 93, 4. Σοφ. Σολ. 7, 23. Ἑβρ. 14. Ἀποκ. 1, 4. Ματθ. 8, 16. Λουκ. 6, 19· 11, 24. Ἐφεσ. 6, 12). Χαρακτηρίζονται οἱ ἄγγελοι πολλές φορές «πνεύματα», ἐνῶ ἀκόμη καί τά χωρία πού ἀναφέρονται στούς ἐκπεσόντες ἀγγέλους, μιλοῦν γιά «πνεύματα πονηρά» καί ὁ ἀγῶνας ἐναντίον τους *«ὡς πάλη πρός τά πνευματικά τῆς πονηρίας ὄντα»* (Ἐφεσ. 6, 12). Ἐν τούτοις ὁρισμένοι Πατέρες ἀπέδωσαν στούς ἀγγέλους σῶμα λεπτό καί αἰθέριο, τό ὁποῖο μόνο συγκρινόμενο μέ τό παχυλό ἀνθρώπινο σῶμα μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἄϋλο, ἀλλά συγκρινόμενο μέ τήν ἀπόλυτα ἁπλή, ἄϋλη καί ἀσώματη φύση τοῦ Θεοῦ θεωρεῖται ὅτι ἔχει κάποια μορφή σωματικότητας, ἀποδίδοντας τό ἀσώματο καί τό ἀπόλυτα πνευματικό ἀποκλειστικά καί μόνο στόν Τριαδικό Θεό[192].

Ὁ Καθηγητής Μ. Ὀρφανός ὑποστήριξε ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος ἀρνή-

189. Μ. Βασίλειος, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος,* κεφ. 16, 38, P.G. 32, 136b. Ἐπίσης, *Ὁμιλία εἰς τόν Ψαλμόν ΛΒ΄,* P.G. 29, 333c,d. *Κατ᾽ Εὐνομίου, Λόγος Γ΄,* 4, P.G. 29, 660a,b,c. Παρόμοια καί ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἀποδίδει τή δημιουργία τῶν ἀγγέλων στήν ἀπό κοινοῦ ἐνέργεια τῶν τριῶν προσώπων τοῦ Θεοῦ: *«πρῶτον μέν ἐννοεῖ τάς ἀγγελικάς δυνάμεις καί οὐρανίους. Καί τό ἐννόημα ἔργον ἦν, Λόγῳ συμπληρούμενον, καί Πνεύματι τελειούμενον»* (Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος ΛΗ΄,* P.G. 36, 320c καί 329).

190. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Λόγος Παραινετικός Α΄,* P.G. 47, 427.

191. Κατά τόν Γρηγόριο Νύσσης *«ἐν ἀπείροις μυριάσιν ἐκεῖνοι, καί μία οὐσία ὄντες, καί ἐν πολλοῖς ἀριθμούμενοι»* (Γρηγόριος Νύσσης, *Περί κατασκευῆς ἀνθρώπου,* P.G. 44, 138b).

192. Ὠριγένης, *Περί εὐχῆς,* 27, P.G. 11, 513.

θηκε τήν ὑλική φύση τῶν ἀγγέλων, διαφωνώντας μέ τόν Ὠριγένη καί τούς ἄλλους Πατέρες πού ἀπέδιδαν σέ αὐτούς λεπτότατο σῶμα[193], ἐπέμενε δηλαδή μέ αὐτό τόν τρόπο στήν ἄποψη γιά ἀσώματα, ἄυλα καί πνευματικά ὄντα, σύμφωνα μέ τή μαρτυρία τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ἀντίθετα ὁ Π. Τρεμπέλας ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Μ. Βασίλειος υἱοθέτησε τή θεωρία τοῦ Ὠριγένη[194] γράφοντας ὅτι ὅπως ὁ ἄνθρωπος *«οὐχ ἁπλοῦς τις οὗτός ἐστιν ἐκ σώματος καί ψυχῆς συγκείμενος καί ἄγγελον ἐρούμενον οὐχ ἕνα τῇ φύσει οὐδέ ἁπλοῦν»*[195]. Ἐν τούτοις, ὁ Μ. Βασίλειος σέ πολλά χωρία ἀναφέρεται στούς ἀγγέλους μέ τή λέξη *«πνεύματα»* ἤ τούς ἀποδίδει τήν ἰδιότητα τοῦ ἄυλου. Ἀλλά ὡς δημιουργήματα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, διαχωρίζονται ἀπόλυτα ἐξ Αὐτοῦ καί δέν συμμετέχουν στή δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ Ἰουδαῖοι, ἀφοῦ κατ' αὐτόν τόν τρόπο, καθώς λέει *τούς ὁμόδουλους «ἡμῶν κυρίους ποιοῦσιν τῆς ἡμετέρας δημιουργίας»*[196]. Ἔτσι, ὅταν ἀναφέρει τούς ἀγγέλους παράλληλα μέ τόν Τριαδικό Θεό, διαφαίνεται ἡ προσπάθειά του νά δείξει ὅτι τό ἀπόλυτα ἀσώματο εἶναι ἀποκλειστική ἰδιότητα τοῦ Θεοῦ. Ὅταν περιγράφει τήν οὐσία τῆς ἀγγελικῆς φύσεως, λέει: *«Οὕτω καί αἱ ἐπί τῶν ἁγίων δυνάμεων, ἡ μέν οὐσία αὐτῶν, ἀέριον πνεῦμα, εἰ τύχοι, ἤ πῦρ ἄϋλον, κατά τό γεγραμμένον»*[197]. Οἱ ἐμφανίσεις τους μέ σωματική μορφή γίνονται στά πλαίσια τῆς Θείας Οἰκονομίας, ἡ ὁποία δέν μειώνει τήν πνευματική τους φύση, ἀφοῦ ἡ σωματικότητά τους εἶναι ὅλως διαφορετική τῆς ἀνθρώπινης[198]. Στούς ἀνθρώπους γίνονται ὁρατοί *«ἐν τῷ εἴδει τῶν οἰκείων αὐτῶν σωμάτων, τοῖς ἀξίοις ἐμφανιζόμενοι»*[199].

Ἄλλωστε κατά τόν Μ. Βασίλειο ἡ σωματικότητα τοῦ ἀνθρώπινου γένους εἶναι ὁ λόγος, γιά τόν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος δέν μπορεῖ νά ἀντικρίσει τό πρόσωπο τοῦ Θεοῦ, ἐν ἀντιθέσει μέ τούς ἀγγέλους πού

193. Orphanos M. A., *Creation and Salvation according to St. Basil of Caesarea,* Athens 1975, σ. 19.

194. Τρεμπέλας Π., *Δογματική,* Ἀθήνα 1978, τόμ. Α΄, σ. 416.

195. Μ. Βασίλειος, *Ἐπιστολή Η΄,* P.G. 32, 248. Ὁ Γρηγόριος παρατηρεῖ *«οὐκ ἔχομεν οὐδέ τήν νοητήν φύσιν καί ἐπούρανιον ἀσωμάτως ἰδεῖν, εἰ καί ἀσωμάτως, πῦρ καί πνεῦμα προσαγορευομένην»* (Βλ. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος ΚΗ΄,* P.G. 36, 72).

196. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία Θ΄ εἰς τήν Ἑξαήμερον,* P.G. 29, 205b.

197. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία Θ΄ εἰς τήν Ἑξαήμερον,* P.G. 29, 36, 72.

198. Μ. Βασίλειος, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος,* κεφ. 16, 38, P.G. 32, 137a.

199. Ὅ.π., κεφ. 16, 38, P.G. 32, 137a.

μή ἔχοντας παραπέτασμα ὑλικό, παρόμοιο μέ τό ἀνθρώπινο δέν ἐμποδίζονται νά βλέπουν τό ἔνδοξο πρόσωπό Του: *«Ἄνθρωπος μέν οὖν οὐ μή ἴδῃ τό πρόσωπον Κυρίου καί ζήσεται. Οἱ δέ ἄγγελοι τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ μικρῶν διά παντός βλέπουσιν τό πρόσωπον τοῦ Πατρός ἡμῶν τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Διότι νῦν μέν χωρῆσαι ἡμᾶς τήν θέαν τῆς ἐνδόξου ἐπιφάνειας διά τήν ἀσθένειαν τῆς σαρκός τήν περικείμενην ἡμῖν ἀμήχανον. Οἱ μέντοι ἄγγελοι, τῷ μηδέν ἔχειν προκάλυμμα τοιοῦτον παραπλήσιον τῇ ἡμετέρα σαρκί, ὑπ' οὐδενός ἐμποδίζονται διηνεκῶς ἐνατενίζειν τῷ προσώπῳ τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ»*[200]. Συμπερασματικά μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι κατά τόν Μ. Βασίλειο οἱ ἄγγελοι μποροῦν νά χαρακτηριστοῦν ἀσώματοι συγκρινόμενοι μέ τήν ἀνθρώπινη φύση, καί ἔχοντας αἰθέριον σῶμα ὅταν ἀντιπαραβάλλονται μέ τόν Θεό[201].

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος εἶναι σαφέστατος, διδάσκει τήν ἀσώ-

200. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς τόν Ψαλμόν ΛΓ΄,* 11, P.G. 29, 377b,c.

201. Σύμφωνα μέ τόν Γρηγόριο Ναζιανζηνό: *«Οὐκ ἔχομεν οὐδέ ταύτην ἀσωμάτως ἰδεῖν, εἰ καί ἀσώματος, πῦρ καί πνεῦμα προσαγορευομένην, ἤ γενομένην. Ποιεῖν γάρ λέγεται τούς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα, καί τούς λειτουργούς αὐτοῦ πυρός φλόγα. Εἰ μή ποιεῖν ἐστί τό συντηρεῖν τῷ λόγῳ, καθ' ὅν ἐγένοντο. Πνεῦμα δέ ἀκούει καί πῦρ. Τό μέν ὡς νοητή φύσις, τό δέ ὡς καθάρσιος. Ἐπεί καί τῆς πρώτης οὐσίας τάς αὐτάς οἶδα κλίσεις. Πλήν ἡμῖν γε ἀσώματος ἔστω, ἤ ὅτι ἐγγύτατα»* (*Λόγος ΚΗ΄,* P.G. 36, 72a). Συμπερασματικά τούς ἀποδίδεται ὁ χαρακτηρισμός *«πνεύματα»*, γιά νά δηλωθεῖ ἡ νοητή φύση, πού διαφέρει πλήρως τῆς αἰσθητῆς, ὑποκείμενης στούς ὑλικούς νόμους, καί πῦρ, προκειμένου νά τονιστεῖ ἡ καθαρότητά τους. Καταλήγοντας θεωρεῖ τήν ἀγγελική φύση ἀσώματη ἤ τοὐλάχιστον πολύ κοντά σέ αὐτή τή κατάσταση. Τό γεγονός ὅτι λίγο πιό κάτω οἱ ἄγγελοι χαρακτηρίζονται ἀπό τόν Γρηγόριο *«πρώταις μετά Θεόν φύσεσι»*, καί ἐξυψώνονταν στήν κορυφή τῆς ὀντολογικῆς ἱεραρχίας τῶν δημιουργημάτων, τούς καθιστᾶ τό πιό οἰκεῖο δημιούργημα στήν ἁπλή καί ἄϋλη οὐσία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ καί κατά συνέπεια ἐγγύτατα εὑρισκόμενους στήν ἀσώματη κατάσταση πού χαρακτηρίζει κατ' ἐξοχήν τή φύση τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ. *«Οἰκεῖον γάρ θεότητος, αἱ νοεραί φύσεις, καί νῷ μόνῳ ληπταί. Ξένον δέ παντάπασιν, ὅσαι ὑπό τήν αἴσθησιν, καί τούτων αὐτῶν ἔτι πορρῳτέρω, ὅσαι παντελῶς ἄψυχοι καί ἀκίνητοι»* (*Λόγος ΛΗ΄,* P.G. 36, 321b). Ἀλλοῦ χαρακτηρίζει τούς ἀγγέλους δεύτερες λαμπρότητες, λειτουργούς τῆς πρώτης λαμπρότητας πού εἶναι ὁ Θεός. Ἀναφερόμενος στή συνέχεια στήν οὐσία τους λέει ὅτι εἶναι *«εἴτε νοερά πνεύματα, εἴτε πῦρ οἷον ἄϋλον καί ἀσώματον, εἴτε τινά φύσιν ἄλλην, ὅτι ἐγγυτάτω τῶν εἰρημένων»* (*Λόγος ΛΗ΄,* P.G. 36, 320d). Σέ ἄλλο πάλι χωρίο, ἀναφερόμενος στήν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νά κατανοήσει τό μυστήριο τοῦ Θεοῦ, λέγει ὅτι, ἀφοῦ κάτι τέτοιο συμβαίνει καί μέ τίς οὐράνιες δυνάμεις πού εἶναι δεύτερες φύσεις, πόσο μᾶλλον εἶναι ἀδύνατο στόν ἄνθρωπο νά κατανοήσει τή φύση τοῦ Θεοῦ. Κατά

ματη φύση τῶν ἀγγέλων καί τούς ἀναφέρει ὡς *«ἀσώματες δυνάμεις»*[202]. Πιστεύει ὅτι ἡ ἀγγελική φύση ὑπερέχει ὀντολογικά τῆς ἀνθρώπινης σέ τέτοιο βαθμό, πού ἀκόμη καί τό ὅραμα τῶν ἀγγέλων δέν σημαίνει θεωρία τῆς οὐσίας τους: *«Εἰ γάρ οἱ ἅγιοι καί Πνεύματος ἁγίου ἠξιωμένοι οὐδέ ὀπτασίαν ἀγγέλων ἰδεῖν ἴσχυσαν (καί γάρ ὁ ἀνήρ τῶν ἐπιθυμιῶν θεασάμενος ἀγγέλου παρουσίαν, οὐκ αὐτήν τήν οὐσίαν. Πῶς γάρ οἷόν τε ἀσώματον οὐσίαν ἰδεῖν;...)»*[203] Ἐν τούτοις δέν εἶναι ἡ ἀσώματη φύση τῶν ἀγγέλων πού κάνει τόν θεῖο Χρυσόστομο νά θαυμάζει τούς ἀγγέλους, ἀφοῦ ἀσώματος εἶναι καί ὁ διάβολος, ἀλλά ἡ θεληματική ἀπόλυτη ὑποταγή τους στό θεῖο θέλημα. Κατά συνέπεια ἡ ἀόρατη οὐσία στερούμενη τῆς ὑποταγῆς στόν Τριαδικό Θεό, ὅπως στήν περίπτωση τοῦ διαβόλου χάνει καί τήν ὀντολογική της σημασία. Ἡ ὀντολογική λοιπόν ὑπεροχή τῶν ἀγγέλων ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι πέρα ἀπό τήν ἀσώματη φύση τους εἶναι ὑπηρέτες τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ. *«Καί γάρ καί τούς ἀγγέλους διά τοῦτο θαυμάζω, ὅτι κατηξιώθησαν τοιαύτης τιμῆς, οὐχ ὅτι ἀσώματοι ὄντες. Ἐπεί καί ὁ διάβολος ἀσώματός τέ ἐστι καί ἀόρατος, ἀλλ' ὅπως πάντων ἐστίν ἀθλιώτερος, ἐπειδή τῷ ποιήσαντι*

συνέπεια ἀκόμη καί γιά τίς ἀγγελικές φύσεις δέν μποροῦμε νά μιλήσουμε μέ βεβαιότητα (*Λόγος ΛΗ΄,* P.G. 36, 72c).

Κατά τόν Γρηγόριο Νύσσης ἡ λογική κτίση διακρίνεται σέ ἀσώματη καί τήν ἐνσώματη. Στήν πρώτη ἀνήκουν οἱ ἄγγελοι καί στή δεύτερη οἱ ἄνθρωποι. *«Μεμέρισται πᾶσα ἡ λογική κτίσις, εἴς τε τήν ἀσώματον καί τήν ἐνσώματον φύσιν. Ἔστι δέ ἀγγελική ἡ ἀσώματος, τό δέ ἕτερον εἶδος ἡμεῖς οἱ ἄνθρωποι. Ἡ μέν οὖν νοητή, ἅτε δέ τοῦ βαροῦντος κεχωρισμένη σώματος –τούτου λέγω τοῦ ἀντιτύπου τε καί εἰς γῆν βρίθοντος– τήν ἄνω λῆξιν ἐπιπορεύεται, τοῖς κούφοις τε καί αἰθεριώδεσι τόποις ἐνδιατρίβουσα, ἐν ἐλαφρᾷ καί εὐκινήτῳ τῇ φύσει»* (*Λόγος Δ΄,* P.G. 44, 1165b,c). Ἡ διάκριση τῆς ἀνθρώπινης φύσης καί τῆς ἀγγελικῆς κατά τόν ἴδιο Πατέρα ὀφείλεται ἀποκλειστικά στή σωματικότητα, στή διάκριση τοῦ νοητοῦ ἀπό τό αἰσθητό. Ἡ ἀγγελική φύση ὄντας νοητή καί ἀσώματη, ἔχει τήν ἱκανότητα νά ἵπταται στούς οὐρανούς καί σέ μέρη αἰθέρια, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος λόγῳ τῆς σωματικότητάς του περιορίζεται στήν ἐπίγεια ζωή. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἐντοπίζει στή σωματικότητα καί τίς αἰσθήσεις τήν κατωτερότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσεως ἔναντι τῆς ἀγγελικῆς πού χαρακτηρίζεται ἀνεπιφύλακτα ἀσώματη. *«Τό μέν ἐλευθερωθῆναι τῶν ἀνθρωπίνων παθημάτων τήν φύσιν κρεῖττον ἤ κατά ἄνθρωπον ἦν. Τό δέ ἐν σώματι φαίνεσθαι καί σχήματι περιειλῆφθαι. Καί τοῖς αἰσθητικοῖς ὀργάνοις συζῆν, ἐν τούτῳ τῆς ἀγγελικῆς τε καί ἀσωμάτου φύσεως τό ἔλαττον εἶχον»* (*Εἰς τόν βίον τῆς Ὁσίας Μακρίνης,* P.G. 46, 972a).

202. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἔπαινος,* P.G. 56, 101.

203. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν Γένεσιν, Ὁμιλία ΚΒ΄,* P.G. 53, 188.

προσέκρουσε Θεῷ»[204]. Ἐδῶ ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, προφανῶς ἀπό ὑπερβολικό ζῆλο γιά τή ζωή καί τούς ἀγῶνες του, ἐγκωμιάζει τόν Ἀπόστολο Παῦλο καί γράφει: *«Εἰ γάρ καί τόν Ἰωάννην ἄγγελον ἐκάλεσεν ἡ Γραφή, καί τούς ἱερέας, τί θαυμαστόν, εἰ καί ἁπάντων ἀμείνω ταῖς δυνάμεσι παραβάλλομεν ἐκείναις;»*[205] Ἀκόμα ἄς προστεθεῖ ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὑμνεῖ τή Θεοτόκο Μαρία ὡς τήν *«Τιμιωτέραν τῶν χερουβίμ καί ἐνδοξοτέραν ἀσυγκρίτως τῶν σεραφίμ»*[206].

Ἄλλη διαφορά τῶν ἀγγέλων ἀπό τούς ἀνθρώπους εἶναι ὅτι ὡς νοερές δυνάμεις δέν ἐπιδέχονται ἀλλοίωση, ἀλλά διατηροῦν ἁπλή καί ἀμετάβλητη τή σύσταση καί τήν κατασκευή τους. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Μ. Βασίλειος: *«Οὐ γάρ ἄγγελοι ἐπιδέχονται ἀλλοίωσιν. Οὐδείς γάρ παρ᾽ ἐκείνοις παῖς, οὐδέ νεανίσκος, οὐδέ πρεσβύτης, ἀλλ᾽ ἐν ᾗπερ ἐξ ἀρχῆς ἐκτίσθησαν καταστάσει, ἐν ταύτῃ διαμένουσιν, ἀκεραίας αὐτῆς καί ἀτρέπτου τῆς συστάσεως σωζομένης»*[207]. Σέ ἄλλο ἔργο του θεωρεῖ ὅτι ἐκεῖ ὅπου δέν ὑπάρχει ἀλλοίωση οὔτε τοῦ σώματος οὔτε τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ χώρα τῶν ζώντων, τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, ὅπου ὑπάρχουν οἱ ἄγγελοι ἀναλλοίωτοι καί ἀμετάβλητοι[208].

Ὡς δημιουργήματα τοῦ ἀοράτου καί αἰωνίου κόσμου οἱ ἄγγελοι δέν περιορίζονται σέ ἕναν συγκεκριμένο τόπο, χωρίς αὐτό νά συνεπάγεται ὅτι εἶναι καί πανταχοῦ παρόντες, ἰδιότητα ἀποδιδόμενη ἀποκλειστικά στόν Θεό, ἀλλά *«ὅτε εἰσίν ἐν οὐρανῷ, οὐκ εἰσίν ἐν τῇ γῇ καί εἰς τήν γῆν ὑπό τοῦ Θεοῦ ἀποστελλόμενοι οὐκ ἐναπομένουσιν ἐν τῷ οὐρανῷ»*[209]. Ἄλλωστε ὅπως παρατηρεῖ ὁ ἴδιος, ὁ ἄγγελος πού παρουσιάστηκε στόν Κορνήλιο δέν βρισκόταν συγχρόνως καί δίπλα στόν Φίλιππο, ὅπως ὁ ἄγγελος πού συνομιλοῦσε μέ τόν Ζαχαρία στό θυσιαστήριο δέν βρισκόταν συγχρόνως καί στόν οὐρανό. Ἔτσι κατά τόν Μ. Βασίλειο οἱ ἄγγελοι συνδέονται μέ ἕναν ὁρισμένο τόπο καί δέν εἶναι πανταχοῦ παρόντες, ὅπως εἶναι τό Ἅγιο Πνεῦμα[210].

204. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τόν ἀπόστολον Παῦλον,* P.G. 50, 510.

205. *Εἰς τόν Ἅγιον Ἀπόστολον Παῦλον ὁμιλία Α΄,* P.G. 50, 478.

206. Παρακλητικός κανόνας εἰς τήν Θεοτόκον.

207. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς τόν Ψαλμόν ΜΔ΄,* 44,1, P.G. 29, 388c.

208. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς τόν Ψαλμόν ΡΙΔ΄,* 5, P.G. 29, 493c.

209. Μ. Βασίλειος, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος,* κεφ. 16, 3, P.G. 32, 137.

210. Ὅ.π., κεφ. 23, 54, P.G. 32, 168d. Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, μιλώντας γιά τίς οὐράνιες δυνάμεις λέει: *«πάντα ἐπιπορευομένας, πᾶσι πανταχοῦ παρούσας ἑτοίμως, προθυμίᾳ τε λειτουργίας, καί κουφότητι φύσεως»* (*Λόγος ΚΗ΄,* P.G. 36, 72c).

Συμπληρωματικά ἄς ἀναφερθεῖ ὅτι πολλοί ἐκκλησιαστικοί συγγραφεῖς, παρά τό γεγονός ὅτι θεωροῦσαν τήν ἀγγελική φύση ἀσώματη ἤ μέ λεπτό αἰθέριο σῶμα, ὑποστήριξαν ὅτι καί οἱ ἄγγελοι πρέπει νά τρέφονται ἔχοντας ὑπόψη τους τή διήγηση περί γεύματος τῶν τριῶν ἀγγέλων μέ τόν Ἀβραάμ. Κατά τόν Ὠριγένη πάντως, ὁ ὁποῖος στηρίχτηκε προφανῶς στό βιβλικό χωρίο τοῦ Τωβίτ, οἱ ἄγγελοι πού εἶναι ἀσώματοι, τρέφονται μέ νοήματα, λόγους καί ὑγιεῖς πράξεις, χωρίς νά σημαίνει κάτι τέτοιο ὅτι τρέφονται γιά νά μήν περάσουν στήν κατάσταση τοῦ μή εἶναι, ἀλλά γιά νά μήν ἀπολέσουν τά πνευματικά ἀγαθά[211]. Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός θεωρεῖ ὡς ἄρτο τῶν ἀγγέλων τόν λόγο τοῦ Θεοῦ, μέ τόν ὁποῖο τρέφονται ὅσοι ὀρέγονται τόν Θεό καί ζητοῦν τροφή πού δέν κυλᾶ καί δέν φεύγει, ἀλλά παραμένει παντοτινά, ἐμμένοντας στόν πνευματικό χαρακτῆρα τῆς τροφῆς πού ἁρμόζει σέ πνευματικά ὄντα: *«εἴπερ ἄρτος ἀγγέλων λόγος, ᾧ ψυχαί τρέφονται καί ποτίζονται Θεόν πεινῶσαι, καί ζητοῦσαι τροφήν οὐ ρέουσαν, οὐδ' ἀπιοῦσαν. Ἀλλ' ἀεί μένουσαν»*[212]. Ἀλλοῦ πάλι τονίζει: *«Οὐ πελάγη πλώουσιν ἀτειρέος εἵνεκα γαστρός, γαστέρος ἀρχεκάκοιο. Τροφή μία πᾶσιν ἀρίστη. Δαίνυσθαι μεγάλοιο Θεοῦ λόγον, ἠδέ φαεινῆς, ἔλκειν ἐκ Τριάδος σέλας ἄπλετον»*[213]. Ἡ ἀποδέσμευσή τους ἀπό τούς ὑλικούς νόμους ἔχει ὡς συνέπεια τή μή ἐξάρτησή τους ἀπό τίς βιολογικές ἀνάγκες τῶν ἀνθρώπων.

Ἄς σημειωθεῖ, ἀκόμα ἐδῶ, ὅτι δέν μπορεῖ νά γίνεται λόγος γιά «φύλα» ἀγγέλων. Γράφει ὁ ἱερός Χρυσόστομος: *«Ἡ τῶν ἀγγέλων φύσις τήν εἰς ἄρρεν καί θῆλυ διαίρεσιν οὐκ ἐπιδέχεται, διότι τῆς θνητῆς φύσεως ἡ τοιαύτη διαίρεσις, οἵα διά τῆς τοῦ γάμου παιδο-*

Ἐν τούτοις στήν ἑπόμενη φράση δέν παραλείπει νά ἀναφέρει ὅτι ὁρισμένα πνεύματα εἶναι διασκορπισμένα σέ διάφορα σημεῖα τῆς οἰκουμένης, ἔχοντας διοριστεῖ σέ κάποιο σημεῖο τοῦ σύμπαντος ἀπό τόν Θεό, συνδεόμενα ἑπομένως μέ ἕναν συγκεκριμένο τόπο. Γράφει χαρακτηριστικά: *«Ἄλλας ἄλλο τι τῆς οἰκουμένης μέρος διειληφυῖας, ἤ ἄλλῳ τινί τοῦ παντός ἐπιτεταγμένας, ὡς οἶδεν ὁ ταῦτα τάξας καί διορίσας»* (*Λόγος ΚΗ΄,* P.G. 36, 72c). Λογική συνέπεια τῆς πνευματικῆς τους φύσεως εἶναι ἡ αἰωνιότητα τῆς ὕπαρξης. Ἔτσι ὁ ἴδιος Πατέρας ἑρμηνεύοντας τό ψαλμικό χωρίο, *«ὁ ποιῶν τούς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα»* [Βλ. Ψαλμός 103(104),4], ἀναφέρει: *«εἰ μή ποιεῖν ἐστί τό συντηρεῖν τῷ λόγῳ, καθ' ὅν ἐγένοντο»* (*Λόγος ΚΗ΄,* P.G. 36, 72a). Ἡ ἀθανασία τῶν ἀγγέλων ὀφείλεται στόν συντηροῦντα τήν ἀθανασία αὐτῶν λόγο τοῦ Θεοῦ (Τρεμπέλας Π., *Δογματική,* Ἀθῆναι 1978, τ. Α΄, σ. 418).

211. Ὠριγένης, *Εἰς τήν Γένεσιν,* P.G. 12, 143. *Περί εὐχῆς,* 27, P.G. 11, 513.

212. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος ΜΓ΄,* P.G. 36, 545b.

213. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Παρθενίτης Ἔπαινος,* P.G. 37, 525.

ποιΐας τό διά τοῦ θανάτου κενούμενον ἀναπληρώσης»[214]. Ὁ γάμος μέ σκοπό τήν παιδοποιΐα, ἔχει ὡς ἔργο τή μή ἐξαφάνιση, διά τοῦ θανάτου, τοῦ ἀνθρωπίνου εἴδους, ἀλλ' οἱ ἄγγελοι εἶναι ἀθάνατοι.

Ἡ ἁγιότητα τῶν ἀγγέλων δέν ἀποτελεῖ φυσικό τους ἰδίωμα, ἀλλά εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς μετοχῆς τους στήν ἁγιότητα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ καί κατά χάριν δῶρο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Μ. Βασίλειος, «*ὁ μέντοι ἁγιασμός, ἔξωθεν ὤν τῆς οὐσίας, τήν τελείωσιν αὐτοῖς ἐπάγει διά τῆς κοινωνίας τοῦ Πνεύματος*»[215]. Ἡ ἁγιοσύνη λοιπόν τῶν ἀγγέλων εἶναι τό ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνίας τους μέ τό Ἅγιο Πνεῦμα, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ καί τήν πηγή τῆς ἁγιότητάς τους[216].

Ἡ ἄποψη ὅτι ἡ ἁγιότητα τῶν ἀγγέλων δέν μπορεῖ νά εἶναι φυσικό ἰδίωμα, εἶναι κοινή στούς Πατέρες[217], διότι σέ ἀντίθετη περίπτωση, ἄν δηλαδή οἱ ἀγγελικές δυνάμεις εἶναι ἐκ φύσεως ἅγιες, τότε δέν θά διέφεραν καθόλου ἀπό τό Ἅγιο Πνεῦμα. Πολύ σωστά παρατηρεῖ αὐτό ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ ὁποῖος, προκειμένου νά κάνει σαφέστερο τόν τρόπο πού ἁγιάζονται οἱ ἄγγελοι ἀπό τό Ἅγιο Πνεῦμα, χρησιμοποιεῖ τήν εἰκόνα τοῦ πυρακτωμένου σιδήρου καί γράφει: «*Οὕτω ἄν οὐδεμιᾶς πρός τό ἅγιον Πνεῦμα τήν διαφοράν ἔχοιεν. Ἀλλά κατά ἀναλογίαν τῆς πρός ἀλλήλας ὑπεροχῆς, τοῦ ἁγιασμοῦ τό μέτρον παρά τοῦ Πνεύματος ἔχουσαι. Ὡς γάρ ὁ καυστήρ μετά τοῦ πυρός νοεῖται, καί ἄλλο μέντοι ἡ ὑποκείμενη ὕλη, καί ἄλλο τό πῦρ, οὕτω καί ἐπί τῶν οὐρανίων δυνάμεων. Ὁ μέντοι ἁγιασμός, ἔξωθεν ὤν τῆς οὐσίας, τήν τελείωσιν αὐτοῖς ἐπάγει διά τῆς κοινωνίας τοῦ Πνεύματος*»[218]. Ἡ διαφορά τους μέ τό Ἅγιο Πνεῦμα καθορίζεται ὡς ἑξῆς: «*Διαφορά δέ αὐταῖς πρός τό Πνεῦμα τό ἅγιον αὕτη, ὅτι τῷ μέν φύσις ἡ ἁγιωσύνη, ταῖς δέ ἐκ μετουσίας ὑπάρχει τό ἁγιάζεσθαι*»[219].

Ἐφόσον ἡ ἁγιότητα τῶν ἀγγέλων εἶναι ἑτερόφωτη, προερχόμενη ἀπό τήν κοινωνία μέ τό Ἅγιο Πνεῦμα, μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ

214. Ἀπό τίς «*Σειρές*» τοῦ Cramer, Τρεμπέλας Π. Ν., *Ὑπόμνημα εἰς τό κατά Ματθαῖον Εὐαγγέλιον*, Ἀθῆναι 1958, σ. 400.

215. Μ. Βασίλειος, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, κεφ. 16, 38, P.G. 32, 137a.

216. Ὅ.π., κεφ. 16, 38, P.G. 32, 136a.

217. Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός λ.χ. τονίζει: «*Οὐκ ἀλλαχόθεν ταῖς ἀγγελικαῖς καί οὐράνιαις δυνάμεσιν ἡ τελείωσις καί ἡ ἔλλαμψις καί τό πρός τήν κακίαν δυσκίνητον ἤ ἀκίνητον ἡ παρά τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*» (*Λόγος ΜΑ΄*, P.G. 36, 444a,b).

218. Μ. Βασίλειος, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, κεφ. 16, 38, P.G. 32, 137a.

219. Μ. Βασίλειος, *Ἀνατρεπτικός* 3,2, P.G. 29, 660b.

ὡς μεταπτωτή. Ἀπόδειξη τούτου ἀποτελεῖ ἡ πτώση τοῦ Ἑωσφόρου, πού δέν θά συντελοῦνταν, κατά τόν Μ. Βασίλειο, ἄν ἦταν ἐκ φύσεως ἀνεπίδεκτος τοῦ κακοῦ[220]. Οἱ ἄγγελοι δέν ἔγιναν ἅγιοι διά τῆς κοινωνίας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος σταδιακά. *«Οὐ γάρ νήπιοι κτισθέντες οἱ ἄγγελοι, εἶτα τελειωθέντες τῇ κατ' ὀλίγον μελέτῃ, οὕτως ἄξιοι τῆς τοῦ Πνεύματος ὑποδοχῆς γεγόνασιν. Ἀλλ' ἐν τῇ πρώτῃ συστάσει καί τῷ οἱονεί φυράματι τῆς οὐσίας αὐτῶν συγκατεβληθεῖσαν ἔσχον τήν ἁγιότητα. Διό καί δυσμετάθετοί εἰσι πρός κακίαν, εὐθύς, οἱονεί βαφῇ τινι, τῷ ἁγιασμῷ στομωθέντες, καί τό μόνιμον εἰς ἀρετήν τῇ δωρεᾷ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἔχοντες»*[221]. Κατά συνέπεια οἱ ἄγγελοι συναίνεσαν στήν ἁγιότητά τους, ὄχι βαθμιαῖα, ἀλλά ἀπό τή στιγμή τῆς δημιουργίας τους.

Ἀνάμεσα στή δημιουργία τῶν ἀγγέλων, τήν αὐτεξούσια[222] ἐπιλογή τους νά βρίσκονται κοντά στόν Θεό καί τή στερέωσή τους στό ἀγαθό δέν μεσολαβεῖ χρονική περίοδος, διότι ὁ χρόνος ὑφίσταται ἀπό τή στιγμή τῆς δημιουργίας τους διά τῆς κοινωνίας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τό ὁποῖο καί τελειοποίησε τή φύση τους. Τή γνώμη αὐτή παραθέτει καί σέ ἕνα ἄλλο χωρίο του, ὅπου ἀναλύει καί τόν ὅρο «στερέωσις»: *«Ἐστερεώθησαν αἱ τῶν οὐρανῶν δυνάμεις παρά τοῦ Πνεύματος. Τό τῆς στερεώσεως δηλονότι ἐπί τό δυσμετάπτωτον τῆς ἀπό τῶν ἀγαθῶν ἕξεως νοουμένης. Ἡ γάρ πρός τόν Θεόν οἰκείωσις, καί τό πρός κακίαν ἄτρεπτον καί τό ἐν μακαριότητι διαρκές, παρά τοῦ Πνεύματος ταῖς δυνάμεσι»*[223]. Ὁ Δ. Τσάμης ἑρμηνεύοντας τόν ὅρο «στερέωσις» κατά τόν Μ. Βασίλειο ἀναφέρει ὅτι μέ αὐτόν δέν πρέπει νά νοηθεῖ ἡ κατάργηση τοῦ αὐτεξούσιου τῶν ἀγγέλων, ἀλλά ὁ ἐξαγιασμός τους[224].

Οἱ ἄγγελοι μετά τήν τελείωσή τους διά τῆς κοινωνίας τοῦ Ἁγίου πνεύματος δέν ἀλλάζουν κατάσταση, ἀλλά παραμένουν ἀμετάβλητοι στήν κατάσταση, στήν ὁποία δημιουργήθηκαν: *«Οὐ γάρ οἱ ἄγγελοι ἐπιδέχονται ἀλλοίωσιν... Ἀλλ' ἐν ᾗπερ ἐξ ἀρχῆς ἐκτίσθησαν κα-*

220. Μ. Βασίλειος, *Ἀνατρεπτικός,* 3,2, P.G. 29, 660c.

221. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς τόν Ψαλμόν ΛΒ΄,* 4, P.G. 29, 333c,d.

222. Γράφει ὁ Μ. Βασίλειος: *«Οἱ ἄγγελοι «ἔχουσι μέν ἐν προαιρέσει τό αὐτεξούσιον, οὐδέποτε δέ ἐκ τῆς τοῦ ὄντος ἀγαθοῦ προσεδρείας ἐκπίπτουσι»* (ὅ.π., 16).

223. Μ. Βασίλειος, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος,* κεφ. 19, 49, P.G. 32, 157a.

224. Τσάμης Δ., Εἰσαγωγή *στήν σκέψη τῶν Πατέρων τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας,* Θεσσαλονίκη 1992, σ. 160.

ταστάσει, ἐν ταύτῃ διαμένουσιν, ἀκεραίας αὐτοῖς καί ἀτρέπτου τῆς συστάσεως σωζομένης»[225].

Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός ἀναφέρει βέβαια ὅτι τά σπέρματα τοῦ ἁγιασμοῦ τούς ἔκαναν *«ἀκινήτους πρός τό χεῖρον ἤ δυσκινήτους»*[226]. Λαμβάνοντας ὑπόψη τήν πτώση τοῦ Ἑωσφόρου σημειώνει ὁ χαρακτηρισμός τῶν ἀγγέλων ὡς «ἀκινήτων» πρός τό κακό δέν εἶναι ἀκριβής καί γι' αὐτό τόν ἀντικαθιστᾶ μέ τόν χαρακτηρισμό *«δυσκίνητοι»*. Οἱ ἄγγελοι, λοιπόν, δέν εἶναι ἱκανοί νά ἀπομακρυνθοῦν ἀπό τό ἀγαθό, ἔχουν καταστεῖ δυσμετάθετοι πρός τήν κακία, μετά ἀπό τή δοκιμασία πού ὑποβλήθηκε τό αὐτεξούσιό τους κατά τήν ἀποστασία τοῦ Σατανᾶ[227]. Ὅσοι ἐξ αὐτῶν παρασύρθηκαν ἀπό τόν Ἑωσφόρο, ἔγιναν ἔκπτωτοι, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι μολονότι μποροῦσαν νά ἀποστατήσουν ἀπό τόν Θεό, *«διεσώσατο αὐτούς τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ τό ἀκόρεστον»*[228].

Στό αὐτεξούσιο τῆς ἀγγελικῆς φύσεως καί στή δοκιμασία, στήν ὁποία ὑποβλήθηκε αὐτό κατά τή διάρκεια τῆς πτώσεως τοῦ σατανᾶ, ἀναφέρεται ἐκτενῶς ὁ Μ. Βασίλειος μέ τήν ἀντιπαραβολή τοῦ Γαβριήλ καί τοῦ σατανᾶ. Μολονότι λοιπόν ἦσαν καί οἱ δύο ἄγγελοι, ὁ πρῶτος διά τῆς θελήσεώς του διαφυλάχθηκε ἀπό τήν ἀποστασία, ἕνεκα τῆς ἀγάπης του πρός τόν Θεό, ἐνῶ ὁ σατανᾶς διά τῆς αὐτεξούσιας θελήσεώς του ἀπομακρύνθηκε ἀπό τόν Θεό[229]. Κατόπιν τῆς δοκιμασίας, στήν ὁποία ὑποβλήθηκαν, οἱ ἄγγελοι παραμένουν εἰρηνικά καί ἄνευ στάσεων[230] στό ἀξίωμά τους, δοξολογώντας τήν Ἁγία Τριάδα, ἀπό τήν ὁποία ἀντλοῦν τόν φωτισμό τους.

Καί ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος θεωρεῖ ὅτι στήν οὐράνια Ἱερουσαλήμ, τόπο τῶν οὐράνιων δυνάμεων, ἡ κατάσταση ὑπάρξεως εἶναι ἀστασίαστη, ἀποτελοῦσα εἰρηνική διατριβή[231]. Ἐν τούτοις καί παρά τό ἀμετάβλητο τῆς καταστάσεώς τους συνέχισαν νά εἶναι δεκτικοί τῆς προόδου καί τῆς τελειώσεως τῆς ἁγιότητας κατά τόν Γρηγόριο,

225. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς τόν Ψαλμόν ΜΔ΄,* 1, P.G. 29, 388c.

226. Βλ. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος ΚΗ΄,* P.G. 36, 72b.

227. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς τόν Ψαλμόν ΛΒ΄,* P.G. 29, 33d.

228. Μ. Βασίλειος, *Ὅτι οὐκ ἐστίν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός,* 8, P.G. 31, 348.

229. Μ. Βασίλειος, ὅ.π., P.G. 31, 345d.

230. *«Τό ἄμαχον καί τό ἀστασίαστον»* ἀποτελοῦν σύμφωνα μέ τόν Γρηγόριο Θεολόγο τό κατ' ἐξοχήν χαρακτηριστικό τῆς ἀγγελικῆς φύσεως: *«τούτων δέ οὐδέν οὕτως Ἴδιον, ὡς τό ἄμαχόν τε καί ἀστασίαστον»* (*Λόγος ΣΤ΄,* P.G. 35, 737b).

231. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἔπαινος,* P.G. 56, 104.

«ἀφοῦ τοσούτῳ τῷ καλῷ μορφουμένας καί τυπουμένας, ὥστε ἄλλα γίνεσθαι φῶτα, καί ἄλλους φωτίζειν δύνασθαι ταῖς τοῦ πρώτου φωτός ἐπιρροαῖς τε καί διαδόσεσιν»[232]. Ὁ Μ. Βασίλειος προσθέτει ὅτι *«κατά ἀναλογίαν τῆς πρός ἀλλήλους ὑπεροχῆς τοῦ ἁγιασμοῦ ἔχοντες»*, καθιστώντας σαφές ὅτι ἡ ἁγιότητα τῶν ἀγγέλων δέν εἶναι τέλεια ἀλλά αὐξάνεται[233]. Ὁ Μ. Βασίλειος διακρίνει τούς ἀγγέλους ὡς πρός τό μέτρο ἁγιότητας μέ δύο τρόπους, ἀνάλογα μέ τήν ἀγάπη τους πρός τόν Θεό καί ἀνάλογα μέ τή μεταξύ τους ὑπεροχή[234].

Συνέπεια τῆς ἁγιότητάς τους καί τῆς πνευματικῆς φύσεως τῶν ἀγγέλων εἶναι ἡ αἰώνια δοξολογία τῆς Θείας μεγαλειότητας καί ἡ δυνατότητα νά ἀντικρίζουν τή Θεία δόξα. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Μ. Βασίλειος, τοῦτο εἶναι τό βασικό τους λειτούργημα *«κατά φύσιν τῷ κάλλει τοῦ Θεοῦ ἐνατενίζειν καί αὐτόν δοξάζειν διηνεκῶς»*[235], χαρακτηρίζοντας τήν ἐνασχόλησή τους μέ τούς ἀνθρώπους ὡς περιστατική. Ἡ μακαριότητα τῶν ἀγγέλων ταυτίζεται μέ τή θεοπτία, τήν αἰώνια ἐνατένιση τοῦ προσώπου τοῦ Θεοῦ: *«πῶς ἄν τήν μακάριαν διεξῆγον ζωή, εἰ μή διά παντός ἔβλεπον τό πρόσωπον τοῦ Πατρός τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς»*[236]. Τήν ἴδια ἄποψη ἔχει καί ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος πού γράφει: *«Ἀνάβα μοι τῇ διανοίᾳ καί θέασαι τήν ἀγγελικήν κατάστασιν, εἰ ἄλλη τις αὐτοῖς πρέπει κατάστασις, πλήν τοῦ χαίρειν καί διευθυμεῖσθαι· ὅτι ἠξίωνται παρεστάναι Θεῷ*

232. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος ΚΗ΄,* P.G. 36, 72b.

233. Μ. Βασίλειος, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος,* κεφ. 16, 38, P.G. 32, 137a.

234. Μ. Βασίλειος, *Κατ᾽ Εὐνομίου, Λόγος Γ΄,* 2, P.G. 29, 660. Γι᾽ αὐτόν ἀκριβῶς τόν λόγο καί ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός διακρίνει τούς ἀγγέλους ἀνάλογα μέ τόν βαθμό πού ἐκεῖνοι φωτίζονται ἀπό τήν καθαρότατη λάμψη τοῦ Θεοῦ. Ἀναφερόμενος στήν ἀναλογία τῆς ἀγγελικῆς φύσεως καί τάξεως καί κατά συνέπεια στήν ἱεραρχία τῶν ἀγγέλων, γράφει: *«Ἤ πῶς ἄν τίς αὐτάς ἀνυμνήσειεν, ἐκεῖθεν ἐλλαμπομένας τήν καθαρωτάτην ἔλλαμψιν, ἤ ἄλλως κατά τήν ἀναλογίαν τῆς φύσεως καί τῆς τάξεως»* (*Λόγος ΚΗ΄,* P.G. 36, 72b).

235. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς τόν προφήτην Ἡσαΐα,* κεφ. 6, 185, P.G. 30, 433. Κατά τόν Γρηγόριο Θεολόγο σκοπός τῆς δοξολογίας τοῦ Θεοῦ καί τῆς αἰώνιας ἐνατένισης τοῦ προσώπου Του ἀπό τούς ἀγγέλους δέν εἶναι ἡ δόξα τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ τίποτε δέν ὑπάρχει πού νά προστεθεῖ σέ Αὐτόν, ἀλλά ἡ εὐεργεσία τῶν πρώτων μετά τόν Θεό ὑπάρξεων: *«ὑμνωδούς θείας μεγαλειότητος, θεωρούς δόξης ἀϊδίου καί ἀϊδίως, οὐχ ἵνα δοξασθῇ Θεός (οὐ γάρ ἐστίν ὅ προστεθήσεται τῷ πλήρει, τῷ καί τοῖς ἄλλοις χορηγῷ τῶν καλῶν), ἀλλ᾽ ἵνα μή λείπη τό εὐεργετεῖσθαι καί ταῖς πρώταις μετά Θεόν φύσεσι»* (*Λόγος ΚΗ΄,* P.G. 36, 72c).

236. Μ. Βασίλειος, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος,* κεφ. 16, 38, P.G. 32, 137c.

καί ἀπολαύειν τοῦ ἀπορρήτου κάλλους τῆς δόξης τοῦ κτίσαντος ἡμᾶς. Πρός ἐκεῖνον οὖν τόν βίον παρορμῶν ἡμᾶς ὁ ἀπόστολος πάντοτε χαίρειν ἡμῖν διετάξατο»[237].

Σύμφωνα μέ τόν Δ. Τσάμη ἡ ἄποψη τοῦ Μ. Βασιλείου σχετικά μέ τή μακαριότητα τῆς ζωῆς τῶν ἀγγέλων ἦταν καινοτομία γιά τήν ἐποχή του, ἀφοῦ ἐπικρατοῦσε ἡ ἀντίληψη ὅτι ἡ μακαριότητα τῶν μή πεπτωκότων ἀγγέλων ἦταν σχετική, ἀναφέρει μάλιστα τά παραδείγματα τοῦ Ἰγνατίου Ἀντιοχείας καί τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρείας, πού ὑποστήριζαν ὅτι γιά νά ἀπολαύσουν οἱ ἄγγελοι τή θεία μακαριότητα ἔπρεπε, ὅπως καί οἱ ἄνθρωποι, νά περάσουν ἀπό μία περίοδο δοκιμασίας[238], καί ἀπό τή δοκιμασία αὐτή πέρασαν κατά τήν πτώση τοῦ Ἑωσφόρου.

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, περιορίζει τό ἐν τοῖς οὐρανοῖς ἔργο τῶν ἀγγέλων στή μετά φρίκης δοξολογία τῆς ἁγίας Τριάδος, ἀρνούμενος ὁποιαδήποτε γνώση τῆς θείας οὐσίας: *«περί τῆς οὐσίας ταύτης ἐκεῖ διαλέγονται, καί πρός ἑαυτούς ζητοῦσιν; οὐδαμῶς, ἀλλά τί; Δοξάζουσι, προσκυνοῦσι, τάς ἐπινικίους καί μυστικάς ᾠδάς διηνεκῶς ἀναπέμπουσι μετά πολλῆς τῆς φρίκης καί τούς ὀφθαλμούς ἀποστρέφουσι, οὐδέ τήν συγκατάβασιν ἐνεγκεῖν δυνάμενα τοῦ Θεοῦ»*[239].

Μποροῦμε νά ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἀρνεῖται τή θεοπτία στούς ἀγγέλους; Αὐτό φαίνεται, ἄν λάβουμε ὑπόψη μας καί τό ἀκόλουθο χωρίο του: *«ἀλλ' ἐάν ἐρωτήσῃ αὐτούς, ἀκούσῃ περί μέν τῆς οὐσίας οὐδέν ἀποκρινόμενους. Ἄν τάς ἀνωτέρω δυνάμεις ἐξετάσῃς, οὐδέν ἄλλο εὑρήσεις, ἤ ὅτι ἔν ἔργον αὐταῖς ἐστί, τό αἰνεῖν τόν Θεόν*[240]». Κατά τόν ἴδιο Πατέρα, τόν Θεό μποροῦν νά ἀντικρίσουν μόνο ὁ Υἱός καί τό Ἅγιο Πνεῦμα, δικαιολογεῖ δέ τήν ἄποψή του αὐτή ὡς ἑξῆς: *«Ἡ γάρ κτιστή φύσις ἅπασα πῶς καί ἰδεῖν δυνήσεται τόν ἄκτιστον;»*[241] Συνεχίζοντας μέ τήν ἴδια συλλογιστική, ἀρνεῖται στούς ἀγγέλους, τή δυνατότητα νά ἀντικρίσουν ὁποιοδήποτε πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδας, ἐπισημαίνοντας μάλιστα ὅτι ἡ

237. Μ. Βασίλειος, *Περί εὐχαριστίας,* 4. P.G. 31, 228.

238. Τσάμης Δ., *Εἰσαγωγή στήν σκέψη τῶν Πατέρων τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας,* Θεσσαλονίκη 1992, σ. 160.

239. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περί ἀκαταλήπτου, Λόγος Δ΄,* P.G. 48, 707.

240. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὑπόμνημα εἰς τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο Α΄, Ὁμιλία 15,2,* P.G. 59, 98.

241. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὑπόμνημα εἰς τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο Α΄, Ὁμιλία 15,1,* P.G. 59, 98.

πρώτη φορά πού ἀποκαλύφθηκε ὁ Υἱός στίς οὐράνιες δυνάμεις ἦταν κατά τήν ἐνσάρκωσή Του: *«Ὥστε καί τοῖς ἀγγέλοις τότε ὤφθη, ὅτε σάρκα περιεβάλετο. Πρό τούτου δέ οὐχ ἑώρων αὐτόν οὕτως, ἐπειδή καί αὐτοῖς ἀόρατος ἡ οὐσία ἦν»*[242]. Τήν ἄποψη αὐτή τή στηρίζει φέροντας ὡς παράδειγμα τήν εἰκόνα τῶν σεραφίμ, πού καλύπτουν τά πρόσωπά τους μέ τά φτερά, μή δυνάμενα νά ἀντικρίσουν τή δόξα τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ: *«Ταῖς γάρ δυσί πτέρυξι κατεκάλυπτον τά πρόσωπα, ὁμοῦ μέν ἀποτειχίζοντα τήν ἐκπεμπομένην ἀκτῖνα τοῦ Θρόνου, διά τό μή δύνασθαι φέρειν τήν ἄστεκτον αὐτῆς δόξαν, ὁμοῦ δέ καί τήν οἰκείαν εὐλάβειαν ὑποφαίνοντα, ἥν ἔχουσι πρός τόν Δεσπότην. … Τάς μέν γάρ ὄψεις εἰκότως διά τό φοβερόν τοῦ θεάματος, καί τό μή δύνασθαι ἀντοφθαλμεῖν τῇ ἀπροσίτῳ δόξῃ»*[243].

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος πάντως ἀναφέρει ὅτι ὁ Θεός γίνεται ὁρατός διά τῆς δικῆς του μόνο συγκαταβάσεως, *«ἐπιμετρῶν τῇ τῶν ὁρώντων ἀσθενείᾳ τῆς ὄψεως τήν ἐπίδειξιν»*[244]. Οἱ ἀγγελικές δυνάμεις, ὄντας καθαρότερες καί σοφότερες, ἔχουν τή δυνατότητα νά βλέπουν τόν Τριαδικό Θεό διά τῆς συγκαταβάσεώς Του καλύτερα ἀπό τούς ἀνθρώπους: *«Τό γάρ ἀκατάληπτον οὐχ οὕτως ἡμεῖς ἴσμεν, ὡς ἐκεῖναι αἱ δυνάμεις, ὅσῳ καθαρώτεραι καί σοφώτεραι καί διορατικώτεραι τῆς ἀνθρωπίνης φύσεώς εἰσι. Καθάπερ γάρ τό τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων ἀπρόσιτον οὐχ οὕτως οἶδεν ὁ τυφλός ὡς ὁ βλέπων, οὕτω καί τό τοῦ Θεοῦ ἀκατάληπτον οὐχ οὕτως ἡμεῖς ἴσμεν ὡς ἐκεῖναι»*[245].

Ἀντίθετα ὁ Μ. Βασίλειος εἶναι πεπεισμένος ὅτι οἱ οὐράνιες δυνάμεις ἀπολαύουν τήν αἰώνια θεοπτία, θεωρώντάς την ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀσώματης φύσεως πού τούς διακρίνει, ἐν ἀντιθέσει μέ τήν ἀνθρώπινη φύση πού λόγῳ τῆς σωματικότητας δέν μπορεῖ νά ἀντικρίσει τό πρόσωπο τοῦ Θεοῦ[246]. Ἀλλά ἀκόμα κι ἡ αἰώνια ἐνατένι-

242. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὑπόμνημα εἰς τό κατά Ἰωάννην Εὐαγγέλιο Α΄, Ὁμιλία 15,* P.G. 59, 98.

243. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἔπαινος*, P.G. 56, 101.

244. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περί ἀκαταλήπτου, Λόγος Γ΄,* P.G. 48, 722.

245. Ὅ.π.

246. Μ. Βασίλειος, *Εἰς Ψαλμόν* 33, 11, P.G. 29, 377b,c. Κατά τόν Γρηγόριο τόν Ναζιανζηνό, ὅταν οἱ πιστοί καλοῦνται νά γίνουν ἰσότιμοι τῶν ἀγγέλων, τοῦτο σημαίνει *«τήν δόξης θεωρίαν»,* πού ἐνῶ στήν ἀνθρώπινη φύση ἐπιτυγχάνεται *«ἐν ἐσόπτροις τε καί αἰνίγμασι»,* στήν ἀγγελική φύση εἶναι *«τελειωτέρα καί καθαρωτέρα»* (*Λόγος ΙΔ΄,* P.G. 35, 888a).

ση τοῦ προσώπου τοῦ Θεοῦ καί ἡ δοξολογία τῆς δόξας Του ἀποτελοῦν ἔργο τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, χωρίς τό ὁποῖο θά ἦταν ἀδύνατο νά γνωρίζουν ἀκόμη καί τά σεραφίμ τόν τρισάγιο ὕμνο καί πόσες φορές πρέπει νά λένε «ἅγιος» στήν αἰώνια δοξολογία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ· *«Πῶς γάρ εἴπωσι ἄγγελοι· Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ, μή δυναμωθέντες ὑπό τοῦ Πνεύματος;»*[247] Καί ἀλλοῦ πάλι τονίζει· *«Πῶς εἴπῃ τά σεραφίμ, Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος, μή διδαχθέντα παρά τοῦ Πνεύματος, ποσάκις ἐστίν εὐσεβές τήν δοξολογίαν ταύτην ἀναφωνεῖν; Εἴτε οὖν αἰνοῦσιν αὐτόν πᾶσαι αἱ δυνάμεις αὐτοῦ, διά τῆς τοῦ Πνεύματος συνεργείας»*[248].

Οἱ ἄγγελοι εὑρισκόμενοι ἐγγύτερα στόν Θεό καί ὄντας ὀντολογικά ἀνώτεροι ἀπό τούς ἀνθρώπους, ἔχουν τίς ἠθικές ἀρετές στόν μεγαλύτερο δυνατό βαθμό. Ἔτσι κατά τόν Μ. Βασίλειο ἡ κοινωνία τῶν ἀγγέλων διακρίνεται γιά τή δικαιοσύνη της, πού εἶναι πληρέστερη τῆς ἀνθρώπινης λόγῳ τῆς ἐγγύτητάς τους μέ τόν Θεό[249].

Ὁ Καππαδόκης Πατέρας θεωρεῖ ὅτι γνώρισμα τῆς ἀγγελικῆς φύσεως εἶναι ἡ ἀπαλλαγή ἀπό τήν κοινωνία τοῦ γάμου, ἡ ἀταραξία καί ἡ συνεχής ἐνατένιση τοῦ προσώπου τοῦ Θεοῦ, θεωρώντας ὡς πρότυπο ὕπαρξης γιά τούς ἀσκητές· *«Ἴδιον γάρ τοῦτο τῆς ἀγγελικῆς φύσεως, τό ἀπηλλάχθαι τῆς γαμικῆς συζυγίας, μηδέ πρός ἄλλο τι κάλλος μετεωρίζεσθαι, ἀλλ' εἰς τό θεῖον πρόσωπον διηνεκῶς ἀτενίζειν»*[250].

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, πέρα ἀπό ὅσα ἀναφέραμε στήν προηγούμενη ἑνότητα, ἀκολουθώντας μία λογική συλλογιστική, θεωρεῖ ὅτι οἱ ἄγγελοι ὡς ἀσώματοι δέν μποροῦν νά ἔχουν οἱαδήποτε σαρκική σχέση, ἄρα ἡ ἀποχή τους ἀπό τίς κάθε εἴδους σωματικές ἡδονές εἶναι συνέπεια τῆς φύσης τους· *«Οὐδέ γάρ οἷόν τε τήν ἀσώμα-*

247. Μ. Βασίλειος, *Περί Ἁγίου Πνεύματος,* κεφ. 16, 38, P.G. 32, 137b.

248. Ὅ.π., P.G. 32, 140a.

249. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς τόν Ψαλμόν Ζ΄*, 5, P.G. 29, 241a. Σύμφωνα μέ τόν Γρηγόριο Θεολόγο τό ἰδίωμα τῆς ἀναμαρτησίας πού ἀποδίδεται ἀποκλειστικά στόν Θεό, μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ καί στήν ἀγγελική φύση, πού εἶναι ἀναμάρτητη ἤ τοὐλάχιστον βρίσκεται πολύ κοντά στήν ἀναμαρτησία, θεωρώντας κατ' αὐτόν τόν τρόπο τήν ἁμαρτία ἰδίωμα τῆς ἀνθρώπινης φύσεως (*Λόγος Μ΄,* P.G. 36, 365b,c).

250. Μ. Βασίλειος, *Λόγος Ἀσκητικός Β΄,* 2, P.G. 31, 873b,c. Παρόμοια καί ὁ Γρηγόριος Θεολόγος δέν παραλείπει νά ἀναφερθεῖ στήν ἀπαλλαγή τῆς ἀγγελικῆς φύσεως ἀπό τίς σαρκικές σχέσεις, προβάλλοντας τήν ἀρετή τῆς παρθενίας· *«Ποίσι μέν οὔτε γάμος, οὔτ' ἄλγεα, οὔτε μελεδῶναι… Ἁπλοί τε, νοεροί τε, διαυγές, οὔτ' ἀπό σαρκῶν ἀρχόμενοι (σάρκες γάρ ἐπεί πάγειν αὖθις ὀλοῦνται)»* (Παρθενίης *Ἔπαινος*, P.G. 37, 325-326).

τον φύσιν ἐκείνην τοιαύτην ἐπιθυμίαν δέχεσθαι ποτέ· τίς γάρ κἄν σφόδρα μεμηνώς ᾗ καταδέξαιτο τό βλάσφημον τοῦτο ρῆμα καί πολλῆς γέμον τῆς ἀνοίας, ὅτι ἡ ἀσώματος φύσις καί νοερά σωμάτων συμπλοκῆς ἠνέσχετο;»[251] Ἑπομένως κατά τούς δύο Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, καί ἤδη κατά τόν Μ. Βασίλειο οἱ ἄγγελοι ἔχουν *«λεπτότατο σῶμα», «ἀέριον», «πῦρ ἄϋλον».* Ἀλλά ἄν καί πολλές φορές τούς ἀποκαλεῖ πνεύματα, τόνιζε, πάντως ὅτι δέν εἶναι ἀπολύτως ἀσώματοι, διότι ἡ ἰδιότητα αὐτή ἀνήκει μόνο στόν Θεό. Ὁ Μ. Βασίλειος συμφωνεῖ μέ τόν Γρηγόριο Ναζιανζηνό καί τόν Γρηγόριο Νύσσης στό θέμα τῆς φύσεως τῶν ἀγγέλων. Οἱ Πατέρες γενικά τονίζουν ὅτι διαφέρει ἡ σωματικότητα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὁποία εἶναι ὑλικῆς φύσεως ἀπό τή σωματικότητα τῶν ἀγγέλων, διότι ὁ ἄνθρωπος ἕνεκα τῆς ὑλικῆς φύσεως δέν μπορεῖ νά ἰδεῖ τόν ἄϋλο Θεό, ἐνῶ οἱ ἄγγελοι βλέπουν τό πρόσωπο τοῦ Θεοῦ. Παρόμοια, ἀλλά, καί μέ πιό σαφῆ τρόπο ὁμιλεῖ γιά τούς ἀγγέλους ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ὁ ὁποῖος τονίζει τήν ἀσώματη φύση τους καί τό γεγονός ὅτι εἶναι λειτουργικά πνεύματα στήν ὑπηρεσία τοῦ Θεοῦ.

Ἀφοῦ οἱ ἄγγελοι εἶναι ἀνώτεροι ἀπό τήν ἀνθρώπινη φύση, ἔχουν μεγαλύτερη ἰσχύ καί δύναμη ἀπό αὐτούς, ὅπως γράφει ὁ Ἀπ. Πέτρος: *«Ἄγγελοι ἰσχύϊ καί δυνάμει μείζονες ὄντες»* (Β΄ Πέτρ. 2, 11). Ἡ ὑπεροχή αὐτή τῆς δύναμης τῶν ἀγγέλων τούς καθιστᾶ προστάτες καί συμμάχους τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Αὐτό συνέβη π.χ. στήν περίπτωση τοῦ ἀγγέλου Κυρίου, ὁ ὁποῖος ἐπάταξε 185 χιλιάδες Ἀσσυρίων *«ἐν μίᾳ νυκτί»* (Δ΄ Βασ. 19, 33). Τότε, μαζί μέ τούς Ἰουδαίους, πολέμησαν τούς Ἀσσυρίους καί οἱ ἄγγελοι, περιστοιχίζοντας τούς ἐχθρούς σέ σχῆμα κύκλου (Ψαλμ. 33, 8). Ὁ Μ. Βασίλειος, ἑρμηνεύοντας τό ψαλμικό αὐτό χωρίο, γράφει: *«Σκόπει δέ ἡλίκη ἐστί*

251. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν Γένεσιν, Ὁμιλία ΚΒ΄,* P.G. 53, 188. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης ὑποστηρίζει ὅτι, ἄν οἱ πρωτόπλαστοι δέν εἶχαν ὑποπέσει στήν ἁμαρτία, τό ἀνθρώπινο γένος δέν θά αὐξανόταν διά τῆς γαμικῆς κοινωνίας, ἀλλά, ὅπως οἱ ἄγγελοι, θά αὐξανόταν κατά κάποιο ἄρρητο τρόπο· *«διά τοῦτο τήν κατάλληλον τοῖς εἰς ἁμαρτίαν κατολισθήσασι τῆς αὐξήσεως ἐπίνοιαν ἐγκατασκευάζει τῇ φύσει, ἀντί τῆς ἀγγελικῆς μεγαλοφυΐας τόν κτηνώδη τε καί ἄλογον τῆς ἐξ ἀλλήλων διαδοχῆς τρόπον ἐμφυτεύσας τῇ ἀνθρωπότητι»* (*Περί κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου,* P.G. 44, 189c,d). Ἡ παρθενία καί ἡ ἀγαμία, κατά τόν Γρηγόριο Θεολόγο ἀποτελοῦν προσχώρηση στήν παράταξη τῶν ἀγγέλων, ὅπως εἶναι καί ἡ μοναχική ζωή· *«Μέγα παρθενία καί ἀσυζυγία, καί τό μετ' ἀγγέλων τετάχθαι, καί τῆς μοναδικῆς φύσεως»* (*Εἰς Μέγαν Βασίλειον, Λόγος ΜΓ΄,* P.G. 36, 576).

τῶν ἀγγέλων ἡ φύσις, ὅτι ὅλῳ στρατοπέδῳ καί παρεμβολῇ πολυανθρώπῳ παρεικάζεται εἷς ἄγγελος»[252].

Οἱ ἄγγελοι, λοιπόν, κατά τούς Πατέρες, βλέπουν τό πρόσωπο τοῦ Θεοῦ. Ἡ θεοπτία, ὅμως αὐτή κατά τόν Ἰωάννη τόν Χρυσόστομο δέν συνεπάγεται καί τήν ἰδιότητα τῆς παντογνωσίας. Ὡς ἀνώτερες πνευματικές δυνάμεις εὑρισκόμενες πλησίον τοῦ Θεοῦ ἔχουν τή δυνατότητα νά κατανοήσουν καλύτερα τήν οὐσία Του, ὄχι ἀπόλυτα, ἀλλά ὁπωσδήποτε τελειότερα ἀπό τούς ἀνθρώπους. Ἡ ἀνωτερότητα τῆς γνώσης τῶν ἀγγέλων μαρτυρεῖται ἀπό τόν ἴδιο τόν Κύριο, ὁ ὁποῖος ἀναφερόμενος στήν ὥρα τῆς τελικῆς κρίσεως, λέει: *«Περί δέ τῆς ἡμέρας ἐκείνης ἤ τῆς ὥρας οὐδείς οἶδεν, οὐδέ οἱ ἄγγελοι ἐν οὐρανῷ, οὐδ' ὁ υἱός, εἰ μή μόνον ὁ Πατήρ»* (Μάρκ. 13, 32). Κατά τόν Π. Τρεμπέλα, τό γεγονός ὅτι οἱ ἄγγελοι ἀπαριθμοῦνται ἀμέσως πρό τοῦ Υἱοῦ, ἀποδεικνύει τή γνωσιολογική τους ἀνωτερότητα ἔναντι τῆς ἀνθρώπινης φύσης[253]. Παρ' ὅλα αὐτά ἡ γνώση τους εἶναι περιορισμένη καί διαχωρίζεται πλήρως ἀπό αὐτή τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, ὅπως ἄλλωστε ἐξάγεται καί ἀπό τό ἐν λόγῳ χωρίο. Τό σχέδιο τῆς Θείας οἰκονομίας ἦταν ἄγνωστο καί στούς ἴδιους τούς ἀγγέλους, καθώς ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἀναφέρεται περί *«μυστηρίου τοῦ ἀποκεκρυμμένου ἀπό τῶν αἰώνων ἐν τῷ Θεῷ, (...) ἵνα γνωρισθῇ νῦν ταῖς ἀρχαῖς καί ταῖς ἐξουσίαις διά τῆς ἐκκλησίας ἡ πολυποίκιλος σοφία τοῦ Θεοῦ»* (Ἐφεσ. 3, 9-11)[254].

Ἀλλά καί ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ἀναφερόμενος στό ἴδιο χωρίο, θεωρεῖ ὅτι οἱ ἄγγελοι καί οἱ ἐν γένει οὐράνιες δυνάμεις ἀγνοοῦσαν τό σχέδιο τῆς θείας οἰκονομίας, τό ὁποῖο τούς ἔγινε γνωστό ταυτόχρονα μέ τήν ἀνθρωπότητα, μέ τήν ἐνσάρκωση καί τό σωτήριο ἔργο τοῦ Χριστοῦ: *«Οὐκ ᾔδεσαν ἄγγελοι; Οὐδαμῶς· εἰ γάρ ἀρχαί οὐκ ᾔδεσαν, πολλῷ μᾶλλον ἄγγελοι οὐκ ᾔδεσαν ἄν. Τί οὖν; οὐδέ ἀρχάγγελοι ᾔδεσαν; Οὐδέ ἐκεῖνοι· πόθεν καί ἔμελλον εἴσεσθαι; τίνος ἀποκαλύπτον-*

252. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς τόν Ψαλμόν ΛΓ΄,* 5, P.G. 29, 364b. Κατά τόν Γρηγόριο Ναζιανζηνό οἱ οὐράνιες δυνάμεις εἶναι «*δυνατάς ἰσχύϊ καί ἐπικτήτῳ*» (*Λόγος ΚΗ΄,* P.G. 36, 72b).

253. Τρεμπέλας Π., *Δογματική,* Ἀθῆναι 1978, τόμ. Α΄, σ. 424.

254. Ἔτσι ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἑρμηνεύοντας τό χωρίο ἀναφέρει ὅτι, «*ἡ ποικίλη τοῦ Θεοῦ σοφία, ἡ διά τῶν ἐναντίων θαυματουργήσασα τά μεγάλα θαύματα, διά τῆς ἐκκλησίας γνωρίζεται ταῖς ὑπερκόσμιαις δυνάμεσι. Ἐν γάρ τοῖς πρό τούτου χρόνοις τήν ἁπλήν τε καί μονοειδῆ τοῦ Θεοῦ σοφίαν αὗται ἐγίγνωσκον*» (*Εἰς τό Ἆσμα Ἀσμάτων,* P.G. 44, 948).

τος; Ὅτε ἡμεῖς ἐμάθομεν, τότε κἀκεῖνοι δι' ἡμῶν»[255]. Ἀλλοῦ πάλι ὁ ἴδιος λέει: *«Τῶν γάρ οἰκονομιῶν αὐτοῦ πολλάς οὐκ ἴσασιν αἱ ἄνω δυνάμεις αὗται, αἱ ἀρχαί καί ἐξουσίαι, καί κυριότητες. Καί τοῦτο πάλι ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀποστολικῶν ἀποδείξωμεν ρημάτων, ὅτι οἰκονομίας αὐτοῦ τινάς μεθ' ἡμῶν ἔμαθον, καί πρό ἡμῶν οὐκ ἤδεσαν»*[256].

Ὁ Μ. Βασίλειος τονίζει ἰδιαίτερα τήν ἀτελῆ γνώση τῶν ἀγγέλων τόσο γιά τά ἔσχατα καί τή συντέλεια τῶν πάντων, ὅσο καί γιά τή γνώση καί αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ τρισάγιου ὕμνου[257]. Ἀκόμη καί ἡ ἱκανότητα τοῦ ἀρχάγγελου Γαβριήλ καί κατ' ἐπέκταση ὁλόκληρης τῆς ἀγγελικῆς φύσεως νά προλέγει τά μέλλοντα ἀποδίδεται στήν φώτιση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος· *«Ἐγώ καί τόν Γαβριήλ προλέγειν τά μέλλοντα οὐδαμῶς ἄλλως φημί ἤ τῇ προγνώσει τοῦ Πνεύματος»*[258].

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἀρνεῖται στούς ἀγγέλους ὁποιαδήποτε γνώση τῆς θείας οὐσίας, ἡ ὁποία καί παραμένει ἀκατάλυτη σέ ὅλα τά δημιουργήματα: *«Δεῖξαι ὅτι οὔτε ἐξουσίαι, οὔτε κυριότητες, οὔτε ἑτέρα κτιστή δύναμις ἐστί, ἤ ἔχει τοῦ Θεοῦ τήν ἀκριβήν κατάληψιν»*[259]. Ἤ πάλι: *«Ὅτι δέ οὐ τοῖς Χερουβίμ, οὐδέ τοῖς Σεραφίμ μόνον, ἀλλ' οὐδέ ἀρχαῖς, οὐδέ ἐξουσίαις, οὐδέ ἄλλῃ τινί κτιστῇ δυνάμει καταληπτός ἐστίν ὁ Θεός»*[260]. Ἡ ἄγνοια τῶν ἀγγέλων, λοιπόν, κατά τόν Ἰωάννη Χρυσόστομο δέν περιορίζεται μόνο ὡς πρός τήν οὐσία τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ, ἀλλά ἀκόμη καί στό σχέδιο τῆς θείας οἰκονομίας, πού ἀποτελεῖ ἔκφανση τῆς πολυποίκιλης σοφίας τοῦ Θεοῦ. Παρά ταῦτα καί τή μερική ἄγνοια τοῦ θεϊκοῦ σχεδίου, πού παρουσιάζονται νά ἔχουν οἱ ἄγγελοι, ἡ γνώση τῶν ἀγγέλων εἶναι ὄχι μόνο ἀνώτερη τῆς ἀνθρώπινης, ἀλλά πολλές φορές φωτίζει αὐτήν[261].

---

255. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν πρός Ἐφεσίους, Ὁμιλία Ζ΄,* P.G. 62, 49.

256. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περί ἀκαταλήπτου, Λόγος Δ΄,* P.G. 48, 729.

257. Μ. Βασίλειος, *Ἐπιστολή 236,* P.G. 32, 880b, καί *Περί Ἁγίου Πνεύματος,* κεφ. 16, 38, P.G. 32, 140a.

258. Μ. Βασίλειος, *Περί Ἁγίου Πνεύματος,* κεφ. 16, 38, P.G. 32, 137c. Κατά τόν Γρηγόριο Θεολόγο οἱ ἄγγελοι ἀγνοοῦν πού ὁ Πατήρ γέννησε προαιωνίως τόν Υἱό· *«Πῶς γεγένηται; τό δέ πῶς οὐδέ ἀγγέλοις ἐννοεῖν»* (*Λόγος ΚΘ΄,* τ. 4, σ. 118, P.G. 36, 77a,c,d).

259. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περί ἀκαταλήπτου, Λόγος Δ΄,* P.G. 48, 729.

260. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περί ἀκαταλήπτου, Λόγος Γ΄,* P.G. 48, 725.

261. Κατά τόν Γρηγόριο τόν Ναζιανζηνό οἱ ἀγγελικές δυνάμεις *«περί τό πρῶτον αἴτιον ἀεί χορεύουσας καί ἐκεῖθεν ἐλλαμπομένας τήν καθαρώτατην ἔλλαμψιν καί τοσοῦτον τῷ καλῷ μορφουμένας καί τυπουμένας, ὥστε ἄλλα γίνεσθαι φῶτα*

Ὅπως ἔχει προαναφερθεῖ, σέ πολλά βιβλικά χωρία τονίζεται ὁ μέγας ἀριθμός τῶν ἀγγέλων. Ἔτσι στό βιβλίο τοῦ Δανιήλ (Δανιήλ 7, 10) καί στήν Ἀποκάλυψη (Ἀποκάλυψη 5, 11) ἀναφέρεται ὅτι ὁ ἀριθμός τους εἶναι *«μυριάδες μυριάδων καί χιλιάδες χιλιάδων»*. Ὁ ἴδιος ὁ Κύριος παρουσιάζεται νά λέει ὅτι θά μποροῦσε νά παρακαλέσει τόν Πατέρα Του νά στείλει πάνω ἀπό δώδεκα λεγεῶνες ἀγγέλων γιά τή βοήθειά Του, ὑπονοώντας τό ἀναρίθμητο πλῆθος τους. Ἄλλο σχετικό χωρίο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου πρός Ἐφεσίους ἀναφέρει: *«Καθίσας ἐν δεξιᾷ αὐτοῦ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς καί ἐξουσίας καί δυνάμεως καί κυριότητος καί παντός ὀνόματος ὀνομαζομένου, οὐ μόνον ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ ἀλλά καί ἐν τῷ μέλλοντι»* (Ἐφεσ. 1, 20-21). Αὐτό ἔδωσε λαβή στόν Μ. Βασίλειο νά ὁμιλήσει περί λογικῶν καί ἀοράτων φύσεων, τῶν ὁποίων δέν εἶναι δυνατόν νά γνωρίζουμε οὔτε κἄν τίς ὀνομασίες· *«Δημιουργήματα δέ ἐν αὐτῇ ὁ τῶν ὅλων κτίστης καί δημιουργός ἀπετέλεσε, φῶς νοητόν πρέπον τῇ μακαριότητι τῶν φιλούντων τόν Κύριον, τάς λογικάς καί ἀοράτους φύσεις, καί πᾶσαν τήν τῶν νοητῶν διακόσμησιν, ὅσα τήν ἡμετέραν διάνοιαν ὑπερβαίνει, ὧν οὐδέ τάς ὀνομασίας ἐξευρεῖν δυνατόν»*[262].

Ἐπειδή οἱ ἄγγελοι εἶναι *«μυριάδες μυριάδων»*, φυσικό εἶναι νά ἔχουν κάποια ἱεραρχία. Ἡ ὕπαρξη ἱεραρχίας στίς τάξεις τῶν ἀγγέλων ἀναφέρεται τόσο στήν Παλαιά ὅσο καί στήν Καινή Διαθήκη. Ἀπό τά χερουβίμ πού φυλάσσουν τίς πύλες τοῦ παραδείσου (Ἡσ. 6, 1. Ἰεζ. 10, 16-17) καί τά σεραφίμ, πού σχηματίζουν κύκλο γύρω ἀπό τόν θρόνο τοῦ Θεοῦ δοξολογώντας Τον αἰώνια μέχρι τούς Θρόνους, τίς Κυριότητες, τίς Ἀρχές, τίς Ἐξουσίες, τίς Δυνάμεις, τούς Ἀρχαγγέλους καί τούς ἀγγέλους πού ἀναφέρει ὁ ἀπόστολος Παῦλος (Ἐφεσ. 1, 21· 3, 10. Ρωμ. 8, 38. Α΄ Θεσ. 4, 16), ἡ ἱεραρχία τῶν ἀγγελικῶν τάξεων θεωρεῖται δεδομένη, χωρίς ὅμως νά ἀναφέρονται ὅλες οἱ νοητές δυνάμεις, ὅπως εἴδαμε παραπάνω.

Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας δέν συμφωνοῦν στόν ἀριθμό τῶν Ταγμάτων, πού χωρίζονται οἱ οὐράνιες δυνάμεις, ἐνῶ πολλές φορές δέν συμφωνοῦν οὔτε στήν ὀνομασία τους[263]. Μερικοί Πατέρες, στήν

καί ἄλλους φωτίζειν δύνασθαι ταῖς τοῦ πρώτου φωτός ἐπιρροαῖς τε καί διαδόσεσιν» (*Λόγος ΚΗ΄,* P.G. 36, 72b).

262. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς τήν Ἑξαήμερον,* Α΄, κεφ. 5, P.G. 29, 13.

263. Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός ἀναφέρει Ἀγγέλους, Ἀρχαγγέλους, Θρόνους,

προσπάθειά τους νά προσεγγίσουν τόν ἀριθμό τῶν ἀγγέλων, χρησιμοποίησαν τήν παραβολή τοῦ ποιμένος πού ἐγκαταλείπει τά ἐνενῆντα ἐννέα πρόβατα, γιά νά ἀναζητήσει τό ἑκατοστό πού χάθηκε στήν ἔρημο (Ματθ. 18, 12. Λουκ. 15, 4), ταυτίζοντας τό ἀπολωλός πρόβατο μέ τήν ἀνθρωπότητα καί τά ἄλλα μέ τούς ἀγγέλους. Μέ βάση τήν ἀναλογία αὐτή καί ἐφόσον τό ἕνα πρόβατο ἐκπροσωπεῖ τήν ἀνθρωπότητα, ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων συμπέρανε ὅτι τό ἀναρίθμητο τοῦ πλήθους τῶν ἀγγέλων συμβολίζεται μέ τά ἐνενῆντα ἐννέα πρόβατα[264]. Παρόμοια καί ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, χωρίς νά χρησιμοποιεῖ τήν παραπάνω παραβολή, θεωρεῖ ὅτι οἱ οὐράνιες δυνάμεις εἶναι ἀπειράριθμες· *«Εἰσί μέν γάρ ἄγγελοι, καί ἀρχάγγελοι, καί θρόνοι, καί κυριότητες, καί ἀρχαί, καί ἐξουσίαι· ἀλλ' οὐχ οὗτοι μόνοι οἱ δῆμοι ἐν τοῖς οὐρανοῖς εἰσίν, ἀλλ' ἄπειρα ἔθνη καί φύλα ἀμύθητα, ἅπερ λόγος παραστῆσαι οὐ δύναται»*[265]. Σέ ἄλλο ἔργο του πάλι ἀναφέρει: *«Τί δ' ἄν τίς εἴποι τάς χιλιάδας τῶν ἀγγέλων, τῶν Ἀρχαγγέλων, τῶν Χερουβίμ, τῶν Σεραφίμ, τῶν Θρόνων, τῶν Κυριοτήτων, τῶν Ἀρχῶν, τῶν Ἐξουσιῶν»*[266]. Ὁ Μ. Βασίλειος πάντως ὡς ἀγγελικά τάγματα ἀπαριθμεῖ τίς Ἀρχές, τίς Ἐξουσίες, τίς

Ἀρχές, Ἐξουσίες, Λαμπρότητες καί Ἀναβάσεις, ἀποσιωπώντας τά χερουβίμ καί τά σεραφίμ (*Λόγος ΚΗ΄,* P.G. 36, 72b). Ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἀπαριθμεῖ τά ἑξῆς ὀκτώ τάγματα: Ἐξουσίες, Κυριότητες, Θρόνοι, Ἀρχές, Δυνάμεις, Σεραφίμ, Χερουβίμ καί Λειτουργοί. Σέ ἄλλο ὅμως κείμενο ἐξηγώντας γιατί ὁ ἀπόστολος Παῦλος δέν κατονομάζει τά Χερουβίμ καί τά Σεραφίμ, ταυτίζει τά μέν πρῶτα μέ τούς Θρόνους, τά δέ τελευταῖα μέ τίς Δυνάμεις, μειώνοντας κατ' αὐτόν τόν τρόπο τά ἀγγελικά τάγματα σέ ἕξι (*Κατ' Εὐνομίου,* P.G. 45, 348c,d). Μεγάλη ἐπίδραση πάντως στήν Ἐκκλησία ἄσκησε ἡ ἱεραρχία τῶν ἀγγέλων πού ἀναφέρεται στά κείμενα τοῦ Ψευδο-Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτη *«Περί τῆς Οὐρανίας Ἱεραρχίας»,* ὅπου οἱ ἄγγελοι χωρίζονται σέ ἐννέα τάγματα πού ἀποτελοῦν τίς τρεῖς διακοσμήσεις. Σύμφωνα μέ αὐτή τή διαίρεση ἡ πρώτη διακόσμηση πού χαίρει τῆς τιμῆς νά βρίσκεται γύρω ἀπό τόν θρόνο τοῦ Θεοῦ, ἀποτελεῖται ἀπό τά τάγματα τῶν Χερουβίμ, τῶν Σεραφίμ καί τῶν Θρόνων (P.G. 3, 200d). Ἡ μέση τῶν οὐρανίων διακόσμηση πού *«καθαίρεται καί φωτίζεται καί τελεσιουργεῖται ὑπό τῶν Θεαρχικῶν ἐκλάμψεων»,* ἀποτελεῖται ἀπό τίς Κυριότητες, τίς Ἐξουσίες καί τίς Δυνάμεις (P.G. 3, 205), ἐνῶ ὁ τελευταῖος διάκοσμος ἀποτελεῖται ἀπό τίς Ἀρχές, τούς Ἀρχαγγέλους καί τούς Ἀγγέλους (P.G. 3, 257).

264. Κύριλλος Ἱεροσολύμων, *Κατήχησις Φωτιζομένων,* P.G. 33, 904.

265. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περί ἀκαταλήπτου, Λόγος Δ΄,* P.G. 48, 729.

266. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἑρμηνεία στήν πρός Ἑβραίους, Ὁμιλία Ζ΄,* P.G. 63, 60.

Δυνάμεις καί τούς Θρόνους προσθέτοντας, ὅπως εἴδαμε, ὅτι ὑπάρχουν καί *«ἕτεραι λογικαί φύσεις ἀκατανόμαστοι»*.[267]

Ἡ ὕπαρξη ἱεραρχίας στούς ἀγγέλους ὀφείλεται στήν ἀποδιδόμενη ὑπεροχή τῶν ἀνώτερων ταγμάτων ἔναντι τῶν κατώτερων. Ἔτσι, κατά τόν Μ. Βασίλειο, τά σεραφίμ καταξιώθηκαν *«ἐγγυτάτω στάσεως διά τήν ἁγιασμοῦ ἀκρότητα»*[268], ἐνῶ ἀλλοῦ κάνει διάκριση ἀνάμεσα στούς ἀγγέλους τῶν Ἐθνῶν καί τούς φύλακες ἀγγέλους πού προστατεύουν ἀτομικά τούς πιστούς, καθώς ὅπως λέγει: *«Ὅσῳ μέντοι προτιμότερον ἔθνος ὅλον ἑνός ἀνδρός, τοσούτῳ δήπου μεῖζον ὑπάρχειν ἀνάγκη ἀξίωμα ἐθνάρχου ἀγγέλου παρά τό τοῦ ἑνός ἑκάστου τήν προστασίαν πεπιστευμένου»*[269]. Μολονότι λοιπόν ἔχουν κοινή οὐσία ὑπάρχουν διαφορετικοί μεταξύ τους βαθμοί, ἀφοῦ *«ὁ μέν τίς αὐτῶν ἄρχων, ὁ δέ ὑπήκοος»*[270]. Αὐτό ὅμως δέν ἀναιρεῖ τή συμμετοχή στήν κοινή ἀγγελική φύση, ἀλλά συνεπάγεται τήν ὕπαρξη διαφορετικῶν βαθμῶν ἁγιότητας καί συμμετοχῆς στή Θεία οἰκονομία.

Ἀλλά καί ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος υἱοθετεῖ τήν ἄποψη ὅτι ἡ ἱεραρχία τῶν οὐράνιων δυνάμεων σχετίζεται μέ τήν ὑπεροχή τῶν ἀνωτέρω, ὅταν ἀναφέρει: *«Εἰ ἀρχαί οὐκ ἤδεσαν, πολλῷ μᾶλλον ἄγγελοι οὐκ ἤδεσαν ἄν»*[271], ἐνῶ σέ ἄλλο του κείμενο ἀναφέρεται πιό ἐκτενῶς στά ἐπιμέρους λειτουργήματα τῶν οὐράνιων ταγμάτων, υἱοθετώντας ἀπόλυτα τήν ἐκκλησιαστική παράδοση περί ὑπάρξεως ἱεραρχίας στίς νοητές δυνάμεις, ἀναπτύσσοντας τήν ἐτυμολογία ἀλλά καί τόν συμβολισμό τῶν ἀναπαραστάσεών τους στή χριστιανική λατρεία: *«Ὥσπερ γάρ ἄγγελος λέγεται, ἐπειδή τά τοῦ Θεοῦ τοῖς ἀνθρώποις ἀναγγέλλει, καί ἀρχάγγελος λέγεται, ἐπειδή τῶν ἀγγέλων ἄρχει, οὕτω καί αὗται προσηγορίας ἔχουσι τήν σοφίαν αὐτῶν καί καθαρότητα αὐτῶν δηλούσας ἡμῖν· καί ὥσπερ αἱ πτέρυγες τό ὕψος ἐμφαίνουσι τῆς φύσεως (καί γάρ ὁ Γαβριήλ πετώμενος φαίνεται, οὐκ ἐπειδή πτερά περί τόν ἄγγελον, ἀλλ' ἵνα μάθῃς ὅτι ἐκ τῶν ὑψηλοτάτων χωρίων καί τῶν ἄνω διατριβῶν πρός τήν ἀνθρωπίνην ἀφῖκται φύσιν). Οὕτω δέ καί ἐπί τούτων οὐδέν ἄλλο δηλοῖ τά πτερά ἤ τό*

267. Μ. Βασίλειος, *Περί Ἁγίου Πνεύματος,* κεφ. 16, 38, P.G. 32, 136.

268. Μ. Βασίλειος, *Ἑρμηνεία εἰς τόν προφήτη Ἡσαΐα,* κεφ. 6, 18 3, P.G. 30, 428c.

269. Μ. Βασίλειος, *Κατ' Εὐνομίου 3,* 1, P.G. 29, 256d.

270. Μ. Βασίλειος, *Κατ' Εὐνομίου 3,* 1-2, P.G. 29, 657.

271. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν πρός Ἐφεσίους, Ὁμιλία Ζ',* P.G. 62, 49.

τῆς φύσεως ὕψος. Ὥσπερ οὖν αἱ πτέρυγες τό τῆς φύσεως ὑψηλόν δηλοῦσι, καί ὁ θρόνος τό τόν Θεόν αὐτοῖς ἐπαναπαύεσθαι, καί οἱ ὀφθαλμοί τό διορατικόν, καί τό ἐγγύς εἶναι τοῦ θρόνου καί τό διαπαντός αὐτόν ἀνυμνεῖν τό ἄγρυπνον καί ἐγρηγορός, οὕτω δή καί τά ὀνόματα τῶν μέν τήν σοφίαν, τῶν δέ τήν καθαρότητα δηλοῖ. Τί γάρ ἐστί Χερουβίμ; πεπληθυσμένη γνῶσις. Τί δέ Σεραφίμ; ἔμπυρα ὀνόματα. Εἶδες πῶς τήν καθαρότητα καί τήν σοφίαν τά ὀνόματα παρεδήλωσεν;»[272]

Στό ἐρώτημα ἄν τά ἀνώτερα τάγματα τῶν ἀγγέλων διακονοῦν ὑπέρ τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἀπάντηση εἶναι καταφατική, καθώς ὅπως ἀναφέρει ὁ ἀπόστολος Παῦλος *«πάντες εἰσί λειτουργικά πνεύματα εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενα»*[273], ἐνῶ στήν Παλαιά Διαθήκη ἕνα σεραφίμ, πού ὅπως εἴδαμε, ἀνήκει στά ἀνώτερα ἀγγελικά τάγματα, παρουσιάζεται νά λαμβάνει ἄνθρακα ἀπό τό θυσιαστήριο καί νά τόν τοποθετεῖ στά χείλη τοῦ προφήτη. Ὁ Ψευδο-Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, παρακάμπτοντας τά δύο αὐτά βιβλικά χωρία, ὑποστήριξε ὅτι ἡ πρός τούς ἀνθρώπους διακονία περιορίζεται στήν τελευταία διακόσμηση τῶν ἀγγέλων καί ἄρα μόνο στά κατώτερα τάγματα. Ἀντίθετα ὁ Μ. Βασίλειος, στηριζόμενος στήν ἀφήγηση τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν χειλέων τοῦ προφήτη ἀπό κάποιο σεραφίμ, θεωρεῖ βέβαιο ὅτι *«οἱ δυνάμεις ὑπερκόσμιαι, τῆς ἐγγυτάτω στάσεως διά τήν ἐν ἁγιασμῷ ἀκρότητα κατηξιωμέναι, διακύπτειν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ὑπέρ εὐεργεσίας τῶν ἀνθρώπων»*[274].

Ὁ Μ. Βασίλειος στίς «Ἀσκητικές Διατάξεις» του, πέρα ἀπό τήν ἀρετή τῆς ἁγιότητας, στήν ὁποία ἀναφερθήκαμε προηγουμένως, ἐπισημαίνει καί μία ἄλλη ἀρετή τῶν ἀγγέλων: τήν ἁρμονική κοινή ζωή τους, παρά τό γεγονός ὅτι ἱεραρχικά ἀνήκουν σέ διαφορετικές τάξεις. Αὐτό ἀποτελεῖ καί παράδειγμα γιά τούς μοναχούς. Γράφει χαρακτηριστικά: *«Οὗτοι τήν τῶν ἀγγέλων ζωήν ἐζηλώκασι, τό κοινωνικόν, ὥσπερ ἐκεῖνοι, δι' ἀκριβείας φυλάξαντες. Οὐκ ἔστιν ἐν ἀγγέλοις ἔρις, οὐ φιλονεικία, οὐκ ἀμφισβήτησις· ἕκαστος τά πάντων ἔχει, καί πάντες ὁλόκληρα παρ' ἑαυτοῖς τά καλά ταμιεύονται. Οὐ*

272. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περί ἀκαταλήπτου, Λόγος Γ΄,* P.G. 48, 724.

273. Πρός Ἑβραίους 1, 14. Βλ. τήν ἑρμηνεία τοῦ χωρίου ἀπό τόν Ἅγ. Ἰωάννη τόν Χρυσόστομο στό ἔργο του: *Εἰς τήν πρός Ἑβραίους ἐπιστολή,* P.G. 63, 30.

274. Ὁ δέ Γρηγόριος Νύσσης πιστεύει ὅτι ἀκόμα καί οἱ Δυνάμεις ἀποστέλλονται *«ἐπί σωτηρία τῶν σωζομένων»* (*Κατ' Εὐνομίου,* P.G. 45, 438b).

γάρ ἐστί ὕλη ἐμπερίγραπτος ὁ τῶν ἀγγέλων πλοῦτος, δεομένη τομῆς, ἡνίκα ἄν αὐτήν πλείοσιν ἐπινέμεσθαι δέῃ, ἀλλ' ἄυλος ἡ κτῆσις, καί διανοίας ὁ πλοῦτος. Καί διά τοῦτο παρ' ἑκάστοις ὁλόκληρα τά καλά μένοντα πάντας ἰσοτίμως πλουσίους ἐργάζεται, ἀναμφισβήτητον αὐτοῖς καί ἄμαχον τήν οἰκείαν κτῆσιν παρέχοντα. Θεωρία γάρ τοῦ ἀνωτάτου καλοῦ καί ἀρετῶν σαφεστάτη κατάληψις τῶν ἀγγέλων ἐστί θησαύρισμα πρός ἅ βλέπειν ἅπασιν ἔξεστιν, ὁλόκληρον αὐτῶν τήν γνῶσιν καί τήν κτῆσιν ἑκάστου λαμβάνοντος»[275].

Ὅπως ἔχει προαναφερθεῖ[276], στό μασωριτικό κείμενο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γίνεται λόγος γιά τόν Ἄγγελο τοῦ Γιαχβέ (μάλ ἄκ Γιαχβέ) ἤ τόν Ἄγγελο τοῦ Θεοῦ (μάλ ἄκ Ἐλωχίμ), πού, ὅπως γράφει ὁ Ἀλέξιος Κνιάζεφ[277] ἄλλοτε ἐμφανίζεται ὡς ἀγγελιαφόρος τοῦ Θεοῦ (Ἔξοδος 14, 19· 23, 20. Ἀριθ. 20, 26. Δ΄ Βασ. 19, 35. Ἀριθ. 22, 22. Γέν. 16, 7-11· 22, 11-25· 24, 1· 31, 11· 48, 16 κ.ἄ.) καί ἄλλοτε ἐμφανίζεται νά ἐνεργεῖ ὡς ὁ ἴδιος ὁ Θεός (Γέν. 16, 7-13· 22, 11-12 καί 14-18· 31, 11-13. Ἔξοδος 3, 2-5. Κριταί 2, 1-4· 6, 11-24· 13, 3-23 κ.ἄ.). Ὑπάρχουν ὅμως παλαιοδιαθηκικά χωρία (ἰδίως μετα-αιχμαλωσιακά) τά ὁποῖα σαφῶς τόν διαστέλλουν ἀπό τόν Θεό (Γέν. 24, 7. Β΄ Βασ. 24, 16. Ἀριθ. 20, 16 κ.ἄ.). Μερικοί ὅμως Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας καί ἐκκλησιαστικοί συγγραφεῖς[278], καί ἀνάμεσα σ' αὐτούς καί ὁ Μ. Βασίλειος[279], τόν ταυτίζουν μέ τόν Υἱό καί Λόγο τοῦ Θεοῦ, βλέποντας ἔτσι μιά «προοιμιαζομένην ἐνανθρώπισή» Του[280].

Ἡ διακονία τῶν ἀγγέλων πρός τόν Θεό, τόν κόσμο καί τόν ἄνθρωπο

Ἡ δοξολόγηση τοῦ Θεοῦ εἶναι τό κύριο μέλημα τῶν ἀγγέλων.

275. Μ. Βασίλειος, *Ἀσκητικαί Διατάξεις,* 2-3, P.G. 31, 1384b,c.

276. Βλ. παραπάνω, σ. 151.

277. *ΘΗΕ*, τ. 1, στ. 177-181, καί ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία.

278. Ἰουστῖνος, *Διάλογος πρός Τρύφωνα,* 57-60, P.G. 605-613. Εἰρηναῖος, *Ἔλεγχος καί ἀνατροπή τῆς ψευδωνύμου γνώσεως (ἤ κατά αἱρέσεων),* 1, IV, VII. ΒΕΠΕΣ, τ. 5, σ. 100-107. Κύριλλος Ἱεροσολύμων, *Κατηχήσεις XIV,* 27. P.G. 33, 861. Κατά τόν Ἀλέξιο Κνιάζεφ ἔχουν ἐπηρεαστεῖ ἀπό τόν Φίλωνα τόν Ἀλεξανδρέα, *ΘΗΕ*, τ. 1, στ. 179.

279. Μ. Βασίλειος, *Κατ' Εὐνομίου I.II,* στ. 18. P.G. 29, 609-612.

280. Κνιάζεφ Ἀλ., ὅ.π., στ. 179. Ἱερεμίας Φούντας, Μητροπολίτης Γόρτυνος καί Μεγαλοπόλεως, *Πανεπιστημιακές Παραδόσεις* (περιοδ. «Ἁπλή Κατήχηση», Φεβρουάριος 2008, σσ. 21-22).

Ἤδη στό προηγούμενο κεφάλαιο, ἔγινε λόγος γιά τήν ἁγιότητά τους, ἀναφέρθηκαν σχετικές ρήσεις τόσο τῶν δύο ἐν λόγῳ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὅσο καί ἄλλων. Ἐδῶ σημειώνουμε μερικές ἀκόμη.

Ὁ Μ. Βασίλειος, ἑρμηνεύοντας τόν 28ο Ψαλμό, γράφει: *«Ἀγγέλοις ἔργον δοξολογεῖν Θεόν. Πάσῃ τῇ στρατιᾷ τῶν ἐπουρανίων ἕν τοῦτο ἔργον, δόξαν ἀναπέμπειν τῷ κτίσαντι. Ἡ κτίσις πᾶσα, ἥ τε σιωπῶσα, καί ἡ φθεγγομένη, ἥ τε ὑπερκόσμιος, ἥ τε περίγειος δοξάζει τόν κτίσαντα»*[281].

Ἡ φροντίδα τῶν ἀγγέλων γιά τόν αἰσθητό κόσμο καί τούς ἀνθρώπους θεωρεῖται περιστατική ἐνέργεια καί ἐπιτελεῖται ὄχι λόγῳ τῆς ἀδυναμίας τοῦ Θεοῦ, ἀλλά γιά δική τους ὠφέλεια, ὅπως ἄλλωστε ἀναφέρεται καί στήν Καινή Διαθήκη (Ἐφεσ. 3, 10. Α΄ Πέτρ. 1, 12). Ὁ Ὠριγένης ἀναφέρει τήν ἐπιστασία τῶν ἀγγέλων ἐπί τῶν κοσμικῶν στοιχείων, ἐπί τῆς γεννήσεως τῶν ζώων καί τῆς αὐξήσεως τῶν φυτῶν[282]. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος κάνοντας λόγο γιά τίς οὐράνιες δυνάμεις, λέει: *«ἄλλας ἄλλο τι τῆς οἰκουμένης μέρος διειληφυίας, ἤ ἄλλῳ τινί τοῦ παντός ἐπιτεταγμένας, ὡς οἶδεν ὁ ταῦτα τάξας καί διορίσας»*[283]. Διδάσκει δηλαδή ὅτι ὁ Θεός διά τῆς βουλήσεώς του μοίρασε τό σύμπαν στήν ἐπιστασία τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων. Κατά τόν Γρηγόριο Νύσσης ὁ Θεός μετά ἀπό τή δημιουργία τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ἀνέθεσε σέ κάθε ἀγγελική δύναμη κάποιο σημεῖο τοῦ σύμπαντος κόσμου· *«Ἐπεί οὖν τῆς νοητῆς κτίσεως προϋποστάσης, καί ἑκάστης τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων πρός τήν τοῦ παντός σύστασιν ἐνεργείας τινός παρά τῆς τῶν πάντων ἐπιστατούσης ἐξουσίας προσνεμηθείσης, ἥν τίς δύναμις ἡ τόν περίγειον τόπον συνέχειν τε καί περικρατεῖν τεταγμένη»*[284].

Ἡ ἐπί τοῦ σύμπαντος ἐποπτεία δέν εἶναι ἡ μόνη βέβαια κοσμική ἀποστολή τῶν ἀγγέλων. Πρό τῆς Διαθήκης τοῦ Θεοῦ μέ τόν Ἀβραάμ, ἡ Παλαιά Διαθήκη ἀναφέρεται στήν πρώτη διαθήκη, αὐτήν τοῦ Νῶε, ὡς ἰσχύουσα γιά ὅλη τήν ἀνθρωπότητα καί ἔχουσα ὡς ἀντικείμενό της τήν πίστη στόν Θεό διά μέσου τῶν φυσικῶν φαινομένων. Κατά τόν J. Daniélou, σέ αὐτήν τήν πρώτη διαθήκη ἀναφέρονται οἱ Πράξεις (Πράξ. 14, 16-17), πού ἀναγράφουν ὅτι ὁ Θεός

281. Μ. Βασίλειος, *Ἑρμηνεία εἰς ΚΗ΄ Ψαλμόν,* P.G. 29, 301c.
282. Ὠριγένης, *Ὁμιλία εἰς τόν Ἱερεμία,* P.G. 13, 365a,b.
283. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος ΚΗ΄,* P.G. 36, 72c.
284. Γρηγόριος Νύσσης, *Λόγος Κατηχητικός,* P.G. 45, 28a.

«ἐν ταῖς παρωχημέναις γενεαῖς εἴασεν πάντα τά ἔθνη πορεύεσθαι ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν· καίτοι οὐκ ἀμάρτηρον αὐτόν ἀφῆκεν ἀγαθουργῶν, οὐρανόθεν ὑμῖν ὑετούς διδούς καί καιρούς καρποφόρους, ἐμπιπλῶν τροφῆς καί εὐφροσύνης τάς καρδίας ὑμῶν»[285]. Εἶναι ἡ γνώση ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καί ἡ ἀναγωγή σέ Αὐτόν διά τῶν φυσικῶν νόμων, ὅπως διδάσκει καί ἡ Πρός Ρωμαίους ἐπιστολή: *«τά γάρ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπό κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασιν νοούμενα καθορᾶται»* (Ρωμ. 1, 20). Εἶναι κοινή ἡ παράδοση ὅτι ὁ Θεός σέ αὐτή τή φάση ἀνέθεσε τά ἔθνη στούς ἀγγέλους, ὅπως διδάσκει καί ἡ Παλαιά Διαθήκη (Ἔξοδος 23, 20. Δευτ. 32, 8. Δανιήλ 10, 13-21).

Ὁ Μ. Βασίλειος στηριζόμενος στίς βιβλικές ἀναφορές θεωρεῖ τήν ὕπαρξη ἀγγέλων-προστατῶν τῶν ἐθνῶν διδασκαλία τοῦ Μωϋσῆ· *«Ὅτι δέ πάλιν εἰσί τινές ἄγγελοι καί ὅλων ἐθνῶν προεστῶτες, Μωσῆς ἡμᾶς διδάσκει»*[286]. Ἀλλοῦ πάλι ἀναφέρει: *«Πολλοί ἄρχοντες, οἱ ἐθνάρχαι τινές, διατεταγμένοι πρός φυλακήν καί διατήρησιν τῶν ὑφ' αὐτῶν ἑκάστου ἔθνους, καθ' ἅ φησίν ὁ Μωϋσῆς»*[287]. Προσθέτει μάλιστα ὅτι οἱ ἄγγελοι πού ἔχουν ἀναλάβει ὑπό τήν ἐπιστασία τους τά ἔθνη, ἔχουν τόν βαθμό τοῦ ἀρχιστράτηγου στίς ἀγγελικές τάξεις, ἀφοῦ *«ὁ τοίνυν ἀρχιστράτηγος τῶν ἐν ταῖς λεγεῶσι κατατεταγμένων ἀγγέλων ἄρχων ἐστί δηλονότι»*[288]. Οἱ ἄγγελοι προστάτες τῶν ἐθνῶν θεωροῦνται λοιπόν ἀνώτεροι στήν ἱεραρχία ἀπό τούς ἀγγέλους φύλακες τῶν πιστῶν, ἀφοῦ *«οἱ μέν τῶν ἐθνῶν προεστήκασιν. Οἱ δέ ἑνί ἑκάστῳ τῶν πιστῶν εἰσι παρεπόμενοι. Ὅσῳ μέντοι προτιμότερον ἔθνος ὅλον ἑνός ἀνδρός, τοσούτῳ δήπου μεῖζον ὑπάρχειν ἀνάγκη ἀξίωμα τοῦ ἐθνάρχου ἀγγέλου παρά τό τοῦ ἑνός ἑκάστου τήν προστασίαν πεπιστευμένου»*[289].

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἀναφέρει ἐπίσης τήν ὕπαρξη ἀγγέλων τῶν ἐθνῶν, ἀλλά καί τῶν φυλάκων ἀγγέλων πού προστατεύουν κάθε ἄνθρωπο προσωπικά· *«Οὐ γάρ μόνον ἔθνη φρουρεῖν ἐτάχθησαν ἄγγελοι, ἀλλά γάρ τῶν ἀνθρώπων ἑκάστῳ ἔλαχεν ἄγγελος»*[290]. Σέ ἄλλο κείμενό του γράφει ὅτι οἱ ἄγγελοι ἀρχικά προστάτευαν μόνο τά ἔθνη,

285. Daniélou J., *Les anges et leur mission,* Paris 1990, σ. 28.
286. Μ. Βασίλειος, *Κατ' Εὐνομίου,* 3, 1, P.G. 29, 657a.
287. Μ. Βασίλειος, *Εἰς τόν προφήτην Ἡσαΐα,* κεφ. 10, 240, P.G. 30, 540d.
288. Μ. Βασίλειος, *Κατ' Εὐνομίου,* 3, 1, P.G. 29, 657b.
289. Μ. Βασίλειος, *Κατ' Εὐνομίου,* 3, 1, P.G. 29, 656b.
290. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν σύναξιν τῶν ἀρχαγγέλων,* P.G. 59, 753-754.

ἔχοντας ἐπωμιστεῖ ἕκαστος ἕνα ἀπό αὐτά. Μετά ἀπό τό σωτήριο ἔργο τοῦ Χριστοῦ ἐπί τῆς γῆς κάθε πιστός καί ὄχι κάθε ἄνθρωπος, ὅπως ἀναφέρει στό προηγούμενο χωρίο, ἔχει τόν δικό του φύλακα ἄγγελο· *«Τό πρῶτον κατά ἀριθμό ἐθνῶν, ἦσαν οἱ ἄγγελοι· νῦν δέ οὐ κατά ἀριθμόν ἐθνῶν, ἀλλά κατά ἀριθμόν πιστῶν»*[291], θεωρώντας κατά συνέπεια ὅτι τό ἔργο τῶν ἀγγέλων τῶν ἐθνῶν ἔλαβε τέλος διά τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Χριστοῦ. Ὅπως θά δοῦμε κατωτέρω, κατά τόν Ἰωάννη Χρυσόστομο ἡ ἀποτυχία τῶν ἀγγέλων νά ὁδηγήσουν τά ἔθνη στόν νόμο τοῦ Θεοῦ ἔκανε ἀναγκαία τήν ἐνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος διά τοῦ ἐπί τῆς γῆς σωτηρίου ἔργου Του ἀνακεφαλαιώνει τά πάντα καί σώζει στό πρόσωπό Του τήν ἀνθρώπινη φύση[292].

Ἔτσι μποροῦμε νά ἀντιληφθοῦμε καλύτερα τό ἔργο τῶν ἀγγέλων τῶν ἐθνῶν, πού ἦταν κυρίως πνευματικό. Ἀποστολή τους ἦταν νά ὁδηγήσουν τά εἰδωλολατρικά ἔθνη στόν Νόμο τοῦ Θεοῦ πρό τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Χριστοῦ. Μέσῳ τῆς ἀναγωγῆς διά τῶν κοσμικῶν φαινομένων στήν ἔννοια τοῦ Θεοῦ-Δημιουργοῦ οἱ εἰδωλολατρικές θρησκεῖες παρουσιάζουν σπέρματα ἀληθείας ὀφειλόμενα στό ἔργο τῶν ἀγγέλων τῶν ἐθνῶν[293].

---

291. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἑρμηνεία εἰς τήν πρός Κολοσσαεῖς, Ὁμιλία Γ΄,* P.G. 62, 322.

292. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὑπόμνημα εἰς τήν πρός Ἐφεσίους,* P.G. 62, 16.

293. Ἔτσι ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρείας παραλληλίζει τό ἔργο τῶν ἀγγέλων στό Ἰσραήλ γιά τήν κοινοποίηση τοῦ Νόμου μέ τή δράση τους στήν Ἑλλάδα καί τήν ἀποκάλυψη τῆς ἔννοιας τοῦ Θεοῦ μέσῳ τῆς φιλοσοφίας (*Στρωματεῖς*, P.G. 9, 394b,c). Ἀπό αὐτή τήν ἄποψη οἱ εἰδωλολατρικές θρησκεῖες φαίνεται νά ἀποκτοῦν κάποια θετική σημασία, ἀφοῦ καί ὁ ἴδιος ὁ Ὠριγένης μιλώντας γιά τήν ἀστρική θρησκεία τοῦ Χαλδαϊσμοῦ, θεωρεῖ ὅτι ἡ λατρεία τῶν ἄστρων ἦταν κοινή σέ ὅλη τήν ἀνθρωπότητα καί διά μέσου αὐτῆς τά ἔθνη γνώρισαν τήν ὕπαρξη τοῦ Θεοῦ δημιουργοῦ τοῦ σύμπαντος καί τήν ὑπέρβαση τῆς Χαλδαϊκῆς θρησκείας (*Κατά Κέλσου,* 5,10, P.G. 11, 1193). Ἡ Χαλδαϊκή θρησκεία ἦταν, κατά τούς Πατέρες, σέ γνώση τῆς ὕπαρξης τοῦ Θεοῦ μέσῳ τῆς παρατήρησης τοῦ ἔναστρου οὐρανοῦ καί τῆς θείας πρόνοιας. Αὐτή τή θρησκεία ἔχει κατά νοῦ ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὅταν ἀναφέρεται στή θρησκεία τοῦ Ἀβραάμ πρό τῆς μεταστροφῆς του, μιλώντας γιά ἀνθρώπους πού πίστευαν στόν Θεό μέ τήν παρατήρηση τῆς ἐκδηλώσεως τῆς παντοδυναμίας Του στόν ἔναστρο οὐρανό. Ἐπίσης ἀναφέρει καί τή μεταστροφή τοῦ Πατριάρχη Ἀβραάμ στόν Νόμο τοῦ Θεοῦ. Ἑπομένως κατά τή Γραφή καί τούς Πατέρες ὑπάρχουν ἄγγελοι-προστάτες τῶν ἐθνῶν, ἀλλά καί κάθε ἀνθρώπου. Ὁ Χρυσόστομος, ὅμως, ὅπως εἴδαμε, πιστεύει ὅτι μετά τήν ἐνσάρκωση τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ τελείωσε τό ἔργο τῶν ἀγγέλων-προστατῶν τῶν ἐθνῶν, διότι ἀπέτυχαν

Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι στούς ἀγγέλους-προστάτες τῶν ἐθνῶν ὁ Μ. Βασίλειος ἑρμηνεύοντας τό χωρίο τῶν Ψαλμῶν προσθέτει καί τούς ἀγγέλους-φύλακες τῶν πόλεων. Γράφει χαρακτηριστικά: *«Ὥσπερ γάρ οἱ τῶν πόλεων περίβολοι, κύκλῳ πάσαις περικείμενοι, πάντοθεν τάς τῶν πολεμίων προσβολάς ἀπείργουσιν· οὕτω καί ὁ ἄγγελος, καί προτειχίζει ἐκ τῶν ἔμπροσθεν, καί ὀπισθοφυλακεῖ, καί οὐδέ τά ἑκατέρωθεν ἀφύλακτα καταλείπει. "Διά τοῦτο πεσεῖται ἐκ τοῦ κλίτους σου χιλιάς, καί μυριάς ἐκ δεξιῶν σου"· πρός σέ δέ οὐδέ πληγή τινός τῶν ἐχθρῶν ἐγγιεῖ, "ὅτι τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ ἐντελεῖται περί σοῦ"»*[294].

Ἡ ἐνσάρκωση τοῦ Χριστοῦ καί τό ἐν κόσμῳ λυτρωτικό Του ἔργο φαίνεται ὅτι θέτει ἕνα τέλος στόν ἐνδιάμεσο ρόλο πού ἔπαιζαν οἱ ἄγγελοι πρό τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου, σύμφωνα μέ τή θεολογία τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ἀπό τή μία πλευρά οἱ ἄγγελοι, στούς ὁποίους εἶχε ἀνατεθεῖ ἡ ἐπί τῆς γῆς ἐπιστασία, Τόν δέχονται μέ χαρά καί τίθενται αὐτοβούλως στίς ὑπηρεσίες Του, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη οἱ ἄγγελοι τοῦ οὐρανοῦ κατεβαίνουν μαζί Του στή γῆ, γιά νά γίνουν ὑπηρέτες καί μάρτυρες τοῦ λυτρωτικοῦ Του ἔργου. Μερικοί ὅμως Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας εἶπαν ὅτι ὁ χρόνος τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Χριστοῦ χαρακτηριζόταν ἀπό μία αὔξηση τῆς δύναμης τῶν δαιμόνων στή γῆ. Ἡ ἐπιστασία, τῶν ἀγγέλων τῶν ἐθνῶν πού εἶχε ὡς κύριο ἔργο τή μεταστροφή τῶν ἀνθρώπων ἀπό τήν εἰδωλολατρία στόν Νόμο τοῦ Θεοῦ, εἶχε καταστεῖ ἀδύνατη, διότι οἱ ἄγγελοι φάνηκαν ἀνίκανοι νά ἐμποδίσουν τήν ἐξάπλωση τοῦ κακοῦ· *«Ἐπεί οὖν πάντα ἔπραξε καί δι' ἀγγέλων καί διά προφητῶν καί διά νόμου καί οὐδέν πλέον ἐγένετο, ἀλλ' ἐκινδύνευεν εἰκῇ γεγενῆσθαι ἄνθρωπος, εἰκῇ παρῆχθαι, μᾶλλον δέ καί ἐπί κακῷ, πάντων ἀπολλυμένων ἁπλῶς καί μείζονος ἤ ἐπί τοῦ κατακλυσμοῦ, εὗρε ταύτην τήν οἰκονομίαν τήν διά τῆς χάριτος, ὥστε μή εἰκῇ μηδέ μάτην αὐτόν γενέ-*

νά ὁδηγήσουν τά ἔθνη στόν Νόμο τοῦ Θεοῦ. *«Ἀλλ' ὥσπερ τήν ἐγχώριον αὐτοῦ σοφίαν, τήν Χαλδαϊκήν λέγω φιλοσοφίαν, μέχρι τῶν φαινομένων ἐστώσαν τῷ λογισμῷ διαβάς, καί ὑψηλότερος τῶν διά τῆς αἰσθήσεως γινωσκομένων γενόμενος, ἐκ τοῦ κάλλους τῶν θεωρουμένων, καί τῆς εὐαρμοστίας τῶν οὐρανίων θαυμάτων, τό ἄτυπον κάλλος ἰδεῖν ἐπεθύμησεν»* (*Κατά Εὐνομίου,* P.G. 45, 940d).

294. Μ. Βασίλειος, *Εἰς ΛΓ΄ Ψαλμόν,* P.G. 29, 364c. Καί ὁ Γρηγόριος Νύσσης γράφει: *«Τά τοίνυν λειτουργικά πνεύματα, τά εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενα διά τούς μέλλοντας κληρονομεῖν τήν σωτηρίαν, ἐνδείκνυται διά τῶν φυλάκων ὁ λόγος τῶν κυκλούντων τήν πόλιν»* (*Εἰς τό Ἆσμα Ἀσμάτων,* P.G. 44, 103a).

σθαι. Ὅτι ὅτε μάλιστα ἔμελλον ἀπόλλυσθαι, τότε διεσώθησαν»[295], μέ τήν ἐνσάρκωση τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ.

Οἱ ἄγγελοι στήν Πατερική παράδοση παρουσιάζονται νά τίθενται αὐτομάτως στήν ὑπηρεσία τοῦ Χριστοῦ ἤδη ἀπό τή στιγμή πού ἄρχισε νά ὑλοποιεῖται τό μυστήριο τῆς Θείας Οἰκονομίας. Ὁ Μ. Βασίλειος σέ ὁμιλία του γιά τή Γέννηση τοῦ Κυρίου ἐπισημαίνει στά σχετικά γεγονότα τόν ρόλο τῶν ἀγγέλων, ἤδη ἀπό τήν περίπτωση τοῦ Ζαχαρία (Λουκ. 1, 5-21) καί τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου (Λουκ. 1, 26-38), γιά νά καταλήξει στή Θεία Γέννηση (Λουκ. 2, 8-15). Γράφει ὁ Ἱερός Πατέρας: *«Μετά μάγων προσκυνήσωμεν, μετά ποιμένων δοξάσωμεν, μετά ἀγγέλων χορεύσωμεν, ὅτι ἐτέχθη ἡμῖν σήμερον Σωτήρ, ὅς ἐστί Χριστός Κύριος. Θεός Κύριος καί ἐπέφανεν ἡμῖν, οὐκ ἐν μορφῇ Θεοῦ, ἵνα μή διαπτοήσῃ τό ἀσθενοῦν, ἀλλ' ἐν μορφῇ δούλου ἵνα ἐλευθερώσῃ τό δουλωθέν. Τίς οὕτως νωθρός τήν ψυχήν, τίς οὕτως ἀχάριστος, ὡς μή χαίρειν καί ἀγαλλιᾶσθαι καί φαιδρύνεσθαι ἐπί τοῖς παροῦσι; Κοινή ἑορτή πάσης τῆς κτίσεως· αὕτη τῷ κόσμῳ δωρεῖται τά ὑπερκόσμια· τούς ἀρχαγγέλους πέμπει πρός τόν Ζαχαρίαν καί πρός τήν Μαρίαν· καί χορούς ἀγγέλων ἵστησι τούς λέγοντας· "Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ, καί ἐπί γῆς εἰρήνη, ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία". Ἀστέρες διατρέχουσιν ἐξ οὐρανοῦ· μάγοι κινοῦνται ἐκ τῶν ἐθνῶν· γῆ ὑποδέχεται ἐν σπηλαίῳ· οὐδείς ἀσυντελής, οὐδείς ἀχάριστος»*[296].

Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἀδελφός τοῦ Μ. Βασιλείου, ὁ Γρηγόριος Νύσσης, παρουσιάζει τούς ἀγγέλους πρόθυμους νά κατέλθουν στή γῆ στό πλευρό τοῦ ἐνσαρκωθέντος Λόγου καί ἕτοιμους νά προαναγγείλουν τό χαρμόσυνο γεγονός τῆς ἐπί τῆς γῆς ἐλεύσεως τοῦ Μεσσία· *«Εἶεν δέ ἄν οὗτοι τάχα μέν αἱ ἀγγελικαί δυνάμεις, αἱ τῆς δεσποτικῆς παρουσίας ἐπί τήν γῆν προπομπεύουσαι καί τόν βασιλέα τῆς ζωῆς καί τῆς δόξης ἐντός τοῦ βίου παράγουσαι καί τοῖς ἀγνοοῦσι ἐπιδεικνύουσαι»*[297]. Κατά τήν παρουσία τῶν ἀγγέλων στούς Πειρασμούς τοῦ Κυ-

295. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὑπόμνημα εἰς τήν πρός Ἐφεσίους ἐπιστολή,* P.G. 62, 16.

296. Μ. Βασίλειος, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος,* P.G. 31, 1472c-d-1473a.

297. Γρηγόριος Νύσσης, *Ὁμιλία εἰς τό Ἆσμα Ἀσμάτων,* P.G. 44, 881a. Πρβλ. Μ. Ἀθανάσιος, *Ὑποθέσεις στόν Ψαλμό ΚΓ΄,* P.G. 27, 141c,d, σ. 66. Ὁ Ὠριγένης, ἑρμηνεύοντας ἀλληγορικά τή Γέννηση τοῦ Χριστοῦ ταυτίζει τούς ποιμένες μέ τούς ἀγγέλους τῶν ἐθνῶν, δηλαδή μέ τούς ἀγγέλους πού ἐπιστατοῦν τοῦ ἀνθρώπινου γένους μέχρι τῆς σαρκώσεως τοῦ Χριστοῦ (*Ὁμιλία εἰς Λουκᾶ ΙΒ΄,* P.G. 17,

ρίου, ὁ ἱερός Χρυσόστομος γράφει ὅτι *«θεαταί τοῦ Κυρίου εἰσίν οἱ ἄγγελοι»*, πού χρησιμεύουν προφανῶς ὡς μάρτυρες τοῦ ἀγῶνος Του.

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος παρουσιάζει ἐν γένει τούς ἀγγέλους νά ἀγνοοῦν τή Θεία Οἰκονομία, ἀφοῦ τόσο κατά τή Γέννηση τοῦ Κυρίου ὅσο καί κατά τήν Ἀνάληψή Του ὁ Χριστός τούς ἀποκαλύπτεται τήν τελευταία στιγμή· *«Ὅτε ἡμεῖς ἐμάθομεν, τότε κακεῖνοι δι' ἡμῶν». Καί λίγο πιό κάτω ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρεται στήν ἄγνοια τῶν ἀγγέλων κατά τή Γέννηση καί τήν Ἀνάληψή Του ὡς ἑξῆς: «Ἄγγελοι τοῦτο μόνον ἤδεσαν, ὅτι ἐγεννήθη μερίς Κυρίου, λαός αὐτοῦ· καί πάλιν, ὁ ἄρχων τῶν Περσῶν, φησίν, ἀντέστη μοι. Εἰ γάρ τά τῆς ἐπανόδου ἠγνόουν, πολλῷ μᾶλλον ταῦτα»*[298].

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι σέ ὁμιλία του στή Γέννηση ὁ ἱερός Χρυσόστομος ἐξυμνεῖ τούς ἀγγέλους, πού παραβρέθηκαν στό κοσμοϊστορικό γεγονός. Ὁ λόγος αὐτός ἐνέπνευσε καί τόν ὑμνῳδό τῆς Ἐκκλησίας: *«Μυστήριον ξένον καί παράδοξον βλέπω· ποιμένες μου περιηχοῦσι τά ὦτα, οὐκ ἔρημον συρίζοντες μέλος, ἀλλ' οὐράνιον ᾄδοντες ὕμνον. Ἄγγελοι ᾄδουσιν, ἀρχάγγελοι μέλπουσιν, ὑμνεῖ τά Χερουβίμ, δοξολογεῖ τά Σεραφίμ, πάντες ἑορτάζουσι Θεόν ἐπί τῆς γῆς ὁρῶντες καί ἄνθρωπον ἐν οὐρανοῖς· τόν ἄνω κάτω δι' οἰκονομίαν καί τόν κάτω ἄνω διά φιλανθρωπίαν. Σήμερον Βηθλεέμ τόν οὐρανόν ἐμιμήσατο·*

315). Αὐτή τήν ἑρμηνεία φαίνεται νά ἔχει ὑπόψη του ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὅταν λέγει: *«ὁ δέ ὑψηλός οὗτος προφήτης, ἐκβάς αὐτός ἑαυτόν, ὡς ἄν μή βαρύνοιτο τῷ ἐφολκίῳ τοῦ σώματος, καί ταῖς ὑπερκοσμίοις δυνάμεσιν ἑαυτόν καταμίξας, τάς ἐκείνων ἡμῖν φωνάς διεξέρχεται, ὅτε προπομπεύουσαι τοῦ Δεσπότου ἐπί τήν κάθοδον, ἐπαρθῆναι κελεύουσι τῶν περιγείων ἀγγέλων, τῶν τήν ἀνθρωπίνην ζωήν πεπιστευμένων»* (*Εἰς τήν τοῦ Χριστοῦ Ἀνάληψιν,* P.G. 46, 692d-693a). Στό ἐν λόγῳ κείμενο ὑπάρχει ἕνας σαφέστατος διαχωρισμός μεταξύ τῶν ἀγγέλων πού ἐπιστατοῦν στή γήινη σφαῖρα καί τῶν οὐρανίων ἀγγέλων πού παρουσιάζονται νά συνοδεύουν τόν Λόγο στήν κάθοδό Του στή γῆ καί νά ἀναγγέλουν τή γέννησή Του στούς περίγειους ἀγγέλους, προκειμένου νά τόν ὑποδεχθοῦν. Αὐτό πού εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον εἶναι ἡ εἰκόνα τῶν ὑπερκόσμιων δυνάμεων πού συνοδεύουν τόν Κύριο καί ἀπό τήν ἄλλη οἱ ἄγγελοι πού ἐπιστατοῦν στά ἐπίγεια φυλάσσοντας τίς θύρες τοῦ κόσμου καί ἐξακριβώνοντας τήν ταυτότητα ἐκείνων πού εἰσέρχονται. Κατά τόν J. Daniélou στό κείμενο ὑπάρχουν καί οἱ δύο θεολογικές ἀπόψεις γιά τούς ἀγγέλους τῆς Γέννησης, ἡ ἄνοδος τῶν ἀγγέλων τῶν ἐθνῶν, προερχομένη ἀπό τόν Ὠριγένη, καί ἡ κάθοδος τῶν ἀγγέλων τοῦ οὐρανοῦ πού ἀναφέρεται στό εὐαγγέλιο (*Les anges et leur mission,* ὅ.π., σ. 53).

298. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἑρμηνεία εἰς τήν πρός Ἐφεσίους, Ὁμιλία Ζ΄*, P.G. 62, 50.

ἀντί μέν ἀστέρων ἀγγέλους ὑμνοῦντας δεξαμένη, ἀντί δέ ἡλίου τόν τῆς δικαιοσύνης ἀπεριγράπτως χωρήσασα»[299].

Οἱ ἄγγελοι ἦσαν παρόντες καί κατά τήν Ἀνάληψη τοῦ Κυρίου στούς οὐρανούς, ὅπως διδάσκεται στήν Καινή Διαθήκη (Πράξ. 1, 10). Κι ἐνῶ τό κείμενο ἀναφέρεται μόνο στήν παρουσία ἀγγέλων, πολλοί Πατέρες μιλοῦν γιά ἀγγελική συνοδεία[300]. Ἄν ἡ ἀποκάλυψη τοῦ μυστηρίου τῆς Γέννησης τοῦ Λόγου ἔγινε ἀπό τούς ἀγγέλους τοῦ οὐρανοῦ πρός τούς ἀγγέλους τούς εὑρισκομένους στή γῆ, κατά τήν Ἀνάληψη τοῦ Κυρίου στούς οὐρανούς ἡ ἀποκάλυψη ἔγινε ἀπό τούς ἀγγέλους τῆς γῆς πρός τούς ἀγγέλους τοῦ οὐρανοῦ. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἑρμήνευαν οἱ Πατέρες τά δύο σχετικά βιβλικά χωρία τῶν Ψαλμῶν (Ψαλμοί 23, 7-10) καί τοῦ Ἡσαΐα[301]. Οἱ ἄγγελοι τῆς γῆς δέν ἀναγνώρισαν τόν Χριστό κατά τήν κάθοδό Του, ἐνῶ ἀκριβῶς τό ἀντίθετο συνέβη κατά τήν Ἀνάληψή Του στούς οὐρανούς. Οἱ ἄγγελοι τῆς γῆς πού ἀποτελοῦν τήν πομπή Του, διατάσσουν τίς ὑπερκόσμιες δυνάμεις νά ἀνοίξουν τίς πύλες τῶν οὐρανῶν, γιά νά Τόν λατρεύσουν ἐκ νέου. Ἐκεῖνες ὅμως δέν τόν ἀναγνωρίζουν, γιατί εἶναι ἐνδεδυμένος μέ τό ἔνδυμα τῆς φύσης μας καί τά ἐνδύματά Του εἶναι κόκκινα ἀπό τά μαρτύρια.

Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος γράφει σχετικά: «*Κἄν εἰς οὐρανούς ἀνίῃ, συνάνελθε· Γενοῦ μετά τῶν παραπεμπόντων ἀγγέλων ἤ τῶν δεχομένων. Ἀρθῆναι ταῖς πύλαις διακελεῦσαι, ὑψηλότεραι γενέσθαι, ἵν' ἐκ τοῦ παθεῖν ὑψηλότερον δέξωνται. Ἀπόκριναι τοῖς ἀποροῦσι διά τό σῶμα, καί τά τοῦ Πάθους σύμβολα, οἷς μή κατελθών συνανέρχεται, καί διά τοῦτο πυνθανομένοις: Τίς ἐστίν οὗτος ὁ Βασιλεύς τῆς δόξης; ὅτι Κύριος κραταιός καί δυνατός ἐν πᾶσί τε οἷς ἀεί πεποίηκε, καί ποιεῖ καί τῷ νῦν πολέμῳ καί τροπαίῳ περί τῆς ἀνθρωπότητος. Καί δός τῷ διπλῷ τῆς ἐρωτήσεως διπλήν τήν ἀπόκρισιν. Κἄν θαυμάζωσι, λέγοντες κατά τήν Ἡσαΐου δραματουργίαν, Τίς οὗτος ὁ παραγενόμενος ἐξ Ἐδώμ, καί τῶν γηίνων; ἤ πῶς ἐρυθρά τά ἱμάτια τοῦ ἀναίμου καί ἀσωμάτου, ὡς ληνοβάτου, καί πλήρη ληνόν πατήσαντος; προβαλλοῦ τό ὡραῖον τῆς στολῆς τοῦ πεπονθότος*

299. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς Γένεσιν,* P.G. 56, 385.

300. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν Ἀνάληψιν,* P.G. 50, 449 καί Εὐσέβιος, *Ἑρμηνεία Ψαλμός ΙΖ΄,* P.G. 23, 172b.

301. Ἡσ. 63, 1. Εἰρηναῖος, P.G. 12, 794. Ἐπίσης, Μ. Ἀθανάσιος, *Ὑποθέσεις στόν Ψαλμό ΚΓ΄,* P.G. 27, 141c,d.

σώματος, τῷ Πάθει καλλωπισθέντος, καί τῇ Θεότητι λαμπρυνθέντος, ἧς οὐδέν ἐρασμιώτερον, οὐδέ ὡραιότερον»[302].

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἀντιθέτως παρουσιάζει τούς ἀγγέλους νά δοξολογοῦν τόν Θεό στή θέα τοῦ Χριστοῦ κατά τήν Ἀνάληψη, γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἀνθρώπινης φύσης· *«Εἶδες πῶς δοξάζουσι τόν Θεόν ἐπί τοῖς ἀλλοτρίοις ἀγαθοῖς, μᾶλλον δέ ἐπί τοῖς ἰδίοις· Τά γάρ ἡμέτερα ἀγαθά, ἑαυτῶν νομίζουσι εἶναι. Βούλει μαθεῖν, ὅτι καί μέλλοντες ὁρᾶν αὐτόν ἀναβαίνοντας ἔχαιρον καί ἐσκίρτων; Τοῦτο δέ ἐπιθυμούντων ἔστιν ἰδεῖν τό παράδοξον θέαμα. Διά τοῦτο κατεβαίνουσιν, ἐπειγόμενοι τό καινόν καί παράδοξον ἐκεῖνον ἰδεῖν θέαμα, ἄνθρωπον ἐν οὐρανῷ φανέντα»*[303]. Ποιό εἶναι ὅμως τό παράδοξο στό κεκρυμμένο μυστήριο τῆς Ἀνάληψης, πού δημιουργεῖ κατάπληξη στούς ἀγγέλους τῶν οὐρανῶν, ποιά καινούργια πραγματικότητα εἶναι αὐτό πού ἀναφέρει ὁ ἀπόστολος Παῦλος στήν ἐπιστολή του πρός Φιλιππησίους (Φιλιπ. 2, 5-11). Ἑπομένως οἱ ἄγγελοι, ἄν καί δέν προγνωρίζουν, ὅμως παρακολουθοῦν τό λυτρωτικό ἔργο τοῦ Χριστοῦ, παρίστανται στή Γέννηση καί στήν Ἀνάληψή Του. Εἶναι τό σωτήριο ἔργο τοῦ Χριστοῦ ἐπί τῆς γῆς διά τῆς ἐνσαρκώσεώς Του καί τῆς πρόσληψης τῆς ἀνθρώπινης φύσεως, πού διά τῆς Ἀναλήψεως ἐξυψοῦται ὑπεράνω τῆς ἀγγελικῆς. Ὑπάρχει κατά συνέπεια μία ἀνατροπή τῆς φυσικῆς τάξεως τῶν πραγμάτων πού καταπλήσσει τούς ἀγγέλους.

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἀλλοῦ ἀναλύει τό θέμα ὡς ἑξῆς: *«Πρός ποίαν φύσιν εἶπεν ὁ Θεός, Κάθου ἐκ δεξιῶν μου; Πρός ἐκείνην τήν ἀκούσασαν, Γῆ εἶ καί εἰς γῆν ἀπελεύσῃ; Οὐ γάρ ἤρκει ὑπερβῆναι τούς οὐρανούς; οὐ γάρ ἤρκει μετά ἀγγέλων στῆναι; οὐκ ἦν ἄφατος καί αὕτη ἡ τιμή; Ἀλλ' ὑπερέβη ἀγγέλους, παρῆλθεν ἀρχαγγέλους, ὑπερέβη τά Χερουβίμ, ἀνέβη ἀνώτερον τῶν Σεραφίμ, παρέδραμε τάς ἀρχάς, οὐ πρότερον ἔστη, ἕως οὗ τοῦ θρόνου ἐπελάβετο τοῦ Δεσποτικοῦ. Οὐχ ὁρᾷς τουτί τό μέσον τοῦ οὐρανοῦ πρός τήν γῆν; μᾶλλον δέ κάτωθεν ἀρξώμεθα· Οὐχ ὁρᾷς ἀπό τοῦ ᾅδου πρός τήν γῆν τό διάστημα ὅσον; ἀπό τῆς γῆς πάλι πρός τόν οὐρανόν; ἀπό τοῦ οὐρανοῦ πάλιν πρός τόν οὐρανόν τόν ἀνώτερον; ἀπ' ἐκείνου πρός τούς ἀγγέλους, πρός τούς ἀρχαγγέλους, πρός τάς ἄνω δυνά-*

302. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος ΜΕ΄,* P.G. 36, 657b,c.

303. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν Ἀνάληψιν,* P.G. 50, 449.

μεις, πρός αὐτόν τόν θρόνον τόν βασιλικόν; Τοῦτο ὅλο τό διάστημα καί τό ὕψος τήν φύσιν τήν ἡμετέραν ἀνήγαγε»[304].

Στό ἴδιο θέμα αὐτό ἀναφέρεται ἐκτενῶς ὁ Γρηγόριος Νύσσης λέγοντας ὅτι κατά τό παρελθόν οἱ οὐράνιες δυνάμεις γνώριζαν τήν ἁπλή καί ὁμοιόμορφη σοφία τοῦ Θεοῦ, πού πραγμάτωνε θαύματα οἰκεία τῆς φύσεώς Της. Μά δέν ὑπῆρχε τίποτε τό ποικίλο σέ αὐτό πού ἔβλεπαν, ἀφοῦ ἡ θεία φύση συντελοῦσε τή δημιουργία μέ τή δύναμή της· *«Τῷ ὄντι διά τῆς ἐκκλησίας γνωρίζεται ταῖς ὑπερκοσμίοις δυνάμεσι ἡ ποικίλη τοῦ Θεοῦ σοφία, ἡ διά τῶν ἐναντίων θαυματουργήσασα τά μεγάλα θαυμάσια· Πῶς γάρ γέγονε διά θανάτου ζωή, καί δικαιοσύνη διά τῆς ἁμαρτίας, καί διά κατάρας εὐλογία, καί δόξα διά τῆς ἀτιμίας, καί διά τῆς ἀσθένειας ἡ δύναμις; Μόνην γάρ ἐν τοῖς πρό τούτου χρόνοις τήν ἁπλῆν τε καί μονοειδῆ τοῦ Θεοῦ σοφίαν αἱ ὑπερκόσμιαι δυνάμεις ἐγίγνωσκον, καταλλήλως ἐνεργοῦσαν τῇ φύσει τά θαύματα. Καί ποικίλον ἦν τοῖς ὁρωμένοις οὐδέν, ἐν τῷ δύναμιν ἔχουσαν τήν θείαν φύσιν, πᾶσαν τήν κτίσιν κατ' ἐξουσίαν ἐργάζεσθαι, ἐν μόνῃ τῇ ὁρμῇ τοῦ θελήματος τήν τῶν ὄντων φύσιν εἰς γένεσιν ἄγουσαν, καί ποιεῖν τά πάντα καλά λίαν, τά ἀπό τῆς τοῦ καλοῦ πηγῆς ἀναβρύοντα»*[305]. Στή συνέχεια τοῦ κειμένου ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἐξηγεῖ ποιό εἶναι τό ποικίλο εἶδος τῆς σοφίας πού ἀποκαλύφθηκε στίς οὐράνιες δυνάμεις μέσῳ τῆς ἐκκλησίας. Τοῦτο δέν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό τήν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου, τό σωτηριολογικό Του ἔργο στόν κόσμο καί τό θεῖο Του Πάθος. *«Οὕτω κακεῖνοι ὡς ἐν κατόπτρῳ καθορῶντες καθαρῷ τῷ προσώπῳ τῆς ἐκκλησίας, τόν τῆς δικαιοσύνης ἥλιον βλέπουσι, τόν διά τοῦ φαινομένου κατανοούμενον»*[306]. Ἑπομένως οἱ ἄγγελοι, ἄν καί δέν προγνωρίζουν, ὅμως παρακολουθοῦν τό λυτρωτικό ἔργο τοῦ Χριστοῦ, παρίστανται στή Γέννηση καί στήν Ἀνάληψή Του.

Ὁ Μ. Βασίλειος ἀναφέρεται στούς ἀγγέλους πού ἔχουν ἀναλάβει τήν προστασία τῶν Ἐκκλησιῶν λέγοντας: *«Οἱ γάρ ἅγιοι ἄγγελοι, οἱ τῶν ἐκκλησιῶν τάς προστασίας πεπιστευμένοι, γνωρίζοντες τά νέα καί ἀφορῶντες καί πρός τά νῦν»*[307]. Παρόμοια καί ὁ Ἰωάννης Χρυ-

304. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν Ἀνάληψιν,* P.G. 50, 446.

305. Γρηγόριος Νύσσης, *Ὁμιλία εἰς τό Ἆσμα Ἀσμάτων,* P.G. 44, 948c,d.

306. Ὅ.π., 949b.

307. Μ. Βασίλειος, *Ἑρμηνεία εἰς τόν Προφήτην Ἡσαΐα,* κεφ. 1, 46, P.G. 30, 208b. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος υἱοθετεῖ τήν ἴδια ἄποψη στηριζόμενος στή διδα-

σόστομος υἱοθετώντας τήν Ἰωάννεια παράδοση περί ὑπάρξεως ἀγγέλων προστατῶν τῶν Ἐκκλησιῶν λέει: *«Καθ' ἑκάστην Ἐκκλησίαν ἐπέστησεν ἀγγέλους φύλακας ὁ Χριστός, ὡς ἀποκαλύπτων Ἰωάννη»*[308].

Οἱ ἄγγελοι παρουσιάζονται ὡς συμπαραστάτες τῆς Ἐκκλησίας στό σωτήριο γιά τήν ἀνθρωπότητα ἔργο της καί στήν ἀποκατάσταση τῆς ἀνθρώπινης φύσεως στήν προπτωτική κατάσταση. Οἱ ἄγγελοι παίζουν σημαντικό ρόλο τόσο στήν προπτωτική κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου ὅσο καί στή μεταπτωτική, γι' αὐτό δέν θά μποροῦσαν νά ἀπουσιάζουν ἀπό τήν Πατερική Ἐκκλησιολογία. Μία παράδοση πού ἐπηρέασε σημαντικά τούς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας εἶναι αὐτή πού ἀναφέρεται ἀπό τόν Εἰρηναῖο Λυῶνος, σύμφωνα μέ τήν ὁποία στόν τόπο, ὅπου κατοικοῦσε ὁ πρῶτος ἄνθρωπος, ἐπικεφαλῆς ἦταν κάποιος Ἀρχάγγελος, ὁ ὁποῖος εἶχε στήν ὑπηρεσία του καί ἄλλους ἀγγέλους. Βλέποντας ὁ Ἀρχάγγελος αὐτός τήν εὔνοια πού εἶχε ὁ ἄνθρωπος ἀπό τόν Θεό, ζήλεψε καί διά τῆς ἀπάτης κατάφερε νά στρέψει τόν ἄνθρωπο ἐνάντια στό θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ἀποτέλεσμα τῆς ἁμαρτίας αὐτῆς ἦταν ἡ πτώση τοῦ Ἀρχαγγέλου αὐτοῦ καί τῶν ἀκολούθων του καί ἡ ἀποχώρηση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν παράδεισο. Ὁ Ἀρχάγγελος αὐτός κατά τόν Εἰρηναῖο δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τό Σατανᾶ[309], τόν Ἑωσφόρο.

σκαλία τῆς Ἀποκάλυψης τοῦ Ἰωάννη καί γράφει: *«Πρός δέ τούς ἐφεστῶτας ἀγγέλους (πείθομαι γάρ ἄλλους ἄλλης προστατεῖν Ἐκκλησίας, ὡς Ἰωάννης διδάσκει μέ διά τῆς Ἀποκαλύψεως)»* (*Λόγος ΜΒ΄,* P.G. 36, 469a). Σέ ἄλλο χωρίο του ἀποχαιρετώντας τήν ἐκκλησία τῆς Ναζιανζοῦ μέ προσευχή ἀπευθύνεται στόν ἄγγελο πού φυλάσσει τήν Ἐκκλησία λέγοντας: *«Χαίρετε ἄγγελοι τῆσδε τῆς Ἐκκλησίας ἔφοροι καί τῆς ἐμῆς παρουσίας καί ἐκδημίας, εἴπερ ἐν χειρί Θεοῦ τά ἡμέτερα»* (*Λόγος ΜΒ΄,* P.G. 36, 492b).

308. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν σύναξιν τῶν ἀρχαγγέλων,* P.G. 59, 756.

309. Εἰρηναῖος, P.G. 12, 762-764. Ἰουστῖνος, *Πρός Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος,* P.G. 6, 768a,d. Τήν παράδοση αὐτή ἔχει ὑπόψη του ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ὅταν ἀναφέρει ὅτι ὁ πνευματικός κόσμος προϋπῆρχε τοῦ αἰσθητοῦ καί κάθε ἀγγελική δύναμη εἶχε ἀναλάβει διά μοιράσματος ἀπό τόν Θεό μία συγκεκριμένη δραστηριότητα στή διοίκηση τοῦ σύμπαντος. Μία ἀπό αὐτές τίς δυνάμεις εἶχε ἀναλάβει τή διαφύλαξη καί τή διακυβέρνηση τῆς γήινης σφαίρας. Ἀκολούθως δημιουργήθηκε ὁ ἄνθρωπος. *«Καί ἦν ἐν αὐτῷ τό θεοειδές τῆς νοητῆς φύσεως κάλλος, ἀρρήτῳ τινί δυνάμει συγκεκραμένον· δεινόν ποιεῖται καί οὐκ ἀνεκτόν ὁ τήν περίγειον οἰκονομία λαχών, εἰ ἐκ τῆς ὑποχειρίου αὐτῷ φύσεως ἀναδειχθήσεταί τις οὐσία πρός τήν ὑπερέχουσαν ἀξίαν ὁμοιωμένη. Τό δ' ὅπερ ἐπί τό πάθος κατερρύη τοῦ φθόνου, ὁ ἐπί μηδενί κακῷ κτισθείς παρά τοῦ τό πᾶν ἐν ἀγαθότητι συστησαμένου, τό μέν δι' ἀκριβείας διεξιέναι, οὐ τῆς παρούσης πραγματείας*

Σύμφωνα μέ τόν Μ. Βασίλειο ὁ προπτωτικός Ἀδάμ ἀπολάμβανε ἰσοτιμίας μέ τούς ἀγγέλους καί τούς ἀρχαγγέλους καί ἡ ζωή του ἦταν ὁμοδίαιτη μέ αὐτούς. Γράφει ὅτι ὁ Θεός ἔδωσε πολλά χαρίσματα στόν ἄνθρωπο: *«Ζωῆς μέν αἰωνίου ἀπόλαυσιν χαρισάμενον, τρυφαῖς δέ παραδείσου ἐναναπαύσαντα, ἀρχήν δέ δόντα κατά τήν τῶν ἀγγέλων, καί ἀρχαγγέλοις ποιήσαντα ὁμοδίαιτον, καί φωνῆς θείας ἀκροατήν»*[310].

Ἡ πτώση ὅμως τῶν πρωτοπλάστων ἔδωσε τέλος στήν ἑνότητα τῆς λογικῆς κτίσεως, ἀφοῦ κατά τόν Γρηγόριο Νύσσης ἀπέκοψε τόν ἄνθρωπο ἀπό τήν ἄμεση ἐπικοινωνία μέ τούς ἀγγέλους: *«Ἐπειδή δέ τήν ἔνθεον ἐκείνην διέλυσε τοῦ χοροῦ συνῳδίαν παρεμπεσοῦσα ἡ ἁμαρτία, καί τοῖς ποσί τῶν πρώτων ἀνθρώπων, τῶν ἐν ταῖς ἀγγελικαῖς δυνάμεσι συγχορευόντων, τόν τῆς ἀπάτης ὄλισθον ὑποχέασα, πτῶμα ἐποίησεν, ὅθεν διεσπάσθη τῆς πρός τούς ἀγγέλους συνάφειας ὁ ἄνθρωπος, τοῦ πτώματος τήν συμβουλήν διαλύσαντος»*[311]. Ἀπό τότε οἱ ἄγγελοι βρίσκονταν σέ κατάσταση ἀναμονῆς, ἐλπίζοντας στήν ἀποκατάσταση τῆς ἑνότητας τῆς οὐράνιας λειτουργίας. Αὐτό τό γεγονός ἐξηγεῖ καί τή χαρά τους κατά τήν Ἀνάληψη, ὅταν δέχθηκαν τόν Χριστό πού ἀποκατέστησε τήν ἀνθρώπινη φύση ἀνάμεσά τους[312]. Αὐτό τό γεγονός ἦταν διακαής πόθος τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων, γι' αὐτό καί αἰσθάνθηκαν ἀπέραντη εὐφροσύ-

ἐστί δυνατόν δ' ἄν εἴη καί δι' ὀλίγου τοῖς ἀπειθεστέροις παραθέσθαι τόν λόγον» (*Κατηχητικός Λόγος,* P.G. 45, 28a,b).

310. Μ. Βασίλειος, *Ὅτι οὐκ ἐστί αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός,* P.G. 31, 344c. Κατά τόν Γρηγόριο τόν Ναζιανζηνό ὁ ἄνθρωπος πλάσθηκε ὡς κρᾶμα τῆς ὁρατῆς καί τῆς ἀόρατης φύσεως. Περιγράφοντας τή δημιουργία του ἀπό τόν Θεό λέει: *«καί παρά μέν τῆς ὕλης λαβών τό σῶμα, παρ' αὐτοῦ δέ πνοήν ἐνθείς (ὅ δή νοεράν ψυχήν καί εἰκόνα Θεοῦ οἶδεν ὁ λόγος), οἷον τινά κόσμον ἕτερον, ἐν μικρῷ μέγαν, ἐπί τῆς γῆς ἵστησι, ἄγγελον ἄλλον, προσκυνητήν μικτόν, ἐπόπτην τῆς ὁρατῆς κτίσεως»* (*Λόγος ΜΕ΄,* P.G. 45, 26b,c,d).

311. Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τήν ἐπιγραφήν τῶν Ψαλμῶν,* P.G. 44, 508c.

312. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης γράφει ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση ἐπανενώθηκε μέ τίς Ἀρχές, τίς Ἐξουσίες, τούς Θρόνους καί τίς Κυριότητες σέ μία κοινή γιορτή· *«Τά γάρ κέρατα τοῦ νοητοῦ θυσιαστηρίου αἱ προβεβλημέναι τε καί ἐξέχουσαι τῆς νοερᾶς φύσεως Δυνάμεις εἰσίν, Ἀρχαί τε καί Ἐξουσίαι καί Κυριότητες· πρός ἅς τῇ κοινωνίᾳ τῆς ἑορτῆς συνάπτεται διά τῆς κατά τήν ἀνάστασιν σκηνοπηγίας ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, τῇ ἀνακαινίσει τῶν σωμάτων πυκαζομένη. Τό γάρ πυκάζεται ἶσόν ἐστι τῷ κοσμεῖσθαι ἤ περιβάλλεσθαι καθώς ἑρμηνεύουσιν οἱ ταῦτα γιγνώσκοντες. Δεῦτε τοίνυν πρός τήν πνευματικήν χορείαν τάς ψυχάς ἡμῶν διεγείραντες, ἔξαρχον καί καθηγεμόνα καί κορυφαῖον τῆς χοροστασίας ἡμῶν, τόν Δαυΐδ προ-*

νη· *«Σήμερον ἀπέλαβον ἄγγελοι, ὅ πάλαι ἐπόθουν, σήμερον εἶδον ἀρχάγγελοι, ὅ πάλαι ἐπεθύμουν, τήν φύσιν τήν ἡμετέραν ἀπό τοῦ θρόνου ἀστράπτουσαν τοῦ βασιλικοῦ, δόξῃ καί κάλλει στίλβουσαν ἀθανάτῳ. Τοῦτα γάρ πάλαι ἐπόθουν ἄγγελοι, τοῦτο γάρ πάλαι ἐπεθύμουν ἀρχάγγελοι»*[313]. Βλέποντας ὅλη τήν ἀνθρώπινη φύση στούς οὐρανούς, τή δέχονται μέ κατάσταση εὐφροσύνης, ἀφοῦ καθώς συνεχίζει ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος· *«Εἰ δέ ἕναν ἁμαρτωλόν ἐπιστρέφοντα ὁρῶντες ἄγγελοι χαίρουσι, διά τῆς ἀπαρχῆς σήμερον ὁρῶντες τήν φύσιν ἅπασαν εἰσενηνεγμένην εἰς οὐρανόν, πῶς οὐκ ἄν μεγίστην ἐδέξαντο ἡδονήν;»*[314]

Ἡ χαρά τῶν ἀγγέλων, ὅταν ἀντίκρισαν τήν ἀνθρώπινη φύση ξανά στούς οὐρανούς στό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ἐκφράστηκε ἀπό τούς Πατέρες μέ διάφορες βιβλικές εἰκόνες καί παραβολές. Ἤδη στήν Καινή Διαθήκη (Λουκ. 15, 7) ἀναφέρεται ὅτι ἡ χαρά γιά τήν ἐπιστροφή ἑνός ἁμαρτωλοῦ εἶναι μεγαλύτερη ἀπό τή χαρά γιά τούς ἐνενῆντα ἐννέα δικαίους πού δέν ἔχουν ἀνάγκη μετανοίας[315].

στιθησώμεθα· καί εἴπωμεν μετ' ἐκείνου τήν γλυκείαν φωνήν ἐκείνην ἥν φθάσαντες ὑμνῳδήσαμεν» (*Λόγος εἰς τήν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ,* P.G. 46, 1129b).

313. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν Ἀνάληψιν,* P.G. 50, 448.

314. Ὅ.π.

315. Εἶναι πολύ σημαντικό νά ἀναφέρουμε ὅτι ὁ Γρηγόριος Νύσσης θεωρεῖ ὅτι διά τῆς πτώσεως διεσπάσθη ἡ ἑνότητα τῆς λογικῆς ἑκατοντάδος, θεωρώντας κατά συνέπεια τόν ἄνθρωπο στενά συνδεδεμένο μέ τίς οὐράνιες δυνάμεις καί τήν ἐπανένωσή του μέ αὐτές, ἀποκατάσταση τῆς δημιουργίας στήν προπτωτική κατάσταση. Ἡ ἀγγελική ὁμοτιμία τοῦ ἀνθρώπου μαρτυρεῖται πολλές φορές ἀπό τούς Πατέρες, γι' αὐτό καί ἡ λύτρωσή του σημαίνει ἐπανένωση μέ τίς ἀγγελικές δυνάμεις, ἰσοτιμία στόν τρόπο ὑπάρξεως καί ἀποδέσμευση ἀπό τά ὑλικά πάθη. Ἀναφερόμενος λοιπόν στήν παραβολή τοῦ ἀπολωλότος προβάτου ἑρμηνεύει τόν συμβολισμό ὡς ἑξῆς: *«Τίς γάρ οὐκ οἶδε τό θεῖον μυστήριον, ὅτι ὁ ἀρχηγός τῆς σωτηρίας ἡμῶν τό πεπλανημένον πρόβατον μέτεισιν; Ἡμεῖς δέ οἱ ἄνθρωποί ἐσμεν ἐκεῖνο τό πρόβατον, οἱ τῆς λογικῆς ἑκατοντάδος ἀποβουκοληθέντες διά τῆς ἁμαρτίας. Καί λαμβάνει ἐπί τῶν ἰδίων ὤμων ὅλον τό πρόβατον· οὐδέ γάρ ἐν μέρει ἦν τοῦ προβάτου ἡ πλάνη, ἀλλ' ἐπειδή ὅλον ἀπεφοίτησε, καί ὅλον ἐπανάγεται… Τοῦτο δέ ἐν τοῖς ὤμοις τοῦ ποιμένος, τοὐτέστιν ἐν τῇ θεότητι τοῦ Κυρίου γενόμενον, ἕν πρός ἐκεῖνον διά τῆς Ἀναλήψεως γίνεται, διά τοῦτο θέλων ἐπιζητῆσαι, καί σῶσαι τό ἀπολωλός»* (*Ἀντιρρητικός πρός Ἀπολλινάριον,* P.G. 45, 1153a,b). Ὅταν τό πρόβατο τό συμβολίζον τήν ἀνθρωπότητα ξαναβρίσκεται ἀπό τόν καλό ποιμένα, οἱ χοροί τῶν ἀγγέλων ὑμνοῦν εὐφρόσυνα· *«Παρά τούτων* (ἐν. τῶν λειτουργικῶν πνευμάτων) *οὗν εὑρέθη, φησίν ἡ ψυχή, ὡς εὑρέθη ποτέ παρά τοῦ καλοῦ ποιμένος τό πρόβατον, ἐφ' οὗ πᾶσαι τῶν ἀγγέλων οἱ χορεῖαι πρός εὐφροσύνην συνεκινήθησαν, κατά τήν τοῦ Κυρίου φωνή»* (*Ὁμιλία εἰς τό Ἆσμα*

Σύμφωνα μέ τόν λόγο τοῦ Μ. Βασιλείου, στούς ἁγίους ἀγγέλους

Ἀσμάτων, P.G. 44, 1033a). Σέ ἄλλο χωρίο του ὁ Γρηγόριος Νύσσης παρουσιάζει τούς ἀγγέλους νά ἀνακουφίζονται ἀπό τήν ἐπιστροφή τοῦ ἑκατοστοῦ προβάτου καί τήν ἀποκατάσταση τῆς ἄνω ἑκατοντάδος, ἀφοῦ ὅλες οἱ πνευματικές δυνάμεις συμπάσχουν γιά τήν πτώση τῆς ἀνθρωπότητας· *«οὕτως καί τόν ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ πρωτοτόκου γενόμενον προσκυνεῖ ἁπάντων ἀγγέλων τό πλήρωμα, τῇ ἀνακλήσει τῶν ἀνθρώπων ἐπευφραινόμενον, ἵν διά τοῦ γενέσθαι ἡμῶν πρωτότοκος, πάλιν εἰς τήν ἐξ ἀρχῆς χάριν ἀνεκαλέσατο. Ἐπειδή γάρ χαρά γίνεται τοῖς ἀγγέλοις ἐπί τοῖς ἀνασωζομένοις ἐξ ἁμαρτίας· διότι μέχρι τοῦ νῦν συστενάζει ἡ κτίσις ἐκείνη καί συνωδίνει τῇ καθ' ἡμᾶς ματαιότητι, ζημίαν οἰκείαν κρίνουσα τήν ἡμετέραν ἀπώλειαν, ὅταν ἡ ἀποκάλυψις γένηται τῶν υἱῶν τοῦ Θεοῦ, ἵν ὑπέρ ἡμῶν ἀεί καραδοκοῦσι καί ἀπεκδέχονται, καί ὅταν ἀποσωθεῖ τῇ ἄνω ἑκατοντάδι τό πρόβατον· ἡμεῖς δέ πάντες ἐσμέν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις τοῦτο τό πρόβατον ὅ διά τοῦ γενέσθαι πρωτότοκος, ὁ ἀγαθός ποιμήν ἀνεσώσατο»* (*Κατά Εὐνομίου Δ΄,* P.G. 45, 636a,b). Ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἐμμένει στή σπουδαιότητα τῆς ἀποκατάστασης τῆς λογικῆς ἑκατοντάδος καί τῆς ἑνότητας πού ἐπικρατοῦσε σέ αὐτήν πρό τῆς πτώσεως τοῦ ἀνθρώπου, μία ἀποκατάσταση πού λαμβάνει κοσμογονικές διαστάσεις κατά τήν Ἀνάληψη τοῦ Κυρίου· *«Ἐπειδή δέ ἀπεβουκολήθη τῆς ὀρείου διαγωγῆς τό ἕν πρόβατον, ἡ ἡμετέρα φύσις, διά κακίας πρός τόν ἀλμῶντα τοῦτον καί αὐχμηρόν τόπον κατασπασθεῖσα, οὐκέτι ὁ αὐτός ἀριθμός ἐπί τοῦ ποιμνίου τῶν ἀπλανῶν μνημονεύεται, ἀλλ' ἐνενήκοντα καί ἐννέα κατονομάζονται· τό γάρ μάταιον ἔξω τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὑφεστώτων γίνεται, διότι ὑστέρημα οὐ δυνήσεται τοῦ ἀριθμηθῆναι. Ἦλθεν οὖν ζητῆσαι καί σῶσαι τό ἀπολωλός, καί ἐπί τῶν ὤμων ἀναλαβών ἀποκαταστῆσαι τοῖς οὖσι τό τῇ ματαιότητι τῶν ἀνύπαρκτων ἐναπολλυμένον, ἵνα πάλι ἄρτιος γένηται ὁ τῆς κτίσεως τοῦ Θεοῦ ἀριθμός, ἀποσωθέντος τοῦ ἀπολωλότος τοῖς μή ἀπολλυμένοις»* (*Ἐξήγησις εἰς τόν Ἐκκλησιαστήν,* P.G. 44, 641b,c). Ἀλλοῦ πάλι θεωρεῖ ὅτι ἡ αἰτία τῆς πτώσεως τῆς ἀνθρωπότητας ἀπό τή λογική ἑκατοντάδα ὑπῆρξε ἡ ἐπιθυμία νά ἐξομοιωθοῦμε μέ τόν Θεό καί ἡ κακία· *«Ἐπειδή τοίνυν τό κεφάλαιον τῆς συμφορᾶς ἡμῶν τοῦτο ἦν, τό ἐξοικειωθῆναι τοῦ ἀγαθοῦ Πατρός τό ἀνθρώπινον, καί τῆς θείας ἐπόψεώς τε καί κηδεμονίας ἔξω γενέσθαι· διά τοῦτο ὁ πᾶσαν τήν κτίσιν τήν λογικήν ποιμαίνων, καταλιπών ἐν τοῖς ὑψηλοῖς τήν ἁπλανῆ τε καί ὑπερκόσμιον ποίμνην, τό πεπλανημένον πρόβατον, τήν ἡμετέραν λέγω φύσιν, ὑπό φιλανθρωπίας μετέρχεται. Πολλοστόν γάρ ἐστι καί ἐλάχιστον μέρος, εἰ πρός τό πᾶν κρίνοιτο, ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, ἡ μόνη κατά τό τῆς παραβολῆς αἴνιγμα τῆς λογικῆς ἑκατοντάδος διά τῆς κακίας ἀποφοιτήσασα»* (*Κατά Εὐνομίου ΙΒ΄,* P.G. 45, 889a,b). Τό ἴδιο θέμα ἀναλύει καί ὁ Γρηγόριος Θεολόγος χρησιμοποιώντας τήν παραβολή τοῦ ἀπολωλότος προβάτου καί τῆς χαμένης δραχμῆς ἀπό κοινοῦ λέγοντας· *«Ὅτι ἐπί τό πλανώμενον ἦλθεν ὁ ποιμήν ὁ καλός, ὁ τιθείς τήν ψυχήν ὑπέρ τῶν προβάτων, ἐπί τά ὄρη καί τούς βουνούς, ἐφ' ὧν ἐθυσίαζες, καί πλανώμενον εὗρε· καί εὑρών ἐπί τῶν ὤμων ἀνέλαβεν, ἐφ' ὧν καί τό ξύλον· καί λαβών ἐπανήγαγεν ἐπί τήν ἄνω ζωήν· καί ἀναγαγών, τοῖς μένουσι συνηρίθμησεν; Ὅτι λύχνον ἧψε τήν ἑαυτοῦ σάρκα, καί τήν οἰκίαν ἐσάρωσε, τῆς ἁμαρτίας τόν κόσμον ἀποκαθαίρων, καί τήν δραχμήν ἐζήτησε, τήν βασιλικήν εἰκόνα συγκεχωσμένην τοῖς πάθεσι, καί συγκαλεῖ τάς*

ἔχει ἀνατεθεῖ ἀπό τόν Θεό ἡ διαποίμανση τῶν πιστῶν τῆς Ἐκκλησίας. Γράφει: *«Ἐποίμαινε γάρ ὁ θάνατος ἀπό Ἀδάμ μέχρι τῆς κατά Μωϋσέα πολιτείας, ἕως οὗ ἦλθεν ὁ ἀληθινός ποιμήν, ὁ θείς τήν ἑαυτοῦ ψυχήν ὑπέρ τῶν προβάτων, καί οὕτως ἑαυτῷ συναναστήσας καί ἐξαγαγών ἐκ τῆς φυλακῆς τοῦ ᾅδου εἰς τήν τῆς ἀναστάσεως πρωΐαν, παρέδωκε τοῖς εὐθέσι, τοὐτέστιν, τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ ἀγγέλοις, εἰς τό ποιμαίνειν αὐτούς»*[316].

Τούς ἁγίους μάρτυρες, αὐτούς πού ἀποτελοῦν τή δόξα τῆς Ἐκκλησίας, ἐνισχύουν οἱ ἄγγελοι στήν ἄθλησή τους καί γι' αὐτό σκιρτοῦν γιά τή σταθερότητα τῆς πίστης τους, παρά τούς ποικίλους πειρασμούς τῶν δαιμόνων. Γράφει ὁ ἱερός Χρυσόστομος: *«Χθές μαρτύρων ἡμέρα, ἀλλά καί σήμερον μαρτύρων ἡμέρα· εἴθε καί ἀεί μαρτύρων ἡμέραν ἐπιτελοῦμεν. Εἰ γάρ οἱ περί τά θέατρα μεμηνότες καί πρός τήν τῶν ἵππων ἅμιλλαν κεχηνότες, οὐδέποτε λαμβάνουσι κόρον τῶν ἀτόπων θεαμάτων ἐκείνων, πολλῷ μᾶλλον ἡμᾶς ἀκορέστως ἔχειν δεῖ πρός τάς ἑορτάς τῶν ἁγίων. Ἐκεῖ πομπή διαβολική, ἐνταῦθα χριστιανική. Ἐκεῖ δαίμονες σκιρτῶσιν, ἐνταῦθα ἄγγελοι χορεύουσιν. Ἐκεῖ ψυχῶν ἀπώλεια, ἐνταῦθα σωτηρία τῶν συλλεγομένων ἁπάντων»*[317].

Κοινή παράδοση ἀποτελεῖ ἡ διδασκαλία ὅτι οἱ ἄγγελοι φροντίζουν καί ὑπηρετοῦν τήν ἐκκλησία, παριστάμενοι στά τελούμενα μυστήρια. Κάτι τέτοιο ἄλλωστε προϋποθέτει καί ὁ χαρακτηρισμός πού ἀποδίδει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στούς ἀγγέλους ἀποκαλώντας τους *«λειτουργικά πνεύματα»* (Ἑβρ. 1, 14). Ἡ λειτουργία τῆς ἐκκλησίας παρουσιά-

φίλας αὐτῷ δυνάμεις ἐπί τῇ τῆς δραχμῆς εὑρέσει, καί κοινωνούς ποιεῖται τῆς εὐφροσύνης, ἄς καί τῆς οἰκονομίας μύστιδας πεποίητο;» (*Λόγος ΛΗ΄,* P.G. 36, 328a,b). Μία ἄλλη βιβλική εἰκόνα πού χρησιμοποιεῖ ὁ Γρηγόριος Νύσσης, προκειμένου νά περιγράψει τήν εὐφροσύνη τῶν ἀγγέλων γιά τήν ἐπιστροφή τῆς ἀνθρώπινης φύσεως στούς οὐρανούς διά τῆς Ἀναλήψεως. Εἶναι αὐτή, ὅπου οἱ κόρες τῆς Ἱερουσαλήμ ὑποδέχονται τόν νικητή Δαβίδ μέ χοροστασίες πού παραλληλίζονται μέ ἐκεῖνες τῶν οὐράνιων δυνάμεων κατά τήν Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ στούς οὐρανούς, διότι ἀποκαθιστοῦν τή διασπασμένη ἑνότητα τῆς λογικῆς ἑκατοντάδος (*Εἰς τήν ἐπιγραφήν τῶν Ψαλμῶν,* P.G. 44, 508b). Γιά τόν ἴδιο σκοπό χρησιμοποιεῖται καί ὁ παραλληλισμός τῶν ἀγγέλων μέ τούς φίλους τοῦ Νυμφίου στό Ἆσμα Ἀσμάτων (*Ἑρμηνεία εἰς τό Ἆσμα Ἀσμάτων,* P.G. 44, 996a), συμβολισμός πού κατά τόν J. Daniélou προέρχεται ἀπό τήν ἰουδαϊκή παράδοση (Βλ. J. Daniélou, *Les anges et leur mission,* Paris 1990, σ. 80).

316. Μ. Βασίλειος, *Εἰς ΜΗ΄ Ψαλμόν,* P.G. 29, 452c,d.

317. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς Μάρτυρας,* P.G. 50, 645.

ζεται ὡς συμμετοχή στή λειτουργία πού τελεῖται ἀπό τούς ἀγγέλους στήν Οὐράνια Ἱερουσαλήμ. Τή σχέση τῆς οὐράνιας καί τῆς ἐπίγειας λειτουργίας καθορίζει ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ὡς ἑξῆς: *«Ἀλλά προσεληλύθατε Σιών ὄρει καί πόλει Θεοῦ ζῶντος, Ἱερουσαλήμ ἐπουρανίῳ, καί μυριάσιν ἀγγέλων, πανηγύρει καί ἐκκλησίᾳ πρωτοτόκων ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς καί κριτῇ Θεῷ πάντων καί πνεύμασι δικαίων τετελειωμένων καί διαθήκης νέας μεσίτῃ Ἰησοῦ καί αἵματι ραντισμοῦ κρεῖττον λαλοῦντι παρά τόν Ἄβελ»* (Ἑβρ. 12, 22-24).

Ἡ παρουσία τῶν ἀγγέλων στά τελούμενα μυστήρια ἀναφέρεται ἀπό πολλούς Πατέρες[318]. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος ὑποστηρίζει ὅτι οἱ ἄγγελοι παρίστανται κατά τή διάρκεια τοῦ βαπτίσματος, ἀφοῦ· *«τοῦτο δοξάζουσιν οἱ ἄγγελοι διά τό συγγενές τῆς λαμπρότητος· τοῦτο εἰκών τῆς ἐκεῖθεν μακαριότητος»*[319]. Ὁ Μ. Βασίλειος ἀναφέρει ὅτι διά τοῦ βαπτίσματος ὁ ἄνθρωπος ἀπελευθερώνεται ἀπό τά δεσμά τῆς ἁμαρτίας καί καθίσταται πολίτης ἴσος τῶν ἀγγέλων· *«ἐπειδή δέ δοῦλον ὄντα σε, οὐκ ἀνθρώπων, ἀλλά τῆς ἁμαρτίας, καλεῖ πρός ἐλευθερίαν ὁ κῆρυξ, ἵνα λύσει μέν σε τῆς αἰχμαλωσίας, ἰσοπολίτην δέ τοῖς ἀγγέλοις ποιήσει»*[320]. Παρόμοια καί ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος διδάσκει ὅτι διά τοῦ σωτηριώδους βαπτίσματος γινόμαστε μέλη τῆς οὐράνιας Ἱερουσαλήμ, ὅπου ἡ ἀστασίαστος καί εἰρηνική διατριβή βασιλεύει τῶν οὐράνιων δυνάμεων· *«οὕτω καί ὁ Σωτήρ ἡμῶν ἐκ τῆς ἐρήμου τῆς ἀγνωσίας καί τῆς εἰδωλολατρείας διά τοῦ ἁγίου καί σωτηριώδους βαπτίσματος εἰς τήν ἄνω Ἱερουσαλήμ ἡμᾶς μετεποίησεν, εἰς τήν μητέρα τῶν πρωτοτόκων, ἐν ᾗ τῆς ἀληθινῆς καταπαύσεως ηὐτρεπίσθησαν αἱ μοναί, ἔνθα ἡ ἀστασίαστος καί ἡ εἰρηνική διατριβή»*[321].

---

318. Κύριλλος Ἱεροσολύμων, P.G. 33, 357a-360a. Δίδυμος Ἀλεξανδρείας, *Περί ἁγίας Τριάδος,* βιβλ. 2, P.G. 39, 672b.

319. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Λόγος Μ΄,* P.G. 36, 364a.

320. Μ. Βασίλειος, *Προτρεπτικός εἰς τό Βάπτισμα,* 3, P.G. 31, 429b.

321. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἔπαινος*, P.G. 56, 104. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος παίρνοντας ἀφορμή ἀπό τόν ἑορτασμό τῶν Θεοφανείων λέει: *«Μετά ποιμένων δόξασον, μετά ἀγγέλων ὕμνησον, μετά ἀρχαγγέλων χόρευσον. Ἔστω κοινή πανήγυρις οὐρανίων καί ἐπιγείων δυνάμεων. Πείθομαι γάρ κἀκείνας συναγάλλεσθαι καί συμπανηγυρίζειν σήμερον· εἴπερ εἰσί φιλάνθρωποι καί φιλόθεοι, ὥσπερ ἄς Δαυΐδ εἰσάγει μετά τό πάθος συνανιούσας Χριστῷ, καί προσυπαντώσας, καί διακελευόμενας ἀλλήλαις τήν τῶν πυλῶν ἔπαρσιν»* (*Λόγος ΛΗ΄,* P.G. 36, 332a,b). Ἡ τελευταία φράση ἀναφέρεται στούς Ψαλμούς (Ψαλμός 23, 7), ὅπου οἱ ἄγγελοι πού συνοδεύουν τόν Χριστό κατά τήν Ἀνάληψή Του καλοῦν τούς φύλακες τῶν

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ἀναφερόμενος στήν ἑνότητα τῆς οὐράνιας καί τῆς ἐπίγειας λειτουργίας καί τόν συνεορτασμό ὅλων τῶν οὐράνιων δυνάμεων μετά τό ἐπίγειο πλήρωμα, λέει: *«Σήμερον ἐν γῇ χαρά, σήμερον ἐν οὐρανῷ χαρά· εἰ γάρ ἑνός ἁμαρτωλοῦ ἐπιστραφέντος, χαρά ἐπί γῆς καί οὐρανοῦ, πολλῷ μᾶλλον τῆς οἰκουμένης ἁπάσης ἐξαρπασθείσης τῶν χειρῶν τοῦ διαβόλου χαρά ἔσται ἐν οὐρανῷ. Νῦν σκιρτῶσιν ἄγγελοι, νῦν τά Χερουβίμ καί τά Σεραφίμ μεθ' ἡμῶν ἑορτάζει τήν παροῦσαν ἑορτήν»*[322]. Καί ἀλλοῦ πάλιν· *«Ἄνω στρατιαί δοξολογοῦσιν ἀγγέλων· Κάτω ἐν ἐκκλησίαις χοροστατοῦντες ἄνθρωποι τήν αὐτήν ἐκείνοις ἐκμιμοῦνται δοξολογίαν. Ἄνω τά Σεραφίμ τόν τρισάγιον ὕμνον ἀναβοᾷ· Κάτω τόν αὐτόν ἡ τῶν ἀνθρώπων ἀναπέμπει πληθύς· κοινή τῶν ἐπουρανίων καί τῶν ἐπιγείων ἡ πανήγυρις· Μία εὐχαριστία ἐν ἀγαλλίαμα, μία εὐφρόσυνος χοροστασία»*[323].

Ὁ Μ. Βασίλειος, βέβαιος γιά τήν πραγματική παρουσία τῶν ἀγγέλων στήν ἐκκλησία κατά τή διάρκεια τῆς τελέσεως τῶν μυστηρίων, ἐλέγχει ἐκείνους πού εἰσέρχονται στήν ἐκκλησία καί ματαιολογοῦν, ἀντί νά δοξάζουν τόν Κύριο, ἀναφέροντας ὅτι οἱ ἄγγελοι παρίστανται στή λειτουργία καί καταγράφουν τά λόγια τῶν εἰσερχομένων, ἐνῶ παρών εἶναι καί ὁ Κύριος πού ἐξετάζει τίς διαθέσεις τους[324]. Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος δέν περιορίζεται στήν ἑνότητα τῆς οὐράνιας καί τῆς ἐπίγειας λειτουργίας, ἀλλά ἐμμένει καί στήν παρουσία τῶν ἀγγέλων κατά τήν τέλεση τῆς θείας Εὐχαριστίας· *«Τότε καί ἄγγελοι παρεστήκασι τῷ Ἱερεῖ, καί τῶν οὐρανίων δυνάμεων ἅπαν τάγμα βοᾷ, καί ὁ περί τό θυσιαστήριον πληροῦται τόπος εἰς τιμήν τοῦ κειμένου»*[325].

Εἶναι πολύ χαρακτηριστικό ὅτι τή βεβαιότητά του περί τῆς πα-

οὐράνιων πυλῶν νά ὑψώσουν τίς πύλες, γιά νά μπορέσει νά περάσει ὁ Βασιλιάς τῆς δόξας. Βλέπουμε λοιπόν ὅτι οἱ ἄγγελοι, ὅπως συμμετεῖχαν στά μυστήρια τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Χριστοῦ, συνεχίζουν νά παρίστανται καί στήν ἀνάμνηση τούτων τῶν μυστηρίων, στή λειτουργική ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἴδιος Πατέρας, τονίζοντας σέ ἄλλο ἔργο του τή συμμετοχή τῆς ἀγγελικῆς χοροστασίας στήν ἐπίγεια λειτουργία προτρέπει τούς πιστούς· *«θύσωμεν τῷ Θεῷ θυσίαν αἰνέσεως ἐπί τῷ ἄνω θυσιαστηρίῳ μετά τῆς ἄνω χοροστασίας»* (*Λόγος ΜΕ΄*, P.G. 36, 656b).

322. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Τῆς τῶν νεκρῶν ἀναστάσεως*, P.G. 50, 436.

323. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἔπαινος*, P.G. 56, 97.

324. Μ. Βασίλειος, *Εἰς Ψαλμόν* 28, 7, P.G. 29, 301c.

325. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περί ἱερωσύνης, Λόγος ΞΒ΄*, P.G. 48, 681.

ρουσίας τῶν ἀγγέλων στή συνέχεια τοῦ κειμένου τήν ἀποδίδει καί σέ δύο μαρτυρίες εὐλαβῶν ἱερέων, στούς ὁποίους ἔγιναν ἀντιληπτοί ἄγγελοι διά ὁράματος στό θυσιαστήριο. Οἱ ἀγγελοφάνειες αὐτές διαφέρουν, γιατί, ἐνῶ στήν πρώτη ἀναφέρεται ἡ εἰκόνα πλήθους ἀγγέλων κυκλούντων τό θυσιαστήριο μέ ὑπέρλαμπρες στολές, ὁμοιάζοντες μέ στρατιωτική φρουρά βασιλιᾶ, στή δεύτερη ἀγγελοφάνεια οἱ ἄγγελοι ὄχι μόνο παρουσιάζονται μπροστά στόν πιστό ἱερέα, ἀλλά ἐκμυστηρεύονται σέ αὐτόν ὅτι οἱ πιστοί πού συμμετέχουν μέ καθαρή συνείδηση στά μυστήρια τῆς ἐκκλησίας, ὅταν ἀπέρχονται ἀπό τή ζωή, συνοδεύεται ἡ ψυχή τους ἕνεκα τῆς εὐλάβειάς τους ἀπό χορό ἀγγέλων[326]. Σέ ἄλλο του κείμενο ἀναφέρεται ἐκ νέου στήν παρουσία τῶν ἀγγέλων γύρω ἀπό τήν Ἁγία Τράπεζα· *«Σκόπει σέ παρακαλῶ, Τράπεζα παρέστι βασιλική, ἄγγελοι διακονούμενοι τῇ τραπέζῃ, αὐτός παρέστιν ὁ Βασιλεύς, καί ἐσύ ἔστηκας χασμώμενος»*[327]; Ὁ θεῖος Χρυσόστομος παράλληλα μέ τήν παρουσία τῶν ἀγγέλων ἀναφέρεται καί στήν παρουσία τῶν μαρτύρων κατά τή διάρκεια τῆς λειτουργίας· *«Καί γάρ καί ἄγγελοι πάρεισιν, ἀγγέλων καί μαρτύρων ἡ σύνοδος γέγονε σήμερον. Καί εἰ βούλει ἰδεῖν μάρτυρας καί ἀγγέλους, ἄνοιξον τῆς πίστεως τούς ὀφθαλμούς, καί ὄψει τό θέατρον ἐκεῖνο· εἰ γάρ πώς ἀήρ ἀγγέλων ἐμπέπλησται, πολλῷ μᾶλλον ἡ ἐκκλησία»*[328].

Πέρα ἀπό τήν ἐπιστασία τῶν ἀγγέλων στίς κατά τόπους ἐκκλησίες, στήν Ἁγία Γραφή διδάσκεται μέ σαφήνεια, ὅπως εἴδαμε προηγουμένως, ἡ ἐπιστασία τῶν ἀγγέλων σέ κάθε πιστό προσωπικά (Ψαλμ. 33, 8. Γέν. 49, 16. Πράξ. 12, 15). Ὁ Μ. Βασίλειος διδάσκει ὅτι ὁ ἄνθρωπος μετά τήν πτώση δέν περιφρονήθηκε ἐντελῶς ἀπό τόν Θεό, ἀλλά τοῦ παραχωρήθηκε ὁ νόμος, ἐνῶ τάχθηκαν ἄγγελοι γιά νά τόν φυλάσσουν καί νά τόν φροντίζουν: *«ἀλλά τά μέν πρῶτα νόμον ἔδωκεν εἰς βοήθειαν, ἀγγέλους ἐπέστησεν εἰς φυλακήν καί ἐπιμέλειαν, προφήτας ἀπέστειλεν εἰς ἔλεγχον κακίας καί διδασκαλίαν ἀρετῆς»*[329]. Τό κοσμικό ἔργο λοιπόν τῶν ἀγγέλων δέν περιορίστηκε στήν προστασία τῶν ἐθνῶν καί τῶν ἐκκλησιῶν, ἀλλά καί τῶν

326. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περί ἱερωσύνης, Λόγος ΞΒ΄,* P.G. 48, 681.

327. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἑρμηνεία εἰς τήν πρός Ἐφεσίους, Ὁμιλία Ε΄,* P.G. 62, 29. Πρβλ. Ἰω. Χρυσόστομος, *Ἔπαινος*, P.G. 56, 99.

328. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν Ἀνάληψιν,* P.G. 50, 443.

329. Μ. Βασίλειος, *Ὅροι κατά πλάτος*, 2, 3, P.G. 31, 913c.

ἀνθρώπων ἀτομικά, μόνο πού ὁ φύλακας ἄγγελος θεωρεῖται κατώτερος ἀπό τούς ἀγγέλους τῶν ἐθνῶν κατά τόν Μ. Βασίλειο, ὅπως εἴδαμε καί προηγουμένως.

Οἱ φύλακες ἄγγελοι κατά τόν Ἰωάννη Χρυσόστομο ἀντικατέστησαν τούς ἀγγέλους τῶν ἐθνῶν μετά τό σωτήριο ἔργο τοῦ Χριστοῦ, καί περιορίστηκαν μόνο στούς πιστούς τῆς ἐκκλησίας· *«Τό πρῶτον κατά ἀριθμόν ἐθνῶν ἦσαν οἱ ἄγγελοι· νῦν δέ οὐκ κατά ἀριθμόν ἐθνῶν, ἀλλ' κατά ἀριθμόν πιστῶν»*[330]. Ὁ φύλακας ἄγγελος προστατεύει πέρα ἀπό τούς πιστούς κατά ἰδιαίτερο τρόπο τούς «εὐδόκιμους» ἄνδρες, καθώς, ἀναφέρει στή συνέχεια ὁ θεῖος Πατέρας, ἑρμηνεύοντας τήν πρός Κολοσσαεῖς ἐπιστολή τοῦ Παύλου: *«Ἕκαστος γάρ πιστός ἄγγελον ἔχει, ἐπεί καί ἐξ ἀρχῆς ἕκαστος ἀνήρ τῶν εὐδοκίμων ἄγγελον εἶχε»*[331]. Κατά τόν Μ. Βασίλειο οἱ φύλακες ἄγγελοι ἔχουν διπλό ρόλο, διότι κάθε ἄνθρωπος ἔχει ἄγγελο: *«οἷον παιδαγωγόν τινά καί νομέα τήν ζωήν διευθύνοντα»*[332]. Καί ἀλλοῦ: *«Καί ὁ ἀπόστολος τοίνυν ὥσπερ παιδαγωγούς τινάς ἤ παιδονόμους ἐπιτεταγμένους τοῖς ἀνθρώποις τούς ἀγγέλους εἰδώς, εἰς μαρτυρίαν ἐπεκαλέσατο»*[333].

Στήν παιδαγωγική ἰδιότητα τοῦ φύλακα ἀγγέλου ἀναφέρεται καί ἀλλοῦ ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος λέγοντας· *«Εἰ τοίνυν ἀγγέλους ἔχομεν, νήφωμεν καθάπερ παιδαγωγῶν τινῶν ἡμῖν παρόντων»*[334]. Ὁ φύλακας ἄγγελος παρουσιάζεται ὡς φρουρός τοῦ σώματος καί τῆς ζωῆς τοῦ πιστοῦ, προστάτης ἀπό τούς ἐξωτερικούς κινδύνους, διορισμένος ἀπό τόν ἴδιο τόν Κύριο πού εἶναι *«ὁ διαδούς τούς πιστούς πρός φυλακήν καί φρουράν τοῖς ἁγίοις ἀγγέλοις, περί ὧν καί αὐτός λέγει. Οἱ ἄγγελοι ὑμῶν διά παντός βλέπουσι τό πρόσωπον τοῦ Πατρός μου, τοῦ ἐν οὐρανοῖς»*[335].

Ἀλλοῦ πάλι ὁ φύλακας ἄγγελος, ὁ ἀποστελλόμενος, ἀπό τόν Κύριο χαρακτηρίζεται ἀπό τόν Μ. Βασίλειο, ὀχυρό, φρούριο τοῦ πιστοῦ ὄχι μόνο ἀπό τίς εἰσβολές τῶν ἐξωτερικῶν κινδύνων, ἀλλά καί τῶν κινδύνων τῆς ψυχῆς, ὡς παιδαγωγός της: *«Ὥσπερ γάρ οἱ τῶν*

330. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἑρμηνεία εἰς τήν πρός Κολοσσαεῖς, Ὁμιλία Γ΄,* P.G. 62, 322.

331. Ὅ.π.

332. Μ. Βασίλειος, *Κατ' Εὐνομίου,* 3,1, P.G. 29, 656d.

333. Μ. Βασίλειος, *Περί Ἁγίου Πνεύματος,* 13, 30. P.G. 32, 120a.

334. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἑρμηνεία εἰς τήν πρός Κολοσσαεῖς, Ὁμιλία Γ΄,* P.G. 62, 322.

335. Μ. Βασίλειος, *Εἰς τόν Προφήτη Ἡσαΐα,* P.G. 30, 478a.

πόλεων περίβολοι, κύκλῳ πάσαις παρακείμενοι, πάντοθεν τάς τῶν πολεμίων προσβολάς ἀπειργοῦσι· οὕτω καί ὁ ἄγγελος, καί προτειχίζει ἐκ τῶν ἔμπροσθεν, καί ὀπισθοφυλακεῖ, καί οὐδέ τά ἑκατέρωθεν ἐγκαταλείπει»[336]. Ἀλλοῦ πάλι ἑρμηνεύοντας τόν Ἡσαΐα θεωρεῖ ὅτι ὁ ἀμπελῶνας εἶναι οἱ ψυχές τῶν πιστῶν καί φραγμός τοῦ ἀμπελῶνα ὁ Νόμος τοῦ Θεοῦ καί οἱ ἄγγελοι· *«Τάς ἀνθρώπινας ψυχάς δηλονότι λέγει τόν ἀμπελῶνα, αἷς φραγμόν περιέθηκε τήν ἐκ τῶν προσταγμάτων ἀσφάλειαν καί τήν φυλακήν τῶν ἀγγέλων»*[337].

Ἡ ὕπαρξη φύλακα ἀγγέλου φαίνεται ὅτι γιά τόν Μ. Βασίλειο περιορίζεται μόνο στούς πιστούς, ἀφοῦ τονίζει ὅτι *«πάντι πεπιστευκότι εἰς τόν Κύριον ἄγγελος παρεδρεύει»*. Ἐξηγεῖ ὅμως ὅτι ἡ παρουσία τοῦ φύλακα ἀγγέλου δέν εἶναι ἰσόβια καί σίγουρη, ἀφοῦ κάτι τέτοιο ἐπιτυγχάνεται ἐκ μέρους τοῦ πιστοῦ μόνον: *«ἐάν μήποτε αὐτόν ἡμεῖς ἐκ τῶν πονηρῶν ἔργων ἀποδιώξωμεν»*. Ἡ ἁμαρτία ἀπομακρύνει τόν φύλακα ἄγγελο ἀπό τόν πιστό: *«ὡς γάρ τάς μελίσσας καπνός φυγαδεύει καί τάς περιστεράς δυσωδία ἐξελαύνει. Οὕτω καί τόν φύλακα τῆς ζωῆς ἡμῶν ἄγγελον ἡ πολύδακρυς καί δυσώδης ἀφίστησιν ἁμαρτία. Ἐάν ἔχεις ἐν τῇ ψυχῇ ἄξια φυλακῆς ἀγγελικῆς ἔργα, καί νοῦς πλούσιος ἐν τοῖς τῆς ἀληθείας θεωρήμασιν ἐνοικῇ σοι διά τόν πλοῦτον τῶν τιμίων ἔργων τῆς ἀρετῆς, ἀναγκαίως φρουρούς σοι καί φύλακας παρακαθίστησιν ὁ Θεός, καί περιτειχίζειν σε φυλακή ἀγγέλων»*[338]. Κατά τόν Μ. Βασίλειο οἱ φύλακες ἄγγελοι παραμένουν μέ μεγαλύτερη φιλοπονία σέ ἐκείνους πού ἔχουν ἀποκαθαρθεῖ μέ τή νηστεία, ἐνῶ παράλληλα αὐτοί εἶναι ἐκεῖνοι πού καταγράφουν τούς νηστεύοντες ἑκάστης ἐκκλησίας· *«καί οἱ φύλακες ἄγγελοι φιλοπονώτερον παραμένουσι τοῖς διά τῆς νηστείας τήν ψυχήν κεκαθαρμένοις»*[339].

Παρόμοια καί ὁ Γρηγόριος Νύσσης θεωρεῖ ὅτι ὁ ἄνθρωπος μετά ἀπό τήν πτώση του δέν ἐγκαταλείφθηκε παντελῶς ἀπό τόν Θεό, ἀλλά τοῦ ἀποστάλθηκε φύλακας ἄγγελος στό πλευρό του· *«πεσούσης ἡμῶν εἰς ἁμαρτίαν τῆς φύσεως, μή παριδεῖν τόν Θεόν τήν πτῶσιν ἡμῶν ἀπρονόητον· ἀλλ' ἄγγελον τινά τῶν τήν ἀσώματον εἰληχότων φύσιν, παρακαθιστᾶν εἰς συμμαχίαν τῇ ἑκάστου ζωῇ».*

336. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς τόν Ψαλμόν ΛΓ΄*, 5, P.G. 29, 364c.
337. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς τήν Ἑξαήμερον,* 5,6, P.G. 29, 108c.
338. Μ. Βασίλειος, *Εἰς τόν Ψαλμόν ΛΓ΄,* 5, P.G. 29, 364a,b.
339. Μ. Βασίλειος, *Περί νηστείας Β΄,* 2, P.G. 31, 185c.

Συνεχίζοντας ὅμως ἀναφέρει ὅτι παράλληλα μέ τήν παρουσία τοῦ φύλακα ἀγγέλου ὑπάρχει καί ἕνας δαίμονας πού τόν ἀντιμάχεται καί προσπαθεῖ νά κερδίσει τόν πιστό μέ τό μέρος του· *«ἐκ δέ τοῦ ἐναντίου, τόν φθορέα τῆς φύσεως ἀντιμηχανάσθαι τό ἴσον διά πονηροῦ καί κακοποιοῦ δαίμονος, τῇ τοῦ ἀνθρώπου ζωῇ λυμαινόμενον. Ἐν μέσῳ δέ ὄντα τῶν δύο τόν ἄνθρωπον, τόν ἑκατέρου τῶν παρεπομένων σκοπόν ὑπεναντίως πρός τόν ἕτερον ἔχοντα, δι' αὐτοῦ ποιεῖν κατά τοῦ ἄλλου ἐπικρατέστερον»*[340].

Ὁ Γρηγόριος σέ αὐτό τό σημεῖο ἀκολουθεῖ τήν ἄποψη πού ὑποστήριζε ὁ Ὠριγένης, κατά τήν ὁποία ὁ ἄνθρωπος συνοδεύεται ἀπό δύο ἀγγέλους, τόν ἀγαθό καί τόν πονηρό. Οἱ ἀγαθές σκέψεις καί πράξεις προέρχονται ἀπό τόν ἀγαθό ἄγγελο, ἐνῶ οἱ ἁμαρτίες προέρχονται ἀπό τήν ἐπίδραση τοῦ δαίμονα[341]. Τήν ἄποψη αὐτή φαίνεται νά ἔχει ὑπόψη του καί ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ ὁποῖος κάνει λόγο γιά τήν ὕπαρξη δύο δρόμων ἀντίθετων γιά τή ζωή κάθε πιστοῦ. Οἱ δύο ὁδηγοί προσπαθοῦν νά ἀποσπάσουν τόν πιστό στόν δρόμο πού ἀκολουθοῦν οἱ ἴδιοι. Ὁ κατηφορικός δρόμος πού ὁδηγεῖ στήν ἀπώλεια ἔχει γιά ὁδηγό πονηρό δαίμονα, ἐνῶ ὁ ἀνηφορικός δρόμος ἔχει γιά ὁδηγό ἀγαθό ἄγγελο· *«Νῦν ὥσπερ ἐπί τρυτάνης ἑστάναι νόμιζέ σου τήν ψυχήν, ἔνθεν ὑπ' ἀγγέλων κἀκεῖθεν ὑπό δαιμόνων διελκομένην. Τίσιν ἄρα δώσεις τήν ροπήν τῆς καρδίας; Τί παρά σοί νικήσει; ἡδονή σαρκός ἤ ἁγιασμός ψυχῆς»*[342];

Αὐτήν τήν ἄποψη ἔχει καί ὁ θεῖος Χρυσόστομος, γι' αὐτό καί τό ἔργο τοῦ φύλακα ἀγγέλου εἶναι παιδαγωγικό, ἀφοῦ ὑπάρχει καί ὁ δαίμονας δίπλα μας, γι' αὐτό καί τόν ἀποκαλεῖ φύλακα εἰρήνης· *«Παρέστι γάρ καί δαίμων. Διά τοῦτο εὐχόμεθα, καί λέγομεν αἰτοῦντες τόν ἄγγελον τῆς εἰρήνης, καί ἁπανταχοῦ εἰρήνην αἰτοῦμεν»*[343].

Ἡ ταύτιση τοῦ φύλακα ἀγγέλου μέ τόν ἄγγελο τῆς εἰρήνης υἱοθετεῖται καί ἀπό τούς Καππαδόκες Πατέρες. Ἡ ἔκφραση αὐτή χρησιμοποιεῖται ἀπό τόν Μ. Βασίλειο, γιά νά περιγράψει τόν φύλακα ἄγγελο πού προστατεύει τόν ταξιδιώτη σέ κάποια προσευχή του. Γι' αὐτό λέγει: *«εὐχόμενοι τῷ φιλανθρώπῳ Θεῷ καί αὐτοῖς δοθῆναι εἰρη-*

340. Γρηγόριος Νύσσης, *Θεωρία εἰς τόν τοῦ Μωϋσέως βίον,* P.G. 44, 337d-338a.

341. Ὠριγένης, *Σχόλια στόν Λουκᾶ,* P.G. 17, 348c.

342. Μ. Βασίλειος, *Προτρεπτικός εἰς τό βάπτισμα,* P.G. 31, 432b.

343. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἑρμηνεία εἰς τήν πρός Κολοσσαεῖς, Ὁμιλία Γ΄,* P.G. 62, 322.

νικόν ἄγγελον βοηθόν καί σύμπορον»[344]. Στό ἐν λόγῳ χωρίο ὁ ἄγγελος εἰρήνης ἔχει ἐπιφορτιστεῖ τήν προστασία τοῦ πιστοῦ ταξιδιώτη προστατεύοντάς τον ἀπό ἐξωτερικούς κινδύνους. Ὁ ἴδιος ὅρος χρησιμοποιεῖται καί ἀπό τόν Γρηγόριο Νύσσης, ὁ ὁποῖος ἀντιπαραθέτει τόν ἄγγελο τῆς εἰρήνης μέ τούς δαίμονες· «*αὐτός μέν ἀπῆλθε τήν καλήν καί μακαρίαν πρός Θεόν πορείαν, ἡμῖν δέ τήν μνήμην τοῦ ἀγῶνος διδασκαλίον κατέλιπε, λαούς ἀθροίζων, ἐκκλησίαν παιδεύων, δαίμονας ἀπελαύνων, ἀγγέλους εἰρηνικούς κατάγων*»[345].

Ὁ ρόλος τῶν ἀγγέλων τῆς εἰρήνης δέν περιορίζεται στήν προστασία τῶν πιστῶν ἀπό τούς ἐξωτερικούς κινδύνους, ἀφοῦ πρόκειται βέβαια γιά τούς φύλακες ἀγγέλους, ἀλλά ἐπεκτείνεται καί στήν πνευματική καί τήν ἐσωτερική εἰρήνη τῶν πιστῶν. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης θεωρεῖ κύριο ἔργο τους αὐτό, ἀντιπαραβάλλοντάς το μέ τό ἔργο τῶν δαιμόνων πού προκαλεῖ στούς ἀνθρώπους θυμό, ὀργή καί θλίψη· «*πάλιν ζωήν καί εἰρήνην δι' ἀγγέλων χορηγεῖ τοῖς ἀξίοις ὁ τῶν ἀγγέλων Κύριος· Κακεῖνος θυμόν καί ὀργήν καί θλῖψιν ἀποστέλλει διά τῶν ἀγγέλων τῶν πονηρῶν*»[346].

Παρόμοια εἶναι καί ἡ ἐξήγηση πού δίνει στόν χαρακτηρισμό τῆς εἰρήνης καί ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος, ἀφοῦ τή θεωρεῖ καταστολή τῆς ἐνέργειας τῶν δαιμόνων πού θεωρεῖται βάρβαρη, ἄγρια καί φιλοπόλεμη, ἐχθρική πρός τήν εἰρήνην – ὄχι μόνο σέ προσωπικό ἀλλά καί σέ γενικότερο ἐπίπεδο. Ἔπειτα οἱ ἄγγελοι παρίστανται στή λειτουργία τῆς ἐκκλησίας καί εἰσακούουν τίς προσευχές τῶν πιστῶν· «*Οὕτω δή καί ὁ Θεός, ἐπειδή καί δαίμονες εἰσίν ἐν τῷ ἀέρι τούτῳ βάρβαροι καί ἄγριοι, καί πολέμους ἐγείροντες ἀεί καί τῆς εἰρήνης ἐχθροί, ἀντικατέστησεν αὐτοῖς τά στρατόπεδα τῶν ἀγγέλων, ἵνα φαινόμενοι μόνον αὐτοῖς καταστέλλωσιν, ἵνα τήν εἰρήνην ἡμῖν ἀεί πρυτανεύσωσι. Καί ἵνα μάθῃς ὅτι ἄγγελοι εἰρήνης εἰσίν, ἄκουσον ἐν ταῖς προσευχαῖς ἀεί λεγόντων τῶν διακόνων· Τόν ἄγγελον τῆς εἰρήνης αἰτήσατε. Ὁρᾶς ὅτι ἄγγελοι πάρεισι καί μάρτυρες*»[347].

Γενικά, χαρακτηριστική ἀπόδειξη τῆς ταύτισης τοῦ φύλακα ἀγγελου καί τοῦ ἀγγέλου τῆς εἰρήνης, καθώς καί ἡ προστασία του

344. Μ. Βασίλειος, *Ἐπιστολή Ι, 11,* P.G. 32, 273b. Πρβλ. Μ. Βασίλειος, *Εἰς τόν Προφήτη Ἡσαΐα,* P.G. 30, 576b.

345. Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τόν μάρτυρα Θεόδωρον,* P.G. 46, 745c.

346. Γρηγόριος Νύσσης, *Ἐξήγησις εἰς τό Ἆσμα Ἀσμάτων,* P.G. 44, 1081b.

347. Βλ. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν Ἀνάληψιν,* P.G. 50, 444.

πρός τούς πιστούς, ἀποτελεῖ τό κοινό αἴτημα τῶν φερώνυμων τῶν δύο Πατέρων, τοῦ Μ. Βασιλείου καί τοῦ Ἰωάννη Χρυσοστόμου, θείων λειτουργιῶν, πού ἀναπέμπεται καί σέ ἄλλες Ἱερές Ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας μας: «*Ἄγγελον εἰρήνης, πιστόν ὁδηγόν, φύλακα τῶν ψυχῶν καί τῶν σωμάτων ἡμῶν, παρά τοῦ Κυρίου αἰτησώμεθα*».

Τό ἔργο τῶν ἀγγέλων δέν εἶναι μόνο ἀποτρεπτικό, περιοριζόμενο στήν προστασία τοῦ σώματος ἀπό τούς ἐξωτερικούς κινδύνους καί τῆς ψυχῆς ἀπό τούς πειρασμούς πού τῆς ὑποβάλλουν οἱ δαίμονες, ἀλλά ἐνέχει καί θετικό χαρακτῆρα, αὐτόν τῆς προόδου στήν πνευματική ζωή, τῆς ἐν ἀγαθῷ προκοπῆς τῶν ἀνθρώπων. Ἡ πνευματική ζωή παρουσιάζεται στήν Καινή Διαθήκη ὡς μίμηση τῆς ἀγγελικῆς ζωῆς καί συμμετοχή σέ αὐτόν τόν τρόπο ὕπαρξης. Σκοπός τῆς ἐκκλησίας κατά τόν J. Daniélou εἶναι ἡ ἐπιστροφή τῆς ψυχῆς στήν ἀγγελική κατάσταση, μόνο πού ἀπομένει ἡ ἀνάβαση τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου νά ὁδηγηθεῖ ἀκόμη πιό ψηλά[348]. Καί τοῦτο γιατί τό μυστήριο τῆς λύτρωσης ἀποσκοπεῖ νά ἐξυψώσει τήν ἀνθρώπινη φύση ὑπεράνω τῆς ἀγγελικῆς σφαίρας ὕπαρξης κατά τό πρότυπο τῆς Ἀνάληψης τοῦ Θεανθρώπου. Οἱ ἄγγελοι παρουσιάζονται, λοιπόν, ὡς βοηθοί καί ὑπηρέτες τῆς ψυχῆς στήν πνευματική της ἀνάβαση. Ἄν αὐτό ἰσχύει γενικά γιά ὅλους τούς χριστιανούς, ἰδιαίτερη ἐφαρμογή ἔχει σέ ὅσους ἀκολουθοῦν τόν μοναχικό-ἀσκητικό βίο.

Μέ τόν ἐξαγνισμό καί τόν φωτισμό οἱ ἄγγελοι ὁδηγοῦν τήν ψυχή στίς κορυφές τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης περιγράφει τά στάδια τῆς πνευματικῆς ζωῆς στόν «*Βίο τῆς Ὁσίας Μακρίνας*» καί τόν «*Ἐπιτάφιον λόγον εἰς τόν Μ. Βασίλειον*». Ἀναφερόμενος στήν ὁσία Μακρίνα λέει ὅτι ἡ ἀπαλλαγή της ἀπό τά σαρκικά πάθη ἔκανε τή ζωή της ἀνώτερη ἀπό τήν ἀνθρώπινη, ἀφοῦ, μολονότι συζοῦσε μέ τή σάρκα της, εἶχε ἤδη ἐξομοιωθεῖ μέ τήν ἀγγελική φύση· «*ὅτι σαρκί συζῶντες, καθ' ὁμοιότητα τῶν ἀσωμάτων δυνάμεων, οὐκ ἐβαροῦντο τῷ ἐφολκίῳ τοῦ σώματος· ἀλλ' ἀνωφερής καί μετέωρος ἦν αὐτῶν ἡ ζωή, ταῖς οὐρανίαις συμμετεωροποροῦσα δυνάμεσι*»[349]. Ἀπό αὐτήν τήν ἄποψη ἡ ἀποδέσμευση ἀπό τόν ὑλικό κόσμο σημαίνει τήν ἐπιστροφή τῆς ψυχῆς στόν νοητό κόσμο, στήν ἀγγελική σφαῖρα ὑπάρξεως καί συμμετοχή σέ αὐτόν τόν τρόπο ὑπάρξεως. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο ἡ ἀνθρώπινη φύση ἀποκαθίστα-

348. J. Daniélou, *Les anges et leur mission,* Paris 1990, σ. 126.

349. Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τόν βίον τῆς Ὁσίας Μακρίνας,* P.G. 46, 972a.

ται στήν προπτωτική της φάση, ἀφοῦ οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι μετεῖχαν στούς ἀγγελικούς χορούς: *«τῶν πρώτων ἀνθρώπων, τῶν ἐν ἀγγελικαῖς δυνάμεσι συγχορευόντων»*[350].

Ἀντίστοιχη εἰκόνα πνευματικῆς ἀνύψωσης ἀναφέρεται καί στόν ἐπιτάφιο λόγο τοῦ Γρηγορίου πρός τόν Μ. Βασίλειο, γιά τόν ὁποῖο λέγει ὅτι ὑπερυψούμενος τοῦ κόσμου τῶν αἰσθητῶν, στεκόταν στενοχωρούμενος, διότι δέν ἄντεχε νά ἔχει ἀπό πάνω του τόν οὐρανό. Ἐξύψωσε τήν ψυχή του στό ἐπέκεινα καί ὑπερκύψας τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου βρέθηκε: *«τοῖς νοητοῖς ἐμβατεύειν, συμμετεωροπορεῖν ταῖς θείαις δυνάμεσι, μηδέν τῷ σωματικῷ ἐφολκίῳ πρός τήν τοῦ νοῦ πορείαν ἐμποδιζόμενος»*[351]. Ἐν τούτοις τό *«συμμετεωροπορεῖν»* μέ τίς οὐράνιες δυνάμεις ἀναφέρεται στόν νοητό κόσμο, ὅπου φαίνεται ἡ ψυχή δέν εἶναι παρά ἡ ἀρχή σέ σχέση μέ τήν ἄπειρη θεία οὐσία[352]. Αὐτή ἀποτελεῖ ἁπλά ἐπιστροφή τῆς ψυχῆς στήν ἀρχέτυπη κατάσταση τῆς ἀνθρώπινης φύσεως στόν νοητό κόσμο, ὁ ὁποῖος διαφέρει τόσο ἀπό τόν αἰσθητό κόσμο ὅσο καί ἀπό τή θεία οὐσία.

Τό ἀσκητικό πρότυπο ζωῆς παρουσιάζεται ἀπό τούς Πατέρες ὡς ἡ πληρέστερη μίμηση τοῦ ἀγγελικοῦ τρόπου ὕπαρξης. Εἶναι κοινή πεποίθηση ὅτι ἡ παρθενία, ἡ νηστεία καί ἡ ἐγκράτεια ἐξυψώνουν τόν ἄνθρωπο ὑπεράνω τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ὅπως εἴδαμε πιό πάνω, τόν βοηθοῦν νά ὁμοιάσει μέ τήν ἀγγελική φύση, νά γίνει ἰσάγγελος, συμμετεωροπόρος τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων. Ἡ παρθενία, ἡ ἀπαλλαγή ἀπό τήν κοινωνία τοῦ γάμου, ἡ ἀταραξία ἔναντι ἄλλου κάλλους καί ἡ συνεχής ἐνατένιση τοῦ προσώπου τοῦ Θεοῦ κατά τόν Μ. Βασίλειο εἶναι γνώρισμα τῆς ἀγγελικῆς φύσεως: *«ἴδιον γάρ τοῦτο τῆς ἀγγελικῆς φύσεως, τό ἀπηλλάχθαι τῆς γαμικῆς συζυγίας, μηδέ πρός ἄλλο τι κάλλος μετεωρίζεσθαι, ἀλλ' εἰς τό θεῖον πρόσωπον διηνεκῶς ἀτενίζειν»*[353].

---

350. Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τήν ἐπιγραφήν τῶν Ψαλμῶν,* P.G. 44, 508b.

351. Γρηγόριος Νύσσης, *Ἐπιτάφιος λόγος εἰς τόν Μ. Βασίλειον,* P.G. 46, 813d.

352. J. Daniélou, *Platonisme et théologie mystique,* Paris 1944, σ. 170. Ὁ Γρηγόριος Νύσσης τονίζει τό ἀνέφικτο τῆς γνώσεως τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ ἀκόμη καί γιά τόν νοητό κόσμο λέγοντας: *«οὐ μόνον τοῖς ἀνθρώποις, ἀλλά καί πάσῃ νοητῇ φύσει τῆς θείας οὐσίας τήν γνῶσιν ἀνέφικτον εἶναι, τῇ ἀποφάσει ταύτῃ διοριζόμενος»* (*Θεωρία εἰς τόν Μωϋσέως βίον,* P.G. 44, 377a).

353. Βλ. Μ. Βασίλειος, *Λόγος ἀσκητικός,* 2,2, P.G. 31, 873b. Γιά τόν Γρηγόριο Θεολόγο ἡ παρθενία σημαίνει προσχώρηση στήν τάξη τῶν ἀγγέλων· *«Μέγα παρθενία καί ἀζυγία καί τό μετ' ἀγγέλων τετάχθαι καί τῆς μοναδικῆς φύσεως»* (*Λόγος*

Ὁ πιστός, κατά τόν Μ. Βασίλειο, καί μέσῳ τῆς νηστείας ἐπιτυγχάνει νά ὁμοιωθεῖ μέ τούς ἀγγέλους· *«Νηστεία δέ ἡ τῶν ἀγγέλων ὁμοίωσις, ἡ τῶν δικαίων ὁμόσκηνος»*[354]. Ἡ πλησμονή τῆς γαστρός παρουσιάζεται ὡς ἀποτέλεσμα τῆς πτώσης, ἀφοῦ ὁ μέχρι τότε ὁμοδίαιτος τῶν ἀγγέλων ἄνθρωπος στρεφόταν στίς πνευματικές ἀπολαύσεις· *«τό τοῖς σαρκίνοις ὀφθαλμοῖς φανέν τερπνόν τοῦ νοητοῦ προετίμησε κάλλους, καί τήν πλησμονήν τῆς γαστρός τῶν πνευματικῶν ἀπολαύσεων τιμιωτέραν ἔθετο»*[355]. Κατά τόν ἴδιο Πατέρα οἱ ἄγγελοι εἶναι οἱ φύλακες, πού ἐπιβλέπουν γιά τήν τήρηση τῆς νηστείας: *«Οἱ φύλακες τῆς ζωῆς ἡμῶν ἄγγελοι φιλοπονώτερον παραμένουσι τοῖς διά νηστείας τήν ψυχήν κεκαθαρμένοις ... Ἄγγελοι εἰσίν οἱ καθ' ἑκάστην ἐκκλησίαν ἀπογραφόμενοι τούς νηστεύοντες»*[356].

Γενικά ἡ ἀρετή τῆς ἐγκράτειας ἔχει ὡς πρότυπο τόν ἀγγελικό τρόπο ὕπαρξης, καθώς σημαίνει τήν ἀποδέσμευση ἀπό τά σαρκικά πάθη· *«Μή μεριμνᾶτε τῇ ψυχῇ ὑμῶν, τί φάγητε· μηδέ τῷ σώματι ὑμῶν, τί ἐνδύσησθε. Οὔτε οὖν ἐκ φύσεως ἔπρεπεν αὐτῷ ἔχειν τά σκεπάσματα, οὔτε ἐκ τέχνης. Ἀλλ' ἕτερα ἦν ηὐτρεπισμένα, ἐπιδειξαμένῳ τήν ἀρετήν, τά ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ χάριτος ἐπανθεῖν τῷ ἀνθρώπῳ καί περιστράπτειν μέλλοντα φωτειναῖς τίσι περιβολαῖς, ὁποῖαι αἱ τῶν ἀγγέλων, ὑπέρ τήν τῶν ἀνθέων ποικιλίαν, ὑπέρ τήν τῶν ἀστέρων φαιδρότητα καί στιλβότητα»*[357].

Οἱ ἄγγελοι, λοιπόν, βοηθοῦν τούς ἀνθρώπους νά ἀπαλλαγοῦν ἀπό τά σαρκικά πάθη καί τήν ἁμαρτία, νά ἐξαγνισθοῦν, νά ζήσουν πνευματική ζωή, παρόμοια μέ τούς ἀγγέλους. Αὐτό τό κατορθώνουν περισσότερο οἱ ἅγιοι καί οἱ μοναχοί, οἱ ὁποῖοι ζοῦν *«τήν ἰσάγγελον πολιτείαν»*.

ΜΓ΄, P.G. 36, 576), καί τοῦτο γιατί στούς ἀγγέλους, ὅπως λέει, δέν ὑπάρχει «*οὔτε γάμος, οὔτ' ἄλγεα, οὐ μελεδῶναι, οὐ παθέων κλόνος αἰνός ἀτάσθαλος*» (*Παρθενίης ἔπαινος,* P.G. 37, 325).

354. Μ. Βασίλειος, *Περί νηστείας Β΄,* 6, P.G. 31, 193a.

355. Μ. Βασίλειος, *Ὅτι οὐκ ἐστίν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός,* 4, P.G. 31, 344c.

356. Μ. Βασίλειος, *Περί νηστείας Β΄,* 2, P.G. 31, 186.

357. Μ. Βασίλειος *Ὅτι οὐκ ἐστίν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός,* 4, P.G. 31, 349b. Ἐξάλλου, κατά τή γνώμη τῶν Πατέρων τοῦ Δ΄ αἰ., ἀλλά καί μεταγενεστέρων, ἡ μοναχική ζωή μοιάζει μέ τή ζωή τῶν ἀγγέλων. Καί τοῦτο ὄχι μόνο λόγῳ τῆς ἀσκητικῆς ζωῆς τῶν μοναχῶν, ἀλλά καί διότι αὐτοί, ὅπως καί οἱ ἄγγελοι ὑμνοῦν καί δοξολογοῦν τόν Θεό κάθε ἡμέρα καί νύχτα. (Βλ. Ἰω. Φουντούλης, *Ἡ εἰκοσιτετράωρος ἀκοίμητος δοξολογία,* Ἀθῆναι 1963, σσ. 37-41).

Ἔχοντας ἤδη ἀναφερθεῖ στή διακονία πού προσφέρουν οἱ ἄγγελοι καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς ἀνθρώπινης ἱστορίας καί τῆς ζωῆς ἑκάστου ἀτομικά πιστοῦ, δέν θά μποροῦσαν νά μήν εἶναι παρόντες καί τή στιγμή τοῦ θανάτου. Ἡ διδασκαλία αὐτή ἀπαντᾶται ἤδη στήν Καινή Διαθήκη, ὅπου ὁ φτωχός Λάζαρος φέρεται ἀπό τούς ἀγγέλους στόν κόλπο τοῦ Ἀβραάμ (Λουκ. 16, 22). Οἱ ἄγγελοι συνοδεύουν τήν ψυχή μετά τόν θάνατο τοῦ σώματος στήν ἀνάβαση τῶν οὐρανῶν[358].

Ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος θεωρεῖ ὅτι οἱ ψυχές τῶν μαρτύρων κατά τή στιγμή τοῦ μαρτυρίου συνοδεύονται ἀπό ἀγγέλους καί Ἀρχαγγέλους στήν ἀνάβασή τους πρός τόν οὐρανό, οἱ ὁποῖοι τούς τιμοῦν γιά τό πάθος τους γιά τόν Δεσπότη Χριστό: *«μετά δέ τήν ἐντεῦθεν ἀπαλλαγήν εἰς οὐρανόν ἀνεβαίνουσι, ἀγγέλων αὐτοῖς προηγουμένων, καί Ἀρχαγγέλων δορυφορούντων· Οὐ γάρ αἰσχύνονται*

358. Τοῦτο ἀναφέρει καί ὁ Γρηγόριος Νύσσης παρομοιάζοντας τήν ψυχή μέ τήν τέλεια περιστερά καί τούς ἀγγέλους μέ τούς φίλους τοῦ Νυμφίου στήν ἑρμηνεία του στό Ἆσμα Ἀσμάτων: *«Ἀλλά πρό τοῦ ἐφεξῆς τοῦ λόγου προΐωμεν, εἴπερ γένοιτο δυνατόν καί ἡμῖν συναναβῆναι τῇ τελείᾳ περιστερά πρός τό ὕψος ἀνιπταμένη, καί ἀκοῦσαι τῆς τῶν φίλων τοῦ νυμφίου φωνῆς, ἐν θαύματι ποιουμένων τήν ἀνάβασιν αὐτῆς τήν ἐκ τῆς ἐρήμου, ὅ δή καί μᾶλλον πλεονάζει τοῖς θεαταῖς τήν ἔκπληξιν, εἰ τοιαύτην ἡ ἔρημος ἀναδίδωσιν, ὡς μιμεῖσθαι δένδρων κάλλος, τῶν ἐν τῇ ἐρήμῳ διά τῶν ἀτμῶν τοῦ θυμιάματος γεωργουμένων»* (*Ὁμιλία εἰς τό Ἆσμα Ἀσμάτων,* P.G. 44, 896a). Σέ ἄλλο πάλι ἔργο του ὁ Γρηγόριος Νύσσης παρομοιάζει τόν χορό τῶν γυναικῶν πού δέχονται τόν νικητή Δαβίδ στήν Ἱερουσαλήμ μέ τήν ψυχή πού γίνεται δεκτή στόν οὐρανό ἀπό χορεία ἀγγέλων: *«Αὕτη ἐστίν ἡ χορεία, ἡ μετά τῶν ἀγγέλων ὁδοιπορία, καί ὁ κόλπος τοῦ Πατριάρχου, ὁ ἐν αὐτῷ συμπεριλαμβάνων Λάζαρον»* (*Εἰς Ψαλμόν,* P.G. 44, 509a). Ἡ συνοδεία τῆς ψυχῆς ἀπό τούς ἀγγέλους κατά τή στιγμή τοῦ θανάτου εἶναι καί ο λόγος πού στίς προσευχές πρός τούς ἀποθανόντας γίνεται ἐπίκληση στούς ἀγγέλους· *«Σύ μοι παρακατάστησον φωτεινόν ἄγγελον τόν χειραγωγοῦντά με πρός τόν τόπο ἀναψύξεως, ὅπου τό ὕδωρ τῆς ἀναπαύσεως, παρά τούς κόλπους τῶν ἁγίων πατέρων»* (*Εἰς τόν βίον τῆς Ὁσίας Μακρίνας,* P.G. 46, 984b). Ἡ συνοδεία τῆς ψυχῆς στόν κόλπο τοῦ Ἀβραάμ καί ἡ ὑποδοχή της ἀπό ἀγγέλους κατά τόν Γρηγόριο Νύσσης φαίνεται ὅτι περιορίζεται μόνο στούς πιστούς, ἀφοῦ καθώς λέει, *«ψυχήν ἀφώτιστον καί τῇ χάριτι τῆς παλιγγενεσίας μή κοσμηθεῖσαν, οὐκ οἶδα οὐδέ εἰ οἱ ἄγγελοι μετά τόν χωρισμόν τοῦ σώματος ὑποδέχονται»* (*Περί βαπτίσματος,* P.G. 46, 424b). Οἱ ἄγγελοι παρουσιάζονται ἐπίσης νά ἀναμένουν τόν θάνατο τῶν μαρτύρων, γιά νά ὁδηγήσουν τήν ψυχή τους στόν οὐρανό· *«Ἄγγελοι ἐν τῷ οὐρανῷ τόν χωρισμόν τῶν ψυχῶν ἀνέμενον, ἵνα παραλαβόντες αὐτάς πρός τόν Ἴδιον ἀναγάγωσι κλῆρον»* (*Εἰς τούς ἁγίους τεσσαράκοντα μάρτυρες,* P.G. 46, 780a).

τούς συνδούλους, ἀλλά πάντα ἄν εἴλοντο παθεῖν διά τόν αὐτόν Δεσπότην Χριστόν»[359]. Σέ ἄλλο κείμενό του ὁ Χρυσόστομος ἐγκωμιάζοντας τόν μάρτυρα Ἰουλιανό ἀναφέρει ὅτι οἱ ἄγγελοι τοῦ οὐρανοῦ περιμένουν τήν ψυχή τοῦ μάρτυρα μετά ὑποδοχῶν: *«οὕτω καί τοῦ Ἰουλιανοῦ ψυχήν ἀπό τοῦ σάκκου καί τῶν κυμάτων ἀναβαίνουσαν εἰς τόν οὐρανόν ἐθαύμασαν ὁρῶντες οἱ ἄγγελοι»*[360].

Ὁ Θεός πρός ἀνταμοιβήν τῆς μεγίστης ἀγάπης πού ἐπέδειξαν οἱ μάρτυρες, *«δεξιοῦται τούτους, καί ἀπολαύουσι τῆς δόξης ἐκείνης, κοινωνοῦσι τῶν χορῶν, καί μετέχουσι τῶν μελῶν τῶν μυστικῶν. Εἰ γάρ ἐν σώματι ὄντες κατά τήν τῶν μυστηρίων κοινωνίαν εἰς ἐκεῖνον ἐτέλουν τόν χορόν, μετά τῶν χερουβίμ τόν τρισάγιον ὕμνον ψάλλοντες, καθ' ἅπερ ὑμεῖς ἐστέ οἱ μυηθέντες, πολλῷ μᾶλλον νῦν τούς συγχορευτάς ἀπολαβόντες μετά πολλῆς τῆς παρρησίας κοινωνοῦσι τῆς εὐφημίας ἐκείνης»*[361]. Ὁ μάρτυρας λοιπόν παρουσιάζεται μετά τόν θάνατό του νά συμμετέχει στούς ἀγγελικούς χορούς καί στήν οὐράνια λειτουργία, ἀπολαμβάνοντας κατά συνέπεια ἀγγελικῆς ὁμοτιμίας[362].

Φαίνεται ὅτι οἱ μάρτυρες ἀποκτοῦσαν διά τοῦ μαρτυρίου τήν ἰσαγγελία, καθιστάμενοι ὁμότιμοι. Ἔτσι ὁ μάρτυρας Ἰουλιανός στό μαρτύριο *«εἰσῆλθε μέν ἄνθρωπος, ἐξῆλθε δέ ἄγγελος»*, ὅπως μᾶς βεβαιώνει ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος[363]. Ὁ ἴδιος Πατέρας ἀναφέρεται ἐκτενῶς καί στή συμμετοχή τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων στή Δευτέρα Παρουσία, ὁπότε οἱ ἄγγελοι θά συνοδεύουν τόν Υἱό τοῦ Θεοῦ: *«Ἧξει καιρός, ὅτε σάλπιγγες πανταχόθεν ἠχήσουσι τήν δευτέραν μου παρουσίαν δηλοῦσαι, ὅτι γῆν ὅλην διατρέχοντες ἄγγελοι τῶν νεκρῶν τάς μυριάδας παριστῶσιν εἰς κρίσιν μου, ὅτε μοι βῆμα τεθῆ καί τῆς αὐτοῦ δυνάμεως ἐπιθῶ»*[364]. Γράφει ὁ ἴδιος Πατέρας: *«Πάντες οἱ ἄγγελοι παρέσονται μετ' αὐτοῦ, καί αὐτοί μαρτυροῦντες ὅσα διηκονίσαντο πεμπόμενοι παρά τοῦ Δεσπότου πρός τήν τῶν ἀνθρώπων σωτηρίαν»*[365].

Ἀλλά, κατά τόν ἱερό Χρυσόστομο, ἡ παρουσία τῶν ἀγγέλων ἔχει καί ἄλλη σημασία: *«Καί τί δήποτε δι' ἀγγέλων αὐτούς (= τούς ἀνθρώπους) καλεῖ, εἰ οὕτω φανερῶς ἔρχεται; Τιμῶν αὐτούς (τούς ἐκλε-*

359. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἐγκώμιον εἰς τούς Ἁγίους Πάντας,* P.G. 50, 709.
360. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἐγκώμιον εἰς τόν μάρτυρα Ἰουλιανό,* P.G. 50, 671.
361. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἐγκώμιον εἰς τούς Ἁγίους Πάντας,* P.G. 50, 709.
362. Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τόν μέγαν μάρτυρα Θεόδωρον,* P.G. 46, 748a.
363. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ἐγκώμιον εἰς τόν μάρτυρα Ἰουλιανό,* P.G. 50, 671.
364. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Ὁμιλία εἰς μνήμην τοῦ Ἁγ. Βάσσου,* P.G. 50, 723-724.
365. Τρεμπέλας Π. Ν., *Ὑπόμνημα εἰς τό κατά Ματθαῖον Εὐαγγέλιον,* σσ. 447-448.

κτούς) καί ταύτῃ»[366]. Ὁ Μ. Βασίλειος, σχολιάζοντας τήν παρουσία αὐτή καί μαρτυρία τῶν ἀγγέλων γράφει: *«Οἱ ἄγγελοι ὡς βοηθοί τῶν ὁμοδούλων καί πιστοί μάρτυρες τῆς ἀληθείας παραλαμβάνονται ... Συμπαρέσονται ἄγγελοι τῷ κριτῇ, ὅταν ἔλθῃ ἐν τῇ δόξῃ τοῦ Πατρός, κρῖναι τήν οἰκουμένην ἐν δικαιοσύνῃ. Ὅς γάρ ἄν, φησίν, ὁμολογήσῃ ἐν ἐμοί ἔμπροσθεν τῶν ἀνθρώπων, καί ὁ υἱός τοῦ ἀνθρώπου ὁμολογήσει ἐν αὐτῷ ἔμπροσθεν τῶν ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ»*[367]. Ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ παρουσιάζεται ὡς ἐκεῖνος πού θά ἐγείρει ὅλους τούς κεκοιμημένους ἀπό τόν Ἀδάμ ἕως τή συντέλεια τοῦ κόσμου, ἐνῶ ὅλοι οἱ ἄγγελοι συγκεντρώνουν τούς ἀνθρώπους ἀπό τά τέσσερα πέρατα τῆς οἰκουμένης στήν κοιλάδα τῶν κλαυθμῶν. Κατά τήν ὥρα τῆς κρίσεως οἱ ἄγγελοι εἶναι ἀδέκαστοι μέ τούς ἁμαρτωλούς, εἶναι, καθώς λέει ὁ θεῖος Χρυσόστομος: *«ἄγγελοι πικροί καί ἀνελεήμονες, καί ἑκάστου τά ἔργα περιϊστάντα κύκλῳ, ἐλέγχοντα τόν ἁμαρτωλόν. Ἀλλά καί οἱ ἄγγελοι οἱ μηδέν ἡμαρτηκότες τρέμουσι τήν ἡμέραν ἐκείνην»*[368].

Ἀκόμα, ἄς σημειωθεῖ καί τοῦτο, σύμφωνα μέ τά ὅσα ἔχει καταγράψει ὁ Ἰ. Καρμίρης[369]: Ὁ Θεός πρῶτον ἔκτισε τήν Ἐκκλησίαν, πρό τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου. Ὁ Μ. Ἀθανάσιος τήν ὀνομάζει *«Ἐκκλησίαν τῶν πρωτοτόκων ἐν οὐρανοῖς»*[370]. Ὁ ἱερός Αὐγουστῖνος γράφει ὅτι στήν Ἐκκλησία αὐτή ὑπῆρχε καί πόλις τῶν ἀγγέλων[371]. Οἱ ἄγγελοι, λοιπόν, καί οἱ ἄνθρωποι ἀνήκουν στή μία Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ. Καί ὁ Μ. Βασίλειος ὀνομάζει Πολιτεία τοῦ Θεοῦ τήν Οὐράνια Ἐκκλησία, τήν Ἄνω Ἱερουσαλήμ *«ὅτι μυριάδες ἀγγέλων ἐκεῖ καί πανήγυρις ἁγίων καί πρωτοτόκων»*[372]. Καί κατά τόν Γρηγόριο Θεολόγο καί τόν Γρηγόριο Νύσσης στήν ἐκκλησία τῶν πρωτοτόκων παρίστανται ἄγγελοι, πού ὑμνοῦν τόν Θεό. Καί κατά τόν Χρυσόστομο μαζί μέ τήν Ἐκκλησία τῶν ζώντων καί τῶν μαρτύρων καί ἁγίων ὑπάρχει καί ἡ Ἐκκλησία τῶν πρωτοτόκων, τῶν *«ἀπογεγραμμένων ἐν τοῖς οὐρα-*

366. Τρεμπέλας Π. Ν., ὅ.π., σ. 432.

367. Μ. Βασίλειος, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος,* 13, 29. P.G. 32, 120a,b.

368. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν Δευτέρα Παρουσία τοῦ Κυρίου,* P.G. 61, 775.

369. Καρμίρης Ἰ., *Δογματική,* Ἀθήνα 1973.

370. Μ. Ἀθανάσιος, *Περί ἐνσάρκου ἐπιφανείας τοῦ Θεοῦ Λόγου κατά Ἀρειανῶν,* 12, P.G. 26, 1004-1005.

371. Ἱερός Αὐγουστῖνος, *Ἡ πολιτεία τοῦ Θεοῦ (De Civitate Dei),* Βιβλία XI, 34, XIV, 13, 4, XX, 21, 1.

372. Μ. Βασίλειος, *Εἰς Ψαλμόν ΔΕ΄,* 4, P.G. 29, 421, 4.

νοῖς», ὅπου ὑπάρχουν ὅλες οἱ νοητές δυνάμεις καί οἱ ἄγγελοι[373]. Ἔπειτα, κατά τή θεία λειτουργία *«παρεστήκασι χιλιάδες Ἀρχαγγέλων καί μυριάδες ἀγγέλων, τά Χερουβίμ καί τά Σεραφίμ ... τόν ἐπινίκιον ὕμνον ᾄδοντα»*, δηλαδή συμμετέχουν στή θεία Λειτουργία, πού τελεῖται στή γῆ ἀπό τούς ἀνθρώπους, ἀλλά ἀοράτως. Καί οἱ ἄνθρωποι, κατά τόν Χερουβικόν ὕμνον, εἰκονίζουν μυστικῶς τά χερουβίμ καί ψάλλουν μαζί τους τόν τρισάγιον ὕμνον. Ἔτσι ἡ ἐπίγεια Ἐκκλησία συλλειτουργεῖ μέ τίς οὐράνιες δυνάμεις[374].

Καί ὁ Μ. Βασίλειος ὀνόμαζε τήν Οὐράνιο Βασιλεία, πόλη τοῦ Θεοῦ, πού περιλαμβάνει *«πᾶσαν τήν νοητήν κτίσιν ἀπό τῶν ὑπερκοσμίων δυνάμεων μέχρι τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν»*[375].

Ὁ Διάβολος καί οἱ δαίμονές του

Ὁ Μ. Βασίλειος σέ διάφορες πραγματεῖες του κάνει εὐρύ λόγο γιά τόν σατανᾶ-διάβολο καί τούς δαίμονές του. Ἀσχολούμενος μέ τήν ἔννοια τῆς λέξης «σατανᾶς», γράφει: *«Τίς οὖν ἦν ὁ διάβολος; καί τίς ἡ τάξις; καί τί τό ἀξίωμα; καί πόθεν ὅλως Σατανᾶς προσηγόρευται; Σατανᾶς μέν οὖν, διά τό ἀντικεῖσθαι τῷ ἀγαθῷ. Οὕτω γάρ σημαίνει ἡ φωνή τῶν Ἑβραίων, ὡς ἐν ταῖς Βασιλείαις μεμαθήκαμεν· "Ἐξήγειρε γάρ, φησί, Κύριος τῷ Σολομῶντι σατᾶν, Ἄδερ, τόν βασιλέα τῶν Σύρων"»*[376]. Ὡς πρός τή λέξη «διάβολος» σημειώνει: *«Διάβολος δέ, ἐπειδή ὁ αὐτός καί συνεργός τῆς ἁμαρτίας ἡμῶν καί κατήγορος γίνεται, χαίρων μέν ἡμῶν ἀπωλείᾳ, παραδειγματίζων δέ ἡμᾶς ἐπί τοῖς πεπραγμένοις»*[377].

Στηριζόμενος στό Ἐφεσ. 6, 12, τόν χαρακτηρίζει τόν σατανᾶ ὡς πρός τή φύση του *«ἀσώματον»*[378]. Φυσικά, ὡς ἀγαθά πνεύματα, «ἄγγελοι», κατά τή δημιουργία τους, δέν ἦταν δυνατόν νά ἔχουν σαρκικές σχέσεις, γι' αὐτό καί ὁ ἱερός Χρυσόστομος θεωρεῖ ἀπερισκεψία αὐτά πού καί ὁ Ὠριγένης καί ἄλλοι ἐκκλησιαστικοί συγγραφεῖς ὑπο-

373. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τόν μακάριον Φιλόγονον, Λόγος ΣΤ΄,* 1, βλ. P.G. 48, 749-750.

374. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τήν πρός Ἐφεσίους, Ὁμιλία Γ΄,* 2, P.G. 62, 26. *Εἰς Ψαλμόν ΜΔ΄,* 10, P.G. 55, 199.

375. Μ. Βασίλειος, *Εἰς Ψαλμόν ΜΕ΄,* 4, P.G. 29, 421.

376. Μ. Βασίλειος, *Ὅτι οὐκ ἐστίν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός,* P.G. 31, 349d-352a.

377. Μ. Βασίλειος, ὅ.π., P.G. 31, 352a.

378. Μ. Βασίλειος, ὅ.π.

στηρίζουν, παρερμηνεύοντας, ὅπως ἤδη σέ προηγούμενα ἔχουμε ἀναφέρει, σχετικό χωρίο τῆς Γένεσης. Γράφει χαρακτηριστικά: *«Ποίας οὐκ ἄν εἴη ἀνοίας ἀνάμεστον τό λέγειν, ὅτι ἄγγελοι πρός συνουσίαν γυναικῶν κατηνέχθησαν; Ἤ οὐκ ἀκούεις τοῦ Χριστοῦ λέγοντος περί τῆς τῶν ἀγγέλων οὐσίας· ἐν γάρ τῇ ἀναστάσει οὔτε γαμοῦσιν, οὔτε γαμίσκονται, ἀλλ' εἰσίν ὡς ἄγγελοι Θεοῦ; Οὐδέ γάρ οἷόν τε τήν ἀσώματον φύσιν ἐκείνου, τοιαύτην ἐπιθυμίαν δέξασθαί ποτε»*[379].

Γράφει ἀκόμα ὁ Μ. Βασίλειος, ἔχοντας πάντοτε ὑπόψη του τό Ἐφεσ. 6, 12, ὅτι ὁ διάβολος ἔχει *«ἀξίωμα ἀρχικόν»*, δηλαδή ἐξουσιαστικό, *«τόπος δέ ἀρχῆς»* του ὁ *«ἐναέριος»* (Ἐφεσ. 2, 2), καί φυσικά, πάλι σύμφωνα μέ τά Ἰω. 12, 31 καί 14, 30, δέν ἔχει καμιά ἐξουσία ἐπί τοῦ Θεανθρώπου Ἰησοῦ[380].

Τήν πτώση καί τή μεταβολή τοῦ διαβόλου ἀπό *«ἀγαθό»* πνεῦμα σέ *«πονηρό»*, ὁ Μ. Βασίλειος τήν ἀποδίδει στήν κακή χρήση τοῦ αὐτεξουσίου του, τόν συγκρίνει μάλιστα μέ τόν πονηρό ἄνθρωπο. Γράφει: *«Πόθεν ὁ διάβολος, εἰ μή παρά Θεοῦ τά κακά; Τί οὖν φαμέν; Ὅτι ὁ αὐτός ἡμῖν ἀρκέσει καί περί τοῦ ζητήματος τούτου λόγος, ὁ καί περί τῆς ἐν ἀνθρώποις πονηρίας ἀποδοθείς. Πόθεν γάρ πονηρός ὁ ἄνθρωπος; Ἐκ τῆς οἰκείας αὐτοῦ προαιρέσεως. Πόθεν κακός ὁ διάβολος; Ἐκ τῆς αὐτῆς αἰτίας, αὐθαίρετον ἔχων καί αὐτός τήν ζωήν καί ἐπ' αὐτῷ κειμένην τήν ἐξουσίαν, ἤ παραμένειν τῷ Θεῷ ἤ ἀλλοτριωθῆναι τοῦ ἀγαθοῦ. Γαβριήλ ἄγγελος, καί παρέστηκεν τῷ Θεῷ διηνεκῶς. Ὁ Σατανᾶς ἄγγελος καί ἐξέπεσε τῆς οἰκείας τάξεως παντελῶς. Κἀκεῖνον ἡ προαίρεσις διεφύλαξεν ἐν τοῖς ἄνω, καί τοῦτον κατέρριψε τῆς γνώμης τό αὐτεξούσιον. Ἐδύνατο γάρ κἀκεῖνος ἀποστατῆσαι, καί οὗτος μή ἐκπεσεῖν. Ἀλλά τόν μέν διεσώσατο τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ τό ἀκόρεστον, τόν δέ ἀπόβλητον ἔδειξεν ἡ ἐκ Θεοῦ ἀναχώρησις. Τοῦτό ἐστι τό κακόν, ἡ τοῦ Θεοῦ ἀλλοτρίωσις. Μικρά περιστροφή ὀφθαλμοῦ, ἤ μετά ἡλίου ἡμᾶς εἶναι ποιεῖ ἤ μετά τῆς σκιᾶς τοῦ σώματος ἡμῶν. Κἀκεῖ μέν ἀναβλέψαντι ἕτοιμον τό φωτισθῆναι, ἀπονεύσαντι δέ πρός τήν σκιάν ἀναγκαία ἡ σκότωσις. Οὕτω πονηρός ὁ διάβολος, ἐκ προαιρέσεως ἔχων τήν πονηρίαν, οὐ φύσις ἀντικειμένη τῷ ἀγαθῷ»*[381].

Ἔκτοτε, στόν *«κόσμο τῆς ἀποστασίας»* κυριαρχοῦν τό σκοτάδι,

379. Μ. Βασίλειος, *Εἰς Γένεσιν, Ὁμιλία ΚΒ΄,* 2. P.G. 53, 188.
380. Μ. Βασίλειος, *Ὅτι οὐκ ἐστίν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός,* P.G. 31, 345-348.
381. Μ. Βασίλειος, ὅ.π., P.G. 31, 345-348.

ὁ θάνατος, ἡ ἀδυναμία: *«Σκότος δέ, καί θάνατος, καί ἀσθένεια τῷ ἄρχοντι τοῦ κόσμου τούτου, καί τοῖς κοσμοκράτορσι τοῦ σκότους, καί τοῖς πνευματικοῖς τῆς πονηρίας, καί πάσῃ τῇ ἐχθρᾷ τῆς θείας φύσεως δυνάμει συντέτακται»*[382].

Μέ τήν ἀποστασία του ὁ σατανᾶς ἔγινε ἐχθρός Θεοῦ καί ἀνθρώπων. Γράφει ὁ Μ. Βασίλειος: *«Γέγονεν ἀποστάτης, ἐχθρός μέν Θεοῦ, ἐχθρός δέ ἀνθρώπων τῶν κατ' εἰκόνα Θεοῦ γεγενημένων (διά τοῦτο γάρ ἐστί μισάνθρωπος, διότι καί θεομάχος· καί μισεῖ μέν ἡμᾶς ὡς κτήματα τοῦ Δεσπότου, μισεῖ δέ ὡς ὁμοιώματα τοῦ Θεοῦ)»*[383]. Καί ἀλλοῦ: *«Ἔδραμον ἐν δίψει». «Τό σύντονον λέγει τῆς τῶν δαιμόνων ἐπιβουλῆς, ὅτι τρέχουσι καθ' ἡμῶν, διψῶντες ἡμῶν τήν ἀπώλειαν»*[384].

Γιά τά αἴτια τῆς ἔχθρας τοῦ διαβόλου πρός τόν ἄνθρωπο ὁ ἱερός Πατέρας κάνει πιό εἰδικό λόγο: *«Πόθεν οὖν αὐτῷ ὁ πρός ἡμᾶς πόλεμος; Ὅτι δοχεῖον ὢν πάσης κακίας ἐδέξατο καί τοῦ φθόνου τήν νόσον καί ἐβάσκηνεν ἡμῖν τῆς τιμῆς. Οὐ γάρ ἤνεγκεν ἡμῶν τήν ἄλυπον ζωήν τήν ἐν τῷ παραδείσῳ, δόλοις δέ καί μηχαναῖς ἐξαπατήσας τόν ἄνθρωπον, καί τήν ἐπιθυμίαν αὐτοῦ, ἥν ἔσχε πρός τό ὁμοιωθῆναι τῷ Θεῷ, ταύτῃ πρός τήν ἀπάτην ἀποχρησάμενος, ἔδειξε τό ξύλον καί ἐπηγγείλατο διά τῆς βρώσεως αὐτοῦ ὅμοιον τῷ Θεῷ καταστήσειν. "Ἐάν γάρ φάγητε, φησίν, ἔσεσθε ὡς θεοί, γινώσκοντες καλόν καί πονηρόν". Οὐκ ἐχθρός τοίνυν ἡμῖν κατεσκευάσθη, ἀλλ' ἐκ ζηλοτυπίας ἡμῖν εἰς ἔχθραν ἀντικατέστη. Ὁρῶν γάρ ἑαυτόν ἐκ τῶν ἀγγέλων καταρριφέντα, οὐκ ἔφερε βλέπειν τόν γήινον ἐπί τήν ἀξίαν τῶν ἀγγέλων διά προκοπῆς ἀνυψούμενον»*[385].

Τόν στόχο του ὁ διάβολος ἐπιχειρεῖ νά πετύχει μέ πολλή πανουργία καί δολιότητα. Ἰδιαίτερα ἀπέναντι τῶν χριστιανῶν. Προτρέπει σέ ὀκνηρία, ὑπόσχεται, μᾶς κάνει νά ἀναβάλουμε τή λήψη σωτήριων ἀποφάσεων, παραπέμπει τίς ἐλπίδες μας στό μέλλον: *«Εἷς ἐστίν ὁ κωλύων, ὁ ἐμφράσσων ἡμῖν τάς εἰς σωτηρίαν ὁδούς, ὅν νικήσωμεν τῇ συνέσει. Ἐκεῖνος τόν ὄκνον ἡμῖν ἐμποιεῖ, ἡμεῖς διαναστῶμεν πρός ἐργασίαν. Ἐκεῖνος διακένοις ἐπαγγελίαις τάς καρδίας ἡμῶν ἐξαπατᾷ, ἡμεῖς αὐτοῦ μή ἀγνοήσωμεν τά νοήματα. Ἤ γάρ*

382. Μ. Βασίλειος, *Ἀνατρεπτικός Ἀπολογητικός Εὐνομίου, Λόγος Β΄,* 27 P.G., 30, 636.

383. Μ. Βασίλειος, *Ὅτι οὐκ ἐστίν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός,* 9, P.G. 31, 349.

384. Μ. Βασίλειος, *Εἰς ΞΑ΄ Ψαλμόν,* P.G. 29, 476.

385. Μ. Βασίλειος, *Ὅτι οὐκ ἐστίν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός,* P.G. 31, 348.

οὐχί τήν μέν ἁμαρτίαν σήμερον ποιεῖν ὑποβάλλει, τήν δέ δικαιοσύνην εἰς τήν αὔριον πείθει ἡμᾶς ταμιεύεσθαι; Διά τοῦτο ὁ Κύριος ἀναλύων αὐτοῦ τάς πονηράς συμβουλίας, Σήμερον, φησίν, ἐάν τῆς φωνῆς μου ἀκούσητε. Ἐκεῖνος λέγει, τήν σήμερον ἐμοί, καί τήν αὔριον τῷ Θεῷ. Ὁ Κύριος ἀντιβοᾷ, σήμερον τῆς ἐμῆς φωνῆς ἀκούσατε. Νόησον τόν ἐχθρόν· οὐ τολμᾶ συμβουλεῦσαι καθόλου ἀποστῆναι Θεοῦ (οἶδεν ὅτι βαρύ τοῦτο ἀκοῦσαι χριστιανοῖς), ἀλλά τέχναις ἀπατηλαῖς μεθοδεύει τήν ἐπιχείρησιν. Σοφός ἐστί τοῦ κακοποιῆσαι. Συνορᾷ ὅτι κατά τό παρόν ζῶμεν οἱ ἄνθρωποι, καί πᾶσα πρᾶξις κατά τό ἐνεστώς ἐνεργεῖται. Τήν οὖν σήμερον κλέπτων ἡμῶν διά τῆς μεθοδείας, τῆς αὔριον ἡμῖν τάς ἐλπίδας περιαφίησιν. Εἶτα ἐπειδάν ἡ αὔριον ἔλθη, πάλιν ἔρχεται ὁ κακός συμμεριστῆς ἡμῶν, ἀξιῶν τήν σήμερον ἑαυτῷ, τήν δέ αὔριον τῷ Κυρίῳ· καί οὕτως ἀεί τό μέν παρόν δι' ἡδονῆς ὑφαιρούμενος, τό δέ μέλλον ταῖς ἐλπίσιν ἡμῶν προσαφιείς λανθάνει ἡμᾶς ἀποβουκολῶν τῆς ζωῆς»[386].

Χαρακτηριστική εἶναι ἡ *«μεθοδεία»* τοῦ διαβόλου ἀπέναντι στούς ὑποψήφιους μάρτυρες χριστιανικῆς πίστης: *«Τοιαύτη ἡ τοῦ διαβόλου μεθοδεία· τόν δειλόν ἐκπλήσσει, τόν ἀνδρεῖον μαλάσσει»*[387].

Ὡς πρός τό ἐρώτημα, ἄν μπορεῖ ὁ διάβολος νά ἐμποδίσει τόν ἅγιο στήν πνευματική του πορεία καί στό ἔργο του γενικά, ἀφοῦ ἕνας Παῦλος λέγει ὅτι μιά καί δύο φορές ὁ σατανᾶς τόν ἐμπόδισε νά μεταβεῖ στή Θεσσαλονίκη (Α΄ Θεσ. 2, 18). Ὁ Μ. Βασίλειος ἀπαντᾶ ὅτι ὅσα πνευματικά κατορθώματα γίνονται μέ τήν πρόθεση καί τήν ἀπόφαση τῆς ψυχῆς, ὁ διάβολος τίποτε δέν μπορεῖ νά κατορθώσει τελικά. Ἄν ὅμως ὁ ἄνθρωπος δείξει ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης στόν Θεό καί ὑπομονῆς, ὁ σατανᾶς θά ἐπιτύχει τελικά στόν στόχο του. Γράφει: *«Τῶν ἐν Κυρίῳ κατορθωμάτων τά μέν προθέσει καί κρίσει ψυχῆς ἐκτελεῖται, τά δέ διά σώματος ἐνεργεῖται ἤ ἐν σπουδῇ ἤ ἐν ὑπομονῇ. Ὅσα μέν οὖν ἐν προθέσει τῆς ψυχῆς καί κρίσει κεῖται, ταῦτα ἐγκόψαι οὐδενί τρόπῳ δυνατόν ἐστί τῷ Σατανᾷ· ἐν δέ τοῖς διά σωματικῆς ἐνεργείας κατορθουμένοις πολλάκις τι καί συγχωρεῖ ὁ Θεός γενέσθαι ἐμπόδιον εἰς δοκιμήν καί ἔλεγχον τοῦ ἐμποδιζομένου, ἵνα ἤ μετατιθέμενος τῆς ἀγαθῆς προθέσεως ἐλεγχθῇ, ὡς οἱ ἐπί τῆς πέτρας σπαρέντες, οἵ πρός ὀλίγον μέν τόν λόγον μετά χαρᾶς ἐδέξαντο, γενομένης δέ θλίψεως, εὐθέως ἀπέστησαν, ἤ ἐπιμένων τοῖς*

386. Μ. Βασίλειος, *Προτρεπτική εἰς τό ἅγιον βάπτισμα,* 6. P.G. 31, 437.

387. Μ. Βασίλειος, *Εἰς Γόρδιον μάρτυρα,* 5. P.G. 31, 501a.

καλοῖς ἀποδειχθῆ ἐν σπουδῇ τῶν κατορθωμάτων, ὡς αὐτός ὁ ἀπόστολος, ὅς πολλάκις προθέμενος ἀπελθεῖν πρός τούς Ρωμαίους καί κωλυθείς, ὡς αὐτός ὡμολόγησεν, ὅμως οὐκ ἐπαύσατο θέλων, μέχρις ὅτε καί ἐπλήρωσεν ὅ προέθετο· ἐν δέ ὑπομονῇ, ὡς ὁ Ἰώβ, ὅς, τοσαῦτα ὑπό τοῦ διαβόλου παθών, ἀναγκάζοντος φθέγξασθαί τι βλάσφημον, ἤ ἀχαριστῆσαι Θεῷ, καί μέχρι τῶν ἐσχάτων συμφορῶν οὐκ ἐξέστη τῆς εὐσεβοῦς κρίσεως καί τοῦ φρονεῖν περί Θεοῦ ὑγιῶς. Γέγραπται γάρ περί αὐτοῦ: "Ἐν πᾶσι τούτοις οὐδέν ἥμαρτεν Ἰώβ τοῖς χείλεσιν αὐτοῦ ἐναντίον τοῦ Θεοῦ καί οὐκ ἔδωκεν ἀφροσύνην τῷ Θεῷ"»[388].

Οἱ πιστοί, μποροῦν ν' ἀντιμετωπίσουν τούς δαίμονες μέ ὅσα μέσα ἤδη ἔχουμε ἀναφέρει. Ἰδιαίτερα τονίζει ὁ Μ. Βασίλειος τόν ρόλο τῆς προσευχῆς μέ χρήση τοῦ Ψαλτηρίου. Γράφει: «*Ψαλμός γαλήνη ψυχῶν, βραβευτῆς εἰρήνης, τό θορυβοῦν καί κυμαῖνον τῶν λογισμῶν καταστέλλων (...) Ψαλμός δαιμόνων φυγαδευτήριον, τῆς τῶν ἀγγέλων βοηθείας ἐπαγωγή*»[389].

Ἀλλά πῶς ἐπέτρεψε ὁ Θεός στόν σατανᾶ νά πολεμάει ἔτσι τούς ἀνθρώπους; Ὁ Μ. Βασίλειος γράφει ὅτι οἱ πειρασμοί αὐτοί τοῦ διαβόλου ἀποτελοῦν «γυμνάσιον» τῶν ψυχῶν μας, καί τούς παρομοιάζει μέ τό δηλητήριο τῆς ὀχιᾶς, πού χρησιμοποιεῖ ὁ γιατρός γιά νά κατασκευάσει φάρμακα: «*Συνεχρήσατο οὖν αὐτοῦ τῇ πονηρίᾳ εἰς γυμνάσιον τῶν ἡμετέρων ψυχῶν ὁ σοφῶς καί προνοητικῶς οἰκονομῶν τά ἀνθρώπινα, ὥσπερ ἰατρός τῷ τῆς ἐχίδνης ἰῷ εἰς σωτηρίων φαρμάκων κατασκευήν ἀποχρώμενος*»[390].

Ὅμως, ὅπως γράφει ὁ Χρυσόστομος, τά ἀνθρώπινα δέν τά κυβερνοῦν οἱ δαίμονες[391]. Ἡ ἧττα τους ἀρχίζει νά γίνεται πραγματικότητα ἀπό τή Γέννηση τοῦ Θεανθρώπου. Πανηγυρίζει ὁ Ἱεράρχης: «*Σήμερον γάρ ὁ χρόνιος ἐλύθη δεσμός, ὁ διάβολος ἠσχύνθη, οἱ δαίμονες ἐδραπέτευσαν, ὁ θάνατος ἐλύθη, παράδεισος ἠνεῴχθη, ἡ κατάρα ἠφανίσθη, ἡ ἁμαρτία ἐκποδών γέγονεν, ἡ πλάνη ἀπηλάθη, ἡ ἀλήθεια ἐπανῆλθε καί τῆς εὐσεβείας ὁ λόγος πανταχοῦ διεσπάρη καί ἔδραμεν·*

388. Μ. Βασίλειος, *Ὅροι κατ' ἐπιτομήν,* Ἐρώτ. 275. P.G. 31, 1273.
389. Μ. Βασίλειος, *Ὁμιλία εἰς Ψαλμόν Α΄,* P.G. 29, 212c-213b.
390. Μ. Βασίλειος, *Ὅτι οὐκ ἐστίν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός,* 9, P.G. 31, 349.
391. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Τρεῖς ὁμιλίες τοῦ περί θεοδικίας,* P.G. 49, 241-276.

ἡ τῶν ἄνω πολιτεία ἐν τῇ γῇ ἐφυτεύθη, ἄγγελοι μετά ἀνθρώπων κοινωνοῦσι καί ἄνθρωποι μετά ἀγγέλων ἀδεῶς διαλέγονται»[392].

Ἡ κυρίως ὅμως συντριβή του ἐπῆλθε μέ τή σταυρική θυσία, ὅπου ὁ Χριστός «*κατεπάλαισε τόν διάβολον*», καί τήν ἐξανάστασή Του ἐκ τοῦ Τάφου: «*Ὁ τύραννος αἰχμάλωτος ἤγετο, ὁ ἰσχυρός δεδεμένος· ὁ θάνατος αὐτός ρίψας τά ὅπλα γυμνός πρός τούς πόδας τοῦ βασιλέως ἔδραμε ... Δι' ὧν γάρ ἐνίκησεν ὁ διάβολος διά τούτων αὐτοῦ περιεγένετο Χριστός ... Παρθένος καί ξύλον καί θάνατος τῆς ἥττης ἡμῶν τά σύμβολα. Παρθένος ἦν ἡ Εὔα· οὔπω γάρ ἄνδρα ἐγίνωσκε· ξύλον ἦν τό δένδρον καί θάνατος ἦν τό ἐπιτίμιον τοῦ Ἀδάμ. Ἀλλ' ἰδού πάλιν παρθένος καί ξύλον καί θάνατος τά τῆς ἥττης σύμβολα ταῦτα καί τῆς νίκης ἐγένετο σύμβολα. Ἀντί γάρ τῆς Εὔας ἡ Μαριάμ· ἀντί τοῦ ξύλου τοῦ εἰδέναι τό καλόν καί τό πονηρόν, τό ξύλον τοῦ σταυροῦ· ἀντί τοῦ θανάτου τοῦ Ἀδάμ, ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ. Εἶδες δι' ὧν ἐνίκησε, διά τούτων αὐτόν ἡττώμενον; Περί τό δένδρον κατηγωνίσατο τόν Ἀδάμ ὁ διάβολος, περί τόν σταυρόν κατεπάλαισε τόν διάβολον ὁ Χριστός· καί ξύλον τό μέν ἔπεμπεν εἰς τόν ᾅδην, τό δέ καί τούς ἀπελθόντας ἐκεῖθεν ἀνεκαλεῖτο. Πάλιν ξύλον τό μέν τόν αἰχμάλωτον γυμνόν ἔκρυψε, τό δέ νικητήν γυμνόν ἐφ' ὑψηλοῦ πᾶσιν ἐδείκνυ. Καί θάνατος ὁ μέν τούς μετ' αὐτόν κατέκρινεν, ὁ δέ καί τούς πρό αὐτοῦ γενομένους ἀνέστησε»*[393]. Μπορεῖ, ἐπομένως, «*"ὁ σταυρός", πού "ταῦτα ἡμῖν κατόρθωσε", νά μή διακηρύσσεται ὡς "τό κατά τῶν δαιμόνων τρόπαιον (...), τό ξίφος ᾧ τόν ὄφιν ἐκέντησεν ὁ Χριστός", "ὁ τῶν ἀγγέλων κόσμος"*»[394];

Ἐπιδράσεις τῶν δύο Πατέρων

Ὅπως καί ἀλλοῦ ἀναφέραμε, ἡ διδασκαλία τόσο τοῦ Μ. Βασιλείου, ὅσο καί τοῦ Ἰωάννη Χρυσοστόμου, δέν εἶναι βέβαια αὐθαίρετη, ἀλλά κατά κανόνα βασίζεται ἐπάνω στήν Ἁγία Γραφή. Στή διαμόρφωση τῶν ἀπόψεών τους ἐπί θεμάτων, στά ὁποῖα αὐτή δέν εἶναι ἀρκούντως σαφής ἤ σιωπᾶ, οἱ δύο Πατέρες ἔλαβαν ὑπόψη τους καί ὅσα σχετικά εἶχαν διατυπώσει προηγούμενοι ἀπό αὐτούς

392. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τό γενέθλιον τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ,* P.G. 56, 391.

393. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τό ὄνομα τοῦ Κοιμητηρίου καί εἰς τόν σταυρόν τοῦ Κυρίου,* P.G. 49, 396.

394. Ἰωάννης Χρυσόστομος, ὅ.π., P.G. 49, 396-397.

ἤ ὅσα πίστευε ἡ ζῶσα ἐκκλησιαστική παράδοση. Ἀναφέρει στήν πραγματεία του περί Ἁγίου Πνεύματος ὁ Μ. Βασίλειος: *«Τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πεφυλαγμένων δογμάτων καί κηρυγμάτων τά μέν ἐκ τῆς ἐγγράφου διδασκαλίας ἔχομεν, τά δέ ἐκ τῆς τῶν Ἀποστόλων παραδόσεως διαδοθέντα ἡμῖν ἐν μυστηρίῳ παραδεξάμεθα· ἅπερ ἀμφότερα τήν αὐτήν ἰσχύν ἔχει πρός τήν εὐσέβειαν»*[395].

Ὅπως γράφει ὁ π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, «θά ἀπετέλει κατάφωρον παρερμηνείαν ἐάν τοῦτο ἐπεξηγεῖτο ὡς "κρυφίως". Ἡ μόνη ἀκριβής ἀπόδοση του εἶναι "διά τῶν μυστηρίων", δηλαδή μέ ἱεροτελεστίας καί (λειτουργικάς) χρήσεις ἤ "συνηθείας". Πράγματι δέ αὐτό λέγει καί ὁ Μ. Βασίλειος: *"Τά πλεῖστα τοῦ μυστικοῦ ἀγράφως ἡμῖν ἐμπολιτεύεται"*. Ἐδῶ ὁ ὅρος "τά μυστικά" ἀναφέρεται εἰς τάς ἱεροτελεστίας τοῦ Βαπτίσματος καί Θείας Εὐχαριστίας, πού διά τόν Μ. Βασίλειον εἶναι ἀποστολικῆς προελεύσεως»[396]. Ἀνάμεσα σ᾽ αὐτά, ὅπως ἐπισημαίνει ἐνδεικτικά πάλι ὁ π. Φλωρόφσκυ, εἶναι ἡ ἀπόταξη τοῦ σατανᾶ καί τῶν δαιμόνων κατά τό βάπτισμα κ.λπ.[397] Καί φυσικά καί τά ὅσα ἀπαντῶνται γιά τούς ἀγγέλους στά κείμενα τῶν δύο θείων λειτουργιῶν, πού ἔχουν παραδοθεῖ στήν Ἐκκλησία μέ τά ὀνόματα τοῦ Βασιλείου καί τοῦ Ἰωάννη, ἀλλά εἶναι σαφῶς κείμενα κατά πολύ παλαιότερα, μονάχα δέ κάποια μικρή ἐπεξεργασία ἤ διαρρύθμιση ἔχουν ὑποστεῖ ἀπό τούς δύο Πατέρες[398]. Στήν περίπτωση τοῦ Μ. Βασιλείου ἄς προστεθεῖ ἀκόμα ὅτι εἶναι ὡς ἕνα βαθμό ἐπηρεασμένος καί ἀπό τήν ὑπάρχουσα τότε Καππαδοκική θεολογία, ἐνῶ εἶναι φυσικό νά ὑποθέσουμε πώς θεολογούμενα θέματα ἀσφαλῶς θά συζητοῦσε κατά τίς ἅγιες συναναστροφές του μέ τόν Γρηγόριο Θεολόγο, τόν Γρηγόριο Νύσσης, Ἀμφιλόχιο Ἰκονίου καί ἄλλους καθώς καί μέ ὁσίους καί λογίους μοναχούς καί ἐπισκόπους κατά τίς ἐπισκέψεις του στή Συρία, Μεσοποταμία, Παλαιστίνη καί Αἴγυπτο. Κατά τή μόνωσή του στόν Πόντο εἶχε τήν εὐκαιρία νά μελετήσει καί τά συγγράμματα τοῦ Ὠριγένη. Τό ἴδιο, ἀναλογικά, συμβαίνει καί μέ τόν Ἱερό Χρυσόστομο.

395. Μ. Βασίλειος, *Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος,* 66, P.G. 32, 188a.

396. Γ. Φλωρόφσκυ, *Ἁγία Γραφή, Ἐκκλησία, Παράδοσις,* μετάφρ. Δ. Τσάμης, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 119.

397. Ὅ.π.

398. Π. Χρήστου, *Ἑλληνική Πατρολογία,* περίοδος Θεολογικῆς ἀκμῆς, Δ΄, Ε΄ αἰῶνες, τόμ. Γ΄, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 80-83.

Ἀπό τούς ἄλλους ἐκκλησιαστικούς συγγραφεῖς σημειώνουμε ἐνδεικτικά τίς ἀκόλουθες φανερές ἐπιρροές, πού οἱ δύο Πατέρες ἔχουν δεχτεῖ καί πού κάποιες σημειώνονται καί στήν ἐργασία μας παραπάνω.

Λόγῳ τῆς ἁγιότητας τοῦ βίου, τῶν συγγραφῶν καί τῆς ὅλης προσωπικότητάς τους οἱ δύο Οἰκουμενικοί διδάσκαλοι ἔχουν ἀποκτήσει μεγάλο κῦρος μέσα στήν Ἐκκλησία καί ἡ ἐπίδρασή τους στή θεολογική σκέψη τῶν συγχρόνων τους καί πολύ περισσότερο τῶν μεταγενεστέρων τους βυζαντινῶν, μεταβυζαντινῶν καί νεότερων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων εἶναι τεράστια. Σ᾽ αὐτούς καταφεύγουν προκειμένου νά ἑρμηνεύσουν δογματικές ἀλήθειες ἤ νά προσεγγίσουν θεολογούμενα θέματα. Αὐτό ἰσχύει περισσότερο σήμερα, δεδομένου ὅτι ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία δέν ἔχει ἀποκτήσει ἀκόμα κωδικοποιημένη καί ἐπίσημη Δογματική.

Σαφεῖς εἶναι οἱ ἐπιδράσεις του στόν μεγαλύτερο δογματικό θεολόγο τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς Ἰωάννη Δαμασκηνό[399], στά θέματα. Δαψιλή χρήση τῶν δύο Πατέρων κάνουν καί οἱ σύγχρονοι θεολόγοι Χρῆστος Ἀνδροῦτσος, Παναγιώτης Τρεμπέλας κ.ἄ., ἐνῶ ἀπό τούς ξένους ὁμόδοξους θεολόγους σημειώνουμε τούς ρώσους Ἀλέξιο Κνιάζεφ καί Γεώργιο Φλωρόφσκυ, τόν σέρβο Ἰουστῖνο Πόποβιτς κ.ἄ.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι καί τό γεγονός ὅτι καί ἡ «Κατήχηση τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας», πού καταρτίστηκε μέ ἀπόφαση τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ὡς συνέχεια τῆς «Β΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ» καί κυρώθηκε ἀπό τόν Πάπα Ἰωάννη-Παῦλο Β΄, τοῦ μοναδικοῦ ἱεροῦ Πατέρα Ἀνατολῆς καί Δύσης, πού παραθέτει ἀπόσπασμα στό θέμα τῶν «Ἀγγέλων», εἶναι τοῦ Μ. Βασιλείου[400]. Χρησιμοποιεῖ αὐτό πού ἀναφέρει γιά τόν «φύλακα ἄγγελο»[401].

Συμπερασματικά, διαπιστώνονται τά ἑξῆς:

α. Οἱ Πατέρες Μ. Βασίλειος καί ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος πίστευαν βαθύτατα στόν Τριαδικό Θεό καί τούς ἀγγέλους Του, ὅπως ἄλλωστε αὐτή διακηρύσσεται στό 1ο ἄρθρο τοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως (*«ποιητήν οὐρανῶν καί γῆς, ὁρατῶν τε πάντων καί ἀοράτων»*), πού λίγες δεκαετίες πρίν εἶχε διατυπωθεῖ ἀπό τήν Α΄ Οἰκουμενική Σύνοδο.

399. Ὁ Π. Χρήστου γράφει ὅτι στόν Δαμασκηνό κυριαρχεῖ ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός καί ἀκολουθεῖ ὁ Μ. Βασίλειος (βλ. *ΘΗΕ,* τ. 6, στ. 1223).

400. *Κατήχηση τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας,* (μετάφρ. Ἀθ. Ἀρμάου), ἔκδ. Βατικανοῦ-Κάκτου, Ἀθήνα 1996, σ. 119.

401. Μ. Βασίλειος, *Κατά Εὐνομίου,* 3 P.G. 29, 656b.

β. Δέν συνέταξαν συστηματικές Ἀγγελολογίες, ἀλλά ὁ καθένας ἀσχολήθηκε περιστασιακά μέ τούς ἀγγέλους, μέ ἀφορμή ἄλλα θεολογικά θέματα πού ἀπασχολοῦσαν τήν ἐποχή τους ἤ στήν προσπάθειά τους νά διαπαιδαγωγήσουν τούς πιστούς ἐν Χριστῷ.

γ. Θεολόγησαν περί ἀγγέλων μέ βάση τήν Ἁγία Γραφή καί τούς πρίν ἀπό αὐτούς Ἐκκλησιαστικούς Πατέρες καί μέ ἐπικουρικό ἐφόδιο τήν πλούσια καί βαθιά γνώση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, πού εἶχαν ἀποκτήσει.

δ. Δεδομένης τῆς φύσης τοῦ θέματος εἶχαν πολύ περιορισμένες δυνατότητες γιά διατύπωση προσωπικῶν γνωμῶν ἤ ἄλλων πεποιθήσεων.

ε. Οἱ ἀντιλήψεις τους βρίσκονται σέ πλήρη συμφωνία μέ ὅσα ἡ πλειονότητα τῶν Ἁγίων Πατέρων ἔχει διατυπώσει, ἡ Ἐκκλησία ἔμπρακτα πιστεύει καί οἱ σύγχρονοι Ὀρθόδοξοι θεολόγοι ἀποδέχονται. Ἡ θεολογική τους σκέψη ἰδιαίτερα συναντᾶται μέ τούς μεγάλους Καππαδόκες Πατέρες Γρηγόριο Ναζιανζηνό καί Γρηγόριο Νύσσης, ἐνῶ σέ κάποια σημεῖα ἔχουν ἐπηρεαστεῖ καί ἀπό ὑγιῆ στοιχεῖα τῆς θεολογίας τοῦ Ὠριγένη.

στ. Σαφέστατη εἶναι ἡ πεποίθησή τους στήν ὕπαρξη τοῦ διαβόλου, ἐπισημαίνουν δέ τό φθοροποιό ἔργο του στούς ἀνθρώπους καί νουθετοῦν κατάλληλα τούς χριστιανούς.

ζ. Οἱ ἀπόψεις τους ἐπί τοῦ θέματος τῶν ἀγγέλων ἐπέδρασαν στούς μεταγενεστέρους ὁμόδοξους θεολόγους στή διατύπωση τῆς Ὀρθόδοξης ἀγγελολογίας. Ἀκόμα ἐπέδρασαν καί σέ μερίδα ἑτεροδόξων, μέ χαρακτηριστικό παράδειγμα τή Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία.

Ἐπισημαίνουμε, τέλος, ὅτι ἐπανειλημμένα οἱ δύο Πατέρες ἐξαίρουν τήν ἁγιότητα τῶν ἀγγέλων καί τόν ρόλο τους ὡς φυλάκων τῶν ἀνθρώπων, καί τούς προβάλλουν ὡς πρότυπα στούς πιστούς, ἰδίως σέ ὅσους μέ συνέπεια ἀκολουθοῦν τόν μοναχικό («ἀγγελικό») βίο, καί, κατά τήν πίστη τῆς Ἐκκλησίας καθίστανται «ἐπίγειοι ἄγγελοι» καί «ἐπουράνιοι ἄνθρωποι». Γράφει ὁ ἱερός Χρυσόστομος: «*... Ὄντως μέγας ὁ τῶν χριστιανῶν Θεός, ὅς ἐξ ἀνθρώπων ἀγγέλους ποιεῖ, καί πάσης ἀνάγκης φυσικῆς ἀνωτέρους καθίστησιν*»[402].

Ἀναμφισβήτητα, ζοῦμε σέ μιά ἐποχή, πού κυριαρχεῖται ἀπό τόν

402. Ἰωάν. Χρυσόστομος, *Εἰς τούς ἀνδριάντας, Ὁμιλία ΚΑ΄,* P.G. 32, 688.

εὐδαιμονισμό καί τόν ὀρθό λόγο. Ὁ ἄνθρωπος ζεῖ μέ τίς αἰσθήσεις καί γιά τίς αἰσθήσεις, ἐνῶ ἡ καταπληκτική πρόοδος τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἔχει λίγο ὡς πολύ ναρκώσει τά πνευματικά του αἰσθητήρια. Ἔτσι, ὁ λόγος γιά τόν ἀόρατο, τόν ὑπεραισθητό κόσμο μοιάζει ν᾽ ἀντηχεῖ παράξενα, ἴσως καί ἐνοχλητικά. Παράξενος λ.χ. εἶναι ὁ λόγος τῆς Ἐκκλησίας γιά τήν ὕπαρξη καί τό ἔργο τῶν ἀγγέλων, οἱ ὁποῖοι ὁλοένα καί ἀπωθοῦνται στόν χῶρο τοῦ μύθου καί τῆς φαντασίας, μέ ἀποτέλεσμα νά τείνουν νά χρησιμεύουν μόνο γιά τόν χριστουγεννιάτικο διάκοσμο καί τά παιδικά διαφημιστικά προγράμματα. Κι ὅμως οἱ ἄγγελοι δέν εἶναι καθόλου μυθικές ἤ φανταστικές εἰκόνες. Εἶναι πραγματικές, οὐράνιες ὑπάρξεις, πού δημιουργήθηκαν ἀπό τόν Θεό καί παίζουν ἐνεργό ρόλο τόσο στήν προσωπική μας ζωή (φύλακας ἄγγελος), ὅσο καί στήν ἱστορία ὅλου τοῦ κόσμου (ἄγγελοι τῶν Ἐθνῶν).

Ἡ Ἐκκλησία μας, αἰῶνες τώρα, ζεῖ τήν παρουσία τῶν ἁγίων ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ σ᾽ ὅλο τό μεγαλεῖο μέσα ἀπό τήν λατρευτική/λειτουργική της ἐμπειρία. Στόν χῶρο τοῦ ναοῦ *«τά ἄνω συνάπτεται τοῖς κάτω …, ἄγγελοι καί ἄνθρωποι συμμείγνυνται»*. Ἰδιαίτερα, στή Θεία Λειτουργία οἱ πιστοί, εἰκονίζοντας τά χερουβίμ, ὑποδέχονται *«τόν Βασιλέα τῶν ὅλων… ταῖς ἀγγελικαῖς ἀοράτως δορυφορούμενον τάξεσιν»*. Τέλος, ἡ μέρα μας ἀνοίγει λειτουργικά μέ τήν ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (*«Βασιλεῦ οὐράνιε…»*) καί κλείνει μέ τήν θαυμάσια εὐχή τοῦ Ἀποδείπνου στόν φύλακα ἄγγελό μας (*«Ἅγιε ἄγγελε…»*).

ΕΛΕΝΗ Μ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ

ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΦΑΙΡΑ: ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΕΚΦΡΑΣΗΣ ΣΕ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΚΑΝΟΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΟΣΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ*

Στή γιαγιά μου, Ἑλένη

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ παροῦσα διπλωματική ἐργασία πραγματεύεται τό ζήτημα τῆς ὕπαρξης καί λειτουργίας τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας μέσα στή δημόσια σφαῖρα μέ ἔμφαση στήν ἑλληνική πραγματικότητα. Ἡ δημόσια σφαῖρα ὡς ἕνα οὐδέτερο σύνολο, περιλαμβάνει φορεῖς μέ συγκεκριμένη ἰδεολογική, φιλοσοφική ἤ δογματική κατεύθυνση, ὅπως εἶναι οἱ θρησκευτικές κοινότητες. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὁ διάλογος πάνω σέ ζητήματα ἐκκλησίας καί δικαίου νά εἶναι θρησκευτικά χρωματισμένος, γεγονός πού συνεπάγεται τή συνύπαρξη θεολογικῶν καί κοσμικῶν ἀρχῶν στή σχέση μεταξύ τῆς πολιτειακῆς καί τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοταξίας.

Τό δικαίωμα ἔκφρασης βρίσκεται στόν πυρῆνα ἑνός δημοκρατικοῦ πολιτεύματος, διότι δίχως τήν κατοχύρωσή του, δέν πληροῦνται

* Ἡ παροῦσα διπλωματική ἐργασία ὑποβλήθηκε στό Τμῆμα Κοινωνικῆς Θεολογίας καί Θρησκειολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καί Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, στά πλαίσια τοῦ Προγράμματος Μεταπτυχιακῶν Σπουδῶν: «Θεολογία καί Κοινωνία» – Κατεύθυνση Κανονικοῦ Δικαίου.

τά ἐχέγγυα τῆς ἐλεύθερης ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀτόμου μέσα σέ μιά κοινωνία πού παρέχει πρόσβαση στήν πληροφορία καί στόν πλουραλισμό τῶν ἀπόψεων. Ὑπάρχει δέ ἄμεση σχέση τοῦ ὑπό ἐξέταση δικαιώματος μέ τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καί εἰδικότερα μέ τήν αὐτονομία τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων καί τῶν μελῶν τους. Ἡ θεμελίωση τῆς ὡς ἄνω θέσης πρόκειται νά πραγματοποιηθεῖ μέσα ἀπό τήν ἀνάλυση τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἔκφρασης τόσο στό πολιτειακό ὅσο καί στό κανονικό δίκαιο, ὥστε νά διερευνηθοῦν τά ὅρια τῆς θρησκευτικῆς αὐτονομίας στήν ὑπό ἐξέταση περίπτωση, καθώς καί τό ἄν τελικά τό δικαίωμα αὐτό εἶναι ἕνα σημαντικό σημεῖο συνάντησης τῶν δύο δικαιοταξιῶν.

Ἡ ἐργασία διαρθρώνεται σέ δύο κεφάλαια. Προηγοῦνται αὐτῶν ἐκτενεῖς εἰσαγωγικές παρατηρήσεις, στό κείμενο τῶν ὁποίων ἀναλύεται τό ζήτημα τῆς ὕπαρξης τῆς Ἐκκλησίας στόν δημόσιο χῶρο μέσα ἀπό παραδείγματα τῆς ἐπικαιρότητας, ὅπως ἡ ἀρχή τῆς θρησκευτικῆς οὐδετερότητας, ἡ ὁποία ἐπιδιώκεται νά ἐνταχθεῖ ρητά στό ἑλληνικό Σύνταγμα καί συγκεκριμένα στό ἄρθρο πού ρυθμίζει τίς σχέσεις ἑλληνικῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας μέ τό κράτος.

Τό πρῶτο κεφάλαιο φέρει ὡς τίτλο *«Τό δικαίωμα ἔκφρασης στό κοσμικό δίκαιο»* καί περιέχει ἀνάλυση τῆς ἔννοιας τῆς θρησκευτικῆς ἔκφρασης στήν πολιτειακή νομοθεσία καί νομολογία. Ἡ ἐν λόγῳ ἀνάλυση δέν ἐπικεντρώνεται στήν ἀναπαραγωγή τῆς θεωρίας, ὅπως ἔχει διατυπωθεῖ στά βασικά ἐγχειρίδια ἐκκλησιαστικοῦ, συνταγματικοῦ καί εὐρωπαϊκοῦ δικαίου, ἀλλά στήν κριτική ἀποτύπωση τῶν ἐννοιῶν τοῦ προσηλυτισμοῦ, τῆς ρητορικῆς μίσους καί τῆς βλασφημίας. Παρατίθεται ἡ σχετική νομολογία τοῦ ΕΔΔΑ καί ἀναλύονται οἱ βασικότερες ἀποφάσεις, ἐνῶ χρησιμοποιήθηκε συμπληρωματικά νομολογία τῶν ἐθνικῶν δικαστηρίων.

Τό δεύτερο κεφάλαιο φέρει ὡς τίτλο *«Τό δικαίωμα ἔκφρασης κατά τό κανονικό δίκαιο»* καί περιέχει ἀνάλυση τῶν σχετικῶν ἱερῶν κανόνων σέ συνάρτηση μέ τήν κατανόηση τῆς διάκρισης μεταξύ forum internum καί forum externum. Τό δικαίωμα ἔκφρασης στήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία ἀπαντᾶ σέ μεγάλο βαθμό στόν θεσμό τῶν Ἱεροκηρύκων, γι' αὐτό πραγματοποιήθηκε ἔρευνα καί στίς σχετικές δημοσιευμένες ἐγκυκλίους τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος σέ συνάρτηση μέ τήν κριτική προσέγγιση τοῦ κανονισμοῦ πού ρυθμίζει τό καθεστώς τους. Ἐπίσης, ἡ ἀπαγόρευση ἀνάληψης

κοσμικῶν ἀξιωμάτων ἐκ μέρους τοῦ κλήρου ἀποτελεῖ ζήτημα πού εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένο μέ τήν ἑλληνική ἱστορικοπολιτική πραγματικότητα, καθώς σέ σκοτεινές περιόδους τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας παρατηροῦνται περιπτώσεις κληρικῶν πού κατεῖχαν καί κάποιο πολιτικό ἀξίωμα (π.χ. Δαμασκηνός Παπανδρέου, Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος, Ἀντιβασιλέας καί Πρωθυπουργός τό διάστημα 1944-1946), γεγονός πού στό κανονικό δίκαιο κατ' ἀρχήν εἶναι ἀπαγορευμένο. Τό φαινόμενο αὐτό τελεῖ σέ ἀπόλυτη σύνδεση μέ τό δικαίωμα ἔκφρασης, καθώς οἱ κληρικοί τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας εἶναι παράλληλα καί πολίτες ἑνός κράτους, ἐν προκειμένῳ τοῦ ἑλληνικοῦ. Σημειώνεται ὅτι τά συμπεράσματα τῆς παρούσας διαρθρώνονται σέ δύο μέρη, στό γενικό καί στίς ἀπαντήσεις σέ ἐρωτήματα πού τίθενται στίς ἐπιμέρους παραγράφους τῆς ἐργασίας. Ἡ μέθοδος αὐτή υἱοθετεῖται χάριν συστηματοποίησης τῆς ἔρευνας καί τῶν πορισμάτων της.

Ἡ ἔρευνα πού πραγματοποιήθηκε γιά τή συγγραφή τῆς παρούσας ἐργασίας εἶναι βιβλιογραφική, νομολογιακή καί ἀρχειακή, ἐνῶ στά παραρτήματα ἐκτίθενται ἔγγραφα πού παραχωρήθηκαν στό πλαίσιο ἔρευνας πού πραγματοποιήθηκε στό ἀρχεῖο τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου μετά ἀπό σχετική ἄδεια, τά κυριότερα ἀποσπάσματα τῶν συζητήσεων πού πραγματοποιήθηκαν στό ἑλληνικό κοινοβούλιο σχετικά μέ τήν ἀποποινικοποίηση τῆς κακόβουλης βλασφημίας καί τῆς καθύβρισης θρησκευμάτων, καθώς καί ἔγγραφο σχετικό μέ τήν ὑπόθεση τῆς ἰταλικῆς ταινίας «Τό Θαῦμα», ἡ ἀπαγόρευση προβολῆς τῆς ὁποίας λόγῳ ἱεροσυλίας κρίθηκε ἀπό τό Supreme Court τῶν ΗΠΑ ὅτι δέν ἦταν ἀναγκαία.

Θά ἤθελα στό σημεῖο αὐτό νά εὐχαριστήσω τήν ἐπιβλέπουσα καθηγήτριά μου κα Εἰρήνη Χριστινάκη-Γλάρου γιά τήν καθοδήγηση καθόλη τή διάρκεια τῆς συγγραφῆς τῆς παρούσας ἐργασίας, τούς καθηγητές μου στό πλαίσιο τοῦ μεταπτυχιακοῦ προγράμματος σπουδῶν πού παρακολούθησα μέ κατεύθυνση τό Κανονικό Δίκαιο τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας γιά τίς γνώσεις καί τόν τρόπο σκέψης πού μοῦ μεταλαμπάδευσαν, καί τήν οἰκογένειά μου γιά τή στήριξή της. Ἡ ἐργασία ἀφιερώνεται στή γιαγιά μου Ἑλένη, ἡ ὁποία μοῦ ἐνέπνευσε τό ἐνδιαφέρον καί τήν ἀγάπη γιά τόν ἐκκλησιαστικό θεσμό.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ἀδημ.	=	ἀδημοσίευτη
ΑΚ	=	Ἀστικός Κώδικας.
ΑΝ	=	Ἀναγκαστικός Νόμος.
ΑΟΣΚ	=	Αὐτόνομος Ὀργανισμός Σεισμοπαθῶν Κορινθίας.
ΑΠ	=	Ἄρειος Πάγος.
ἀρ.	=	ἀριθμός.
Ἀρμ.	=	*Ἀρμενόπουλος* (περιοδικό).
Βλ. καί βλ.	=	βλέπε
ΔΕΕ	=	Δικαστήριο Εὐρωπαϊκῆς Ἕνωσης.
Δημόσιο Δίκαιο	=	*Δημόσιο Δίκαιο* (περιοδικό τῆς ΕΕΔ).
Δίκη	=	*Δίκη* (περιοδικό).
ΔΙΣ	=	Διαρκής Ἱερά Σύνοδος.
ἐδ.	=	ἐδάφιο
ΕΔΔΑ	=	Εὐρωπαϊκό Δικαστήριο τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου.
ΕΔΔΔ	=	*Ἐπιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου καί Διοικητικοῦ Δικαίου* (περιοδικό).
ΕΕ	=	Εὐρωπαϊκή Ἕνωση.
ΕλλΔνη	=	*Ἑλληνική Δικαιοσύνη* (περιοδικό).
ἑπ.	=	ἑπόμενα
ἐπιμ.	=	ἐπιμέλεια
ΕΣΔΑ	=	Εὐρωπαϊκή Σύμβαση τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου.
ΕτΚ	=	Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως.
Ἐφ.	=	Ἐφετεῖο.
ΕφημΔΔ	=	*Ἐφημερίδα Διοικητικοῦ Δικαίου.*
Θεολογία	=	*Θεολογία* (Τριμηνιαία Ἔκδοση Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος).
ΘΠΔΔ	=	*Θεωρία καί Πράξη Διοικητικοῦ Δικαίου* (περιοδικό).
ΙΣΙ	=	Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἱεραρχίας (τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος).
κ.λπ.	=	καί λοιπά
ΚΠολΔ	=	Κώδικας Πολιτικῆς Δικονομίας.
ΚΧΕΕ	=	Καταστατικός Χάρτης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.
ΜΜΕ	=	Μέσα Μαζικῆς Ἐπικοινωνίας.
ΜΠΑ	=	Μονομελές Πρωτοδικεῖο Ἀθηνῶν.
ΜΦΘΣ	=	Μεταπτυχιακός Φοιτητικός Θεολογικός Σύνδεσμος.
Ν.	=	Νόμος.
ΝΔ	=	Νομοθετικό Διάταγμα.
ΝοΒ	=	*Νομικό Βῆμα* (περιοδικό).

Νομοκανονικά	=	*Νομοκανονικά* (Ἐπιθεώρηση Ἐκκλησιαστικοῦ καί Κανονικοῦ Δικαίου).
NOMOS	=	Τράπεζα Νομικῶν Πληροφοριῶν NOMOS τῆς INTRACOM.
ΝΠΔΔ	=	Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου.
ΝΠΙΔ	=	Νομικό Πρόσωπο Ἰδιωτικοῦ Δικαίου.
ΟΗΕ	=	Ὀργανισμός Ἡνωμένων Ἐθνῶν.
Ὁλομ.	=	ὁλομέλεια
ὅ.π.	=	ὅπου παραπάνω
παρ.	=	παράγραφος
ΠΔ	=	Προεδρικό Διάταγμα.
Πηδάλιον	=	Ἱερομόναχος Ἁγάπιος – μοναχός Νικόδημος, *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς μίας ἁγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησίας ἤτοι ἅπαντες οἱ ἱεροὶ καὶ θεῖοι Κανόνες τῶν ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων, τῶν ἁγίων Οἰκουμενικῶν τε καὶ τοπικῶν συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος θείων Πατέρων,* Ἐν Ἀθήναις 1886.
ΠΙΙΕΤ	=	Πανελλήνιο Ἱερό Ἵδρυμα Εὐαγγελιστρίας Τήνου.
ΠΚ	=	Ποινικός Κώδικας.
Πλάτων	=	*Πλάτων* (περιοδικό τῆς ἑταιρείας Ἑλλήνων Φιλολόγων).
Ποιν. Χρον.	=	*Ποινικά Χρονικά* (περιοδικό).
ΠΠΑ	=	Πολυμελές Πρωτοδικεῖο Ἀθηνῶν.
ΠρωτΒέροιας	=	Πρωτοδικεῖο Βέροιας.
ΠΣΕ	=	Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν.
π.χ.	=	παραδείγματος χάρη
ΡΠ	=	Γ. Α. Ράλλη – Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων, τῶν τε Ἁγίων καί Πανευφήμων Ἀποστόλων, καί τῶν ἱερῶν καί Οἰκουμενικῶν καί τοπικῶν Συνόδων καί τῶν κατά μέρος Ἁγίων Πατέρων, ἐκδοθέν, σύν πλείσταις ἄλλαις τήν ἐκκλησιαστικήν κατάστασην διεπούσαις διατάξεσι, μετά τῶν ἀρχαίων ἐξηγητῶν, καί διαφόρων ἀναγνωσμάτων,* τόμοι Α΄, Β΄, Γ΄, Δ΄, Ἀθήνησιν 1852-1859.
σ.	=	σελίδα
Σ	=	Σύνταγμα.
Συμβ.Πλημ.Θεσ.	=	Συμβούλιο Πλημμελειοδικῶν Θεσσαλονίκης.
ΣΛΕΕ	=	Συνθήκη λειτουργίας τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἕνωσης.
ΣτΕ/ΣΕ	=	Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας.
ΤοΣ	=	*Τό Σύνταγμα* (περιοδικό).
ΥΑ	=	Ὑπουργική ἀπόφαση.
ΥΠΕΠΘ	=	Ὑπουργεῖο Ἐθνικῆς Παιδείας καί Θρησκευμάτων.
Ὑποσημ.	=	ὑποσημείωση
ΦΕΚ	=	Φύλλο Ἐφημερίδας Κυβερνήσεως.
ΧΘΔΕΕ	=	Χάρτης Θεμελιωδῶν Δικαιωμάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἕνωσης.

ADF	=	Alliance Defending Freedom.
ECLJ	=	European Center for Law and Justice.
ECHR	=	European Convention Human on Rights.
ECRI	=	European Commission against Racism and Intolerance.
ed.	=	editor
EEC	=	European Economic Community.
GDPR	=	General Data Protection Regulation (Γενικός Κανονισμός Προστασίας Δεδομένων).
Joannou	=	Joannou Pericles-Pierre, *Discipline generale antique.* Grotta-ferrata (Roma): Tipografia Italo-Orientale "S. Nilo", 1962-1964, volume 1.2: 2. Les canons des synodes particuliers (IVe-IXe s.).
NJHR	=	*Nordic Journal of Human Rights* (ἀκαδημαϊκό περιοδικό).
OIC	=	Organisation of Islamic Cooperation (Ὀργανισμός Ἰσλαμικῆς Διάσκεψης).
p.	=	page
PPE-DE	=	Parti Populaire Europeen et Democrates Europeens (Εὐρωπαϊκό Λαϊκό Κόμμα - Εὐρωπαῖοι Δημοκράτες).
RSR	=	*Religious Studies Review* (ἀκαδημαϊκό περιοδικό).

Εἰσαγωγικές παρατηρήσεις

Α. Ἐκκλησία καί ἑλληνική δημόσια σφαῖρα

Τό θρησκευτικό φαινόμενο ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς δημόσιας σφαίρας ἑνός κρατικοῦ ὀργανισμοῦ[1]. Αὐτό συμβαίνει, καθώς κάθε πολιτεία εἶναι συγκροτημένη μέ γνώμονα ὁρισμένες θρησκευτικές ἤ ἄθρησκες, πολιτικές, ἰδεολογικές καί φιλοσοφικές πεποιθήσεις, οἱ ὁποῖες διαμορφώνουν ἀνά χρονικές περιόδους τόν δικαιϊκό της πολιτισμό, τήν κοινωνικοπολιτική της συγκρότηση καί τό περιεχόμενο τῆς ἔννοιας τοῦ πλουραλισμοῦ. Κατά τά ὡς ἄνω, διαμορφώθηκαν ὁρισμένα συστήματα σχέσεων κράτους-ἐκκλησίας καί κράτους-θρησκευμάτων, τά ὁποῖα εἰδικά στόν εὐρωπαϊκό χῶρο μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι εἶναι τόσα ὅσα καί τά κράτη πού τόν ἀποτελοῦν, ἀφοῦ δέν ὑπάρχει ἕνα ἑνιαῖο μοντέλο[2], ἐνῶ τήν ἴδια στιγμή ὁ ἴδιος χῶρος ἔχει σοβαρές ἐπιρροές ἀπό τή χριστιανική δικαιϊκή παράδοση.

---

1. Βλ. καί Maureen Junker-Kenny, "Between Postsecular Society and the Neutral State: Religion as a resourse for public reason", *Religious Voices in Public Places,* 2012, p. 58 ἐπ., καί Πρακτικά συζητήσεων Διαρκοῦς Ἐπιτροπῆς Μορφωτικῶν Ὑποθέσεων, Συνεδρίαση 24ης Σεπτεμβρίου 2014, ἡμέρα Τετάρτη καί ὥρα 12.30΄, Θεόδωρος Δ. Παπαγεωργίου: «…Ἑπομένως, ὁποιαδήποτε νομοθετική πρωτοβουλία μεταθέτει τή δημόσια δράση τῶν Θρησκευτικῶν Ἑνώσεων καί τῶν λειτουργῶν τους, ἀπό τόν ἀμιγῆ χῶρο τοῦ ἰδιωτικοῦ δικαίου, πού ἦταν, μέχρι σήμερα, πιό κοντά πρός τόν χῶρο προστασίας τοῦ δημοσίου δικαίου, δίνοντάς τους καί μιά ἰδιαίτερη καί κατάλληλη νομική μορφή, κινεῖται πρός τή σωστή κατεύθυνση, καθώς εἶναι ἡ θρησκευτική ἐλευθερία στήν κύρια μορφή της, μέχρι σήμερα, στήν Ἑλλάδα, ἀσκεῖται καί ἐκφράζεται περισσότερο, ὡς συλλογικό δικαίωμα καί λιγότερο ὡς ἀτομικό δικαίωμα κάθε ἰδιώτη…»

2. Βλ. Rik Torfs, "Religion and State Relationships in Europe", *RSR* 4/2007, p. 40: "Europe has a model of religion and state relationships that is not homogenous. The focus is still on the national states. And yet, there is a common model, at least when one looks beyond formal differences. This common model shows a keen interest for far reaching religious freedom, mutual independence between religion and state combined with cooperation and state support. Even in countries like France where separation is cherished as a notion, the model as described in this contribution is clearly present. Altogether the position of religious groups, including minorities, is rather positive in Europe, although in some countries there remains too much scepticism towards new religious movements".

Τό γεγονός αὐτό, βέβαια, καθίσταται ἐμφανές καί μόνο ἀπό τό ὅτι γίνεται λόγος στήν εὐρωπαϊκή δημόσια σφαῖρα γιά σχέσεις τῶν κρατῶν μέ τίς «ἐπικρατέστερες» ὡς πρός τόν ἀριθμό μελῶν ἤ ὡς πρός τήν ἱστορικοπολιτική σύνδεση ἐκκλησίες ἀσχέτως μέ τό ἄν ἔχει υἱοθετηθεῖ σύστημα χωρισμοῦ. Γιά παράδειγμα, στή Γερμανία τό Ὁμοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο ἔχει διακρίνει τήν Ἐκκλησία ἀπό τά ὑπόλοιπα ΝΠΔΔ, λόγῳ τῆς προϋπάρχουσας τοῦ Κράτους ὑπόστασής της[3]. Ἐπιπροσθέτως, στή γερμανική ἔννομη τάξη ὑπάρχουν καί λειτουργοῦν ὑπό τό πρῖσμα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας πολυάριθμες θρησκευτικές κοινότητες μέ σημαντικότερες, ὅμως, ἐκεῖνες τῆς Καθολικῆς καί τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας[4].

Ὁ ἑλληνικός δημόσιος χῶρος εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένος μέ τήν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, πρίν ἀκόμα ἀπό τή σύσταση τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ σύνδεση αὐτή εἶναι πολυδιάστατη, ἀφοῦ ἐκτείνεται τόσο στόν πολιτικό τομέα (π.χ. ὁ πρῶτος Ὑπουργός Θρησκευμάτων ἦταν μέλος τοῦ κλήρου τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας[5]) ὅσο καί στόν κοινωνικό καί ἀμιγῶς νομικό, ἀποτυπώνεται δέ στό γενικό της πλαίσιο στό σύστημα σχέσεων κράτους-ἐκκλησίας πού κατοχυρώνεται στό ἄρθρο 3 παρ. 1 τοῦ Σ μέ τόν ὅρο «ἐπικρατοῦσα θρησκεία»[6]. Ἡ ἰδιαίτερη θέση πού ἐπέλεξε τό ἀνεξάρτητο ἑλληνικό

3. Βλ. Γεώργιος Δελλῆς – Κωνσταντῖνος Γιαννακόπουλος, «Οἱ σχέσεις ἐκκλησίας-κράτους ὑπό τό πρῖσμα τῆς ὑπαγωγῆς τῆς πρώτης στήν ἔννοια τοῦ εὐρύτερου δημόσιου τομέα καί στούς κανόνες περί διαπλοκῆς», *ΕΔΔΔ* 4/2001, σ. 659-663.

4. Βλ. Gerhard Robbers, "State and Church in Germany", *State and Church in the European Union* (ed. Gerhard Robbers), Baden-Baden 1996, p. 57, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι οἱ δύο αὐτές Ἐκκλησίες εἶναι σχεδόν ἰσότιμες στό μέγεθος καί στή σημασία, μέ τήν Καθολική Ἐκκλησία νά περιλαμβάνει περίπου 28,2 ἑκατομμύρια μέλη καί τήν Εὐαγγελική 29,2 ἑκατομμύρια μέλη.

5. Βλ. ἀναλυτικά Κεφ. 2ο, §2.4. τῆς παρούσας ἐργασίας, σ. 367.

6. «*Ἐπικρατοῦσα θρησκεία στήν Ἑλλάδα εἶναι ἡ θρησκεία τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδας, πού γνωρίζει κεφαλή της τόν Κύριο ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστό, ὑπάρχει ἀναπόσπαστα ἑνωμένη δογματικά μέ τή Μεγάλη Ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινούπολης καί μέ κάθε ἄλλη ὁμόδοξη Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ τηρεῖ ἀπαρασάλευτα, ὅπως ἐκεῖνες, τούς ἱερούς ἀποστολικούς καί συνοδικούς κανόνες καί τίς ἱερές παραδόσεις. Εἶναι αὐτοκέφαλη, διοικεῖται ἀπό τήν Ἱερά Σύνοδο τῶν ἐν ἐνεργείᾳ Ἀρχιερέων καί ἀπό τή Διαρκῆ Ἱερά Σύνοδο πού προέρχεται ἀπό αὐτή καί συγκροτεῖται ὅπως ὁρίζει ὁ Καταστατικός Χάρτης τῆς Ἐκκλησίας, μέ τήρηση τῶν διατάξεων τοῦ Πατριαρχικοῦ Τόμου τῆς κθ΄ (29) Ἰουνίου 1850 καί τῆς Συνοδικῆς Πράξης τῆς 4ης Σεπτεμβρίου 1928».*

κράτος νά ἀναγνωρίσει στήν ἐν λόγῳ Ἐκκλησία καθίσταται ἐμφανής ἤδη ἀπό τά κείμενα τοῦ Ἐπαναστατικοῦ ἀγώνα, μέ ἐνδιαφέρουσες ἑρμηνευτικές προσεγγίσεις. Πιό ἀναλυτικά, ἡ εἰσαγωγή τοῦ συστήματος τῆς ἐπικρατούσας θρησκείας τόσο στά ἑπτανησιακά συνταγματικά κείμενα ὅσο καί κατά τή μεταφορά του στά συνταγματικά κείμενα τῆς κυρίως Ἑλλάδος, ἀποδίδεται ἀπό διάφορους ἐρευνητές σέ λόγους ὄχι θρησκευτικούς, ἀλλά πολιτικούς καί μεταφορᾶς Δυτικῶν πρακτικῶν, καθώς καί σέ λόγους συγκρότησης τῆς ἑλληνικῆς ἐθνικῆς ταυτότητας, στοιχεῖο τῆς ὁποίας ἦταν ἀποδεκτό ὅτι ἀποτελοῦσε καί ἡ Ὀρθοδοξία. Βέβαια, ἡ ὡς ἄνω προσέγγιση ἀποδίδει στόν ὅρο ἐπικρατοῦσα θρησκεία ἕναν χαρακτήρα περιγραφικό ἤδη ἀπό τήν εἰσαγωγή του στήν ἑλληνική ἔννομη τάξη, γεγονός τό ὁποῖο μᾶλλον δέν συνάδει μέ τή δημόσια σφαῖρα τῆς περιόδου τοῦ ἐπαναστατικοῦ ἀγώνα, ὅπως μπορεῖ νά διαφανεῖ καί ἀπό τήν ἀντικατάσταση τοῦ ὅρου «ἐπικρατοῦσα θρησκεία» στό συνταγματικό κείμενο τῆς Τροιζήνας ἀπό τόν ὅρο «θρησκεία τῆς ἐπικρατείας»[7].

Τό ΕΔΔΑ ἔχει κρίνει σέ ὑπόθεση πού εἶχε ὡς ἀντικείμενο τή διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν ὅτι τό γεγονός πώς ἡ γνώση γιά τόν Χριστιανισμό ἀντιπροσωπεύει μεγαλύτερο μέρος προγράμματος σπουδῶν γιά τά δημοτικά καί τά κατώτερα δευτεροβάθμια σχολεῖα ἀπό τή γνώση γιά ἄλλες θρησκεῖες καί φιλοσοφίες δέν εἶναι δυνατόν νά θεωρηθεῖ ὡς ἀπόκλιση ἀπό τίς ἀρχές τοῦ πλουραλισμοῦ, καθώς ἡ θέση πού κατέχει ὁ Χριστιανισμός στήν ἐθνική ἱστορία καί τήν παράδοση ἑνός κράτους μπορεῖ νά ἀποτελέσει παράγοντα διαμόρφωσης τοῦ ἐν λόγῳ μαθήματος καί τό ἐν γένει ζήτημα πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅτι ἐμπίπτει στό περιθώριο ἐκτίμησης τοῦ πολιτειακοῦ ὀργανισμοῦ ὡς πρός τόν σχεδιασμό καί τόν καθορισμό τοῦ ἀναλυτικοῦ προγράμματος σπουδῶν[8]. Παρομοίως, τό Δικαστήριο διατύπωσε στό σκεπτικό του ὅτι τό γεγονός πώς πρόγραμμα διδασκαλίας μαθήματος θρησκευτικῶν δίνει περισσότερη σημασία στό Ἰσλάμ, ὅπως ἐφαρμόζεται καί ἑρμηνεύεται ἀπό τήν πλειονότητα τοῦ πληθυσμοῦ στήν Τουρκία, δέν μπορεῖ ὡς ἐκ τούτου νά ἀποτελεῖ παραβίαση τῶν ἀρχῶν τῆς πολυφωνίας καί τῆς ἀντικειμενικότητας. Ὡστόσο, λαμβάνοντας ὑπόψη τίς ἰδιαιτερότητες κατά τήν κατανόηση τοῦ Ἰσλάμ

7. Βλ. Σπύρος Ν. Τρωϊάνος, «Ἡ θρησκεία στά Συντάγματα τοῦ ἀγώνα», *Ψηφίδες Ἱστορίας Δικαίου ἀπώτερης καί νεότερης,* Ἀθήνα 2013, σ. 115-117.

8. ΕΔΔΑ, Folgerø and others v. Norway, Appl. No 15472/02, τῆς 29.6.2007, §89.

ἀπό μειοψηφοῦσες ὁμάδες καί ἔχοντας ὑπόψη τά ἐπιχειρήματα τῆς προσφεύγουσας πλευρᾶς, τό Δικαστήριο ἔκρινε ὅτι οἱ ἐνδιαφερόμενοι θά μποροῦσαν νομίμως νά θεωροῦν ὅτι οἱ μέθοδοι διδασκαλίας εἶναι δυνατόν νά προκαλέσουν στά παιδιά τους μιά σύγκρουση μεταξύ τῶν ὅσων διδάσκονται στό σχολεῖο καί τῶν ἀξιῶν πού μεταλαμπαδεύονται σέ αὐτά βάσει τοῦ δικαιώματος τῶν γονέων γιά τή θρησκευτική ἐκπαίδευση τῶν τέκνων τους[9].

Ἡ περίπτωση τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν εἶναι χαρακτηριστική τῆς θέσης μιᾶς θρησκευτικῆς κοινότητας στόν δημόσιο χῶρο ἑνός κρατικοῦ ὀργανισμοῦ, ὅπως φαίνεται καί ἀπό τίς ὡς ἄνω ἀποφάσεις τοῦ ΕΔΔΑ, τό ὁποῖο χρησιμοποιεῖ τόν κοινωνικοπολιτικό χαρακτήρα τοῦ δικαίου κατά τήν ἀνάπτυξη τοῦ σκεπτικοῦ του. Μπορεῖ μάλιστα νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι τό περιεχόμενο τοῦ ἐν λόγῳ μαθήματος συνδέεται ἄμεσα μέ τό δικαίωμα ἔκφρασης ὁρισμένης θρησκευτικῆς κοινότητας, ἡ ὁποία ἔχει ἰδιαίτερη θέση στήν πολιτειακή δημόσια σφαῖρα, δίχως αὐτό νά συνεπάγεται καταστρατήγηση τῆς θρησκευτικῆς ἰσότητας. Στήν ἑλληνική ἔννομη τάξη ἔχουν προσφάτως δημοσιευθεῖ ἀποφάσεις τοῦ ΣτΕ σχετικά μέ τή διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν. Χαρακτηριστικά, ἡ ἀπόφαση τῆς Ὁλομέλειας τοῦ Ἀνώτατου Διοικητικοῦ Δικαστηρίου ὑπ' ἀριθμ. 660/2018, ἀκύρωσε τήν ὑπουργική ἀπόφαση ὑπ' ἀριθμ. 143575/Δ2/13.9.2016, «Πρόγραμμα Σπουδῶν τοῦ μαθήματος τῶν Θρησκευτικῶν στό Δημοτικό καί στό Γυμνάσιο», ΦΕΚ Β΄ 2920, λόγῳ ἀντισυνταγματικότητας καί ἀντίθεσης πρός τήν ΕΣΔΑ. Ἐπίσης, ἡ ἀπόφαση τῆς Ὁλομέλειας τοῦ Ἀνώτατου Διοικητικοῦ Δικαστηρίου ὑπ' ἀριθμ. 926/2018, ἡ ὁποία ἀκύρωσε τήν ὑπ' ἀριθμ. 143579/Δ2/7.9.2016 (ΦΕΚ Β΄/2906) ΥΑ, μέ τίτλο «Πρόγραμμα Σπουδῶν τοῦ μαθήματος Θρησκευτικά Γενικοῦ Λυκείου» ἐκδόθηκε στό πλαίσιο τῆς ἴδιας νομολογιακῆς γραμμῆς μέ τήν προγενέστερή της 660/2018, μέ ὁρισμένες, ὅμως, οὐσιαστικές διαφοροποιήσεις. Οἱ ἐν λόγῳ ἀποφάσεις ἐκφράζουν τή σύγχρονη νομική ἀντιμετώπιση τοῦ τρόπου διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν στήν Ἑλλάδα σέ ἐπίπεδο νομολογίας, ἐνῶ τήν ἴδια στιγμή ἐπικεντρώνονται οὐσιαστικά στή θέση τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στήν Ἑλλάδα, ὅπως ἀναγνωρίζεται ἀπό τό ἑλληνικό Σύνταγμα[10].

9. ΕΔΔΑ, Mansur Yalçin v. Turkey, Appl. No. 21163/11, τῆς 18.2.2014, §71.

10. Βλ. καί Ὡραιοζήλη-Μαρία Κουτσουπιά – Ἑλένη Παλιούρα, «Σχόλιο στήν

Ἡ θέση, ὅμως, τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στόν ἑλληνικό δημόσιο χῶρο σχετίζεται ἄμεσα καί μέ τή νομική της προσωπικότητα, ἡ ὁποία εἶναι δημοσίου δικαίου μέ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά, ὡστόσο, ὡς πρός τήν ἐνάσκηση δημόσιας ἐξουσίας καί τή διάρθρωση τῶν ἐσωτερικῶν σχέσεων ἐντός τῶν διαφορετικῶν ΝΠΔΔ, ἀπό τά ὁποῖα ἀποτελεῖται. Ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ὁ χαρακτήρας τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ὡς ΝΠΔΔ δέν συνάδει μέ τόν δημόσιο ρόλο τῆς Ἐκκλησίας, ὁ ὁποῖος δέν ὁριοθετεῖται ὀρθά μέσῳ τῆς ἐν λόγῳ νομικῆς ρύθμισης[11]. Τό πρῶτο ἐρώτημα, λοιπόν, πού ἀνακύπτει εἶναι ἡ σχέση τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἔκφρασης μέ τό σύστημα σχέσεων κράτους-ἐκκλησίας καί τή νομική προσωπικότητα τῶν θρησκευμάτων πού ὑπάρχουν καί λειτουργοῦν νόμιμα ἐντός τοῦ πολιτειακοῦ ὀργανισμοῦ.

Β. Τό δικαίωμα θρησκευτικῆς αὐτονομίας

Τό δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς αὐτονομίας ἀποτελεῖ εἰδικότερη ἔκφανση τοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας[12] καί τό περιεχόμενό του συνίσταται στήν ὑποχρέωση τοῦ κράτους γιά ἀποχή ἀπό παρεμβάσεις ἀπέναντι στή θρησκευτική κοινότητα, ἡ ὁποία ἀντιμετωπίζεται ὡς ἕνας ἑνιαῖος ὀργανισμός. Παράλληλα, τό ἐν λόγῳ δικαίωμα συνίσταται στήν ἀξίωση τῆς θρησκευτικῆς κοινότη-

ΣτΕ Ολ 660/2018 γιά τόν χαρακτήρα τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν», *ΘΠΔΔ* 4-5/2018, σ. 345-347, Ἑλένη Παλιούρα – Μαρία-Ὡραιοζήλη Κουτσουπιά, «Παρατηρήσεις στήν ΣτΕ Ολ 926/2018», *ΘΠΔΔ* 6/2018, σ. 526-529.

11. Βλ. ἀνάλυση τῶν ἀπόψεων καί τοῦ ἐν γένει ζητήματος, Εἰρήνη Χριστινάκη-Γλάρου, «Τά συνταγματικά ὅρια τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ νομικοῦ καθεστῶτος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος», *Θεολογία* 1/2018, σ. 130-141.

12. Βλ. Ἑλένη Μ. Παλιούρα: «Ἡ οὐδετερότητα τοῦ κράτους σέ ζητήματα θρησκευτικοῦ φαινομένου: θεωρητική καί νομολογιακή προσέγγιση», *Δημόσιο Δίκαιο* 4/2018, σ. 436: «Ἡ θρησκευτική ἐλευθερία εἶναι δικαίωμα μέ πολλές ἐκφάνσεις, ἰδιαιτερότητες καί διαρκεῖς ἀναπροσδιορισμούς, καθώς ἔχει τρία διακριτά ἐπίπεδα: **α.** τήν ἐλευθερία ἐπιλογῆς θρησκείας, ὅπως ἐκφράζεται μέ τό δικαίωμα εἰσόδου/ἐξόδου σέ καί ἀπό θρησκευτική ὁμάδα πού λειτουργεῖ μέσα σέ ἕνα κοσμικό κράτος, **β.** τό συλλογικό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, πού ἐκφράζεται μέ τή συνολική παρουσία μιᾶς θρησκευτικῆς κοινότητας στή δημόσια σφαῖρα, **γ.** τό δικαίωμα τῆς ἴδιας τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας, πού εἶναι καί τό πιό δύσκολα προσεγγίσιμο ἐπίπεδο, καθώς περιλαμβάνει τόν τρόπο πού τό κοσμικό κράτος ἀντιλαμβάνεται τά δικαιώματα τῶν μελῶν μιᾶς θρησκευτικῆς ὁμάδας στό ἐσωτερικό της».

τας ἀπέναντι στό κράτος γιά προστασία τόσο ἔναντι τοῦ ἰδίου ὅσο καί ἔναντι τρίτων, ἐνῶ στό πλαίσιο τῆς δικαιοδοτικῆς δραστηριότητας τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου ἔχει διαμορφωθεῖ μέ τόν γενικότερο ὅρο: ἀρχή τῆς αὐτονομίας τῶν θρησκευτικῶν ὀργανισμῶν («principle of the autonomy of religious organisations»)[13]. Τό ἐν λόγῳ δικαίωμα διαπλάθεται νομικά τίς τελευταῖες δεκαετίες κυρίως διά τῆς νομολογίας τοῦ ΕΔΔΑ καί τοῦ ΔΕΕ καί ἀνταποκρίνεται στήν ἐφαρμογή τοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας σέ ὅλους τούς τομεῖς ὕπαρξης καί λειτουργίας τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου (π.χ. θρησκευτική ἔκφραση, ἐκπαίδευση, νομική προσωπικότητα, ἐργασιακές σχέσεις, βιοηθική κ.τ.λ.). Στήν Ἑλλάδα ἀκόμα δέν ἔχει κατανοηθεῖ πλήρως τό περιεχόμενό του, καθώς ἡ αὐτοοργάνωση τῶν θρησκευμάτων καί τό ζήτημα τῆς λειτουργίας τους ἐντός τοῦ πολιτειακοῦ ὀργανισμοῦ βρίσκονται ἀκόμα ὑπό διαμόρφωση στήν ἑλληνική ἔννομη τάξη ἰδίως ὑπό τό πρῖσμα τῶν κοινωνικῶν μεταβολῶν τῆς σύγχρονης περιόδου.

Τό δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς αὐτονομίας ἤ αὐτοοργάνωσης θεμελιώθηκε κατά πρῶτον στά ἄρθρα 9 καί 11 τῆς ΕΣΔΑ, μέ τό κανονιστικό του πεδίο νά ἀποτελεῖται οὐσιαστικά ἀπό ἕναν συνδυασμό ἄρθρων, ἤτοι τῶν 10 τοῦ ΧΘΔΕΕ, 17 τῆς ΣΛΕΕ, 9, 11 καί 14 τῆς ΕΣΔΑ, 3 παρ. 1 καί 13 παρ. 1 τοῦ Σ. Γιά παράδειγμα, τό ΣτΕ ἔχει κρίνει ὅτι ἡ θρησκευτική αὐτονομία τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στήν Ἑλλάδα κατοχυρώνεται καί στό ἄρθρο 3 παρ. 1 τοῦ Σ[14], γεγο-

13. Βλ. Council of Europe/ European Court of Human Rights, *Guide to article 9. Freedom of thought, conscience and religion,* 2019, p. 67-68, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_ENG.pdf.

14. ΣτΕ 4596/2014: *«Ἐπειδή, οἱ κληρικοί τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, συνταχθέντες μέ τό δόγμα της, ἔχουν ἐν γνώσει τους καί ἑκουσίως ἀποδεχθεῖ τήν ὑπακοή στίς θεμελιώδεις πνευματικές ἀρχές καί ἱερές της παραδόσεις, καθώς καί στούς ἱερούς ἀποστολικούς καί συνοδικούς της κανόνες, ὡς ἐκ τούτου δέ, ὑπόκεινται, λόγῳ καί τοῦ δημοσίου λειτουργήματός τους, σέ περιορισμούς καί ἰδιαίτερες ὑποχρεώσεις ὡς πρός τή συμπεριφορά στόν ἰδιωτικό τους βίο, συνεπείᾳ τῶν ὁποίων τελοῦν προφανῶς σέ εἰδικές συνθῆκες, οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν τήν παρέμβαση τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἕναν βαθμό, στήν ἄσκηση ὁρισμένων ἀτομικῶν δικαιωμάτων καί ἐλευθεριῶν τους, ὡς πολιτῶν, ὅπως εἶναι καί τό δικαίωμα σεβασμοῦ τῆς ἀτομικῆς καί οἰκογενειακῆς τους ζωῆς, στόν πυρῆνα τοῦ ὁποίου ἀνάγεται καί ἡ δραστηριότητά τους σχετικά μέ τήν ἐρωτική τους ζωή καί τίς ἐρωτικές τους προτιμήσεις (πρβλ. ΕΔΔΑ ἀποφάσεις τῆς 12.6.2014, Fernández Martínez κατά Ἱσπανίας καί τῆς 23.12.2010, Obst κατά Γερμανίας). Ἡ παρέμβαση αὐτή δικαιολο-*

νός πού εἶναι θετικό γιά τήν ἐξέλιξη τῆς σύγχρονης ἑρμηνευτικῆς προσέγγισης τοῦ ἐν λόγῳ ἄρθρου πρός ἐξάλειψη τῶν φαινομένων χρήσης του πρός τήν κατεύθυνση τῆς παρέμβασης τοῦ κράτους ἐπί τῶν ἐσωτερικῶν ζητημάτων τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως εἶναι καί ἡ περίπτωση τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν ἱερῶν κανόνων σέ δογματικούς, διοικητικούς καί θεμελιώδεις διοικητικούς θεσμούς, διαχωρισμός πού δέν στηρίζεται σέ ὁρισμένη ἐπίσημη ἀπόφαση τῆς Ἐκκλησίας.

Χαρακτηριστική τοῦ τρόπου λειτουργίας τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς αὐτονομίας εἶναι μεταξύ ἄλλων καί ἡ ὑπόθεση τοῦ Peter Travaš[15], ὁ ὁποῖος ἦταν ἐντεταλμένος διδάσκων στό κρατικό ἐκπαιδευτικό σύστημα ὡς Καθολικός θεολόγος καί ἀπαλλάχθηκε τῶν καθηκόντων του, ὅταν δέν ἔλαβε ἀνανέωση τῆς κανονικῆς ἄδειας ἀπό τήν Καθολική Ἐκκλησία προκειμένου νά συνεχίσει νά διδάσκει, καθώς εἶχε στό μεταξύ λάβει διαζύγιο καί προβεῖ σέ πολιτικό γάμο, ἐνέργειες πού θεωρήθηκαν ἀσύμβατες μέ τό γαμικό δίκαιο καί τή διδασκαλία τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀπόκτηση κανονικῆς ἄδειας, προκειμένου νά ἐνταχθεῖ κάποιος στό ἀνθρώπινο δυναμικό τῆς θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης σέ ἰδιωτικό ἤ κρατικό ἐπίπεδο, εἶχε τή βάση της σέ συμφωνία μεταξύ Κροατίας καί τῆς Ἁγίας Ἕδρας (κονκορδάτο). Τό Δικαστήριο ἔκρινε ὅτι οἱ σχολικές ἀρχές ἐνήργησαν σύμφωνα μέ τή συμφωνία τῆς 18ης Δεκεμβρίου 1996, καθώς καί τήν ἰσχύουσα ἐργατική νομοθεσία. Σύμφωνα μέ τό ἄρθρο 3 τοῦ κονκορδάτου, ἡ κανονική ἐπιστολή ἀποτελεῖ προαπαιτούμενο στοιχεῖο προκειμένου νά εἶναι κάποιος σέ θέση νά διδάξει ὡς Καθολικός θεολόγος, ἐνῶ ἡ ἀπόσυρση τῆς ἐντολῆς ὁδηγεῖ σέ ἄμεση ἀπώλεια τοῦ ἐν λόγῳ δικαιώματος. Τό κονκορδάτο εἶναι διεθνής συνθήκη,

γεῖται, ἐνόψει καί τῆς αὐτονομίας πού ἀπολαμβάνει, κατά τό ἄρθρο 3 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος, ἀλλά καί τό ἄρθρο 9 τῆς ΕΣΔΑ, ἑρμηνευόμενο ὑπό τό φῶς τοῦ ἄρθρου 11 αὐτῆς, ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, βάσει τῆς ὁποίας ἔχει δικαίωμα, ὑπερασπιζόμενη τίς πεποιθήσεις της, πού εἶναι δυνατόν νά διαφέρουν ἀρκετά ἀπό ἐκεῖνες τῆς Πολιτείας, νά ἀπαιτήσει ἀπό τούς ὑπηρετοῦντες αὐτήν θρησκευτικούς λειτουργούς, λόγῳ καί τῆς φύσεως τῆς πνευματικῆς πρωτίστως σχέσεως πού τούς συνδέει μέ τό πρόσωπό της, συγκεκριμένη συμπεριφορά, ἔτσι ὥστε τόσο ὁ ἰδιωτικός ὅσο καί ὁ ἐπαγγελματικός τους βίος νά συμβαδίζει μέ τίς διδασκαλίες της καί νά μήν ὑπονομεύει τό κῦρος καί τήν ἀξιοπιστία της». Βλ. καί ΕΣ (ΟΛΟΜ) 196/2010 σκ. 4 ὅπου ἀναφέρεται ὡς ἀρχή τῆς αὐτοδιοίκησης, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τή διαφοροποίηση τῆς Ἐκκλησίας σέ ζητήματα ἐφαρμογῆς γενικῶν ρυθμίσεων, ὅταν ἐπηρεάζεται ἡ ἐσωτερική της αὐτοοργάνωση.

15. ECHR, Peter Travaš against Croatia case, Appl. No. 75581/13, τῆς 4.10.2016.

ἐνσωματωμένη ὡς τέτοια στήν κροατική νομοθεσία σύμφωνα μέ τό κροατικό Σύνταγμα, συνεπῶς ἡ ἀπαλλαγή τοῦ αἰτοῦντος ἀπό τά καθήκοντά του εἶχε νόμιμο ἔρεισμα[16]. Περαιτέρω, τό Δικαστήριο διαπίστωσε σύμφωνα καί μέ προγενέστερη σχετική νομολογία του ὅτι μέ αὐτόν τόν τρόπο ἐπιδιώκεται ὁ νόμιμος στόχος τῆς προστασίας τῶν δικαιωμάτων καί τῶν ἐλευθεριῶν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, καί εἰδικότερα τῆς αὐτονομίας της νά ἐπιλέγει πρόσωπα διαπιστευμένα νά διδάσκουν τά θρησκευτικά της δόγματα[17]. Ἐπιπροσθέτως, ὁ προσφεύγων εἶχε γνώση τοῦ ἰδιαίτερου νομοθετικοῦ καθεστῶτος καί τῶν ὅρων ἔνταξής του στό διδακτικό δυναμικό τῆς Καθολικῆς ἐκπαίδευσης, συνεπῶς συμφώνησε νά τηρήσει τήν ἀπαίτηση ἰδιαίτερης ὑπακοῆς πρός τίς διδασκαλίες καί τό δόγμα τῆς Ἐκκλησίας, καθώς ἡ ἰδιότητα τοῦ διδάσκοντος τῆς θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης συνδέεται μέ μιά ἀπό τίς βασικές λειτουργίες τῆς Ἐκκλησίας ὡς ὀργανισμοῦ καί τῆς θρησκευτικῆς της διδασκαλίας[18]. Γενικά, καί σύμφωνα μέ τήν προηγούμενη σχετική νομολογία τοῦ Δικαστηρίου, χάριν τῆς διασφάλισης τῆς ἀξιοπιστίας ἑνός θρησκεύματος, ἡ ἀπαίτηση ἑνός αὐξημένου καθήκοντος ἀφοσίωσης μπορεῖ νά ἐπιφέρει ἕναν εὔλογο περιορισμό τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν μελῶν, καθώς ὁ τρόπος δράσης στήν ἰδιωτική σφαῖρα ἐνδέχεται νά εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικό θέμα, ὅταν ἡ φύση τῆς ἐπαγγελματικῆς δραστηριότητας συνδέεται ἄμεσα μέ τό θρησκευτικό ἦθος καί διδασκαλία περί τῆς προσωπικῆς ἀνάπτυξης τῶν μελῶν τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας. Ἐν προκειμένῳ, λοιπόν, ἐφόσον ἡ θρησκευτική διδασκαλία συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς ἰδιωτικῆς σφαίρας τῶν μελῶν τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας, ἡ ἀπαίτηση τῆς τήρησης τῆς διδασκαλίας καί τῶν ἀρχῶν τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας στό πρόσωπο τοῦ διδάσκοντος τό μάθημα τῶν θρησκευτικῶν εἶναι εὔλογη[19].

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν στήν ὡς ἄνω ὑπόθεση οἱ παρεμβάσεις τρίτων πού ἀσκήθηκαν. Συγκεκριμένα, ἡ Συμμαχία γιά τήν Προάσπιση τῆς Ἐλευθερίας (Alliance Defending Freedom - ADF) ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἀρχή τῆς θρησκευτικῆς αὐτονομίας ἔχει ἐξέχουσα σημασία στήν ἐκτεταμένη νομολογία τοῦ Δικαστηρίου, καί γενικά στό

16. §79.
17. §86.
18. §93.
19. §98.

δίκαιο γιά τά ζητήματα τῶν θρησκευτικῶν ἐλευθεριῶν, ἡ διασφάλιση δέ τοῦ κύρους καί τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτονομίας ἔχει πρωταρχική σημασία σέ μιά δημοκρατική κοινωνία. Τά κράτη βάσει τοῦ καθήκοντός τους στήν οὐδετερότητα καί ἀμεροληψία φέρουν περαιτέρω τήν ὑποχρέωση νά μήν παρεμβαίνουν στήν Ἐκκλησία ὡς ὀργανισμό ἤ στό δικαίωμα ἐκδήλωσης θρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Ἡ ἀρχή αὐτή ἐφαρμόζεται ἐξίσου στήν περίπτωση παρέμβασης στίς ἐσωτερικές ἐργασίες καί διαχείριση τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας στό σύνολό του[20].

Ἐπιπλέον, τό Εὐρωπαϊκό Κέντρο Δικαίου καί Δικαιοσύνης (The European Centre for Law and Justice - ECLJ). Τό ECLJ ὑποστήριξε ὅτι κατά τή νομολογία τοῦ Δικαστηρίου οἱ ἐπισκοπικές ἀποφάσεις ἀντιπροσωπεύουν μιά ἄσκηση τῆς αὐτονομίας τῆς Ἐκκλησίας πού ἐγγυᾶται τό Ἄρθρο 9 τῆς Σύμβασης καί δέν εἶναι δυνατόν νά ὑποβληθοῦν σέ δικαστική διαδικασία ἐπανεξέτασης ἐνώπιον τῶν πολιτικῶν δικαστηρίων, σέ ἀντίθεση μέ τίς ἀποφάσεις πολιτειακῶν ἀρχῶν πού βασίζονται σέ αὐτές[21]. Ἐπίσης, σημείωσε ὅτι ὡς πρός τήν καταλληλότητα ἔνταξης στό ἀνθρώπινο δυναμικό τῆς θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης δέν ἔχει σημασία ἄν ὁ ἐνδιαφερόμενος εἶναι κληρικός ἤ λαϊκός. Σέ κάθε περίπτωση, ἐφόσον ἡ ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τή διδασκαλία τῶν καθολικῶν δογμάτων εἶναι ἡ κανονική ἄδεια, ὅποιος οἰκειοθελῶς τήν ἀποδέχεται εἶναι ἀπαραίτητο νά τηρήσει ὑπακοή στίς εἰδικότερες διατάξεις καί νά πληροῖ τίς ἀπαιτήσεις πού σχετίζονται μέ τό αὐξημένο καθῆκον πίστης πού εἶναι ἄμεσα συνυφασμένο μέ τήν ἔκδοση τῆς ἄδειας/ἐντολῆς[22].

Συνεπῶς, καί βάσει τῆς ὑπό ἐξέταση ὑπόθεσης, διαφαίνεται ἡ διάπλαση ἑνός εἰδικότερου κλάδου τοῦ δικαίου πού ἀφορᾶ τήν ἐσωτερική ὀργάνωση τῶν θρησκευμάτων. Ἡ ὀργάνωση αὐτή φυσικά δέν εἶναι ἀποκομμένη ἀπό τό ἑκάστοτε πολιτειακό καθεστώς καί ἀπό τίς ἰδιαιτερότητες κάθε ἐθνικῆς ἔννομης τάξης, ὡστόσο ἡ γενική ἀρχή πού τηρεῖται εἶναι ἡ θεμελίωση τοῦ εἰδικοῦ καθεστῶτος πού ἐπιβάλλεται ἀπό τήν ἐσωτερική διδασκαλία ἑνός θρησκεύματος στούς διαφορετικούς κλάδους τοῦ δικαίου, ὅπως ἐν προκειμένῳ στό ἐργατικό δίκαιο.

20. §70.
21. §73.
22. §74.

Γ. Ἡ ἀρχή τοῦ πλουραλισμοῦ καί ἡ ὑποχρέωση οὐδετερότητας

Ἡ ἀρχή τῆς θρησκευτικῆς οὐδετερότητας εἶναι παροῦσα πλέον στήν πλειονότητα τῶν συζητήσεων μέ ἀντικείμενο τίς σχέσεις κράτους-θρησκευμάτων, σέ συνδυασμό μέ τήν πολυμορφία καί τήν πολυφωνία τῆς σύγχρονης κοινωνίας ὡς πρός τό θρησκευτικό φαινόμενο, ἤτοι τήν ἀρχή τοῦ πλουραλισμοῦ. Ὡστόσο, δέν εἶναι πάντοτε σαφές τό περιεχόμενο πού ἀποδίδεται στήν ἔννοια τῆς οὐδετερότητας. Χαρακτηριστική ἀπόφαση γιά τήν κατανόηση τῶν δύο ἀρχῶν (οὐδετερότητας καί πλουραλισμοῦ) πού βρίσκονται στόν πυρῆνα τοῦ ἄρθρου 9 τῆς ΕΣΔΑ, εἶναι ἡ πρόσφατη ἀπόφαση «Tothpal καί Szabo κατά Ρουμανίας»[23], ἡ ὁποία θεμελιώνεται στήν προγενέστερη σχετική νομολογία τοῦ Δικαστηρίου καί ἀποδίδει τό νόημα τοῦ οὐδετερόθρησκου κράτους, τό ὁποῖο δέν εἶναι τό θρησκευτικά ἀδιάφορο, ἀλλά ἐκεῖνο πού σέβεται τό δικαίωμα θρησκευτικῆς αὐτοοργάνωσης ἀπέχοντας ἀπό τά ἐσωτερικά ζητήματα τῶν θρησκευμάτων πού ὑπάρχουν καί λειτουργοῦν νόμιμα ἐντός του.

Ἡ ὑπόθεση ἀφορᾶ δύο κληρικούς τῆς Λουθηρανικῆς καί τῆς Μεταρρυθμισμένης Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι καταδικάστηκαν ἀπό τήν πολιτεία γιά ἄσκηση ἱερατικῶν καθηκόντων, δίχως νά ἔχουν πιά τή σχετική ἐξουσία ἀπό τίς κοινότητές τους πρός τέλεση αὐτῶν, παρά τούς ἰσχυρισμούς τους ὅτι εἶχαν τήν ὑποστήριξη τμημάτων τῶν κοινοτήτων τους[24]. Τό Δικαστήριο ἔκρινε ὅτι ἡ ἐν λόγῳ καταδίκη ἀποτελεῖ παρέμβαση στό δικαίωμά τους στή θρησκευτική ἐλευθερία, ὅπως ἀναγνωρίζεται ἀπό τό ἄρθρο 9 τῆς Σύμβασης, καθώς καί ὅτι τέτοιου εἴδους ἐνέργεια δέν ἀποτελεῖ παρέμβαση, μόνο ἐάν προβλέπεται ἀπό τόν νόμο καί εἶναι ἀναγκαία σέ μιά δημοκρατική κοινωνία γιά θεμιτούς σκοπούς[25].

Τό Δικαστήριο, ἐπίσης, ἐπεσήμανε τόν ρόλο τοῦ κράτους ὡς οὐδέτερου καί ἀμερόληπτου ἀπέναντι στά θρησκεύματα καί ἀνέφε-

23. ΕΔΔΑ, Tothpal καί Szabo κατά Ρουμανίας, Appl. No 28617/13 καί 50919/13 τῆς 19.2.2019.

24. Γιά τά πραγματικά περιστατικά καί σύντομη ἐπισκόπηση τοῦ διατακτικοῦ βλ. καί «Καθαιρεθέντες ἱερεῖς καί θρησκευτική ἐλευθερία. Μιά προχωρημένη ἀπόφαση τοῦ Στρασβούργου…», https://www.echrcaselaw.com.

25. §46-47.

ρε ὅτι ὁ ρόλος αὐτός συνέβαλε στή διασφάλιση τῆς δημόσιας τάξης, τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης καί τῆς ἀνοχῆς σέ μιά δημοκρατική κοινωνία. Ἔκρινε, ἐπίσης, ὅτι βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς οὐδετερότητας καί τοῦ πλουραλισμοῦ, ὁ ρόλος τῶν πολιτειακῶν ἀρχῶν στήν προκείμενη περίπτωση δέν ἦταν νά ἐξαλείψει τήν αἰτία τῶν ἐντάσεων ἐντός τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων, ἀλλά νά ἐξασφαλίσει ὅτι οἱ ὁμάδες πού βρίσκονται σέ ἀντιπαράθεση δραστηριοποιοῦνται ἐντός μιᾶς διαμορφωμένης κατάστασης ἀνοχῆς[26]. Σημειώνεται ὅτι σχετικά μέ τόν ἰσχυρισμό τῆς δράσης ὑπό τήν ὑποστήριξη τμήματος τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας, τό Δικαστήριο ἔχει ἤδη ἐκθέσει ὅτι ἡ ἐπιβολή κύρωσης σέ πρόσωπο πού ἁπλῶς ἐνεργεῖ ὡς θρησκευτικός ἡγέτης μιᾶς ὁμάδας πού τόν ἀκολουθοῦσε πρόθυμα δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ συμβατή μέ τίς ἀπαιτήσεις τῆς θρησκευτικῆς πολυφωνίας σέ ἕνα δημοκρατικό σύνολο. Ἐπιπλέον, κρίθηκε ὅτι οἱ ἐντάσεις μεταξύ τῶν θρησκευμάτων λαμβάνουν χώρα ἀναπόφευκτα σέ μιά πλουραλιστική κοινωνία. Τά κρατικά μέτρα πού εὐνοοῦν ἕναν ἡγέτη μιᾶς διαιρεμένης θρησκευτικῆς κοινότητας ἤ ἐπιβάλλουν στήν κοινότητα, ἐνάντια στίς δικές της ἐπιθυμίες, νά τεθεῖ ὑπό ἑνιαία ἡγεσία, συνιστοῦν παραβίαση τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Σέ μιά δημοκρατική κοινωνία, τό κράτος εἶναι ἀπαραίτητο νά ἀπέχει ἀπό τήν ἐπιβολή μέτρων χάριν διασφάλισης τῆς διοικητικῆς ἑνότητας τῶν θρησκευτικῶν ὁμάδων. Κατά συνέπεια, τό Δικαστήριο συνυπολογίζοντας τόσο τό ζήτημα τῶν ἀστικῶν συνεπειῶν τῶν ἱεροπραξιῶν τῶν προσφευγόντων καί τό ζήτημα τῆς παρεμβολῆς στά ζητήματα διοίκησης τῶν δύο Ἐκκλησιῶν, ὅσο καί τό εἶδος τῶν κρατικῶν κυρώσεων, ἔκρινε ὅτι οἱ ποινές πού ἐπιβλήθηκαν ἀπό τήν πολιτεία δέν δικαιολογοῦνται ἀπό τίς περιστάσεις καί εἰδικότερα ἀπό «ἐπιτακτική κοινωνική ἀνάγκη» καί ὅτι ὁ περιορισμός τοῦ δικαιώματός τους νά ἐκδηλώνουν τή θρησκεία τους συλλογικά δέν ἦταν «ἀπαραίτητος σέ μιά δημοκρατική κοινωνία». Κατά συνέπεια, κρίθηκε ὅτι ὑπῆρξε παραβίαση τοῦ ἄρθρου 9 τῆς Σύμβασης[27].

Ἑπομένως, ὅπως προαναφέρθηκε, ἡ ἀρχή τῆς οὐδετερότητας σέ συνδυασμό μέ τήν ἀρχή τοῦ πλουραλιστικοῦ κράτους περιέχονται στό ἄρθρο 9 τῆς ΕΣΔΑ καί ἀποτελοῦν πολιτειακές ὑποχρεώσεις ὡς

26. §49-50.
27. §51-53.

πρός τή ρύθμιση τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου[28]. Ὅπως καθίσταται ἐμφανές ἀπό τή νομολογία τοῦ ΕΔΔΑ οἱ ἐν λόγῳ ἀρχές δέν ἔχουν αὐτοδύναμο κανονιστικό περιεχόμενο, ἀλλά εἶναι παρεπόμενες τοῦ δικαιώματος αὐτοοργάνωσης τῶν θρησκευμάτων[29]. Ἐξάλλου, ἡ ἔννοια τῆς οὐδετερότητας ὡς κρατικῆς ἀδιαφορίας γιά τά θρησκεύματα δέν θά μποροῦσε νά εὐσταθεῖ νομικά, ἐξαιτίας τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς αὐτονομίας πού ἐπιβάλλει στήν πολιτεία νά προβεῖ σέ ὁρισμένες ρυθμίσεις ὡς πρός τά θρησκεύματα πού δραστηριοποιοῦνται στό ἐσωτερικό της.

Στήν ἑλληνική ἔννομη τάξη τέθηκε τό θέμα τοῦ ὅρου «οὐδετερότητα» κατά τίς συζητήσεις σχετικά μέ τήν ἀναθεώρηση τοῦ Συντάγματος ὡς πρός τό ἄρθρο 3, στό ὁποῖο καί εἶχε προταθεῖ νά γίνει σχετική προσθήκη[30], χωρίς ὡστόσο νά καθίσταται σαφές τό ἐννοιολογικό περιεχόμενο τῆς ἐν λόγῳ μεταβολῆς[31], ἄν καί στά

28. Julie Ringelheim, "State Religious Neutrality as a Common European Standard? Reappraising the European Court of Human Rights Approach", *Oxford Journal of Law and Religion,* 6/2017, p. 30.

29. ECHR case of Hasan and Chaush v. Bulgaria, Application No. 30985/96, 26 October 2000, §78, ECHR case of Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria, Application No. 39023/97, 16.3.2005, §80, ἐπιπλέον ECHR case of Metropolitan Church of Bessarabia and Others, Application No. 45701/99, 13 December 2001, §118, καί ECHR Artur Simonyan and "WORD OF LIFE" Church of Christians of Evangelic faith in Armenia against Armenia, lodged on 8 May 2013, Communicated on 26 January 2017, FIRST SECTION, Application No. 30817/13.

30. Βλ. αἰτιολογική ἔκθεση πρότασης (ἀρ. πρωτ. 4636/2.11.2018) τοῦ Προέδρου καί τῶν Βουλευτῶν τῆς Κ.Ο. τοῦ ΣΥΡΙΖΑ γιά τήν ἀναθεώρηση διατάξεων τοῦ Συντάγματος, σύμφωνα μέ τά ἄρθρα 110 τοῦ Συντάγματος καί 119 τοῦ Κανονισμοῦ τῆς Βουλῆς.

31. Βλ. καί Γεώργιος Ἰ. Ἀνδρουτσόπουλος, «Ἐκκλησία καί Πολιτεία σέ ἀναθεωρητική δίνη», ἐφημερίδα *Καθημερινή* τῆς 9.11.2018, σ. 7: «Περαιτέρω, ἡ θρησκευτική οὐδετερότητα διακρίνεται γιά τήν ἐννοιολογική πολυσημία της. Νοεῖται ὡς ἀδιαφορία τῆς Πολιτείας γιά τά ἐκκλησιαστικά πράγματα, ὁπότε στήν περίπτωση αὐτή ἡ Πολιτεία δέν υἱοθετεῖ καμία θρησκευτικότητα στήν ἐθιμοτυπία της καί ἡ Ἐκκλησία, ὡς αὐστηρῶς ἰδιωτική ὑπόθεση, ἀφενός στερεῖται κάθε προστασίας καί ἀφετέρου δέν ὑπόκειται σέ κάποια ἰδιαίτερη ἤ αὐστηρή ἐποπτεία (γαλλικό μοντέλο) ἤ σημαίνει τήν εὐμενῆ οὐδετερότητα τῆς Πολιτείας ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας γενικῶς ἤ ἔναντι μεγάλων καί καθιερωμένων θρησκευτικῶν κοινοτήτων (γερμανικό ἤ καί ἀμερικανικό πρότυπο); Ποιό κράτος θά ἐκφράζει; Τό θρησκευτικά ἀδιάφορο ἤ ἁπλῶς τό μή παρεμβατικό; Πολύ φοβοῦμαι ὅτι ἡ μή νοηματοδότηση τῆς σχετικῆς ρήτρας, ἐνδεχομένως μέ τήν προσθήκη ἑρμηνευτικῆς

πρακτικά συζητήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κοινοβουλίου[32] διατυπώθηκαν ὁρισμένες ἀπόψεις, πού, ὅμως, δέν καταλήγουν σέ κάποια δικαιολογητική βάση πού νά προσδιορίζει τό σύστημα σχέσεων κράτους-ἐκκλησίας στήν Ἑλλάδα μέ γνώμονα τό περιθώριο ἐκτίμησης[33] πού παρέχεται σέ κάθε κράτος γιά τήν ἐν λόγῳ ρύθμιση. Ἐνδεικτικά, διατυπώθηκε ἡ θέση ὅτι ὁ ὅρος «ἐπικρατοῦσα θρησκεία» δέν σχετίζεται μέ τόν θρησκευτικό αὐτοπροσδιορισμό τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας, ὁ ὅρος δέ «θρησκευτική οὐδετερότητα» ταυτίζεται μέ τήν ἀνυπαρξία κρατικῆς θρησκείας καί τή διάκριση μεταξύ πολιτείας καί ἐκκλησίας. Ἡ ἑλληνική πολιτεία δηλαδή δέν προσδιορίζεται θρησκευτικά ἀπό καμία θρησκευτική κοινότητα ὅσα μέλη καί νά διαθέτει, καθώς διαχωρίζεται τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἀπό τόν θρησκευτικό χρωματισμό τοῦ κράτους[34]. Ἐνδιαφέρουσα

δήλωσης, θά προκαλέσει, ἔστω ἀνεπίγνωστα, περισσότερες ἑρμηνευτικές δυσχέρειες ἀπ' ὅσες ἀγκυλώσεις ἡ εἰσαγωγή της θά ἐπιχειρήσει τυχόν νά ξεπεράσει…»

32. Βλ. κυρίως ΙΖ΄ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΜΕΝΗΣ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ, ΣΥΝΟΔΟΣ Δ΄, ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ ϛΔ΄ Πέμπτη 14 Μαρτίου 2019, ὅπου ἔλαβε χώρα ἡ «Συζήτηση καί λήψη ἀπόφασης ἐπί τῶν προτάσεων γιά ἀναθεώρηση διατάξεων τοῦ Συντάγματος, σύμφωνα μέ τά ἄρθρα 110 τοῦ Συντάγματος καί 119 τοῦ Κανονισμοῦ τῆς Βουλῆς (δεύτερη ψηφοφορία)», https://www.hellenicparliament.gr/el/syntagmatikianatheorisi. Σημειώνεται ὅτι δέν ὑπάρχει ἀκόμα σελιδαρίθμηση.

33. Βλ. καί Μητροπολίτου Διδυμοτείχου, Ὀρεστιάδος καί Σουφλίου κ. Δαμασκηνοῦ, «Μύθοι καί πραγματικότης ἐπί τοῦ θέματος τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καί Πολιτείας ἐν ὄψει τῆς Συνταγματικῆς Ἀναθεώρησης», *Θεολογία* 1/2018, σ. 61.

34. ΣΥΝΟΔΟΣ Δ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ ϛΔ΄ Πέμπτη 14 Μαρτίου 2019, ὅ.π., Κωνσταντῖνος Δουζίνας. Γιά ἀντίθετη τοποθέτηση βλ. εἰσήγηση Κωνσταντίνου Τασούλα: «{…} Ἡ θρησκευτική οὐδετερότητα, γιά τήν ὁποίαν ἐπαίρεστε, εἶναι ἡ ἀποθέωση τοῦ περιττοῦ. Τό ἄρθρο 13 ξεπερνάει τή θρησκευτική οὐδετερότητα καί καθιερώνει τήν ἀπόλυτη ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Συνεπῶς τό νά προτάξουμε στό ἄρθρο 3 ὅτι εἶναι θρησκευτικά οὐδέτερο τό κράτος εἶναι περιττό καί βερμπαλιστικό, ἀνατρέπει παράδοση αἰώνων, δείχνει ἐχθροπάθεια πρός τήν ἐπικρατοῦσα θρησκεία, ἡ ὁποία δέν εἶναι ἡ ἐπιβαλλόμενη θρησκεία. Εἶναι ἡ ἐπικρατοῦσα θρησκεία καί ὁ ὅρος εἶναι περιγραφικός καί ἱστορικός καί ὀφείλουμε νά τόν σεβαστοῦμε γιατί προϋπῆρχε τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἀκόμη καί τά συντάγματα τῶν Ἰονίων Νήσων, πού προηγήθηκαν τῶν ἑλληνικῶν Συνταγμάτων –δηλαδή τῆς Ἐπιδαύρου, τῆς Τροιζήνας καί τοῦ Ἄστρους– ἀκόμη καί αὐτά τά Συντάγματα, μιλοῦσαν γιά τήν ἐπικρατοῦσα θρησκεία. Ἐσεῖς, λοιπόν, γιά νά κάνετε μιά ἐπίδειξη μοντερνισμοῦ, ἀνατρέπετε μιά ἱστορική περιγραφική παράδοση σεβασμοῦ πρός τήν ἐπικρατοῦσα θρησκεία τῆς Ὀρθοδοξίας στήν Ἑλλάδα καί προσβάλλετε τό θρησκευτικό συναίσθημα μέ τήν δῆθεν οὐδετερότητα, ἡ ὁποία –ἐπαναλαμβάνω– εἶναι κατοχυρωμένη μέ τό πα-

εἶναι ἡ εἰσήγηση πού τοποθετεῖ τόν ὅρο «οὐδετερόθρησκο κράτος» στό κανονιστικό πεδίο τῆς ΕΣΔΑ θίγοντας τό γεγονός ὅτι τό ΕΔΔΑ χρησιμοποιεῖ τήν ἀρχή τῆς οὐδετερότητας συμπληρωματικά πρός τή θρησκευτική ἐλευθερία καί τήν κατοχύρωση τῆς θρησκευτικῆς ἰσότητας, ὅπως συμβαίνει καί στήν ἑλληνική ἔννομη τάξη μέσῳ τῆς συστηματικῆς ἑρμηνείας τῶν ἄρθρων 13 καί 4 τοῦ Σ[35]. Παρομοίως, τέλος, ὑποστηρίχθηκε ὅτι τό ἄρθρο 3 τοῦ Σ δέν ἐπηρεάζει τήν ἐφαρμογή τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων, πού εἶναι διεθνῶς κατοχυρωμένα, καί ὡς ἐκ τούτου εἶναι περιττή ἡ ἀναθεώρησή του μέ τήν προσθήκη τοῦ ὅρου «οὐδετεροθρησκεία»[36].

Δ. Ἀνθρώπινα δικαιώματα καί Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία

Ἡ θρησκευτική ἐλευθερία εἶναι ἕνα διεθνῶς κατοχυρωμένο δικαίωμα, μέ τήν εἰδικότερη αὐτῆς ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης νά εἶναι ἀπεριόριστη[37]. Σέ αὐτό τό πλαίσιο ἔχει διενεργηθεῖ ὁ

ραπάνω. {…}». Ἡ ὡς ἄνω τοποθέτηση συμφωνεῖ οὐσιαστικά μέ τήν ἔνταξη τῆς ἀρχῆς τῆς οὐδετερότητας στό κανονιστικό πεδίο τοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Στήν εἰσήγηση, ἐπίσης, τοῦ Χρήστου Παππᾶ διατυπώθηκε ἡ θέση ὅτι ὁ ὅρος «οὐδετεροθρησκεία» εἶναι νεολογισμός.

35. ΣΥΝΟΔΟΣ Δ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ ϟΔ΄ Πέμπτη 14 Μαρτίου 2019, ὅ.π., Εὐάγγελος Βενιζέλος, ὁ ὁποῖος περαιτέρω πρότεινε τήν εἰσαγωγή ἑρμηνευτικῆς δήλωσης στό ἄρθρο 13 τοῦ Σ, ἡ ὁποία νά διευκρινίζει ὅτι τό ἄρθρο 3 τοῦ Σ δέν εἰσάγει περιορισμούς εἰς βάρος τῆς θρησκευτικῆς ἰσότητας.

36. ΣΥΝΟΔΟΣ Δ΄ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ ϟΔ΄ Πέμπτη 14 Μαρτίου 2019, ὅ.π., Κωνσταντῖνος Τζαβάρας: «{…} Παραδείγματος χάρη, ὅλη ἡ συζήτηση πού καταναλώθηκε γιά τό θέμα τῆς θρησκευτικῆς οὐδετερότητας τοῦ κράτους, προφανῶς καί εἶναι μιά συζήτηση, πού δέν ἔχει καμμία ἀξία καί καμμία σημασία στό ζήτημα τῆς ὑπεράσπισης τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Γιατί ἐνῶ γνωρίζετε πολύ καλά ὅτι ἡ θρησκευτική ἐλευθερία κατοχυρώνεται πλήρως μέ τό ἄρθρο 13 τοῦ Συντάγματος καί ἐκτός αὐτοῦ, λειτουργεῖ ἤδη ὡς στοιχεῖο τῆς ἔννομης τάξης ἡ διακήρυξη ὅλων τῶν δυνατῶν ἐκδοχῶν, πού εἶχε μέχρι σήμερα ἱστορικά ἡ ἀπαγγελία ὡς πρόταγμα ἰδεολογικό τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολίτη εἴτε δηλαδή μέ τή μορφή τῆς Εὐρωπαϊκῆς Σύμβασης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου εἴτε μέ τή μορφή τοῦ Χάρτη τῶν Θεμελιωδῶν Δικαιωμάτων στό πλαίσιο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἕνωσης, παρόλο, πού ἔχετε συνείδηση αὐτοῦ τοῦ ζητήματος, προσπαθεῖτε μέ ἐπιμονή νά τροποποιηθεῖ τό ἄρθρο 3, πού δέν ἐπηρεάζει καθόλου τή λειτουργία καί τήν ἀποτελεσματική ἄσκηση τοῦ δικαιώματος τοῦ ἀτομικοῦ καί τοῦ ἀνθρώπινου στή θρησκευτική ἐλευθερία. {…}».

37. Βλ. γενικά Νίκος Μαγγιῶρος, «Αὐτονομία, ἀτομικά δικαιώματα καί Δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας», *Θεολογία* 1/2018, σ. 123 ἐπ.

διάλογος πάνω στίς σχέσεις κράτους-ἐκκλησίας σέ ἐθνικό καί εὐρωπαϊκό ἐπίπεδο. Τό πολυσυζητημένο θέμα, λαμβανομένης ὑπόψη τῆς νομικῆς διάπλασης τοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς αὐτοοργάνωσης, εἶναι ἀπαραίτητο νά μετατεθεῖ στόν διάλογο σχετικά μέ τήν ἐφαρμογή τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων σέ σχέση μέ τά θρησκεύματα. Ὁ ἐν λόγῳ διάλογος ἔχει στό ἐπίκεντρό του τή ρύθμιση τῶν θρησκευμάτων ἐντός τῆς πολιτειακῆς ἔννομης τάξης καί τόν τρόπο ἐφαρμογῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ τους δικαίου, τηρουμένων τῶν γενικῶν περιορισμῶν τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας[38] καί εἰδικότερα τῆς θρησκευτικῆς αὐτονομίας[39]. Ἡ σημασία τῆς συγκεκριμένης προβληματικῆς ἔγκειται στό θεμιτό τοῦ περιορισμοῦ δικαιωμάτων ἤ τῆς προσαρμογῆς τους στό ἰδιαίτερο κανονιστικό πεδίο τῆς θρησκευτικῆς ἔννομης τάξης. Αὐτή εἶναι καί ἡ βάση τῆς ἀνάλυσης τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἔκφρασης.

Εἰδικότερα, ἡ ἀφετηρία γιά τήν ἐξέταση ὅλων τῶν προβληματικῶν πού ἀφοροῦν τήν ἐφαρμογή τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων σέ σχέση μέ τά θρησκεύματα εἶναι ὁ περιορισμός τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου σέ ὅλο τό φάσμα τῶν μελῶν μιᾶς Ἐκκλησίας ἤ ἐν γένει ἕνωσης πού ἐξυπηρετεῖ θρησκευτικούς σκοπούς, στίς περιπτώσεις πού τά τελευταῖα συνδέονται μέ τόν θρησκευτικό ὀργανισμό μέ κάποιου εἴδους ἐργασιακή σχέση. Ὅπως καί στήν περίπτωση τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἔκφρασης ὑπάρχει σχετική νομοθεσία στίς διαφορετικές ἔννομες τάξεις, ἔτσι καί σχετικά μέ τίς ἐργασιακές σχέσεις ἐντός τῶν θρησκευμάτων ὑπάρχει συγκεκριμένη ρύθμιση, ἡ ἐξέταση τῆς ὁποίας παρέλκει στήν παροῦσα[40]. Οἱ ἀποφάσεις τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δικαστηρίων πού συγκροτοῦν τόν ἰδιαίτερο κλάδο τοῦ θρησκευτικοῦ ἐργα-

38. Ὅπως ἀναγράφονται στό ἰσχῦον ἑλληνικό Σύνταγμα καί στίς διεθνεῖς συνθῆκες, στίς ὁποῖες κατοχυρώνεται τό δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας.

39. ECHR, case of Fernández Martínez v. Spain, Appl. No. 56030/07, judgment, 12 June 2014, §132.

40. Βλ. ἐνδεικτικῶς· Θεόδωρος Δ. Παπαγεωργίου, Γνωμοδότησις 41/2016, «Ἐνημέρωση ἐπί τοῦ ψηφισθέντος νομοσχεδίου Ἐνσωμάτωση τῆς Ὁδηγίας 2000/43/ΕΚ περί ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς τῆς ἴσης μεταχείρισης προσώπων ἀσχέτως φυλετικῆς ἤ ἐθνοτικῆς τους καταγωγῆς, τῆς Ὁδηγίας 2000/78/ΕΚ γιά τή διαμόρφωση γενικοῦ πλαισίου γιά τήν ἴση μεταχείριση στήν ἀπασχόληση καί τήν ἐργασία καί τῆς Ὁδηγίας 2014/54/ΕΕ περί μέτρων πού διευκολύνουν τήν ἄσκηση τῶν δικαιωμάτων τῶν ἐργαζομένων στό πλαίσιο τῆς ἐλεύθερης κυκλοφορίας τῶν ἐργαζομένων» (ἀδημ.).

σιακοῦ δικαίου[41] περιέχουν τίς βασικές ἀρχές πού χαρακτηρίζουν τή σχέση μέλους (κληρικοῦ, λαϊκοῦ, μοναχοῦ) ἑνός θρησκεύματος μέ τόν ἴδιο τόν θρησκευτικό ὀργανισμό σέ περιπτώσεις διατήρησης τῆς ἀξιοπιστίας του, δηλαδή τῆς ὑπόστασής του ὅπως τήν ἀντιλαμβάνονται ὄχι μόνο τά ἴδια τά μέλη του, ἀλλά καί τό κράτος καί ἐνδεχομένως καί οἱ ὑπόλοιποι θρησκευτικοί ὀργανισμοί. Οἱ βασικές αὐτές ἀρχές βρίσκονται σέ ἰσχύ καί ὡς πρός τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης, ἡ ἐφαρμογή καί ἡ ἀνάλυση τοῦ ὁποίου εἶναι ζήτημα πολύ πιό περίπλοκο, καί γι' αὐτό κρίνεται ἀπαραίτητη ἡ γνώση τοὐλάχιστον ἑνός τμήματος τῆς νομολογίας τοῦ ΕΔΔΑ καί τοῦ ΔΕΕ πάνω σέ διαφορετικές περιπτώσεις ἐφαρμογῆς καί ἑρμηνευτικῆς προσέγγισης τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἐλευθερίας.

Χαρακτηριστική περίπτωση ἀποτελεῖ μεταξύ ἄλλων ἡ ὑπόθεση διευθυντή χορωδίας ἐνορίας τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας –μέ τήν ὁποία εἶχε σύμβαση ἐργασίας πού ἀπαιτοῦσε τήν τήρηση τῶν ἀρχῶν καί τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας– πού ἀπαλλάχθηκε τῶν καθηκόντων του ὅταν ἀφοσιώθηκε σέ ἐξωσυζυγική σχέση, μέ τήν ὁποία τεκνοποίησε ἐκτός γάμου[42]. Τό ΕΔΔΑ ἀρχικά παρατήρησε ὅτι ἡ ἔννοια τῆς «ἰδιωτικῆς ζωῆς» εἶναι εὐρεία καί περιλαμβάνει τή φυσική καί ἠθική ἀκεραιότητα τοῦ ἀτόμου, ἐνῶ μερικές φορές περιλαμβάνει καί πτυχές τῆς κοινωνικῆς του ταυτότητας, ὅπως τό δικαίωμα στήν προσωπική ἀνάπτυξη ἤ τό δικαίωμα αὐτοδιάθεσης. Ἔτσι, στοιχεῖα ὅπως ὁ αὐτοπροσδιορισμός βάσει τοῦ φύλου, τά ὀνόματα καί ὁ σεξουαλικός προσανατολισμός ἐμπίπτουν στήν προσωπική σφαῖρα πού προστατεύεται ἀπό τό ἄρθρο 8 τῆς Σύμβασης. Ἐν προκειμένῳ, ὁ προσφεύγων διαμαρτυρήθηκε γιά μιά ἐλλιπῆ προστασία τοῦ ἰδιωτικοῦ του βίου ἐκ μέρους τοῦ κράτους ἀπό τίς παρεμβάσεις τοῦ ἐργοδότη του (Καθολική Ἐκκλησία), ὁ ὁποῖος κρίνεται ὅτι παρά τό καθεστώς δημοσίου δικαίου πού διαθέτει σύμφωνα μέ τίς διατάξεις τῆς γερμανικῆς ἔννομης τάξης, δέν ἀσκεῖ δημόσια ἐξουσία[43].

Περαιτέρω, τό ΕΔΔΑ διατύπωσε στό σκεπτικό του ὅτι παρόλο

41. Βλ. καί Θεόδωρος Δ. Παπαγεωργίου, «Ἀτομικά δικαιώματα καί ἐσωτερικό δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας στήν ἑλληνική ἔννομη τάξη κατά τή νομολογία», *Νομοκανονικά* 2/2016, σ. κυρίως 60-62.

42. ECHR, Schüth v. Germany, Appl. No. 1620/03, 23.9.2010, final 23.12.2010.

43. §53-54.

πού τό ἄρθρο 8 τῆς ΕΣΔΑ ἔχει ὡς ἀντικείμενο τήν προστασία τοῦ ὑποκειμένου του δικαιώματος πού κατοχυρώνει ἀπό τήν αὐθαίρετη παρέμβαση τῶν ἀρχῶν, δέν ἐπιβάλλει στό κράτος μόνο τήν ὑποχρέωση νά ἀπέχει ἀπό μιά τέτοιου εἴδους παρέμβαση, ἀλλά ἔχει καί θετικό πρόσημο πού συνίσταται στήν ἐπιβολή μέτρων πού ἀποβλέπουν στήν ἐξασφάλιση τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς ἀκόμη καί μεταξύ τῶν ἰδιωτῶν.

Σέ κάθε περίπτωση πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη ἡ «δίκαιη ἰσορροπία» μεταξύ τοῦ γενικοῦ συμφέροντος καί τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων καί πάντως τό κράτος διαθέτει ἕνα ὁρισμένο περιθώριο ἐκτιμήσεως, τό ὁποῖο εἶναι εὐρύτερο, ὅταν δέν ὑπάρχει συμφωνία μεταξύ τῶν κρατῶν-μελῶν τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης σχετικά μέ τή σημασία τοῦ συμφέροντος πού διακυβεύεται ἤ ὡς πρός τά ἀποτελεσματικότερα μέσα προστασίας του.

Ὡς πρός τό κατά πόσο τό κράτος ἦταν ὑποχρεωμένο, στό πλαίσιο τῶν θετικῶν του ὑποχρεώσεων, νά ὑποστηρίξει τό δικαίωμα τοῦ αἰτοῦντος γιά σεβασμό τῆς ἰδιωτικῆς του ζωῆς κατά τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τό Δικαστήριο, ἐξέτασε τήν ἐξισορρόπηση τοῦ ἄρθρου 8 τῆς ΕΣΔΑ μέ τό δικαίωμα θρησκευτικῆς αὐτονομίας τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας σύμφωνα μέ τά ἄρθρα 9 καί 11[44]. Στό πλαίσιο αὐτό, σημειώθηκε ὅτι «οἱ θρησκευτικές κοινότητες παραδοσιακά καί καθολικά ὑπάρχουν ὑπό τή μορφή ὀργανωμένων δομῶν καί ὅτι, ὅταν πρόκειται γιά τήν ὀργάνωση τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας, τό ἄρθρο 9 τῆς Συμβάσεως πρέπει νά ἑρμηνεύεται ὑπό τό πρῖσμα τοῦ ἄρθρου 11, τό ὁποῖο διασφαλίζει τή συλλογική ὀργάνωση ἔναντι ἀδικαιολόγητης κρατικῆς παρέμβασης»[45].

Ἡ ὕπαρξη καί λειτουργία, λοιπόν, τῶν θρησκευμάτων μέ γνώμονα τό δικαίωμά τους στή θρησκευτική αὐτονομία εἶναι ἀναγκαία σέ μιά δημοκρατική κοινωνία πού σέβεται τόν πλουραλισμό, καί ἐπιβάλλει ἀκόμη σέ ἐξαιρετικές περιπτώσεις, τόν ἀποκλεισμό κάθε δια-

44. §55-57.

45. «{…} religious communities traditionally and universally exist in the form of organised structures and that, where the organisation of the religious community is at issue, Article 9 of the Convention must be interpreted in the light of Article 11, which safeguards associative life against unjustified State interference. Indeed, the autonomous existence of religious communities is indispensable for pluralism in a democratic society and is thus an issue at the very heart of the protection which Article 9 affords. {…}».

κριτικῆς εὐχέρειας ἐκ μέρους τοῦ κράτους νά καθορίσει εἴτε τίς θρησκευτικές πεποιθήσεις εἴτε τά μέσα πού χρησιμοποιοῦνται προκειμένου νά ἐκφραστοῦν[46].

Ἐπιπλέον, τό ζήτημα ἐφαρμογῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ κανονιστικοῦ πλαισίου μιᾶς Ἐκκλησίας στίς ἐργασιακές της σχέσεις εἶναι ἄμεσα συνυφασμένο μέ τήν ἀξιοπιστία πού ἐνέχει ὡς θρησκευτικός ὀργανισμός. Οἱ ἐνέργειες τοῦ προσφεύγοντος μπορεῖ νά μήν εἶναι ἀντιληπτές ἀπό τήν πολιτειακή ἔννομη τάξη ὡς ἱκανές νά ἐπιφέρουν τήν καταγγελία σύμβασης ἐργασίας, ὡστόσο, στό πλαίσιο τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας συνδέονται ἄμεσα μέ τή διδασκαλία καί τίς ἀρχές, τίς ὁποῖες μεταλαμπαδεύει στά μέλη της καί ἔχουν δεσμευτικό χαρακτήρα. Ἀκόμη, ἡ δραστηριότητα τοῦ προσφεύγοντος ἦταν τόσο στενά συνδεδεμένη μέ τήν εἰδικότερη ἀποστολή τῆς Ἐκκλησίας πού θά ἦταν ἀδύνατον νά συνεχίσει νά βρίσκεται σέ ἐργασιακή σχέση μαζί της μετά τήν παραβίαση τῶν ὡς ἄνω ἀρχῶν[47] πολύ περισσότερο ἐφόσον ὁ προσφεύγων ἀποδέχτηκε ἕνα καθῆκον πίστης πρός τήν Καθολική Ἐκκλησία κατά τήν ὑπογραφή τῆς σύμβασης ἐργασίας, τό ὁποῖο περιορίζει σέ ὁρισμένο βαθμό τό δικαίωμα τοῦ σεβασμοῦ τῆς ἰδιωτικῆς του ζωῆς. Ὁ περιορισμός αὐτός φυσικά ἀφορᾶ μόνο τό πλαίσιο τῆς ἐργασιακῆς σχέσης τοῦ προσφεύγοντος μέ τήν ὡς ἄνω Ἐκκλησία καί ὄχι τήν ἀνάπτυξη τοῦ βίου του ὡς πολίτη τοῦ κράτους[48]. Τελικῶς, τό ΕΔΔΑ ἔκρινε ὅτι τά συμφέροντα τῆς Ἐκκλησίας στήν προκείμενη περίπτωση ὑπερβαίνουν τά ἰδιωτικά συμφέροντα τοῦ προσφεύγοντος[49].

Κατά τήν ὡς ἄνω ἀπόφαση, ἀλλά καί κατά τή γενικότερη παρόμοια νομολογία, τό σκεπτικό τοῦ Δικαστηρίου στηρίζεται στήν ἐσωτερική αὐτοοργάνωση τῶν θρησκευμάτων, ὄχι, ὅμως, κατά κύριο λόγο μέ γνώμονα τό ἐσωτερικό τους δίκαιο ὅπως ἀποτυπώνεται γιά παράδειγμα στούς ἱερούς κανόνες, ἀλλά μέ βάση τήν ἀποτύπωσή του σέ κείμενα πού ἀφενός ἔχουν ἰσχύ καί ἔννομες συνέπειες στήν πολιτειακή δικαιοταξία (π.χ. μιά σύμβαση ἐργασίας) ἀφετέρου ἐκτελοῦν καί ἑρμηνεύουν τό διατακτικό τους. Τό ΕΔΔΑ δηλαδή ἔχει δημιουργήσει ἕνα χρήσιμο ἐργαλεῖο ἐφαρμογῆς τοῦ

46. §58-59.
47. §60-62.
48. §71.
49. §74.

ἐσωτερικοῦ δικαίου τῶν θρησκευμάτων μέ ὅρους τῆς πολιτειακῆς ἔννομης τάξης, χωρίς νά ὑπάρχει κίνδυνος ἐσφαλμένης διασύνδεσης τῶν δύο δικαιοταξιῶν πού συνυπάρχουν καί ἀλληλοεπιδροῦν (θρησκευτικῆς/ἐκκλησιαστικῆς καί πολιτειακῆς). Διαφορετικό, βέβαια, εἶναι τό ζήτημα τῆς ἀναγνώρισης ἐσωτερικοῦ δικαίου ἑνός θρησκεύματος ὡς πηγῆς τοῦ πολιτειακοῦ δικαίου στό πλαίσιο ἐθνικῆς ἔννομης τάξης[50].

50. Βλ. ἄποψη Χριστοφιλόπουλου, στό: Ἀναστάσιος Χριστοφιλόπουλος, *Ἑλληνικόν Ἐκκλησιαστικόν Δίκαιον,* Ἀθήνα 1965², φωτογραφική ἀνατύπωση 2005, σ. 83. Κατά τόν συγγραφέα, ἡ ἑλληνική πολιτεία κατά τή συγκρότηση τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους ἀναγνώρισε σιωπηρά τό κανονικό δίκαιο τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ὡς θεμελιῶδες συστατικό τοῦ δικαίου τῆς ἐθνικῆς ἔννομης τάξης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ:
Τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης στό κοσμικό δίκαιο

1.1. Τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης στήν ἑλληνική νομική πραγματικότητα

«...Ἐπειδή, μέ τό ἀνωτέρω περιεχόμενο, ἡ προσβαλλόμενη πράξη αἰτιολογεῖται νομίμως, διότι ἡ προπεριγραφεῖσα διαφήμιση παρουσιάζει μέ τρόπο ἐλκυστικό ἕναν ἐμπρησμό, δηλαδή συμπεριφορά πού ἀποδοκιμάζεται καί ἀπό τόν Ποινικό Κώδικα (βλ. ἄρθρο 264 ΠΔ 283/1985, Α΄ 106). Τοῦτο δέ, διότι συνδέοντας τήν κατανάλωση τοῦ οὐίσκι ...μέ τό ἀνωτέρω ποινικό ἀδίκημα ἡ ἐν λόγῳ διαφήμιση ὑποβαθμίζει τήν ἀπαξία του μέ ὅλους τούς κινδύνους πού συνεπάγεται ἡ ὑποβάθμιση αὐτή γιά τήν ἀσφάλεια καί τήν ὑγεία. Μέ τά δεδομένα αὐτά, ἡ ἐπιβληθεῖσα διοικητική κύρωση τῆς σύστασης δέν ἔρχεται σέ ἀντίθεση πρός τό ἄρθρο 10 τῆς Εὐρωπαϊκῆς Σύμβασης γιά τά Δικαιώματα τοῦ Ἀνθρώπου, πού κυρώθηκε μέ τό ΝΔ 53/1974, Α΄ 256, καί ὁρίζει ὅτι: "1. Πᾶν πρόσωπον ἔχει δικαίωμα εἰς τήν ἐλευθερίαν ἐκφράσεως. Τό δικαίωμα τοῦτο περιλαμβάνει τήν ἐλευθερίαν γνώμης, ὡς καί τήν ἐλευθερίαν λήψεως ἤ μεταδόσεως πληροφοριῶν ἤ ἰδεῶν ἄνευ ἐπεμβάσεως δημοσίων ἀρχῶν καί ἀσχέτως συνόρων. 2. Ἡ ἄσκησις τῶν ἐλευθεριῶν τούτων, συνεπαγομένων καθήκοντα καί εὐθύνας, δύναται νά ὑπαχθεῖ εἰς ὡρισμένας διατυπώσεις, ὅρους, περιορισμούς ἤ κυρώσεις προβλεπόμενας ὑπό τοῦ νόμου καί ἀποτελοῦντα ἀναγκαῖα μέτρα ἐν δημοκρατικῇ κοινωνίᾳ διά τήν ἐθνικήν ἀσφάλειαν, τήν προάσπισιν τῆς τάξεως, τήν πρόληψιν τῶν ἐγκλημάτων, τήν προστασίαν τῆς ὑγείας ἤ τῆς ἠθικῆς, τήν προστασίαν τῆς ὑπολήψεως ἤ τῶν δικαιωμάτων τῶν τρίτων, τήν ἀπαγόρευσιν τῆς κοινολογήσεως ἐμπιστευτικῶν πληροφοριῶν ἤ τήν διασφάλισιν τοῦ κύρους καί τῆς ἀμεροληψίας τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας". Καί τοῦτο διότι ἡ παράγραφος 2 τοῦ ἄρθρου 10 τῆς ΕΣΔΑ ἐπιτρέπει τή θέσπιση περιορισμῶν καί κυρώσεων μέ σκοπό, μεταξύ ἄλλων, τήν πρόληψη τῶν ἐγκλημάτων καί τήν προστασία τῆς ὑγείας. Γιά τούς

ἴδιους δέ λόγους, ἡ ἔνδικη σύσταση δέν ἐπιβλήθηκε κατά παράβαση τῶν ἄρθρων 5 παρ. 1, 14 παρ. 1 καί 16 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος. Τοῦτο δέ, ἀνεξαρτήτως τοῦ ζητήματος ἄν ἡ διαφήμιση μπορεῖ νά ὑπαχθεῖ στό προστατευτικό πεδίο τοῦ ἄρθρου 14 τοῦ Συντάγματος, πού ἀφορᾶ ἔκφραση στοχασμῶν ἤ σέ αὐτό τοῦ ἄρθρου 16 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος πού ἀναφέρεται στήν ἐλευθερία τῆς τέχνης (πρβλ. ΣτΕ 1319/2004, 3426/2014). Ἐξάλλου, γιά τούς ἴδιους λόγους δέν τίθεται ἐν προκειμένῳ ζήτημα παράβασης οὔτε καί τῶν ἄλλων διατάξεων αὐξημένης τυπικῆς ἰσχύος, τίς ὁποῖες ἐπικαλεῖται ὁ αἰτών [ἄρθρα 11 παρ. 1 καί 16 τοῦ Χάρτη Θεμελιωδῶν Δικαιωμάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἕνωσης (βλ. Ἑνοποιημένη ἀπόδοση ΕΕC 202 τῆς 7ης Ἰουνίου 2016, σελ. 389 ἑπ.) καί 19 παρ. 2 τοῦ ἀπό 16.12.1966 Διεθνοῦς Συμφώνου γιά τά ἀτομικά καί πολιτικά δικαιώματα πού κυρώθηκε μέ τό ἄρθρο πρῶτο τοῦ Ν. 2462/1997, Α΄ 25].

Τό ἀνωτέρω χωρίο ἀποτελεῖ τή σκέψη ὑπ' ἀριθμ. 7 τῆς ἀπόφασης 65/2019 τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας[51], μιᾶς ἀπόφασης πού δέν σχετίζεται μέ τό κεντρικό θέμα τῆς παρούσας ἐργασίας, ὡστόσο, συνιστᾶ παράδειγμα τῶν πολλαπλῶν ἐκφάνσεων τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης, τό ὁποῖο βρίσκεται στόν πυρῆνα μιᾶς δημοκρατικῆς κοινωνίας, καθώς ἀπορρέει ἀπό τή δυνατότητα ἐλεύθερης ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀτόμου[52]. Κάθε πρόσωπο δηλαδή ἔχει τό δικαίωμα νά διατυπώνει ἀπόψεις ἐλεύθερα, νά ἐκφράζεται μέσῳ τῆς τέχνης καί γενικότερα νά ἀναπτύσσεται ὡς πολίτης ἤ παράλληλα καί ὡς μέλος ἑνός φορέα πού δραστηριοποιεῖται στή δημόσια σφαῖρα σύμφωνα μέ τή δική του βούληση ἀξιοποιώντας τά ἐρεθίσματα πού λαμβάνει ἀπό τό κοινωνικοπολιτικό του περιβάλλον. Ὡστόσο, κάθε δικαίωμα περιλαμβάνει καί περιορισμούς, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἀπαραίτητο νά κινοῦνται στό πλαίσιο τῆς ἀρχῆς τῆς ἀναλογικότητας, ἐνῶ παράλληλα ἡ νομολογία ἔχει ἀντιμετωπίσει διαφορετικές κατηγορίες προσώπων καί φορέων ὡς πρός τό δικαίωμα ἔκφρασης μέ διαφορετικό τρόπο (π.χ. πολιτικοί, ΜΜΕ, θρησκευτικοί λειτουργοί).

Στήν ἑλληνική ἔννομη τάξη, τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης

51. NOMOS.

52. Ἄρθρο 5, παρ. 1 τοῦ Σ: *«Καθένας ἔχει δικαίωμα νά ἀναπτύσσει ἐλεύθερα τήν προσωπικότητά του καί νά συμμετέχει στήν κοινωνική, οἰκονομική καί πολιτική ζωή τῆς Χώρας, ἐφόσον δέν προσβάλλει τά δικαιώματα τῶν ἄλλων καί δέν παραβιάζει τό Σύνταγμα ἤ τά χρηστά ἤθη».*

ἀναλύεται ἕως σήμερα κυρίως μέσα ἀπό διατάξεις ποινικοῦ δικαίου, οἱ ὁποῖες περιγράφουν τά ἀδικήματα τοῦ προσηλυτισμοῦ καί τά ἀδικήματα πού καταργήθηκαν προσφάτως ἀπό τήν ἐνότητα τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης τοῦ ΠΚ, ὡστόσο θά ἀναλυθοῦν παρακάτω, διότι ὑποστηρίζεται ἡ ἰσχύς τους μέσῳ τοῦ ἄρθρου 13 τοῦ Σ, τό ὁποῖο κατοχυρώνει ὅλες τίς ἐκφάνσεις τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας.

Ὡς πρός τόν προσηλυτισμό[53], σκόπιμο εἶναι νά ἀναφερθεῖ ἀρχικά ἡ νομολογία σχετικά μέ τό μάθημα τῶν θρησκευτικῶν στήν Ἑλλάδα, στό σκεπτικό τῆς ὁποίας διατυπώνεται χαρακτηριστικά τό περιεχόμενό του. Εἰδικότερα, οἱ ὑπ' ἀριθμ. ΟλΣτΕ 660/2018 καί ΟλΣτΕ 926/2018 ἀποφάσεις, ἔκριναν ὅτι τό μάθημα τῶν θρησκευτικῶν στήν Ἑλλάδα ὀφείλει νά εἶναι σύμφωνο μέ τή διδασκαλία τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὅπως κατοχυρώνεται στά ἄρθρα 3 παρ. 1 τοῦ Σ καί 16 παρ. 2 τοῦ Σ[54]. Ὑποστηρίζεται, λοιπόν, ὅτι οἱ ἀκυρωθεῖσες ὑπουργικές ἀποφάσεις γιά τή διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν στήν ὑποχρεωτική ἐκπαίδευση ἦταν δυνατόν νά ὁδηγήσουν σέ μιά μορφή προσηλυτισμοῦ ἰδιαιτέρως σοβαρή. Πιό ἀναλυτικά, σύμφωνα μέ τή σκέψη ὑπ' ἀριθμ. 14 τῆς ἀπόφασης ΟλΣτΕ 660/2018: «{…} *Συνεπῶς, στίς ἀνωτέρω ὑπερνομοθετικῆς ἰσχύος διατάξεις ἀντίκεινται ρυθμίσεις νόμων ἤ κανονιστικῶν διοικητικῶν πράξεων, μέ τίς ὁποῖες, μέσῳ, κυρίως, τῶν προγραμμάτων διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, γιά τούς ἀποτελοῦντες τήν κατά τά ἄνω πλειοψηφία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ μαθητάς δέν ὑπηρετεῖται ὁ ὡς ἄνω συνταγματικός σκοπός, ἡ ἀνάπτυξη δηλαδή, ὑπό τήν προεκτεθεῖσα ἔννοια, τῆς ὀρθόδοξης χριστιανικῆς συνειδήσεως, ἀλλά ἐπιχειρεῖται ὁ κλονισμός ἤ καί ἡ μεταβολή αὐτῆς. Εἰδικότερα, σχολική διδασκαλία πού μπορεῖ νά ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τή μεταβολή ἤ τήν ἀλλοίωση τῆς θρησκευτικῆς αὐτῆς συνειδήσεως τῶν μαθητῶν, ὅπως αὐτή διαμορφώνεται στό πλαίσιο τῆς οἰκογενείας, θά συνιστοῦσε μορφή ὁμαδικοῦ προσηλυτισμοῦ ἰδιαιτέρως σοβαρή, ὡς ἐπέμβαση στόν εὐαίσθητο ψυχικό κόσμο τῶν μαθητῶν πού δέν διαθέτουν τήν κριτική ἀντίληψη καί ὡριμότητα τῶν ἐνηλίκων κατά παράβαση τῶν παρ. 1 καί 2 τοῦ ἄρθρου 13 τοῦ Συντάγματος. Πε-*

53. Βλ. γενικά Παναγιώτης Χριστινάκης, *Θέματα Κανονικοῦ καί Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου Α΄,* Ἀθήνα 1994, σ. 128-130.

54. Βλ. καί Γεώργιος Κρίππας, «Κατά πόσον τό νέο πρόγραμμα σπουδῶν τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν συνιστᾶ ἀξιόποινο πράξη», *ΕΔΔΔ* 3/2014, σ. 679-697.

ραιτέρω, ὡς ἀποστολή τῆς Παιδείας, ἡ, ὑπό τήν προεκτεθεῖσα ἔννοια "ἀνάπτυξη τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως" ἀποτελεῖ συνταγματική ὑποχρέωση τοῦ Κράτους, ἐπιτελεῖται δέ κυρίως μέ τή διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν, τό ὁποῖο γιά νά ὑπηρετεῖ τόν ἐν λόγῳ σκοπό, πρέπει νά διδάσκεται ἐπί ἱκανό ἀριθμό ὡρῶν διδασκαλίας ἑβδομαδιαίως (βλ. ΣΕ 2176/1998, 3356/1995) καί νά περιλαμβάνει ὁπωσδήποτε, μέ σαφήνεια καί πληρότητα, τά δόγματα, τίς ἠθικές ἀξίες καί τίς παραδόσεις τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, χωρίς νά καλλιεργεῖ ἀμφιβολίες ὡς πρός τά ἐν λόγῳ στοιχεῖα πού συγκροτοῦν τήν ὀρθόδοξη χριστιανική πίστη, οὔτε νά προκαλεῖ σύγχυση μέ τή διδασκαλία ἄλλων δογμάτων καί θρησκειῶν. {…}».

Ἡ ἐν λόγῳ χρήση τοῦ ἀδικήματος τοῦ προσηλυτισμοῦ ἀκολουθεῖ μιά σύγχρονη ἑρμηνεία τοῦ Συντάγματος καί τῆς ἔννοιας τοῦ προσηλυτισμοῦ, ἐνῶ καταδεικνύει τήν ἐξέλιξη τῶν δικαιωμάτων πού ἀπορρέουν ἀπό τή θρησκευτική ἐλευθερία, τά ὁποῖα τήν τελευταία κυρίως δεκαετία ἀναδιαμορφώνονται καί ἀποκτοῦν πληρέστερο περιεχόμενο τόσο στή νομολογία ὅσο καί στή νομοθεσία σέ διεθνές ἐπίπεδο.

Ἡ νομική ὁρολογία τοῦ προσηλυτισμοῦ διαμορφώθηκε γιά πρώτη φορά στήν ἑλληνική ἔννομη τάξη[55] στό Σύνταγμα τοῦ 1844 τό ὁποῖο ἀπαγόρευσε κάθε προσηλυτιστική ἐνέργεια, καθώς καί κάθε ἄλλη ἐπέμβαση εἰς βάρος τῆς ἐπικρατούσας θρησκείας. Ἡ ρύθμιση αὐτή ἐπαναλήφθηκε στά ἑπόμενα Συντάγματα μέ διαφοροποίηση στό Σύνταγμα τοῦ 1927, ὅπου περιλήφθηκε μονάχα μιά γενική ρύθμιση περί προσηλυτισμοῦ. Ἡ ἀπαγόρευση τοῦ ἐν λόγῳ ἀδικήματος ὑπέρ τῆς ἐπικρατούσας θρησκείας καί ὄχι ὑπέρ τοῦ συνόλου τῶν θρησκευμάτων πού λειτουργοῦν νόμιμα ἐντός τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους ὑπῆρξε ἕνα προνόμιο τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας[56], τό ὁποῖο

55. Ἡ ἵδρυση τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους ἀνάγεται στό ἔτος 1830, ἐνῶ πρίν ἀπό τήν περίοδο αὐτή, ἀναφέρεται ὡς παράδειγμα ἐνεργειῶν πού ἱστορικά ἀποδόθηκαν στό ἀδίκημα τοῦ προσηλυτισμοῦ, οἱ πράξεις τοῦ καρδιναλίου Βησσαρίωνος, πρώην ὀρθοδόξου μητροπολίτη Νίκαιας κατά τό δεύτερο μισό τοῦ ΙΕ΄ αἰώνα, μέ χαρακτηριστική τήν ἀπόδοση ὑποτροφιῶν σέ φιλοδυτικούς ἱερεῖς, μέ σκοπό τήν πλήρωση θέσεων πρωτοπαπάδων στήν Κρήτη, βλ. Βασίλειος Κουκουσᾶς, *Πτυχές τῆς Βυζαντινῆς καί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας,* Σειρά: Collecta Academica Χ, 2014, σ. 723 ἑπ.

56. Βλ. Σπύρος Τρωϊάνος – Γεώργιος Πουλῆς, *Ἐκκλησιαστικό Δίκαιο,* Ἀθήνα-Κομοτηνή [2]2003, σ. 112.

καταργήθηκε ἐπίσημα μέ τό ἰσχῦον Σύνταγμα, τό ὁποῖο κατοχυρώνει τό δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας σέ ὅλες του τίς ἐκφάνσεις μέ τούς προβλεπόμενους περιορισμούς της[57]. Στήν κοινή νομοθεσία, ὁ προσηλυτισμός προβλέπεται σέ δύο νομοθετήματα τῆς περιόδου τῆς δικτατορίας τοῦ Ἰωάννη Μεταξᾶ, ἤτοι τούς Ἀναγκαστικούς Νόμους ὑπ' ἀριθμ. 1363/1838 καί 1672/1939[58], οἱ ὁποῖοι ποινικοποίησαν τόν προσηλυτισμό στήν ἑλληνική ἔννομη τάξη ὄχι

57. «Ἄρθρο 13 (Θρησκευτική Ἐλευθερία):

1. Ἡ ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης εἶναι ἀπαραβίαστη. Ἡ ἀπόλαυση τῶν ἀτομικῶν καί πολιτικῶν δικαιωμάτων δέν ἐξαρτᾶται ἀπό τίς θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός.

2. Κάθε γνωστή θρησκεία εἶναι ἐλεύθερη καί τά σχετικά μέ τή λατρεία της τελοῦνται ἀνεμπόδιστα ὑπό τήν προστασία τῶν νόμων. Ἡ ἄσκηση τῆς λατρείας δέν ἐπιτρέπεται νά προσβάλλει τή δημόσια τάξη ἤ τά χρηστά ἤθη. Ὁ προσηλυτισμός ἀπαγορεύεται.

3. Οἱ λειτουργοί ὅλων τῶν γνωστῶν θρησκειῶν ὑπόκεινται στήν ἴδια ἐποπτεία τῆς Πολιτείας καί στίς ἴδιες ὑποχρεώσεις ἀπέναντί της, ὅπως καί οἱ λειτουργοί τῆς ἐπικρατούσας θρησκείας.

4. Κανένας δέν μπορεῖ, ἐξαιτίας τῶν θρησκευτικῶν του πεποιθήσεων, νά ἀπαλλαγεῖ ἀπό τήν ἐκπλήρωση τῶν ὑποχρεώσεων πρός τό Κράτος ἤ νά ἀρνηθεῖ νά συμμορφωθεῖ πρός τούς νόμους.

5. Κανένας ὅρκος δέν ἐπιβάλλεται χωρίς νόμο, πού ὁρίζει καί τόν τύπο του».

58. ΑΝ 1363/1938 «περί κατοχυρώσεως διατάξεων τῶν ἄρθρων 1 καί 2 τοῦ ἐν ἰσχύϊ Συντάγματος» (ΦΕΚ Α΄ 305/3.9.1938) καί ΑΝ 1672/1939 «περί τροποποιήσεως τοῦ ΑΝ 1363/1938 κ.λπ.» (ΦΕΚ Α΄ 123/29.3.1939). Ἡ διάταξη περί προσηλυτισμοῦ περιέχεται στό τέταρτο ἄρθρο τοῦ πρώτου νόμου, ὅπως τροποποιήθηκε ἀπό τό ἄρθρο 2 τοῦ δεύτερου νόμου: «**1.** Ὅποιος προβαίνει σέ προσηλυτισμό τιμωρεῖται μέ φυλάκιση καί πρόστιμο μεταξύ 1000 καί 50000 δραχμῶν. Ἐπιπλέον, ὑπόκειται σέ ἀστυνομική ἐπιτήρηση γιά χρονικό διάστημα μεταξύ 6 μηνῶν καί 1 ἔτους πού θά καθορίζεται ἀπό τό δικαστήριο πού καταδικάζει τόν ἔνοχο. **2.** Μέ τόν ὅρο προσηλυτισμός ἐννοεῖται ἰδιαιτέρως κάθε ἔμμεση ἤ ἄμεση προσπάθεια ἐπέμβασης στίς θρησκευτικές πεποιθήσεις ἑνός ἑτεροδόξου ἀτόμου μέ σκοπό τήν μεταβολή αὐτῶν τῶν πεποιθήσεων, διά πάσης φύσεως παροχῶν ἤ ἄλλης ἠθικῆς ἤ ὑλικῆς περιθάλψεως, διά μέσου ἀπατηλῶν, ἕνεκα καταχρήσεως τῆς ἀπειρίας, ἐμπιστοσύνης, ἀνάγκης, χαμηλοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου ἤ ἀφέλειας. **3.** Ἡ διάπραξη ἑνός τέτοιου ἐγκλήματος σέ σχολεῖο ἤ σέ ἄλλο ἐκπαιδευτικό ἵδρυμα ἤ φιλανθρωπικό ἵδρυμα συνιστᾶ ἰδιαιτέρως ἐπιβαρυντική περίπτωση». **4.** Στά πρακτικά συζητήσεων τῆς Βουλῆς, 23.4.1975, διατυπώνεται ὅτι ἡ συνταγματική ἀπαγόρευση τοῦ προσηλυτισμοῦ ἀναφέρεται μόνο στόν ἀθέμιτο προσηλυτισμό, βλ. Γεώργιος Πουλῆς, «Τό ἔννομο ἀγαθό πού προστατεύεται μέ τό ἔγκλημα τοῦ προσηλυτισμοῦ», *Ποινικά Χρονικά,* τ. ΛΓ΄ (1983), σ. 225, ὑπ. 24.

ὅμως τό πρῶτον, ἀφοῦ προϋπῆρχαν οἱ διατάξεις 149, 195, 198[59] τοῦ Ποινικοῦ Νόμου τοῦ 1834.

Γενικά, ὁ προσηλυτισμός συνίσταται στή μεταβολή τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης ἑνός φυσικοῦ προσώπου, ἐνῶ ἡ νομολογία κρίνει ὅτι ἡ σχετική ἀπαγόρευση τοῦ ἄρθρου 13 παρ. 2 τοῦ Σ ἑρμηνεύεται σέ συνδυασμό μέ τή μεταξική νομοθεσία, ἡ ὁποία σκιαγραφεῖ τό περιεχόμενο τοῦ «ἀθέμιτου»[60]. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ ἑλληνική ρύθμιση γιά τόν προσηλυτισμό παρουσιάζει ὁμοιότητες μέ τήν ἀντίστοιχη διάταξη περί ἀπαγόρευσης ἀθέμιτης παρεμβάσεως στίς θρησκευτικές πεποιθήσεις τοῦ ἄρθρου 45 παρ. 3 τοῦ Συντάγματος τῆς Νέας Γουινέας[61], ὅπου χαρακτηριστικά ἀπαγορεύεται ἡ πιεστική προσπάθεια διείσδυσης στίς θρησκευτικές πεποιθήσεις ὁρισμένου ἀτόμου μέσῳ ἐξαναγκασμοῦ ἤ ἄλλων παρόμοιων μεθόδων.

Τό ἐν λόγῳ ἀδίκημα ἔχει προσδιοριστεῖ ποικιλοτρόπως στήν ἑλληνική ἔννομη τάξη μέ χαρακτηριστικές τίς καταδίκες εἰς βάρος μελῶν τῆς κοινότητας τῶν Μαρτύρων τοῦ Ἰεχωβᾶ, ἀλλά καί τή σχετική συζήτηση γύρω ἀπό τό θέμα αὐτό, κυρίως ἐξαιτίας τῆς πρακτικῆς door to door πού χρησιμοποιεῖ ἡ συγκεκριμένη κοινότητα, ἀλλά καί τῆς διανομῆς φυλλαδίων[62]. Σχετικά μέ τήν πρακτική door

59. Τό ἄρθρο αὐτό εἰσήγαγε τήν ἔννοια τοῦ «αἱρεσιώτου», βλ. Γεώργιος Ἰ. Ἀνδρουτσόπουλος, *Ἡ θρησκευτική ἐλευθερία κατά τή νομολογία τοῦ Ἀρείου Πάγου,* Βιβλιοθήκη Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, Σειρά Β: Μελέτες, 2010, σ. 226 ἐπ.

60. Ἀθέμιτα μέσα θεωροῦνται ὅσα στοχεύουν στήν ἀλλοίωση καί παραπλάνηση τῆς κρίσης, ὑποστηρίζεται δέ ὅτι ὁ χαρακτηρισμός ἑνός μέσου ὡς ἀθέμιτου πρέπει νά κρίνεται ad hoc, βλ. ΠρωτΒέροιας 174/1972 μέ σχόλιο Ἰ. Θ. Παναγόπουλου, *NoB,* ἔτος 20όν, σ. 1203-1210, ὅπου στό σκεπτικό τῆς ἀπόφασης περιέχεται ὁρισμός τοῦ προσηλυτισμοῦ σύμφωνα μέ τό τότε ἰσχῦον συνταγματικό καθεστώς ὡς ἑξῆς: «Προσηλυτισμόν δέ, δέν ἀποτελεῖ ἡ καθαρά πνευματική διδασκαλία, ἀλλά ἡ διά μέσων ἀθέμιτων ἤ καταδικαζομένων ὑπό τῆς ἠθικῆς ἔντονος καί φορτική προσπάθεια ἀποσπάσεως ὀπαδῶν τῆς ἐπικρατούσας θρησκείας».

61. Constitution of the Independent State of Papua New Guinea, ἄρθρο 45, παρ. 3: «No person is entitled to intervene unsolicited into the religious affairs of a person of a different belief, or to attempt to force his or any religion (or irreligion) on another, by harassment or otherwise», στό ἴδιο πνεῦμα καί τό Σύνταγμα τῆς Ζιμπάμπουε, βλ. John Witte, Jr. – Frank S. Alexander, *Christianity and human rights – An Introduction,* 2010, σ. 257.

62. Βλ. καί Supreme Court: Lovell v. City of Griffin 303 U.S. 444 (1938), ὅπου κρίθηκε ὅτι ἡ ἐλευθερία τοῦ τύπου δέν καλύπτει μόνο ἐφημερίδες καί περιοδικά, ἀλλά καί κάθε εἴδους ἐνημερωτικά ἔντυπα, «It necessarily embraces pamphlets and leaflets». Τό σκεπτικό τοῦ Δικαστηρίου θεμελιώνεται στούς ἱστορικούς πα-

to door ἔχει προσφάτως ἐκδοθεῖ μιά ἐνδιαφέρουσα ἀπόφαση τοῦ ΔΕΕ, τό ὁποῖο συνδέει τό ζήτημα μέ τήν προστασία δεδομένων προσωπικοῦ χαρακτήρα[63]. Τό Δικαστήριο ἑρμήνευσε τό ἄρθρο 3 παρ. 2 τῆς Ὁδηγίας 95/46/ΕΚ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου καί τοῦ Συμβουλίου τῆς 24ης Ὀκτωβρίου 1995 γιά τήν προστασία τῶν φυσικῶν προσώπων ἔναντι τῆς ἐπεξεργασίας δεδομένων προσωπικοῦ χαρακτήρα καί γιά τήν ἐλεύθερη κυκλοφορία τῶν δεδομένων αὐτῶν[64], τό ὁποῖο ὁρίζει ὅτι *οἱ διατάξεις τῆς παρούσας ὁδηγίας δέν ἐφαρμόζονται στήν ἐπεξεργασία δεδομένων προσωπικοῦ χαρακτήρα:*

— ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται στό πλαίσιο δραστηριοτήτων πού δέν ἐμπίπτουν στό πεδίο ἐφαρμογῆς τοῦ κοινοτικοῦ δικαίου, ὅπως οἱ δραστηριότητες πού προβλέπονται στίς διατάξεις τῶν τίτλων V καί VI τῆς συνθήκης γιά τήν Εὐρωπαϊκή Ἕνωση καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, στήν ἐπεξεργασία δεδομένων πού ἀφορᾶ τή δημόσια ἀσφάλεια, τήν ἐθνική ἄμυνα, τήν ἀσφάλεια τοῦ κράτους (συμπεριλαμβανομένης καί τῆς οἰκονομικῆς εὐημερίας του, ἐφόσον ἡ ἐπεξεργασία αὐτή συνδέεται μέ θέματα ἀσφάλειας τοῦ κράτους) καί τίς δραστηριότητες τοῦ κράτους σέ τομεῖς τοῦ ποινικοῦ δικαίου,

— ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται ἀπό φυσικό πρόσωπο στό πλαίσιο ἀποκλειστικά προσωπικῶν ἤ οἰκιακῶν δραστηριοτήτων, ὑπό τό πρῖσμα τοῦ ἄρθρου 10 παρ. 1 τοῦ ΧΘΔΕΕ γιά τό δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Διατύπωσε, λοιπόν, στό σκεπτικό του ὅτι ἡ συλλογή δεδομένων προσωπικοῦ χαρακτήρα ἀπό μέλη θρησκευτικῆς κοινότητας στό πλαίσιο δραστηριότητας κηρύγματος door to door, καθώς καί ἡ μετέπειτα ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων αὐτῶν δέν ἐμπίπτουν στό κανονιστικό πεδίο τοῦ ὡς ἄνω ἄρθρου. Ἐπίσης, στήν ἔννοια τοῦ ἀρχείου τοῦ κανονισμοῦ ἐμπίπτει ἡ συλλογή δεδομένων

ράγοντες διεκδίκησης τῆς ἐλευθερίας. Ἐπιπλέον, ἡ διανομή θρησκευτικοῦ περιεχομένου φυλλαδίων ἐπιτρέπεται στίς δημοκρατικές κοινωνίες, ὅπως γιά παράδειγμα στήν Ἱσπανία, ἡ ὁποία ρύθμισε τό ζήτημα μέσῳ τοῦ νόμου περί θρησκευτικῆς ἐλευθερίας τοῦ 1967, βλ. Ἀναστάσιος Ν. Μαρίνος, «Ἡ ἔννοια τοῦ θρησκευτικοῦ προσηλυτισμοῦ κατά τό νέο Σύνταγμα», *ΕλλΔνη* 25 (1984), σ. 11-12.

63. Ἀπόφαση τοῦ Δικαστηρίου (τμῆμα μείζονος συνθέσεως) τῆς 10ης Ἰουλίου 2018 [αἴτηση τοῦ Korkein hallinto-oikeus (Φινλανδία) γιά τήν ἔκδοση προδικαστικῆς ἀποφάσεως] – στό πλαίσιο τῆς δίκης πού κίνησε ὁ Tietosuojavaltuutettu (Ὑπόθεση C-25/17).

64. Δέν ἰσχύει πλέον ἡ ἐν λόγῳ Ὁδηγία, καθώς ἀπό τήν 25.5.2018 ἔχει τεθεῖ σέ ἐφαρμογή ὁ GDPR.

βάσει εἰδικῶν κριτηρίων ἐκ μέρους τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας κατά τήν πρακτική τοῦ ὡς ἄνω κηρύγματος, χωρίς νά ἀπαιτεῖται ἡ ὕπαρξη εἰδικῶν δελτίων, καταλόγων ἤ ἄλλων συναφῶν συστημάτων ἀναζήτησης πληροφοριῶν, ἀρκεῖ ἡ δυνατότητα μελλοντικῆς τους χρήσης. Συνεπῶς, σύμφωνα μέ τήν παρ. 2, στοιχεῖο δ΄ τῆς Ὁδηγίας, τό ὁποῖο ὁρίζει ὅτι *«ὑπεύθυνος τῆς ἐπεξεργασίας», εἶναι τό φυσικό ἤ νομικό πρόσωπο, ἡ δημόσια ἀρχή, ἡ ὑπηρεσία ἤ ὁποιοσδήποτε ἄλλος φορέας πού μόνος ἤ ἀπό κοινοῦ μέ ἄλλους καθορίζει τούς στόχους καί τόν τρόπο τῆς ἐπεξεργασίας τῶν δεδομένων προσωπικοῦ χαρακτήρα. Ὅταν οἱ στόχοι καί ὁ τρόπος τῆς ἐπεξεργασίας καθορίζονται ἀπό νομοθετικές ἤ κανονιστικές διατάξεις, ἐθνικές ἤ κοινοτικές, ὁ ὑπεύθυνος τῆς ἐπεξεργασίας ἤ τά εἰδικά κριτήρια γιά τόν ὁρισμό του μποροῦν νά καθορίζονται ἀπό τό ἐθνικό ἤ τό κοινοτικό δίκαιο,* ἡ θρησκευτική κοινότητα θεωρεῖται ἀπό κοινοῦ μέ τά μέλη της ὑπεύθυνος ἐπεξεργασίας τῶν προσωπικῶν δεδομένων πού συλλέγονται, χωρίς νά χρειάζεται ἀπόδειξη ὅτι ἡ ἴδια ἡ κοινότητα ἔχει πρόσβαση στά δεδομένα αὐτά ἤ ὅτι ἔχει θέσει ἕνα γενικό πλαίσιο ἐπεξεργασίας τους. Ἡ ἀπόφαση τοῦ ΔΕΕ ἀναπτύσσεται μέ βάση τά σύγχρονα δεδομένα γιά τήν ὕπαρξη καί λειτουργία τῶν θρησκευμάτων ἐντός ἑνός κράτους καί ὀρθά λαμβάνει ὑπόψη τήν κοινότητα ὡς ἕνα ἑνιαῖο σύνολο πού εἶναι φορέας δικαιωμάτων καί ὑποχρεώσεων.

Ἐπιπλέον, ὁ προσηλυτισμός ἔχει κριθεῖ καί ὡς παράγοντας ἰσχυροῦ κλονισμοῦ, ὅταν διαπράττεται μεταξύ συζύγων, καί ὡς ἐκ τούτου θεωρεῖται λόγος διαζυγίου, ἐνῶ ἐπιπλέον ὑπάρχει ἡ δυνατότητα διάπραξής του ἐκ μέρους τοῦ γονέα εἰς βάρος τοῦ τέκνου[65].

Δύο ἀποφάσεις τοῦ ΕΔΔΑ καθόρισαν τήν ἐθνική νομολογία τῶν τελευταίων δύο δεκαετιῶν ὡς πρός τό ἀδίκημα τοῦ προσηλυτισμοῦ. Κατά πρῶτον, ἡ ὑπόθεση «Μίνως Κοκκινάκης κατά Ἑλλάδος» (25.5.1993) ἀποτέλεσε ἀφορμή γιά τήν πρώτη οὐσιαστική ἐμβάθυνση τοῦ Δικαστηρίου σέ ζητήματα θρησκευτικῆς ἐλευθερίας[66]. Τό ΕΔΔΑ πάντως ἀπέφυγε νά ἀναλύσει τήν οὐσία τοῦ προσηλυτισμοῦ,

65. ΑΠ 1326/1948.

66. Βλ. καί τήν ἐν μέρει συγκλίνουσα γνώμη τοῦ δικαστή L.-E. Pettiti: «Ἡ ὑπόθεση «Μίνως Κοκκινάκης κατά Ἑλλάδος» ἔχει εἰδική σημασία: εἶναι ἡ πρώτη πραγματική διαδικασία ἡ ὁποία ἀφορᾶ τήν ἐλευθερία τοῦ θρησκεύματος ἐνώπιον τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ δικαστηρίου, ἀφότου συνεστήθη».

ἐφόσον ἡ σχετική νομοθεσία εἶναι ἕνα ἀμιγῶς ἐθνικό ζήτημα, πλήν, ὅμως, χρησιμοποιήθηκε καί γιά πολιτικούς σκοπούς, ὅπως γιά παράδειγμα στόν Νόμο 117/1936 «περί μέτρων καταπολέμησης τοῦ κομμουνισμοῦ καί τῶν ἐκ τούτου συνεπειῶν»[67]. Ὡς πρός τά πραγματικά περιστατικά τῆς ὑπόθεσης, ὁ Μίνως Κοκκινάκης ἦταν συνταξιοῦχος ἐπιχειρηματίας καί μέλος τῆς κοινότητας τῶν Μαρτύρων τοῦ Ἰεχωβᾶ ἀπό τό 1936. Ἡ ὑπόθεση πού ἐκδικάστηκε ἀπό τό ΕΔΔΑ δέν ἰσοδυναμοῦσε μέ τήν πρώτη φορά κατά τήν ὁποία κατηγορήθηκε γιά διενέργεια προσηλυτισμοῦ, καθώς εἶχε συλληφθεῖ παραπάνω ἀπό ἑξῆντα φορές μέ τήν ἴδια κατηγορία. Ἡ ἐν λόγῳ ὑπόθεση εἶχε ὡς ἀφορμή τήν ἐπίσκεψη πού πραγματοποίησε ἀπό κοινοῦ μέ τή σύζυγό του στή Σητεία τῆς Κρήτης, στήν οἰκία τῆς κας Κυριακάκη, συζύγου τοῦ ψάλτη τῆς οἰκείας ἐνορίας. Ἡ ὡς ἄνω ἰσχυρίσθηκε ὅτι τό ζεῦγος εἰσῆλθε στόν χῶρο τοῦ σπιτιοῦ της μετά ἀπό ἔντονες πιέσεις, προκειμένου νά φέρει χαρμόσυνα νέα καί ἀφοῦ ἀνέγνωσε ἀποσπάσματα ἀπό σχετικό μέ τίς Γραφές βιβλίο καί προέβη σέ συζήτηση γύρω ἀπό τόν Σουηδό πολιτικό καί ἐπικεφαλῆς τοῦ Σοσιαλδημοκρατικοῦ κόμματος Οὔλοφ Πάλμε, τήν ἐνθάρρυνε νά μεταβάλει τήν Ὀρθόδοξη πίστη της. Ἔπειτα ἀπό ἄσκηση ποινικῆς δίωξης, τό Τριμελές Πλημμελειοδικεῖο Λασιθίου καταδίκασε τό ζεῦγος γιά προσηλυτισμό καί παράλληλα διέταξε τή δήμευση καί καταστροφή τεσσάρων μικρῶν βιβλίων πού σκόπευαν νά πουλήσουν στήν καταγγέλλουσα, ἀπορρίπτοντας τήν ἔνσταση ἀντισυνταγματικότητας τῆς μεταξικῆς νομοθεσίας.

Ἔπειτα, τό Ἐφετεῖο Κρήτης προέβη σέ ἀπαλλαγή τῆς συζύγου τοῦ Κοκκινάκη καί μικρή μείωση τῆς ποινῆς τοῦ τελευταίου, ἐνῶ κατά τή μειοψηφοῦσα ἄποψη ἦταν ἀπαραίτητο νά ἀθωωθεῖ καί ἐκεῖνος, ἐξαιτίας ἔλλειψης ἀποχρώντων λόγων ἐνοχῆς, ἀφοῦ δέν ἦταν δυνατόν ἡ σύζυγος τοῦ ψάλτη νά εἶναι «ἰδιαίτερα ἀφελής» ἀπέναντι στά ζητήματα πού ἀφοροῦν τήν Ὀρθόδοξη πίστη. Χαρακτηριστικά, ἡ μειοψηφοῦσα ἄποψη, ὅπως ἐκφράστηκε ἀπό ἕναν καί μόνο δικαστή ἀνέφερε ὅτι: «…ὁ πρῶτος τῶν κατηγορουμένων πρέπει ἐπίσης νά ἀθωωθεῖ, ἀφοῦ κανένα ἀπό τά στοιχεῖα δέν δείχνει ὅτι ἡ Γ.Κ. ἦταν ἰδιαιτέρως ἄπειρη περί τό Χριστιανικό Ὀρθόδοξο δόγμα, δεδομένου ὅτι εἶναι σύζυγος ψάλτη, ἤ ὅτι εἶναι ἰδιαιτέρως

67. Βλ. Νίκος Φραγκάκης, σχόλιο στήν ἀπόφαση «Μίνως Κοκκινάκης κατά Ἑλλάδος», *NoB,* τ. 42, 1994, σ. 538-539.

χαμηλοῦ διανοητικοῦ ἐπιπέδου ἤ ἰδιαιτέρως ἀφελής, σέ βαθμό πού ὁ κατηγορούμενος νά εἶναι σέ θέση νά ἐπωφεληθεῖ καί... {ἔτσι} νά τήν παρασύρει, ὥστε νά γίνει μέλος τῆς αἵρεσης τῶν Μαρτύρων τοῦ Ἰεχωβᾶ». Τέλος, ὁ Ἄρειος Πάγος ἔκρινε συνταγματική τή μεταξική νομοθεσία γιά τόν προσηλυτισμό ἀπορρίπτοντας τήν ἀναίρεση τοῦ Μ. Κοκκινάκη, ἀνοίγοντας ἔτσι τόν δρόμο γιά τήν προσφυγή στό ΕΔΔΑ. Ὁ Κοκκινάκης κατέθεσε ἀρχική προσφυγή στήν Ἐπιτροπή τό 1988 βάσει τῶν ἄρθρων 7, 9 καί 10 τῆς Σύμβασης καί δευτερευόντως στά ἄρθρα 5 παρ. 1 καί 6 παρ. 1 καί 2. Ἡ ἐπιτροπή ἀποφάνθηκε ὑπέρ τοῦ παραδεκτοῦ τῆς αἰτήσεως ἐξαιρουμένης τῆς ἐπίκλησης τῶν ἄρθρων 5 καί 6 καί ἀναλυτικότερα, ἔκρινε πώς ὑπῆρξε παραβίαση τῶν ἄρθρων 7 καί 9, ἐνῶ δέν ἐξέτασε περαιτέρω τό ζήτημα τοῦ ἄρθρου 10, ἐνῶ παράλληλα δέχθηκε κατ' οὐσίαν τόν ἰσχυρισμό τοῦ Κοκκινάκη ὅτι διέθετε τό δικαίωμα νά συνομιλεῖ μέ συμπολίτες του γιά θρησκευτικοῦ περιεχομένου ζητήματα.

Τό ΕΔΔΑ ἐξέτασε ἀρχικά τήν παραβίαση τοῦ ἄρθρου 9 τῆς Σύμβασης[68]. Ὁ αἰτών ὑποστήριξε ὅτι ἡ μεταξική νομοθεσία ἐφαρμόσθηκε μέ ἐσφαλμένο τρόπο, καθώς καί ὅτι ἀντίκειται στό κανονιστικό περιεχόμενο τοῦ ἄρθρου 9 τῆς ΕΣΔΑ πού ἀποτελεῖ τμῆμα καί τῆς ἑλληνικῆς ἔννομης τάξης. Περαιτέρω, χαρακτήρισε τήν ποινικοποίηση τοῦ προσηλυτισμοῦ ὡς «ὁπλοστάσιο ἀπαγορεύσεων καί ἀπειλῶν τιμωρίας», ἐνῶ κατά τή γνώμη του ἡ ἐθνική ἔννομη τάξη λειτούργησε ἐπιλεκτικά ὡς πρός τίς σχετικές ἐνέργειες, ἀφοῦ δέν εἶχε διενεργηθεῖ ποτέ καταδίκη μέλους τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας γιά προσηλυτισμό. Ἀντίθετα, ἡ Κυβέρνηση ὑποστήριξε ὅτι ἡ ἀπαγόρευση τοῦ προσηλυτισμοῦ ἀφορᾶ τόν καταχρηστικό προσηλυτισμό καί δέν θίγει τή θρησκευτική ἐλευθερία, θεμελιώνοντας τό σκεπτικό της στήν

68. Ἐλευθερία σκέψης, συνείδησης καί θρησκείας. «Ἄρθρον 9: **1.** Πᾶν πρόσωπον δικαιοῦται εἰς τήν ἐλευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως καί θρησκείας, τό δικαίωμα τοῦτο ἐπάγεται τήν ἐλευθερία ἀλλαγῆς θρησκείας ἤ πεποιθήσεως, ὡς καί τήν ἐλευθερίαν ἐκδηλώσεως τῆς θρησκείας ἤ τῶν πεποιθήσεων μεμονωμένως, ἤ συλλογικῶς δημοσίᾳ ἤ κατ' ἰδίαν, διά τῆς λατρείας, τῆς παιδείας, καί τῆς ἀσκήσεως τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων καί τελετουργιῶν. **2.** Ἡ ἐλευθερία ἐκδηλώσεως τῆς θρησκείας ἤ τῶν πεποιθήσεων δέν ἐπιτρέπεται νά ἀποτελέση ἀντικείμενον ἑτέρων περιορισμῶν πέραν τῶν προβλεπομένων ὑπό τοῦ νόμου καί ἀποτελούντων ἀναγκαῖα μέτρα, ἐν δημοκρατικῇ κοινωνίᾳ διά τήν δημοσίαν ἀσφάλειαν, τήν προάσπισιν τῆς δημοσίας τάξεως, ὑγείας καί ἠθικῆς, ἤ τήν προάσπισιν τῶν δικαιωμάτων καί ἐλευθεριῶν τῶν ἄλλων».

ἀπόφαση «Kjeldsen, Madsen and Redersen κατά Δανίας»[69], καθώς καί σέ ἔκθεση τοῦ ΠΣΕ τοῦ ἔτους 1956, ἡ ὁποία περιέχει διάκριση μεταξύ χριστιανικῆς μαρτυρίας καί ἀνάρμοστου προσηλυτισμοῦ.

Τό Δικαστήριο διαπίστωσε τή σημασία τῆς ἀρχῆς τοῦ πλουραλισμοῦ σέ μιά δημοκρατική κοινωνία ἀναπτύσσοντας ἔτσι τό κανονιστικό περιεχόμενο τοῦ ἄρθρου 9 τῆς Σύμβασης πού κατοχυρώνει τή θρησκευτική ἐλευθερία, ἡ ὁποία ἐπιδέχεται περιορισμούς πού πρέπει νά συμφωνοῦν μέ τήν ἀρχή τῆς ἀναλογικότητας. Ἀποφάσισε, λοιπόν, τήν παραβίαση τοῦ ὡς ἄνω ἄρθρου, χωρίς νά ὑπεισέρχεται σέ θέματα ἐθνικῆς νομοθεσίας, ἀλλά μέ τό αἰτιολογικό τῆς μή ἀποσαφήνισης καί ἀπαρίθμησης τῶν μέσων τέλεσης τοῦ ἀδικήματος ἀπό τά ἐθνικά δικαστήρια, μέ ἀποτέλεσμα ἡ καταδίκη τοῦ προσφεύγοντος νά μήν κρίνεται ἀναγκαία σέ μιά δημοκρατική κοινωνία. Ἐπιπροσθέτως, ὡς πρός τήν παραβίαση τοῦ ἄρθρου 10 τῆς ΕΣΔΑ, ἔκρινε στό σκεπτικό του ὅτι ἡ περαιτέρω ἐξέταση ἦταν περιττή, λόγῳ τῆς κρίσης ἐπί τῆς παραβίασης τοῦ ἄρθρου 9 τῆς ΕΣΔΑ[70].

Ὡς πρός τίς συγκλίνουσες καί ἀποκλίνουσες γνῶμες, ὁ Βέλγος δικαστής Pieter de Meyer ὅρισε τόν προσηλυτισμό ὡς «ζῆλο γιά τή διάδοση τῆς πίστης» καί «διακήρυξη τῆς θρησκείας ἑνός προσώπου», ὁπότε ὁ Κοκκινάκης καταδικάσθηκε ἀπό τά ἐθνικά δικαστήρια ἐσφαλμένα, ἀφοῦ εἶχε δικαίωμα στή συμπεριφορά στήν ὁποία προέβη. Ὁ Ἕλληνας δικαστής Νικ. Βαλτικός, ἐπιπλέον, ὑποστήριξε ὅτι δέν ὑπῆρξε παραβίαση τοῦ ἄρθρου 9 τῆς ΕΣΔΑ, καθώς ἔκρινε πώς στό κανονιστικό περιεχόμενο τοῦ ἐν λόγῳ ἄρθρου δέν περιλαμβάνεται ἡ συστηματική ἐπίθεση κάποιου στή θρησκεία τῶν συμπολιτῶν του, ἀλλά τό δικαίωμα στή διδασκαλία πού δέν ἀπευ-

69. Case of Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark (Application No. 5095/71, 5920/72, 5926/72), 7 December 1976, σχετικά μέ τόν σεβασμό τῶν θρησκευτικῶν καί φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων τῶν γονέων στήν ἐκπαίδευση τοῦ τέκνου. Πιό ἀναλυτικά, τέθηκε τό ζήτημα τῆς τυχόν ἀσυμβατότητας τοῦ ὑποχρεωτικοῦ μαθήματος σεξουαλικῆς ἀγωγῆς μέ τίς πεποιθήσεις τῶν γονέων. Ἡ προσφυγή ἀπορρίφθηκε ἐξαιτίας τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἀρχῆς τοῦ πλουραλισμοῦ ὡς πρός τό περιεχόμενο τῆς ἐκπαίδευσης, βλ. Ἰωάννης Σαρμᾶς, *Ἐλευθερία μέ ὑπεροχή τοῦ Δικαίου – Ἡ νομολογία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου,* Ἐπιστημονική Σειρά: Κράτος καί Δικαιοσύνη, ἀρ. 1, σ. 260-263.

70. Τό σημεῖο αὐτό τῆς ἀπόφασης εἶναι σημαντικό γιά τή στοιχειοθέτηση τοῦ κανονιστικοῦ περιεχομένου τοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἔκφρασης, τό ὁποῖο κατοχυρώνεται ἄμεσα στά προστατευτικά τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, σέ συνδυασμό πάντα μέ τίς ὑπόλοιπες σχετικές διατάξεις, οἱ ὁποῖες τό ἐξειδικεύουν.

θύνεται σέ φυσικά πρόσωπα, ἀλλά σέ ἐκπαιδευτικά ἱδρύματα. Τέλος, ἀπέδωσε τήν ἀπουσία καταδικαστικῶν ἐνεργειῶν γιά προσηλυτισμό σέ μέλη τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στή θέση τῆς τελευταίας στήν ἑλληνική πολιτεία. Ἀντίθετα, ὁ Ὁλλανδός δικαστής Martens ἔκρινε ὅτι ὑπῆρξε παραβίαση τοῦ ἄρθρου 9 τῆς Σύμβασης, καθώς τό δικαίωμα στή διδασκαλία τῆς θρησκείας δέν περιλαμβάνει τήν προσπάθεια πειθοῦς μέσῳ ἐξαναγκασμοῦ. Ἐπιπλέον, ἡ ποινικοποίηση τοῦ προσηλυτισμοῦ μέσῳ τῆς κοινῆς νομοθεσίας ἀντιτίθεται στήν κρατική ὑποχρέωση τῆς οὐδετερότητας ἀπέναντι στά θρησκεύματα, ἀφοῦ: «Τό νά ἐπιτρέπεται στά κράτη νά ἐπεμβαίνουν στή σύγκρουση πού ὑπάρχει στόν προσηλυτισμό μέ ποινικοποίηση τοῦ προσηλυτισμοῦ, ὄχι μόνο ἀντιβαίνει στήν αὐστηρή οὐδετερότητα πού ἀπαιτεῖται νά τηρεῖ τό κράτος στόν τομέα αὐτόν, ἀλλά ἐπίσης δημιουργεῖ κίνδυνο διακρίσεων, ὅταν ὑπάρχει μιά ἐπικρατοῦσα θρησκεία. Τό τελευταῖο αὐτό στοιχεῖο διακρίνεται καθαρά στή δικογραφία πού ἐτέθη ὑπόψη τοῦ Δικαστηρίου». Κατά τήν κοινή γνώμη τῶν δικαστῶν Foighel (Δανός) καί Λοΐζου (Κύπριος) δέν ὑπῆρξε ἀντίθεση τοῦ νόμου περί προσηλυτισμοῦ πρός τό ἄρθρο 9 τῆς ΕΣΔΑ, ἀφοῦ: «Ὁ ὅρος διδάσκω συνεπάγεται εὐθύτητα καί εἰλικρίνεια καί ἀποφυγή ὕπουλων καί ἀθέμιτων μέσων ἤ ψευδῶν προφάσεων, ὅπως στήν προκείμενη περίπτωση, γιά νά ἐπιτευχθεῖ ἡ εἴσοδος στήν οἰκία ἑνός προσώπου, καί ἐκεῖ, μέ κατάχρηση τῆς εὐγένειας καί παρεχόμενης φιλοξενίας, νά γίνεται ἐκμετάλλευση τῆς ἄγνοιας ἤ τῆς ἀπειρίας σέ θεολογικά δογματικά θέματα κάποιου πού δέν ἔχει λάβει εἰδικευμένη ἐκπαίδευση, καί προσπάθεια, ὥστε αὐτό τό πρόσωπο νά ἀλλάξει τίς πεποιθήσεις του». Τέλος, ὁ Γάλλος δικαστής L.-E. Pettiti ὑποστήριξε τήν ἀντίθεση τοῦ νόμου περί τοῦ προσηλυτισμοῦ πρός τό ἄρθρο 9 τῆς Σύμβασης, ἀφοῦ: «Ὁ πιστός πρέπει νά μπορεῖ νά διαδίδει τήν πίστη του καί τό πιστεύω του στόν θρησκευτικό τομέα ὅπως καί στόν φιλοσοφικό». Ἐπίσης, διαπίστωσε σύνδεση τῆς ἑλληνικῆς νομοθεσίας γιά τόν προσηλυτισμό μέ τό δικτατορικό καθεστώς πού τή θέσπισε.

Κατά δεύτερον, ἡ ἀπόφαση «Λαρίσης καί λοιποί κατά Ἑλλάδος» τῆς 24ης Φεβρουαρίου 1998 ἀφορᾶ καταδίκη ἀξιωματικῶν τῆς ἀεροπορίας γιά προσηλυτισμό βάσει τῆς μεταξικῆς νομοθεσίας, ἐνῶ χαρακτηριστικά ἀναφέρει στό κείμενό της ὅτι «ἡ κατάσταση τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου δέν κατέστη λιγότερο σαφής μετά τήν ἀπόφαση

"Κοκκινάκης κατά τῆς Ἑλλάδος", ἡ ὁποία ἐκδόθηκε ἀπό τό Δικαστήριο καί ἔκρινε ὅτι ὁ ὁρισμός τοῦ προσηλυτισμοῦ πληροῖ τίς προϋποθέσεις ἀσφαλείας καί προβλεψιμότητος πού ὁρίζονται στό ἄρθρο 7». Πάντως, στήν ἐν λόγῳ ἀπόφαση τό ΕΔΔΑ ἀποφάσισε τή μή παραβίαση τοῦ ἄρθρου 9 τῆς Σύμβασης ὡς πρός τό ἕνα τμῆμα τῆς ὑπόθεσης καί ἐπεσήμανε ὅτι τά κράτη-μέλη εἶναι ἀπαραίτητο νά διασφαλίσουν τήν προστασία τῶν δικαιωμάτων τῶν ὑφισταμένων στίς ἔνοπλες δυνάμεις, ἀφοῦ, λόγῳ τῆς ἱεραρχικῆς δομῆς πού ὑφίστανται σέ αὐτές, δέν εἶναι δυνατόν νά ἀντιδράσουν εὔκολα σέ τυχόν παραβιάσεις τοῦ δικαιώματος τῆς προσωπικότητάς τους. Οἱ προσφεύγοντες ἦταν ἀξιωματικοί τῆς ἑλληνικῆς ἀεροπορίας καί μέλη προτεσταντικῆς κοινότητας, καί ὡς πρός τίς ἀποκλίνουσες τῆς πλειοψηφίας γνῶμες πού διατυπώθηκαν, ὁ δικαστής De Meyer ὑποστήριξε ὅτι ὁ νόμος πού ποινικοποιεῖ τόν προσηλυτισμό εἶναι «παράνομος», ἀφοῦ ἐμποδίζει τήν ἐκδήλωση τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, πλήν ὅμως ἔκρινε πώς στοιχειοθετήθηκε προσηλυτισμός, ἐξαιτίας τῆς σχέσης ἱεραρχίας πού ὑπῆρχε μεταξύ τῶν σμηνιτῶν καί τῶν ἀξιωματικῶν. Ἡ κατάχρηση ἐξουσίας σέ σχέση μέ τόν προσηλυτισμό διατυπώθηκε χαρακτηριστικά καί σέ Μολδαβικό νόμο γιά τά θρησκεύματα, σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο ὁ ὑπερβολικός προσηλυτισμός ἀπαγορεύεται καί συνίσταται στή μέσῳ τῆς βίας ἤ κατάχρησης ἐξουσίας προσπάθεια μεταβολῆς τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων ἑνός ἀτόμου[71]. Ὁ δικαστής Βαλτικός σημείωσε ὅτι τό κῦρος τῆς στολῆς μπορεῖ νά ἐπηρεάσει ὄχι μόνο τούς ὑφισταμένους στρατιωτικούς, ἀλλά καί ἁπλούς πολίτες. Ἡ ὑπόθεση, τέλος ἔφτασε ξανά ἐνώπιον τῶν ἐθνικῶν δικαστηρίων, τά ὁποῖα ἔπαυσαν τήν ποινική δίωξη λόγῳ παραγραφῆς[72].

---

71. W. Cole Durham, Jr. – Silvio Ferrari, *Laws on Religion and the State in Post-Communist Europe,* Law and Religion Studies 2, 2004, p. 201: «excessive proselytism is considered to be any attempt to pressure ones religious convictions by force or abuse of authority».

72. ΑΠ 1453/2005: «…Ἑπομένως, πρέπει νά γίνει κατά ἕνα μέρος δεκτή ἡ κρινόμενη αἴτηση γιά ἐπανάληψη τῆς διαδικασίας, δηλαδή μόνο κατά τό μέρος της πού ἀφορᾶ τό μέρος τῆς καταδικαστικῆς ἀπόφασης, γιά τό ὁποῖο καταδικάσθηκε ἡ Ἑλλάδα καί ἀφορᾶ τίς πράξεις προσηλυτισμοῦ τοῦ ἐκ τῶν καταδικασθέντων Σ.Μ., σέ βάρος τῶν 1) Α.Ζ. καί 2) Α.Μ. κ.λπ. καί τοῦ ἐκ τῶν καταδικασθέντων Ι.Σ., σέ βάρος τῆς Α.Ζ. καί τίς ἐπιβληθεῖσες σχετικά ποινές, στόν πρῶτο τεσσάρων (4) καί ἕξι (6) μηνῶν, ἀντιστοίχως καί στόν δεύτερο πέντε (5) μηνῶν, νά ἀκυρωθεῖ κατά

Οἱ δύο ὡς ἄνω ἀποφάσεις εἶναι σημαντικές ὄχι πλέον γιά τήν ἀνάλυση τοῦ ἀδικήματος τοῦ ἀθέμιτου προσηλυτισμοῦ, ἀλλά γιά τή διαπίστωση τῆς ἐξέλιξης τοῦ σκεπτικοῦ τοῦ ΕΔΔΑ ὡς πρός τά ζητήματα θρησκευτικῆς ἐλευθερίας πού ἀνακύπτουν. Σκόπιμο πάντως εἶναι νά ἀναφερθοῦν ὁρισμένα παραδείγματα ξένων συνταγματικῶν συστημάτων πού ἀναγνωρίζουν τό δικαίωμα στή θρησκευτική διδασκαλία. Στήν Ἰταλία προβλέπεται ἡ συμφωνία τῆς διάδοσης τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων μέ τά χρηστά ἤθη ὡς ἑξῆς: «All have the right to profess freely their own religious faith in whatever form, individually or in association, to propagate it and to exercise it in private or public worship, provided that the rites are not contrary to good morals»[73]. Σέ ἄλλες χῶρες ἐπιτρέπεται ἡ θρησκευτική ἐλευθερία, ὡστόσο, ἡ ἀλλαγή θρησκεύματος στήν πράξη εἶναι δύσκολη. Ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι τό Νεπάλ, καθώς καί ὁρισμένες πολιτεῖες τῆς Ἰνδίας καί χῶρες μέ μουσουλμανική πλειονότητα. Ὁρισμένες χῶρες, ὅπως ἡ Νορβηγία καί ἡ Δανία, ἐπιτρέπουν τόν προσηλυτισμό. Στή νομοθεσία δέ τῆς Ἀρμενίας γιά τά θρησκεύματα, διατυπώνεται ἡ ἀποστασιοποίηση τοῦ κράτους ἀπό τήν πολιτική προπαγάνδα καί τίς θρησκευτικές κοινότητες, ἐνῶ ταυτόχρονα προβλέπεται ἡ ἰσότιμη συμμετοχή στά κοινά ἀνεξάρτητα ἀπό τίς θρησκευτικές πεποιθήσεις: «The State shall finance neither the activity of Religious Organizations nor of atheistic propaganda. At the same time, the state guarantees the right of the members or employees of Religious Organizations to take part in the civil and political life on an equal basis with other citizens»[74].

Κατά τά ὡς ἄνω προκύπτει τό δεύτερο ἐρώτημα τῆς παρούσας

τό μέρος της αὐτό ἡ ἀπόφαση τῆς ὁποίας ἡ διαδικασία ζητεῖται νά ἐπαναληφθεῖ καί ἐν ὄψει τῆς συμπλήρωσης τοῦ χρόνου παραγραφῆς τῶν πράξεων αὐτῶν, πού φέρονται ἄπασες τελεσθεῖσες πρό τοῦ ἔτους 1989 καί τῆς ἐντεῦθεν ἐξάλειψης τοῦ ἀξιοποίνου, νά παύσει γι' αὐτές ὁριστικά ἡ ποινική δίωξη, νά ἀπορριφθεῖ δέ ἡ αἴτηση κατά τά λοιπά, δηλαδή καθόσον ἀφορᾶ τό μέρος τῆς καταδικαστικῆς ἀπόφασης, πού ἀναφέρεται στίς πράξεις προσηλυτισμοῦ τοῦ ἐκ τῶν καταδικασθέντων Σ.Μ., σέ βάρος τοῦ Γ.Α. καί τοῦ ἐκ τῶν καταδικασθέντων Ι.Σ. σέ βάρος τῶν 1) Α.Κ. καί 2) Ν.Κ. καί τίς ἐπιβληθεῖσες σχετικά ποινές, ὡς ἀβάσιμη».

73. The constitution of the Italian Republic, 1948 (as Amended June 12, 2003), article 19.

74. John Witte, Jr. – Frank S. Alexander, *Christianity and human rights – An Introduction,* 2010, σ. 263 ἐπ.

ἐργασίας ὡς ἐξῆς: Ποιά εἶναι ἡ θέση τοῦ προσηλυτισμοῦ στή σύγχρονη ἔννομη τάξη καί πῶς διαμορφώνει τό κανονιστικό πεδίο τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἔκφρασης ἡ τυχόν κατάργηση τῆς ποινικοποίησής του;

1.1.α. Βλασφημία καί ἑλληνική νομοθεσία

Κατά τήν ἀπόφαση τοῦ Μονομελοῦς Πρωτοδικείου Ἀθηνῶν 17115/1988, ἡ ὁποία ἀπαγόρευσε προβολή ταινίας: *«Μ' αὐτά, διανθισμένα καί ἐνισχυμένα μέ τή βοήθεια καί τή δύναμη τῆς κινηματογραφικῆς τέχνης, ὡς πρός τήν κίνηση, τήν ἔκφραση καί τήν ἐν γένει φωτογραφική ἀναπαράσταση καί σκηνοθεσία, σέ βαθμό πού τό κοινό νά δέχεται τήν ἐπίδικη κινηματογραφική ταινία σάν ἄλλη πραγματικότητα, χωρίς αὐτή –πρέπει νά σημειωθεῖ– νά πιθανολογεῖται καί ὡς ἄσεμνη, κατά τήν ἔννοια τῶν διατάξεων τῶν ἄρθρων 29 §1 καί 30 Ν. 5060/1931 (βλ. ΑΠ 1194/1987 ΝοΒ 35, 1448 καί ἐκεῖ παρ.), ὁ Ἰησοῦς Χριστός, μέ τήν ὕλη τῶν Εὐαγγελίων τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας ἐμφανίζεται, κατά τή θεϊκή ἀλλά καί τήν ἀνθρώπινη φύση του, ὡς ἀδύναμος, τρομαγμένος, ψεύτης, ὑποκριτής, μάγος, ἀλλοπρόσαλος, μιλώντας πότε γιά ἀγάπη, πότε γιά φόβο, πότε γιά τσεκούρι καί γιά φωτιά, μέ ἀμφιβολίες γιά τήν ἀποστολή του καί ἐρωτικές φαντασιώσεις, ἀνομολόγητες ἐπιθυμίες καί πόθους, διακωμωδεῖται, χλευάζεται καί γελοιοποιεῖται δημοσίως, ἀφοῦ ὁ κινηματογράφος εἶναι τόπος προσιτός στό κοινό, μέ σκοπό τήν ἐκδήλωση περιφρονήσεως, ὁπότε καί κακόβουλα βλασφημεῖται (πρβλ. ΑΠ 233/1978, ΝοΒ 26, 547 ἐπ.). Κι αὐτά, ἔστω κι ἄν, στή συγκεκριμένη περίπτωση, κίνητρο τοῦ δημιουργοῦ ὑπῆρξε ἡ καλλιτεχνική δημιουργία πού προστατεύεται συνταγματικά, ὄχι ὅμως πέρα ἀπό τό ὅριο προσβολῆς ἄλλου ἐννόμου ἀγαθοῦ, ὅπως τό θρησκευτικό συναίσθημα τῶν ἄλλων πού, ὡς ἐπί μέρους ἐκδήλωση τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἐξίσου προστατεύεται* (βλ. Γ. Κρίππας, *Ποιν. Χρον.*, τ. ΚΕ΄, 459 ἐπ., 464) *βρίσκονται ἔξω ἀπό τά πλαίσια προστασίας τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας, τῆς οἰκονομικῆς ἐλευθερίας ἀλλά καί τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, ἀφοῦ δέν περιορίζονται σέ ἐπί μέρους δογματικές παρεκκλίσεις, ἐν σχέσει μέ τά δόγματα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καί εἰδικά στήν ἐμφάνιση ἑνός "ἀνθρωπινότερου" Χριστοῦ, ἀφοῦ καί μ' αὐτή τήν ἐκδοχή ὁ Χριστός διακωμωδεῖται καί χλευάζεται, ἀντιστρατεύον-*

ται πρός τά χρηστά ἤθη πού ἐκπηγάζουν ἀπό τίς θεμελιώδεις πολιτειακές, κοινωνικές, οἰκονομικές καί ἠθικές ἀρχές καί ἀντιλήψεις πού κυριαρχοῦν στήν Ἑλληνική πολιτεία καί ἀντιπροσωπεύουν τήν περί τοῦ πρέποντος λαϊκή συνείδηση, καί ἐπί πλέον προφανῶς ἀντίκεινται στόν κοινωνικό καί οἰκονομικό σκοπό τοῦ ἀσκουμένου ἀπό τήν καθ' ἧς δικαιώματος, πού κι αὐτό δέν ἐπιτρέπεται, σύμφωνα μέ τίς διατάξεις τῶν ἄρθρων 25 §3 Συνταγμ., 281 ΑΚ. Ἔτσι, πιθανολογεῖται, ὅτι δέν ὑπάρχει προστατεύσιμο δικαίωμα τῆς καθ' ἧς, πού θά μποροῦσε νά τεθεῖ ὡς ἀντιμέτωπο τοῦ προσβαλλομένου δικαιώματος τῆς προσωπικότητας τῶν αἰτούντων, ἔκφανση τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ τό θρησκευτικό τους συναίσθημα πού προσβάλλεται. Ἑπομένως, ἐνόψει τοῦ ὅτι πιθανολογεῖται καί κατεπείγουσα περίπτωση, λόγῳ τῆς φύσεως τοῦ προστατευτέου δικαιώματος, πέρα τῶν ἐντόνων διαμαρτυριῶν καί ἐκδηλώσεων κατά τῆς προβολῆς τῆς ἐπίδικης κινηματογραφικῆς ταινίας, συντρέχει περίπτωση προσωρινῆς δικαστικῆς προστασίας τῶν αἰτούντων φυσικῶν προσώπων, μέ τά ἐνδεδειγμένα, κατά τά ὁριζόμενα στό διατακτικό, ἀσφαλιστικά μέτρα. Κατ' ἀκολουθίαν, πρέπει νά γίνει ἐν μέρει δεκτή ἡ αἴτηση καί οἱ ὑπέρ τῶν αἰτούντων πρόσθετες παρεμβάσεις τῶν φυσικῶν προσώπων, καί νά ἀπορριφθοῦν οἱ ὑπέρ τῆς καθ' ἧς πρόσθετες παρεμβάσεις. Τά δικαστικά ἔξοδα πρέπει νά συμψηφιστοῦν, γιατί ὑπῆρχε εὔλογη ἀμφιβολία ὡς πρός τήν ἔκβαση τῆς δίκης (ἄρθρ. 179 ΚΠολΔ)».

Τό ὡς ἄνω χωρίο ἀποτελεῖ σκέψη τῆς ἀπόφασης σχετικά μέ τήν ταινία «Ὁ Τελευταῖος Πειρασμός» πού βασίστηκε στό ὁμώνυμο βιβλίο τοῦ Νίκου Καζαντζάκη[75]. Ἡ νομοθεσία περί βλασφημίας στήν Ἑλλάδα κατά τή σύγχρονη περίοδο εἶναι ἕνα θέμα ἰδιαίτερα ρευστό, λόγῳ τῆς πρόσφατης κατάργησης ἀπό τίς διατάξεις τοῦ ΠΚ τῶν ἄρθρων πού ἀφοροῦν τήν κακόβουλη βλασφημία καί τήν καθύβριση θρησκευμάτων[76]. Ἀρχικά, ὅμως, σκόπιμο κρίνεται νά ἀναλυθεῖ τό προηγούμενο καθεστώς.

75. Βλ. Γεώργιος Ἀνδρουτσόπουλος, «Ἡ προστασία τῆς θρησκείας κατά τόν Ποινικό Κώδικα. Συμβολή στήν ἑρμηνεία τῶν ἄρθρων 198 καί 199», *Νομοκανονικά* 1/2017, σ. 21 ἐπ.

76. Ν. 4619 - ΦΕΚ Α΄ 95/11.6.2019, ὅπου ἀπό τίς διατάξεις τοῦ κεφαλαίου περί ἐπιβουλῆς τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης ἔχει διατηρηθεῖ μόνο τό ἄρθρο 200 γιά τή διατάραξη τῶν θρησκευτικῶν συναθροίσεων, τό ὁποῖο ὁρίζει ὅτι: «**1.** Ὅποιος κακόβουλα προσπαθεῖ νά ἐμποδίσει ἤ μέ πρόθεση διαταράσσει μιά ἀνεκτή κατά

Τό ἄρθρο 198 τοῦ ΠΚ ὅριζε ὅτι ὅποιος δημόσια καί κακόβουλα βρίζει μέ ὁποιονδήποτε τρόπο τόν Θεό, τιμωρεῖται μέ φυλάκιση μέχρι δύο ἐτῶν, ἐνῶ ὅποιος ἐκδηλώνει δημόσια μέ βλασφημία ἔλλειψη σεβασμοῦ πρός τά θεῖα, τιμωρεῖται μέ κράτηση ἕως ἕξι μῆνες ἤ μέ πρόστιμο ἕως τρεῖς χιλιάδες εὐρώ. Περαιτέρω, τό ἄρθρο 199 ὅριζε ὅτι ὅποιος δημόσια καί κακόβουλα καθυβρίζει μέ ὁποιονδήποτε τρόπο τήν Ἀνατολική Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ ἤ ἄλλη θρησκεία ἀνεκτή στήν Ἑλλάδα τιμωρεῖται μέ φυλάκιση μέχρι δύο ἐτῶν.

Στήν Ἑλλάδα, τό θέμα τῆς βλασφημίας[77] ἔχει ἐπηρεαστεῖ ἀπό τήν ἐθνική, κοινωνική, πολιτιστική καί θρησκευτική παράδοση τῆς χώρας, ὅπως ἔχει διαμορφωθεῖ ὑπό τό ἰσχῦον σύστημα σχέσεων κράτους-ἐκκλησίας. Ἡ περί βλασφημίας νομοθεσία συχνά ἐφαρμοζόταν σέ περιπτώσεις ἔργων τέχνης, ὅπως τό ὡς ἄνω ἀναφερόμενο, μέ τή θιγόμενη θρησκευτική κοινότητα νά ταυτίζεται μέ τήν ἐπικρατοῦσα θρησκεία, καθώς δέν ὑπάρχει νομολογία πού νά ἐφαρμόζει τίς ἐν λόγῳ διατάξεις γιά προσβολή διαφορετικοῦ θρησκεύματος. Εὔλογο παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ ἀπομάκρυνση ἔργου τοῦ Βέλγου καλλιτέχνη Thierry de Cordier ἀπό τήν ἔκθεση σύγχρονης τέχνης "Outlook", μετά ἀπό παρέμβαση τοῦ πολιτικοῦ Γεωργίου Καρατζαφέρη. Τό ἐπίμαχο ἔργο εἶχε ὡς τίτλο *Asperges Me,* καί περιεῖχε ἕνα σταυρό στά δεξιά τοῦ πίνακα, ἐνῶ στά ἀριστερά ἀπεικονιζόταν ἀνδρικό γεννητικό ὄργανο. Μετά ἀπό σχετική εἰσαγγελική ἔρευνα ὁ πίνακας ἀποσύρθηκε, μέ τήν αἰτιολογία ὅτι προσέβαλε τό θρησκευτικό συναίσθημα[78].

Πιό ἀναλυτικά, λοιπόν, ὁ τίτλος τοῦ κεφαλαίου τοῦ ΠΚ στό ὁποῖο ἐντάσσονταν οἱ σχετικές διατάξεις, καταδεικνύει ὅτι τό προστατευόμενο ἀγαθό εἶναι ἡ θρησκευτική εἰρήνη, ἐνῶ ἡ νομική θεω-

τό πολίτευμα θρησκευτική συνάθροιση γιά λατρεία ἤ τελετή, τιμωρεῖται μέ φυλάκιση ἕως δύο ἔτη. **2.** Μέ τήν ἴδια ποινή τιμωρεῖται ὅποιος μέσα σέ ἐκκλησία ἤ σέ τόπο ὁρισμένο γιά θρησκευτική συνάθροιση ἀνεκτή κατά τό πολίτευμα ἐνεργεῖ ὑβριστικά ἀνάρμοστες πράξεις».

77. Βλ. Κώστας Παπαγεωργίου, *Ἐκκλησιαστικό Δίκαιο,* Θεσσαλονίκη 2017[2], σ. 158-159.

78. The Guardian, "'Obscene' art offends orthodox Greek taste", https://www.theguardian.com/world/2003/dec/14/arts.artsnews. Τό ἄρθρο κατακρίνει τήν ἀφαίρεση τοῦ πίνακα ἀπό τήν ἔκθεση. Ἐπίσης, γιά τό ζήτημα αὐτό καί τήν προσέγγισή του ἀπό τόν Συνήγορο τοῦ Πολίτη, ἀλλά καί γενικά γιά τή σύγκρουση μεταξύ τέχνης καί θρησκείας βλ. Γεώργιος Ἀνδρουτσόπουλος, *Οἱ ἀνεξάρτητες ἀρχές γιά ζητήματα θρησκείας, Νομοκανονικά*-Παράφυλλα 1, Ἀθήνα-Θεσσαλονίκη 2018, σ. 17-20.

ρία θεωρεῖ ὅτι ἐμπίπτουν στό πεδίο ἐφαρμογῆς καί οἱ ἔννοιες τῆς θρησκείας, ἡ αἴσθηση εὐλάβειας, ἡ θρησκευτική ἐλευθερία, ἀλλά καί ἡ θέση τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στό ἑλληνικό κράτος. Ἡ διάταξη τοῦ ἄρθρου 198 τοῦ ΠΚ ὁρίζει δύο τύπους βλάσφημης συμπεριφορᾶς, διαχωρίζοντας μεταξύ κακόβουλης καί μή βλασφημίας. Ὁ ὅρος «κακόβουλη» ἀποτελεῖ τήν ὑποκειμενική ὑπόσταση τοῦ ἐγκλήματος. Ἡ ἄδικη πράξη μπορεῖ νά συνιστᾶ ἄμεση ἤ ἔμμεση ἐκδήλωση περιφρόνησης πρός τόν Θεό, ἡ ὁποία θά μποροῦσε νά θεωρηθεῖ ἰδιαίτερα προσβλητική. Αὐτή ἡ περιφρόνηση μπορεῖ νά ἐκφραστεῖ εἴτε προφορικά εἴτε γραπτά. Ὁ ὅρος «Θεός» καλύπτει τήν ἀνώτατη ἀναφορά κάθε μονοθεϊστικῆς θρησκείας σέ συνδυασμό μέ τόν σεβασμό πρός τό ὑπερβατικό στοιχεῖο κάθε θρησκεύματος γενικά. Ἡ βλάσφημη πράξη δηλαδή τιμωρεῖται ὄχι μόνο ὅταν ἀναφέρεται ἀπευθείας στόν Θεό ἀλλά καί ὅταν κατευθύνεται ἐναντίον ἱερῶν ἰδιοτήτων πού ἀποδίδονται στόν Θεό, ὅπως ἡ παντογνωσία, ἤ ἡ παντοδυναμία. Ἡ ἐκδήλωση τῆς περιφρόνησης λαμβάνει χώρα «δημοσίως», κάτι τό ὁποῖο ἑρμηνεύεται μέσῳ τῆς ἀντίληψης τῆς πράξης ἀπό ἕναν ἀόριστο ἀριθμό ἀτόμων ἀνεξαρτήτως θρησκευτικῶν πεποιθήσεων[79].

Ἡ πιό γνωστή ὑπόθεση στήν ἑλληνική νομολογία εἶναι ἡ ὡς ἄνω ἀναφερόμενη, πού ἀποτελεῖ ἕνα παράδειγμα τῆς ἀναφερόμενης συχνά «σύγκρουσης θρησκείας καί τέχνης», ἡ ὑπόθεση δηλαδή τῆς ταινίας τοῦ Μάρτιν Σκορτσέζε. Ἡ ταινία παρουσίασε τή ζωή τοῦ Χριστοῦ κατά τό ὁμώνυμο ἔργο τοῦ Καζαντζάκη, ὅπου δέν ὑπῆρχε συμφωνία μέ τή χριστιανική διδασκαλία, μέ ἀποτέλεσμα νά προκαλέσει σοβαρές ἀντιδράσεις. Τό ἐθνικό δικαιοδοτικό σύστημα δέχθηκε ὅτι ἡ ταινία προσέβαλε τό θρησκευτικό συναίσθημα, τό ὁποῖο ἑρμηνεύτηκε ὡς ἔκφανση τοῦ δικαιώματος ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητας τῶν θιγομένων. Ἐπίσης, ἡ σχετική ἀπόφαση δέχθηκε ὅτι ἡ προστασία τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἀποτελεῖ ἠθικοκοινωνική ἀξία πού ἀπαντᾶ καί στήν προστασία τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Κράτους, καθώς ἡ θρησκεία δέν εἶναι ἀμιγῶς ἀτομική ὑπόθεση, σχετικά μέ τήν ὁποία τό Κράτος μπορεῖ νά ἀδιαφορήσει, ἀλλά συνιστᾶ τό θεμέλιο τοῦ Κράτους καί παράγοντα πνευματικοῦ πολιτισμοῦ πού ἐπηρεάζει τόσο τίς σκέψεις ὅσο καί τίς πράξεις τοῦ ἀτό-

79. Βλ. Γεώργιος Πουλῆς, *Ἡ ποινική προστασία τῶν θρησκειῶν,* Ἀθήνα-Κομοτηνή 1988, σ. 11-34.

μου. Βέβαια, τό δικαστήριο δέν ἀνέπτυξε στό σκεπτικό του τήν ἔννοια τοῦ ἔργου τέχνης οὔτε προέβη σέ ἀνάλυση τοῦ θεμιτοῦ τοῦ περιορισμοῦ τῆς ἐλευθερίας τῆς τέχνης ἐν προκειμένῳ, διατυπώνοντας στό σκεπτικό του μονάχα ὅτι ἀκόμη καί ἄν ἐν προκειμένῳ τό κίνητρο τοῦ δημιουργοῦ ὑπῆρξε ἡ καλλιτεχνική δημιουργία πού εἶναι συνταγματικά κατοχυρωμένη, ἡ προστασία της ἐκτείνεται ἕως τά ὅρια τῆς προσβολῆς ἄλλου ἐννόμου ἀγαθοῦ, ὅπως εἶναι τό θρησκευτικό συναίσθημα, πού ἀποτελεῖ ἐκδήλωση τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Τό σκεπτικό τοῦ δικαστηρίου δέν ἦταν ἐπαρκῶς αἰτιολογημένο, ἀσχέτως τῆς ὀρθότητας ἤ μή τῆς κρίσης του, καθώς δέν ἀναπτύχθηκε ὁ λόγος γιά τόν ὁποῖο ὁ περιορισμός πού ἐπιβλήθηκε ἦταν ἀναγκαῖος σέ μιά δημοκρατική κοινωνία.

Ἄλλη γνωστή ὑπόθεση εἶναι αὐτή τῆς ἀπόφασης τοῦ ΜΠΑ 5208/2000 σχετικά μέ τήν προσωρινή ἀπαγόρευση καί ἀπόσυρση τοῦ βιβλίου τοῦ Μίμη Ἀνδρουλάκη μέ τίτλο «Μ$^{\nu}$ – γυναικεῖο ἀντιμυθιστόρημα», λόγῳ προσβολῆς τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἀπό τίς ἀναφερόμενες σέ αὐτό σεξουαλικές σχέσεις τοῦ Χριστοῦ. Τό δικαστήριο προέβη σέ ἀναλυτική προσέγγιση τοῦ δικαιώματος τῆς τέχνης πού προστατεύεται ἀπό τό ἄρθρο 16 παρ. 1 τοῦ Σ[80] ἀπό τήν ἑρμηνεία τοῦ ὁποίου προκύπτει ὅτι ἡ τέχνη εἶναι δημιούργημα τῆς ἀνθρώπινης φαντασίας καί ἔχει αὐξημένη προστασία σέ σχέση μέ τήν ἐλευθερία τοῦ λόγου. Συνεπῶς, τό αἴτημα ἀπαγόρευσης τοῦ βιβλίου ἀπορρίφθηκε, καθώς δέν εἶναι ὑποστατή ἡ προσβολή τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἐξαιτίας ἑνός ἔργου πού καταφανῶς ἀποτελεῖ προϊόν φαντασίας μέ ἀλληγορική σημασία. Τό περιεχόμενο τοῦ βιβλίου, λοιπόν, κρίθηκε ὅτι κινεῖται στόν χῶρο τοῦ παραδόξου τῆς ἀλληγορίας καί τῆς φαντασίας, μέ ἀποτέλεσμα νά μήν μπορεῖ νά δοθεῖ κυριολεκτική σημασία σέ καμία ἀπό τίς φράσεις του, ἐνῶ, ἐπίσης, δέν ἀποβλέπει στόν θρησκευτικό σκανδαλισμό τοῦ ἀναγνώστη. Φορεῖς, ἀκόμη, τῆς ἐλευθερίας τῆς τέχνης δέν εἶναι μόνο ὁ καλλιτέχνης, ἀλλά καί τό κοινό πού ἔχει δικαίωμα πρόσβασης σέ ἕνα καλλιτεχνικό ἔργο. Τό δικαίωμα, δηλαδή ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητας τῶν αἰτούντων τά ἀσφαλιστικά μέτρα δέν ὑπερι-

80. *«Ἡ τέχνη καί ἡ ἐπιστήμη, ἡ ἔρευνα καί ἡ διδασκαλία εἶναι ἐλεύθερες, ἡ ἀνάπτυξη καί ἡ προαγωγή τους ἀποτελεῖ ὑποχρέωση τοῦ Κράτους. Ἡ ἀκαδημαϊκή ἐλευθερία καί ἡ ἐλευθερία τῆς διδασκαλίας δέν ἀπαλλάσσουν ἀπό τό καθῆκον τῆς ὑπακοῆς στό Σύνταγμα».*

σχύει ἐν προκειμένῳ τοῦ δικαιώματος στήν τέχνη καί τήν ἀπόλαυσή της, ἐφόσον δέν προσβάλλεται ἡ ἀνθρώπινη ἀξία, καί ἐπειδή σέ μιά δημοκρατική κοινωνία δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ θεμιτή ἡ ἀπαγορευμένη πρόσβαση τῶν πολιτῶν σέ ἀναγνώσματα.

Μετά τήν προβολή τῆς ταινίας «Κώδικας DA VINCI», ὑποβλήθηκε αἴτηση ἀσφαλιστικῶν μέτρων στό ΜΠΑ προκειμένου νά ἀπαγορευθεῖ, ὡστόσο τό δικαστήριο μέ τήν ὑπ' ἀριθμ. 6520/2006 ἀπόφασή του ὑποστήριξε ὅτι ἕνα φανταστικό ἔργο δέν μπορεῖ νά παραβιάσει τό θρησκευτικό συναίσθημα, οὔτε νά ἀνατρέψει δεδομένα πίστης πού στηρίζονται στή θρησκευτική διδασκαλία μιᾶς κοινότητας. Ἐπίσης, παρομοίως μέ τήν ὡς ἄνω ὑπόθεση τοῦ βιβλίου τοῦ Μίμη Ἀνδρουλάκη, τό δικαστήριο ὑποστήριξε ὅτι σέ μιά δημοκρατική κοινωνία κανείς δέν μπορεῖ ἐπικαλούμενος προσβολή τῆς προσωπικότητάς του νά περιορίσει τό κοινό ἀπό τήν πρόσβασή του στό τί θά δεῖ, τί θά ἀκούσει καί τί θά διαβάσει.

Τό 1992 προβλήθηκε στόν κινηματογράφο τό ἔργο «Ὁ Ἰησοῦς τοῦ Μόντρεαλ», ἡ ὁποία χαρακτηρίσθηκε βλάσφημη ἀπό μέρος τοῦ κοινοῦ, μέ τό δικαστήριο νά μήν βρίσκει ἐπαρκεῖς ἐνδείξεις ἐνοχῆς γιά καθύβριση θρησκευμάτων[81]. Κατά τόν ἴδιο τρόπο ἀντιμετωπίσθηκε καί ἡ παράσταση μέ τίτλο «Ἅγιος Πρεβέζης»[82].

Ἡ τελευταία ὑπόθεση καί καταδίκη βάσει τῶν διατάξεων τοῦ κεφαλαίου τῆς ἐπιβουλῆς τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης τοῦ ΠΚ πού καταργήθηκαν ἦταν αὐτή τοῦ «Γέροντα Παστίτσιου»[83], πού σχετίζεται μέ σελίδα στήν ἐφαρμογή facebook, ἡ ὁποία θεωρήθηκε ὅτι περιεῖχε ὑβριστικό γιά τή θρησκεία περιεχόμενο. Σύμφωνα μέ τήν ὑπ' ἀριθμ. 5635/2014 ἀπόφαση τοῦ Πλημμ. Ἀθηνῶν[84], ὁ κατηγορούμενος δέν ἄσκησε τό δικαίωμά του στή σάτιρα, ἀλλά καθύβρισε τήν Ἀνατολική Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Τό περιεχόμενο τῆς σελίδας του ἦταν προσιτό σέ ὅλους καί μάλιστα στό ἐξώφυλλό της, ἀπεικονίζονται ὁ Χριστός καί ἡ Παναγία στήν εἰκόνα «Παναγία ἡ Βρεφοκρατοῦσα» ἔχοντας «τερατώδη-ἀποκρουστική μορφή». Μετά τήν

81. Συμβ.Πλημ.Θεσ. 2058/1993, *Ἀρμενόπουλος* 1995, σ. 209.

82. ΑΠ 928/1984, ΑΠ 1869/1984, *Ποιν. Χρον.* ΛΕ΄, σ. 574 καί *ΕλλΔνη* 25, σ. 1472.

83. Βλ. καί ἐρώτηση βουλευτή τῆς Χρυσῆς Αὐγῆς Χρήστου Παππᾶ τήν 17.9.2012, ἀρ. πρωτ. 1792/18.9.2012, σχετικά μέ τόν προσβλητικό χαρακτήρα τῆς σελίδας ἀπέναντι στόν Ἅγιο Παΐσιο.

84. https://greekhelsinki.wordpress.com/2017/01/29/1-26/.

ἀναλυτική καταγραφή τοῦ περιεχομένου τῆς σελίδας, τό δικαστήριο κατέληξε στό ὅτι σέ μιά εὐνομούμενη πολιτεία τό δικαίωμα ἔκφρασης ὑφίσταται περιορισμούς πού εἶναι ἀναγκαῖοι μεταξύ ἄλλων καί γιά τήν προστασία τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης καί τοῦ αἰσθήματος εὐλάβειας τῶν θρησκευόμενων πολιτῶν, καί ἔτσι ὁ δημιουργός τῆς σελίδας Φίλιππος Λουΐζος καταδικάστηκε, ἐνῶ λίγο καιρό μετά ἔπαυσε ἡ ποινική δίωξη σέ δεύτερο βαθμό.

Ἡ κατάργηση τῆς περί βλασφημίας νομοθεσίας ἀποτέλεσε ἕνα γεγονός πού ἔχει λάβει θετική χροιά στόν νομικό κόσμο[85], καθώς οἱ περίοδοι διασάλευσης τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης θεωροῦνται ἐκεῖνες, κατά τίς ὁποῖες οἱ θρησκευτικές ἔριδες περιέχουν τόν ἔντονο κρατικό παρεμβατισμό. Ἄν ἀνατρέξει κανείς στήν πρωτοχριστιανική περίοδο καί στίς τρεῖς περιόδους διωγμῶν πού ὑπέστη ἡ χριστιανική κοινότητα ἀπό τήν πολιτειακή οὐσιαστικά ἔννομη τάξη, θά διαπιστώσει ὅτι ἡ πραγματική ἔννοια τοῦ «διωγμοῦ» ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ ἀπαγόρευση λειτουργίας μιᾶς θρησκευτικῆς κοινότητας ἐντός τῆς πολιτείας, μόνο ἐξαιτίας τοῦ ὀνόματός της ἤ μέ πρόφαση κατηγοριῶν.

Κατά μία ἔννοια ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά προβεῖ σέ ὁποιουδήποτε εἴδους παρεμβατική ἐνέργεια μέ ἔννομες συνέπειες στήν πολιτειακή δικαιοταξία, ἀκριβῶς διά νά διασφαλίσει τή θρησκευτική εἰρήνη. Ἡ συνύπαρξή της μέ τόν πολιτειακό παράγοντα ἀποτελεῖ τό καθοριστικό σημεῖο ἑρμηνείας τῶν ἑκάστοτε περιστάσεων βάσει τῆς κανονικῆς παράδοσης, πού διαμορφώθηκε μέν τήν πρώτη χιλιετία, κατά τήν ὁποία ὁ χριστιανισμός πέρασε

85. Humanists UK Director of Public Affairs and Policy Richy Thompson said: 'Blasphemy laws are an unconscionable violation of the right to freedom of thought, belief, and expression and in places like Pakistan they have the most dire of consequences where people face mob brutality and the death penalty. 'In Greece, the blasphemy law has been used to target anyone who is critical of the Church, or religion in general, and some of those targeted have faced lengthy prison sentences and their human rights have been violated. 'While it is positive that Greece has announced it will abolish its blasphemy law, the campaign to end blasphemy laws still has a long way to go. Even in the UK – in Northern Ireland and Scotland – blasphemy is still a crime. We are urging people to write to their MLA in Northern Ireland to make a stand and say that blasphemy laws do not belong in any country. Humanists UK, "Blasphemy law to be abolished in Greece under new criminal code", https://humanism.org.uk/2019/06/17/blasphemy-to-be-abolished-in-greece-under-new-criminal-code/.

ἀπό τή δίωξή του στήν ἀκμή του, ἐξακολουθεῖ δέ νά ὑφίσταται ἀναλλοίωτη πλήν, ὅμως, ἑρμηνευόμενη κατά τήν ἐξέλιξη τῆς χριστιανικῆς κοινότητας ἐντός τῆς κοινωνίας πού συνεχῶς μεταβάλλεται. Διότι ἡ Ἐκκλησία δέν εἶναι ἔρημος, ἀλλά βρίσκεται μέσα στόν κόσμο[86], ἕναν κόσμο πλέον πλουραλιστικό, ὅπου τά ὅρια μεταξύ τῆς χριστιανικῆς δίωξης καί τῆς ἁπλῆς συνύπαρξης εἶναι ἀπαραίτητο νά καθίστανται διακριτά, ὅπως προκύπτει καί ἀπό τήν ὑπ' ἀριθμ. 2808/1388/15.9.1988 Συνοδική Ἐγκύκλιο: «{…} *Ἡ μητέρα ὅμως Ἐκκλησία, πού δέν εἶναι ἕνας κατεστημένος θεσμός ἤ ἕνα ἀνθρώπινο σωματεῖο ἀλλά αὐτό τό Θεανθρώπινο Σῶμα καί κατέχει τήν πλήρη καί ὁλοκληρωμένη ἀλήθεια γιά τόν Θεόν, τόν ἄνθρωπο καί τόν κόσμο, ἐπιδιώκει καί θέλει τήν σωτηρία κάθε ἀνθρώπου.* {…}». Ἐξάλλου, ἡ ἀποτελεσματικότερη ἀντιμετώπιση τῆς βλασφημίας δέν εἶναι διά τῆς ἀμέσου καί ἀκρίτου κίνησης πολιτειακῆς διώξεως, ἀλλά μέσῳ τῆς διαπαιδαγώγησης καί τῆς καθοδήγησης σύμφωνα καί μέ τήν ὑπ' ἀριθμ. 1075/469/26.2.1969 Συνοδικῆς Ἐγκυκλίου μέ θέμα τή βλασφημία τῶν θείων[87].

Ὡστόσο, εἶναι μείζονος σημασίας ἡ προστασία τῆς θρησκευτικῆς ἔκφρασης καί ἐκδήλωσης τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων ἀπό προσβολές πού δέν ἐμπίπτουν στό κανονιστικό πεδίο τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης, κάτι τό ὁποῖο εἶναι ἤδη κατοχυρωμένο στό ἄρθρο 13 παρ. 1 τοῦ Σ, ἀλλά πρέπει νά συζητηθεῖ καί ἡ ρητή ἀναγνώριση μέ γνώμονα τά σύγχρονα νομοθετικά καί νομολογιακά δεδομένα. Πάντως, ὡς πρός τήν ψήφιση τοῦ νέου ΠΚ, ἀξιοσημείωτο εἶναι τό γεγονός ὅτι κατά τή δημόσια διαβούλευση διατυπώθηκαν στό κεφάλαιο περί ἐπιβουλῆς τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης ἐννέα σχόλια[88], μεταξύ τῶν ὁποίων καί ἕνα τοῦ Μητροπολίτη Πειραιῶς τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὁ ὁποῖος ἐπισυνάπτει κείμενό του[89], στό ὁποῖο καταδικάζει τήν κατάργηση τῶν ἐπίμαχων διατάξεων.

86. Nicholas N. Afanasiev, "The Canons of the Church: Changeable or Unchangeable?", http://orthodoxinfo.com/general/the-canons-of-the-church-changeable-or-unchangeable.aspx.

87. Βλ. γενικά καί, Εἰρήνη Χριστινάκη-Γλάρου, *Κανονική θεωρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ποινῆς, Νομοκανονικά*-Ἀνάλεκτα 11, Ἀθήνα 2018, σ. 158 ἐπ.

88. http://www.opengov.gr/ministryofjustice/?p=9819#comments.

89. Μητροπολίτης Πειραιῶς Σεραφείμ, «Κυβερνητική ἐπίθεση στή θρησκευτική εἰρήνη καί ἄφρων προτροπή στούς φονταμενταλιστές σέ θρησκευτική αὐτοδικία», http://www.newsnowgr.com/article/1238086/mitropolitis-peiraios-sera-

Ἐνδιαφέρουσα εἶναι, τέλος, ἡ συνέντευξη πού ἔδωσε ὁ Χριστόφορος Ἀργυρόπουλος, Πρόεδρος τῆς Νομοπαρασκευαστικῆς Ἐπιτροπῆς γιά τόν νέο Ποινικό Κώδικα, στόν Καθηγητή Νικόλαο Μπιτζιλέκη, γιά λογαριασμό τοῦ ἠλεκτρονικοῦ περιοδικοῦ *The Art of Crime*[90]. Εἰδικότερα, ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ κατάργηση τῶν διατάξεων γιά τή βλασφημία καί τήν καθύβριση θρησκευμάτων ὑπῆρξε μιά συνειδητή ἐπιλογή τῆς Ἐπιτροπῆς χάριν πληρέστερης προστασίας τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης. Ἕνα κοσμικό κράτος δέν εἶναι δυνατόν νά προστατεύει τό θρησκευτικό συναίσθημα προνομιακά τή στιγμή πού τό ἠθικό, ἰδεολογικό καί πολιτικό συναίσθημα δέν τυγχάνουν ἀντίστοιχης προστασίας. Ἡ ἀντίληψη γιά τήν ἱερότητα εἶναι ὑποκειμενική, ὁπότε ἡ κριτική ἀπέναντι σέ διαφορετικά δόγματα καί θρησκευτικές ἐκδηλώσεις μπορεῖ εὔκολα νά ληφθεῖ ὡς ἀνεπίτρεπτη βλασφημία ἀπό ὁμάδα προσώπων, συνεπῶς ἡ πολιτεία ἔχει τήν ὑποχρέωση οὐδετερότητας ἀπέναντι σέ αὐτό τό φαινόμενο καί νά μήν ἐντείνει τίς τέτοιου εἴδους διαφορές μεταξύ τῶν θρησκευόμενων πολιτῶν της. Περαιτέρω, ὄντως ὑπάρχει μιά λεπτή διάκριση μεταξύ τῆς ἔκφρασης τῆς γνώμης καί τῆς πραγματικῆς προσβολῆς, ὡστόσο: «Τό ἐνδεχόμενο, ἡ προσβολή τῆς τιμῆς ἑνός κοινωνοῦ ἤ μιᾶς κοινωνικῆς ὁμάδας νά ὁδηγήσει σέ πράξεις ἀντιπαλότητας, σέ πράξεις ἀντεκδίκησης εἶναι κατ' ἀρχήν ὑπολογίσιμο, ἀλλά σέ καμιά περίπτωση δέν ἐπιτρέπεται ἡ πρόληψή του διά μέσου κυρώσεων πού θά ἐμπόδιζαν τήν ἀντιπαράθεση κάθε εἴδους πεποιθήσεων στήν ἀνταγωνιστική καί πλουραλιστική κοινωνία. Αὐτοί εἶναι οἱ κίνδυνοι τῆς δημοκρατίας: ἡ κοινωνικοπολιτικά ὀρθή προσπάθεια ἀποφυγῆς δέν εἶναι ἡ ποινική ἀπαγόρευση ἀντιλογιῶν, ἀλλά ἡ παρώθηση τῶν πολιτῶν μέσῳ τῆς παιδείας καί τοῦ πολιτικοῦ παραδείγματος σέ ἕνα εἰρηνικό καί κατά τό δυνατόν παραγωγικό διάλογο. Ἡ ἀντιπαλότητα εἶναι στοιχεῖο τῆς δημοκρατίας. Μόνον, ὅμως, οἱ βίαιες ἐκδηλώσεις της μποροῦν καί πρέπει νά τιμωροῦνται».

feim-kyvernitiki-pithesi-sti-thriskeftiki-erini-kai-fron-protropi-stous-fontamentalistes-se-thriskeftiki-atodikia.html.

90. Συνέντευξη τοῦ Χριστόφορου Ἀργυρόπουλου, Προέδρου τῆς Νομοπαρασκευαστικῆς Ἐπιτροπῆς γιά τόν νέο Ποινικό Κώδικα, στόν Καθηγητή Νικόλαο Μπιτζιλέκη, *The Art of Crime,* Μάϊος/2019, https://theartofcrime.gr.

1.1.β. Νόμοι περί βλασφημίας

Τό ζήτημα τῆς βλασφημίας ἤ τῆς εὐρύτερης δυσφήμησης τῶν θρησκειῶν κατά τή σύγχρονη ὁρολογία, ἔχει βρεθεῖ πολλές φορές στό προσκήνιο τοῦ διαλόγου σχετικά μέ τή θρησκευτική ἐλευθερία στόν εὐρωπαϊκό καί διεθνή χῶρο. Ἡ δυσφήμηση τῶν θρησκειῶν ὡς ἔννοια παρουσιάστηκε στήν Ἐπιτροπή Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων τοῦ ΟΗΕ τό 1999 ἀπό τό Πακιστάν. Οἱ σχετικοί νόμοι ἀποσκοποῦν στήν προστασία τῶν ἀτόμων ἀπό τίς ἐνέργειες ἐναντίον τοῦ θρησκεύματός τους πού ἐπηρεάζουν ἀρνητικά τό βιοτικό τους περιβάλλον, ἐνῶ τό προστατευτικό τους πεδίο περιλαμβάνει μιά σειρά πεποιθήσεων, θρησκευτικῶν καί φιλοσοφικῶν. Περαιτέρω, ἡ δυσφήμιση τῶν θρησκειῶν, σέ ἀντίθεση μέ τή δυσφήμιση τῶν μεμονωμένων προσώπων, θέτει ὡς προϋπόθεση τόν καθορισμό ἐκ μέρους τοῦ κράτους τῶν ἀποδεκτῶν πεποιθήσεων. Σέ αὐτό τό σημεῖο εἶναι ἀπαραίτητο νά γίνει μιά διάκριση. Ἡ βλασφημία συνίσταται κατά τό πολιτειακό δίκαιο στίς δηλώσεις πού προσβάλλουν μιά θρησκεία, ἐνῶ ἡ ρητορική μίσους εἶναι ἡ ὑποκίνηση μίσους λόγῳ θρησκευτικῆς διάκρισης, ἐνῶ ἡ δυσφήμιση τῆς θρησκείας περιλαμβάνει καί τίς δύο ὡς ἄνω μορφές ἔκφρασης ἐναντίον τῶν θρησκευτικῶν ἤ φιλοσοφικῶν πεποιθήσεων[91].

Τό 2012 ἡ ἀνάρτηση ἑνός ἀντι-ισλαμικοῦ βίντεο τοῦ YouTube καί οἱ ἔντονες ἀντιδράσεις πού προκάλεσε, ἀποτέλεσε τήν ἀφορμή συζητήσεων μεταξύ τῶν κρατῶν-μελῶν τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν γιά τήν καταπολέμηση τῆς βλασφημίας καί τῶν διακρίσεων λόγῳ θρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Οἱ ἀπόψεις πού ἐκφράστηκαν ἦταν ποικίλες, καθώς ὁ OIC ἀσκοῦσε πιέσεις γιά ἔκδοση ψηφίσματος πού ποινικοποιεῖ τή βλασφημία, ἐνῶ ἀντίθετες ἦταν δυτικές χῶρες. Τό ζήτημα, ὅμως, ἦταν καί εἶναι τό κατά πόσο ἕνας νόμος περί βλασφημίας συμβάλλει στήν προστασία τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἤ στήν καταστρατήγηση τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης. Ἡ σχετική νομοθεσία καί τά ἀποτελέσματά της διαφέρουν ἀπό χώρα σέ χώρα, μέ τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες νά θεωρεῖται ὅτι διαθέτουν τήν

91. Βλ. γενικά Becket Fund for Religious Liberty Issues Brief, *"Defamation of Religions" Submission to OSCE Human Dimensional Meeting 2008,* Washington 2008, p. 6: "If respect between religions is the goal, recognition of differences as well as similarities is essential, and in order to recognize differences, conflicting truth claims must be allowed to exist".

πιό φιλελεύθερη νομοθετική ρύθμιση καί τήν ἀντίστοιχη στήν Ἰνδονησία, τό Πακιστάν καί τή Σαουδική Ἀραβία νά θεωρεῖται ἰδιαίτερα περιοριστική[92].

Τό παράδειγμα τῆς Ἰνδονησίας εἶναι χαρακτηριστικό, καθώς ἀποτελεῖ καί μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες μουσουλμανικές περιοχές τοῦ κόσμου, μέ ἕξι ἀναγνωρισμένες θρησκεῖες, ἤτοι τό Ἰσλάμ, τόν Προτεσταντισμό, τόν Καθολικισμό, τόν Ἰνδουϊσμό, τόν Βουδδισμό καί τόν Κομφουκιανισμό. Σέ μιά ἀπογραφή τοῦ 2010 στήν Ἰνδονησία, περίπου τό 87% τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν μουσουλμάνοι. Ἡ θρησκευτική ἐλευθερία εἶναι συνταγματικά κατοχυρωμένη, ἐνῶ ὁ χαρακτήρας τοῦ κράτους νομοθετικά εἶναι κοσμικός. Ἡ νομοθεσία περί βλασφημίας εἶναι ἐνταγμένη στόν οἰκεῖο ΠΚ καί θεωρεῖται ἀπό τό συνταγματικό δικαστήριο ὅτι ἐξυπηρετεῖ τή διατήρηση τῆς τάξης μεταξύ τῶν θρησκευμάτων. Πιό ἀναλυτικά, ἡ σχετική νομοθεσία προστατεύει ἐνέργειες καί δηλώσεις πού θίγουν τά ἀναγνωρισμένα θρησκεύματα καί ἀφήνει περιθώρια στό κράτος νά λάβει μέτρα λόγῳ ἀνησυχίας γιά τή δημόσια ἀσφάλεια, μέ τήν κυβέρνηση νά ἐκδίδει τό 2008 ὑπουργική ἀπόφαση μέ τήν ὁποία ἀπαγόρευσε σέ μέλη μουσουλμανικῆς θρησκευτικῆς ὁμάδας νά παρεκκλίνουν ἀπό τίς ἀρχές τοῦ Ἰσλάμ. Πάντως, τά περισσότερα περιστατικά βλασφημίας στήν Ἰνδονησία ἔχουν σημειωθεῖ ἐναντίον τοῦ Ἰσλάμ μέ τούς κατηγορούμενους νά ἀνήκουν εἴτε στή χριστιανική μειονότητα εἴτε σέ ἰσλαμικές μειονοτικές ὁμάδες[93].

Στό Πακιστάν ἡ περί βλασφημίας ρύθμιση εἶναι, ἐπίσης, ἐνταγμένη στόν ΠΚ καί εἶναι ὑπέρ τοῦ Ἰσλάμ. Ἡ σχετική ρύθμιση ἔχει καί πολιτικο-θρησκευτικό ἔρεισμα, καθώς ἀποσκοποῦσε στή νομική διάκρι-

92. Kiley Widelitz, "A Global Blasphemy Law: Protecting Believers at the Expense of Free Speech", *Pepperdine Public Policy Review* 6/2013, p. 1-2.

93. Kari Telle, "Faith on Trial: Blasphemy and 'Lawfare' in Indonesia", *ETHNOS*, 83/2018, p. 371-391, Aksel Tomte, "Constitutional Review of the Indonesian Blasphemy Law", *NJHR*, 30/2012, p. 204: "As with the constitutional review, in some of the recently issued laws and regulations on matters related to religion, such as the joint ministerial decree on Ahmadiyah, references are made to human rights, but human rights concerns fail to influence the final outcome. A concept that appears to have greater political support today, in particular within the Ministry of Religion, is 'religious harmony' - seen for example in the establishment of 'inter- religious harmony forums', the planned bill on inter-religious harmony, and by the arguments given by the Ministry of Religion during the Blasphemy Law review".

ση μεταξύ μουσουλμανικῆς μειονοτικῆς ὁμάδας ἀπό τήν ὑπόλοιπη μουσουλμανική κοινότητα. Ἡ ἐν λόγῳ νομοθεσία εἶναι ἰδιαίτερα σκληρή, ἀφοῦ τό 2010 γιά παράδειγμα μέλος τῆς χριστιανικῆς κοινότητας καταδικάστηκε σέ θάνατο λόγῳ προσβολῆς τοῦ Μωάμεθ. Ἔπειτα, ὑπῆρξε αἴτημα ἐκ μέρους μελῶν τῶν λαϊκῶν κομμάτων γιά μεταρρύθμιση τῆς νομοθεσίας, μέ τήν πρόταση πού πραγματοποιήθηκε νά περιλαμβάνει τροποποίηση τῆς διαδικασίας ἀκρόασης τοῦ κατηγορουμένου, καθώς τά δικαστήρια δέν θεμελίωναν τό σκεπτικό τους σέ ἐπαρκή ἀποδεικτικά μέσα γιά τήν καταδίκη λόγῳ βλασφημίας. Ἡ πρόταση αὐτή ἀποσύρθηκε τό 2011 μετά ἀπό πίεση θρησκευτικῶν ὁμάδων[94]. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τό γεγονός ὅτι τό 2014 ἐκδόθηκε ψήφισμα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου γιά τή νομοθεσία περί βλασφημίας τοῦ Πακιστάν[95]. Στό ἄρθρο 4 τοῦ ψηφίσματος ἐκφράζεται ἡ ἀνησυχία γιά τήν ἐφαρμογή τῶν νόμων περί βλασφημίας καί τῶν καταχρήσεων πού προσφέρονται μέσῳ αὐτῶν, οἱ ὁποῖες μποροῦν νά θίξουν ἄτομα ἀνεξαρτήτως πίστεως. Ἡ ἀνησυχία αὐτή ἐντείνεται ἀπό τό γεγονός τῆς δολοφονίας πολιτικῶν προσώπων πού ἀντιτάχθηκαν σέ αὐτό τό καθεστώς. Περαιτέρω, στό ἄρθρο 6 ἡ κυβέρνηση τοῦ Πακιστάν καλεῖται νά ἐπανεξετάσει τήν ἐπίμαχη νομοθεσία, καθώς καί τόν τρόπο ἐφαρμογῆς πού ἐπιδέχεται, μέ προοπτική τήν κατάργησή της. Ἐπίσης, στά ἄρθρα 8-10 ἡ κυβέρνηση τοῦ Πακιστάν παροτρύνεται νά προσπαθήσει περισσότερο γιά τήν ἐπίτευξη διαθρησκευτικῆς κατανόησης καί νά καταπολεμήσει τή θρησκευτική μισαλλοδοξία, τίς πράξεις βίας καί τόν ἐκφοβισμό. Τέτοιου εἴδους πράξεις κατά τῶν θρησκευτικῶν μειονοτήτων καταδικάζονται, καθώς ὅλοι οἱ πολίτες τοῦ Πακιστάν ἀνεξαρτήτως θρησκεύματος ἀξίζουν τόν ἴδιο σεβασμό, καθώς καί τή διαφύλαξη τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων τους. Τέλος, καλεῖται ἡ Εἰδική Ὑπηρεσία Ἔκτακτης Διαχείρισης Δικαιωμάτων καί ἡ Ἐπιτροπή νά προβοῦν σέ κάθε ἐνέρ-

94. Raza Rumi, "Unpaking the Blasphemy Laws of Pakistan", *Asian Affairs*, XLIX/2018, p. 319-339, p. 336: "What is missing in Pakistan is not the technical solutions but the will of a state that remains beholden to a variant religious nationalism that makes Islam an easy instrument of political control and public mobilization".

95. Ἐπίσημη Ἐφημερίδα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἕνωσης, Ψήφισμα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου τῆς 27ης Νοεμβρίου 2014 σχετικά μέ τούς νόμους κατά τῆς βλασφημίας στό Πακιστάν [2014/2969 (RSP)], C 289/9.8.2016, σ. 40-43.

γεια μέ κάθε μέσο πού διαθέτουν, προκειμένου νά διασφαλισθεῖ ἡ θρησκευτική ἐλευθερία στό Πακιστάν.

Στή Σαουδική Ἀραβία ἐπίσημη θρησκεία εἶναι τό Ἰσλάμ, ἐνῶ δέν ὑπάρχει διαχωρισμός κράτους-θρησκευμάτων. Ἡ νομοθεσία περί βλασφημίας εἶναι ἐξαιρετικά ἀόριστη, παρέχοντας στά δικαστήρια τή δυνατότητα νά προβαίνουν σέ μιά ἐλεύθερη ἐκτίμηση κάθε περίπτωσης μέ γνώμονα τό Κοράνι. Μέ αὐτόν τόν τρόπο, οἱ καταδίκες γιά βλασφημία τίθενται σέ ἕνα γενικό καί ποικιλόμορφο πλαίσιο πού φτάνει μέχρι τήν κύρωση λόγῳ χρήσης μή-ἰσλαμικῆς ὁρολογίας[96].

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ὑπόθεση Joseph Burstyn, Inc. v. Wilson τοῦ Supreme Court τῶν ΗΠΑ[97], ἡ ὁποία ἀφορᾶ μιά ἐξαιρετικά ἀμφιλεγόμενη ταινία μέ τίτλο «Τό Θαῦμα», στήν ὁποία μιά κοπέλα πιστεύοντας ὅτι ἕνας ξένος εἶναι ὁ Ἅγιος Ἰωσήφ, παρασύρεται ἀπό αὐτόν καί ἔπειτα φαίνεται νά φέρνει στόν κόσμο ἕναν υἱό, ὁ ὁποῖος πιστεύει ὅτι εἶναι τό παιδί τοῦ Χριστοῦ. Ἡ προβολή τῆς ταινίας ἀπαγορεύτηκε ὡς βλάσφημη ἤ ἱερόσυλη (sacrilegious) βάσει σχετικοῦ νομοθετήματος, τό ὁποῖο κρίθηκε τελικῶς ἀσύμβατο μέ τήν Πρώτη Τροποποίηση, καί ἡ γνώμη τοῦ Δικαστή Tom C. Clark[98] ἦταν ἡ πρώτη γιά τό Δικαστήριο σχετική μέ τή λογοκρισία τοῦ κινηματογράφου ἔπειτα ἀπό τήν ἀπόφαση Mutual Film Corp. (1915), ἡ ὁποία εἶχε διατυπώσει στό σκεπτικό της ὅτι οἱ κινηματογραφικές ταινίες δέν ἦταν προστατευμένες ἐκφράσεις, ἀλλά ἁπλῶς θεατρικά ἐπιχειρηματικά προϊόντα καί χρησιμοποιήθηκε στό σκεπτικό τῆς ὑπό ἐξέταση ὑπόθεσης[99]. Πιό ἀναλυτικά, ὁ ὡς ἄνω ὑποστήριξε ὅτι οἱ ταινίες εἶναι ἕνα σημαντικό μέσο γιά τή διάδοση ἰδεῶν καί ὅτι εἶναι δυνατόν νά ἐπηρεάσουν τή συμπεριφορά τοῦ κοινοῦ μέ πολλούς τρόπους, ἀλλά ἡ συγκεκριμένη ἀπαγόρευση ἦταν ἀπαραίτητο νά δικαιολογεῖται ἀπό ἔννομο συμφέρον τῆς κυβέρνησης. Ἡ ἐφαρμοζόμενη νομική διάταξη εἶναι ξεκάθαρη ἐν προκειμένῳ, ἀναφέρει ὅτι καμία θρησκεία, ὅπως αὐτή ἡ λέξη εἶναι κατανοητή ἀπό τό συνηθισμένο λογικό πρόσωπο, δέν πρέπει νά ἀντιμετωπίζεται μέ περιφρόνηση, ψεῦδος καί γελοιο-

96. Widelitz, op.cit., p. 10-11.

97. Joseph Burstyn, Inc. v. Wilson, 343 U.S. 495 (1952).

98. Γιά τίς γνῶμες βλ. https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/343/495.

99. Γιά μιά ἀναλυτική περίληψη τῆς ὑπόθεσης βλ. William Crawford Green, *Burstyn v. Wilson* (1952), THE FIRST AMENDMENT ENCYCLOPEDIA, https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/92/burstyn-v-wilson.

ποίηση, καί ἡ ἐφαρμογή της δέν ἐπηρεάζεται ἀπό τό ὅτι ὁ κινηματογράφος εἶναι μιά διαφορετική μορφή ἔκφρασης ἀπό ἄλλες, καθώς παραμένει μορφή ἔκφρασης καί δέν ἐξυπηρετεῖ μονάχα ἐμπορικούς σκοπούς. Κατά τήν ἐπισκόπηση τοῦ σκεπτικοῦ τῶν κατώτερων δικαστηρίων ἀναφέρεται ἡ μειοψηφοῦσα ἄποψη τοῦ δικαστή Stanley Fuld, ὁ ὁποῖος ὑποστήριξε ὅτι βασικό κριτήριο εἶναι ὁ βαθμός ἀντιμετώπισης ἐκ μέρους τῆς ταινίας ἑνός θρησκευτικοῦ θέματος μέ τρόπο τέτοιο, ὥστε νά προσβάλλει τίς θρησκευτικές πεποιθήσεις ὁποιασδήποτε ὁμάδας ἀτόμων. Ἀναφέρεται, ἐπίσης, ἡ δήλωση τοῦ δικαστή Owen Roberts, στήν ὑπόθεση Cantwell v. Connecticut, 310 US 296, 310 (1940), κατά τήν ὁποία κρίνεται ὅτι στά θρησκευτικά ζητήματα, καθώς καί στά πολιτικά, προκύπτουν ἔντονες διαφορές καί ἡ προσπάθεια πειθοῦς γιά τήν κατοχή τῆς ἀλήθειας γίνεται, ἐπίσης, μέ ἔντονο τρόπο.

Περαιτέρω, στή σύμφωνη γνώμη τοῦ Ἀναπληρωτή Δικαστή τοῦ Ἀνωτάτου Δικαστηρίου τῶν ΗΠΑ Felix Frankfurter πραγματοποιεῖται μιά μεγάλη ἀνάλυση τοῦ ὅρου «ἱεροσυλία». Ἡ ἐν λόγῳ ὑπόθεση, λοιπόν, δίνει ἀφορμή γιά τήν ἀνάδειξη τοῦ ἀπεριορίστου τῆς ἔννοιας «sacrilegious» ὑπό τήν ἔννοια ὅτι ἡ νοηματοδότησή του ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἐκκλησιαστική ἐξουσία, ἀλλά καί ὑπό τήν ἔννοια ὅτι στήν Ἀμερική, λόγῳ τῆς πολλαπλότητας τῶν ἰδεῶν καί τῆς ἐλευθερίας τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων μέσα σέ ἕνα πλουραλιστικό πλαίσιο, ἡ ἔννοια τοῦ ἱεροῦ καθίσταται πλέον ὑπερβολικά ἀόριστη γιά νά κριθεῖ ἀπό τήν πολιτειακή δικαιοσύνη καί νά καλύψει συνταγματικές ἀπαιτήσεις πού βασίζονται στή λογική καί τή δικαιοσύνη. Τό ἀντίθετο συμβαίνει γιά παράδειγμα σέ ἕνα θεοκρατικό κράτος, τό ὁποῖο ἔχει συγκεκριμένα ὅρια γιά τήν ἔννοια τοῦ ἱεροῦ καί προφανῶς αὐτά δέν καθορίζονται ξεχωριστά ἀπό κάθε θρήσκευμα πού ὑπάρχει καί λειτουργεῖ ἐντός του. Ἐπιπλέον, κάτι σέ κάποιον μπορεῖ νά φανεῖ περισσότερο ἱερό καί σέ κάποιον λιγότερο. Γιά παράδειγμα, μιά ταινία πού παρουσιάζει τόν Χριστό κατά τήν Ὀρθόδοξη Ἀντίληψη προσβάλλει τίς θρησκευτικές ἀπόψεις τῶν μελῶν πολλῶν προτεσταντικῶν ὁμάδων, καθώς καί ἐκείνων μιᾶς μή χριστιανικῆς πίστης. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, μιά ταινία πού παρουσιάζει τόν Χριστό ὡς ἕναν ἠθικό δάσκαλο θίγει προφανῶς ἑκατομμύρια Χριστιανῶν πολλῶν διαφορετικῶν ὁμάδων. Συνεπῶς, ὁ ὅρος «sacrilegious» δέν ἔλαβε τό ἀπαραίτητο, ὑπολογίσιμο καί ὀρθολογικό περιεχόμενο ἀπό Ἐφετεῖο

τῆς Νέας Υόρκης, καθώς ἡ βασική ἀρχή γιά ἐπιβολή κάθε κύρωσης εἶναι ἡ ἀρχή τῆς σαφήνειας, ἡ ὁποία πρέπει νά τηρεῖται καί σέ περιπτώσεις θρησκευτικοῦ συναισθήματος.

Μιά τελευταία ἀπόφαση πού ἀξίζει νά ἀναλυθεῖ εἶναι ἡ ἀπόφαση τοῦ ΔΕΕ τῆς 5ης Σεπτεμβρίου 2012, πάνω στίς συνεκδικαζόμενες ὑποθέσεις «C-71/11 καί C-99/11, μέ ἀντικείμενο αἰτήσεις ἐκδόσεως προδικαστικῆς ἀποφάσεως δυνάμει τοῦ ἄρθρου 267 τῆς ΣΛΕΕ, τίς ὁποῖες ὑπέβαλε τό Bundesverwaltungsgericht (Γερμανία) μέ ἀποφάσεις τῆς 9ης Δεκεμβρίου 2010, οἱ ὁποῖες περιῆλθαν στό Δικαστήριο, ἀντιστοίχως, στίς 18 Φεβρουαρίου καί 2 Μαρτίου 2011, στό πλαίσιο τῶν δικῶν Bundesrepublik Deutschland κατά Y (C-71/11), Z (C-99/11)». Εἰδικότερα, τό 2004 καί 2003, οἱ Υ καί Ζ ζήτησαν ἄσυλο ὡς πρόσφυγες στή Γερμανία, ὑποστηρίζοντας στίς αἰτήσεις τους ὅτι ἦταν μέλη τῆς μουσουλμανικῆς κοινότητας Ahmadiyya καί ἐξαιτίας τοῦ γεγονότος αὐτοῦ ἀναγκάστηκαν νά ἐγκαταλείψουν τή χώρα καταγωγῆς τους, καθώς ὑπέστησαν ἀπειλές καί διώξεις ἀπό τόν κοινωνικό τους περίγυρο πού τούς συμπεριφερόταν μέ τρόπο πού συνιστοῦσε διάκριση, λόγῳ τῶν θρησκευτικῶν τους πεποιθήσεων[100]. Περαιτέρω, ὁ ΠΚ τοῦ Πακιστάν προβλέπει κυρώσεις γιά τά μέλη τῆς ἐν λόγῳ κοινότητας, σέ περίπτωση πού ἰσχυριστοῦν ὅτι ἡ πίστη τους ἀνήκει στό Ἰσλάμ[101]. Οἱ ἁρμόδιες διοικητικές ἀρχές τῆς Γερμανίας ἀπέρριψαν τίς αἰτήσεις, καθώς ἔκριναν ὅτι δέν συνέτρεχαν οἱ προϋποθέσεις γιά τήν ἀπόκτηση τοῦ καθεστῶτος τοῦ πρόσφυγα καί οἱ προσφεύγοντες ἀπελάθηκαν, μέ τήν αἰτιολογία ὅτι δέν ὑπῆρχαν ἐπαρκεῖς ἐνδείξεις ὅτι ἐγκατέλειψαν τή χώρα καταγωγῆς τους ἐξαιτίας δικαιολογημένου φόβου[102].

Τό ἐκτενές ἐρώτημα τοῦ αἰτοῦντος δικαστηρίου διατυπώνεται στή σκέψη ὑπ' ἀριθμ. 45 ὡς ἑξῆς:

«1) Ἔχει τό ἄρθρο 9, παράγραφος 1, στοιχεῖο α΄, τῆς ὁδηγίας […] τήν ἔννοια ὅτι δέν συνιστᾶ κατ' ἀνάγκη πράξη διώξεως ὁποιοσδήποτε ἀντιβαίνων πρός τό ἄρθρο 9 τῆς ΕΣΔΑ περιορισμός τῆς ἐλευθερίας τοῦ θρησκεύματος, ἐνῶ, γιά νά συντρέχει ἀντιθέτως σοβαρή παραβίαση τῆς ἐλευθερίας τοῦ θρησκεύματος ὡς βασικοῦ ἀνθρωπίνου δικαιώματος, πρέπει νά θίγεται ὁ σκληρός πυρήνας της;

100. §30.
101. §31.
102. §33.

2) Σέ περίπτωση καταφατικῆς ἀπαντήσεως στό πρῶτο ἐρώτημα:

α) Καταλαμβάνει ὁ σκληρός πυρήνας τοῦ δικαιώματος τῆς ἐλευθερίας τοῦ θρησκεύματος τήν ἐκδήλωση καί ὁμολογία τῆς πίστεως μόνο στό οἰκογενειακό καί στενό περιβάλλον ἤ μπορεῖ νά συνιστᾶ πράξη διώξεως, κατά τήν ἔννοια τοῦ ἄρθρου 9, παράγραφος 1, στοιχεῖο α΄, τῆς ὁδηγίας […], καί τό γεγονός ὅτι ἡ δημόσια ὁμολογία τῆς πίστεως ἐμπράκτως στή χώρα καταγωγῆς θέτει σέ κίνδυνο τή σωματική ἀκεραιότητα, τή ζωή ἤ τή φυσική ἐλευθερία τοῦ αἰτοῦντος ὁ ὁποῖος καί ἀπέχει τῆς ἀσκήσεως αὐτῆς γιά τούς ἀνωτέρω λόγους;

β) Σέ περίπτωση πού ὁ σκληρός πυρήνας τοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας μπορεῖ νά καταλαμβάνει καί ὁρισμένες μορφές ἀσκήσεως τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων δημοσίως:

– ἀρκεῖ γιά τή στοιχειοθέτηση σοβαρῆς παραβιάσεως τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας τό γεγονός ὅτι γιά τόν ἴδιο τόν αἰτοῦντα ἡ ἔμπρακτη ὁμολογία τῆς πίστεώς του εἶναι ἀναγκαία προκειμένου νά διατηρήσει τή θρησκευτική ταυτότητά του,

– ἤ ἀπαιτεῖται ἐπιπλέον ἡ θρησκευτική κοινότητα στήν ὁποία ἀνήκει ὁ αἰτών νά θεωρεῖ τήν ἐν λόγῳ μορφή ἔμπρακτης ἐκδηλώσεως τοῦ θρησκεύματος βασικό στοιχεῖο τοῦ δόγματός της,

– ἤ ἐνδέχεται νά προκύπτουν καί περαιτέρω περιορισμοί ἀπορρέοντες ἀπό τίς λοιπές συνθῆκες, ὅπως γιά παράδειγμα ἀπό τήν ἐν γένει κατάσταση στή χώρα καταγωγῆς;

3) Σέ περίπτωση καταφατικῆς ἀπαντήσεως στό πρῶτο ἐρώτημα:

Ὑφίσταται βάσιμος φόβος διώξεως λόγῳ θρησκείας, κατά τήν ἔννοια τοῦ ἄρθρου 2, στοιχεῖο γ΄, τῆς ὁδηγίας […], στήν περίπτωση πού εἶναι βέβαιο ὅτι ὁ αἰτών, μετά τήν ἐπιστροφή του στήν πατρίδα του, θά ἀσκήσει ὁρισμένα ἀπό τά θρησκευτικά καθήκοντά του, κείμενα ἐκτός τοῦ σκληροῦ πυρῆνα τοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, παρότι τοῦτο πρόκειται νά θέσει σέ κίνδυνο τή ζωή, τή σωματική ἀκεραιότητα ἤ τή φυσική ἐλευθερία του, ἤ μπορεῖ νά ἀναμένεται εὐλόγως ὅτι ὁ αἰτών θά ἀπέχει στό μέλλον ἀπό τέτοιου εἴδους πράξεις;»

Τό ΔΕΕ ἔκρινε ὅτι τά δύο πρῶτα ἐρωτήματα ἔχουν οὐσιαστικά τήν ἔννοια τοῦ ἄν τό ἄρθρο 9 παρ. 1[103] τῆς Ὁδηγίας 2004/83/ΕΚ

103. 1. Οἱ πράξεις διώξεως κατά τήν ἔννοια τοῦ ἄρθρου 1Α τῆς σύμβασης τῆς Γενεύης πρέπει: α) νά εἶναι ἀρκούντως σοβαρές λόγῳ τῆς φύσης ἤ τῆς ἐπανά-

τοῦ Συμβουλίου, τῆς 29ης Ἀπριλίου 2004 –πού ἀφορᾶ τίς διώξεις πού ὑφίσταται κάποιος ὁ ὁποῖος αἰτεῖται ἔνταξη στό καθεστώς τῶν προσφύγων– περιέχει στό κανονιστικό του πεδίο κάθε προσβολή τοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καί ἄν εἶναι ἀπαραίτητο νά γίνει διάκριση μεταξύ τοῦ σκληροῦ πυρῆνα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καί τίς ἐξωτερικῆς της ἔκφρασης[104].

Τό ΔΕΕ ἔλαβε ὑπόψη του τό ἄρθρο 2, στοιχεῖο γ΄, τῆς Ὁδηγίας, τό ὁποῖο ἐντάσσει στήν ἔννοια τοῦ πρόσφυγα τή δίωξη λόγῳ θρησκευτικῶν πεποιθήσεων[105] σέ συνδυασμό μέ τόν χαρακτηρισμό τῶν πράξεων δίωξης στό ἄρθρο 9 παρ. 1 ὡς «ἀρκούντως σοβαρές» συνιστώντας ἔτσι «σοβαρή παραβίαση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων». Κατά τό ΔΕΕ, λοιπόν, ἡ θρησκευτική ἐλευθερία βρίσκεται στά θεμέλια μιᾶς δημοκρατικῆς κοινωνίας καί ἡ προσβολή της μπορεῖ νά χαρακτηρίζεται ἀπό τέτοιο βαθμό σοβαρότητας, ὥστε νά ἐξομοιώνεται μέ τίς περιπτώσεις δίωξης πού εἶναι ἀνεκτές ἀπό τό ἄρθρο 9 τῆς Ὁδηγίας, χωρίς αὐτό νά συνεπάγεται ὅτι κάθε προσβολή τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας συνιστᾶ καί πράξη δίωξης[106]. Οἱ προσβολές τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, λοιπόν, οἱ ὁποῖες μποροῦν νά ἐκληφθοῦν ὡς πράξεις δίωξης, προκειμένου νά ὑπαχθεῖ κάποιος στό καθεστώς τοῦ πρόσφυγα, εἶναι ἐκεῖνες πού ἐξομοιώνονται μέ τήν προσβολή τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων κατά τό ἄρθρο 15 παρ. 2

ληψής τους ὥστε νά συνιστοῦν σοβαρή παραβίαση βασικῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, εἰδικά τῶν δικαιωμάτων ἀπό τά ὁποῖα δέν χωρεῖ παρέκκλιση βάσει τοῦ ἄρθρου 15 παράγραφος 2 τῆς εὐρωπαϊκῆς σύμβασης γιά τήν προάσπιση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καί τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν· ἤ β) νά ἀποτελοῦν σώρευση διαφόρων μέτρων συμπεριλαμβανομένων παραβιάσεων ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ἡ ὁποία νά εἶναι ἀρκοῦντος σοβαρή οὕτως ὥστε νά θίγεται ἕνα ἄτομο κατά τρόπο ἀντίστοιχο μέ τό ἀναφερόμενο στό στοιχεῖο α.

104. §49.

105. «...γ) «πρόσφυγας», ὁ ὑπήκοος τρίτης χώρας ὁ ὁποῖος, συνεπείᾳ βάσιμου φόβου διώξεως λόγῳ φυλῆς, θρησκείας, ἰθαγένειας, πολιτικῶν πεποιθήσεων ἤ συμμετοχῆς σέ ἰδιαίτερη κοινωνική ὁμάδα, εὑρίσκεται ἐκτός τῆς χώρας τῆς ἰθαγένειάς του καί δέν εἶναι σέ θέση ἤ, λόγῳ τοῦ φόβου αὐτοῦ, δέν ἐπιθυμεῖ νά θέσει ἑαυτόν ὑπό τήν προστασία τῆς ἐν λόγῳ χώρας ἤ ὁ ἀνιθαγενής ὁ ὁποῖος, εὑρισκόμενος ἐκτός τῆς χώρας τῆς προηγούμενης συνήθους διαμονῆς του γιά τούς ἴδιους προαναφερθέντες λόγους, δέν εἶναι σέ θέση ἤ, λόγῳ τοῦ φόβου αὐτοῦ, δέν ἐπιθυμεῖ νά ἐπιστρέψει σέ αὐτήν καί στόν ὁποῖο δέν ἔχει ἐφαρμογή τό ἄρθρο 12».

106. §57-58.

τῆς ΕΣΔΑ[107]. Ἐπίσης, στό πλαίσιο αὐτό, τό ΔΕΕ προέβη σέ προσδιορισμό τῶν ἐννοιῶν τοῦ forum internum καί forum externum, διατυπώνοντας στό σκεπτικό του ὅτι ἡ πρώτη ἔννοια περιλαμβάνει τόν σκληρό πυρῆνα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, ὁ ὁποῖος διαφοροποιεῖται ἀπό τή δεύτερη ἔννοια πού περιλαμβάνει τή δημόσια ἄσκηση τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων[108].

Συνεπῶς, κατά τά ὡς ἄνω μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς δίωξη ἐνδεχόμενη προσβολή τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας στήν περίπτωση πού ὁ αἰτών ἄσυλο ὑφίσταται στή χώρα καταγωγῆς του ἀπάνθρωπη ἤ ἐξευτελιστική συμπεριφορά. Ἐπιπροσθέτως, ὁ ὁρισμός τῆς θρησκείας πού διατυπώνεται στό ἄρθρο 10 παρ. 1β΄[109] τῆς Ὁδηγίας ἔχει τήν ἔννοια καί τῆς δημόσιας συμμετοχῆς σέ λατρευτικές τελετές, ὁπότε ὅταν ἡ προσβολή τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἐντάσσεται στήν ἔννοια τῆς δίωξης τῆς Ὁδηγίας, περιλαμβάνει καί τό στοιχεῖο τοῦ πραγματικοῦ κινδύνου πού ὑφίσταται ὁ αἰτών κατά τή διαβίωσή του στό κράτος καταγωγῆς του. Ἡ ἀξιολόγηση τοῦ κινδύνου αὐτοῦ περιλαμβάνει ἐξέταση στοιχείων ἀντικειμενικῶν καί ὑποκειμενικῶν, δηλαδή ἡ δημόσια λατρευτική ἐκδήλωση πρέπει νά ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιά τή θρησκευτική ταυτότητα τοῦ αἰτοῦντος[110].

Ἡ ἀπάντηση, λοιπόν, τοῦ ΔΕΕ στά πρῶτα δύο ἐρωτήματα διατυπώνεται στή σκέψη ὑπ᾽ ἀριθμ. 72 καί συνίσταται στό ὅτι στό ἄρθρο 9 παρ. 1 τῆς Ὁδηγίας περιλαμβάνεται κάθε προσβολή τῆς

---

107. «Ἄρθρο 15 τῆς ΕΣΔΑ: **1.** Ἐν περιπτώσει πολέμου ἤ ἑτέρου δημοσίου κινδύνου ἀπειλοῦντος τήν ζωήν τοῦ ἔθνους, ἕκαστον ὑψηλόν συμβαλλόμενον μέρος δύναται νά λάβη μέτρα κατά παράβασιν τῶν ὑπό τῆς παρούσης Συμβάσεως προβλεπομένων ὑποχρεώσεων, ἐν τῷ ἀπαιτουμένῳ ὑπό τῆς καταστάσεως ἀπολύτως ἀναγκαίῳ ὁρίῳ καί ὑπό τόν ὅρον ὅπως τά μέτρα ταῦτα μή ἀντιτίθενται εἰς τάς ἄλλας ὑποχρεώσεις τάς ἀπορρεούσας ἐκ τοῦ διεθνοῦς δικαίου. **2.** Ἡ προηγουμένη διάταξις οὐδεμίαν ἐπιτρέπει παράβασιν τοῦ ἄρθρου 2, εἰμή διά τήν περίπτωσιν θανάτου συνεπείᾳ κανονικῶν πολεμικῶν πράξεων, ἤ τῶν ἄρθρων 3, 4 (παρ. 1) καί 7».

108. §62.

109. «...β) ἡ ἔννοια τῆς θρησκείας περιλαμβάνει ἰδίως τήν υἱοθέτηση θεϊστικῶν, ἀγνωστικιστικῶν ἤ ἀθεϊστικῶν πεποιθήσεων, τή συμμετοχή σέ τυπική λατρεία, σέ ἰδιωτικό ἤ δημόσιο χῶρο, εἴτε κατά μόνας εἴτε σέ κοινωνία μέ ἄλλους, τήν ἀποχή ἀπό τή λατρεία αὐτή, ἄλλες θρησκευτικές πράξεις ἤ ἐκδηλώσεις ἀπόψεων ἤ μορφές ἀτομικῆς ἤ συλλογικῆς συμπεριφορᾶς πού στηρίζονται σέ ἤ ὑπαγορεύονται ἀπό θρησκευτικές πεποιθήσεις».

110. §67-70.

θρησκευτικῆς ἐλευθερίας πού μπορεῖ νά συνιστᾶ πράξη διώξεως. Γιά τήν ἐξακρίβωση τῆς ἔνταξης μιᾶς πράξης στό κανονιστικό πεδίο τοῦ ἐν λόγῳ ἄρθρου ἁρμόδιες εἶναι οἱ ἐθνικές ἀρχές, οἱ ὁποῖες πρέπει νά συνυπολογίσουν τήν προσωπική κατάσταση τοῦ αἰτοῦντος ἄσυλο καί νά ἀξιολογήσουν τήν τυχόν ὕπαρξη πραγματικοῦ κινδύνου στή χώρα καταγωγῆς του, λόγῳ τῆς ἄσκησης ἐκ μέρους του, τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἐλευθερίας.

Ὡς πρός τό τρίτο ἐρώτημα, πού ἔχει τήν ἔννοια τοῦ ἄν τό ἄρθρο 2γ΄ τῆς Ὁδηγίας περιλαμβάνει στό κανονιστικό του πεδίο τήν ἔννοια τῆς βασιμότητας τοῦ φόβου δίωξης, ὅταν ὁ αἰτών ἄσυλο μπορεῖ νά ἀποφύγει τήν ἔκθεσή του σέ αὐτή μέ τή μή ἄσκηση τῶν θρησκευτικῶν του καθηκόντων, παρατηρεῖται ὅτι ἐν προκειμένῳ ὑπῆρξε ἤδη δίωξη λόγῳ θρησκείας καί ὄχι μόνο βάσιμος φόβος. Ἐπίσης, ἀπό πουθενά δέν προκύπτει ὅτι κατά τήν ἀξιολόγηση τῆς ὕπαρξης σοβαροῦ καί πραγματικοῦ κινδύνου πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη ἡ δυνατότητα τοῦ αἰτοῦντος νά παραιτηθεῖ ἀπό τήν ἐκτέλεση τῶν λατρευτικῶν του καθηκόντων[111]. Οἱ ἀρχές δέν μποροῦν νά περιμένουν ἀπό τόν αἰτοῦντα νά ἀπέχει ἀπό τά θρησκευτικά του καθήκοντα μετά τήν ἐπιστροφή του στή χώρα καταγωγῆς του[112].

Συνεπῶς, τό ΔΕΕ ἔκρινε ὅτι τό ἄρθρο 2γ΄ τῆς Ὁδηγίας ἔχει τήν ἔννοια ὅτι ἡ βασιμότητα τοῦ φόβου διώξεως τοῦ αἰτοῦντος ἄσυλο κρίνεται μέσα ἀπό τήν ἐκτίμηση τῶν ἁρμόδιων ἀρχῶν ὅτι κατά τήν ἐπιστροφή του στή χώρα καταγωγῆς του ὁ ὡς ἄνω θά θρησκεύεται ἐμπράκτως, μέ ἀποτέλεσμα νά βρίσκεται ἐκτεθειμένος σέ ἐνδεχόμενες πράξεις δίωξης.

1.2. ΕΔΔΑ καί θρησκευτική ἔκφραση

1.2.α. Γενικές ἀρχές

Τό ΕΔΔΑ εἶναι ἕνα διεθνές δικαστήριο, ὄργανο τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης, πού ἐκδικάζει προσφυγές διττοῦ τύπου, τίς ἀτομικές καί τίς διακρατικές, σύμφωνα μέ τό κανονιστικό περιεχόμενο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Σύμβασης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου. Ὁ προσφεύγων, εἰδικότερα, μπορεῖ νά εἶναι εἴτε κράτος εἴτε ἰδιώτης, μέ

111. §78.
112. §80.

τόν ἐναγόμενο νά ταυτίζεται πάντοτε μέ τό κράτος (παραβάσεις δηλαδή πού προέρχονται ἀπό κάποια δημόσια ἀρχή). Ἐφόσον, λοιπόν, ἡ προσφυγή στίς προβλεπόμενες περιπτώσεις στρέφεται κατά ἑνός κράτους-μέλους, μέ τό αἰτιολογικό τῆς παραβίασης τῶν δικαιωμάτων πού κατοχυρώνονται στήν ΕΣΔΑ, μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἔχει ἔντονα πολιτικό περιεχόμενο, ἰδίως στήν περίπτωση τῆς διακρατικῆς προσφυγῆς. Πάντως, τόσο στήν περίπτωση τῆς ἀτομικῆς ὅσο καί στήν περίπτωση τῆς διακρατικῆς προσφυγῆς ἡ Σύμβαση[113] δέν προβαίνει σέ κάποια ἰδιαίτερη διάκριση χρησιμοποιώντας καί γιά τίς δύο τή λέξη «application», καταδεικνύοντας ἔτσι τόν εὐρύτερο σκοπό της, πού εἶναι ἡ προστασία τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων[114]. Σκόπιμο εἶναι νά ἀναφερθεῖ ὅτι διακρατική προσφυγή δέν ἀσκήθηκε ποτέ κατά τῆς Ἑλλάδος, ἐνῶ ἡ δήλωση γιά συνεπέστερη ἐφαρμογή τοῦ κανονιστικοῦ περιεχομένου τῆς Σύμβασης μέσῳ τῆς ἀναγνώρισης τῆς ἀτομικῆς προσφυγῆς ἐκ μέρους τοῦ ὡς ἄνω κράτους, πραγματοποιήθηκε τό 1985 (20 Νοεμβρίου).

Ἡ ΕΣΔΑ ἕως τό 1998 λειτουργοῦσε μέσῳ τῶν δικαιοδοτικῶν ὀργάνων τῆς Εὐρωπαϊκῆς ἐπιτροπῆς δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου[115],

113. Ὅπου ἀναφέρεται ὁ ὅρος Σύμβαση, ἐννοεῖται ἡ ΕΣΔΑ, ἡ ὁποία ὑπογράφηκε στίς 4 Νοεμβρίου 1950 στή Ρώμη, δύο χρόνια δηλαδή μετά τήν ὑπογραφή τῆς Οἰκουμενικῆς Διακήρυξης τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου τοῦ ΟΗΕ τό 1948. Ἡ ΕΣΔΑ τέθηκε σέ ἰσχύ τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1953 καί ἀριθμεῖ 47 συμβαλλόμενα κράτη, ὅσα δηλαδή συμπεριλαμβάνονται στό Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης. Στήν Ἑλλάδα ἡ Σύμβαση κυρώθηκε γιά πρώτη φορά μέ τόν Ν. 2329/1953 καί ἐκ νέου κατά τή διάρκεια τῆς μεταπολίτευσης μέ τό ΝΔ 53/1974, ἀφοῦ εἶχε σημειωθεῖ ἀποχώρησή της ἐν ὄψει τῆς δικτατορίας τῶν Συνταγματαρχῶν, γεγονός πού δικαιολογεῖται καί ἀπό τήν ἱστορική ἐξέλιξη τῆς ΕΣΔΑ. Συγκεκριμένα, ἡ ἰδέα τῆς ἐνιαίας εὐρωπαϊκῆς προστασίας τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων γεννήθηκε μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, κατά τή διάρκεια τοῦ ὁποίου σημειώθηκε ἀφόρητη παράβαση καί καταδυνάστευσή τους. Ἦταν, λοιπόν, ἀναγκαία ἡ προάσπιση τῶν δημοκρατικῶν καθεστώτων καί ἡ εἰρηνική συνύπαρξη τῶν κρατῶν, ὅπως διατυπώνεται καί στό προοίμιο τῆς Σύμβασης, σέ ἕνα ἐνιαῖο πλαίσιο ἐδραιοποίησης τῶν ἀνθρώπινων ἀξιῶν πρός ἀποφυγή ἑνός νέου, ἀκόμη πιό καταστροφικοῦ πολέμου. Βλ. Χρῆστος Λ. Ροζάκης, «Ἡ νομολογία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου: Κλίνη τοῦ Προκρούστη ἤ Συμβολή στήν Εὐρωπαϊκή Ὁλοκλήρωση;», *NoB* 57/2009, σ. 1833 ἐπ.

114. Βλ. Γεώργιος Μίντσης, «Ἡ διακρατική προσφυγή ἐνώπιον τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων», *Ἀρμενόπουλος* 2/2000, σ. 176 ἐπ.

115. Ἡ Ἐπιτροπή καταργήθηκε τό 1993, τή χρονιά πού κυρώθηκε ἡ συνθήκη τοῦ Μάαστριχτ, μέ τήν ὁποία δημιουργεῖται καί ἡ ἔννοια τῆς εὐρωπαϊκῆς ἰθαγέ-

τοῦ ΕΔΔΑ καί τῆς ἐπιτροπῆς Ὑπουργῶν τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης. Ἡ Ἐπιτροπή, εἶχε ἁρμοδιότητα ἐπί τοῦ ἐλέγχου τῶν προσφυγῶν, ἀτομικῶν καί διακρατικῶν, διατυπώνοντας γνώμη ἐπί τοῦ παραδεκτοῦ καί τοῦ βασίμου αὐτῶν καί ἀπορρίπτοντας τίς ἀπαράδεκτες ἤ προδήλως ἀβάσιμες. Ἡ γνώμη τῆς Ἐπιτροπῆς, μή δεσμευτική γιά τό ΕΔΔΑ, διατυπωνόταν σέ μορφή ἔκθεσης, μετά τήν ὑποβολή τῆς ὁποίας στό συμβούλιο τῶν Ὑπουργῶν κάθε ἔχων ἔννομο συμφέρον διέθετε τή δυνατότητα ἐντός ἀνατρεπτικῆς προθεσμίας τριῶν μηνῶν νά κινήσει τίς διαδικασίες γιά μεταφορά τῆς ὑπόθεσης στό ἀκροατήριο.

Ἡ διαδικασία τῆς προσφυγῆς στό Δικαστήριο Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων προϋποθέτει ἐξάντληση τῶν ἐσωτερικῶν ἔνδικων μέσων ἤ τήν ἀνυπαρξία ἔνδικου βοηθήματος, ἱκανοῦ νά προσφέρει ἔννομη προστασία σέ συγκεκριμένη ὑπόθεση[116]. Ὁ κανόνας αὐτός διατυπώνεται στό ἄρθρο 35 παρ. 1 τῆς Σύμβασης, ἐξυπηρετεῖ τήν προστασία τῆς ἐθνικῆς ἔννομης τάξης καί τά κράτη-μέλη ἔχουν τή δυνατότητα σχετικῆς παραίτησης. Παρατηρεῖται, λοιπόν, μέσῳ τῆς δικαιοδοτικῆς αὐτῆς διαδικασίας ἡ συγκρότηση μιᾶς εὐρωπαϊκῆς δημόσιας τάξης, ἡ ὁποία ἐνσωματώνει τήν προστασία τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων καί τήν ἀντιμετώπιση τῆς κάθε εἴδους παράβασής τους μέ ἕναν ἐνιαῖο τρόπο, καί μέ γνώμονα καί τήν ἐθνική δικαιο-

νειας, ὡστόσο ἡ ἀφετηρία τῆς λειτουργίας τοῦ νέου ΕΔΔΑ τοποθετεῖται τό 1998. Διακρίνεται ἀπό τήν Ἐπιτροπή τοῦ Συμφώνου γιά τά Ἀτομικά καί Πολιτικά Δικαιώματα, ἡ ὁποία λειτουργεῖ ὡς οἱονεί δικαστήριο ἐπιλαμβανόμενη ἀτομικές ἤ συλλογικές προσφυγές (προσφυγές δηλαδή πού πραγματώνονται εἴτε ἀτομικά εἴτε ἀπό ὁμάδες ἀτόμων) γιά παραβάσεις τοῦ διεθνοῦς συμφώνου [παράδειγμα ἀπόφασης σχετικῆς μέ τή θρησκευτική ἐλευθερία, πού κατοχυρώνεται στό ἄρθρο 18 τοῦ Συμφώνου: Gareth Anver Prince v South Africa (2007), ἡ ὁποία ἀφοροῦσε τήν ἀντίθεση πρακτικῆς θρησκευτικῆς λατρείας πρός πολιτειακό νομοθέτημα πού προστάτευε οὐσιαστικά τή δημόσια τάξη καί ὑγεία – προβλεπόταν ἀπό πολιτειακό νόμο ἡ ἀπαγόρευση τῆς χρήσης κάνναβης, ἡ ὁποία κρινόταν ἀπαραίτητη γιά τήν τέλεση λατρευτικῶν πράξεων τῆς ἐν λόγῳ θρησκευτικῆς κοινότητας].

116. Βλ. Βαλλιανᾶτος καί λοιποί κατά Ἑλλάδος, σκέψη 54: «…Μόνη ἡ ὕπαρξη ἀμφιβολιῶν σχετικά μέ τίς πιθανότητες εὐδοκίμησης ἑνός συγκεκριμένου ἔνδικου μέσου, τό ὁποῖο δέν εἶναι προφανῶς καταδικασμένο σέ ἀποτυχία, δέν ἀποτελεῖ ἔγκυρο λόγο πού νά δικαιολογεῖ τή μή χρήση τῶν ἐθνικῶν ἐνδίκων μέσων …Τέλος, αὐτός πού ἄσκησε ἕνα ἔνδικο μέσο ἱκανό νά ἐπανορθώσει ἄμεσα –καί ὄχι ἐμμέσως– τήν ἐπίδικη κατάσταση δέν ὑποχρεοῦται νά ἐξαντλήσει ἄλλα ἔνδικα μέσα, τά ὁποῖα εἶναι μέν διαθέσιμα, ἀλλά ἀμφιβόλου ἀποτελεσματικότητας».

ταξία, ὅπως αὐτή διαμορφώνεται ἐπηρεασμένη ἀπό τίς ἑκάστοτε κοινωνικές, πολιτικές καί οἰκονομικές συνθῆκες, βάσει τῆς ἀρχῆς τοῦ πλουραλισμοῦ. Ἡ ΕΣΔΑ εἶναι μιά Σύμβαση ὑπερνομοθετικῆς ἰσχύος, δηλαδή εἶναι ὑπέρτερη κάθε τυπικοῦ ἤ οὐσιαστικοῦ νόμου, διατυπώνεται δέ καί ἡ ἄποψη τῆς ὑπερσυνταγματικῆς ἰσχύος της, ἡ ὁποία ἀπορρέει ἀπό τίς προσπάθειες κατάρτισης ἑνός ἑνιαίου Εὐρωπαϊκοῦ Συντάγματος, πού δέν καρποφόρησαν. Τό Σύνταγμα αὐτό θά διέθετε τυπικά ὑπέρτερη ἰσχύ ἔναντι τῶν ἐθνικῶν Συνταγμάτων (superma lex) καί σχέδιό του εἶχε καταρτισθεῖ τό 2003 μέσα στό πλαίσιο τῆς εὐρωπαϊκῆς ἑνοποίησης. Σέ κάθε περίπτωση εἶναι ἀδιαμφισβήτητη ἡ ἐπίδραση τοῦ κανονιστικοῦ περιεχομένου τῆς Σύμβασης στήν ἐσωτερική τάξη τῶν κρατῶν-μελῶν[117], ἀλλά καί ἡ ἐπίδραση τῶν ἐθνικῶν Συνταγμάτων στήν Εὐρωπαϊκή νομοθεσία καί νομολογία.

Τό ΕΔΔΑ ἔχει ἐξετάσει πολυάριθμες ὑποθέσεις σχετικά μέ τό δικαίωμα ἔκφρασης[118], οἱ ὁποῖες δέν ἔχουν μιά συγκεκριμένη νομολογιακή γραμμή[119]. Ὡς πρός τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης, πρόκειται νά ἀναλυθοῦν οἱ πιό χαρακτηριστικές ὑποθέσεις, οἱ ὁποῖες ἔχουν διαμορφώσει τό κανονιστικό του περιεχόμενο σέ μεγάλο βαθμό. Ἀρχικά, μέ τήν ἀπόφαση E.S. v. Austria[120] τό ΕΔΔΑ ἔκρινε ὅτι τά αὐστριακά δικαστήρια πέτυχαν μιά ὀρθή ἐξισορρόπηση τῶν δικαιωμάτων τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἔκφρασης μέ τήν καταδίκη τῆς προσφεύγουσας γιά ἔλλειψη σεβασμοῦ πρός τά θρησκευτικά δόγματα μετά τήν πραγματοποίηση ἀπό τό πρόσωπό του σεμιναρίων, στά ὁποῖα χαρακτήριζε τόν Μωάμεθ παιδε-

117. Βλ. Νικόλαος Κλαμαρῆς – Δημήτριος Τσικρικᾶς, *Διεθνές Ἀστικό καί Εὐρωπαϊκό Δικονομικό Δίκαιο,* 2014, σ. 11 ἐπ. καί συγκεκριμένα σ. 27: «…ἡ ἰσχύς τῶν κανόνων τῆς ΕΣΔΑ στό ἐσωτερικό τῶν ἐννόμων τάξεων τῶν συμβαλλομένων κρατῶν ἐπηρεάζει τά χαρακτηριστικά τῶν τελευταίων, ἀφοῦ συμβάλλει στόν ἐμπλουτισμό τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων καί ἀρχῶν, πού ἀποτελοῦν δομικά στοιχεῖα τους. Ἔτσι, μπορεῖ εὔλογα νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἔννοια τῆς δημόσιας τάξεως ἔχει μέν ἐθνική προέλευση, ταυτόχρονα ὅμως ἐπηρεάζεται ἀποφασιστικά ἀπό τίς θεμελιώδεις ἀρχές καί τούς κανόνες τῆς ΕΣΔΑ...»

118. Βλ. καί Γιάννης Κτιστάκης, *Θρησκευτική ἐλευθερία καί Εὐρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου,* Ἀθήνα-Κομοτηνή 2004, σ. 235 ἐπ.

119. Βλ. γενικά Jean-François Flauss, "The European Court of Human Rights and the Freedom of expression", *Indiana Law Journal* 3/2009, p. 809-849.

120. ECHR, case E.S. v. Austria, Application No. 38450/12, 25 October 2018, final 18.3.2019.

ραστή. Ἡ προσφεύγουσα ἰσχυρίστηκε τήν παραβίαση τῶν δικαιωμάτων της βάσει τοῦ ἄρθρου 10 τῆς Σύμβασης, ἐνῶ τό Δικαστήριο ἔκρινε ὅτι τά ἐθνικά δικαστήρια βάσει τοῦ περιθωρίου ἐκτίμησης πού ἔχει κάθε κράτος-μέλος, ἀποφάσισαν ὀρθά ὅτι ὁ περιορισμός τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης ἐν προκειμένῳ εἶναι ἀναγκαῖος σέ μιά δημοκρατική κοινωνία λόγῳ τῆς ἀνάγκης προστασίας τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης μέσα σέ μιά πλουραλιστική κοινωνία.

Πιό ἀναλυτικά, ἡ προσφεύγουσα πραγματοποιοῦσε σεμινάρια μέ τίτλο "Basic Information on Islam" (Grundlagen des Islams), τά ὁποῖα εἶχαν διαφημιστεῖ στόν ἱστότοπο τοῦ ἰνστιτούτου πού τά φιλοξενοῦσε. Δημοσιογράφος ἔλαβε μέρος σέ δύο ἀπό τά σεμινάρια, μέ ἀποτέλεσμα τό περιοδικό γιά τό ὁποῖο ἐργαζόταν νά ὑποβάλει καταγγελία ἐναντίον τῆς προσφεύγουσας καί νά διεξαχθεῖ σχετική ἔρευνα πάνω στό περιεχόμενο τῶν διαλέξεων, οἱ ὁποῖες συνέδεαν τό Ἰσλάμ μέ τήν παιδεραστία[121]. Ὁ εἰσαγγελέας διενήργησε ποινική δίωξη βάσει τοῦ ἄρθρου 283 τοῦ οἰκείου ΠΚ γιά τήν ὑποκίνηση μίσους[122], ἐνῶ στίς 15 Φεβρουαρίου 2011, τό Ποινικό Δικαστήριο τῆς Βιέννης ἀθώωσε τήν προσφεύγουσα ἀπό τίς κατηγορίες τοῦ ἄρθρου 283, ἀλλά τήν καταδίκασε γιά παραποίηση τῶν θρησκευτικῶν δογμάτων κατά τό ἄρθρο 188 ΠΚ πού ὁρίζει ὅτι ὅποιος δημόσια ἐκφοβίζει ἤ προσβάλλει ἕνα ἄτομο ἤ ἕνα ἀντικείμενο τό ὁποῖο ἀποτελεῖ μέσο προσευχῆς μιᾶς ἐκκλησίας ἤ θρησκευτικῆς κοινότητας ἐγκα-

121. §13, ὅπου παρατίθεται τό περιεχόμενο τοῦ σεμιναρίου πού ἐξετάστηκε.

122. Τό ἄρθρο αὐτό ὁρίζει ὅτι ὅποιος, κατά τρόπο πού μπορεῖ νά θέσει σέ κίνδυνο τή δημόσια τάξη, ὑποκινεῖ δημοσίως μιά ἐχθρική πράξη ἐναντίον ἐκκλησίας ἤ θρησκευτικῆς κοινότητας ἐγκατεστημένης ἐντός τῆς χώρας ἤ ἐναντίον μιᾶς ὁμάδας πού ὁρίζεται ἀπό τήν ἰδιότητά της ὡς τέτοιου εἴδους ἐκκλησία ἤ θρησκευτική κοινότητα, τιμωρεῖται μέ φυλάκιση ἕως καί δύο ἐτῶν. Ὁμοίως, ὅποιος τοποθετεῖται δημόσια ἐναντίον μιᾶς ὁμάδας ἀπό αὐτές πού ἀναφέρθηκαν ὡς ἄνω ἤ προσπαθεῖ νά τήν προσβάλει ἤ νά τήν καταστρέψει κατά τρόπο πού παραβιάζει τήν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια, εἶναι ὑπαίτιος κατά τόν ἴδιο τρόπο. (Article 283 – Incitement to hatred "1. Whoever, in a manner capable of endangering public order ... publicly incites to commit a hostile act against a church or religious community established within the country or against a group defined by its belonging to such a church or religious community, a race, a nation, a tribe or a State, shall be liable to up to two years' imprisonment. 2. Similarly, whoever publicly incites against a group defined in paragraph 1 or tries to insult or disparage it in a manner violating human dignity shall equally be held liable").

τεστημένης ἐντός τῆς χώρας, ἤ δόγμα, ἤ θεσμό μιᾶς τέτοιας ἐκκλησίας ἤ θρησκευτικῆς κοινότητας, τιμωρεῖται μέ φυλάκιση ἕως καί ἕξι μηνῶν ἤ πρόστιμο γιά διάστημα μέχρι 360 ἡμερῶν.

Ἡ προσφεύγουσα ἄσκησε ἔφεση κατά τῆς ὡς ἄνω ἀπόφασης ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ δηλώσεις δέν ἀξιολογοῦσαν τήν ἀξία τῆς θρησκείας, ἀλλά ἦταν ἀντικειμενικές, καθώς θεμελιώνονταν σέ ἱστορικά ἔγγραφα. Τό ἐθνικό δευτεροβάθμιο δικαστήριο ἀπέρριψε τήν ἔφεση θεμελιώνοντας τό σκεπτικό του στήν προγενέστερη νομολογία τοῦ ΕΔΔΑ [I.A. v. Τουρκία, Ἀριθ. 42571/98 (2005) καί Aydın Tatlav κατά Τουρκίας, Ἀριθ. 50692/99, (2006)], ἐνῶ παράλληλα ἔκρινε ὅτι οἱ δηλώσεις τῆς προσφεύγουσας δέν ἦταν ἁπλῶς προκλητικές, ἀλλά ἀποτελοῦσαν μιά μορφή ἐπίθεσης στόν προφήτη τοῦ Ἰσλάμ καί ξεπερνοῦσαν τά ἐπιτρεπτά ὅρια κριτικῆς[123]. Τέλος τό Ἀνώτατο Δικαστήριο ἔκρινε ὅτι ἡ καταδίκη ἦταν δικαιολογημένη στηριζόμενο στό σκεπτικό τοῦ ΕΔΔΑ ὅτι ὡς πρός τά θρησκεύματα τά κράτη-μέλη ὑποχρεοῦνται νά μεριμνοῦν ὥστε νά ἐκλείπει κάθε συμπεριφορά πού μπορεῖ νά ἀποβεῖ ἀδικαιολόγητα προσβλητική, καθώς καί ὅτι ἡ ἐξισορρόπηση τῶν δικαιωμάτων τῆς ἔκφρασης καί τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἐμπίπτει στό κανονιστικό πεδίο τῶν ἄρθρων 9 καί 10 τῆς ΕΣΔΑ[124]. Στή συνέχεια, πραγματοποιήθηκε ἡ προσφυγή στό ΕΔΔΑ, μέ ἐπίκληση τοῦ ἄρθρου 10 τῆς ΕΣΔΑ.

Τό ΕΔΔΑ ἐξέδωσε ὁμόφωνη ἀπόφαση. Τό βασικό ζήτημα ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου ἦταν ἄν τά ἐθνικά δικαστήρια εἶχαν ἰσορροπήσει σωστά τά δικαιώματα στήν ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης καί τῆς θρησκείας κατά τήν κρίση ὅτι ὁ περιορισμός τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης ἦταν δικαιολογημένος καί ἀναγκαῖος σέ μιά δημοκρατική κοινωνία. Ἡ προσφεύγουσα ἰσχυρίστηκε ὅτι τά αὐστριακά δικαστήρια δέν ἐξέτασαν οὐσιαστικά καί ἀντικειμενικά τό περιεχόμενο τῶν δηλώσεών της, ἐνῶ περαιτέρω ὑποστήριξε πώς οἱ δηλώσεις της ὅτι ὁ Μωάμεθ εἶχε σεξουαλική ἐπαφή μέ ἕνα κορίτσι ἐννέα ἐτῶν βασίζονταν σέ ἱστορικό γεγονός. Ἐπιπλέον, ὑποστήριξε ὅτι εἶχε προβεῖ στή διάδοση αὐτῶν τῶν πληροφοριῶν στό πλαίσιο μιᾶς ζωντανῆς συζήτησης[125]. Πρόσθεσε ὅτι τά θρησκεύματα ἔπρεπε νά θεωρηθοῦν δημόσιοι θεσμοί καί ὡς ἐκ τούτου νά ἀνέχονται ἀκόμα καί ἰδιαίτερα

123. §17-18.
124. §21.
125. §34.

σοβαρή κριτική, ἀκόμα καί ὅταν αὐτή βασίζεται σέ ἀνακρίβειες, ἐφόσον δέν ἔχει σκοπό τήν ὑποκίνηση βίας[126].

Ἡ κυβέρνηση ὑποστήριξε ὅτι τό ἄρθρο 188 ρύθμιζε ἁπλῶς τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο θά μποροῦσαν νά γίνουν δηλώσεις πού περιέχουν στοιχεῖα ἀναφερόμενα σέ θρησκεύματα καί ὅτι δέν ποινικοποιοῦσε πράξη ἀντίθετη στό κανονιστικό του πεδίο, ἐπισήμανε δέ ὅτι ὁ σκοπός τῆς κυρώσεως ἦταν ἡ προστασία τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης καί ὑποστήριξε ὅτι ἡ καταδίκη τῆς προσφεύγουσας ἦταν ἕνας εὔλογος περιορισμός τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης χάριν διασφάλισης τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης. Ἐπίσης, ὑποστήριξε ὅτι οἱ δηλώσεις τῆς προσφεύγουσας, ὅπως ἔκριναν καί τά ἐθνικά δικαστήρια, ξεπερνοῦσαν τά ὅρια τῆς ἀνοχῆς καί ἔφεραν πλέον προσβλητικό χαρακτήρα[127].

Τό Δικαστήριο δέχθηκε ὅτι ὁ ὡς ἄνω περιορισμός ἦταν διατυπωμένος σέ νομοθέτημα τῆς αὐστριακῆς ἔννομης τάξης, οἱ ρυθμίσεις τοῦ ὁποίου εἶχαν ὡς ἔννομο ἀγαθό τή θρησκευτική εἰρήνη καί τίς θρησκευτικές πεποιθήσεις. Τό ΕΔΔΑ μετά ἀπό ἐπίκληση προηγούμενης νομολογίας [Handyside κατά τό Ἡνωμένο Βασίλειο, Ἀριθ. 5493/72 (1976) καί Fressoz κατά Γαλλίας, Ἀριθμ. 29183/95 (1999)], ἡ ὁποία εἶχε διατυπώσει στό σκεπτικό της ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης ἀποτελεῖ ἕνα ἀπό τά θεμέλια μιᾶς δημοκρατικῆς κοινωνίας καί μιά ἀπό τίς βασικές προϋποθέσεις γιά τήν πρόοδο καί γιά τήν αὐτοπεποίθηση κάθε ἀτόμου, ὑπογράμμισε ὅτι τό ἄρθρο 10 τῆς Σύμβασης περιλαμβάνει στό κανονιστικό του πεδίο ὄχι μόνο ἰδέες πού δέν θίγουν τά δικαιώματα τῶν ἄλλων, ἀλλά καί ἐκεῖνες πού προσβάλλουν, σοκάρουν ἤ ἐνοχλοῦν. Βέβαια, τό Δικαστήριο σημείωσε ὅτι κατά τήν ἐνάσκηση τῶν δικαιωμάτων πού ἀπορρέουν ἀπό τό ἄρθρο 9 τῆς ΕΣΔΑ, τά ὑποκείμενα πρέπει νά εἶναι ἐπιδεκτικά κριτικῆς καί ἄρνησης, ἀκόμα καί διάδοσης δογμάτων πού ἀντιβαίνουν ἀπόλυτα σέ αὐτά πού ἀκολουθοῦν[128].

Περαιτέρω, ἐξήγησε ὅτι τό ἄρθρο 10 τῆς Σύμβασης περιλαμβάνει καί ὁρισμένες ὑποχρεώσεις τῶν ὑποκειμένων του, ἐνῶ ὑπενθύμισε ὅτι σύμφωνα μέ τήν ἀπόφαση Sekmadienis Ltd. κατά Λιθουανίας, Ἀριθ. 69317/14, (2018), ἡ διασφάλιση τοῦ δικαιώματος τοῦ ἄρθρου 9 τῆς

126. §35.
127. §36-37.
128. §41-42.

ΕΣΔΑ σέ αὐτή τήν περίπτωση προϋποθέτει ἀποχή ἀπό δηλώσεις πού εἶναι ἀδικαιολόγητα προσβλητικές. Σύμφωνα δέ μέ τήν ἀπόφασή του στήν ὑπόθεση Gündüz κατά Τουρκίας, Ἀριθ. 35071/97, (2004), ἔκρινε ὅτι ἐκφράσεις πού ἐπιδιώκουν νά ἐξαπλώσουν, νά ὑποκινήσουν ἤ νά δικαιολογήσουν τό μῖσος, συμπεριλαμβανομένης τῆς θρησκευτικῆς μισαλλοδοξίας, δέν ἀπολαμβάνουν τήν προστασία πού παρέχει τό ἄρθρο 10 τῆς Σύμβασης. Ἐπιπλέον, σημείωσε ὅτι στήν περίπτωση πού οἱ δηλώσεις ὑπερβαίνουν τήν κριτική ἄλλων θρησκευμάτων καί ὑποκινοῦν τή θρησκευτική μισαλλοδοξία, τότε ἕνα κράτος μπορεῖ νόμιμα νά τίς θεωρεῖ ἀσύμβατες μέ τόν σεβασμό τῆς ἐλευθερίας σκέψης, συνείδησης καί θρησκείας, καί νά λάβει περιοριστικά μέτρα σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τῆς ἀναλογικότητας[129].

Τό Δικαστήριο ἀναγνώρισε ὅτι ὑπάρχει εὐρύ περιθώριο ἐκτίμησης τῶν κρατῶν-μελῶν γιά τή ρύθμιση τῆς ἐλευθερίας τῆς ἔκφρασης καί τῆς προσβολῆς τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων καί συναισθημάτων, καί ὅτι ἐπιπλέον ὑποχρεοῦνται δυνάμει τοῦ ἄρθρου 9 τῆς ΕΣΔΑ νά ἐξασφαλίσουν τήν εἰρηνική συνύπαρξη τῶν θρησκειῶν. Τό Δικαστήριο ὑπογράμμισε ὅτι, ἄν καί ἡ εὐθύνη νά προσδιορίζεται τό κατά πόσον ἡ διατύπωση μιᾶς συγκεκριμένης δήλωσης προστατεύεται ἀπό τό ἄρθρο 10 ἀνήκει πρωτίστως στά ἐθνικά δικαστήρια, τό ΕΔΔΑ ἔχει ἐποπτικό ρόλο καί ὑποχρεοῦται νά ἐπανεξετάζει τίς ἀποφάσεις πού ἔχουν λάβει οἱ ἐθνικές ἀρχές. Κατά τήν ἄσκηση αὐτῆς τῆς ἐποπτικῆς ἁρμοδιότητας, τό Δικαστήριο ὑποχρεοῦται νά κρίνει ἄν μιά παρέμβαση στήν ἄσκηση τῆς ἐλευθερίας τῆς ἔκφρασης συνιστᾶ ἐπιτακτική κοινωνική ἀνάγκη καί ἄν εἶναι ἀνάλογη πρός τόν ἐπιδιωκόμενο νόμιμο σκοπό καί, συνεπῶς, τό ΕΔΔΑ πρέπει νά λάβει ὑπόψη τό περιεχόμενο τῶν δηλώσεων, τό πλαίσιο ἐντός τοῦ ὁποίου ἔγιναν καί τή φύση καί τή σοβαρότητα τῆς ποινῆς πού ἐπιβλήθηκε. Ἐπιπροσθέτως, μετά ἀπό ἐπίκληση τῆς Von Hannover κατά Γερμανίας, Ἀριθ. 40660/08 καί 6041/08 (2012), τό Δικαστήριο τόνισε ὅτι ἀπαιτοῦνται σοβαροί λόγοι προκειμένου νά ἀνατραπεῖ ἡ ἀπόφαση τῶν ἐθνικῶν δικαστηρίων, ὅταν τά τελευταῖα ἔχουν προβεῖ σέ ἐπαρκή τεκμηρίωση τῆς ἐξισορρόπησης τῶν διαφόρων συγκρουόμενων δικαιωμάτων. Κατά τήν ἐφαρμογή αὐτῆς τῆς ἀρχῆς στήν ὑπό ἐξέταση ὑπόθεση, τό ΕΔΔΑ διατύπωσε στό σκεπτικό του ὅτι, λόγῳ τῆς εὐαισθησίας τῶν θεμάτων, οἱ ἐγχώριες ἀρχές ἦταν σέ

129. §43.

καλύτερη θέση νά ἐκτιμήσουν ποιές δηλώσεις ἦταν πιθανόν νά διαταράξουν τή θρησκευτική εἰρήνη στή χώρα τους[130].

Στίς σκέψεις ὑπ' ἀριθμ. 52-53 τῆς ἀπόφασης, διατυπώνεται στό σκεπτικό ὅτι ὁ αὐστριακός νόμος δέν καταδικάζει τό σύνολο τῶν δηλώσεων πού θίγουν τά θρησκευτικά συναισθήματα, ἀλλά μόνο ὅσες προκαλοῦν δικαιολογημένη ἀγανάκτηση, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀπειλεῖται ἡ θρησκευτική εἰρήνη. Συνεπῶς, τά ἐθνικά δικαστήρια ὀρθά ἔκριναν ὅτι ἡ προσφεύγουσα ὄφειλε νά γνωρίζει ὅτι οἱ δηλώσεις της θά προκαλοῦσαν τέτοιου εἴδους ἀγανάκτηση καί θά ξεπερνοῦσαν τά ὅρια τῆς ἀνοχῆς. Ἔτσι ἀπορρίφθηκε τό ἐπιχείρημα τῆς τελευταίας ὅτι τό ἐπίμαχο περιεχόμενο τοῦ σεμιναρίου βασιζόταν σέ ἱστορικά γεγονότα, καί ἔγινε ἀποδεκτό ὅτι εἶναι ἀπαραίτητο οἱ δηλώσεις της νά ἑρμηνευτοῦν ὡς κρίσιμες ἐκτιμήσεις χωρίς ἐπαρκεῖς πραγματικές βάσεις[131]. Ἐπίσης, καί σύμφωνα μέ τήν ὑπόθεση Giniewski καί Medžlis Islamske Zajednice Brčko κατά τῆς Βοσνίας καί Ἑρζεγοβίνης, Ἀριθ. 17224/11, (2017), οἱ δηλώσεις πού βασίζονται σέ προδήλως ἀναληθῆ γεγονότα δέν προστατεύονται ἀπό τό ἄρθρο 10 τῆς ΕΣΔΑ. Βάσει τῶν ὡς ἄνω, τό ΕΔΔΑ τάχθηκε ὑπέρ τῆς κρίσης τῶν ἐθνικῶν δικαστηρίων καί ἀποφάσισε ὅτι δέν εἶχαν ὑπερβεῖ τό περιθώριο ἐκτίμησής τους.

Παρεμφερής ὑπόθεση εἶναι καί ἡ Otto-Preminger-Institut v. Austria[132]. Τό Preminger-Institut μετά τήν ἀνακοίνωση προβολῆς ταινίας σατιρικῆς πρός τόν χριστιανισμό τό 1985, ἀντιμετώπισε ποινική δίωξη μετά ἀπό καταγγελία τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, γιά παραποίηση τῶν θρησκευτικῶν δογμάτων της βάσει τοῦ οἰκείου ἄρθρου τοῦ ΠΚ. Τό ΕΔΔΑ ἔκρινε ὅτι ἡ ἀκόλουθη ἀπαγόρευση προβολῆς τῆς ταινίας δέν παραβιάζει τό ἄρθρο 10 τῆς ΕΣΔΑ καί διατύπωσε τήν κρίση (γι' αὐτό καί ἡ ἐν λόγῳ ἀπόφαση εἶναι μείζονος σημασίας γιά τό σύνολο τῆς νομολογίας) ὅτι ἐφόσον δέν ὑπάρχει μιά ἐνιαία θέση στόν εὐρωπαϊκό χῶρο γιά τή θέση τῆς θρησκείας στήν κοινωνία, τά κράτη-μέλη ἔχουν ἕνα περιθώριο ἐκτίμησης ὡς πρός τήν ἐπιβολή περιορισμῶν χάριν τῆς ἀποφυγῆς προσβολῆς τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων.

130. §49-50.

131. §54.

132. ECHR, Case of Otto-Preminger-Institut v. Austria, Appl. No. 13470/87, 20 September 1994.

Πιό ἀναλυτικά, ἡ ἀνακοίνωση προβολῆς τῆς ἐπίμαχης ταινίας περιεῖχε δήλωση πού σατίριζε ἔντονα τά χριστιανικά δόγματα. Τό Δικαστήριο ἔκρινε στό σκεπτικό του ὅτι ὁ τρόπος ἀντίθεσης ἤ ἄρνησης θρησκευτικῶν δογμάτων εἶναι ἕνα ζήτημα τό ὁποῖο ἐμπίπτει στήν κρατική ἁρμοδιότητα, ἰδίως ὡς πρός τήν εὐθύνη ἐξασφάλισης τῆς εἰρηνικῆς θρησκευτικῆς συνύπαρξης καί τῆς προστασίας τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἄρθρου 9 τῆς ΕΣΔΑ. Στήν ὑπό ἐξέταση περίπτωση, ἡ ἐφαρμογή τοῦ ἄρθρου 188 τοῦ οἰκείου Ποινικοῦ Κώδικα ἀποσκοποῦσε στήν καταστολή τῆς συμπεριφορᾶς πού προκάλεσε δικαιολογημένη ἀγανάκτηση καί στήν προστασία τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων τῶν πολιτῶν ἀπό δημόσια ἔκφραση πού τίς ἔθιγε. Βάσει, λοιπόν, τοῦ σκεπτικοῦ τῶν ἐθνικῶν δικαστηρίων καί τοῦ τρόπου θεμελίωσής του, τό Δικαστήριο ἔκρινε ὅτι ἡ ἀπαγόρευση τῆς ταινίας ὡς περιορισμός τοῦ δικαιώματος πού ἀπορρέει ἀπό τό ἄρθρο 10 τῆς ΕΣΔΑ ἦταν θεμιτή ὡς πρός τόν σκοπό πού ἐπιδίωκε[133].

Περαιτέρω, τό ΕΔΔΑ μετά ἀπό ἐπίκληση τῆς ἀπόφασης Handyside κατά Ἡνωμένου Βασιλείου, Ἀριθ. 5493/72, (1976) ἀποφάσισε ὅτι ἡ ἐν λόγῳ στάθμιση τῶν δικαιωμάτων εἶναι αἴτημα τοῦ πλουραλισμοῦ, τῆς ἀνεκτικότητας καί τῆς εὐρύτητας, πού εἶναι βασικά συστατικά στοιχεῖα μιᾶς δημοκρατικῆς κοινωνίας. Τό Δικαστήριο ἔκρινε πρῶτα, λοιπόν, ὅτι τά αὐστριακά δικαστήρια δέν ξεπέρασαν τό περιθώριο ἐκτίμησης πού διέθετε καί μετά ἐξέτασε ἄν ὁ περιορισμός ἦταν ἀναγκαῖος σέ μιά δημοκρατική κοινωνία. Ἔβαλε, ἐπίσης, ὑπόψη ὅτι στήν περιοχή ὅπου διαφημίστηκε ἡ ταινία, ἡ συντριπτική πλειονότητα τῶν πολιτῶν ἦταν μέλη τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καί τελικῶς ἀποφάσισε ὑπέρ τῶν αὐστριακῶν δικαστηρίων.

Οἱ δύο ὡς ἄνω ἀποφάσεις παρουσιάζουν ὁμοιότητες ὡς πρός τό σκεπτικό, ὡστόσο, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Stijn Smet, στή δεύτερη περίπτωση οἱ θιγόμενοι ἦταν μέλη τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας πού ἀποτελοῦσε τή μεγαλύτερη θρησκευτική κοινότητα στήν περιοχή ὅπου προβλήθηκε ἡ ταινία, ἐνῶ στήν πρώτη οἱ θιγόμενοι ἦταν μέλη τῆς μουσουλμανικῆς μειονότητας[134].

133. §47-48.

134. Stijn Smet, "E.S. v. Austria: Freedom of Expression versus Religious Feelings, the Sequel", Strasbourg Observers, https://strasbourgobservers.com/2018/11/07/e-s-v-austria-freedom-of-expression-versus-religious- feelings-the-sequel/. Ὁ συγγραφέας διατυπώνει ἀμφιβολίες καί γιά τίς δύο ἀποφάσεις.

Ὡς πρός τή σύνδεση τῆς θρησκευτικῆς ἔκφρασης μέ τά προσωπικά δεδομένα καί τό δικαίωμα στήν πληροφόρηση, ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἡ πρώτη φορά πού τό ΕΔΔΑ ἐπιλήφθηκε τό ζήτημα τῶν σχετικῶν μέ τό θρήσκευμα προσωπικῶν δεδομένων ἀφοροῦσε ὑπόθεση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Πιό ἀναλυτικά, ἡ ἐν λόγῳ ἀπόφαση ἀναφέρεται στό ζήτημα τῆς μή ἀναγραφῆς τοῦ θρησκεύματος στίς ταυτότητες, γεγονός πού εἶχε δημιουργήσει ἔντονη διαμάχη μεταξύ ἐκκλησίας καί κράτους πρίν ἀπό δύο δεκαετίες μέ κεντρικά πρόσωπα καί γεγονότα τόν μακαριστό Ἀρχιεπίσκοπο Χριστόδουλο καί τήν κυβέρνηση ὑπό τόν Κώστα Σημίτη, τίς λαοσυνάξεις στήν Ἀθήνα καί στή Θεσσαλονίκη καί τό ἀποκαλούμενο δημοψήφισμα[135]. Κατάληξη αὐτῶν ἡ δικαστική διαμάχη (Σοφιανόπουλος κατά Ἑλλάδος), πού ὡς ἀποτέλεσμα εἶχε τήν ἀπόφαση τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου Δικαιωμάτων (ἀπόφαση ἐπί τῶν προσφυγῶν 1988/02, 1997/02 καί 1977/02).

Συνοπτικά, μέ νόμο προβλεπόταν ἡ ὑποχρεωτική ἀναγραφή τοῦ θρησκεύματος στά δελτία ταυτότητας. Μέ ἀφορμή τόν νόμο 2472/1997 «περί προστασίας τοῦ ἀτόμου ἀπό τήν ἐπεξεργασία δεδομένων προσωπικοῦ χαρακτήρα», ὁ ὁποῖος ἦταν σύμφωνος μέ τό δίκαιο τῆς εὐρωπαϊκῆς ἔννομης τάξης[136], ἡ Ἀρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικοῦ Χαρακτήρα τό 2000 ἐξέδωσε ἀπόφαση ἀποδοκιμαστική τῆς ἀναγραφῆς στήν ταυτότητα τῶν στοιχείων πού ἀφοροῦσαν τό ὀνοματεπώνυμο συζύγου, τήν ἰθαγένεια καί τό θρήσκευμα, μέ τήν αἰτιολογία ὅτι τά καταχωρισμένα στό δελτίο ταυτότητας στοιχεῖα ἀποτελοῦσαν ἀντικείμενο ἐπεξεργασίας ἀπό τρίτους, μέ σκοπό τήν ἐξατομίκευση τοῦ ἀτόμου καί, συνεπῶς, τά προαναφερθέντα αὐτά δεδομένα δέν κρίνονταν ἀναγκαῖα γιά τήν πραγμάτωση τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ. Συγκεκριμένα, γιά τό θρήσκευμα ἀποφάσισε ὅτι ἀνά-

135. Χαρακτηριστική ἦταν ἡ συμμετοχή τοῦ Κώστα Καραμανλῆ καί τῆς συζύγου του στό ἄτυπο δημοψήφισμα πού εἶχε ὀργανωθεῖ ἀπό τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος πάνω στό ζήτημα τῆς ἀναγραφῆς ἤ μή τοῦ θρησκεύματος στά δελτία ταυτότητας, βλ. Ἐπίσημα Πρακτικά Βουλῆς, *Ἡ Ἀναθεωρητική Βουλή - Συνεδρίαση ΛΑ΄ – 15.11.2007,* σ. 1412, ὅπως καί ἡ διαβίβαση τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ ὡς ἄνω δημοψηφίσματος στόν Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας, πράξη πού κατακρίθηκε κυρίως ἐξαιτίας τῆς χρήσης τοῦ ὅρου δημοψήφισμα, βλ. *Ἡ Καθημερινή,* 29.1.2008, «Ἡ μάχη γιά τίς ταυτότητες», https://www.kathimerini.gr/311604/article/epikairothta/politikh/h-maxh-gia-tis-taytothtes.

136. Ὅπως προαναφέρθηκε τό ἐν λόγῳ νομοθέτημα ἔχει προσφάτως ἀντικατασταθεῖ ἀπό νέο.

γεται στόν ἐσωτερικό κόσμο τοῦ ἀτόμου καί ὡς ἐκ τούτου εἶναι ἀπρόσφορο καί μή ἀναγκαῖο γιά τήν ἐξατομίκευση τῆς ταυτότητάς του. Ἐπιπροσθέτως, τό δελτίο ταυτότητας εἶναι ἕνας τρόπος ἐξατομίκευσης πού ἐπιλέχθηκε ἀπό τόν Ἕλληνα νομοθέτη, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι ἀποτελεῖ τό μοναδικό δημόσιο ἔγγραφο πού θά μποροῦσε νά ἐξυπηρετήσει τόν σκοπό αὐτό.

Τό ἐπίμαχο θέμα μεταφέρθηκε στίς αἴθουσες τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας. Ἡ ἀπόφαση πού ἐκδόθηκε τό 2001 τόνισε πώς ἡ ἀναγραφή (τόσο ἡ ὑποχρεωτική ὅσο καί ἡ προαιρετική) τοῦ θρησκεύματος στίς ταυτότητες ἀντίκειται στό δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, ἔκφανση τοῦ ὁποίου εἶναι καί τό δικαίωμα τῆς ἀποσιώπησης τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, ἀναφέροντας χαρακτηριστικά ὅτι «ἡ συλλογή καί ἀναγραφή τοῦ θρησκεύματος ἀποτελεῖ μή νόμιμη ἐπεξεργασία εὐαίσθητων δεδομένων»[137]. Ἡ διαμάχη ἔληξε

137. ΣτΕ (Ολ) 2281/2001: «{…} *Ἐπειδή, μέ τό ἄρθρο 13 τοῦ Συντάγματος κατοχυρώνεται ἀτομικό δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Τό ἀτομικό αὐτό δικαίωμα, πού ὑπόκειται μόνο στούς προβλεπόμενους ἀπό τό ἴδιο τό Σύνταγμα περιορισμούς, περιλαμβάνει τήν ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης ἀφ' ἑνός (παρ. 1) καί τήν ἐλευθερία ἐκδήλωσης τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων ἀφ' ἑτέρου, μέ ρητή ἀναφορά στήν ἀνεμπόδιστη ἄσκηση τῆς λατρείας κάθε γνωστῆς θρησκείας (παρ. 2). Οἱ διατάξεις τῆς παραγρ. 1 τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ, μέ τίς ὁποῖες προστατεύεται ἡ ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης καί ἐπιβάλλεται ἡ ἴση μεταχείριση, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς θρησκευτικές πεποιθήσεις, στήν ἀπόλαυση ὄχι μόνο τῶν ἀτομικῶν καί πολιτικῶν δικαιωμάτων, ἀλλά ὅλων τῶν δικαιωμάτων πού ἀναγνωρίζει ἡ ἔννομη τάξη καθιερώνεται δηλαδή ἡ θρησκευτική ἰσότητα, εἶναι διατάξεις θεμελιώδεις, ὡς μή ὑποκείμενες, σύμφωνα μέ τό ἄρθρο 110 παράγρ. 1 τοῦ Συντάγματος, σέ ἀναθεώρηση. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης διακηρύσσεται ὡς ἀπαραβίαστη, χωρίς νά τάσσεται κανένας περιορισμός, ὑποκείμενη συνεπῶς μόνον στούς περιορισμούς τῆς παραγράφου 4 τοῦ ἄρθρου αὐτοῦ, ἐνῶ ἡ ἐλευθερία ἐκδήλωσης τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, εἰδικότερη μορφή τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ ἄσκηση τῆς λατρείας, ὑπόκειται ἐπί πλέον στούς περιορισμούς πού ἐπιβάλλονται ἀπό τή δημόσια τάξη ἤ τά χρηστά ἤθη. Ἡ ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνείδησης, μέ τήν ὁποία προστατεύεται προεχόντως τό ἐνδιάθετο φρόνημα τοῦ ἀτόμου ἀναφορικά μέ τό θεῖο ἀπό κάθε κρατική ἐπέμβαση, περιλαμβάνει, μεταξύ ἄλλων, καί τό δικαίωμα τοῦ ἀτόμου νά μήν ἀποκαλύπτει τό θρήσκευμα πού ἀκολουθεῖ ἤ τίς θρησκευτικές ἐν γένει πεποιθήσεις του. Κανένας δέν μπορεῖ νά ἐξαναγκασθεῖ μέ ὁποιονδήποτε τρόπο, νά ἀποκαλύψει εἴτε ἀμέσως εἴτε ἐμμέσως, τό θρήσκευμα ἤ τίς θρησκευτικές ἐν γένει πεποιθήσεις του, ὑποχρεούμενος σέ πράξεις ἤ παραλείψεις ἀπό τίς ὁποῖες θά τεκμαίρεται ἡ ὕπαρξη ἤ ἡ ἀνυπαρξία τους. Καί καμία κρατική ἀρχή ἤ κρατικό ὄργανο δέν ἐπιτρέπεται νά ἐπεμβαίνουν στόν ἀπαραβίαστο, κατά τό Σύνταγμα, χῶρο αὐτό τῆς συνείδησης τοῦ ἀτόμου καί νά ἀνα-*

στό ΕΔΔΑ. Πιό ἀναλυτικά, οἱ προσφεύγοντες ἐπικαλέστηκαν τήν παράβαση τοῦ ἄρθρου 9 τῆς Σύμβασης μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι ἡ ἀπαγόρευση ἀναγραφῆς τοῦ θρησκεύματος στό δελτίο ταυτότητας ἔθετε φραγμούς στό δικαίωμα ὁμολογίας τῆς πίστεώς τους. Τό Δικαστήριο δέν δέχτηκε τούς ἰσχυρισμούς τῶν προσφευγόντων μέ τό σκεπτικό ὅτι ἡ ταυτότητα ἀποτελεῖ ἕνα ἐπίσημο ἔγγραφο, ὁ σκοπός τοῦ ὁποίου δέν συνάγεται στήν ἐκδήλωση τῶν δικαιωμάτων πού ἀπορρέουν ἀπό τή θρησκευτική ἐλευθερία, τά ὁποῖα μάλιστα ἡ ὑποχρεωτική ἀναγραφή τοῦ θρησκεύματος παραβιάζει, ἀφοῦ ἐξαναγκάζει σέ ἀδικαιολόγητη ἐξωτερίκευσή τους, ἐνέργεια πού μπορεῖ νά ὁδηγήσει καί σέ διακρίσεις εἰς βάρος τῶν πολιτῶν, δηλαδή σέ ἄνιση μεταχείρισή τους ἐξαιτίας τῶν θρησκευτικῶν τους πεποιθήσεων εἰδικά στόν ἐπαγγελματικό τομέα. Ἐπιπλέον, γιά τό θέμα τῆς προαιρετικῆς ἀναγραφῆς τοῦ θρησκεύματος, τό Δικαστήριο ἔκρινε πώς τό περιεχόμενο ἑνός δημόσιου ἐγγράφου, ὅπως εἶναι ἡ ταυτότητα, δέν εἶναι δυνατόν νά ἐξαρτᾶται ἀπό τή βούληση τοῦ ἑκάστοτε προσώπου, ἀφοῦ μέ αὐτόν τόν τρόπο «θά ἔπαυε ἡ ὑποκείμενη στό ἐν λόγῳ διοικητικό ἔγγραφο ὁμοιομορφία καί φιλοσοφία».

Στό κείμενο τῆς ἀπόφασης ἀναφέρεται ἡ προσπάθεια διεξαγωγῆς δημοψηφίσματος ἐκ μέρους τῶν ὑπερμάχων τῆς διατήρησης τοῦ θρησκεύματος στά δελτία ταυτότητας. Εἶναι ἐντυπωσιακός ὁ ἀριθμός τῶν πολιτῶν πού τάχθηκαν ὑπέρ τῆς πραγματοποίησης αὐτῆς τῆς ἐνέργειας (3.008.901 Ἕλληνες). Ἡ τελικῶς μή διεξαγωγή τοῦ δημοψηφίσματος δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ μονάχα πολιτικό ζήτημα, ἀλλά καί νομικό. Ἐνδεχομένως, δηλαδή, ἕνα τέτοιο δημοψήφισμα

ζητοῦν τό θρησκευτικό του φρόνημα, πολύ δέ περισσότερο νά ἐπιβάλλουν τήν ἐξωτερίκευση τῶν ὅποιων πεποιθήσεων τοῦ ἀτόμου ἀναφορικά μέ τό θεῖο. Διάφορο δέ εἶναι τό ζήτημα τῆς οἰκειοθελοῦς πρός τίς κρατικές ἀρχές γνωστοποίησης τοῦ θρησκεύματος τοῦ ἀτόμου, ἡ ὁποία ὅμως γίνεται μέ πρωτοβουλία του καί γιά τήν ἄσκηση συγκεκριμένων δικαιωμάτων πού ἀναγνωρίζει ἡ ἔννομη τάξη γιά τήν προστασία τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας (π.χ. ἡ μή ἐκπλήρωση τῶν στρατιωτικῶν ὑποχρεώσεων γιά λόγους συνειδησιακῆς ἀντίρρησης, ἡ ἀπαλλαγή ἀπό τή διδασκαλία τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν καί ἀπό συναφεῖς σχολικές ὑποχρεώσεις, ὅπως ὁ ἐκκλησιασμός καί ἡ ὁμαδική προσευχή, ἡ ἵδρυση ναοῦ ἤ εὐκτηρίου οἴκου, ἡ ἵδρυση σωματείου θρησκευτικοῦ χαρακτήρα κ.λπ.). Συνεπῶς, ἡ ὑποχρεωτική ἀναγραφή τοῦ θρησκεύματος στά δελτία ταυτότητας, τήν ὁποία ἐπιβάλλει ἡ διάταξη τοῦ ἄρθρου 2 περίπτ. 20 τοῦ ΝΔ 127/1969, πού ἐξακολουθεῖ, σύμφωνα μέ τό ἄρθρο 25 παράγρ. 4 τοῦ Ν. 1599/1986, νά ἐφαρμόζεται, συνιστᾶ παραβίαση τοῦ ἄρθρου 13 τοῦ Συντάγματος, ὁ δέ ἀντίθετος λόγος ἀκυρώσεως εἶναι ἀβάσιμος {…}».

νά ἀποτελοῦσε μέθοδο ἀναθεώρησης συνταγματικῶν διατάξεων μή ἐπιτρεπτή ἀπό τό ἴδιο τό Σύνταγμα, τό ὁποῖο προβλέπει ἕνα συγκεκριμένο τρόπο ἀναθεώρησης στό ἄρθρο 110. Αὐτό θά συνέβαινε γιά τόν λόγο ὅτι τό ἄρθρο 13 παρ. 1 τοῦ Σ κατοχυρώνει τό ἀπαραβίαστο τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως καί, συνεπῶς, τή μή ὑποχρέωση ἐκδήλωσης τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, ἄν δέν συντρέχουν λόγοι δημοσίου συμφέροντος.

Πέρα, ὅμως, ἀπό τήν ἀνωτέρω ἀπόφαση, τό Εὐρωπαϊκό Δικαστήριο τό 2010 ἐξέτασε μιά παρεμφερή ὑπόθεση, τή Sinan Işık κατά Τουρκίας (ἀπόφαση ἐπί τῆς προσφυγῆς 21924/05). Ὁ Sinan Işık, μέλος τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας τῶν Ἀλεβιτῶν, προσέφυγε στό Δικαστήριο λόγῳ τοῦ ὅτι στό δελτίο ταυτότητάς του ἀναγραφόταν ὅτι ἀνῆκε στό Ἰσλάμ. Ἰσχυρίστηκε ὅτι ἡ θρησκεία του εἶναι αὐτοτελής καί ὄχι μιά διαφορετική ἑρμηνεία τοῦ Ἰσλάμ, ὅπως τοῦ ἀντέταξαν ἀρνούμενοι τήν ἀντικατάσταση τῆς ἔνδειξης Ἰσλάμ στήν ταυτότητά του ἀπό τήν ἔνδειξη Ἀλεβίτης. Ἐπιπλέον, προέβαλε τήν ἀντίθεση πρός τό ἄρθρο 9 τῆς ΕΣΔΑ καί στό ἄρθρο 24 τοῦ Τουρκικοῦ Συντάγματος πού κατοχυρώνει τή θρησκευτική ἐλευθερία, τῆς ὑποχρέωσής του γιά ἐξωτερίκευση τῶν θρησκευτικῶν του πεποιθήσεων χωρίς τή συναίνεσή του ἐξαιτίας τῆς ἀναγραφῆς τοῦ θρησκεύματος στήν ταυτότητα[138].

Τό Δικαστήριο, μνημονεύοντας μεταξύ ἄλλων καί τήν ὑπόθεση «Μίνως Κοκκινάκης κατά Ἑλλάδος», χρησιμοποιώντας οὐσιαστικά τήν αἰτιολογία τῆς ὑπόθεσης «Σοφιανόπουλος κατά Ἑλλάδος», θεώρησε ὅτι τό κράτος δέν συμμορφώθηκε μέ τήν ὑποχρέωση οὐδετερότητας ἀπέναντι στά θρησκεύματα, κάτι τό ὁποῖο ἔχει μεγαλύτερη σημασία γιά τήν Τουρκία, διότι πρόκειται γιά ἕνα κοσμικό κράτος μέ διαχωρισμό ἀπό τήν ἐκκλησία (ἄρθρο 2 τοῦ Τουρκικοῦ Συντάγματος), καθώς καί ὅτι ἡ ὑποχρέωση ἀναγραφῆς τοῦ θρησκεύματος στίς ταυτότητες εἰσάγει ἕναν ἐξαναγκασμό ἐκδήλωσης τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων ἀσύμβατο πρός τό ἄρθρο 9 τῆς Σύμβασης, τοῦ ὁποίου δέχτηκε πώς ὑπῆρξε παραβίαση.

138. Βλ. γενικά γιά τό ζήτημα τῆς ἀναγραφῆς τοῦ θρησκεύματος στίς ταυτότητες Παναγιώτης Δημητρόπουλος, *Κράτος καί Ἐκκλησία: Μιά δύσκολη σχέση*, Ἀθήνα 2001, σ. 151-158.

1.2.β. Hate speech (ρητορική μίσους)

Τό ζήτημα τῆς ρητορικῆς μίσους ὡς πρός τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης πρέπει νά ἐξετάζεται σέ συνάρτηση μέ τήν ἔννοια τῆς δυσφήμισης τῶν θρησκευμάτων, ὅπως ἀναλύθηκε παραπάνω, καθώς μέ αὐτόν τόν τρόπο συνίσταται τό βασικό πλαίσιο περιορισμοῦ τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης ὡς πρός τά θέματα θρησκευτικῶν πεποιθήσεων καί συναισθημάτων[139]. Σύμφωνα μέ τό διεθνές πλαίσιο γιά τά ἀνθρώπινα δικαιώματα, εἶναι ἀπαραίτητο τά κράτη νά φροντίζουν, ὥστε νά λαμβάνουν μέτρα διασφάλισης τῶν δικαιωμάτων τῶν πολιτῶν, προκειμένου νά μή θίγονται ἀδικαιολόγητα τόσο τά ἀπορρέοντα ἀπό τό ἄρθρο 9 τῆς ΕΣΔΑ ὅσο καί τά ἀπορρέοντα ἀπό τό ἄρθρο 10 τῆς ΕΣΔΑ[140].

Ἡ νομοθεσία σχετικά μέ τή δυσφήμηση τῶν θρησκευμάτων εἶναι δυνατόν νά ἀποσαφηνιστεῖ ὡς πρός τό ρυθμιστικό της πεδίο μέσῳ τῆς ἔννοιας τῆς ρητορικῆς μίσους. Διακρίνονται, δηλαδή ἁπλές δηλώσεις πού συνιστοῦν κριτική στά θρησκεύματα ἀπό τήν κατάχρηση τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης, πού συνίσταται μέσῳ δηλώσεων ἤ ἐνεργειῶν πού ὑποκινοῦν τή θρησκευτική μισαλλοδοξία καί προσβάλλουν ἀδικαιολόγητα τά δικαιώματα τῶν ἄλλων προκαλώντας φυλετικές ἤ θρησκευτικές διακρίσεις. Ὑπό αὐτή τήν ὀπτική τέτοιου εἴδους νομοθετήματα δέν περιορίζουν τήν ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης, ἀλλά προσπαθοῦν νά περιορίσουν τίς προσβολές αὐτῆς, ὥστε νά ἀποφευχθεῖ ἡ βλάβη σέ ἄτομα καί ὁμάδες[141]. Βέβαια, ἡ προστασία τῶν θρησκευτικῶν ὁμάδων, τῶν μελῶν τους καί τῶν πεποιθήσεων πού πρεσβεύουν δέν μπορεῖ νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς πρόσχημα γιά τόν περιορισμό μορφῶν ἔκφρασης πού εἶναι ἀνεκτές καί ἐμπίπτουν στό ρυθμιστικό πεδίο τοῦ ἄρθρου 10 τῆς ΕΣΔΑ. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ ἀπόψεις πού ἐξέφρασε ὁ εἰδικός εἰσηγητής τοῦ ΟΗΕ,

139. Βλ. καί Julian Rivers, "The question of Freedom of Religion or Belief and Defamation", *Religion and Human Rights* 2/2007, p. 113-118 at 115: {…} defamation of religions is a social and cultural phenomenon which does not in itself amount to a violation of human rights, but which provides a fertile context in which such violations may occur {…}.

140. Βλ. καί Lina Papadopoulou, "Hate Speech and (Autonomy of) Religious Communities", https://www.academia.edu/36311174/2018_Hate_Speech_and_Autonomy_of_Religious_Communities.

141. Βλ. Malcolm Evans, *The Freedom of Religion or Belief and the Freedom of Expression,* Brussels: European Parliament 2009, p. 34-35.

ὁ ὁποῖος ἔκρινε ὅτι κατά τό ἄρθρο 20 τοῦ Διεθνοῦς Συμφώνου γιά τά Ἀτομικά καί Πολιτικά Δικαιώματα, οἱ δηλώσεις πού πρέπει νά ἀπαγορεύονται εἶναι μόνο ἐκεῖνες πού ὑποκινοῦν πράξεις βίας ἤ διακρίσεις εἰς βάρος ὁρισμένου ἀτόμου ἤ ὁμάδας[142].

Τό ΕΔΔΑ ἔχει ἀναπτύξει τήν ἔννοια τῆς ρητορικῆς μίσους σέ πλῆθος ὑποθέσεων. Οἱ ὑποθέσεις θρησκευτικοῦ μίσους πολλές φορές ἐμφανίζονται καί μέσα ἀπό ὑποθέσεις ἐξτρεμισμοῦ ἤ φυλετικῆς μισαλλοδοξίας καί ὑποκίνησης βίας. Σύμφωνα μέ τό Δικαστήριο, σέ τέτοιου εἴδους ὑποθέσεις ἐφαρμόζονται δύο προσεγγίσεις κατά τίς ἐπιταγές τῆς Σύμβασης. Κατά πρῶτον τοῦ ἀποκλεισμοῦ ἀπό τό προστατευτικό πεδίο τῆς Σύμβασης, ὅταν οἱ ἐπίδικες δηλώσεις ἤ πράξεις ἀναιροῦν τίς θεμελιώδεις της ἀξίες. Κατά δεύτερον τῆς προσέγγισης τῶν περιορισμῶν πού ἐπιδέχεται τό δικαίωμα τοῦ ἄρθρου 10 τῆς ΕΣΔΑ στίς περιπτώσεις πού οἱ ἐπίδικες δηλώσεις ἤ πράξεις δέν φτάνουν σέ σημεῖο ἀναίρεσης τῶν θεμελιωδῶν ἀξιῶν τῆς Σύμβασης[143].

Σκόπιμη σέ αὐτό τό σημεῖο εἶναι ἡ ἀνάλυση ἀπόφασης πού δέν σχετίζεται εὐθέως μέ τή θρησκευτική ρητορική μίσους, ἀλλά μέ τή φυλετική, –καθώς τό σκεπτικό της παρουσιάζει τήν οὐσία τῆς ἀρχῆς τῆς ἀναλογικότητας πού πρέπει νά τηρεῖται ἀπό τά ἐθνικά δικαιοδοτικά ὄργανα–, ἤτοι τῆς ἀπόφασης Jersild v. Denmark[144] στήν ὁποία τό ΕΔΔΑ ἔκρινε ὅτι τά ἐθνικά δικαστήρια τῆς Δανίας παραβίασαν τήν ἐλευθερία ἔκφρασης τοῦ προσφεύγοντος, ἡ ὁποία προ-

142. Βλ. καί UN Doc. HRC 2/3 (20 September 2006), Report of the Special Rapporteur on freedom of religion or belief, Asthma Jahangir, and the Special Rapporteur on contemporary forms of racism, racial discrimination, xenophobia and related intolerance, Doudou Diène, further to Human Rights Council decision 1/107 on incitement to racial and religious hatred and the promotion of tolerance, paragraph 47: "The Special Rapporteur notes that article 20 of the Covenant was drafted against the historical background of the horrors committed by the Nazi regime during the Second World War. The threshold of the acts that are referred to in article 20 is relatively high because they have to constitute advocacy of national, racial or religious hatred. Accordingly, the Special Rapporteur is of the opinion that expressions should only be prohibited under article 20 if they constitute incitement to imminent acts of violence or discrimination against a specific individual or group".

143. Βλ. ECHR Press Unit, "Factsheet – Hate speech", March 2019, p. 1-18, ὅπου ἀναγράφονται οἱ σχετικές ὑποθέσεις τοῦ Δικαστηρίου συνοδευόμενες ἀπό ἐκτενή περίληψη.

144. ECHR, Jersild v. Denmark, Appl. No 15890/89, 23 September 1994.

στατεύεται βάσει τοῦ ἄρθρου 10 τῆς Σύμβασης. Τό 1985, τό περιοδικό *Sunday News* δημοσίευσε μιά ἱστορία γιά τήν ἐμφάνιση καί ἀνάπτυξη μιᾶς ξενοφοβικῆς καί ρατσιστικῆς ὁμάδας, τά μέλη τῆς ὁποίας κατοικοῦσαν στήν Κοπεγχάγη. Λίγο καιρό ἀργότερα προβλήθηκε συνέντευξη μελῶν τῆς ὡς ἄνω ὁμάδας, κατά τή διάρκεια τῆς ὁποίας πραγματοποιήθηκαν ὑποτιμητικές δηλώσεις γιά φυλετικές μειονότητες καί τούς μετανάστες στή Δανία καί σέ ὅλο τόν κόσμο. Στή συνέχεια, ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Ἄλμποργκ ὑπέβαλε καταγγελία στόν Ὑπουργό Δικαιοσύνης, ὁ ὁποῖος κινήθηκε κατά τῶν συντελεστῶν καί συμμετεχόντων τῆς ἐπίμαχης συνέντευξης, σύμφωνα μέ τό ἄρθρο 266 τοῦ ΠΚ. Τό ἐν λόγῳ ἄρθρο ὁρίζει ὅτι κάθε πρόσωπο πού, δημόσια ἤ μέ σκοπό νά διαδώσει σέ ἕναν εὐρύ κύκλο ἀνθρώπων ὁρισμένη ἄποψη, προβαίνει σέ μιά δήλωση, ἡ ὁποία ἀπειλεῖ, προσβάλλει ἤ ὑποβαθμίζει μιά ὁμάδα λόγῳ τῆς φυλῆς, τοῦ χρώματος, τῆς ἐθνικῆς καταγωγῆς ἤ τῆς πίστης τους, τιμωρεῖται μέ πρόστιμο ἤ μέ ἁπλή κράτηση ἤ μέ φυλάκιση γιά περίοδο πού δέν ὑπερβαίνει τά δύο ἔτη. Τά δικαστήρια τῆς Δανίας ὑποστήριξαν ὅτι οἱ καταγγελλόμενοι γνώριζαν τίς ρατσιστικές στάσεις τῆς ὁμάδας πού παραχώρησε τή συνέντευξη, ὡστόσο, παρακίνησαν τά μέλη της νά ἐκθέσουν τίς ἀπόψεις τους σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς συνέντευξης. Ἐπιπλέον, σημειώθηκε ὅτι ἡ συνέντευξη εἶχε ὑποστεῖ σκόπιμα ἐπεξεργασία προβάλλοντας ἐσκεμμένα μιά σειρά ἐπιθετικῶν δηλώσεων, χωρίς νά συμπεριληφθοῦν ἐναλλακτικές ἀπόψεις.

Τό ΕΔΔΑ τόνισε στό σκεπτικό τῆς ἀπόφασης ὅτι οἱ ἀρχές τῆς ἐλευθερίας ἔκφρασης ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία γιά τά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, τά ὁποῖα διαδραματίζουν ζωτικό ρόλο στήν κοινωνία, ἐνῶ παράλληλα ἔκρινε ὅτι οἱ πληροφορίες τῆς ἐπίμαχης συνέντευξης ἀφοροῦσαν ἕνα ζήτημα πού εἶναι σημαντικό τόσο ἐντός ὅσο καί ἐκτός τῆς Δανίας, δηλαδή τό φυλετικό μῖσος[145]. Τό Δικαστήριο, λοιπόν, ἔκρινε ὅτι ὑπῆρξε παραβίαση τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης, ὅπως προστατεύεται ἀπό τό ἄρθρο 10 τῆς ΕΣΔΑ, ἐνῶ διαπίστωσε ὅτι τό ἄρθρο 266 τοῦ οἰκείου Ποινικοῦ Κώδικα εἶχε θεσπιστεῖ μέν πρός συμμόρφωση τοῦ κράτους πρός τίς συμβατικές του ὑποχρεώσεις γιά διαφύλαξη τῶν θεμελιωδῶν δικαιωμάτων, πλήν, ὅμως, στήν προκείμενη περίπτωση δέν ἐφαρμόστηκε μέ γνώμονα τήν ἀρχή τῆς ἀναλογικότητας, καθώς ὁ προσφεύγων ἐργαζόταν γιά τά μέσα μα-

145. §31.

ζικῆς ἐνημέρωσης καί ἔτσι προστατευόταν καί ἀπό τόν σχετικό νόμο τῆς ἐθνικῆς ἔννομης τάξης.

Τέλος, στό σκεπτικό τῆς ἀπόφασης διατυπώθηκε ὅτι οἱ ἀπόψεις πού προβλήθηκαν μπορεῖ νά ἦταν ἰδιαίτερα προσβλητικές, ὡστόσο ὁ τρόπος παρουσίασής τους ἦταν ἐπαρκής, ὥστε νά ἀντισταθμιστεῖ τό ἀποτέλεσμα, ἡ κυβέρνηση δέ τῆς Δανίας δέν δικαιολόγησε ἐπαρκῶς γιά ποιό λόγο ὁ περιορισμός τῆς ἐλευθερίας τῆς ἔκφρασης στήν ὑπό ἐξέταση περίπτωση ἦταν ἀναγκαῖος σέ μιά δημοκρατική κοινωνία[146].

Ἡ ἀπόφαση «M'Bala M'Bala v. France»[147] σχετίζεται μέ Γάλλο κωμικό, πού φιλοξένησε σέ παράσταση ἀκαδημαϊκό, ὁ ὁποῖος ἀρνήθηκε τήν ὕπαρξη θαλάμων ἀερίων στά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Στό τέλος τῆς παράστασης, ἀποδόθηκε βραβεῖο στόν ὡς ἄνω ἀπό ἠθοποιό πού φοροῦσε ἕνα ἔνδυμα πού ἔμοιαζε μέ τά ροῦχα πού φοροῦσαν οἱ Ἑβραῖοι διωκόμενοι, μέ ἕνα ἀστέρι πού ἔφερε τή λέξη «Ἑβραῖος». Λίγο καιρό μετά ἀσκήθηκε ποινική δίωξη γιά δημόσια προσβολή προσώπων ἑβραϊκῆς καταγωγῆς ἤ πίστης. Τά ἐθνικά δικαστήρια καταδίκασαν τόν προσφεύγοντα μετέπειτα στό ΕΔΔΑ, τό ὁποῖο τόνισε ὅτι ἡ σάτιρα ἐμπίπτει στό προστατευτικό πεδίο τοῦ ἄρθρου 10 τῆς Σύμβασης, πλήν, ὅμως, ὁ Γάλλος κωμικός ὑπερέβη τά ὅρια μέ ἀποτέλεσμα νά ἐπιδείξει μῖσος καί ἀντισημιτισμό. Τό ἐνδιαφέρον στήν προκείμενη ὑπόθεση εἶναι ἡ ἐπίκληση τοῦ ἄρθρου 17 τῆς ΕΣΔΑ ἀπό τή γαλλική κυβέρνηση[148].

Πιό ἀναλυτικά, τά ἐθνικά δικαστήρια ἔκριναν ἀκριβῶς ὅτι ὁ κωμικός ὑπερέβη τά ἐπιτρεπτά ὅρια σάτιρας πού ἐμπίπτουν στό δικαίωμα ἔκφρασης καί εἶναι ἀνεκτά σέ μιά δημοκρατική κοινωνία, ἐνῶ παράλληλα γνώριζε ὅτι ὁ προσκεκλημένος του ἦταν γνωστός ὑποστηρικτής τῆς ἄρνησης τοῦ Ὁλοκαυτώματος, συνεπῶς ἡ συνολική παρουσίαση τοῦ θέματος ξεπέρασε τά ἐπιτρεπτά ὅρια τοῦ χιοῦμορ, παραβιάζοντας τήν ἀξιοπρέπεια τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ[149].

146. §25-27.

147. ECHR, M'Bala M'Bala v. France, Appl. No. 25239/13, 20.10.2015.

148. «Ἄρθρο 17. Ἀπαγόρευση κατάχρησης δικαιώματος. Οὐδεμία διάταξις τῆς παρούσης Συμβάσεως δύναται νά ἑρμηνευθῆ ὡς ἐπαγομένη δι' ἕν Κράτος, μίαν ὁμάδα ἤ ἕν ἄτομον οἱονδήποτε δικαίωμα ὅπως ἐπιδοθῆ εἰς δραστηριότητα ἤ ἐκτελέση πράξεις σκοπούσας εἰς τήν καταστροφήν τῶν δικαιωμάτων ἤ ἐλευθεριῶν, τῶν ἀναγνωρισθέντων ἐν τῇ παρούσῃ Συμβάσει, ἤ εἰς περιορισμούς τῶν δικαιωμάτων καί ἐλευθεριῶν τούτων μεγαλυτέρων τῶν προβλεπομένων ἐν τῇ ρηθείσῃ Συμβάσει».

149. §12.

Μετά τήν προσφυγή στό ΕΔΔΑ, ἡ γαλλική κυβέρνηση ζήτησε νά ἀπορριφθεῖ ἡ αἴτηση ὡς ἀπαράδεκτη, σύμφωνα μέ τό ἄρθρο 17 τῆς Σύμβασης, μέ τό σκεπτικό ὅτι ὁ κωμικός προσπάθησε νά διαστρεβλώσει ἑρμηνευτικά τό ἄρθρο 10 καί τίς θεμελιώδεις ἀξίες του, προκειμένου νά δικαιολογήσει ἐπιθυμία του νά ὑπονομεύσει τή μνήμη τοῦ ἑβραϊκοῦ λαοῦ. Ἰσχυρίστηκε, ἐπίσης, ὅτι ἡ ἀπόφαση τῶν ἐθνικῶν δικαστηρίων δέν παραβίαζε τό ἄρθρο 10, διότι ἐπρόκειτο γιά νόμιμη ἐπέμβαση, καθώς ἀποσκοποῦσε θεμιτά στήν προστασία τῆς φήμης καί τῶν δικαιωμάτων τῶν ἄλλων κατά τήν ἐθνική νομοθεσία. Σημείωσε δέ προηγούμενη καταδίκη τοῦ προσφεύγοντος τό 2007 γιά φυλετική προσβολή καί ἰσχυρίστηκε ὅτι ἡ ὑπόθεση αὐτή ἦταν ἀκόμη πιό σοβαρή, διότι δέν ἀποτελοῦσε ἁπλή κριτική θρησκείας ὡς μέρος μιᾶς γενικῆς συζήτησης, ἀλλά μιά καταφανή προσβολή ὁμάδας ἀνθρώπων λόγῳ τῆς καταγωγῆς καί τῆς πίστης τους[150].

Ὁ προσφεύγων ὑποστήριξε ὅτι δέν εἶχε γνώση τῆς ἐκτεταμένης ἄρνησης τοῦ Ὁλοκαυτώματος ἐκ μέρους τοῦ προσκεκλημένου του, καθώς καί ὅτι δέν ἦταν ὀπαδός τῆς ἰδεολογίας του. Ὁ σκοπός τῆς παρουσίασης πού ὀργάνωσε ἦταν κατά τήν κρίση του ἡ κριτική ἀπέναντι στά ἐξαιρετικά χαμηλά ὅρια τῆς ἐλευθερίας ἔκφρασης στόν Τύπο καί στήν πολιτική σκηνή. Ἐπίσης, ἤθελε νά καταδείξει τό γεγονός ὅτι στή Γαλλία τυχόν ἀμφισβήτηση τοῦ Ὁλοκαυτώματος γίνεται ἀντιληπτή ὡς ἰδιαίτερα ἐπιθετική συμπεριφορά, σέ ἀντίθεση μέ τήν ἀμφισβήτηση ἄλλων γενοκτονιῶν, ἡ ὁποία εἶναι πολύ πιό ἀνεκτή. Πρόσθεσε, ἐπιπλέον, ὅτι ἡ ἐνδυμασία τοῦ ἠθοποιοῦ κατά τή διάρκεια τῆς παράστασης δέν εἶχε ὡς στόχο νά προκαλέσει ἐντάσεις, ἀλλά νά δημιουργήσει ἕνα κωμικό ἀποτέλεσμα[151].

Τό ΕΔΔΑ ἀποφάσισε ὑπέρ τῶν ἐθνικῶν δικαστηρίων κρίνοντας ὅτι ἡ παράσταση εἶχε ἀπολέσει τήν ψυχαγωγική της ἀξία. Ὁ κωμικός δέν μποροῦσε νά προβάλει ἀξιώσεις πού ἀπορρέουν ἀπό τό δικαίωμα ἔκφρασης ἰδεῶν ἤ ἀπόψεων μέσῳ τῆς σάτιρας, καθώς κατά τό γενικό πλαίσιο ἐπέδειξε μῖσος καί ἀντισημιτισμό. Περαιτέρω, ἡ ἰδεολογία πού ἐκφράστηκε ἦταν ἐνάντια στίς θεμελιώδεις ἀξίες τῆς Σύμβασης[152],

150. §26-27.

151. §28-29.

152. Τό σημεῖο αὐτό τῆς ἀπόφασης εἶναι σημαντικό, καθώς κάνει χρήση τοῦ προοιμίου τῆς ΕΣΔΑ πρός θεμελίωση τοῦ σκεπτικοῦ τοῦ Δικαστηρίου, μέ ἀποτέλεσμα νά ἀναγνωρίζεται ὁ κανονιστικός χαρακτήρας του:

ὅπως διατυπώνονται στό προοίμιό της, δηλαδή τῆς δικαιοσύνης καί τῆς εἰρήνης[153]. Τέλος, τό Δικαστήριο ἀπέρριψε τήν προσφυγή βάσει τοῦ ἄρθρου 17 τῆς Σύμβασης, διαπιστώνοντας ὅτι ὁ κωμικός δέν εἶχε δικαίωμα προστασίας ἐν προκειμένῳ τῆς ἐλευθερίας ἔκφρασης βάσει τοῦ ἄρθρου 10 τῆς ΕΣΔΑ.

Στήν ὑπόθεση «Fouad Belkacem c. la Belgique»[154] ὁ προσφεύγων εἶχε ὑποστεῖ δίωξη βάσει τῆς νομοθεσίας τοῦ 2007 γιά τήν καταπολέμηση τῶν διακρίσεων, καθώς εἶχε ἀναρτήσει βίντεο στό Youtube στό ὁποῖο ἐκφραζόταν προσβλητικά κατά τοῦ Ὑπουργοῦ Ἄμυνας τοῦ Βελγίου στηρίζοντας τά λεγόμενά του στίς μουσουλμανικές θρησκευτικές πεποιθήσεις[155], καθώς καί βίντεο ὅπου μέ τόν ἴδιο τρόπο ἐκφραζόταν κατά πολιτικοῦ προσώπου πού εἶχε ἀποβιώσει. Πιό ἀναλυτικά, προέβη σέ δηλώσεις ὅτι ὁ Ἀλλάχ δέν θά ἀφήσει ἐν εἰρήνῃ αὐτούς πού δέν μετανόησαν καί δέν ἔγιναν μουσουλμάνοι καί θά τούς τιμωροῦσε μέ θάνατο. Σέ διαφορετικό βίντεο καλοῦσε τό ἀκροατήριο νά ἐνταχθεῖ σέ ἰσλαμική ὁμάδα.

«Αἱ Συμβαλλόμεναι Κυβερνήσεις, μέλη τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης:

Ἔχουσαι ὑπ' ὄψιν τήν Παγκόσμιον Δήλωσιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, ἣν διεκήρυξεν ἡ Γενική Συνέλευσις τῶν Ἡνωμένων Ἐθνῶν τήν 10ην Δεκεμβρίου 1948.

Ἔχουσαι ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ Δήλωσις αὕτη τείνει εἰς τήν ἐξασφάλισιν τῆς ἀναγνωρίσεως καί τήν παγκόσμιον καί ἀποτελεσματικήν ἐφαρμογήν τῶν δικαιωμάτων ἅτινα ἀναφέρονται εἰς αὐτήν.

Ἔχουσαι ὑπ' ὄψιν ὅτι σκοπός τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης εἶναι ἡ πραγματοποίησις στενωτέρας ἑνότητος μεταξύ τῶν Μελῶν αὐτῆς, καί ὅτι ἕν τῶν μέσων πρός ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τούτου εἶναι ἡ προάσπισις καί ἡ ἀνάπτυξις τῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καί τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν.

Ἐπιβεβαιοῦσαι τήν βαθείαν αὐτῶν προσήλωσιν εἰς τάς θεμελιώδεις ταύτας ἐλευθερίας αἵτινες ἀποτελοῦσι αὐτό τοῦτο τό βάθρον τῆς δικαιοσύνης καί τῆς εἰρήνης ἐν τῷ κόσμῳ καί τῶν ὁποίων ἡ διατήρησις στηρίζεται οὐσιαστικῶς ἐπί πολιτικοῦ καθεστῶτος ἀληθῶς δημοκρατικοῦ ἀφ' ἑνός καί ἀφ' ἑτέρου, ἐπί κοινῆς ἀντιλήψεως καί κοινοῦ σεβασμοῦ τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου τά ὁποῖα διεκδικοῦν.

Ἀποφασισμέναι ὅπως, ὡς Κυβερνήσεις Εὐρωπαϊκῶν Κρατῶν ἐμπνεόμεναι ὑπό κοινῶν ἰδεωδῶν καί ἔχουσαι κοινήν κληρονομίαν πολιτικῶν παραδόσεων καί ἰδεωδῶν σεβασμοῦ τῆς ἐλευθερίας καί τοῦ ἐπικρατεστέρου τοῦ δικαίου, λάβωσι τά πρῶτα κατάλληλα μέτρα ὅπως διασφαλίσωσι τήν συλλογικήν ἐγγύησιν ὡρισμένων, ἐκ τῶν ἀναφερομένων ἐν τῇ Παγκοσμίῳ Δηλώσει, δικαιωμάτων». ΕΣΔΑ, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ELL.pdf.

153. §39.

154. ECHR, Belkacem c. Belgique, Appl. No 34367/14, 27.6.2017.

155. Ἀναλυτικά §4.

Τά ἐθνικά δικαστήρια καταδίκασαν τόν προσφεύγοντα καί ἔκριναν ὅτι τό ἀκροατήριο τῶν βίντεο ὑποκινήθηκε σέ διακρίσεις, μῖσος καί βία κατά τῶν μή μουσουλμάνων, οἱ ὁποῖοι σκιαγραφήθηκαν μέ ἰδιαίτερα προσβλητικούς ὅρους, τό ὕφος δέ τῶν μηνυμάτων ἦταν ἐπιθετικό καί δέν ὑπῆρχε καμία ἀμφιβολία γιά τήν ὕπαρξη σκοπιμότητας ὡς πρός τήν πρόκληση συμπεριφορᾶς πού δέν συνάδει μέ τήν προστασία τῶν δικαιωμάτων τῶν ἄλλων. Περαιτέρω, τό περιεχόμενο τῶν βίντεο μποροῦσε νά ἐπηρεάσει ὄχι μόνο τίς κοινότητες, στίς ὁποῖες ἀπευθυνόταν (τούς μή μουσουλμάνους πού καλοῦσαν νά «μετανοήσουν»), ἀλλά καί τούς μουσουλμάνους πού ἐπιθυμοῦσαν νά ἀσκήσουν τίς θρησκευτικές τους πεποιθήσεις μέ εἰρηνικό τρόπο καί μέ σεβασμό τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης. Γι' αὐτόν τόν λόγο σημειώθηκε ἀπειλή τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης τῶν ἄλλων, ὡς πρός τήν ἀνάπτυξη τῆς δικῆς τους γνώμης, ἐνῶ ἀπό τή συνολική ἐξέταση καί ἀνάλυση τῶν βίντεο κρίθηκε ὅτι ὑπῆρχε πραγματικός κίνδυνος γιά τή δημόσια ἀσφάλεια[156].

Σύμφωνα μέ τόν προσφεύγοντα τό ἐθνικό δικαιοδοτικό σύστημα ἀποφάσισε ἐσφαλμένα περί ὑποκίνησης μίσους, βίας καί διακρίσεων, καθώς ἡ τέτοιου εἴδους ὑποκίνηση ἰσοδυναμεῖ μέ ἐνέργειες πού ξεπερνοῦν τήν ἁπλή ἔκφραση ἰδεῶν καί ἄσκηση κριτικῆς[157], ὡστόσο τά δικαστήρια ἔκριναν ὅτι ἡ ἐκτίμηση τῶν πραγματικῶν περιστατικῶν ἐμπίπτει στή διακριτική εὐχέρεια τοῦ δικαστῆ καί ἐλέγχεται μόνο ὡς πρός τή συνάφεια τῆς ἐκτίμησης αὐτῆς μέ τήν πραγματικότητα τῆς ὑπόθεσης. Ἐπιπλέον, κρίθηκε ὅτι ὁ προσφεύγων «ὄχι μόνο ἐκφράζει τή γνώμη του, ἀλλά ὅτι, λαμβάνοντας ὑπόψη τόν τόνο, τή σαφήνεια, τό σκηνικό, τήν παρουσίαση καί τόν ἐπαναλαμβανόμενο χαρακτήρα τῶν μηνυμάτων του, ἐπιθυμεῖ ἀδιαμφισβήτητα τή διάκριση λόγῳ πεποιθήσεων καί τήν ὑποκίνηση μίσους ἤ βίας κατά τῆς ὁμάδας μή μουσουλμάνων καί ὅτι τό πράττει ἐν γνώσει του καί μέ καταφανή σκοπιμότητα»[158].

Τό ΕΔΔΑ σημείωσε ὅτι δέν εἶναι ἁρμόδιο νά ἀποφασίσει σχετικά μέ τά στοιχεῖα τῆς ὑποκίνησης μίσους καί βίας, καθώς αὐτό εἶναι

156. §8-9.

157. Ἐπιπλέον στή σκέψη ὑπ' ἀριθμ. 27 φαίνεται ἀκόμη ὅτι ἰσχυρίστηκε τή μή σκοπιμότητά του γιά ὑποκίνηση μίσους, ἐνῶ σχόλια γιά τούς μή μουσουλμάνους, πού προκάλεσαν ἀνησυχία, ἀποτύπωναν τήν ἐκδήλωση τῆς ἐλευθερίας ἔκφρασης καί θρησκείας του καί σέ καμία περίπτωση δέν μποροῦσαν νά ἀποτελέσουν ἀπειλή γιά τή δημόσια τάξη.

158. §12-15.

ἁρμοδιότητα τῆς ἐθνικῆς ἔννομης τάξης, ἡ ὁποία ἑρμηνεύει καί ἐφαρμόζει τό ἐσωτερικό της δίκαιο, μέ τήν ἐπιφύλαξη, βέβαια, μιᾶς καταφανῶς παράλογης ἑρμηνείας. Τό Δικαστήριο λειτουργεῖ ἑρμηνευτικά ὡς πρός τή συμβατότητα τῆς κρίσης τῶν ἐθνικῶν δικαστηρίων μέ τή Σύμβαση[159].

Σημαντική εἶναι ἡ ἀνάλυση τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἄρθρου 17 τῆς ΕΣΔΑ γιά τήν κατάχρηση δικαιώματος στό σκεπτικό τῆς ἀπόφασης. Εἰδικότερα, τό ἐν λόγῳ ἄρθρο ἐφαρμόζεται σέ ἀκραῖες περιπτώσεις καί κατ' ἐξαίρεση, μόνο σέ περίπτωση πού εἶναι σαφές ὅτι οἱ ἐπίδικες δηλώσεις ἀποσκοποῦν στήν ἀπομάκρυνση τῆς διάταξης τοῦ ἄρθρου 10 τῆς ΕΣΔΑ ἀπό τό πραγματικό της ρυθμιστικό περιεχόμενο, μέ στόχο τήν ἐπίτευξη ἀποτελέσματος πού εἶναι ἀντίθετο πρός τίς ἀξίες τῆς Σύμβασης[160].

Στήν ὑπό ἐξέταση ὑπόθεση οἱ δηλώσεις τοῦ προσφεύγοντος καί οἱ κλήσεις του γιά κυριαρχία στόν μή μουσουλμανικό κόσμο, προκειμένου νά τόν καταπολεμήσουν καί νά τοῦ διδάξουν ἕνα μάθημα, δέν ἄφησαν καμία ἀμφιβολία στό Δικαστήριο ὡς πρός τή ρητορική μίσους πού περιεῖχαν. Τέτοιες δηλώσεις κρίθηκε ὅτι ἀποτελοῦν μιά γενική καί ἔντονη ἐπίθεση πού ἀντιβαίνει στίς ἀξίες τῆς ἀνεκτικότητας, τῆς κοινωνικῆς εἰρήνης καί τῆς ἀπαγόρευσης τῶν διακρίσεων, στίς ὁποῖες θεμελιώνεται ἡ Σύμβαση. Εἰδικότερα, σχετικά μέ τίς ἀναφορές στή Σαρία, κρίθηκε ὅτι ἡ ὑποστήριξη τῆς ἐν λόγῳ θρησκευτικῆς νομοθετικῆς ρύθμισης μέσα ἀπό τήν ἀπαίτηση βίας γιά τήν ἐφαρμογή της, ἐντάσσεται στό πλαίσιο τῆς ρητορικῆς μίσους[161].

159. §29.

160. §31.

161. §33-34. Ἐπιπροσθέτως, στήν ἀπόφαση τοῦ Δικαστηρίου Gündüz v. Τουρκίας, §51, ἡ ὁποία ἀναφέρεται στό σκεπτικό τῆς ὑπό ἐξέταση ὑπόθεσης, ὁρίστηκε ὅτι ὡς πρός τή σχέση μεταξύ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καί Σαρία, ὑπάρχει δυσκολία ὡς πρός τή συνύπαρξη χωρίς τήν προσβολή τῶν ἀξιῶν τῆς δημοκρατίας καί τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἡ Σαρία, κατά τό σκεπτικό τοῦ Δικαστηρίου, ἀντικατοπτρίζει πιστά τά δόγματα καί τούς θεϊκούς κανόνες πού καθορίζει ἡ οἰκεία θρησκεία, καί δεδομένου ὅτι εἶναι σταθερή καί ἀμετάβλητη καί σαφῶς ἀποκλίνουσα ἀπό τίς ἀξίες τῆς Σύμβασης, ἰδίως ἀναφορικά μέ τό ποινικό της δίκαιο καί τήν ποινική διαδικασία, τό νομικό καθεστώς τῶν γυναικῶν καί τή θρησκευτική ἐπίδραση σέ ὅλους τούς τομεῖς τῆς ἰδιωτικῆς καί δημόσιας ζωῆς, δέν συμφωνεῖ μέ τόν σεβασμό τῶν δημοκρατικῶν ἰδεῶν. Ὡστόσο, τό ἁπλό γεγονός τῆς ὑπεράσπισης τῆς Σαρία, χωρίς νά ὑποκινεῖται βία γιά τήν ἐφαρμογή της, δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ρητορική μίσους.

Τελικῶς τό ΕΔΔΑ ἀποφάσισε ὅτι ὁ προσφεύγων προσπάθησε νά ἐκτρέψει τό ἄρθρο 10 τῆς ΕΣΔΑ ἀπό τό πραγματικό του περιεχόμενο καί προστατευτικό του πεδίο, χρησιμοποιώντας τό δικαίωμα ἔκφρασης γιά σκοπούς προδήλως ἀντίθετους πρός τό πνεῦμα καί τίς ἀξίες τῆς ΕΣΔΑ. Κατά συνέπεια, δέν τυγχάνει προστασίας ἀπό τό ἄρθρο 10 τῆς ΕΣΔΑ[162].

Ἡ ὑπόθεση «Ibragim Ibragimov and others v. Russia»[163] ἀφορᾶ τόν ρωσικό νόμο γιά τόν ἐξτρεμισμό, κατά τόν ὁποῖο ἀπαγορεύεται ἡ δημοσίευση καί διανομή ἰσλαμικῶν βιβλίων. Οἱ προσφεύγοντες κινήθηκαν κατά τῶν ἀποφάσεων τῶν ἐθνικῶν δικαστηρίων, οἱ ὁποῖες ἀπαγόρευαν τή δημοσίευση καί διανομή τῶν βιβλίων ἑνός γνωστοῦ Τούρκου θεολόγου καί σχολιαστή τοῦ Κορανίου, μέ τό ΕΔΔΑ νά κρίνει ὅτι δέν ὑπάρχει ἐπαρκής αἰτιολόγηση γιά τήν ἐν λόγῳ ἀπαγόρευση, δεδομένου ὅτι τά δικαστήρια θεμελίωσαν τό σκεπτικό τους μόνο σέ γενικά συμπεράσματα γλωσσολόγων καί ψυχολόγων, χωρίς νά προβοῦν σέ μιά δική τους ἀνάλυση καί ἀξιολόγηση. Ἐπιπλέον, τά δικαστήρια δέν παρεῖχαν στοιχεῖα σχετικά μέ ἐντάσεις μεταξύ τῶν θρησκευμάτων ἤ βία πού προκλήθηκε ἤ θά μποροῦσε νά προκληθεῖ ἐξαιτίας τῶν βιβλίων.

Τό ΕΔΔΑ παρατήρησε ὅτι ὁ συγγραφέας τῶν ἐπίδικων βιβλίων ἦταν γνωστός ὡς πρός τήν ἐπιστημονική του δραστηριότητα, μέ τίς μουσουλμανικές ἀρχές τῆς Ρωσίας καί τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀλλά καί ἐπιστήμονες ἰσλαμικῆς κατεύθυνσης νά ἐπιβεβαιώνουν ὅτι οἱ θέσεις του εἶναι μετριοπαθεῖς καί τάσσονται ὑπέρ τῆς ἀνεκτικότητας καί τῆς διαθρησκευτικῆς συνύπαρξης, εἶναι δέ ἀντίθετες σέ κάθε μορφή βίας. Οἱ ἐκδόσεις πού ἀπαγορεύθηκαν ἀπό τά ρωσικά δικαστήρια ἦταν μεταφρασμένες σέ πλῆθος γλωσσῶν, προσιτές στό διαδίκτυο καί μάλιστα ἡ ρωσική μετάφραση πραγματοποιήθηκε ἀρκετά πρίν ἀπό τήν ἀπαγόρευση. Τά βιβλία αὐτά ἦταν προσιτά γιά πολλά χρόνια σέ διάφορες χῶρες, συμπεριλαμβανομένης καί τῆς Ρωσίας, δίχως νά ἔχει διατυπωθεῖ κανένα σχόλιο περί ὑποκίνησης ἐντάσεων καί βίας[164].

Ἡ κυβέρνηση ὑποστήριξε ὅτι τά κράτη ἔχουν ἕνα εὐρύ περιθώριο ἐκτίμησης τῶν ζητημάτων τῶν σχετικῶν μέ τή ρύθμιση τῶν θρη-

162. §36-37.

163. ECHR, Case of Ibragim Ibragimov and others v. Russia, Appl. No 1413/08 28621, 28.08.2018.

164. §101-102.

σκευμάτων. Ὡστόσο, τό ΕΔΔΑ ὑπενθύμισε ὅτι μόνο ὁ θρησκευτικός χαρακτήρας μιᾶς ὑπόθεσης δέν ἀρκεῖ γιά νά δικαιολογηθεῖ τό ἐν λόγῳ περιθώριο ἐκτίμησης ὡς πρός τήν ἄρνηση πρόσβασης στούς πολίτες τοῦ κράτους σέ θρησκευτικές ἐκδόσεις πού εἶναι γενικά διαθέσιμες καί κατά γενική ὁμολογία εἶναι σημαντικές, ἐφόσον μάλιστα δέν ἔχουν ἀποτελέσει ποτέ καί πουθενά ἀφορμή γιά ὑποκίνηση θρησκευτικῶν διακρίσεων καί μίσους[165].

Τό ΕΔΔΑ περαιτέρω ἔκρινε ὅτι τά ἐθνικά δικαστήρια δέν ἐξέτασαν ἄμεσα τό κείμενο τῶν ἐκδόσεων καί δέν ἐξέτασαν συγκεκριμένες ἰδέες, ὥστε νά φτάσουν στό περιεχόμενο τῆς ἀπόφασής τους ἐπαρκῶς δικαιολογημένα. Εἰδικότερα, τό περιεχόμενο τῶν κειμένων εἶχε θρησκευτικό χαρακτήρα, κάτι τό ὁποῖο ἔπρεπε νά λάβουν ὑπόψη οἱ ἐθνικές δικαιοδοτικές ἀρχές, καθώς στίς μονοθεϊστικές θρησκεῖες εἶναι σύνηθες νά διαδηλώνεται στό ἐσωτερικό τους σύστημα ἡ κατοχή τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας καί ἀνωτερότητας. Ἐπιπροσθέτως, ἡ θρησκευτική κριτική εἶναι ἀνεκτή, ὅταν δέν ὑποκινεῖ τή μισαλλοδοξία, ἀκόμη καί ἀπέναντι σέ μή ὁμολογιακές ἤ ἀθεϊστικές ἰδέες καί ὁμάδες. Εἶναι διαφορετικό ζήτημα ἡ ὑποστήριξη τῆς ἰδέας ὅτι ἡ μουσουλμανική θρησκεία καί κοινότητα εἶναι ἡ καλύτερη ἀπό τή γελοιοποίηση καί τή συκοφάντηση τῶν μή μουσουλμάνων. Τέλος, οὔτε τά ἐθνικά δικαστήρια οὔτε ἡ κυβέρνηση ἀναφέρθηκαν σέ ὁποιεσδήποτε περιστάσεις ὕπαρξης διαθρησκειακῶν ἐντάσεων ἤ ἀτμόσφαιρα ἐχθρότητας καί μίσους μεταξύ τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων στή Ρωσία, κατά τήν περίοδο κυκλοφορίας τῶν ἐκδόσεων καί ἐξαιτίας αὐτῶν[166]. Τό ΕΔΔΑ, συνεπῶς ἔκρινε ὅτι ὑπῆρξε παραβίαση τῆς Σύμβασης ἀπό τήν ἐπίμαχη ἀπαγόρευση.

Ἡ Ἑλλάδα τά τελευταῖα χρόνια ἔχει ὑποστεῖ αὔξηση τῶν περιπτώσεων διακρίσεων καί βίας ὄχι μόνο θρησκευτικῆς, ἀλλά καί εὐρύτερης. Ἡ αὔξηση αὐτή ὀφείλεται στόν ἀντίκτυπο τῆς οἰκονομικῆς κρίσης, στήν ἀνεργία πού πλήττει τή νεολαία καί τίς ἔντονες συνθῆκες φτώχειας σέ συνδυασμό μέ τή διαχείριση τοῦ φαινομένου τῆς μετανάστευσης. Γι' αὐτόν τόν λόγο καί ἐξαιτίας τοῦ ὅτι δέν ὑπῆρχε ἐπαρκής νομική κάλυψη αὐτῶν τῶν περιπτώσεων, τό 2014 εἰσήχθη στήν ἑλληνική ἔννομη τάξη ὁ Ν. 4285/2014 «Τροποποίηση τοῦ Ν. 927/1979 (Α΄ 139) καί προσαρμογή του στήν ἀπόφαση-πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ

165. §103.
166. §116-118.

τῆς 28ης Νοεμβρίου 2008, γιά τήν καταπολέμηση ὁρισμένων μορφῶν καί ἐκδηλώσεων ρατσισμοῦ καί ξενοφοβίας μέσῳ τοῦ ποινικοῦ δικαίου (L 328) καί ἄλλες διατάξεις» - ΦΕΚ 191/Α΄, ὁ ὁποῖος στό πρῶτο του ἄρθρο ἀναφέρει ὅτι ὅποιος μέ πρόθεση, δημόσια, προφορικά ἤ διά τοῦ τύπου, μέσῳ τοῦ διαδικτύου ἤ μέ ὁποιοδήποτε ἄλλο μέσο ἤ τρόπο, ὑποκινεῖ, προκαλεῖ, διεγείρει ἤ προτρέπει σέ πράξεις ἤ ἐνέργειες πού μποροῦν νά προκαλέσουν διακρίσεις, μῖσος ἤ βία κατά προσώπου ἤ ὁμάδας προσώπων, πού προσδιορίζονται μέ βάση τή φυλή, τό χρῶμα, τή θρησκεία, τίς γενεαλογικές καταβολές, τήν ἐθνική ἤ ἐθνοτική καταγωγή, τόν σεξουαλικό προσανατολισμό, τήν ταυτότητα φύλου ἤ τήν ἀναπηρία, κατά τρόπο πού ἐκθέτει σέ κίνδυνο τή δημόσια τάξη ἤ ἐνέχει ἀπειλή γιά τή ζωή, τήν ἐλευθερία ἤ τή σωματική ἀκεραιότητα τῶν ὡς ἄνω προσώπων, τιμωρεῖται μέ φυλάκιση τριῶν (3) μηνῶν ἕως τριῶν (3) ἐτῶν καί μέ χρηματική ποινή πέντε ἕως εἴκοσι χιλιάδων (5.000 – 20.000) εὐρώ[167].

Ὁ λόγος μίσους πάντως ἀποτελεῖ συχνό πρόβλημα στήν Ἑλλάδα, ἀφοῦ εἶναι διαδεδομένος τόσο στά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης ὅσο καί στήν καθημερινή ζωή. Οἱ ὁμάδες πού θίγονται εἶναι κυρίως μετανάστες, πρόσφυγες καί αἰτοῦντες ἄσυλο, θρησκευτικές ὁμάδες[168]. Πρίν ἀπό τή νομοθεσία τοῦ 2014, ὁ Ν. 927/1979 εἶχε ἐπικριθεῖ ἀπό διεθνεῖς ὀργανισμούς, οἱ ὁποῖοι σημείωσαν τήν ἀναποτελεσματικότητά του στήν καταπολέμηση τῶν φυλετικῶν διακρίσεων καί τῶν σχετικῶν ἐγκλημάτων.

167. Πρώτη παράγραφος.

168. ECRI, 'Report on Greece (Fifth Monitoring Cycle)', adopted on 10 December 2014, p. 21, http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Greece/GRC-CbC-V-2015-001-ENG.pdf: "The anti-terrorism discourse in the media also often targets immigrants and refugees, as well as the Muslim community in general. Media play a significant role in linking criminality and terrorism with immigration, further fuelling hate speech. In December 2011, for example, the extreme-right newspaper *Stohos* openly referred to Muslims and immigrants coming from Turkey as 'terrorists'. Islamophobia has dramatically increased since the far-right press began to link Islam to terrorism. On 9 April 2011, the offices of a Somali community association in Athens were vandalised. This incident followed the publication in ultra-conservative Eleftheri Ora of an article with the title 'Somali pirates with a mosque in Fylis street' and the subtitle 'Christianity v. Islam'. Its author stated that 'the Somali are the most dangerous Islamists in the world'. References to 'Islamic terrorism' can also be found on many extremist Internet-blogs -such as Greek National Pride or Hellas- where contributors often remain anonymous".

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ:
Τό δικαίωμα ἔκφρασης στό κανονικό δίκαιο

2.1. Ὁρολογία καί κανονικές διατάξεις

Τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης ἀπαντᾶ τόσο στό πολιτειακό δίκαιο ὅσο καί στό ἐσωτερικό κανονιστικό πλαίσιο τῶν θρησκευμάτων. Ἡ παροῦσα ἐνότητα πρόκειται νά πραγματευτεῖ τή σχετική ὁρολογία στό corpus canonum τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, μέ σκοπό τή συμβολή στήν ὀρθή κατανόηση τῆς ἔννοιας τοῦ μέλους τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας ἀπό τήν πολιτεία, κατά τήν ἐπισκόπηση καί ἑρμηνευτική προσέγγιση τῶν δικαιωμάτων τοῦ πολίτη τοῦ κράτους.

Ὁ 6ος Ἀποστολικός κανόνας ἀπαγορεύει τήν ἀνάληψη κοσμικῶν φροντίδων ἐκ μέρους κληρικῶν ὅλων τῶν βαθμῶν τῆς ἱερωσύνης, μέ ποινή καθαίρεσης σέ περίπτωση ἀντίθετης ἐνέργειας[169]. Ὁ ὑπό ἐξέταση ὅρος στόν ὡς ἄνω κανόνα εἶναι οἱ «κοσμικές φροντίδες»[170], ὁ ὁποῖος ἔχει ἄμεση σχέση μέ τό περιεχόμενο τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἔκφρασης, καθώς ἡ ἐπαγγελματική ἐλευθερία καί ἡ ἐλευθερία ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητας ἀποτελοῦν σημαντικό του τμῆμα[171]. Στό «Πηδάλιον» ἀναφέρεται ὅτι δέν εἶναι ἐπιτρεπτή ἡ ἐμπλοκή τῶν κληρικῶν σέ «πράγματα κοσμικά», καθώς ὀφείλουν νά ἔχουν ἐλεύθερο νοῦ πρός πραγμάτωση τῆς θείας ὑπηρεσίας, ἀναφέ-

---

169. «Ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος κοσμικὸς φροντίδας μὴ ἀναλαμβανέτω· εἰ δὲ μή, καθαιρείσθω», βλ. Γ. Α. Ράλλη – Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων...* Τόμος 2 (στή συνέχεια ὡς ΡΠ2), σ. 9. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀρχή τῆς μή ἀνάμειξης τῶν κληρικῶν στά πολιτικά δρώμενα, ἀρχή πού βρίσκεται διατυπωμένη καί στήν εἰσήγηση τῆς ἐπιτροπῆς πού συγκροτήθηκε τό 1827 πρός ρύθμιση τῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων, βλ. Ἰωάννης Πέτρου, *Ἐκκλησία καί Πολιτική στήν Ἑλλάδα (1750-1909),* Θεσσαλονίκη 1992, σ. 168.

170. “Saeculares curas”, βλ. Pericles-Pierre Joannou, *Discipline generale antique,* σ. 11. Ἡ σημασία τοῦ ὅρου αὐτοῦ ἔγκειται καί στή συγκριτική ἐπισκόπησή του σέ σχέση μέ τή χρήση τοῦ ὅρου “secular” στήν ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

171. Καί ἄρθρο 5, παρ. 1 τοῦ Σ: «*Καθένας ἔχει δικαίωμα νά ἀναπτύσσει ἐλεύθερα τήν προσωπικότητά του καί νά συμμετέχει στήν κοινωνική, οἰκονομική καί πολιτική ζωή τῆς Χώρας, ἐφόσον δέν προσβάλλει τά δικαιώματα τῶν ἄλλων καί δέν παραβιάζει τό Σύνταγμα ἤ τά χρηστά ἤθη*».

ρεται δέ καί ἡ περίπτωση τῆς ἐπιτροπείας ἀνηλίκου, ὅπως ρυθμίζεται στή νομοθεσία τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ ἤ Φιλοσόφου[172]. Γενικά, στό βυζαντινό δίκαιο ἡ ἐπιτροπεία ρυθμίζεται ἀπό τό Ἰουστινιάνειο δίκαιο ὡς κώλυμα γάμου[173], καί δέν παρατηροῦνται διαφοροποιήσεις στίς σχετικές ρυθμίσεις μεταξύ Εἰσαγωγῆς καί Πρόχειρου Νόμου. Μέ τή *Νεαρά* ὑπ' ἀριθμ. 28 ὁ Λέων μεταβάλλοντας καί συμπληρώνοντας τό παλαιότερο νομοθετικό καθεστώς καί ἀναγνωρίζοντας τήν ταχύτερη πνευματική ἀνάπτυξη τῆς γυναίκας ἔναντι τοῦ ἄντρα θέσπισε ἡλικιακά ὅρια γιά τήν παύση τῆς ἐπιτροπείας (18 ἔτη γιά τίς γυναῖκες καί 20 γιά τούς ἄντρες). Ἡ συγκεκριμένη *Νεαρά* στούς μετέπειτα αἰῶνες φαίνεται νά περιπίπτει σέ ἀχρησία[174]. Ἡ *Νεαρά* ὑπ' ἀριθμ. 34[175] προβλέπει τήν ἀφαίρεση τῆς περιουσίας ὅποιου διαπράττει φθορά εἰς βάρος τῆς ἐπιτροπευομένης του καί τήν ἀπόδοση αὐτῆς στήν τελευταία. Μέ τή *Νεαρά* ὑπ' ἀριθμ. 68 προβλέπεται ἡ δυνατότητα ὁρισμοῦ κληρικῶν καί μοναχῶν ὡς ἐπιτρόπων, ὄχι ὅμως μέ τήν ἔννοια τῆς ἀνάληψης κοσμικῶν ἐπιβαρύνσεων, ἀλλά ἐξαιτίας τοποθέτησής τους ὡς ἐπιτρόπους ἐκ διαθήκης πρός διαχείριση συνόλου περιουσίας μέ τόν βέλτιστο τρόπο ἤ ἐκτέλεση κάποιων διατάξεων τελευταίας βουλήσεως[176].

Οἱ κανόνες ὑπ' ἀριθμ. 42 καί 43 τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων[177] σχετίζονται ἀποκλειστικά μέ τήν ἐπαγγελματική ἐλευθερία καί τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου καί σέ ἀρκετά εὐρύτερο πλαίσιο μέ τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης, συνεπῶς στήν παροῦσα κρίνεται σκόπιμη μόνο ἡ ἁπλή ἀναφορά τους καί ὄχι ἡ περαιτέρω ἀνάλυσή

172. *Πηδάλιον*, σ. 20.

173. Βλ. Σταῦρος Παπαδᾶτος, *Περί τῆς μνηστείας εἰς τό βυζαντινόν δίκαιο*, Ἀθήνα 1984, σ. 159, ὑποσημ. 11.

174. Βλ. Καλλιόπη Μπουρδάρα, *Ἡ διάκριση τῶν φύλων ὡς κριτήριο στίς ρυθμίσεις τῶν Νεαρῶν τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ*, Ἀθήνα-Κομοτηνή 2011, ὑποσημ. 23, σ. 91-95.

175. Βλ. Σπύρος Τρωϊάνος, *Οἱ Νεαρές Λέοντος ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ*, Ἀθήνα 2007, σ. 139 ἑπ.

176. Βλ. Σπ. Τρωϊάνος, *Οἱ Νεαρές*, ὅ.π. σ. 219-221. Γίνεται διάκριση τῶν εἰδῶν ἐπιτροπείας καί ὡς πρός τήν ἐπιτρεπτή γιά τούς κληρικούς καί μοναχούς σχολιάζεται ὅτι «ὅσο πιό πολύ διαφέρουν αὐτά τά πρόσωπα μέ τόν εὐλαβικότερο καί ἠθικά ἀνώτερο τρόπο ζωῆς τους ἀπό ὅσους εἶναι προσηλωμένοι σέ κοσμικές ἀνάγκες καί συμφύονται μέ κάθε τι τό γνήσιο, τόσο ὑπάρχει ἐλπίδα νά ἐκτελοῦνται καλύτερα καί ἀκριβέστερα οἱ διαθῆκες ὅσων ἀπεβίωσαν».

177. ΡΠ2, σ. 58.

τους. Ὁμοίως στόν κανόνα τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ὑπ' ἀριθμ. 51[178] ἐμφανίζεται ὁ ὅρος «βλασφημῶν» μέ περιεχόμενο κατ' ἀρχήν διαφορετικό ἀπό τήν πολιτειακή ἔννοια τῆς βλασφημίας, καθώς ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στή ρύθμιση τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου. Ὁ ἰδιωτικός βίος εἶναι φυσικά μέρος τῆς ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητας σέ ἕνα σύνολο καί σέ πολλές περιπτώσεις διασταυρώνεται μέ τό δικαίωμα ἔκφρασης, δέν πρέπει, ὡστόσο, νά συγχέεται, καθώς πρόκειται γιά διακριτά δικαιώματα.

Ἐπιπροσθέτως, στή σύγχρονη ἔννομη τάξη οὔτε ἡ χρήση ὁρολογίας ἀπό κοινοῦ στήν πολιτειακή καί ἐκκλησιαστική ἔννομη τάξη, ἀλλά μέ ἑρμηνευτικές διαφοροποιήσεις, πρέπει νά προβληματίζει, λόγῳ τοῦ διακριτοῦ τῶν δύο αὐτῶν δικαιοταξιῶν καί ἐξαιτίας τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς αὐτονομίας. Ὡστόσο, σέ αὐτό τό σημεῖο προκύπτει τό τρίτο ἐρώτημα τῆς παρούσας ἐργασίας, τό ὁποῖο εἶναι τό ἑξῆς: Ποιός εἶναι ὁ ὁρισμός τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἔκφρασης, σέ ποιά ἄρθρα ρυθμίζεται τό κανονιστικό του περιεχόμενο καί πῶς διαφοροποιεῖται ἀπό τό συναφές δικαίωμα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου;

Στούς κανόνες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ὑπ' ἀριθμ. 55[179], 56[180] καί 57[181] συναντῶνται οἱ ὅροι *«ὑβρίσοι»* καί *«χλεύασοι»*. Ὁρίζεται, λοιπόν, ὅτι ὅποιος κληρικός ὑβρίσει τόν ἐπίσκοπο στοῦ ὁποίου τήν κανονική δικαιοδοσία ὑπάγεται, καθαιρεῖται, ὅποιος κληρικός ὑβρίσει πρεσβύτερο ἤ διάκονο ἀφορίζεται καί ὅποιος κληρικός ἤ λαϊκός χλευάσει κουτσό, κουφό ἤ τυφλό ἤ τραυματισμένο στά πόδια, ἀφορίζεται. Κατά τόν Ζωναρᾶ, οἱ Ἀρχιερεῖς εἶναι ἡ κεφαλή τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος καί εἶναι ἄξιοι τιμῆς, γι' αὐτόν τόν λόγο προβλέπεται τόσο βαριά κύρωση σέ περίπτωση καταστρατήγησης τῆς

178. ΡΠ2, σ. 67: «Εἴ τις ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος ἢ ὅλως τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ, γάμου, καὶ κρεῶν, καὶ οἴνου, οὗ δι' ἄσκησιν, ἀλλὰ διὰ βδελυρίαν ἀπέχηται, ἐπιλαθόμενος, ὅτι πάντα καλὰ λίαν, καὶ ὅτι ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ βλασφημῶν διαβάλλῃ τὴν δημιουργίαν, ἢ διορθούσθω, ἢ καθαιρείσθω, καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἀποβαλλέσθω. Ὡσαύτως καὶ λαϊκός».

179. «Εἴ τις κληρικὸς ὑβρίσοι τὸν ἐπίσκοπον, καθαιρείσθω, ἄρχοντα γὰρ τοῦ λαοῦ σου οὐκ ἐρεῖς κακῶς». ΡΠ2, σ. 73.

180. «Εἴ τις κληρικός ὑβρίσοι πρεσβύτερον, ἢ διάκονον, ἀφοριζέσθω». ΡΠ2, σ. 73.

181. «Εἴ τις κληρικὸς χωλὸν ἢ κωφὸν ἢ τυφλόν, ἢ τὰς βάσεις πεπληγμένον χλεύασοι, ἀφοριζέσθω. Ὡσαύτως καὶ λαϊκός». ΡΠ2, σ. 74.

κανονικῆς ρύθμισης[182]. Στό «Πηδάλιον»[183] ἀναφέρεται δέ ὅτι οἱ πρεσβύτεροι καί οἱ διάκονοι πρέπει, ἐπίσης, νά λαμβάνουν τιμή ὄχι, ὅμως, στόν ἴδιο βαθμό μέ τούς Ἐπισκόπους, καθώς εἶναι κατώτεροι ἀπό τήν κεφαλή πού αὐτοί ἀντιπροσωπεύουν. Οἱ ὡς ἄνω κανόνες συμφωνοῦν μέ τήν ἔννοια τῆς κανονικῆς δικαιοδοσίας, ὅπως ἀποτυπώνεται καί στό ἄρθρο 29 τοῦ ΚΧΕΕ, πού εἶναι πολιτειακό νομοθέτημα, ἐνῶ, ἐπιπλέον, ὁριοθετοῦν τίς δηλώσεις καί ἐκφράσεις τῶν μελῶν τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας στοιχειοθετώντας παράλληλα ἕναν τρόπο ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητας μέσα στήν κοινωνία πού συνίσταται ἐν προκειμένῳ στόν σεβασμό τῆς ἱεραρχίας καί στήν ἐπίδειξη καλοσύνης καί κατανόησης στούς ἀνθρώπους πού πλήττονται ἀπό κάποια ἀνεπανόρθωτη ἤ δυσχερῶς ἐπανορθώσιμη σωματική βλάβη. Σέ αὐτή τήν περίπτωση, λοιπόν, τό περιεχόμενο τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης θέτει ὁρισμένους περιορισμούς στό δικαίωμα ἀνάπτυξης τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζουν ὁμοιότητες μέ τό πολιτειακό δίκαιο (π.χ. ἔννοια χρηστῶν ἠθῶν).

Ὁ 58ος[184] Ἀποστολικός κανόνας ἐντάσσεται στήν ἐπισκόπηση τοῦ δικαιώματος διδασκαλίας, ὡστόσο ἐν προκειμένῳ δύναται νά ἐξεταστεῖ καί στήν περίπτωση τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἔκφρασης, καθώς ἀναφέρεται στό περιεχόμενό της. Οἱ ὅροι, λοιπόν, στή συγκεκριμένη ρύθμιση πού ἐνδιαφέρει εἶναι *«παιδεύων αὐτοὺς εἰς εὐσέβειαν»*. Εἰδικότερα, ὁ Ἐπίσκοπος ἤ ὁ Πρεσβύτερος ἔχουν τήν κανονική ὑποχρέωση νά διδάσκουν τά μέλη τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας. Τό περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας αὐτῆς ὁριοθετεῖται ἀπό τό δίκαιο τῆς κοινότητάς τους, μέ ἀποτέλεσμα νά εἶναι ἀπαραίτητο νά μεταλαμπαδεύεται ἡ εὐσέβεια. Σέ περίπτωση παραβίασης τοῦ κανόνα προβλέπεται ἀφορισμός, ἐνῶ στήν περίπτωση ἐμμονῆς στήν παραβίαση καθαίρεση. Ὁ Βαλσαμών[185] ἀναφέρει ὅτι

182. ΡΠ2, σ. 73. Ὁ Ζωναρᾶς ὑπῆρξε ἕνας ἀπό τούς σημαντικότερους κανονολόγους τοῦ 12ου αἰώνα. Ἔλαβε διάφορες θέσεις καί ἀξιώματα καί στό τέλος τῆς ζωῆς του ἀσπάστηκε τόν μοναχισμό, βλ. Σπύρος Τρωϊάνος, *Οἱ πηγές τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου,* Ἀθήνα-Κομοτηνή 2011[3], σ. 353-356.

183. *Πηδάλιον*, σ. 70.

184. «Ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἀμελῶν τοῦ κλήρου ἢ τοῦ λαοῦ καὶ μὴ παιδεύων αὐτοὺς εἰς εὐσέβειαν, ἀφοριζέσθω· ἐπιμένων δὲ τῇ ἀμελείᾳ καὶ ῥαθυμίᾳ, καθαιρείσθω». ΡΠ2, σ. 75.

185. Ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών ὑπῆρξε ἕνας ἀπό τούς σημαντικότερους κανονολόγους τοῦ 12ου αἰώνα. Ὁ Βαλσαμών ὑπῆρξε μέλος τοῦ κλήρου ἀπό νεαρή

ἡ διδασκαλία συγκαταλέγεται στό ἐπισκοπικό ἀξίωμα, κάθε δέ ἐπίσκοπος ἔχει τήν κανονική ὑποχρέωση νά διδάσκει τόν λαό σύμφωνα μέ τήν ὀρθόδοξη διδασκαλία καί τήν εὐσέβεια. Τήν ἴδια ὑποχρέωση ἔχουν καί οἱ Πρεσβύτεροι μετά, ὅμως, ἀπό προτροπή τῶν Ἐπισκόπων[186]. Τό «Πηδάλιον» περαιτέρω ἀναφέρει ὅτι τό περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας πρέπει νά εἶναι ἡ ὀρθή πίστη καί ὁ ἐνάρετος τρόπος συνύπαρξης[187].

Ὁ 60ός[188] Ἀποστολικός κανόνας ὁρίζει ὅτι ὅποιος προάγει δημόσια καί διαβάζει (*«δημοσιεύοι»*) στήν ἐκκλησία τά βιβλία τῶν ἀσεβῶν ὡς ἅγια, προκειμένου νά βλάψει τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας, καθαιρεῖται. Ὁ 62ος[189] Ἀποστολικός κανόνας εἰσάγει μιά γενική ρύθμιση σέ περίπτωση ἄρνησης τοῦ Χριστοῦ ἤ τοῦ κλήρου, ἡ ὁποία ἐντάσσεται στό εὐρύτερο πλαίσιο τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης.

Ὁ 83ος[190] Ἀποστολικός κανόνας σχετίζεται μέ τήν ἀνάληψη κοσμικῶν ἀξιωμάτων καί τήν ἐπαγγελματική ἐλευθερία, ἐπομένως ἐμπίπτει στό πεδίο ἐξέτασης τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἔκφρασης. Δέν ἐπιτρέπεται, λοιπόν, ἡ παράλληλη μέ τό ἱερατικό ἀξίωμα διοίκηση στρατιωτικῶν πραγμάτων, καθώς οἱ κοσμικές ὑποθέσεις πρέπει νά διαφοροποιοῦνται ἀπό τίς ὑποθέσεις πού διαχειρίζεται ἕνα κληρικός[191]. Ἡ ἐπίμαχη ὁρολογία σέ αὐτό τό σημεῖο εἶναι ἡ προερχόμενη ἀπό τήν Καινή Διαθήκη *«τὰ γὰρ Καίσαρος, Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ, τῷ Θεῷ».* Στό κανονικό δίκαιο, λοιπόν, ὑπάρχει διάκριση ἐξουσιῶν. Τό κοσμικό εἶναι κοσμικό καί τό μή κοσμικό

ἡλικία, ἔλαβε διάφορα ἀξιώματα, ἐνῶ ἄφησε πίσω του ἕνα μεγάλο καί σημαντικό ἔργο, σημαντικό τμῆμα τοῦ ὁποίου εἶναι νομικό. Βλ. Σπ. Τρωϊάνος, *Οἱ πηγές,* ὅ.π., σ. 358-363.

186. ΡΠ2, σ. 76.

187. *Πηδάλιον*, σ. 70.

188. «Εἴ τις τὰ ψευδεπίγραφα τῶν ἀσεβῶν βιβλία, ὡς ἅγια ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας δημοσιεύοι, ἐπὶ λύμῃ τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ κλήρου, καθαιρείσθω». ΡΠ2, σ. 77 καί Ζωναρᾶς σ. 78.

189. «Εἴ τις κληρικός, διὰ φόβον ἀνθρώπινον, Ἰουδαίου ἢ Ἕλληνος ἢ αἱρετικοῦ, ἀρνήσεται, εἰ μὲν τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, ἀποβαλλέσθω· εἰ δὲ τὸ ὄνομα τοῦ κληρικοῦ, καθαιρείσθω· μετανοήσας δέ, ὡς λαϊκὸς δεχθήτω». ΡΠ2, σ. 80.

190. «Ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος στρατείᾳ σχολάζων καὶ βουλόμενος ἀμφότερα κατέχειν, ρωμαϊκὴν ἀρχὴν καὶ ἱερατικὴν διοίκησιν, καθαιρείσθω· τὰ γὰρ Καίσαρος, Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ, τῷ Θεῷ». ΡΠ2, σ. 107.

191. Καί *Πηδάλιον*, σ. 97, ὅπου ἐντάσσεται ὁ ἐν λόγῳ κανόνας στό πλαίσιο τῶν διατάξεων πού ἀπαγορεύουν τή διοίκηση κοσμικῶν ὑποθέσεων ἀπό κληρικό.

εἶναι μή κοσμικό, γεγονός πού δέν συναντᾶται σέ ἐσωτερικές ρυθμίσεις ἄλλων θρησκευμάτων.

Ὁ κανόνας ὑπ' ἀριθμ. 84[192] τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἀναφέρει ὅτι ὅποιος βρίσει (*«ὑβρίσοι»*) τόν βασιλιά ἤ ἄρχοντα χωρίς νόμιμη βάση, ὑφίσταται κυρώσεις, οἱ ὁποῖες εἶναι βαρύτερες σέ περίπτωση πού εἶναι κληρικός. Τέλος, ὁ 85ος[193] Ἀποστολικός κανόνας σχετίζεται μέ τό περιεχόμενο τῆς διδασκαλίας (*«οὐ χρὴ δημοσιεύειν»*).

Ὁ 7ος[194] κανόνας τῆς Γ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐπικυρώνει τό

192. «Εἴ τις ὑβρίσοι βασιλέα ἢ ἄρχοντα, παρὰ τὸ δίκαιον, τιμωρίαν τιννύτω· καὶ εἰ μὲν κληρικός, καθαιρείσθω· εἰ δὲ λαϊκὸς ἀφοριζέσθω». ΡΠ2, σ. 108.

193. «Ἔστω ὑμῖν πᾶσι κληρικοῖς καὶ λαϊκοῖς βιβλία σεβάσμια καὶ ἅγια, τῆς μὲν Παλαιᾶς Διαθήκης, Μωϋσέως, πέντε· Γένεσις, Ἔξοδος, Λευϊτικόν, Ἀριθμοί, Δευτερονόμιον· Ἰησοῦ Ναυῆ, ἕν· Κριτῶν, ἕν· Ῥούθ, ἕν· Βασιλειῶν, τέσσαρα· Παραλειπομένων, τῆς βίβλου τῶν ἡμερῶν, δύο· Ἔσδρα, δύο· Ἐσθήρ, ἕν· Μακκαβαίων, τρία· Ἰώβ, ἕν· Ψαλτηρίου, ἕν· Σολομῶντος, τρία· Παροιμίαι, Ἐκκλησιαστής, Ἆσμα Ἀσμάτων· Προφητῶν, δώδεκα· Ἡσαΐου, ἕν· Ἱερεμίου, ἕν· Ἰεζεκιήλ, ἕν· Δανιήλ, ἕν· Ἔξωθεν δὲ ὑμῖν προσιστορείσθω μανθάνειν ὑμῶν τοὺς νέους τὴν Σοφίαν τοῦ πολυμαθοῦς Σειράχ. Ἡμέτερα δέ (τουτέστι τῆς Καινῆς Διαθήκης), Εὐαγγέλια τέσσαρα· Ματθαίου, Μάρκου, Λουκᾶ καὶ Ἰωάννου· Παύλου ἐπιστολαὶ δεκατέσσαρες· Πέτρου ἐπιστολαὶ δύο· Ἰωάννου τρεῖς· Ἰακώβου μία· Ἰούδα μία· Κλήμεντος ἐπιστολαὶ δύο· καὶ αἱ Διαταγαὶ ὑμῖν τοῖς ἐπισκόποις δι' ἐμοῦ Κλήμεντος ἐν ὀκτὼ βιβλίοις προσπεφωνημέναι· ἃς οὐ χρὴ δημοσιεύειν ἐπὶ πάντων διὰ τὰ ἐν αὐταῖς μυστικά· καὶ αἱ Πράξεις ἡμῶν τῶν Ἀποστόλων». ΡΠ2, σ. 109-110 καί σ. 202 Ἀριστηνός. Ὁ Ἀλέξιος Ἀριστηνός συγκαταλέγεται στούς σημαντικότερους κανονολόγους τοῦ 12ου αἰώνα. Βλ. Τρωϊάνος, *Οἱ πηγές,* ὅ.π., σ. 356-357.

194. «Τούτων ἀναγνωσθέντων, ὥρισεν ἡ ἁγία σύνοδος, ἑτέραν πίστιν μηδενὶ ἐξεῖναι προφέρειν, ἤγουν συγγράφειν, ἢ συντιθέναι, παρὰ τὴν ὁρισθεῖσαν παρὰ τῶν ἁγίων Πατέρων, τῶν ἐν τῇ Νικαέων συναχθέντων πόλει, σὺν ἁγίῳ Πνεύματι. Τοὺς δὲ τολμῶντας ἢ συντιθέναι πίστιν ἑτέραν, ἤγουν προσκομίζειν, ἢ προφέρειν τοῖς θέλουσιν ἐπιστρέφειν εἰς ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας, ἢ ἐξ ἑλληνισμοῦ, ἢ ἐξ ἰουδαϊσμοῦ, ἤγουν ἐξ αἱρέσεως οἱασδηποτοῦν· τούτους, εἰ μὲν εἶεν ἐπίσκοποι, ἢ κληρικοί, ἀλλοτρίους εἶναι τοὺς ἐπισκόπους τῆς ἐπισκοπῆς, καὶ τοὺς κληρικοὺς τοῦ κλήρου· εἰ δὲ λαϊκοὶ εἶεν, ἀναθεματίζεσθαι. Κατὰ τὸν ἴσον δὲ τρόπον, εἰ φωραθεῖέν τινες, εἴτε ἐπίσκοποι, εἴτε κληρικοί, εἴτε λαϊκοί, ἢ φρονοῦντες, ἢ διδάσκοντες τὰ ἐν τῇ προσκομισθείσῃ ἐκθέσει παρὰ Χαρισίου τοῦ πρεσβυτέρου, περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ μονογενοῦς Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ἤγουν τὰ μιαρὰ καὶ διεστραμμένα τοῦ Νεστορίου δόγματα, ἃ καὶ ὑποτέτακται, ὑποκείσθωσαν τῇ ἀποφάσει τῆς ἁγίας ταύτης καὶ οἰκουμενικῆς συνόδου· ὥστε δηλονότι, τὸν μὲν ἐπίσκοπον, ἀπαλλοτριοῦσθαι τῆς ἐπισκοπῆς, καὶ εἶναι καθῃρημένον· τὸν δὲ κληρικόν, ὁμοίως ἐκπίπτειν τοῦ κλήρου· εἰ δὲ λαϊκός τις εἴη, καὶ οὗτος ἀναθεματιζέσθω, καθὰ προείρηται». ΡΠ2, σ. 200-201.

Σύμβολο τῆς Πίστεως καί ἀπαγορεύει[195] τήν παραποιημένη υἱοθέτηση ἤ διδασκαλία του (*«ἢ φρονοῦντες, ἢ διδάσκοντες»*) ἀπό τό σύνολο τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας. Σέ αὐτό τό σημεῖο πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἐν λόγῳ κανόνας ἀποτελεῖ σημεῖο διαφοροποίησης μεταξύ κανονικοῦ καί πολιτειακοῦ δικαίου ὡς πρός τό ὅτι ἐντός τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοταξίας ὑπάρχουν συγκεκριμένες ὁριοθετήσεις τῆς διδασκαλίας τῆς ὀρθῆς πίστης καί τῶν δογμάτων, ἐνῶ γιά τήν πολιτεία εἶναι ἀδιάφοροι οἱ ὅροι «αἱρετικός», «ἑτερόδοξος»[196], «σχισματικός», «ἀποστάτης», καθώς τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ἀφενός ἀναγνωρίζει τό δικαίωμα τοῦ πολίτη νά μεταβάλλει τίς θρησκευτικές του πεποιθήσεις ἀφετέρου παρέχει στή θρησκευτική κοινότητα τήν ἀξίωση μή ἀνάμειξης τοῦ κράτους στά ἐσωτερικά της ζητήματα, ἕνα ἀπό τά ὁποῖα εἶναι ὁ θρησκευτικός αὐτοπροσδιορισμός.

Εἶναι διαφορετικό ζήτημα ἡ συμφωνία ἤ μή μιᾶς ὁμολογίας πίστεως μέ τή γενική νομοθεσία, τά χρηστά ἤθη καί τή δημόσια τάξη καί διαφορετική ἡ ἐντός τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας θρησκευτική ἀντίληψη καί διδασκαλία. Εἰδικότερα, δέν ἐνδιαφέρει τό πολιτειακό δίκαιο ἡ ὕπαρξη ἤ μή δογματικῆς ἀλλοίωσης, ἀλλά ἡ ὕπαρξη ἤ μή διαφορετικῆς θρησκευτικῆς κοινότητας, κάτι τό ὁποῖο καθίσταται ἀντιληπτό καί ἀπό τή δομή τῆς Γενικῆς Γραμματείας Θρησκευμάτων, ΠΔ 18/2018 - ΦΕΚ 31/Α/23-2-2018, ἄρθρα 57-59, ὅπου στό ἄρθρο 58, παρ. 4, περ. α ἀναφέρεται ὅτι: Τό Τμῆμα Β΄ Ἑτεροθρήσκων καί Ἑτεροδόξων εἶναι ἁρμόδιο γιά: α) τά θέματα πού ἀφοροῦν ἄλλες θρησκεῖες καί δόγματα, ἐκτός τῆς ἐπικρατούσας θρησκείας.

---

195. Βλ. Εἰρήνη Χριστινάκη-Γλάρου, *Ἡ ἀρχή τῆς νομιμότητας στούς Ἱερούς Κανόνες (Ι). Ἡ ἀρχή τῆς ἀναδρομικότητας στούς Κανόνες τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων,* Ἀθήνα 2007, σ. 116, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ἡ διάταξη τοῦ κανόνα περιέχει «πρωτεύοντα κανόνα δικαίου ἀπαγορευτικοῦ περιεχομένου», καί ἐπίσης ἀναφέρεται στό μέλλον μή ἔχοντας ἀναδρομική ἰσχύ.

196. Ἡ διάκριση μεταξύ αἵρεσης καί ἑτεροδοξίας καί ἡ χρήση τῆς συγκεκριμένης ὁρολογίας ἔχει μεγάλη σημασία στόν διάλογο τῶν Ἐκκλησιῶν πού διενεργεῖται στή σύγχρονη περίοδο εἰδικά ὡς πρός τή χρήση τῶν δύο αὐτῶν ἐννοιῶν (αἵρεση – ἑτεροδοξία) στό πλαίσιο τοῦ ἐννοιολογικοῦ τους περιεχομένου, παρά τό μή διαχωρισμό τους στήν Ἐκκλησιαστική Γραμματεία. Βλ.Ἐπίσκοπος Ἀβύδου Κύριλλος (Κατερέλος), *Ἡ Ἁγία καί Μεγάλη Σύνοδος τῆς Κρήτης: Νέα Ἐκκλησιολογία ἤ Πιστότητα στήν Παράδοση;* https://www.academia.edu/ σ. 17 ἐπ.

Ὁ 3ος κανόνας τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδόνας ἐντάσσεται στούς κανόνες πού ἀπαγορεύουν τήν ἀνάμειξη τῶν κληρικῶν μέ κοσμικές ὑποθέσεις[197] (*«πράγματα κοσμικὰ ἐργολαβοῦσι»*). Ἡ θέσπιση τοῦ ἐν λόγῳ κανόνα ὀφείλεται στήν αἰσχροκέρδεια ὁρισμένων κληρικῶν, οἱ ὁποῖοι διαχειρίστηκαν κοσμικές ὑποθέσεις παραμελώντας τά θρησκευτικά τους καθήκοντα. Ὡστόσο, εἰσάγεται ἐξαίρεση σέ περίπτωση ὕπαρξης σχετικοῦ πολιτειακοῦ νόμου ἤ φόβου Θεοῦ[198]. Περαιτέρω, ὁ 21ος[199] κανόνας τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ὁρίζει ὅτι ὅποιος κατηγορεῖ (*«κατηγοροῦντας»*) τούς ἐπισκόπους ἤ τούς κληρικούς του, δέν πρέπει νά γίνεται δεκτός γιά κατηγορία, ἐάν προηγουμένως δέν ἐξετασθεῖ ἡ ὑπόληψή του. Ὁ Ἀριστηνός παρατηρεῖ ὅτι τέτοιου εἴδους ἐνέργειες πολλές φορές διαταράσσουν τήν ἐκκλησιαστική εὐταξία, καθώς εἶναι συνήθης ἡ συκοφαντική δυσφήμιση, συνεπῶς ἡ διάταξη τοῦ κανόνα εἶναι εὔλογη[200]. Τέλος, ὁ 30ός[201] κανόνας τῆς

197. «Ἦλθεν εἰς τὴν ἁγίαν σύνοδον, ὅτι τῶν ἐν τῷ κλήρῳ κατειλεγμένων τινές, δι' αἰσχροκέρδειαν, ἀλλοτρίων κτημάτων γίνονται μισθωταί, καὶ πράγματα κοσμικὰ ἐργολαβοῦσι, τῆς μὲν τοῦ Θεοῦ λειτουργίας καταῤῥᾳθυμοῦντες, τοὺς δὲ τῶν κοσμικῶν ὑποτρέχοντες οἴκους, καὶ οὐσιῶν χειρισμοὺς ἀναδεχόμενοι διὰ φιλαργυρίαν. Ὥρισε τοίνυν ἡ ἁγία καὶ μεγάλη σύνοδος, μηδένα τοῦ λοιποῦ, μὴ ἐπίσκοπον, μὴ κληρικόν, μὴ μονάζοντα, ἤ μισθοῦσθαι κτήματα, ἤ πραγμάτων ἐπεισάγειν ἑαυτὸν κοσμικαῖς διοικήσεσι· πλὴν εἰ μήπου ἐκ νόμων καλοῖτο εἰς ἀφηλίκων ἀπαραίτητον ἐπιτροπήν· ἢ ὁ τῆς πόλεως ἐπίσκοπος ἐκκλησιαστικῶν ἐπιστρέψει φροντίζειν πραγμάτων ἢ ὀρφανῶν ἢ χηρῶν ἀπρονοήτων καὶ τῶν προσώπων τῶν μάλιστα τῆς ἐκκλησιαστικῆς δεομένων βοηθείας, διὰ τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ. Εἰ δέ τις παραβαίνων τὰ ὡρισμένα τοῦ λοιποῦ ἐπιχειρήσοι, ὁ τοιοῦτος ἐκκλησιαστικοῖς ὑποκείσθω ἐπιτιμίοις». ΡΠ2, σ. 220-221.

198. Βλ. Χριστινάκη-Γλάρου, *Ἡ ἀρχή τῆς νομιμότητας,* ὅ.π., σ. 132-133.

199. «Κληρικοὺς ἢ λαϊκούς, κατηγοροῦντας ἐπισκόπων ἢ κληρικῶν, ἁπλῶς καὶ ἀδοκιμάστως μὴ προσδέχεσθαι εἰς κατηγορίαν, εἰ μὴ πρότερον ἐξετασθείη αὐτῶν ἡ ὑπόληψις». ΡΠ2, σ. 267.

200. ΡΠ2, σ. 267.

201. «Ἐπειδὴ οἱ εὐλαβέστατοι ἐπίσκοποι τῆς Αἰγύπτου, οὐχ ὡς μαχόμενοι τῇ καθολικῇ πίστει, ὑπογράψαι τῇ ἐπιστολῇ τοῦ ὁσιωτάτου ἀρχιεπισκόπου Λέοντος ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀνεβάλοντο, ἀλλὰ φάσκοντες ἔθος εἶναι ἐν τῇ Αἰγυπτιακῇ διοικήσει παρὰ γνώμην καὶ διατύπωσιν τοῦ ἀρχιεπισκόπου μηδὲν τοιοῦτο ποιεῖν· καὶ ἀξιοῦσιν ἐνδοθῆναι αὐτοῖς ἄχρι τῆς χειροτονίας τοῦ ἐσομένου τῆς τῶν Ἀλεξανδρέων μεγαλουπόλεως ἐπισκόπου· εὔλογον ἡμῖν ἐφάνη καὶ φιλάνθρωπον, ὥστε αὐτοῖς μένουσιν ἐπὶ τοῦ οἰκείου σχήματος ἐν τῇ βασιλευούσῃ πόλει, ἔνδοσιν παρασχεθῆναι, ἄχρις ἂν χειροτονηθῇ ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Ἀλεξανδρέων μεγαλοπόλεως. Ὅθεν μένοντες ἐπὶ τοῦ οἰκείου σχήματος, ἤ ἐγγύας παρέξουσιν, εἰ τοῦτο αὐτοῖς δυνατόν, ἤ ἐξωμοσίᾳ καταπιστευθήσονται». ΡΠ2, σ. 288-289.

Συνόδου τῆς Χαλκηδόνας, ἄν καί εἶναι εἰδικότερος κανόνας, εἶναι χαρακτηριστικός τῆς ἱεραρχίας πού ὑπάρχει στήν Ἐκκλησία βάσει τοῦ ἐπισκοπικοκεντρικοῦ συστήματος, ἀφοῦ οἱ Ἐπίσκοποι ἔχουν κανονική δικαιοδοσία ἐπί τῆς ἐκκλησιαστικῆς τους ἐπαρχίας.

Ὁ 1ος[202] κανόνας τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου δέν ἔχει σχολιαστεῖ οὔτε ἀπό τόν Βαλσαμώνα οὔτε ἀπό τόν Ζωναρᾶ, ἐνῶ εἶναι ἰδιαίτερα ἐκτενής. Πρόκειται οὐσιαστικά γιά μιά καταγραφή τῆς καταδίκης τῶν αἱρετικῶν ἀπό τίς προηγούμενες Οἰκουμενικές Συνόδους. Ὁ κανόνας αὐτός ἐντάσσεται στό κανονιστικό πεδίο τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἔκφρασης, καθώς τό ἀδίκημα τῆς αἵρεσης ἔχει σημασία γιά τήν ἐκκλησιαστική ἔννομη τάξη καί τή διαμόρφωσή της. Οἱ κανόνες 9[203] καί 10[204] τῆς Πενθέκτης σχετίζονται μέ τήν ἐπαγγελματική ἐλευθερία καί τήν ἐνασχόληση μέ κοσμικές δραστηριότητες, πού εἶναι τμῆμα τῆς θρησκευτικῆς ἔκφρασης. Πιό ἀναλυτικά, ἀπαγορεύεται στούς κληρικούς νά λαμβάνουν τόκους καί νά διευθύνουν ἤ νά ἐργάζονται σέ καπηλειό. Συναφής εἶναι καί ὁ 40ός κανόνας τῆς Συνόδου τῆς Καρθαγένης. Ὁ 19ος[205] κανόνας τῆς Πενθέκτης ὁρίζει ὅτι οἱ προεστῶτες τῶν ἐκκλησιῶν ὀφείλουν ἰδιαίτερα τίς Κυριακές νά διδάσκουν στό πλήρωμα τήν εὐσέβεια

202. ΡΠ2, σ. 301-305.

203. «Μηδενὶ ἐξεῖναι κληρικῷ, καπηλικὸν ἐργαστήριον ἔχειν. Εἰ γὰρ τῷ τοιούτῳ εἰσιέναι ἐν καπηλείῳ οὐκ ἐπιτέτραπται, πόσῳ μᾶλλον ἄλλοις ἐν τούτῳ διακονεῖσθαι, καὶ ἃ μὴ θέμις αὐτῷ ἐγχειρεῖν; εἰ δέ τι τοιοῦτον διαπράξοιτο, ἢ παυσάσθω, ἢ καθαιρείσθω». ΡΠ2, σ. 326.

204. «Ἐπίσκοπος, ἢ πρεσβύτερος, ἢ διάκονος, τόκους, ἡ τὰς λεγομένας ἑκατοστὰς λαμβάνων, ἢ παυσάσθω, ἢ καθαιρείσθω». ΡΠ2, σ. 328.

205. «Ὅτι δεῖ τοὺς τῶν ἐκκλησιῶν προεστῶτας, ἐν πάσῃ μὲν ἡμέρᾳ, ἐξαιρέτως δὲ ἐν ταῖς Κυριακαῖς, πάντα τὸν κλῆρον καὶ τὸν λαὸν ἐκδιδάσκειν τοὺς τῆς εὐσεβείας λόγους, ἐκ τῆς θείας Γραφῆς ἀναλεγομένους τὰ τῆς ἀληθείας νοήματά τε, καὶ κρίματα, καὶ μὴ παρεκβαίνοντας τοὺς ἤδη τεθέντας ὅρους, ἢ τὴν ἐκ τῶν θεοφόρων Πατέρων παράδοσιν. Ἀλλὰ καὶ εἰ γραφικὸς ἀνακινηθείη λόγος, μὴ ἄλλως τοῦτον ἑρμηνευέτωσαν, ἢ ὡς ἂν οἱ τῆς ἐκκλησίας φωστῆρες, καὶ διδάσκαλοι, διὰ τῶν οἰκείων συγγραμμάτων παρέθεντο· καὶ μᾶλλον ἐν τούτοις εὐδοκιμείτωσαν, ἢ λόγους οἰκείους συντάττοντες· ἵνα μή, ἔστιν ὅτε, πρὸς τοῦτο ἀπόρως ἔχοντες, ἀποπίπτοιεν τοῦ προσήκοντος. Διὰ γὰρ τῆς τῶν προειρημένων Πατέρων διδασκαλίας, οἱ λαοὶ ἐν γνώσει γινόμενοι τῶν τε σπουδαίων καὶ αἱρετῶν καὶ τῶν ἀσυμφόρων καὶ ἀποβλήτων, τὸν βίον μεταῤῥυθμίζουσι πρὸς τὸ βέλτιον, καὶ τῷ τῆς ἀγνοίας οὐχ ἁλίσκονται πάθει, ἀλλὰ προσέχοντες τῇ διδασκαλίᾳ, ἑαυτοὺς πρὸς τὸ μὴ κακῶς παθεῖν παραθήγουσι, καὶ φόβῳ τῶν ἐπηρτημένων τιμωριῶν τὴν σωτηρίαν ἑαυτοῖς ἐξεργάζονται». ΡΠ2, 346-347.

(*«ἐκδιδάσκειν τοὺς τῆς εὐσεβείας λόγους»*). Ὁ ἐν λόγῳ κανόνας ἀναλύει τό περιεχόμενο τοῦ κηρυγματικοῦ λόγου, ὁ ὁποῖος πρέπει νά κατευθύνει τό πλήρωμα τῆς ἐκκλησίας σύμφωνα μέ τίς Γραφές, ὀρθῶς ἑρμηνευμένες. Ὁ Βαλσαμών ἀναφέρει ὅτι οἱ Ἐπίσκοποι καθίστανται δάσκαλοι τῶν ἐκκλησιῶν[206]. Ὁ 20ός[207] κανόνας τῆς Πενθέκτης ὁρίζει ὅτι ἀπαγορεύεται ἡ δημόσια διδασκαλία ἐπισκόπου σέ ἐκκλησιαστική ἐπαρχία πού δέν τοῦ ἀνήκει. Ὁ κανόνας αὐτός δέν σχετίζεται μέ τό περιεχόμενο τῆς θρησκευτικῆς ἔκφρασης, ἀλλά μέ τά ὅρια τῆς πραγμάτωσής της, δεδομένης τῆς ὕπαρξης ἱεραρχίας. Φυσικά, ὁ κανόνας ἔχει τήν ἔννοια τῆς ἀπαγόρευσης διδασκαλίας Ἐπισκόπου σέ ἐκκλησιαστική ἐπαρχία πού δέν βρίσκεται ὑπό τήν κανονική του δικαιοδοσία, στήν περίπτωση πού δέν ὑπάρχει κανονική ἄδεια τοῦ ἐπιχώριου Μητροπολίτη[208]. Ὁ 24ος[209] κανόνας ἀπαγορεύει γενικά τά τυχερά παιχνίδια, δηλαδή προβαίνει σέ ἕναν περιορισμό τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου κληρικῶν καί μοναχῶν, ὁ ὁποῖος συνδέεται ἄμεσα μέ τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης, καθώς καταδεικνύει τήν ἰδιαιτερότητα τῆς θέσης τους ἐντός τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας. Ἀντίστοιχη ρύθμιση περιέχει καί ὁ 50ός[210] κανόνας, ἐνῶ ὁ 51ος[211] παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ὡς πρός τή συσχέτιση θρησκείας καί τέχνης, καθώς ἀναφέρεται σέ ἀπαγορευμένα θεάματα.

206. ΡΠ2, σ. 347.

207. «Μὴ ἐξέστω ἐπισκόπῳ εἰς ἑτέραν τὴν μὴ αὐτῷ προσήκουσαν πόλιν δημοσίᾳ διδάσκειν· εἰ δέ τις φωραθείη τοῦτο ποιῶν, τῆς ἐπισκοπῆς παυέσθω· τὰ δὲ τοῦ πρεσβυτέρου ἐνεργείτω». ΡΠ2, σ. 349.

208. ΡΠ2, σ. 349, Ζωναρᾶς.

209. «Μὴ ἐξέστω τινὶ τῶν ἐν τῷ ἱερατικῷ καταλεγομένων τάγματι, ἢ μοναχῶν, ἐν ἱπποδρομίαις ἀνιέναι, ἢ θυμελικῶν παιγνίων ἀνέχεσθαι· ἀλλ' εἰ καί τις κληρικός κληθείη ἐν γάμῳ, ἡνίκα ἂν τὰ πρὸς ἀπάτην εἰσέλθοιεν παίγνια, ἐξαναστήτω, καὶ παραυτίκα ἀναχωρείτω, οὕτω τῆς τῶν Πατέρων ἡμῖν προσταττούσης διδασκαλίας. Εἰ δέ τις ἐπὶ τούτῳ ἁλῷ, ἢ παυσάσθω, ἢ καθαιρείσθω». ΡΠ2, σ. 356.

210. «Μηδένα τῶν ἁπάντων εἴτε λαϊκῶν, εἴτε κληρικῶν, κυβεύειν ἀπὸ τοῦ νῦν· εἰ δέ τις τοιοῦτο φωραθείη πράττων, εἰ μὲν κληρικὸς εἴη, καθαιρείσθω· εἰ δὲ λαϊκός, ἀφοριζέσθω». ΡΠ2, σ. 424.

211. «Καθόλου ἀπαγορεύει ἡ ἁγία αὕτη καὶ οἰκουμενικὴ σύνοδος, τοὺς λεγομένους μίμους, καὶ τὰ τούτων θέατρα, εἶτά γε μὴν καὶ τὰ τῶν κυνηγίων θεώρια, καὶ τὰς ἐπὶ σκηνῆς ὀρχήσεις ἐπιτελεῖσθαι. Εἰ δέ τις τοῦ παρόντος κανόνος καταφρονήσει, καὶ πρός τι ἑαυτὸν τῶν ἀπηγορευμένων τούτων ἐκδῷ, εἰ μὲν κληρικὸς εἴη, καθαιρείσθω, εἰ δὲ λαϊκός, ἀφοριζέσθω». ΡΠ2, σ. 424-425.

Στό κανονιστικό πεδίο τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἔκφρασης ἐντάσσονται καί οἱ κανόνες τῆς Πενθέκτης ὑπ' ἀριθμ. 63[212] καί 64[213]. Τά μαρτυρολόγια, λοιπόν, πού συντάχθηκαν πρός βλάβη τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἀπαγορεύεται νά διαβάζονται στήν ἐκκλησία, δηλαδή νά χρησιμοποιοῦνται κατά τή διδασκαλία τῶν πιστῶν, καί μάλιστα πρέπει νά καταστρέφονται διά τῆς πυρᾶς[214]. Ἐπιπροσθέτως, ἀπαγορεύεται νά οἰκειοποιεῖται ἕνας λαϊκός τή διδακτική ἐξουσία μιλώντας ἤ διδάσκοντας δημόσια (*«οὐ χρὴ δημοσίᾳ λαϊκὸν λόγον κινεῖν ἢ διδάσκειν, ἀξίωμα ἑαυτῷ διδασκαλικόν»*), καθώς μέσα στήν Ἐκκλησία ἔχουν δημιουργηθεῖ διαφορετικές τάξεις μελῶν πού συμβάλλουν μέ διαφορετικό τρόπο στό σύνολο[215]. Ὁ 70ός κανόνας[216] ἄν καί περιέχει στοιχεῖα πού ἐμπίπτουν στό πεδίο ἐξέτασης τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης, ἐντάσσεται στήν προβληματική τῆς ἑρμηνευτικῆς προσέγγισης τοῦ ἐσωτερικοῦ δικαίου τῶν θρησκευμάτων μέ γνώμονα τήν ἐφαρμογή τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων σέ σχέση μέ τά θρησκεύματα.

212. «Τὰ ψευδῶς ὑπὸ τῶν τῆς ἀληθείας ἐχθρῶν συμπλασθέντα μαρτυρολόγια, ὡς ἂν τοὺς τοῦ Χριστοῦ μάρτυρας ἀτιμάζοιεν, καὶ πρὸς ἀπιστίαν ἐνάγοιεν τοὺς ἀκούοντας, μὴ ἐπ' ἐκκλησίαις δημοσιεύεσθαι προστάσσομεν, ἀλλὰ ταῦτα πυρὶ παραδίδοσθαι. Τοὺς δὲ ταῦτα παραδεχομένους, ἢ ὡς ἀληθέσι τούτοις προσέχοντας, ἀναθεματίζομεν». ΡΠ2, σ. 452.

213. «Ὅτι οὐ χρὴ δημοσίᾳ λαϊκόν λόγον κινεῖν ἢ διδάσκειν, ἀξίωμα ἑαυτῷ διδασκαλικὸν ἐντεῦθεν περιποιούμενον, ἀλλ' εἴκειν τῇ παραδοθείσῃ παρὰ τοῦ Κυρίου διατάξει, καὶ τὸ οὗς τοῖς τὴν χάριν τοῦ διδασκαλικοῦ λαβοῦσι λόγου διανοίγειν, καὶ τὰ θεῖα παρ' αὐτῶν ἐκδιδάσκεσθαι. Ἐν γὰρ τῇ μιᾷ ἐκκλησίᾳ διάφορα μέλη πεποίηκεν ὁ Θεός, κατὰ τὴν Ἀποστόλου φωνήν· ἦν ὁ Θεολόγος ἑρμηνεύων Γρηγόριος, σαφῶς τὴν ἐν τούτοις τάξιν παρίστησι φάσκων· Ταύτην αἰδοίμεθα τὴν τάξιν, ἀδελφοί, ταύτην φυλάττοιμεν. Ὁ μὲν ἔστω τις ἀκοή· ὁ δέ, γλῶσσα· ὁ δέ, χείρ· ὁ δέ, ἄλλο τι· ὁ μέν, διδασκέτω· ὁ δέ, μανθανέτω· καὶ μετὰ βραχέα· Καὶ ὁ μανθάνων ἐν εὐπειθείᾳ· καὶ ὁ χορηγῶν ἐν ἱλαρότητι· καὶ ὁ ὑπουργῶν ἐν προθυμίᾳ, μὴ πάντες ὦμεν γλῶσσα, τὸ ἑτοιμότατον· μὴ πάντες Ἀπόστολοι· μὴ πάντες προφῆται· μὴ πάντες διερμηνεύωμεν· καὶ μετά τινα· Τί σεαυτὸν ποιεῖς ποιμένα, πρόβατον ὤν; τί γίνῃ κεφαλή, ποῦς τυγχάνων; τί στρατηγεῖν ἐπιχειρεῖς, τεταγμένος ἐν στρατιώταις; καὶ ἑτέρωθι· Ἡ σοφία διακελεύεται· Μὴ ἴσθι ταχὺς ἐν λόγοις· μὴ συμπαρεκτείνου πένης ὢν πλουσίῳ, μηδὲ ζήτει τῶν σοφῶν εἶναι σοφώτερος. Εἰ δέ τις ἁλῷ τὸν παρόντα παρασαλεύων κανόνα, ἐπὶ ἡμέρας τεσσαράκοντα ἀφοριζέσθω». ΡΠ2, σ. 453-454.

214. ΡΠ2, σ. 453, ὅπου ὁ Ζωναρᾶς ἀναφέρεται στά μαρτυρολόγια πού συντάχθηκαν ἀπό τούς Ἕλληνες.

215. *Πηδάλιον*, σ. 228.

216. ΡΠ2, σ. 467.

Ὁ κανόνας 73[217] τῆς Πενθέκτης ρυθμίζει τά σχετικά μέ τό θεμελιῶδες σύμβολο τῆς χριστιανικῆς πίστης, τόν σταυρό καί τήν τιμή πού ἀποδίδεται σέ αὐτόν, ἡ ὁποία περιέχει τή συμβολή καί τοῦ λόγου. Στή ρύθμιση περιλαμβάνεται, ἐπίσης, πρόβλεψη τοῦ χώρου[218] στόν ὁποῖο ἀπαγορεύεται ἡ χάραξη σταυροῦ[219]. Ἡ ἐν λόγῳ ρύθμιση προϋπῆρχε στό πολιτειακό δίκαιο, μέσῳ τῆς διάταξης τοῦ 427 μ.Χ. τῶν Θεοδοσίου Β΄ καί Οὐαλεντινιανοῦ[220]. Ὁ 94ος[221] κανόνας περιέχει τήν ἔννοια τοῦ ὅρκου, τόν ὁποῖο ἀπαγορεύει νά γίνεται[222] σύμφωνα μέ τό τυπικό τῶν ἐθνικῶν. Τό ἴδιο θέμα πραγματεύεται καί ὁ κανόνας 81 τοῦ Μεγάλου Βασιλείου προβλέποντας, ὅμως, ἐπιεικέστερη ἐπιτιμιακή ἀγωγή[223]. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι γενικά ὁ ὅρκος καταδικάζεται στήν Πατερική διδασκαλία[224], ὅπως θά ἀναφερθεῖ στή συνέχεια. Περαιτέρω, ὁ κανόνας 100[225] τῆς Πενθέκτης ἀπαγορεύει μέ ἀπειλή ἀφορισμοῦ τήν ἀποτύπωση θεαμάτων πού προκαλοῦν ἄσεμνες σκέψεις καί ἡδονές θεμελιώνοντας τό σκεπτικό του σέ χωρίο

217. «Τοῦ ζωοποιοῦ σταυροῦ δείξαντος ἡμῖν τὸ σωτήριον, πᾶσαν σπουδὴν ἡμᾶς τιθέναι χρή, τοῦ τιμὴν τὴν ἀξίαν ἀποδιδόναι τῷ δι' οὗ σεσώσμεθα τοῦ παλαιοῦ πτώματος. Ὅθεν καὶ νῷ καὶ λόγῳ, καὶ αἰσθήσει τὴν προσκύνησιν αὐτῷ ἀπονέμοντες, τοὺς ἐν τῷ ἐδάφει τοῦ σταυροῦ τύπους ὑπό τινων κατασκευαζομένους, ἐξαφανίζεσθαι παντοίως προστάσσομεν, ὡς ἂν μὴ τῇ τῶν βαδιζόντων καταπατήσει τὸ τῆς νίκης ἡμῖν τρόπαιον ἐξυβρίζοιτο. Τοὺς οὖν ἀπὸ τοῦ νῦν τοῦ σταυροῦ τύπον ἐπὶ ἐδάφους κατασκευάζοντας, ὁρίζομεν ἀφορίζεσθαι». ΡΠ2, σ. 474.

218. *Πηδάλιον*, σ. 233.

219. Βλ. Γεώργιος Γκαβαρδίνας, *Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενική Σύνοδος καί τό Νομοθετικό της ἔργο,* Κατερίνη 1998, σ. 232-233.

220. Βλ. Χριστινάκη-Γλάρου, *Ἡ ἀρχή,* ὅ.π., σ. 269.

221. ΡΠ2, σ. 528: «Τοὺς ὀμνύοντας ὅρκους ἑλληνικούς, ὁ κανὼν ἐπιτιμίοις καθυποβάλλει· καὶ ἡμεῖς τούτοις ἀφορισμὸν ὁρίζομεν».

222. *Πηδάλιον,* σ. 247 γιά ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὅρκων.

223. Βλ. Χριστινάκη-Γλάρου, *Ἡ ἀρχή,* ὅ.π., σ. 283, ΡΠ2, σ. 528, Ζωναρᾶς.

224. Βλ. Ἀρχιμ. Κύριλλος Κωστόπουλος, «Ἡ κανονική διδασκαλία τοῦ Μ. Βασιλείου περί ὅρκου καί ἐπιορκίας (Κανόνες ΚΘ΄, ΞΔ΄ καί ΠΒ΄)», *Θεολογία* 3/2013, σ. 217.

225. ΡΠ2, σ. 545: «Οἱ ὀφθαλμοί σου ὀρθὰ βλεπέτωσαν· καί, πάσῃ φυλακῇ τήρει σὴν καρδίαν, ἡ Σοφίᾳ διακελεύεται· ῥᾳδίως γὰρ τὰ ἑαυτῶν ἐπὶ τὴν ψυχὴν αἱ τοῦ σώματος αἰσθήσεις εἰσκρίνουσι. Τὰς οὖν τὴν ὅρασιν καταγοητευούσας γραφάς, εἴτε ἐν πίναξιν, εἴτε ἄλλως πως ἀνατεθειμένας, καὶ τὸν νοῦν διαφθειρούσας, καὶ κινοῦσας πρὸς τὰ τῶν αἰσχρῶν ἡδονῶν ὑπεκκαύματα, οὐδαμῶς ἀπὸ τοῦ νῦν οἱῳδήποτε τρόπῳ προστάσσομεν ἐγχαράττεσθαι· εἰ δέ τις τοῦτο πράττειν ἐπιχειρήσοι, ἀφοριζέσθω».

τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης[226]. Ἀκόμη, ὁ 2ος[227] κανόνας τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου περιέχει καί γενική ρύθμιση γιά τό διδακτικό ἀξίωμα, ἐνῶ ὁ 9ος[228] προβλέπει ἀπόσυρση τῶν συγγραμμάτων κατά τῶν εἰκόνων («*τὰ ψευδοσυγγράμματα*») μαζί μέ τά ὑπόλοιπα αἱρετικά βιβλία. Ἐπισημαίνεται, βέβαια, ὅτι ἀφορμή γιά τή σύγκληση τῆς ἐν λόγῳ συνόδου ὑπῆρξε κατά κύριο λόγο ἡ δημιουργία δογματικῶν διαφορῶν κατά τήν εἰκονομαχία. Ἀναλυτικότερα, ὁ κανόνας αὐτός ἐντάσσεται στό πλαίσιο κανονοθεσίας πού εἶχε ὡς ἄξονα κεντρικό ἄξονα τήν ἀποκατάσταση τῆς πειθαρχίας στόν ἐκκλησιαστικό ὀργανισμό, ἡ ὁποία εἶχε διασαλευτεῖ ἐξαιτίας τῆς εἰκονομαχίας[229].

Ὁ 2ος[230] κανόνας τῆς Ἀγκύρας ὁρίζει ὡς κώλυμα κηρύγματος («*κηρύσσειν*») τήν ἐπιστροφή στό οὐσιαστικό ἔργο τῆς ἐκκλησίας ἔπειτα ἀπό ἀπόδοση θυσιῶν σέ εἴδωλα. Ὁ 11ος[231] κανόνας τῆς Συ-

226. Βλ. Χριστινάκη-Γλάρου, *Ἡ ἀρχή,* ὅ.π., σ. 291.

227. «Ἐπειδή περ ψάλλοντες συντασσόμεθα τῷ Θεῷ· Ἐν τοῖς δικαιώμασί σου μελετήσω, οὐκ ἐπιλήσομαι τῶν λόγων σου, πάντας μὲν χριστιανοὺς τοῦτο φυλάττειν σωτήριον, κατ' ἐξαίρετον δὲ τοὺς τὴν ἱερατικὴν ἀμπεχομένους ἀξίαν. Ὅθεν ὁρίζομεν, πάντα τὸν προάγεσθαι μέλλοντα εἰς τὸν τῆς ἐπισκοπῆς βαθμόν, πάντως τὸν Ψαλτῆρα γινώσκειν, ἵνα ὡς ἐκ τούτου καὶ πάντα τὸν κατ' αὐτὸν κλῆρον οὕτω νουθετῇ μυεῖσθαι. Ἀνακρίνεσθαι δὲ ἀσφαλῶς ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου, εἰ προθύμως ἔχει ἀναγινώσκειν ἐρευνητικῶς, καί οὐ παροδευτικῶς, τούς τε ἱεροὺς κανόνας καὶ τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον, τήν τε τοῦ θείου Ἀποστόλου βίβλον καὶ πᾶσαν τὴν θείαν Γραφήν, καὶ κατὰ τὰ θεῖα ἐντάλματα ἀναστρέφεσθαι καὶ διδάσκειν τὸν κατ' αὐτὸν λαόν. Οὐσία γὰρ τῆς καθ' ἡμᾶς ἱεραρχίας ἐστὶ τὰ θεοπαράδοτα λόγια, ἤγουν ἡ τῶν θείων Γραφῶν ἀληθινὴ ἐπιστήμη, καθὼς ὁ μέγας ἀπεφήνατο Διονύσιος. Εἰ δὲ ἀμφισβητοίη, καὶ μὴ ἀσμενίζοι οὕτω ποιεῖν τε καὶ διδάσκειν, μὴ χειροτονείσθω. Ἔφη γὰρ προφητικῶς ὁ Θεός· Σὺ ἐπίγνωσιν ἀπώσω, κἀγὼ ἀπώσομαί σε τοῦ μὴ ἱερατεύειν μοι». ΡΠ2, σ. 560-561.

228. «Πάντα τὰ μειρακιώδη ἀθύρματα καὶ μανιώδη βακχεύματα, τὰ ψευδοσυγγράμματα, τὰ κατὰ τῶν σεπτῶν εἰκόνων γινόμενα, δέον δοθῆναι τῷ ἐπισκόπῳ Κωνσταντινουπόλεως, ἵνα ἀποτεθῶσι μετὰ τῶν λοιπῶν αἱρετικῶν βιβλίων. Εἰ δέ τις εὑρεθείη ταῦτα κρύπτων, εἰ μὲν ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος εἴη, καθαιρείσθω· εἰ δὲ λαϊκὸς ἢ μοναχός, ἀφοριζέσθω». ΡΠ2, σ. 585.

229. Βλ. Σπύρος Τρωϊάνος, *Ἡ Ζ΄ Οἰκουμενική Σύνοδος καί τό νομοθετικόν αὐτῆς ἔργον,* Ἀθήνα 1989, σ. 10-11.

230. «Διακόνους ὁμοίως θύσαντας, μετὰ δὲ ταῦτα ἀναπαλαίσαντας, τὴν μὲν ἄλλην τιμὴν ἔχειν, πεπαῦσθαι δὲ αὐτοὺς πάσης τῆς ἱερᾶς λειτουργίας, τῆς τε τοῦ ἄρτον ἢ ποτήριον ἀναφέρειν, ἢ κηρύσσειν. Εἰ μέντοι τινὲς τῶν ἐπισκόπων τούτοις συνίδοιεν κάματόν τινα ἢ ταπείνωσιν πρᾳότητος καὶ ἐθέλοιεν πλέον τι διδόναι ἢ ἀφαιρεῖν, ἐπ' αὐτοῖς εἶναι τὴν ἐξουσίαν». ΡΠ3, σ. 22-23.

231. «Πρεσβύτερος πρὸ τῶν τριάκοντα ἐτῶν μὴ χειροτονείσθω, ἐὰν καὶ πάνυ

νόδου τῆς Νεοκαισαρείας εἰσάγει ὅριο ἡλικίας γιά τή χειροτονία στόν β΄ βαθμό τῆς ἱερωσύνης, μέ τό αἰτιολογικό ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστός σέ ἐκείνη τήν ἡλικία βαπτίσθηκε καί ἄρχισε νά διδάσκει («*διδάσκειν*»)[232]. Ὁ 5ος[233] κανόνας τῆς συνόδου τῆς Γάγγρας ἀπαγορεύει νά ὑπάρχει στό περιεχόμενο διδασκαλίας («*διδάσκοι*») δήλωση ὅτι ὁ Οἶκος τοῦ Θεοῦ εἶναι εὐκαταφρόνητος. Ὁ 10ος[234] κανόνας τῆς Γάγγρας ἀπαγορεύει νά περηφανεύονται («*κατεπαίροιτο*») εἰς βάρος τῶν ἐγγάμων, ὅσοι παραμένουν παρθένοι γιά χάρη τοῦ Κυρίου. Ὁ κανόνας αὐτός δηλαδή ἀποδέχεται τήν ἀρετή καί τήν παρθενία, πλήν, ὅμως, ἀποδίδει σημασία στό νόμιμο γάμο μέ τήν ἀπαγόρευση ὑποτίμησής του[235]. Ὁμοίως ὁ 11ος[236] κανόνας τῆς Γάγγρας ἀπαγορεύει νά περιφρονοῦνται («*καταφρονοίη*») ὅσοι τελοῦν τίς λεγόμενες ἀγάπες, ὁ δέ 20ός[237] κανόνας καταδικάζει τήν ἀλαζονική κριτική («*ὑπερηφάνῳ διαθέσει κεχρημένος καὶ βδελυσσόμενος*») τῶν συναθροίσεων τῶν πιστῶν[238], ἐνῶ ὁ 21ος[239] καταδικάζει τήν περι-

ᾖ ὁ ἄνθρωπος ἄξιος, ἀλλὰ ἀποτηρείσθω, ὁ γὰρ Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς ἐν τῷ τριακοστῷ ἔτει ἐβαπτίσθη καὶ ἤρξατο διδάσκειν». ΡΠ3, σ. 88.

232. Βλ. Εἰρήνη Χριστινάκη-Γλάρου, *Ἡ ἀρχή τῆς νομιμότητας στούς Ἱερούς Κανόνες (ΙΙ). Ἡ ἀρχή τῆς μή ἀναδρομικότητας στούς Κανόνες τῶν Τοπικῶν Συνόδων (Nullum crimen nulla poena sine lege praevia). Ἡ σπουδή τῆς περιπτώσεως,* [Forschungen Zur Byzantinischen Rechtsgeschichte - Athener Reihe], *Νομοκανονικά*-Ἀνάλεκτα 10, Ἀθήνα 2018, σ. 72.

233. «Εἴ τις διδάσκοι τὸν οἶκον τοῦ Θεοῦ εὐκαταφρόνητον εἶναι, καὶ τὰς ἐν αὐτῷ συνάξεις, ἀνάθεμα ἔστω». ΡΠ3, σ. 104, Βαλσαμών.

234. «Εἴ τις τῶν παρθενευόντων διὰ τὸν Κύριον, κατεπαίροιτο τῶν γεγαμηκότων, ἀνάθεμα ἔστω». ΡΠ3, σ. 106.

235. ΡΠ3, σ. 107, Βαλσαμών.

236. «Εἴ τις καταφρονοίη τῶν ἐκ πίστεως ἀγάπας ποιούντων, καὶ διὰ τιμὴν τοῦ Κυρίου συγκαλούντων τοὺς ἀδελφούς, καὶ μὴ ἐθέλοι κοινωνεῖν ταῖς κλήσεσι, διὰ τὸ ἐξευτελίζειν τὸ γινόμενον, ἀνάθεμα ἔστω». ΡΠ3, σ. 107.

237. ΡΠ3, σ. 116.

238. Βλ. Χριστινάκη-Γλάρου, *Ἡ ἀρχή τῆς νομιμότητας ΙΙ,* ὅ.π., σ. 87-88.

239. «Ταῦτα δὲ γράφομεν οὐκ ἐκκόπτοντες τοὺς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὰς Γραφὰς ἀσκεῖσθαι βουλομένους, ἀλλὰ τοὺς λαμβάνοντας τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀσκήσεως εἰς ὑπερηφανίαν κατὰ τῶν ἀφελέστερον βιούντων ἐπαιρομένους τε καὶ παρὰ τὰς Γραφὰς καὶ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας καινισμοὺς εἰσάγοντας. Ἡμεῖς τοιγαροῦν, καὶ παρθενίαν μετὰ ταπεινοφροσύνης θαυμάζομεν, καὶ ἐγκράτειαν μετὰ σεμνότητος καὶ θεοσεβείας γινομένην ἀποδεχόμεθα, καὶ ἀναχώρησιν τῶν ἐγκοσμίων πραγμάτων μετὰ ταπεινοφροσύνης ἀγόμεθα, καὶ γάμου συνοίκησιν σεμνὴν τιμῶμεν, καὶ πλοῦτον μετὰ δικαιοσύνης καὶ εὐποιΐας οὐκ ἐξουθενοῦμεν, καὶ λιτότητα καὶ εὐτέλειαν ἀμφιασμάτων δι' ἐπιμέλειαν μόνον τοῦ σώ-

φρόνηση (*«εἰς ὑπερηφανίαν κατὰ τῶν ἀφελέστερον βιούντων»*) ὅσων ζοῦν πιό ἁπλά. Ὁ 5ος[240] κανόνας τῆς Συνόδου τῆς Ἀντιοχείας ἀποτελεῖ κοινό σημεῖο πολιτειακῆς καί ἐκκλησιαστικῆς δικαιοταξίας, καθώς ὅποιος κληρικός δέν ἐπιδεικνύει ὑπακοή στόν Ἐπίσκοπό του (*«καταφρονήσας τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου»*) καί προκαλεῖ ταραχές, σέ περίπτωση πού δέν συμμορφώνεται καί συνεχίζει νά προκαλεῖ ταραχές στήν Ἐκκλησία (*«Εἰ δὲ παραμένοι θορυβῶν καὶ ἀναστατῶν τὴν Ἐκκλησίαν»*), βρίσκεται πλέον στήν ἁρμοδιότητα τῆς πολιτείας γιά ἐπιβολή σχετικῶν κυρώσεων. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἐν προκειμένῳ, τό ὑποκείμενο τοῦ ἀδικήματος χαρακτηρίζεται καβγατζής (*«στασιώδη»*). Ὁ 36ος[241] κανόνας τῆς Συνόδου τῆς Λαοδικείας ἀπαγορεύει στούς κληρικούς νά εἶναι μάγοι, γητευτές, μαθηματικοί, ἀστρολόγοι ἤ νά φτιάχνουν φυλαχτά, καθώς δέν συμφωνοῦν αὐτές οἱ ἰδιότητες μέ τή διδασκαλία τῆς ἐκκλησίας καί πολλές φορές τιμωροῦνται ἀπό τήν πολιτειακή νομοθεσία[242]. Οἱ μάγοι ἦταν ἕνα χαρακτηριστικό τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας ἀπό τά πρώιμα κιόλας χρόνια της, ἐνῶ Ἐκκλησία καί Πολιτεία ἐπιχείρησαν ἀνεπιτυχῶς νά περιορίσουν τή δραστηριότητά τους πού περιλάμβανε τή χρήση ὑπερφυσικῶν δυνάμεων γιά τήν ἴαση ἀσθενειῶν. Οἱ

ματος ἀπερίεργον ἐπαινοῦμεν· τὰς δέ ἐκλύτους καὶ τεθρυμμένας ἐν τῇ ἐσθῆτι προόδους ἀποστρεφόμεθα, καὶ τοὺς οἴκους τοῦ Θεοῦ τιμῶμεν, καὶ τὰς συνόδους τὰς ἐπ' αὐτοῖς ὡς ἁγίας καὶ ἐπωφελεῖς ἀσπαζόμεθα, οὐ συγκλείοντες τὴν εὐσέβειαν ἐν τοῖς οἴκοις, ἀλλὰ πάντα τόπον τὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ Θεοῦ οἰκοδομηθέντα τιμῶντες, καὶ τὴν ἐν αὐτῇ τῇ ἐκκλησίᾳ συνέλευσιν εἰς ὠφέλειαν τοῦ κοινοῦ προσιέμεθα, καὶ τὰς καθ' ὑπερβολὴν εὐποιΐας τῶν ἀδελφῶν, τὰς κατὰ τὰς παραδόσεις διὰ τῆς ἐκκλησίας εἰς τοὺς πτωχοὺς γινομένας, μακαρίζομεν, καὶ πάντα, συνελόντας εἰπεῖν, τὰ παραδοθέντα, ὑπὸ τῶν θείων Γραφῶν καὶ τῶν ἀποστολικῶν παραδόσεων ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ γίνεσθαι εὐχόμεθα». ΡΠ3, σ. 117-118.

240. «Εἴ τις πρεσβυτέροις, ἢ διάκονος, καταφρονήσας τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου, ἀφώρισεν ἑαυτὸν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἰδίᾳ συνήγαγε καὶ θυσιαστήριον ἔστησε καί, τοῦ ἐπισκόπου προσκαλεσμένου, ἀπειθοίη καὶ μὴ βούλοιτο αὐτῷ πείθεσθαι, μηδὲ ὑπακούειν καὶ πρῶτον καὶ δεύτερον καλοῦντι, τοῦτον καθαιρεῖσθαι παντελῶς, καὶ μηκέτι θεραπείας τυγχάνειν, μηδὲ δύνασθαι λαμβάνειν τὴν ἑαυτοῦ τιμήν. Εἰ δὲ παραμένοι θορυβῶν καὶ ἀναστατῶν τὴν Ἐκκλησίαν, διὰ τῆς ἔξωθεν ἐξουσίας ὡς στασιώδη αὐτὸν ἐπιστρέφεσθαι». ΡΠ3, σ. 136.

241. «Ὅτι οὐ δεῖ ἱερατικοὺς ἢ κληρικούς, μάγους ἢ ἐπαοιδοὺς εἶναι, ἢ μαθηματικούς, ἢ ἀστρολόγους, ἢ ποιεῖν τὰ λεγόμενα φυλακτήρια, ἅτινά ἐστι δεσμωτήρια τῶν ψυχῶν αὐτῶν. Τοὺς δὲ φοροῦντας, ῥίπτεσθαι ἐκ τῆς ἐκκλησίας ἐκελεύσαμεν». ΡΠ3, σ. 203.

242. ΡΠ3, σ. 205-206, Βαλσαμών.

μάγοι, μάλιστα προφασίζονταν τή χριστιανική προέλευση τῶν πρακτικῶν τους, ὥστε νά μή συλλαμβάνονται[243].

Στούς κανόνες τοῦ Μ. Βασιλείου ἐντοπίζεται ἡ βασική κανονική διδασκαλία γιά τή χρήση τοῦ ὅρκου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τμῆμα τῆς θρησκευτικῆς ἔκφρασης, ἀπαντᾶ δέ στήν πολιτειακή δικαιοταξία. Πιό ἀναλυτικά, ὁ 10ος[244] κανόνας ὁρίζει ὅτι ὅσοι ὁρκίζονται νά μή δεχτοῦν τή χειροτονία δέν πρέπει νά ἐπιορκοῦν, καθώς μέ αὐτόν τόν τρόπο ζημιώνεται ἡ Ἐκκλησία, λόγῳ ἔλλειψης σταθερότητας. Τό ἐνδιαφέρον στοιχεῖο ἐδῶ εἶναι ὅτι δέν προβλέπεται κάποιο ἐπιτίμιο, ἀλλά ἀφήνεται στήν κρίση τοῦ Κυρίου ἡ ἐπιλογή τῆς ἀθέτησης τοῦ ὅρκου[245]. Ὁ 29ος[246] κανόνας καταδικάζει τόν ὅρκο καί πολύ

243. Βλ. Σπύρος Τρωϊάνος, «Τό ἔργο τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στόν νομικό βίο τοῦ Βυζαντίου», ἀνάτυπο, *Πλάτων* 53/2003, σ. 55-57.

244. «Οἱ ὀμνύοντες μὴ καταδέχεσθαι τὴν χειροτονίαν, ἐξομνύμενοι, μὴ ἀναγκαζέσθωσαν ἐπιορκεῖν. Εἰ γὰρ καὶ δοκεῖ τις εἶναι κανὼν ὁ συγχωρῶν τοῖς τοιούτοις, ἀλλὰ πείρᾳ ἐγνώκαμεν, ὅτι οὐκ εὐοδοῦνται οἱ παρορκήσαντες. Σκοπεῖν δὲ δεῖ καὶ τὸ εἶδος τοῦ ὅρκου καὶ τὰ ῥήματα καὶ τὴν διάθεσιν, ἀφ' ἧς ὁμωμόκασι, καὶ τὰς κατὰ λεπτὸν ἐν τοῖς ῥήμασι προσθήκας, ὡς ἐὰν μηδεμία ᾖ μηδαμόθεν παραμυθία, χρὴ παντελῶς ἐᾷν τοὺς τοιούτους. Τὸ μέντοι κατὰ Σευῆρον πρᾶγμα, ἤτοι τὸν ὑπὸ τούτου χειροτονηθέντα πρεσβύτερον, τοιαύτην τινά μοι δοκεῖ παραμυθίαν ἔχειν, εἰ καί σοι συνδοκεῖ· τὸν ἀγρὸν ἐκεῖνον τὸν ὑποκείμενον τῇ Μισθείᾳ, ᾧ ἐπεκηρύχθη ὁ ἄνθρωπος, κέλευσον Μασάδοις ὑποτελεῖν. Οὕτω γὰρ κἀκεῖνος οὐ παρορκήσει, μὴ ἀναχωρῶν τοῦ τόπου, καὶ ὁ Λογγῖνος, ἔχων τὸν Κυριακὸν μεθ' ἑαυτοῦ, οὐκ ἐρημώσει τὴν Ἐκκλησίαν, οὐδὲ τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν διὰ τῆς ἀργίας καταδικάσει. Καὶ ἡμεῖς δόξομεν μὴ παρὰ κανόνας ποιεῖν τι, συμπεριφερόμενοι τῷ Κυριακῷ, ὁμόσαντι μὲν συμπαραμένειν Μινδάνοις, καταδεξαμένῳ δὲ τὴν μετάθεσιν· ἡ γὰρ ἐπάνοδος, φυλακὴ ἔσται τοῦ ὅρκου, τὸ δὲ εἶξαι αὐτὸν τῇ οἰκονομίᾳ, εἰς ἐπιορκίαν αὐτῷ οὐ λογισθήσεται, διὰ τὸ μὴ προσκεῖσθαι τῷ ὅρκῳ, μηδὲ πρὸς βραχὺ ἀναχωρῆσαι Μινδάνων, ἀλλὰ παραμένειν εἰς τὸ ἐφεξῆς. Σευήρῳ δὲ προφασιζομένῳ τὴν λήθην, ἡμεῖς συγχωρήσομεν, εἰπόντες ὅτι ὁ τῶν κρυπτῶν γνώστης οὐ περιόψεται τὴν ἑαυτοῦ ἐκκλησίαν ὑπὸ τοιούτου λυμαινομένην, ποιοῦντος μὲν ἀκανονίστως τὸ ἐξ ἀρχῆς, ὅρκῳ δὲ καταδεσμοῦντος παρὰ τὰ Εὐαγγέλια, παρορκεῖν δὲ διδάσκοντος, δι' ὧν μετετέθη, ψευδομένου δὲ νῦν δι' ὧν τὴν λήθην σχηματίζεται. Ἐπειδὴ δὲ οὐκ ἐσμὲν καρδιῶν κριταί, ἀλλ' ἐξ ὧν ἀκούομεν κρίνομεν, δῶμεν τῷ Κυρίῳ τὴν ἐκδίκησιν, αὐτοὶ δὲ ἀδιακρίτως αὐτὸν δεξώμεθα, συγγνώμην δόντες ἀνθρωπίνῳ πάθει τῇ λήθῃ». ΡΠ4, σ. 124-125.

245. *Πηδάλιον*, σ. 483.

246. «Ἄρχοντας μέν τοι ὀμνύειν ἐπὶ τὸ κακοποιεῖν τοὺς ἀρχομένους καὶ πάνυ θεραπεύεσθαι προσῆκε. Θεραπεία δὲ τούτων διττή· μία μέν, μὴ ὀμνύειν αὐτοὺς διδάσκεσθαι προχείρως, ἑτέρα δέ, μὴ ἐπιμένειν ἐν ταῖς πονηραῖς κρίσεσιν. Ὥστε ὅρκῳ προληφθείς τις εἰς κακοποιΐαν ἑτέρου, τήν μέν ἐπί τῇ προπετείᾳ τοῦ ὅρκου μετάνοιαν ἐπιδεικνύσθω, μὴ μέν τοι προσχήματι εὐλαβείας τὴν πονηρίαν ἑαυτοῦ

περισσότερο τοῦ ὅρκου πού ἔχει ληφθεῖ γιά τέλεση ἄνομης πράξης[247]. Ὁ 64ος[248] κανόνας περιέχει τήν ἔννοια τοῦ ἐπιόρκου, ὁ ὁποῖος ἀποκλείεται ἀπό τήν κοινωνία γιά διάστημα δέκα ἐτῶν[249]. Ὁ 82ος[250] κανόνας διατυπώνει σχετικά μέ τούς ἐπιόρκους ὅτι σέ περίπτωση πού ἔχουν παραβεῖ τούς ὅρκους τους ἐξαιτίας βίας ἤ ἀνάγκης, πρέπει νά ἐπιβάλλονται σέ αὐτούς πιό ἐλαφρά ἐπιτίμια. Σέ ἀντίθετη περίπτωση, ὑποβάλλονται σέ βαρύτερες κυρώσεις. Τέλος, ὁ 45ος[251] κανόνας τοῦ Μ. Βασιλείου ὁρίζει ὅτι ἡ ἰδιότητα τοῦ Χριστιανοῦ δέν ἀποτελεῖ ἐλαφρυντικό στήν περίπτωση τῆς ἐξύβρισης τοῦ Χριστοῦ.

Καθίσταται ἀντιληπτό, ὅτι τό φάσμα τῶν ἱερῶν κανόνων πού στοιχειοθετοῦν τό δικαίωμα ἔκφρασης ἐντός τῆς Ἐκκλησίας εἶναι μεγάλο, ὑπάρχουν δέ περισσότεροι κανόνες, οἱ ὁποῖοι ρυθμίζουν συναφῆ θέματα καί μποροῦν νά χρησιμοποιηθοῦν ἑρμηνευτικά μαζί μέ τούς ὡς ἄνω ἀνάλογα μέ τήν περίπτωση πού προκύπτει.

βεβαιούτω. Οὐδὲ γὰρ Ἡρώδῃ συνήνεγκεν εὐορκήσαντι, ὅς, ἵνα μὴ ἐπιορκήσῃ δῆθεν, φονεὺς ἐγένετο τοῦ Προφήτου. Ἅπαξ μὲν ὁ ὅρκος ἀπηγόρευται, πολλῷ δὲ δήπου εἰκὸς τὸν ἐπὶ κακῷ γινόμενον κατακεκρίσθαι. Ὥστε μεταφρονεῖν χρὴ τὸν ὀμνύοντα, οὐχὶ σπουδάζειν βεβαιοῦν ἑαυτοῦ τὸ ἀνόσιον. Ἐξέτασον γὰρ πλατύτερον τὴν ἀτοπίαν· εἴ τις ὀμόσειεν ἐξορύξειν τοὺς ὀφθαλμοὺς τοῦ ἀδελφοῦ, εἰ καλὸν τὸ τοιοῦτον εἰς ἔργον ἀγαγεῖν αὐτῷ; εἴ τις φονεύσειν; εἴ τις ὅλως δι' ὅρκου ἐντολήν τινα παραβήσεσθαι. Ὤμοσα γὰρ καὶ ἔστησα, οὐχὶ τὴν ἁμαρτίαν, ἀλλὰ τοῦ φυλάξασθαι τὰ κρίματα τῆς δικαιοσύνης σου. Ὥσπερ δὲ τὴν ἐντολὴν ἀμεταθέτοις κρίμασι προσῆκε βεβαιοῦσθαι, οὕτω τὴν ἁμαρτίαν παντοίως καθήκει ἀκυροῦσθαι καὶ ἀφανίζεσθαι». ΡΠ4, σ. 165-166.

247. Βλ. Κωστόπουλος, «Ἡ κανονική διδασκαλία», ὅ.π., σ. 219-221.

248. «Ὁ ἐπίορκος ἐν δέκα ἔτεσιν ἀκοινώνητος ἔσται· δυσὶν ἔτεσι προσκλαίων, τρισὶν ἀκροώμενος, τέσσαρσιν ὑποπίπτων, ἐνιαυτὸν συνεστὼς μόνον, καὶ τότε τῆς κοινωνίας ἀξιούμενος». ΡΠ4, σ. 221.

249. Βλ. Κωστόπουλος, «Ἡ κανονική», ὅ.π., σ. 221.

250. «Καὶ περὶ τῶν ἐπιορκησάντων, εἰ μὲν ἐκ βίας καὶ ἀνάγκης παρέβησαν τοὺς ὅρκους, κουφοτέροις ὑπόκεινται ἐπιτιμίοις, ὥστε μετὰ ἓξ ἔτη εἶναι αὐτοὺς δεκτούς. Εἰ δὲ ἄνευ ἀνάγκης προδόντες τὴν ἑαυτῶν πίστιν, ἐν δυσὶν ἔτεσι προσκλαύσαντες, καὶ ἐν δυσὶ ἀκροασάμενοι, καὶ ἐν πέμπτῳ ἐν ὑποπτώσει εὐξάμενοι, καὶ ἐν δυσὶν ἄλλοις ἄνευ προσφορᾶς εἰς τὴν κοινωνίαν τῆς προσευχῆς παραδεχθέντες, οὕτω τελευταῖον, ἀξιόλογον δηλαδὴ τὴν μετάνοιαν ἐπιδειξάμενοι, ἀποκατασταθήσονται εἰς τὴν κοινωνίαν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ». ΡΠ4, σ. 248.

251. «Ἐάν τις, τὸ ὄνομα λαβὼν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐνυβρίζῃ τὸν Χριστόν, οὐδὲν ὄφελος αὐτῷ ἀπὸ τῆς προσηγορίας». ΡΠ4, σ. 194.

2.2. Ἐπισκοπική ἐξουσία

Οἱ σχέσεις κράτους θρησκευμάτων περιέχει τή θεμελιώδη διάκριση μεταξύ forum internum καί forum externum[252]. Στήν παροῦσα ἑνότητα θά ἐξεταστεῖ ἡ σχέση κράτους – ἑλληνικῆς Ὀρθόδοξης ἐκκλησίας ὑπό τό πρῖσμα τοῦ ὡς ἄνω συστήματος, πού ἐγείρει προβληματισμούς γιά ζητήματα ὅπως ἡ ἐλευθερία ἔκφρασης τῆς ἐκκλησίας καί τά ὅρια τῆς κρατικῆς παρέμβασης, μέσα ἀπό τό ἐπισκοπικό ἀξίωμα. Ἀναλυτικότερα, ἡ ἔννοια τοῦ forum externum περιέχει τήν ἐκδήλωση τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, ἡ ὁποία ἐπιδέχεται περιορισμούς σέ ἀντίθεση μέ τό περιεχόμενο τοῦ forum internum, στό ὁποῖο ἐδράζεται ἡ θρησκευτική συνείδηση, καθώς καί τό δικαίωμα ἀλλαγῆς θρησκεύματος. Τά ὅρια τῆς κρατικῆς παρέμβασης στήν ἐκδήλωση τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων δέν εἶναι ζήτημα τόσο ἁπλό, καθώς σχετίζεται σχεδόν ἀπόλυτα μέ τή θέση τοῦ θρησκευτικοῦ δικαίου στόν κρατικό ὀργανισμό. Τό ΔΕΕ στήν ὑπόθεση C-188/15 Asma Bougnaoui καί Association de défense des droits de l'homme (ADDH) κατά Micropole SA ἔκρινε ὅτι τό ἄρθρο 1[253] τῆς Ὁδηγίας 2000/78/ΕΚ τοῦ Συμβουλίου, τῆς 27ης Νοεμβρίου 2000, γιά τή διαμόρφωση γενικοῦ πλαισίου γιά τήν ἴση μεταχείριση στήν ἀπασχόληση καί τήν ἐργασία, δέν περιέχει ὁρισμό τῆς ἔννοιας θρησκεία, ὡστόσο στήν πρώτη αἰτιολογική σκέψη παραπέμπεται ἡ ΕΣΔΑ, καθώς καί οἱ συνταγματικές παραδόσεις τῶν κρατῶν-μελῶν, ὡς γενικές ἀρχές τοῦ δικαίου τῆς Ἕνωσης. Τό ἄρθρο 9 τῆς ΕΣΔΑ ταυτίζεται ὡς πρός τήν ἐφαρμογή του μέ τό ἄρθρο 10 τοῦ ΧΘΔΕΕ, συνεπῶς ἡ ἔννοια τῆς θρησκείας εἶναι εὐρεία κατά τό κανονιστικό τους πλαίσιο καί καλύπτει τόσο τό forum internum, δηλαδή τίς θρησκευτικές πεποιθήσεις ὡς ἐνδιάθετο φρόνημα, ὅσο καί τό forum externum, δηλαδή τή δημόσια ἐκδήλωση αὐτῶν[254].

252. Βλ. γενικά Peter Petkof, «Forum Internum and Forum Externum in Canon Law and Public International Law with a Particular Reference to the Jurisprudence of the European Court of Human Rights», *Religion and Human Rights,* 7/2012, p. 183-214.

253. Σκοπός τῆς παρούσας ὁδηγίας εἶναι ἡ θέσπιση γενικοῦ πλαισίου γιά τήν καταπολέμηση τῶν διακρίσεων λόγῳ θρησκείας ἤ πεποιθήσεων, εἰδικῶν ἀναγκῶν, ἡλικίας ἤ γενετήσιου προσανατολισμοῦ στόν τομέα τῆς ἀπασχόλησης καί τῆς ἐργασίας, προκειμένου νά ὑλοποιηθεῖ ἡ ἀρχή τῆς ἴσης μεταχείρισης στά κράτη-μέλη.

254. §27-30.

Σκόπιμη εἶναι ἡ ἀνάλυση ἑνός χαρακτηριστικοῦ παραδείγματος τῆς ἐπικαιρότητας ὡς πρός τή θρησκευτική ἔκφραση, ὅπως ἀποτυπώνεται στό πρόσωπο τοῦ Ἐπισκόπου καί ἐπηρεάζει τίς σχέσεις πολιτειακοῦ καί κανονικοῦ δικαίου. Πιό ἀναλυτικά, μέ τό ἄρθρο 48 τοῦ Ν. 4521/2018 τροποποιήθηκε τό ἄρθρο 66 τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καί ἐξαιρεῖται πλέον τό Ἵδρυμα τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ Εὐαγγελιστρίας Τήνου τῶν διατάξεών του, τροποποιήθηκε δέ καί ὁ ρυθμιστικός τοῦ ΠΙΙΕΤ νόμος 349/1976 καί ἀφαιρέθηκε τό δικαίωμα ψήφου τοῦ Προέδρου καί Μητροπολίτη Σύρου κατά τήν ἐκλογή τοῦ Ἀντιπροέδρου καί Γενικοῦ Γραμματέα τῆς Διοικούσας Ἐπιτροπῆς[255]. Ἐξαιτίας τῶν παραπάνω ἐπεμβάσεων στήν αὐτοδιοίκηση τῆς Ἐκκλησίας, χωρίς κοινοποιημένο τοὐλάχιστον σχετικό διάλογο μέ τήν Ἱερά Σύνοδο κατά τό ἄρθρο 2 τοῦ ΚΧΕΕ, ἀλλά καί τῆς ἀφαιρέσεως τῆς ψήφου τοῦ Μητροπολίτη Σύρου πού ἦταν καί ὁ μοναδικός ἐκπρόσωπος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος στό Ἵδρυμα, ἐστάλη ἐπιστολή διαμαρτυρίας ἀπό τήν τελευταία στόν Ὑπουργό Παιδείας μέ ἀριθμ. πρωτ. 799/429/26.2.2018[256].

255. Ἄρθρο 48, Ν. 4521/2018: *«1. Ἡ παρ. 1 τοῦ ἄρθρου 26 τοῦ Ν. 4301/2014 "Ὀργάνωση τῆς νομικῆς μορφῆς τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων καί τῶν ἑνώσεών τους στήν Ἑλλάδα καί ἄλλες διατάξεις ἁρμοδιότητας Γενικῆς Γραμματείας Θρησκευμάτων καί λοιπές διατάξεις" (Α΄ 223) καταργεῖται καί ἐπανέρχεται σέ ἰσχύ ἡ προϊσχύσασα ρύθμιση τῆς περίπτωσης Β΄ τοῦ ἄρθρου 4 τοῦ Ν. 349/1976 "Περί διοικήσεως τοῦ Πανελληνίου Ἱεροῦ Ἱδρύματος Εὐαγγελιστρίας Τήνου" (Α΄ 149), ὅπως αὐτή ἴσχυε τήν 1.1.2014… 3. Ἡ παρ. 6 τοῦ ἄρθρου 51 τοῦ Ν. 4301/2014 "Ὀργάνωση τῆς νομικῆς μορφῆς τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων καί τῶν ἑνώσεών τους στήν Ἑλλάδα καί ἄλλες διατάξεις ἁρμοδιότητας Γενικῆς Γραμματείας Θρησκευμάτων καί λοιπές διατάξεις" καταργεῖται. 4. Ἡ θητεία τῆς Διοικούσας Ἐπιτροπῆς τοῦ "Πανελληνίου Ἱεροῦ Ἱδρύματος Εὐαγγελιστρίας Τήνου", ἡ ὁποία διορίσθηκε μέ τήν ὑπ' ἀριθμ. πρωτ. 79956/14.12.2017 ἀπόφαση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα Ἀποκεντρωμένης Διοίκησης Αἰγαίου καί τά αἱρετά μέλη πού εἶχαν ἐκλεγεῖ τή 10η Δεκεμβρίου 2017, λήγει στίς 30 Ἰουνίου 2018. Μέ ἀπόφαση τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα τῆς αὐτῆς Ἀποκεντρωμένης Διοίκησης, ἡ ὁποία θά ἐκδοθεῖ τό ἀργότερο ὥς τίς 15 Ἰουνίου 2018, προκηρύσσονται ἀρχαιρεσίες γιά τήν ἀνάδειξη τῶν αἱρετῶν μελῶν τῆς νέας Διοικούσης Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἱδρύματος. Οἱ ἀρχαιρεσίες θά διεξαχθοῦν, σύμφωνα μέ τό ἄρθρο 4 τοῦ Ν. 349/1976 καί ἡ νέα Διοικοῦσα Ἐπιτροπή θά ἀναλάβει τά καθήκοντά της ἀπό 30 Ὀκτωβρίου 2018».*

256. Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος Ἱερώνυμος Β΄, «Βουλευτική Τροπολογία ὑπ' ἀριθμ. 1488/152/22.2.2018 γιά τό Πανελλήνιο Ἱερό Ἵδρυμα Εὐαγγελιστρίας Τήνου (ΠΙΙΕΤ)»: «{…} *Ἡ ἐπίμαχη τροπολογία ἀπαγορεύει τό δικαίωμα ψήφου κατά τή συγκεκριμένη ψηφοφορία στόν ἐπιχώριο Μητροπολίτη Σύρου,*

Ἡ ἀδυναμία συμμετοχῆς τοῦ Προέδρου τῆς Διοικούσας Ἐπιτροπῆς καί ἐπιχώριου Μητροπολίτη στήν ἐκλογή Ἀντιπροέδρου καί Γενικοῦ Γραμματέα, παραβιάζει τήν αὐτοδιοίκηση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὅπως βρίσκεται κατοχυρωμένη στά ἄρθρα 3 παρ. 1, 13 παρ. 1 τοῦ Σ, 9 καί 11 τῆς ΕΣΔΑ. Συγκεκριμένα καί κατά πρῶτο λόγο, θίγεται τό δικαίωμα διαχείρισης ἐκ μέρους τοῦ Μητροπολίτη τῆς περιουσίας τῆς οἰκείας ἐκκλησιαστικῆς του ἐπαρχίας (ἄρθρο 29 παρ. 1 τοῦ ΚΧΕΕ) μέσῳ τοῦ ἀποκλεισμοῦ του ἀπό τήν ἐκλογή βασικῶν μελῶν τοῦ ὀργάνου διοίκησης τοῦ ΠΙΙΕΤ, ἱδρύματος πού ἀποσκοπεῖ στή διαχείριση τοῦ Ἱ. Ναοῦ Εὐαγγελιστρίας Τήνου, ὁ ὁποῖος βρίσκεται ὑπό τήν κανονική δικαιοδοσία τοῦ ἐπιχώριου Μητροπολίτη. Μέ αὐτόν τόν τρόπο ἐπιβάλλεται ἀθέμιτος καί μή ἀναλογικός περιορισμός στό δικαίωμα ἔκφρασης τοῦ ἐν λόγῳ Ἀρχιερέα, ἀφοῦ ἀποκλείεται ἀπό τή λήψη ἀπόφασης πού εἶναι μείζονος σημασίας γιά τή διοίκηση τῆς περιουσίας πού ὁ ἴδιος ἔχει τήν κανονική ὑποχρέωση νά διαχειρίζεται. Ἡ κανονική δικαιοδοσία τοῦ Ἐπισκόπου ἐπί τῆς οἰκείας ἐκκλησιαστικῆς του ἐπαρχίας εἶναι βασικός διοικητικός θεσμός τῆς Ἐκκλησίας, βάσει τοῦ ἐπισκοπικοκεντρικοῦ συστήματος, κατοχυρώνεται δέ στό ἄρθρο 3 παρ. 1, στό ὁποῖο ἡ συνταγματική κατοχύρωση τῶν ἱερῶν κανόνων ἔχει πλέον τή σημασία τῆς διασφάλισης τῆς θρησκευτικῆς αὐτονομίας τοῦ ἄρθρου 13 παρ. 1 τοῦ Σ[257]. Ἡ διοίκηση τῆς περιουσίας τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τόν οἰκεῖο

Πρόεδρο τῆς Ἐπιτροπῆς, ὁ ὁποῖος εἶναι καί ὁ μοναδικός ἐκπρόσωπος τῆς Ἐκκλησίας στή διοίκηση τοῦ Ἱεροῦ Ἱδρύματος. Ἀναρωτᾶται κανείς γιατί πρέπει νά ἀπαγορεύεται στόν Πρόεδρο τοῦ Ἱδρύματος νά ψηφίσει στή συγκεκριμένη συνεδρίαση. Ἡ ἀφαίρεση τοῦ δικαιώματος ψήφου ἀπό τόν Μητροπολίτη καί Πρόεδρο τοῦ Ἱεροῦ Ἱδρύματος τόν καθιστᾶ διακοσμητικό στοιχεῖο, ἀφοῦ τοῦ ἀπαγορεύεται νά παρίσταται σέ αὐτή τήν πρώτη συνεδρίαση καί νά ψηφίζει, παρ' ὅτι κατά τήν ἀπόφαση 3631/2015 τῆς Ὁλομέλειας τοῦ ΣτΕ "τό Ἵδρυμα ἔχει ἀπό ἱδρύσεώς του προεχόντως θρησκευτικούς σκοπούς, οἱ ὁποῖοι σχετίζονται μέ τή διοίκηση καί διαχείριση τῆς περιουσίας τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου (Εὐαγγελιστρίας) Τήνου, πού ἀποτελεῖ ἱερό προσκύνημα" (σκέψη 15). Πρέπει νά γίνει κατανοητό ὅτι ὁ Ἱερός Ναός τῆς Εὐαγγελιστρίας Τήνου ἔχει ἀποδοθεῖ ἐξ ἀρχῆς στή δημόσια λατρεία καί δέν ἀποτελεῖ ἰδιωτική ὑπόθεση κανενός. {…}», http://www.ecclesia.gr/greek/archbishop/.

257. ΣτΕ 4596/2014, ὅπου στό σκεπτικό τῆς ἀπόφασης ἀναφέρεται ὅτι ἡ αὐτονομία τῆς ἑλληνικῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας κατοχυρώνεται καί στό ἄρθρο 3, παρ. 1 τοῦ Σ: «*…Ἡ παρέμβαση αὐτή δικαιολογεῖται, ἐνόψει καί τῆς αὐτονομίας πού ἀπολαμβάνει, κατά τό ἄρθρο 3 παρ. 1 τοῦ Συντάγματος, ἀλλά καί τό*

Μητροπολίτη περιγράφεται στό κανονικό δίκαιο τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Τό δίκαιο αὐτό δέν μπορεῖ νά ἑρμηνευτεῖ κατ' ἀναλογίαν μέ τό πολιτειακό, τό ὁποῖο δέν «θρησκεύεται» καί δέν πρέπει νά «θρησκεύεται» σύμφωνα μέ τήν ἀρχή τῆς θρησκευτικῆς οὐδετερότητας πού δέν ἔχει εἰδικό κανονιστικό περιεχόμενο, ἀλλά σέ συνδυασμό μέ τήν ἀρχή τοῦ πλουραλισμοῦ ἐξειδικεύουν τήν ἀρχή τῆς θρησκευτικῆς αὐτονομίας. Τά κρατικά δικαστήρια, συνεπῶς, δέν μποροῦν νά διακρίνουν μεταξύ δογματικῶν, διοικητικῶν κανόνων καί θεμελιωδῶν γιά τήν Ἐκκλησία ζητημάτων, ὅπως βέβαια καθίσταται ἐμφανές καί ἀπό τά ὡς ἄνω ἀναγραφόμενα, καθώς πρόκειται γιά ἁρμοδιότητα τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας στό πλαίσιο τῆς αὐτοδιοίκησής της. Ἡ χρήση τῶν ἱερῶν κανόνων στό δικονομικό συλλογισμό μέ τρόπο διάφορο τοῦ τυπικοῦ ἐλέγχου τῆς βασιμότητας ζητημάτων αὐτοπροσδιορισμοῦ, συνιστᾶ ἐξομοίωση τῆς πολιτειακῆς δικαιοσύνης μέ τήν ἐκκλησιαστική. Κατά τό Ὀρθόδοξο Κανονικό Δίκαιο, λοιπόν, ἡ διαχείριση τῆς περιουσίας τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τόν οἰκεῖο Μητροπολίτη ρυθμίζεται κατά κύριο λόγο ὡς ἑξῆς:

- Κατά τόν 38ο Ἀποστολικό κανόνα ὁ Ἐπίσκοπος (Μητροπολίτης κατά τήν ἰσχύουσα καταστατική νομοθεσία γιά τήν ἑλληνική ὀρθόδοξη Ἐκκλησία, ἤτοι ὁ Ν. 590/1977) ἔχει ὑπό τήν εὐθύνη καί

ἄρθρο 9 τῆς ΕΣΔΑ, ἑρμηνευόμενο ὑπό τό φῶς τοῦ ἄρθρου 11 αὐτῆς, ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, βάσει τῆς ὁποίας ἔχει δικαίωμα, ὑπερασπιζόμενη τίς πεποιθήσεις της, πού εἶναι δυνατόν νά διαφέρουν ἀρκετά ἀπό ἐκεῖνες τῆς Πολιτείας, νά ἀπαιτήσει ἀπό τούς ὑπηρετοῦντες αὐτήν θρησκευτικούς λειτουργούς, λόγῳ καί τῆς φύσεως τῆς πνευματικῆς πρωτίστως σχέσεως πού τούς συνδέει μέ τό πρόσωπό της, συγκεκριμένη συμπεριφορά, ἔτσι ὥστε τόσο ὁ ἰδιωτικός ὅσο καί ὁ ἐπαγγελματικός τους βίος νά συμβαδίζει μέ τίς διδασκαλίες της καί νά μήν ὑπονομεύει τό κῦρος καί τήν ἀξιοπιστία της.…», ΕΣ (Ὁλομ.) 196/2010: *«…μέ τό ἄρθρο 3 παρ. 1 τοῦ ἰσχύοντος Συντάγματος ὁρίζεται ὅτι "Ἡ Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος … εἶναι αὐτοκέφαλη, διοικεῖται ἀπό τήν Ἱερά Σύνοδο τῶν ἐν ἐνεργείᾳ ἀρχιερέων καί ἀπό τή Διαρκῆ Ἱερά Σύνοδο πού προέρχεται ἀπό αὐτή καί συγκροτεῖται ὅπως ὁρίζει ὁ Καταστατικός Χάρτης τῆς Ἐκκλησίας…" Ἀπό τή διάταξη αὐτή καθιερώνεται τό αὐτοκέφαλο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, δηλαδή ἡ διοικητική αὐτοτέλεια αὐτῆς, γιά τίς ὑποθέσεις της καί τήν περιουσία της ἤ ἄλλως ἡ αὐτονομία αὐτῆς μέσα στό θεσπιζόμενο σύστημα τῆς "νόμῳ κρατούσης Πολιτείας", δηλαδή μέ βάση τούς ἰσχύοντες νόμους καί μέσα στά πλαίσια τῶν γενικῶν κανόνων πού θεσπίζει ἐλεύθερα ὁ νομοθέτης, τούς ἱερούς κανόνες καί τίς παραδόσεις τῆς θρησκείας καί τίς ἀποφάσεις τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας (ΙΣΙ) καί τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου (ΔΙΣ)…»* καί ἡ πρόσφατη ΕΣ 2020/2018, σκέψεις 8-9.

τή φροντίδα του (ὑπό τή διαχείρισή του καί ὄχι ὑπό τήν κυριότητά του) ὅλα τά «ἐκκλησιαστικά πράγματα»: «Πάντων τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ὁ ἐπίσκοπος ἐχέτω τὴν φροντίδα, καὶ διοικείτω αὐτὰ ὡς τοῦ Θεοῦ ἐφορῶντος· μὴ ἐξεῖναι δὲ αὐτῷ σφετερίζεσθαί τι ἐξ αὐτῶν, ἢ συγγενέσιν ἰδίοις τὰ τοῦ Θεοῦ χαρίζεσθαι· εἰ δὲ πένητες εἶεν, ἐπιχορηγείτω ὡς πένησιν, ἀλλὰ μὴ προφάσει τούτων τὰ τῆς ἐκκλησίας ἀπεμπολείτω»[258].

• Ὁ 40ός Ἀποστολικός κανόνας ὁρίζει τή διαφάνεια τῆς ἰδιωτικῆς περιουσίας τοῦ Ἐπισκόπου καί τῆς περιουσίας τῆς Ἐκκλησίας (Κυριακά), τήν ὁποία διαχειρίζεται: «Ἔστω φανερὰ τὰ ἴδια τοῦ ἐπισκόπου πράγματα, (εἴγε καὶ ἴδια ἔχοι), καὶ φανερὰ τὰ Κυριακά· ἵνα ἐξουσίαν ἔχῃ τὰ ἴδια τελευτῶν ὁ ἐπίσκοπος, οἷς βούλεται, καὶ ὡς βούλεται καταλεῖψαι· καὶ μὴ προφάσει τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων διαπίπτειν τά τοῦ ἐπισκόπου, ἐσθ' ὅτε γυναῖκα καὶ παῖδας κεκτημένου, ἢ συγγενεῖς, ἢ οἰκέτας. Δίκαιον γὰρ παρὰ Θεῷ καὶ ἀνθρώποις τό, μήτε τὴν Ἐκκλησίαν ζημίαν τινὰ ὑπομένειν ἀγνοίᾳ τῶν τοῦ ἐπισκόπου πραγμάτων, μήτε τὸν ἐπίσκοπον ἢ τοὺς αὐτοῦ συγγενεῖς, προφάσει τῆς ἐκκλησίας, δημεύεσθαι, ἢ καὶ εἰς πράγματα ἐμπίπτειν τοὺς αὐτῷ διαφέροντας, καὶ τὸν αὐτοῦ θάνατον δυσφημίαις περιβάλλεσθαι»[259].

• Ὁ 41ος Ἀποστολικός κανόνας προβλέπει, ἐπίσης, τήν καθολική διαχείριση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἐκ μέρους τοῦ οἰκείου Ἐπισκόπου: «Προστάσσομεν τὸν ἐπίσκοπον ἐξουσίαν ἔχειν τῶν τῆς Ἐκκλησίας πραγμάτων. Εἰ γὰρ τὰς τιμίας τῶν ἀνθρώπων ψυχὰς αὐτῷ πιστευτέον, πολλοῦ ἂν δέῃ περὶ τῶν χρημάτων ἐντέλλεσθαι, ὥστε κατὰ τὴν αὐτοῦ ἐξουσίαν πάντα διοικεῖσθαι καὶ τοῖς δεομένοις διὰ τῶν πρεσβυτέρων καὶ διακόνων ἐπιχορηγεῖσθαι μετὰ φόβου Θεοῦ, καὶ πάσης εὐλαβείας. Μεταλαμβάνειν δὲ καὶ αὐτὸν τῶν δεόντων, (εἴγε δέοιτο), εἰς τὰς ἀναγκαίας αὐτοῦ χρείας καὶ τῶν ἐπιξενουμένων ἀδελφῶν, ὡς κατὰ μηδένα τρόπον αὐτοὺς ὑστερεῖσθαι· ὁ γὰρ νόμος τοῦ Θεοῦ διετάξατο, τοὺς τῷ θυσιαστηρίῳ προσεδρεύοντας, ἐκ τοῦ θυσιαστηρίου τρέφεσθαι· ἐπεί περ οὐδὲ στρατιώτης ποτὲ ἰδίοις ὀψωνίοις ὅπλα κατὰ πολεμίων ἐπιφέρεται»[260].

• Ὁ 24ος κανόνας τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου καταδεικνύει

258. ΡΠ2, σ. 52.
259. ΡΠ2, σ. 55.
260. ΡΠ2, σ. 57.

τόν ἀποφασιστικό ρόλο τοῦ Ἐπισκόπου στή διαχείριση τῆς περιουσίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς του ἐπαρχίας ἀπό τή διαδικασία καθιέρωσης (ἐγκαίνια) τῶν Ἱ. Μονῶν: «Τὰ ἅπαξ καθιερωθέντα μοναστήρια, κατὰ γνώμην ἐπισκόπου, μένειν εἰς τὸ διηνεκὲς μοναστήρια, καὶ τὰ ἀνήκοντα αὐτοῖς πράγματα φυλάττεσθαι, καὶ μηκέτι γίνεσθαι ταῦτα κοσμικὰ καταγώγια· τοὺς δὲ συγχωροῦντας τοῦτο γίνεσθαι, ὑποκεῖσθαι τοῖς ἐκ τῶν κανόνων ἐπιτιμίοις»[261]. Τόν κανόνα αὐτόν ἀνανεώνει ὁ 49ος τῆς Πενθέκτης ἤ Ἕκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου.

• Περαιτέρω, ὁ 26ος κανόνας τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδόνας ρυθμίζει κατ' ἀρχήν τόν θεσμό τοῦ οἰκονόμου, ὅμως, ἐπιβεβαιώνει τά ὡς ἄνω ἀναφερόμενα γιά τή διαχείριση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων: «Ἐπειδὴ ἔν τισιν ἐκκλησίαις, ὡς περιηχήθημεν, δίχα οἰκονόμων οἱ ἐπίσκοποι τὰ ἐκκλησιαστικὰ χειρίζουσι πράγματα, ἔδοξε πᾶσαν ἐκκλησίαν ἐπίσκοπον ἔχουσαν, καὶ οἰκονόμον ἔχειν ἐκ τοῦ ἰδίου κλήρου, οἰκονομοῦντα τὰ ἐκκλησιαστικὰ κατὰ γνώμην τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου· ὥστε μὴ ἀμάρτυρον εἶναι τὴν οἰκονομίαν τῆς ἐκκλησίας, καὶ ἐκ τούτου σκορπίζεσθαι τὰ αὐτῆς πράγματα, καὶ λοιδορίαν τῇ ἱερωσύνῃ προστρίβεσθαι· εἰ δὲ μὴ τοῦτο ποιήσοι, ὑποκεῖσθαι αὐτὸν τοῖς θείοις κανόσιν»[262].

• Ὁ 35ος κανόνας τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀπαγορεύει καθολικῶς (ἀκόμα καί στόν Μητροπολίτη, δηλαδή τόν Ἀρχιεπίσκοπο κατά τήν «πολιτειακή» ὁρολογία τῆς ἑλληνικῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ὅπως διατυπώνεται στήν ἰσχύουσα καταστατική νομοθεσία της) μεταξύ ἄλλων τήν οἰκειοποίηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Ἐπισκόπου πού ἔχει ἀποβιώσει, καθώς θά μεταβιβαστεῖ στόν πληροῦντα τόν κενό θρόνο: «Μὴ ἐξέστω τινὶ τῶν ἁπάντων μητροπολιτῶν, τελευτῶντος ἐπισκόπου τελοῦντος ὑπὸ τὸν κατ' αὐτὸν θρόνον, τὰ αὐτοῦ πράγματα, ἢ τῆς κατ' αὐτὸν ἐκκλησίας, ἀφαιρεῖσθαι, ἢ σφετερίζεσθαι· ἀλλ' ὑπὸ παραφυλακὴν ἔστωσαν τοῦ κλήρου τῆς ἐκκλησίας, ἧς ὁ τελευτήσας ἐτύγχανε πρόεδρος, μέχρι τῆς ἑτέρου ἐπισκόπου προαγωγῆς· ἐκτὸς εἰμὴ κληρικοὶ ἐν τῇ αὐτῇ ἐκκλησίᾳ οὐχ ὑπελείφθησαν· τηνικαῦτα γὰρ ὁ μητροπολίτης ταῦτα παραφυλάξει ἀμείωτα, τῷ χειροτονηθησομένῳ ἐπισκόπῳ πάντα ἀποδιδούς»[263].

261. ΡΠ2, σ. 271.
262. ΡΠ2, σ. 276-277.
263. ΡΠ2, σ. 383-384.

• Ὁ 12ος κανόνας τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀπαγορεύει τήν ἐκποίηση ἐκκλησιαστικῆς ἤ μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπό τόν ἐπίσκοπο καί τόν ἡγούμενο, ἐπαναλαμβάνοντας τή διάταξη γιά τή διαχείριση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων: «Εἴ τις ἐπίσκοπος εὑρεθείη ἢ ἡγούμενος ἐκ τῶν αὐτουργιῶν τοῦ ἐπισκοπείου ἢ τοῦ μοναστηρίου ἐκποιούμενος εἰς ἀρχοντικὴν χεῖρα, ἢ ἑτέρῳ προσώπῳ ἐκδιδούς, ἄκυρον εἶναι τὴν ἔκδοσιν, κατὰ τὸν κανόνα τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, τὸν λέγοντα· Πάντων τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ὁ ἐπίσκοπος ἐχέτω τὴν φροντίδα καὶ διοικείτω αὐτὰ ὡς Θεοῦ ἐφορῶντος. Μὴ ἐξεῖναι δὲ αὐτῷ σφετερίζεσθαί τι ἐξ αὐτῶν ἤ συγγενέσιν ἰδίοις τά τοῦ Θεοῦ χαρίζεσθαι· εἰ δὲ πένητες εἶεν, ἐπιχορηγείτῳ ὡς πένησιν, ἀλλὰ μὴ προφάσει τούτων τὰ τῆς Ἐκκλησίας ἀπεμπολείτω. Εἰ δὲ προφασίζοιντο ζημίαν ἐμποιεῖν, καὶ μηδὲν πρὸς ὄνησιν τυγχάνειν τὸν ἀγρόν, μηδ' οὕτω τοῖς κατὰ τόπον ἄρχουσιν ἐκδιδόναι τὸν τόπον, ἀλλὰ κληρικοῖς ἢ γεωργοῖς. Εἰ δὲ πανουργίᾳ πονηρᾷ χρήσοιντο, καὶ ἐκ τοῦ κληρικοῦ ἢ τοῦ γεωργοῦ ὠνήσηται ἄρχων τὸν ἀγρόν, καὶ οὕτως ἄκυρον εἶναι τὴν πρᾶσιν, καὶ ἀποκαθίστασθαι τῷ ἐπισκοπείῳ ἢ τῷ μοναστηρίῳ· καὶ ὁ ἐπίσκοπος ἢ ὁ ἡγούμενος τοῦτο ποιῶν, ἐκδιωχθήτω, ὁ μὲν ἐπίσκοπος τοῦ ἐπισκοπείου, ὁ δὲ ἡγούμενος τοῦ μοναστηρίου, ὡς διασκορπίζοντες κακῶς, ἃ οὐ συνήγαγον»[264].

• Στόν 15ο κανόνα τῆς Συνόδου τῆς Ἀγκύρας καθίσταται ἐμφανής ἡ ἁρμοδιότητα τοῦ Ἐπισκόπου ἐπί τῆς περιουσίας τῆς ἐκκλησιαστικῆς του ἐπαρχίας: «Περὶ τῶν διαφερόντων τῷ Κυριακῷ, ὅσα ἐπισκόπου μὴ ὄντος πρεσβύτεροι ἐπώλησαν, ἀνακαλεῖσθαι τὸ Κυριακόν. Ἐν δὲ τῇ κρίσει τοῦ ἐπισκόπου εἶναι, εἴπερ προσήκει ἀπολαβεῖν τὴν τιμήν, εἴτε καὶ μὴ διὰ τὸ πολλάκις τὴν πρόσοδον τῶν πεπραμένων ἀποδεδωκέναι αὐτοῖς τούτοις πλείονα τὴν τιμήν»[265].

• Ὁ 9ος Κανόνας τῆς Συνόδου τῆς Ἀντιοχείας ἀφορᾶ ἐν γένει τήν κανονική δικαιοδοσία τοῦ Ἐπισκόπου ἐπί τῆς οἰκείας ἐκκλησιαστικῆς του ἐπαρχίας: «Τοὺς καθ' ἑκάστην ἐπαρχίαν ἐπισκόπους εἰδέναι χρὴ τὸν ἐν τῇ μητροπόλει προεστῶτα ἐπίσκοπον, καὶ τὴν φροντίδα ἀναδέχεσθαι πάσης τῆς ἐπαρχίας, διὰ τὸ ἐν τῇ μητροπόλει πανταχόθεν συντρέχειν πάντας τοὺς τὰ πράγματα ἔχοντας. Ὅθεν ἔδοξε καὶ τῇ τιμῇ προηγεῖσθαι αὐτόν, μηδέν τε πράττειν πε-

264. ΡΠ2, σ. 592-593.

265. ΡΠ3, σ. 50.

ριττὸν τοὺς λοιποὺς ἐπισκόπους ἄνευ αὐτοῦ, κατὰ τὸν ἀρχαῖον κρατήσαντα ἐκ τῶν Πατέρων ἡμῶν κανόνα· ἢ τοιαῦτα μόνα, ὅσα τῇ ἑκάστου ἐπιβάλλει παροικίᾳ καὶ ταῖς ὑπ' αὐτὴν χώραις. Ἕκαστον γὰρ ἐπίσκοπον ἐξουσίαν ἔχειν τῆς ἑαυτοῦ παροικίας διοικεῖν τε κατὰ τὴν ἑκάστῳ ἐπιβάλλουσαν εὐλάβειαν, καὶ πρόνοιαν ποιεῖσθαι πάσης τῆς χώρας τῆς ὑπὸ τὴν ἑαυτοῦ πόλιν· ὡς καὶ χειροτονεῖν πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, καὶ μετὰ κρίσεως ἕκαστα διαλαμβάνειν· περαιτέρω δὲ μηδὲν πράττειν ἐπιχειρεῖν, δίχα τοῦ τῆς μητροπόλεως ἐπισκόπου, μηδὲ αὐτὸν ἄνευ τῆς τῶν λοιπῶν γνώμης»[266].

• Ὁ 24ος κανόνας τῆς Συνόδου τῆς Ἀντιοχείας ὁρίζει στό διατακτικό του τήν ἐλεύθερη καί δίκαιη διαχείριση τῆς περιουσίας τῆς Ἐκκλησίας ἐκ μέρους τοῦ οἰκείου Ἐπισκόπου: «Τὰ τῆς ἐκκλησίας τῇ ἐκκλησίᾳ καλῶς ἔχειν φυλάττεσθαι δεῖ μετὰ πάσης ἐπιμελείας καὶ ἀγαθῆς συνειδήσεως καὶ πίστεως τῆς εἰς τὸν πάντων ἔφορον καὶ κριτὴν Θεόν. Ἃ καὶ διοικεῖσθαι προσήκει μετὰ κρίσεως καὶ ἐξουσίας τοῦ ἐπισκόπου, τοῦ πεπιστευμένου πάντα τὸν λαόν, καὶ τὰς ψυχὰς τῶν συναγομένων. Φανερὰ δὲ εἶναι τὰ διαφέροντα τῇ ἐκκλησίᾳ, μετὰ γνώσεως τῶν περὶ αὐτὸν πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, ὥστε τούτους εἰδέναι καὶ μὴ ἀγνοεῖν, τίνα ποτὲ τὰ ἴδιά ἐστι τῆς ἐκκλησίας, ὥστε μηδὲν αὐτοὺς λανθάνειν, ἵν' εἰ συμβαίη τὸν ἐπίσκοπον μεταλλάττειν τὸν βίον, φανερῶν ὄντων τῶν διαφερόντων τῇ ἐκκλησίᾳ πραγμάτων, μήτε αὐτὰ διαπίπτειν καὶ ἀπόλλυσθαι, μήτε τὰ ἴδια τοῦ ἐπισκόπου ἐνοχλεῖσθαι, προφάσει τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων. Δίκαιον γὰρ καὶ ἀρεστὸν παρά τε Θεῷ καὶ ἀνθρώποις τὰ ἴδια τοῦ ἐπισκόπου, οἷς ἂν αὐτὸς βούληται, καταλιμπάνεσθαι, τὰ μέντοι τῆς ἐκκλησίας αὐτῇ φυλάττεσθαι· καὶ μήτε τὴν ἐκκλησίαν ὑπομένειν τινὰ ζημίαν, μήτε τὸν ἐπίσκοπον προφάσει τῆς ἐκκλησίας δημεύεσθαι ἢ καὶ εἰς πράγματα ἐμπίπτειν τοὺς αὐτῷ διαφέροντας, μετὰ τοῦ καὶ αὐτὸν μετὰ θάνατον δυσφημίᾳ περιβάλλεσθαι»[267].

Ἀπό τά ὡς ἄνω προκύπτει ὅτι διά τῆς ἀπαγόρευσης ψήφου τοῦ Μητροπολίτη Σύρου κατά τήν ἐκλογή Ἀντιπροέδρου καί Γραμματέα διακόπτεται ὁ διοικητικός του σύνδεσμος μέ τόν Ἱ. Ναό τή στιγμή πού τά ὑπόλοιπα μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τόν διαθέτουν. Ὁ διοικητικός σύνδεσμος αὐτός εἶναι ἀνορθολογικό νά διακοπεῖ κατά

266. ΡΠ3, σ. 140-141.
267. ΡΠ3, σ. 166-167.

τήν ἐπίμαχη συνεδρία, καθώς ὄχι μόνο δέν ὑφίσταται εὔλογο νομικό ἔρεισμα ἐν προκειμένῳ, ἀλλά δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ οὔτε δυσμενής διάκριση λόγῳ θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, ἀφοῦ ὅλα τά μέλη τῆς Διοικούσας Ἐπιτροπῆς εἶναι ἐκ τοῦ ρυθμιστικοῦ τοῦ ΠΙΙΕΤ νόμου χριστιανοί ὀρθόδοξοι. Ὁ ἐπιχώριος Μητροπολίτης ἀσκεῖ ἕνα εἶδος ἐποπτείας (ἱερατική ἐξουσία) στόν Ἱ. Ναό κατά τό Κανονικό Δίκαιο καί παράδοση, χωρίς μέ αὐτόν τόν τρόπο αὐτή ἡ ἐποπτεία νά ἐπεκτείνεται στό ΠΙΙΕΤ, στό ὁποῖο συμμετέχει διοικητικά, ἀκριβῶς πρός ἐκπλήρωση τῆς διαχείρισης, στήν ὁποία ὑποχρεοῦται ὅπως προαναφέρθηκε ἀπό τή «νομοθεσία» τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας, πού ὑπηρετεῖ ὡς θρησκευτικός λειτουργός[268]. Ὁ τρόπος ἐποπτείας, ὁ ἐν γένει τρόπος διοίκησης καί διαχείρισης τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων μέ τή σύμπραξη λαϊκῶν μελῶν, δέν ἀντίκειται στούς ἱερούς κανόνες ἐν προκειμένῳ, ἐφόσον τά μέλη αὐτά

268. Βλ. καί ΣτΕ 3631/2015: *«…Ἐπειδή, ὅπως ἐξετέθη στή σκέψη 11, μέ τό ἄρθρο 1 τοῦ Ν. 349/1976 τό ΠΙΙΕΤ ἐπανῆλθε ὑπό τήν ἐποπτεία τοῦ Κράτους, ἡ διάταξη δέ αὐτή ἐξακολουθεῖ νά ἰσχύει καί μετά τή δημοσίευση τῶν ρηθέντων Ν. 4235/2014 καί 4301/2014. Εἰδικώτερον, ὅπως προεξετέθη στίς δύο προηγούμενες σκέψεις, μέ τό ἄρθρο 68 τοῦ Ν. 4235/2014 τό ΠΙΙΕΤ περιελήφθη μέν σέ ἐκεῖνα τά ἐκκλησιαστικά ΝΠΔΔ γιά τά ὁποῖα ὡρίσθη ὅτι δέν ὑπάγονται πλέον αὐτοδικαίως, χωρίς δηλαδή εἰδική διάταξη νόμου, στίς διατάξεις πού διέπουν τή Γενική Κυβέρνηση καί τόν δημόσιο τομέα, πλήν, μέ τήν ἴδια διάταξη ὡρίσθη ὅτι πάντως δέν θίγονται οἱ ἰσχύουσες διατάξεις, γενικές ἤ εἰδικές πού ὁρίζουν μεταξύ ἄλλων, τήν κρατική ἐποπτεία ἐπί τῶν ἀνωτέρω νομικῶν προσώπων… Συνεπῶς, οἱ λόγοι ἀκυρώσεως, μέ τούς ὁποίους προβάλλεται ὅτι: … γ) ὅτι, κατά παράβαση τῶν συνταγματικῶν ἀρχῶν τῆς διαφάνειας καί τοῦ κράτους δικαίου, συμμετεῖχε στήν ψηφοφορία γιά τήν ἐκλογή Ἀντιπροέδρου καί Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Διοικούσης Ἐπιτροπῆς τοῦ ΠΙΙΕΤ ὁ ἐπιχώριος Μητροπολίτης, καθ' ὅτι στό πρόσωπό του συνέτρεχε πλέον καί ἡ ἰδιότητα τοῦ ἀσκοῦντος τήν ἐποπτεία τοῦ Ἱδρύματος, εἶναι ἀπορριπτέοι, καθ' ὅτι ἀνεξαρτήτως τοῦ ἐάν εἶναι ἀκουστοί στήν παροῦσα δίκη, ἐνόψει τοῦ ὅτι στηρίζονται σέ διατάξεις νόμων (4235/2014, 4301/2014) πού δέν ἐφαρμόσθησαν οὔτε συνάπτονται εὐθέως μέ τήν πληττόμενη διαδικασία ἐκλογῆς τῶν αἱρετῶν μελῶν τῆς Διοικούσης Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἱδρύματος, ἐρείδονται πάντως ἐπί τῆς ἐσφαλμένης νομικῆς ἐκδοχῆς ὅτι ἡ ἐποπτεία τοῦ Ἱδρύματος μετέστη ἀπό τό Κράτος στόν ἐπιχώριο Μητροπολίτη. Ἐξάλλου, καί ἐν πάσῃ περιπτώσει, πρέπει νά τονισθεῖ, ὅτι τά ἀφιερωμένα στή δημόσια λατρεία πράγματα, μεταξύ τῶν ὁποίων οἱ ἱεροί ναοί, τά ἀπό μακροῦ τεθειμένα στή δημοσία λατρεία ἱερά προσκυνήματα, τά ἱερά σκεύη κ.λπ. εἶναι πράγματα ἱερά καί ἐκτός συναλλαγῆς, ἡ διοίκηση καί διαχείριση τῶν ὁποίων ἀνήκει κατ' ἀρχήν στήν Ἐκκλησία (βλ. ἄρθρα 966 ΑΚ καί τίς συνάδουσες μέ τό Σύνταγμα διατάξεις τῶν ἄρθρων 45, παρ. 1 καί 59, παρ. 1 καί 2 τοῦ Ν. 590/1977, βλ. ἐπίσης ΠΕ 64/2003)…»*

ἀνήκουν στήν οἰκεία θρησκευτική κοινότητα. Δέν ὑπάρχει δηλαδή νόμιμη τροποποίηση διοικητικῆς φύσεως ἱερῶν κανόνων (ΟλΣτΕ 1269/1977). Ἡ συμφωνία, λοιπόν, ἔγκειται στό ὅτι ἡ διοίκηση τοῦ χώρου λατρείας («ἐκκλησιαστικοῦ πράγματος») πραγματοποιεῖται ὡς πρός τήν ἐξωτερική της ἔκφραση διά ἱδρύματος, στή διοίκηση τοῦ ὁποίου μποροῦν νά λάβουν μέρος λαϊκά μέλη, ἐνῶ περαιτέρω προβλέπεται ἀπό τά κανονικά κείμενα δυνατότητα ἐπικουρικῆς σύμπραξης στό ἔργο τοῦ ἐπιχώριου Ἀρχιερέα. Ἡ διαφωνία ἔγκειται στήν ἀφαίρεση τοῦ δικαιώματος ψήφου καί στή μή ὕπαρξη ἐπικουρικότητας στή διοίκηση, ἀλλά ἀντίθετα στήν ἐξομοίωση τοῦ Προέδρου καί Μητροπολίτη Σύρου μέ τά ὑπόλοιπα μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου.

Πιό ἀναλυτικά, ἡ ἀφαίρεση τοῦ δικαιώματος ψήφου τοῦ Μητροπολίτη Σύρου στήν πρώτη συνεδρία τῆς Διοικούσας Ἐπιτροπῆς, παρακωλύει τήν ὑποχρέωσή του ἀπέναντι στή θρησκευτική κοινότητα, μέ τήν ὁποία συνδέεται μέ διατάξεις ἀναγκαστικοῦ δικαίου ὡς πρός τό ζήτημα τῆς κανονικῆς δικαιοδοσίας ἐπί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας πού τοῦ ἔχει ἀνατεθεῖ νά διοικεῖ. Ἡ ἔλλειψη διακριτικῆς εὐχέρειας καταδεικνύεται ἀπό τά ἴδια τά κείμενα τῶν ὡς ἄνω ἀναφερομένων κανόνων, τά ὁποῖα καθιστοῦν τή διαχείριση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων θεμελιῶδες ἔργο τοῦ οἰκείου Ἀρχιερέα. Ἡ κακή διαχείριση ἤ ἡ ἄρνηση διαχείρισης στό πλαίσιο τῆς γενικότερης ἄσκησης τῆς ἱερατικῆς ἐξουσίας ἐπισύρει βαρύτατες ἔννομες συνέπειες καί κατά τόν κανόνα τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ὑπ' ἀριθμ. 36, ὁ ὁποῖος εἶναι γενικοῦ περιεχομένου, ἀλλά περιέχει τήν εἰδικότερη περίπτωση τῆς διαχείρισης τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας σέ συνδυασμό μέ τούς σχετικούς καί ὡς ἄνω ἀναφερόμενους κανόνες: «Εἴ τις χειροτονηθεὶς ἐπίσκοπος μὴ καταδέχοιτο τὴν λειτουργίαν καὶ τὴν φροντίδα τοῦ λαοῦ, τὴν ἐγχειρισθεῖσαν αὐτῷ, τοῦτον ἀφωρισμένον τυγχάνειν, ἕως ἂν καταδέξοιται· ὡσαύτως καὶ πρεσβύτερος καὶ διάκονος. Εἰ δὲ ἀπελθών, μὴ δεχθείη, οὐ παρὰ τὴν ἑαυτοῦ γνώμην, ἀλλὰ παρὰ τὴν λαοῦ μοχθηρίαν, αὐτὸς μὲν ἔστω ἐπίσκοπος, ὁ δὲ κλῆρος τῆς πόλεως ἀφοριζέσθω, ὅτι τοιούτου λαοῦ ἀνυποτάκτου παιδευταὶ οὐ ἐγένοντο»[269]. Ὡς ἐκ τούτου θίγεται ἄμεσα ἡ θρησκευτική αὐτονομία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος[270], κατά

269. ΡΠ2, σ. 48.

270. Case of Fernández Martínez v. Spain, ὅ.π., §132.

τήν ὁποία δέν εἶναι ἀρκετός ἕνας ἁπλός ἰσχυρισμός τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας γιά πραγματική ἤ δυνητική ἀπειλή τῆς θρησκευτικῆς της αὐτονομίας γιά τήν παρέμβαση στήν ἰδιωτική σφαῖρα τῶν μελῶν της, ἀλλά ἡ ἀπειλή αὐτή θά πρέπει νά ἀποδεικνύεται ἐπαρκῶς ἀνάλογα μέ τήν περίπτωση. Θίγεται, ὅμως, καί τό δικαίωμα αὐτοπροσδιορισμοῦ τῶν μελῶν τῆς οἰκείας θρησκευτικῆς κοινότητας, δικαίωμα πού διαθέτουν χωρίς νά μποροῦν νά διαφωνήσουν μέ τήν τελευταία[271], καθώς τό ἄρθρο 9 τῆς ΕΣΔΑ δέν κατοχυρώνει δικαίωμα διαφωνίας μεταξύ τῶν μελῶν καί τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας πάνω σέ ζητήματα ὀργανωτικά πού σημαίνει ὅτι τό δικαίωμα θρησκευτικῆς αὐτονομίας τῆς κοινότητας παρέχει σέ αὐτήν τήν ἀξίωση ἀντίδρασης κατά τούς οἰκείους κανόνες καί συμφέροντα σέ ὁποιαδήποτε διαφωνία πού θά μποροῦσε νά πλήξει τή συνοχή, τήν εἰκόνα καί τήν ἑνότητά της, σέ ἐξαιρετικές δέ περιπτώσεις ἀποκλείεται γιά τό κράτος ἡ διακριτική εὐχέρεια νά ἀποφανθεῖ ἀκόμα καί περί τῆς νομιμότητας τοῦ τρόπου ἔκφρασης τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Ὁ αὐτοπροσδιορισμός αὐτός μέσῳ τῆς ὑπακοῆς στό ἐσωτερικό κανονιστικό πλαίσιο τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας ἰσοδυναμεῖ μέ ἐπιλογή ἀνάπτυξης τῆς προσωπικότητας (5 παρ. 1 τοῦ Σ) μέ τόν τρόπο πού διαμορφώνει ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Καταστρατηγεῖται δηλαδή ἡ θρησκευτική ἐλευθερία τῶν μελῶν τῆς τελευταίας (13 τοῦ Σ, 9 τῆς ΕΣΔΑ), καθώς τά μέλη της αὐτοπροσδιορίζονται μέσῳ τῆς κανονικῆς δικαιοδοσίας τοῦ ἐπιχώριου Μητροπολίτη, ὡς τρόπου διοίκησης ἐντός τῆς κοινότητας. Ἐπιπλέον, ἡ ὑπό ἐξέταση ἀπαγόρευση μέσῳ τῆς καταστρατήγησης τῆς αὐτοδιοίκησης τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος θίγει καί τό δικαίωμα τῆς ἰσότητας (4 παρ. 1 τοῦ Σ), καθώς σέ καμία ἄλλη ἀπό τίς ὑπόλοιπες 81 Μητροπόλεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος δέν παρακωλύεται ἡ «διοικητική ἐποπτεία» τῶν Μητροπολιτῶν ἐπί τῶν λατρευτικῶν χώρων τοῦ ὀρθόδοξου δόγματος πού ὑφίστανται νόμιμα καί λειτουργοῦν στήν περιφέρειά τους[272].

271. Case of Fernández Martínez v. Spain, ὅ.π., §128-129.

272. Καί ΟλΣτΕ 992/2004: *«Ἐπειδή, μέ τή διάταξη τῆς παραγρ. 1 τοῦ ἄρθρου 4 τοῦ Συντάγματος καθιερώνεται ἡ ἀρχή τῆς ἰσότητας ἡ ὁποία ἀποτελεῖ νομικό κανόνα πού ἐπιβάλλει τήν ὁμοιόμορφη μεταχείριση προσώπων πού τελοῦν κάτω ἀπό τίς ἴδιες ἤ παρόμοιες συνθῆκες. Ὁ κανόνας αὐτός δεσμεύει τά συντεταγμένα ὄργανα τῆς Πολιτείας καί, εἰδικότερα, τόσο τόν κοινό νομοθέτη, ὅσο καί τήν κανονιστικῶς δρῶσα Διοίκηση, ἡ παράβασή του δέ, ἐλέγχεται ἀπό τά δικαστήρια.*

Τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης, λοιπόν, ἔχει καί διοικητική χροιά, καθώς ἀφορᾶ καί ἕνα σημαντικό ἐκκλησιαστικό ζήτημα, πού εἶναι ἀκριβῶς ἡ διαχείριση τῶν περιουσιακῶν ζητημάτων, τό ὁποῖο μπορεῖ νά ἐντάσσεται μέν στόν κλάδο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἐμπραγμάτου δικαίου, δέν παύει, ὅμως, νά συνδέεται διά τῆς συνταγματικά κατοχυρωμένης ἐκκλησιαστικῆς αὐτοοργάνωσης στή στοιχειοθέτηση τῆς θρησκευτικῆς ἔκφρασης ὡς διατύπωσης γνώμης καί καθορισμοῦ τοῦ τρόπου διοίκησης καί διαχείρισης τῶν «ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων».

Ἕνα ἄλλο χαρακτηριστικό περιστατικό εἶναι ἡ ὑπόθεση τοῦ Μητροπολίτη Καλαβρύτων Ἀμβροσίου (ὑπέβαλε παραίτηση, ἡ ὁποία ἔγινε δεκτή ἀπό τή ΔΙΣ τοῦ Αὐγούστου 2019), ὁ ὁποῖος καταδικάστηκε γιά ρητορικῆς μίσους[273]. Τό ζήτημα πού ἀνακύπτει ἐν προκειμένῳ ὡς πρός τή θρησκευτική ἔκφραση εἶναι ὁ τρόπος δημόσιας τοποθέτησης ἀπό μέλη τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε αὐτά ἀνήκουν στόν κλῆρο εἴτε ὄχι, πάνω σέ ζητήματα ὀργάνωσης καί καθημερινῆς συνύπαρξης στό ἐσωτερικό τῆς κοινότητας, καθώς τό σύνολο τῶν μελῶν αὐτῆς εἶναι παράλληλα καί πολίτες τοῦ κράτους. Τό σημαντικό πάντως εἶναι ἡ ἰδιότητα ἑνός κληρικοῦ ὡς θρησκευτικοῦ λειτουργοῦ, γεγονός τό ὁποῖο τόν διαφοροποιεῖ ἀπό τούς ὑπόλοιπους φορεῖς πού δραστηριοποιοῦνται στή δημόσια σφαῖρα. Δέν μπορεῖ, γιά παράδειγμα, δηλαδή νά ἀντιμετωπιστεῖ τό δικαίωμα ἔκφρασης

Κατά τόν ἔλεγχο αὐτό, πού εἶναι ἔλεγχος ὁρίων καί ὄχι ἔλεγχος τῶν κατ' ἀρχήν ἐπιλογῶν ἤ τοῦ οὐσιαστικοῦ περιεχομένου τῶν νομικῶν κανόνων, ὁ κοινός νομοθέτης ἤ ἡ κανονιστικῶς δρῶσα Διοίκηση δύναται νά ρυθμίσει κατά ἐνιαῖο ἤ διαφορετικό τρόπο τίς ποικίλες προσωπικές ἤ πραγματικές καταστάσεις ἤ σχέσεις, λαμβανομένων ὑπόψη τῶν ὑφισταμένων κοινωνικῶν, οἰκονομικῶν, ἐπαγγελματικῶν ἤ ἄλλων συνθηκῶν, πού συνδέονται μέ τίς ὑπό ρύθμιση καταστάσεις ἤ σχέσεις, ἐπί τῇ βάσει δέ γενικῶν καί ἀντικειμενικῶν κριτηρίων νά προβαίνει στή σχετική ρύθμιση μέσα στά ὅρια τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσότητας, πού ἀποκλείουν τόσο τήν ἔκδηλη ἄνιση μεταχείριση εἴτε ὑπό τήν μορφή χαριστικοῦ μέτρου ἤ προνομίου, μή συνδεομένου πρός ἀξιολογικά κριτήρια εἴτε ὑπό τή μορφή ἐπιβολῆς ἀδικαιολόγητης ἐπιβάρυνσης, ὅσο καί τήν αὐθαίρετη ἐξομοίωση διαφορετικῶν καταστάσεων ἤ τήν ἐνιαία μεταχείριση καταστάσεων πού τελοῦν ὑπό διαφορετικές συνθῆκες ἤ ἀντιθέτως, τή διαφορετική μεταχείριση τῶν αὐτῶν ἤ παρομοίων καταστάσεων».

273. *Τό Βῆμα,* Amvrosios convicted of hate speech in homophobic rant, tovima.gr/2019/01/28/international/amvrosios-convicted-of-hate-speech-in-homophobic-rant/.

ἑνός θρησκευτικοῦ λειτουργοῦ μέ τόν ἴδιο τρόπο πού ἀντιμετωπίζεται τό ἴδιο δικαίωμα ἑνός πολιτικοῦ, καθώς ὁ πολιτικός ἐκφράζει ἐνάσκηση δημόσιας ἐξουσίας, τήν ὁποία δέν ἐκφράζει ὁ θρησκευτικός λειτουργός. Πρέπει, συνεπῶς, νά γίνει μιά διαφοροποίηση στά ζητήματα θρησκευτικῆς ἔκφρασης ἤ δηλώσεων ἐκ μέρους τοῦ κλήρου ὡς ἑξῆς:

– Θέματα πού ἀφοροῦν τή διδασκαλία καί ὀργάνωση τῆς κοινότητάς τους.

– Θέματα πού ἀφοροῦν τό εὐρύτερο κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι δίχως νά ἔχουν ἄμεση συνάφεια μέ τήν αὐτοοργάνωση τῆς θρησκευτικῆς τους κοινότητας.

Εὔλογο παράδειγμα ὡς πρός αὐτή τή διαφοροποίηση ἀποτελεῖ ἡ ἀπόφαση τοῦ ΕΔΔΑ τῆς 31.1.2019, Williamson κατά Γερμανίας[274], κατά τήν ὁποία κρίθηκε ὅτι ποινική καταδίκη Ἐπισκόπου γιά ρητορική μίσους δέν παραβιάζει τήν ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης.

Πιό ἀναλυτικά, τό 2008 ὁ ἐν λόγῳ Ἐπίσκοπος παραχώρησε μιά συνέντευξη ἐπικεντρωμένη σέ θρησκευτικά ζητήματα. Ἔπειτα ἀπό 45 λεπτά, λοιπόν, συνέντευξης πάνω σέ τέτοιου εἴδους θέματα, ἡ συζήτηση ἄλλαξε κατεύθυνση καί ἐπικεντρώθηκε στό Ὁλοκαύτωμα τῶν Ἑβραίων, τό ὁποῖο ὁ αἰτών ἀρνήθηκε ἔντονα ἀναφέροντας ὅτι κατά τήν πεποίθησή του δέν ὑπῆρχαν θάλαμοι ἀερίων καί δέν σκοτώθηκε μέ αὐτόν τόν τρόπο κανένας Ἑβραῖος. Στή σκέψη 5 τῆς ἀπόφασης παρατίθεται ἀναλυτικά ὁ ἐπίμαχος διάλογος μεταξύ δημοσιογράφου καί αἰτοῦντος, ὁ ὁποῖος δημοσιεύθηκε καί ἦταν ἐλεύθερα προσβάσιμος μέσῳ διαδικτύου. Ὁ αἰτών καταδικάστηκε γιά ρητορική μίσους καί προσέφυγε στό ΕΔΔΑ γιά παραβίαση τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης. Ἡ προσφυγή ἀπορρίφθηκε ὡς προδήλως ἀβάσιμη κατά τή σκέψη ὑπ' ἀριθμ. 28 τοῦ Δικαστηρίου.

Ἡ ὑπ' ἀριθμ. 73/2005 ἀπόφαση τῆς Ἀρχῆς Προστασίας Δεδομένων Προσωπικοῦ Χαρακτήρα ἔχει ὡς ἀντικείμενο τή μή ἀνάκληση τῆς ἀποφάσεως τῆς Ἀρχῆς μέ ἀριθμ. 25/2005. Στήν ἐν λόγῳ ἀπόφαση ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ δημοσίου δικαίου νομική προσωπικότητα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καί τῶν ἐπιμέρους ἐκκλησιαστικῶν νομικῶν προσώπων ἔχει τήν ἔννοια τῆς ἄσκησης δημόσιας ἐξουσίας ὡς πρός τίς νομικές της σχέσεις. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο οἱ Μητροπολίτες εἶναι ὄργανα διοικήσεως τῆς οἰκείας Μητρόπολης καί ἀνώ-

274. Application No. 64496/17.

τατοι κρατικοί λειτουργοί. Συνεπῶς, ἔχουν τήν ἰδιότητα τῶν δημοσίων προσώπων, ἡ ὁποία συνίσταται στήν παραδοχή ὅτι ἕνα πρόσωπο ἔχει κάποια εἰδικά προνόμια, ἀλλά παράλληλα καί ἀντίστοιχες ὑποχρεώσεις. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἰσχυρίσθηκε ὅτι οἱ Μητροπολίτες δέν ἀποτελοῦν δημόσια πρόσωπα ἀσκοῦντα δημόσιο λειτούργημα, καθώς δέν εἶναι ὑπάλληλοι, ἀλλά θρησκευτικοί λειτουργοί. Ἡ ἐν λόγῳ ἀπόφαση βρίσκεται στό πλαίσιο τῆς προβληματικῆς τῶν ὁρίων ἄσκησης δημόσιας ἐξουσίας ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καί τῶν λειτουργῶν της.

Πάντως, τό ἰσχῦον καθεστώς ἐποπτείας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπό τίς ὑπηρεσίες τοῦ ΥΠΕΠΘ ἔχει ὡς ἑξῆς: διοικητική ἐποπτεία ἀσκεῖται ἀπό τή Γενική Γραμματεία Θρησκευμάτων μόνο στίς περιπτώσεις πού ὁρίζονται ρητά ἀπό τήν ἰσχύουσα νομοθεσία, καθώς τά ἐκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος εἶναι ΝΠΔΔ πού δέν ἀσκοῦν δημόσια ἐξουσία, ὑπάγονται δέ σέ συγκεκριμένο νομοθετικό πλαίσιο πρός διασφάλιση τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς αὐτονομίας τῆς οἰκείας θρησκευτικῆς κοινότητας. Τά ὡς ἄνω ἔχουν διατυπωθεῖ ρητά τόσο στή νομοθεσία ὅσο καί στή νομολογία, καθώς καί σέ ἐγκυκλίους τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ Ὑπουργείου Ἐθνικῆς Παιδείας καί Θρησκευμάτων. Χαρακτηριστική ἡ ὑπ' ἀριθμ. πρωτ. 195863/Θ1 ἐγκύκλιος τῆς Γενικῆς Γραμματείας Θρησκευμάτων περί ἐπικοινωνίας τῶν ὑπηρεσιῶν τοῦ ΥΠΕΠΘ μέ τήν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, τήν Ἐκκλησία τῆς Κρήτης, τίς Ἱερές Μητροπόλεις Δωδεκανήσου, τίς Ἰσραηλιτικές Κοινότητες καί τίς Μουφτεῖες Θράκης.

2.3. Ἱεροκήρυκες

Ἡ παροῦσα ἐνότητα σχολιάζει τόν θεσμό τῶν Ἱεροκηρύκων, ὁ ὁποῖος ἀντιμετωπίζει στή σύγχρονη ἔννομη τάξη τά κενά πού ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπό τόν Κανονισμό τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὑπ' ἀριθμ. 13/1970[275], ὁ ὁποῖος κατά τό μεγαλύτερό του μέρος δέν μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ, καθώς βρίσκεται σέ ἀντίθεση μέ τόν ἰσχύοντα ΚΧΕΕ (ἄρθρο 67, παρ. 1), μέ τά ἰσχύοντα νομοθετικά καί νομολογιακά δεδομένα, ἀλλά καί μέ τό Κανονικό Δίκαιο τῆς Ὀρθόδοξης

275. Τό σχέδιο τοῦ ἐν λόγῳ κανονισμοῦ εἶναι δημοσιευμένο σέ: Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *Αἱ Συνοδικαί ἐγκύκλιοι, Τόμος Δ΄: (1968-1971)*, Ἀθήνα 2000, σ. 354-363.

Ἐκκλησίας. Εἰδικότερα, τό κήρυγμα τοῦ θείου λόγου εἶναι οὐσιαστικά ἡ ἐνάσκηση τῆς διδακτικῆς ἐξουσίας κατά πρῶτον τῶν Ἐπισκόπων, κατά δεύτερον τῶν πρεσβυτέρων[276]. Ἡ δημιουργία τῆς τάξης τῶν Ἱεροκηρύκων κατ' ἀρχήν δέν τελεῖ σέ ἀσυμφωνία μέ τό Ὀρθόδοξο Κανονικό Δίκαιο, ἀφοῦ πρόκειται γιά κληρικούς πού βρίσκονται σέ σχέση «ἐντολῆς» μέ τήν οἰκεία Μητρόπολη, ἡ ὁποία τούς ἔχει ἀναθέσει εἰδικότερα καθήκοντα διδασκαλίας, αὐξημένα σέ σχέση μέ αὐτά τῶν ὑπολοίπων θρησκευτικῶν λειτουργῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας.

Προτείνεται, ἐπίσης, ὁ χαρακτηρισμός τῶν Ἱεροκηρύκων ὡς «ἐφημερίων εἰδικῶν καθηκόντων», κάτι τό ὁποῖο ἀνταποκρίνεται στήν ἰδιαιτερότητα τῆς ἐν λόγῳ τάξης θρησκευτικῶν λειτουργῶν. Πιό ἀναλυτικά, οἱ Ἱεροκήρυκες δέν εἶναι δυνατόν νά ἀναλαμβάνουν τά κυρίως καθήκοντα τοῦ ἐφημερίου, ὅπως ἀπαντοῦν κατά βάση στήν προεδρία στό ἐκκλησιαστικό συμβούλιο. Ἡ ἀπαγόρευση αὐτή συνίσταται στήν ἀφοσίωση ἐκ μέρους τους στά εἰδικότερα καθήκοντα πού τούς ἔχουν ἀνατεθεῖ. Αὐτόν τόν σκοπό ὀφείλει νά ἐξυπηρετεῖ ἡ δυνατότητα μετάταξης ἀπό τή θέση τοῦ Ἐφημερίου στή θέση τοῦ Ἱεροκήρυκα καί ἀντιστρόφως. Τό ἀσυμβίβαστο τῆς παράλληλης κτήσης τῶν δύο ἰδιοτήτων, ὡστόσο, (ἡ θέση τοῦ Ἐφημερίου-Ἱεροκήρυκα δέν συνεπάγεται τό διττό τῶν ἰδιοτήτων, ἀλλά τήν προσωρινή κάλυψη συγκεκριμένων ἀναγκῶν, ὅπου αὐτό κρίνεται ἀπαραίτητο ἀπό τόν οἰκεῖο Μητροπολίτη) δέν ἰσοδυναμεῖ μέ τήν ἀποκλειστική ἐκπλήρωση τῶν λειτουργικῶν καί τῶν διδακτικῶν ἀναγκῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας ἀπό τούς Ἐφημερίους καί τούς Ἱεροκήρυκες ἀντιστοίχως, καθώς τόσο οἱ πρῶτοι ὅσο καί οἱ δεύτεροι εἶναι θρησκευτικοί λειτουργοί. Συνεπῶς, σέ περίπτωση ἀπουσίας Ἱεροκήρυκα, ἡ ἀναπλήρωση τοῦ ἔργου του μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ ἀπό κληρικό τῆς οἰκείας Μητρόπολης. Σέ περιπτώσεις μάλιστα πού κριθεῖ σκόπιμο, τό κήρυγμα μπορεῖ νά ἀνατεθεῖ καί σέ λαϊκό. Ἐπιπλέον, οἱ Ἱεροκήρυκες εἶναι ὑποχρεωμένοι νά ἐξυπηρετήσουν τίς λειτουργικές ἀνάγκες τῆς Μητρόπολης, στήν ὁποία εἶναι διορισμένοι, ἐάν παρουσιαστεῖ ἀνάγκη καί μετά ἀπό ἀπόφαση τοῦ οἰκείου Μητροπολίτη, καθώς ὑπάγονται στήν κανονική του δικαιοδοσία.

276. Βλ. Ἰωάννης Κονιδάρης, *Ἐγχειρίδιο Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου,* Ἀθήνα-Θεσσαλονίκη 2016[3], σ. 228 ἐπ.

Τό περιεχόμενο τοῦ κηρύγματος πρέπει νά εἶναι σύμφωνο μέ τήν Ὀρθόδοξη δογματική, τήν κανονική παράδοση, τό Κανονικό Δίκαιο καί τή χριστιανική ἠθική τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἡ συμφωνία αὐτή εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν κανονικῶς ὀρθή κατεύθυνση τοῦ χριστιανικοῦ βίου τῶν μελῶν τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας, πού εἶναι καί θεμελιώδης σκοπός τῆς διδασκαλίας. Στό πλαίσιο αὐτό, ἀπαγορεύεται ἡ πολιτικολογία στούς κηρυγματικούς λόγους. Ἡ ἐν λόγῳ ἀπαγόρευση ἀπαντᾶ στό δίκαιο τῶν ἱερῶν κανόνων, στό ὁποῖο κατοχυρώνεται ἡ μή ἀνάληψη ἐκ μέρους τῶν κληρικῶν κοσμικῶν φροντίδων (βλ. ἐνδεικτικῶς· 6ος Ἁγίων Ἀποστόλων, 83ος Ἁγίων Ἀποστόλων, ὅπως ἀναλύθηκαν παραπάνω). Δέν τίθεται θέμα παραβίασης τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης τῶν θρησκευτικῶν λειτουργῶν, καθώς προέχει τό δικαίωμα θρησκευτικῆς αὐτονομίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (3 καί 13, παρ. 1 τοῦ Σ, 9 καί 11 τῆς ΕΣΔΑ, 17 τῆς ΣΛΕΕ), ἀπό τό ὁποῖο ἀπορρέει ἡ ὑποχρέωση πίστης τῶν μελῶν τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας στό ἐσωτερικό της δίκαιο. Ὡστόσο, πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι μέ τόν ὅρο «πολιτικολογία» δέν ἐννοεῖται ἡ μή ἀναφορά κάθε ζητήματος πού ἅπτεται τῆς πολιτικῆς καί ἀποτελεῖ παράλληλα ἕνα εὐαίσθητο κοινωνικό γεγονός, ἀλλά ὁ κομματικός χαρακτήρας τοῦ κηρυγματικοῦ λόγου, καθώς καί ἡ ἐνασχόληση μέ κομματικές διαφορές.

Τό κυριότερο, ὅμως, στοιχεῖο πού εἶναι ἀπαραίτητο νά διατυπωθεῖ σέ κανονιστικό κείμενο εἶναι ὁ σαφής προσδιορισμός τῆς ἰδιότητας τῶν Ἱεροκηρύκων. Οἱ Ἱεροκήρυκες, λοιπόν, εἶναι θρησκευτικοί λειτουργοί. Εἶναι ἐφημέριοι εἰδικῶν καθηκόντων καί ὄχι ἐκκλησιαστικοί ὑπάλληλοι, ὅπως τούς προσδιορίζει ἐσφαλμένα ὁ Κανονισμός 13/1970. Τό γεγονός αὐτό συνεπάγεται τή δικονομική ἀντιμετώπιση τῶν κανονικῶν τους παραπτωμάτων μόνο ἀπό τά ἐκκλησιαστικά δικαστήρια τοῦ Ν. 5383/1932[277].

277. ΣτΕ 2480/2015, σκέψις 3: *«Ἐπειδή, ὅπως ἔχει κριθεῖ, οἱ κληρικοί, ἀκόμη καί ὅταν κατέχουν ὀργανικές θέσεις, ὅπως π.χ. θέσεις ἐφημερίων σέ ἱερούς ναούς, δέν εἶναι διοικητικοί ὑπάλληλοι κατά τήν ἔννοια τῶν διατάξεων τῶν παρ. 4 καί 6 τοῦ ἄρθρου 103 τοῦ Συντάγματος καί, ἑπομένως, δέν ἀπολαύουν τῶν ἐγγυήσεων μονιμότητας πού καθιερώνονται γιά τούς διοικητικούς ὑπαλλήλους μέ τίς διατάξεις αὐτές (βλ. ΣΕ 825/1988 ὁλομ., 2850/1988). Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τούς κληρικούς οἱ ὁποῖοι καταλαμβάνουν θέσεις ἐκκλησιαστικῶν ὑπαλλήλων, γιά τίς ὁποῖες ὁ νόμος ἀπαιτεῖ τή συνδρομή τῆς ἰδιότητας τοῦ κληρικοῦ, ὅπως ἰδίως οἱ θέσεις Ἱεροκηρύκων (ἀγάμων κληρικῶν) τῆς Διαρκοῦς Ἱερᾶς Συνόδου καί τῶν Ἱερῶν*

Μητροπόλεων, σύμφωνα μέ τίς μνημονευθεῖσες διατάξεις τοῦ ἄρθρου 42 τοῦ Ν. 590/1977, τοῦ ἄρθρου 25 τοῦ Ν. 817/1978 καί τοῦ ἄρθρου 150 τοῦ Κανονισμοῦ 5/1978 τῆς ΙΣ. Καί τοῦτο, διότι ἡ ἰδιότητα τοῦ κληρικοῦ εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τήν κατά τό ἄρθρο 103 τοῦ Συντάγματος μονιμότητα τῶν διοικητικῶν ὑπαλλήλων καί τίς κατά τό ἄρθρο αὐτό σχετικές οὐσιαστικές καί διαδικαστικές ἐγγυήσεις, δεδομένου ὅτι ἡ κατοχή καί διατήρηση τῆς ἰδιότητας τοῦ κληρικοῦ εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μέ τήν ἄσκηση τοῦ θρησκευτικοῦ λειτουργήματός του καί τήν ἀπορρέουσα ἀπό αὐτό ὑποχρέωσή του νά συμμορφώνεται πρός τά καθήκοντα καί τίς ἐπαγγελίες τῆς ὁμολογίας του (πρβλ. ΣΕ 4078/1979 ὁλομ.). Ἡ τυχόν παραβίαση τῆς ὑποχρεώσεως αὐτῆς συνεπάγεται τήν κατάγνωση κανονικῶν κυρώσεων (βλ. ἄρθρα 1 καί 44 τοῦ Ν. 590/1977, σέ συνδυασμό μέ τίς διατάξεις τοῦ Ν. 5383/1932 περί ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων, ὅπως ἰσχύει), οἱ ὁποῖες μπορεῖ νά φθάνουν μέχρι καί τήν καθαίρεση τοῦ κληρικοῦ ἀπό τά ἁρμόδια ἐκκλησιαστικά ὄργανα, τοῦτο δέ ὑπό εἰδικούς οὐσιαστικούς καί διαδικαστικούς ὅρους, οἱ ὁποῖοι ἀνάγονται στήν ἐφαρμογή τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ Συντάγματος (αὐτοδιοίκηση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπό τούς ἐν ἐνεργείᾳ Μητροπολίτες, ὑποχρέωση αὐτῆς «νά τηρεῖ ἀπαρασάλευτα {…} τούς ἱερούς ἀποστολικούς καί συνοδικούς κανόνες καί τίς ἱερές παραδόσεις») καί εἶναι, ὡς ἐκ τοῦ περιεχομένου τους, ἀσύμβατοι πρός τούς ἀντίστοιχους ὅρους τοῦ ἄρθρου 103 παρ. 4 τοῦ Συντάγματος γιά τούς μόνιμους διοικητικούς ὑπαλλήλους. Συνεπῶς, οἱ κληρικοί-ἐκκλησιαστικοί ὑπάλληλοι, ὅπως ἰδίως οἱ Ἱεροκήρυκες πού ὑπάγονται στόν Κανονισμό 5/1978, ἀλλά καί οἱ Ἱεροκήρυκες τοῦ Ν. 817/1978, ἐπί τῶν ὁποίων ἐφαρμόζεται ἀναλόγως ὁ Κανονισμός αὐτός (βλ. ΣΕ 2094/2002), δέν μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὡς μόνιμοι ὑπάλληλοι κατά τήν ἔννοια τοῦ ἄρθρου 103, παρ. 4 καί 6 τοῦ Συντάγματος, σέ ἀντίθεση πρός τούς λαϊκούς ἐκκλησιαστικούς ὑπαλλήλους (βλ. ΣΕ 131/2014, 1557/2005). Δέν ἔχουν, ἑπομένως σέ περίπτωση ἀπολύσεώς τους μέ ἀπόφαση τοῦ οἰκείου πειθαρχικοῦ συμβουλίου, τήν προβλεπόμενη ἀπό τό ἄρθρο 103, παρ. 4 τοῦ Συντάγματος προσφυγή οὐσίας ἐνώπιον τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας. Ἐν ὄψει, ἐξ ἄλλου, τῶν ἀνωτέρω, ἡ ἀληθής ἔννοια τῆς διατάξεως τοῦ ἄρθρου 101, περ. δ΄ τοῦ Καν. 5/1978, κατά τήν ὁποία στίς "πολυμελεῖς πειθαρχικές δικαιοδοσίες" ἐπί τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑπαλλήλων περιλαμβάνεται καί τό Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας, εἶναι ὅτι τό Δικαστήριο ἀσκεῖ τήν προβλεπόμενη, κατά κατηγορία ἐκκλησιαστικῶν ὑπαλλήλων (κληρικῶν ἤ λαϊκῶν), ἁρμοδιότητά του σύμφωνα μέ τίς ἰσχύουσες δικονομικές διατάξεις καί ὄχι ὅτι ἀπονέμεται ἀδιακρίτως στό σύνολο τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑπαλλήλων ἰδιαίτερο ἔνδικο βοήθημα προσφυγῆς οὐσίας, λαμβανομένου ἄλλωστε ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ χορηγούμενη μέ τή διάταξη τοῦ ἄρθρου 42, παρ. 2 τοῦ Ν. 590/1977 νομοθετική ἐξουσιοδότηση πρός τήν Διαρκή Ἱερά Σύνοδο γιά τή ρύθμιση θεμάτων τῆς ἐν γένει ὑπηρεσιακῆς καταστάσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑπαλλήλων, στά ὁποῖα συμπεριλαμβάνεται καί ἡ πειθαρχική δίωξη αὐτῶν, δέν περιλαμβάνει πάντως κατά τρόπο εἰδικό (ἀρ. 43 παρ. 2 τοῦ Συντάγματος) τήν ἁρμοδιότητα τῆς Ἐκκλησίας νά θεσπίζει μέ τίς κανονιστικές πράξεις της καί ἰδιαίτερα ἔνδικα βοηθήματα ἤ ἰδιαίτερες δικαστικές ἁρμοδιότητες γιά τίς διοικητικές διαφορές τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑπαλλήλων. Ἐν

Ἡ ὑπ' ἀριθμ. 8946/3.5.1868 ἐγκύκλιος τῆς ΙΣΙ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπαγόρευε στούς Ἱεροκήρυκες νά ἐξέρχονται τῶν ὁρίων τῆς ἐκκλησιαστικῆς τους ἐπαρχίας, δίχως κανονική ἄδεια, συστήνει δέ τόν σεβασμό στούς θείους καί πολιτικούς νόμους, καί στίς ἐκκλησιαστικές καί πολιτικές διατάξεις[278]. Στίς 22.8.1838 ἐκδόθηκε ὁδηγία πρός Ἱεροκήρυκες, στήν ὁποία διατυπώνονταν οἱ ὑποχρεώσεις τους. Πιό ἀναλυτικά, τό ἔργο τους εἶναι νά περιοδεύουν πρός διδασκαλία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος. Οἱ Ἱεροκήρυκες πού παρεκτρέπονται σέ πολιτικές δραστηριότητες καί ἐπεμβαίνουν σέ προσωπικότητες θεωροῦνται ὑπεύθυνοι γιά παραβίαση ὑποχρέωσης. Ὅταν δέ περιοδεύουν ἀπό μία ἐκκλησιαστική ἐπαρχία σέ ἄλλη, ὀφείλουν νά παρουσιασθοῦν στόν ἐπιχώριο ἐπίσκοπο καί τό κήρυγμά τους νά τελεῖ ὑπό τίς ὁδηγίες του[279]. Περαιτέρω, στίς 10 Ἰουλίου 1858 κρίθηκε ἀπαραίτητη ἡ τήρηση τῶν διατάξεων βασιλικοῦ διατάγματος τοῦ Ὄθωνα περί χρεῶν τῶν Ἱεροκηρύκων, τό ὁποῖο ἔχοντας ὑπόψη τίς σχετικές ὁδηγίες τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, διαπίστωσε ὅτι καθῆκον τῶν Ἱεροκηρύκων εἶναι καί ἡ ἀναφορά τῶν πράξεών τους στή Σύνοδο διά τῶν ἁρμοδίων Ἐπισκόπων, ἐπισυναπτομένης ἔκθεσης προόδου πού δια-

ὄψει τῶν ἀνωτέρω, τό κρινόμενο ἔνδικο βοήθημα, τό ὁποῖο στρέφεται κατά ἀποφάσεως πειθαρχικοῦ (ὑπηρεσιακοῦ) συμβουλίου, ἡ ὁποία ἐπέβαλε στόν αἰτοῦντα, ὡς κληρικό-ἐκκλησιαστικό ὑπάλληλο, ποινή ὁριστικῆς παύσεως, ἔχει χαρακτήρα αἰτήσεως ἀκυρώσεως καί ὄχι προσφυγῆς οὐσίας. Μειοψήφησαν ἡ Πρόεδρος τοῦ Τμήματος Αἰκ. Συγγούνα καί ὁ Σύμβουλος Φ. Ντζίμας, μέ τή γνώμη τῶν ὁποίων συντάχθηκε ὁ Πάρεδρος Γ. Ζιάμος, οἱ ὁποῖοι ὑποστήριξαν ὅτι, ἐφ' ὅσον τό ἄρθρο 101, περ. δ΄ τοῦ Κανονισμοῦ 5/1978 περιλαμβάνει ρητῶς τό Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας στίς "πειθαρχικές δικαιοδοσίες" τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑπαλλήλων, τό ὑπό κρίση ἔνδικο βοήθημα ἔχει χαρακτήρα προσφυγῆς οὐσίας, ὅπως εὐθέως συνάγεται ἀπό τό γράμμα τῆς ὡς ἄνω διατάξεως. Ἡ ρύθμιση, ἐξ ἄλλου, τοῦ ἔνδικου αὐτοῦ βοηθήματος μέ τόν ἀνωτέρω Κανονισμό, ἡ ὁποία ἐντάσσεται στήν πειθαρχική διαδικασία τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑπαλλήλων, κινεῖται κατά τή γνώμη αὐτήν ἐντός τῶν ὁρίων τῆς νομοθετικῆς ἐξουσιοδοτήσεως πού παρέχεται μέ τή διάταξη τοῦ ἄρθρου 42, παρ. 2 τοῦ Ν. 590/1977, δεδομένου ὅτι ἡ ἐν λόγῳ ἐξουσιοδότηση περιλαμβάνει ρητῶς τή ρύθμιση ζητημάτων σχετικῶν μέ τήν πειθαρχική δίωξη τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑπαλλήλων καί μάλιστα κατ' ἀναλογία πρός τά ὁριζόμενα στόν ἑκάστοτε ἰσχύοντα κώδικα δημοσίων ὑπαλλήλων».

278. Ἀρχιμ. Στέφανος Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετά τῶν οἰκείων νόμων, Β. διαταγμάτων, ὑπουργικῶν ἐγγράφων, ὁδηγιῶν κ.τ.λ. Ἀπό τοῦ 1833 μέχρι τοῦ 1901,* Ἀθήνα 1998, σ. 165-166.

279. Βλ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή*, ὅ.π., σ. 349-350.

βιβάζεται καί στό Ὑπουργεῖο τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς δημοσίας ἐκπαίδευσης[280]. Ὁμοίως, τό ἐν λόγῳ Ὑπουργεῖο, προέβη στήν ἔκδοση ἐγγράφου περί τῆς περιοδείας τῶν Ἱεροκηρύκων, πού ἀπευθυνόταν στούς Νομάρχες καί τούς Ἐπάρχους, τό ὁποῖο τούς καλεῖ νά συμπράξουν μέ τίς ἐκκλησιαστικές ἀρχές πρός ὑποστήριξη τοῦ ἔργου τῶν Ἱεροκηρύκων[281].

Στίς 13 Νοεμβρίου 1902 ἐκδόθηκε συνοδική ἐγκύκλιος σχετικά μέ τήν ἀκριβή ἐκτέλεση τῶν καθηκόντων τῶν Ἱεροκηρύκων καί τῆς ἀποστολῆς τους. Κατά τό κείμενο τῆς ἐγκυκλίου, εἶναι γνωστό σέ ὅλους ὅτι τό θεῖο κήρυγμα ἀσκεῖ μεγάλη ἐπίδραση στό θρησκευτικό καί ἠθικό βίο τῶν Χριστιανῶν, κάτι τό ὁποῖο ἀναγνώρισε ἡ Πολιτεία καί ἐξέδωσε σχετικό κανονιστικό κείμενο κατά τό ὁποῖο ὁρίζεται ὡς ὑποχρέωση ἡ ὑποβολή ἔκθεσης πεπραγμένων. Ὡστόσο, ὁρισμένοι Ἱεροκήρυκες δέν φάνηκαν συνεπεῖς στήν ὑποχρέωσή τους αὐτή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς περιεχόμενο καί τήν ἐνημέρωση σχετικά μέ τήν κατάσταση τοῦ λαοῦ. Περαιτέρω, κρίνεται κατάλληλο μέσο προαγωγῆς τοῦ θρησκευτικοῦ καί ἠθικοῦ συναισθήματος οἱ ἀπό ἄμβωνος ἐκφωνούμενοι κηρυγματικοί λόγοι νά τυπώνονται καί νά διανέμονται στόν λαό πρός ἀνάγνωση, ἐπιβαλλόμενης τῆς ὑποχρέωσης ὑποβολῆς μαζί μέ τήν ἔκθεση πεπραγμένων τῶν Ἱεροκηρύκων καί ἑνός λόγου των[282].

Στίς 24 Ὀκτωβρίου 1903 ἀνανεώθηκε συνοδική ἐγκύκλιος τοῦ 1864 περί μή ἀνάμειξης τῶν Ἱεροκηρύκων στά ἐφημεριακά καθήκοντα, καθώς αὐτό εἶναι ἀσυμβίβαστο μέ τήν ὑψηλή ἐντολή πού τούς ἔχει ἐμπιστευθεῖ ἡ ἐκκλησία, ἡ ὁποία ἔγκειται στήν ἐπιμελή διδασκαλία τῶν πιστῶν[283]. Στίς 2 Νοεμβρίου 1933 ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἔκρινε ὅτι μετά τήν ἀπόφαση ΟλΣτΕ 852/1933 περί τῆς προαγωγῆς τῶν Ἱεροκηρύκων, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ πρόσκληση τῶν Ἱεροκηρύκων πρός ὑποβολή ἀντιγράφων τῶν ἐγγράφων διορισμοῦ ἤ ἀπολύσεώς τους, καθώς καί κάθε ἄλλου σχετικοῦ ἐγγράφου πρός ἐξακρίβωση καί καθορισμό τοῦ χρόνου τῆς ἀπαιτούμενης ἐκκλησιαστικῆς ὑπηρεσίας γιά τήν προαγωγή τους[284].

280. Βλ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή*, ὅ.π., σ. 350-352.

281. Βλ. Γιαννόπουλος, *Συλλογή*, ὅ.π., σ. 358.

282. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *Αἱ Συνοδικαί ἐγκύκλιοι, Τόμος Α΄: (1901-1933)*, Ἀθήνα 1955, σ. 29-30.

283. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *Αἱ Συνοδικαί ἐγκύκλιοι, Τόμος Α΄*, ὅ.π., σ. 49.

284. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *Τόμος Α΄*, ὅ.π., σ. 683-684.

Μέ τήν ὑπ' ἀριθμ. 2689/1.10.1935 ἐγκύκλιό της ἡ Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπηύθυνε συστάσεις σχετικά μέ τόν τρόπο ἐργασίας τῶν Ἱεροκηρύκων. Εἰδικότερα, οἱ Ἱεροκήρυκες πρέπει νά πηγαίνουν στά χωριά καί τίς κωμοπόλεις καί νά διδάσκουν κάθε Κυριακή καί ἑορτή τόν λαό. Εἶναι ἀπαραίτητο, λοιπόν, νά μήν ἀναπτύσσουν μόνο θέματα τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἀλλά καί σύγχρονα θέματα, κυρίως γιά τόν κομμουνισμό, τόν χιλιασμό καί ἄλλα παρόμοια, προκειμένου νά ἐνισχυθοῦν οἱ θρησκευτικές πεποιθήσεις τοῦ πληρώματος τῆς ἐκκλησίας καί νά μήν ἐπηρεάζονται ἀπό πεποιθήσεις πού θίγουν τήν τελευταία[285]. Ἔπειτα, ἡ ὑπ' ἀριθμ. 2972/12.11.1937 ἐγκύκλιος ὁρίζει ὅτι προκειμένου νά μετατεθεῖ Ἱεροκήρυκας ἀπαιτεῖται προηγουμένως ἡ σύμφωνη γνώμη τοῦ Μητροπολίτη, στήν ἐκκλησιαστική ἐπαρχία τοῦ ὁποίου ὑπηρετεῖ, καθώς καί ἡ γνώμη τοῦ Μητροπολίτη, στήν ἐκκλησιαστική ἐπαρχία τοῦ ὁποίου πρόκειται νά μετατεθεῖ[286].

Ἡ ὑπ' ἀριθμ. 885/29.3.1947 ἐγκύκλιος μεριμνᾶ γιά τήν ἐξυπηρέτηση τῶν θρησκευτικῶν ἀναγκῶν τοῦ στρατεύματος. Εἰδικότερα, ἀναγνωρίζει τόν κλονισμό τῶν θρησκευτικῶν καί ἠθικῶν ἀξιῶν πού δημιούργησε ἡ μεταπολεμική περίοδος, ὁ ὁποῖος ἐπιβάλλει τή δράση τῆς Ἐκκλησίας γιά τήν ἀνάπτυξη τοῦ θρησκευτικοῦ καί ἠθικοῦ συναισθήματος στούς πολίτες πού ὑπηρετοῦν στόν ἑλληνικό στρατό. Οἱ Ἱεροκήρυκες καί οἱ πνευματικοί πού θά χρησιμοποιηθοῦν γιά τόν σκοπό αὐτό δέν θά εἶναι ἐπιφορτισμένοι μόνο μέ τή διάδοση τοῦ θείου λόγου καί τήν τέλεση τῆς θείας λατρείας, ἀλλά καί μέ τή θεραπεία κάθε ἄλλης θρησκευτικῆς ἀνάγκης καί πρωτίστως τοῦ μυστηρίου τῆς ἐξομολόγησης[287].

Μέ τήν ὑπ' ἀριθμ. 782/15.4.1948 ἐγκύκλιο, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος διατύπωσε συστάσεις σχετικά μέ τό κήρυγμα, τά κατηχητικά σχολεῖα καί τήν ἱερά ἐξομολόγηση. Πιό ἀναλυτικά, ἡ Ἱερά Σύνοδος ἐπιθυμεῖ νά ἀνταποκρίνεται τό κήρυγμα στίς σύγχρονες ἀπαιτήσεις τῶν πιστῶν, γι' αὐτό συστήνει στούς Ἱεροκήρυκες νά μήν παραμελοῦν τά καθήκοντά τους, πού ἐπικεντρώνονται στό κήρυγμα, χάριν ἄλλων διακονιῶν. Ἐπίσης, χρειάζεται προσοχή, ὥστε ἡ χρήση με-

285. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *Αἱ Συνοδικαί ἐγκύκλιοι, Τόμος Β΄: (1934-1956),* Ἀθήνα 1956, σ. 75.

286. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *Τόμος Β΄,* ὅ.π., σ. 172.

287. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *Τόμος Β΄,* ὅ.π., σ. 447.

γαφώνων γιά τή μετάδοση τοῦ κηρύγματος νά γίνεται μέσῳ τῶν Ἱερῶν Ναῶν καί ὄχι μέσῳ τῶν κοσμικῶν κέντρων, καθώς κάτι τέτοιο δέν ταιριάζει στήν ἱερότητα τοῦ σκοποῦ τοῦ κηρύγματος[288].

Ἡ ὑπ' ἀριθμ. 2135/27.5.1977 ἐγκύκλιος ὁρίζει τήν ἀπονομή τιμητικοῦ τίτλου στούς ἐξερχομένους τῆς ἐνεργοῦ ὑπηρεσίας Ἱεροκήρυκες. Ὁ τίτλος αὐτός θά ἀπονέμεται ἀπό τήν Ἱερά Σύνοδο ἔπειτα ἀπό αἰτιολογημένη πρόταση τοῦ Μητροπολίτη, ὑπό τήν κανονική δικαιοδοσία τοῦ ὁποίου βρίσκεται ὁ προτεινόμενος Ἱεροκήρυκας. Ἐπιπλέον, ὁ τίτλος ἀποδίδεται σέ συνταξιούχους Ἱεροκήρυκες, οἱ ὁποῖοι ὑπηρέτησαν σέ αὐτή τή θέση γιά πολλά ἔτη καί προσέφεραν σημαντικές ὑπηρεσίες στό κηρυκτικό καί κατηχητικό ἔργο τῆς Ἐκκλησίας[289].

Μέ τήν ὑπ' ἀριθμ. 1608/18.6.1954 ἐγκύκλιο ἡ Ἐκκλησία διαπίστωσε τήν ἀνάγκη συστηματικῆς καί ἀδιαλείπτου ἐργασίας τῶν Ἱεροκηρύκων, ἐξαιτίας τῆς μεταπολεμικῆς κατάστασης. Συγκεκριμένα, διαπίστωσε ὅτι σημαντικός ἀριθμός τῶν μελῶν τοῦ πληρώματος δοκιμάσθηκε σκληρά καί φέρει σημάδια πικρίας, ἐνῶ ὑπάρχουν τήν ἴδια στιγμή πολίτες πού ἐπηρεάζονται ἀπό κηρυγματικούς λόγους ἀνθρώπων πού φέρουν ἀντιθρησκευτικά καί ἀντιορθόδοξα φρονήματα. Γι' αὐτόν τόν λόγο, οἱ Ἱεροκήρυκες πρέπει νά μεταβοῦν σέ ὅλα τά σημεῖα τῆς ἐπικράτειας, ἀκόμα καί σέ ἐκεῖνα πού περιέχουν ἕνα μικρό ἀριθμό πιστῶν, ὥστε νά τούς στηρίξουν καί νά διασφαλίσουν τά θρησκευτικά καί χριστιανικά φρονήματα[290]. Ἡ ὑπ' ἀριθμ. 1072/19.3.1982 ἐγκύκλιος ἀπαγορεύει κάθε πολιτικολογία στά κηρύγματα τῶν Ἱεροκηρύκων[291], ἐνῶ τέλος ἡ ὑπ' ἀριθμ. 187/15.1.2015 ὁρίζει γενικά γιά τή λειτουργία ἱστοσελίδων ἐκ μέρους κληρικῶν καί μοναχῶν ὅτι χρειάζονται σχετική ἄδεια, δέν πρέπει νά ἀποβλέπουν στήν προσωπική προβολή τοῦ ἰδιοκτήτη τους, ἐνῶ παράλληλα ἐπιβάλλονται ὁρισμένοι περιορισμοί πρός διαφάλιση τοῦ μοναχικοῦ βίου[292].

---

288. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *Τόμος Β΄,* ὅ.π., σ. 463-464.

289. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *Αἱ Συνοδικαί ἐγκύκλιοι, Τόμος Ε΄: (1972-1981),* Ἀθήνα 2001, σ. 498.

290. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *Τόμος Β΄,* ὅ.π., σ. 724-725.

291. Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *Αἱ Συνοδικαί ἐγκύκλιοι, Τόμος ΣΤ΄: (1982-1995),* Ἀθήνα 2001, σ. 22.

292. Ἐκ δευτέρου, ἡ Διαρκής Ἱερά Σύνοδος ἐξέτασε τό παρεμφερές ζήτημα τῆς λειτουργίας προσωπικῶν σελίδων σέ διαδικτυακά μέσα κοινωνικῆς δικτυώσεως καί ἱστοσελίδων ἀπό κληρικούς παντός βαθμοῦ καί μοναχούς. Ἀσφαλῶς,

2.4. Ἡ ἀπαγόρευση ἀνάληψης κοσμικῶν ἀξιωμάτων ἐκ μέρους τοῦ κλήρου

Στό ἄρθρο 17 τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 305/2018 κανονισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος «Περί Ἐφημερίων καί Διακόνων» καταγράφονται οἱ συμβατές μέ τήν ἰδιότητα τοῦ κληρικοῦ δραστηριότητες[293]. Οἱ ἐπιτρεπόμενες ἐνασχολήσεις πού εἶναι δυνατόν νά ἐξασκοῦνται παράλληλα μέ τήν ἰδιότητα τοῦ ἐφημερίου εἶναι οἱ χειρωνακτικές καί τεχνικές ἐργασίες, οἱ ὑπαλληλικές ἐργασίες, τά ἐπιστημονικά ἐπαγγέλματα, τά ἰατρικά ἐπαγγέλματα, ἐπαγγέλματα ἀνθρωπιστικῆς καί κοινωνικῆς φύσεως. Ἀντιθέτως, ἀσύμβατα μέ τήν ἰδιότητα τοῦ ἐφημερίου εἶναι τά ἐν γένει νομικά ἐπαγγέλματα, καί οἱ ἀπαγορευμένες ἐκ τῶν ἱερῶν κανόνων κοσμικές ἐνασχολήσεις, ὅπως περιγράφονται στίς διατάξεις τους[294].

κατά τό Σύνταγμα ἡ δημόσια ἔκφραση τῶν στοχασμῶν καί τῆς γνώμης ὡς στοιχεῖο ἀναπτύξεως τῆς προσωπικότητος καί ἡ συμμετοχή στήν «κοινωνία τῆς πληροφορίας» εἶναι κατοχυρωμένη γιά ὅλους (5, 5Α, 14 Συντ.), ὑπό τούς περιορισμούς πού περιγράφουν οἱ οἰκεῖες διατάξεις (μή παραβίαση τῶν δικαιωμάτων τῶν ἄλλων, τοῦ Συντάγματος, τῶν χρηστῶν ἠθῶν κ.λπ.). Ἤδη πολύ πρό τῆς ἐπικρατήσεως τῶν ἰδεῶν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ καί τῆς θεωρίας τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων, ἡ διδασκαλία καί τό κανονικό δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας εἶχε θέσει στό ἐπίκεντρο τήν ἐλευθερία ἐπιλογῆς καί λόγου τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ αὐτοπροαίρετη ὅμως προσέλευση στόν Ἱερό Κλῆρο καί τόν Μοναχισμό συνεπάγεται ὄχι ἁπλῶς σειρά τυπικῶν ὑποχρεώσεων γιά τόν προσερχόμενο καί «εἰδική κυριαρχική σχέση» του μέ τόν τοπικό του Ἐπίσκοπο, ἀλλά κυρίως συνειδητή καί διαρκῆ προσπάθεια ἐκ βάθρων ἀνακαινίσεως τῆς ζωῆς του. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω προκύπτει ὅτι οἱ μοναχοί δέν ἐπιτρέπεται νά ἐκφράζονται, ἀκόμη καί διά τῶν μέσων τοῦ διαδικτύου, διά τρόπου ὁ ὁποῖος τούς ὁδηγεῖ στήν ἀλλοτρίωση τῆς ἀσκητικῆς τους ὑποσχέσεως καί σέ ἀνάμειξή τους σέ ἐγκόσμιες μέριμνες, γεγονός πού πλήττει τήν φύση τοῦ Μοναχισμοῦ, http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklioi.asp?id=1946&what_sub=egyklioi .

293. Βλ. καί Ἐλευθερία Παπαγιάννη, «Ἐπιτρεπόμενες καί ἀπαγορευμένες κοσμικές ἐνασχολήσεις τοῦ βυζαντινοῦ κλήρου», *Πρακτικά Δ΄ Πανελλήνιου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου,* Θεσσαλονίκη 1983, σ. 145-166.

294. «{…} *Κατά τήν ἀνωτέρω Ἐγκύκλιο τῆς Ἱερᾶς Συνόδου συμβατές μέ τήν ἰδιότητα τοῦ Κληρικοῦ ἀπασχολήσεις, οἱ ὁποῖες δύνανται νά ἐξασκοῦνται ἐκ παραλλήλου μέ τήν ἐφημεριακή ἰδιότητα, εἶναι: οἱ χειρωνακτικές καί τεχνικές ἐργασίες (**α. παραδοσιακά ἐπαγγέλματα:** ἀγροτικά π.χ. ἀγρότου, ἁλιέως, κτηνοτρόφου, πτηνοτρόφου, μελισσοκόμου, ἤ κηροπλάστου κ.λπ.· **β. τά τεχνικά ἐπαγγέλματα:** π.χ. τοῦ ξυλουργοῦ, ἐπιπλοποιοῦ, ὑποδηματοποιοῦ κ.λπ., τοῦ τεχνικοῦ ἠλεκτρικῶν, ἠλεκτρονικῶν, ὑπολογιστικῶν ἤ ὑδραυλικῶν δικτύων κ.λπ.), οἱ ὑπαλ-*

Ἡ ἐν λόγῳ ρύθμιση εἶναι μείζονος σημασίας γιά τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης, καθώς ἡ ἐπαγγελματική ἐλευθερία δέν συνδέεται μόνο μέ τήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀτόμου, ἀλλά καί μέ τή δυνατότητα ἐκδήλωσης ἀπόψεων καί τοποθέτησης προφορικῶς, γραπτῶς καί ἐμπράκτως πάνω σέ θέματα τῆς καθημερινότητας μέσα ἀπό τήν ἰδιότητα πού ἀποδίδεται σέ κάποιον λόγῳ τοῦ ἐπαγγέλματός του.

Μετά τήν ἀπόφαση τοῦ ΔΕΕ σχετικά μέ τήν ὑπόθεση τοῦ μοναχοῦ Εἰρηναίου ἐμφανίζεται στό προσκήνιο ὁ ἀναπροσδιορισμός τῆς ἀντίληψης τῆς ἰδιότητας τῶν κληρικῶν καί τῶν μοναχῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐκ μέρους τοῦ κράτους. Ἐν προκειμένῳ τίθεται τό θέμα τῆς ἰδιότητας τοῦ πολίτη πού φέρει μοναχός τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας στήν Ἑλλάδα. Πολίτης πού ἔχει ἐπιλέξει βάσει τοῦ ἄρθρου 5 παρ. 1 τοῦ Σ νά εἶναι μοναχός τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὑπόκειται παράλληλα καί στό ἐσωτερικό της δίκαιο σχετικά μέ τή συμπεριφορά του στόν ἰδιωτικό του βίο[295]. Στήν περίπτωση τοῦ μοναχοῦ Εἰρηναίου, τό ΔΕΕ ἀποφάσισε ὅτι: *«Τό ἄρθρο 3, παράγραφος 2, τῆς ὁδηγίας 98/5/ΕΚ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβου-*

ληλικές ἐργασίες (ὑπαλληλικές θέσεις μέ σχέση ἐργασίας ἤ δημοσίου δικαίου στόν ἰδιωτικό τομέα ἤ καί στόν δημόσιο τομέα ὡς πολιτικό προσωπικό)· ***γ. τά ἐπιστημονικά ἐπαγγέλματα*** *(α. ἐκπαιδευτικά: διδάσκαλοι, καθηγητές σέ ὅλες τίς ἐκπαιδευτικές βαθμίδες, β. ἐρευνητικά: φυσικοί, χημικοί, βιολόγοι, μεταλλειολόγοι, γεωλόγοι, σεισμολόγοι, γεωχημικοί, μετεωρολόγοι, ἀστροφυσικοί κ.ἄ., γ. ἰατρικά: ἅπαντα ἐπιτρέπονται, πλήν τοῦ γυναικολόγου καί τοῦ ἰατροδικαστοῦ, δ. ἐπαγγέλματα κοινωνικῆς καί ἀνθρωπιστικῆς φύσεως: ψυχολόγοι, κοινωνικοί λειτουργοί, νοσηλευτές κ.λπ., ε. τά νομικά ἐπαγγέλματα δέν ἐπιτρέπονται, ἐκτός τῆς σχετικῆς μέ τή νομική ἐπιστήμη διδακτικῆς ἤ καί ἐρευνητικῆς δραστηριότητας), ἐνῶ δέν συμβιβάζονται δραστηριότητες πού ἀπαγορεύονται σέ κληρικό κατά τό κανονικό δίκαιο τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ: [α) κανόνες ΜΔ΄ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ΙΖ΄ τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, Ι΄ τῆς Πενθέκτης, Δ΄ τῆς ἐν Λαοδικείᾳ καί Ε΄ τῆς ἐν Καρθαγένῃ Συνόδου, β) κανόνες Θ΄ καί ΟΣΤ΄ τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ΚΔ΄ τῆς ἐν Λαοδικείᾳ καί ΜΖ΄ τῆς ἐν Καρθαγένῃ Συνόδου, γ) κανόνες ΜΒ΄ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, ΚΔ΄ καί Ν΄ τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, δ) κανόνες ΝΑ΄ τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου καί ΝΓ΄ τῆς ἐν Καρθαγένῃ Συνόδου, ε) κανόνες ΞΑ΄ τῆς Πενθέκτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ΚΔ΄ τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ καί ΛΣΤ΄ τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Συνόδου, ΠΓ΄ τοῦ Μ. Βασιλείου, στ) κανόνες ΣΤ΄ καί ΠΓ΄ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων, Γ΄ καί Ζ΄ τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, Ι΄ τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου]».*

295. Ἐνδεικτικῶς βλ. καί ἄρθρο 1, περ. α΄, ὑπ' ἀριθμ. 39/1972 κανονισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

λίου καί τοῦ Συμβουλίου, τῆς 16ης Φεβρουαρίου 1998, γιά τή διευκόλυνση τῆς μόνιμης ἄσκησης τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος σέ κράτος-μέλος διάφορο ἐκείνου στό ὁποῖο ἀποκτήθηκε ὁ ἐπαγγελματικός τίτλος, ἔχει τήν ἔννοια ὅτι ἀντιτίθεται σέ ἐθνική νομοθεσία κατά τήν ὁποία δικηγόρος πού ἔχει τήν ἰδιότητα τοῦ μοναχοῦ καί εἶναι ἐγγεγραμμένος ὡς δικηγόρος στά μητρῶα τῆς ἁρμόδιας ἀρχῆς τοῦ κράτους-μέλους καταγωγῆς ἀπαγορεύεται νά ἐγγραφεῖ στά μητρῶα τῆς ἁρμόδιας ἀρχῆς τοῦ κράτους-μέλους ὑποδοχῆς, προκειμένου νά ἀσκεῖ ἐκεῖ τό ἐπάγγελμά του ὑπό τόν ἐπαγγελματικό του τίτλο καταγωγῆς, λόγῳ τοῦ προβλεπόμενου ἀπό τή νομοθεσία αὐτή ἀσυμβίβαστου τῆς ἰδιότητας τοῦ μοναχοῦ μέ τήν ἄσκηση τῆς δικηγορίας». Ἡ ἀπόφαση αὐτή θεωρεῖται ἐσφαλμένη, καθώς τό ζητούμενο στήν περίπτωση τοῦ μοναχοῦ Εἰρηναίου εἶναι ἐάν ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος στό πλαίσιο τῆς θρησκευτικῆς της αὐτονομίας ἀποδέχεται (εἴτε ἡ ἀποδοχή αὐτή εἶναι συμβατή μέ τό κανονικό της δίκαιο εἴτε ὄχι) μοναχός της νά δραστηριοποιεῖται στόν δικηγορικό κλάδο. Γενικά τό ἐν λόγῳ ζήτημα ἐντάσσεται στήν προβληματική τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων σέ σχέση μέ τά θρησκεύματα[296], ἐν ὄψει τοῦ ὁποίου διαμορφώνεται διαρκῶς ὁ ἰδιαίτερος κλάδος τοῦ θρησκευτικοῦ ἐργασιακοῦ δικαίου (βλ. ἐνδεικτικῶς· ΔΕΕ ὑπόθεση C-414/16, μέ ἀντικείμενο αἴτηση προδικαστικῆς ἀποφάσεως δυνάμει τοῦ ἄρθρου 267 τῆς ΣΛΕΕ, Vera Egenberger κατά Evangelisches Werk für Diakonie und Entwicklung e.V.), ὁ ὁποῖος δέν ἔχει ὡς ἀντικείμενο μόνο τίς ἐργασιακές σχέσεις ἐντός τῶν θρησκευμάτων, ἀλλά γενικότερα μέ τίς ἐπιτρεπτές ἐπαγγελματικές δραστηριότητες τῶν μελῶν πού φέρουν ἰδιαίτερη θέση, ὅπως εἶναι οἱ κληρικοί καί οἱ μοναχοί[297].

Πιό ἀναλυτικά, σέ σχέση μέ τήν ὑπόθεση τοῦ Εἰρηναίου, ἡ ἀναβλητική ὑπ' ἀριθμ. 1753/2017 ΣτΕ, διατύπωσε πρός τό Δικαστήριο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἕνωσης (ΔΕΕ) τό ἀκόλουθο ἐρώτημα: *«Τό ἄρθρο 3 τῆς ὁδηγίας 98/5/ΕΚ ἔχει τήν ἔννοια ὅτι ἡ ἐγγραφή ἑνός μοναχοῦ*

296. Βλ. ἀναλυτικά, Θεόδωρος Παπαγεωργίου, «Ἀτομικά δικαιώματα καί ἐσωτερικό δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας στήν ἑλληνική ἔννομη τάξη κατά τή νομολογία», *Νομοκανονικά* 1/2016, σ. 39-77.

297. Οἱ μοναχοί ἔχουν μιά ἰδιαίτερη θέση καί στή δημόσια σφαῖρα, καθώς ὅπως οἱ κληρικοί, ἐξυπηρετοῦν συγκεκριμένες θρησκευτικές καί λειτουργικές ἀνάγκες τῆς θρησκευτικῆς τους κοινότητας παίζοντας ἕναν ἰδιαίτερο ρόλο στό ἐσωτερικό της βλ. καί Τρωϊάνος – Πουλῆς, *Ἐκκλησιαστικό Δίκαιο,* ὅ.π., σ. 527, 541.

τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὡς δικηγόρου στά μητρῶα τῆς ἁρμόδιας ἀρχῆς κράτους-μέλους διαφορετικοῦ ἀπό ἐκεῖνο στό ὁποῖο ἔχει ἀποκτήσει τόν ἐπαγγελματικό του τίτλο, προκειμένου νά ἀσκεῖ ἐκεῖ τό ἐπάγγελμά του ὑπό τόν ἐπαγγελματικό του τίτλο καταγωγῆς, μπορεῖ νά ἀπαγορεύεται ἀπό τόν ἐθνικό νομοθέτη, γιά τόν λόγο ὅτι οἱ μοναχοί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος δέν δύνανται, κατά τό ἐθνικό δίκαιο, νά ἐγγράφονται στά μητρῶα τῶν δικηγορικῶν συλλόγων, ἐπειδή δέν παρέχουν, λόγῳ τῆς ἰδιότητάς τους αὐτῆς, ὁρισμένα ἀπαραίτητα γιά τήν ἄσκηση τῆς δικηγορίας ἐχέγγυα;» Κατά τό σκεπτικό τῆς ὡς ἄνω ἀπόφασης: *«Ἐπειδή, ἡ παροῦσα ὑπόθεση ἀφορᾶ στήν ἐξαιρετική περίπτωση τῶν μοναχῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, οἱ ὁποῖοι λόγῳ τῆς ἰδιότητάς τους αὐτῆς εὑρίσκονται σέ ἀπολύτως ἰδιόρρυθμη προσωπική κατάσταση, ὑποκείμενοι μάλιστα στήν ἐξουσία ὀργάνων τριῶν νομικῶν προσώπων δημοσίου δικαίου – τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τῆς μετανοίας τους, τῆς οἰκείας Ἱερᾶς Μητρόπολης καί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἀπό τίς προπαρασκευαστικές ἐργασίες τῆς ὁδηγίας δέν προκύπτει ὅτι κατά τή νομοθέτησή της λήφθηκε ὑπόψη ἡ ἰδιαιτερότητα τῆς κατάστασης τῶν προσώπων αὐτῶν…»*[298]

Τό ἄρθρο 6, παρ. 6 τοῦ ἰσχύοντος Κώδικα Δικηγόρων[299] ἐντάσσει στά κωλύματα ἀπόκτησης τῆς δικηγορικῆς ἰδιότητας τήν ἰδιότητα τοῦ κληρικοῦ καί τοῦ μοναχοῦ. Ἡ ἐπιλογή αὐτή τοῦ ἐθνικοῦ νομοθέτη δέν ἀναφέρεται στήν ὁδηγία γιά τούς κοινοτικούς δικηγόρους, χωρίς αὐτό νά συνιστᾶ κώλυμα πού δέν προβλέπεται ἀπό τό γενικότερο εὐρωπαϊκό πλαίσιο, ἀρχικά ἐπειδή πρόκειται γιά ἐσωτερική ὑπόθεση τοῦ κράτους-μέλους[300]. Τό ΣτΕ ἔχει τοποθετηθεῖ ἀρνητικά σέ σχέση μέ τήν ἀπόκτηση τῆς δικηγορικῆς ἰδιότητας ἐκ μέρους κληρικοῦ[301], συνεπῶς ἡ ἐθνική ἔννομη τάξη δέν δέχεται τήν ἀπό-

298. Σκέψη 17.

299. Ν. 4194/2013, ΦΕΚ Α΄/208.

300. ΣτΕ 1090/1989.

301. *«Ἐπειδή οἱ ἀρχές τῆς ἰσότητας καί τῆς προσωπικῆς καί ἐπαγγελματικῆς ἐλευθερίας, δέν ἐμποδίζουν τόν καθορισμό μέ νόμο ὅρων καί προϋποθέσεων γιά τήν ἐπιλογή καί ἄσκηση ὁρισμένου ἐπαγγέλματος, ἐφόσον πάντως οἱ ὅροι αὐτοί ὁρίζονται μέ ἀντικειμενικά κριτήρια καί δικαιολογοῦνται ἀπό ἀποχρῶντες λόγους γενικότερου δημοσίου ἤ κοινωνικοῦ συμφέροντος, ἤ βρίσκονται σέ συνάφεια πρός τό ἀντικείμενο καί τόν χαρακτήρα τῆς ρυθμιζόμενης ἐπαγγελματικῆς δραστηριότητας. Εἰδικότερα γιά τό θέμα δημοσίου λειτουργήματος συνδεομένου μέ*

κτηση δικηγορικῆς ἰδιότητας ἐκ μέρους τοῦ κλήρου καί τῶν μοναχῶν, καθώς δέν συνάδει μέ τόν θρησκευτικό χαρακτήρα τοῦ τρόπου δράσης καί διαβίωσης πού οἱ ἴδιοι ἔχουν ἐπιλέξει ὡς ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητάς τους βάσει τοῦ ἄρθρου 5, παρ. 1 τοῦ Σ. Ὡστόσο, ἡ κρινόμενη ἀπαγόρευση τελεῖ σέ συμφωνία καί μέ τό δίκαιο τῆς εὐρωπαϊκῆς ἕνωσης, ἀφοῦ κατά τό ἄρθρο 17, παρ. 1 τῆς ΣΛΕΕ: «*Ἡ Ἕνωση σέβεται καί δέν θίγει τό καθεστώς πού ἔχουν σύμφωνα μέ τό ἐθνικό δίκαιο οἱ ἐκκλησίες καί οἱ θρησκευτικές ἑνώσεις ἤ κοινότητες στά κράτη-μέλη*». Τό ΔΕΕ ἔχει κρίνει ὅτι τό ἐν λόγῳ ἄρθρο θεμελιώνει τό δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς αὐτονομίας τῶν θρησκευτικῶν ὀργανισμῶν, ὅπως αὐτό κατοχυρώνεται στό ἄρθρο 9 τῆς ΕΣΔΑ καί στό ἄρθρο 10 τοῦ ΧΘΔΕΕ. Ἡ θρησκευτική κοινότητα δηλαδή, ὅπως λειτουργεῖ σέ κάθε κράτος-μέλος (εἴτε δηλαδή ὑπό τό καθεστώς ἀναγνωρισμένης εἴτε ὑπό τό καθεστώς γνωστῆς θρησκείας), ἔχει τό δικαίωμα ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ παραπάνω νά ὀργανώνει τά ἐσωτερικά της ζητήματα, χωρίς κρατική παρέμβαση. Συνεπῶς, ἐφόσον ὁ μοναχός Εἰρηναῖος ἐπέλεξε τόν μοναχικό βίο καί δέν τόν ἔχει ἐγκαταλείψει παραμένοντας τόσο μέλος τῆς ἐκκλησίας ὅσο καί ἔχων τή μοναχική ἰδιότητα, ὁ περιορισμός τῆς ἐπαγγελματικῆς του ἐλευθερίας, ὅπως κατοχυρώνεται σέ ἐθνικό ἐπίπεδο στό ἄρθρο 5 τοῦ Σ εἶναι ἀναγκαῖος σέ μιά δημοκρατική κοινωνία, καθώς προστατεύεται ἡ θρησκευτική αὐτονομία τῆς ὀρθόδοξης θρησκευτικῆς κοινότητας, ἡ ὁποία θίγεται ἄμεσα ἀπό τήν ἀπόκτηση ἐκ μέρους τοῦ αἰτοῦντος τῆς δικηγορικῆς ἰδιότητας.

Συνεπῶς, δέν σημειώνεται ἀντίθεση τοῦ ἄρθρου 6, παρ. 6 τοῦ Ν. 4194/2013 τόσο μέ τό ἄρθρο 5 τοῦ Σ ὅσο καί μέ τό ἄρθρο 25, παρ. 1, ἐδ. δ΄ τοῦ Σ, ἀφοῦ ἡ μοναχική ἰδιότητα εἶναι ἀντικειμενικό κριτήριο πού δέν τελεῖ σέ συνάφεια μέ τόν χαρακτήρα τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος. Τό κανονικό πλαίσιο τῆς Ἐκκλησίας δηλαδή

τό σύστημα ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης, τό δημόσιο συμφέρον ἐπιβάλλει τήν πλήρη ἀπασχόληση τοῦ δικηγόρου μέ αὐτό, ἐν ὄψει τῆς ἀποστολῆς καί τῶν καθηκόντων του, ὅπως αὐτά ὁρίζονται στό ἄρθρο 39 τοῦ Κώδικα Δικηγόρων. Ἐξ ἄλλου οἱ συνθῆκες ἀσκήσεως τοῦ ἐπαγγέλματος αὐτοῦ συνεπάγονται, γιά τήν προάσπιση τῶν συμφερόντων τοῦ ἐντολέως, τήν ἀντιδικία, πρός τήν ὁποία εἶναι ἀσυμβίβαστη ἡ ἰδιότητα τοῦ θρησκευτικοῦ λειτουργοῦ. Κατά συνέπεια εἶναι ἀνεκτό συνταγματικά ὁ νομοθέτης γιά τήν ἄσκηση ἑνός τόσο σημαντικοῦ ἔργου νά ἀπαιτεῖ ἀποκλειστική τήν ἰδιότητα τοῦ κληρικοῦ. Συμπορεύεται ἑπομένως πρός τό Σύνταγμα ἡ κρίσιμη διάταξη τοῦ Δικηγορικοῦ Κώδικα» (ΟλΣτΕ 2368/1988).

δέν συμβαδίζει μέ τήν ἄσκηση ἐκ μέρους μοναχοῦ τοῦ δικηγορικοῦ ἐπαγγέλματος, καθώς πρόκειται γιά ἕνα βιοποριστικό ἐπάγγελμα πού ἀπομακρύνεται ἀπό τόν θρησκευτικό σκοπό τῆς ἐγκαταβίωσης σέ θρησκευτικό καθίδρυμα[302]. Ὁ μοναχός, λοιπόν, μπορεῖ νά ἀσκεῖ κάποια ἐπαγγελματική δραστηριότητα πού θά συμβαδίζει ἀπόλυτα μέ τό ἔργο του στήν Ἱ. Μονή μετανοίας ἤ ἐγκαταβιώσεώς του. Ἡ δικηγορική ἰδιότητα εἶναι ἀσύμβατη μέ τό ἐν λόγῳ ἔργο, ἔγκειται δέ καθαρά στήν κοσμική ἔννομη τάξη. Ἀκόμη, γιά τούς μοναχούς δέν προβλέπεται κἄν ἡ δυνατότητα ἀπόκτησης τῆς ἰδιότητας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συνηγόρου (Ἄρθρο 119 τοῦ Ν. 5383/1932: *Ὁ κατηγορούμενος δύναται νά παραστῆ μετά συνηγόρου κληρικοῦ. Ἐάν ὁ κατηγορούμενος δέν ἔχη συνήγορον, δύναται νά ἀπαιτήση ὅπως διορισθῆ αὐτῷ ἐξ ἐπαγγέλματος συνήγορος κληρικός. Τόν συνήγορον ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει διορίζει ὁ Πρόεδρος τοῦ Ἐπισκοπικοῦ Δικαστηρίου*), πού οὐδεμία σχέση ἔχει μέ τή δικηγορική ἰδιότητα, καθώς ἡ ἐκκλησιαστική δικαιοσύνη ἔχει τήν ἔννοια τῆς θεραπείας μέσῳ τῶν ἐννόμων συνεπειῶν στό ἐσωτερικό τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοταξίας, καί συνεπῶς ὄχι ἁπλῶς τόν σωφρονισμό ἤ τή στάθμιση ποινῆς καί ἀδικήματος μέ τά πολιτειακά κριτήρια ἀπονομῆς τῆς δικαιοσύνης[303]. Συνεπῶς, ἡ κτήση τῆς δικηγορικῆς ἰδιότητας

302. ΣτΕ 2597/1970: «{…} *εἰδικώτερον, καθ' ὅσον ἀφορᾶ εἰς τήν ὑπό τῶν μοναχῶν προσφοράν ἐργασίας, οὐδαμοῦ ἐν τῷ νομοκανονικῷ δικαίῳ ὑφίσταται, οὐδέ συνάγεται γενική ἀπαγόρευσις, ἀντιθέτως δέ ὁ Μέγας Βασίλειος συνιστᾶ τήν ὑπό τῶν μοναχῶν ἐκμάθησιν τεχνῶν καί τήν ἐργασίαν, ἐφ' ὅσων δι' αὐτῶν δέν διασπᾶται ἡ ἑνότης τοῦ μοναχικοῦ βίου, οὐδέ ζημιοῦνται κατά τήν εὐσέβειαν οἱ μοναχοί, πρός δέ ὁ νομοθέτης διά τῶν προδιαληφθεισῶν διατάξεων, ἀναγνωρίζει εἰς τούς μοναχούς τή δυνατότητα ἀσκήσεως προσόδου διά τῆς ἐργασίας αὐτῶν, καθ' ὅ μέτρον τοῦτο συνάδει πρός τήν μοναχικήν αὐτῶν ἰδιότητα. Δεδομένου ὅμως ὅτι, συνῳδά τοῖς ἀνωτέρω, ἡ δραστηριότης τῶν μοναχῶν δέον ν' ἀφιερῶται κυρίως εἰς τήν ἄσκησιν τῶν θρησκευτικῶν αὐτῶν ἐργασιῶν, δέν συμβιβάζεται, κατά τήν ἔννοιαν τῶν προδιαληφθεισῶν νομοκανονικῶν διατάξεων, πρός τό σχῆμα καί τήν θέσιν αὐτῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἤ εἰς τοιαύτην ἔκτασιν καί ρυθμόν ὀργάνωσις τῆς ἐπ' ἀμοιβῇ ἐργασίας αὐτῶν, ὥστε αὕτη νά προσλαμβάνη τά χαρακτηριστικά βιοποριστικοῦ ἐπαγγέλματος, μάλιστα δέ τοιούτου καλύπτοντος τήν ὅλην δραστηριότητα τοῦ μοναχοῦ, διότι ἡ ἄσκησις βιοποριστικοῦ ἐπαγγέλματος συνεπάγεται εὐρείαν καί συστηματικήν ἀνάμειξιν εἰς τάς συναλλαγάς, ἀπάδουσαν εἰς τάς προδιαληφθείσας ἀρχάς τοῦ μοναχικοῦ βίου, διό καί οἱ μοναχοί καί ἐπ' ἀμοιβῇ τυχόν ὁπωσδήποτε ἐργαζόμενοι, δέν δύνανται νά θεωρηθῶσιν ὡς ἀσκοῦντες κύριόν τι βιοποριστικόν ἐπάγγελμα* {…}».

303. Βλ. Εἰρήνη Χριστινάκη-Γλάρου, «Ἡ εἰς ὕψος ἀναδρομή τῆς Ἐκκλησια-

ἐκ μέρους μοναχοῦ μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι παραβιάζει τό κῦρος καί τήν ἀξιοπρέπεια τῆς Ἐκκλησίας[304], πού ἔχει τό δικαίωμα νά λειτουργεῖ ἐντός τοῦ κράτους πραγματικά καί ὄχι φαινομενικά, δηλαδή μέ τό δικό της ὀργανωτικό σχῆμα, πού συνεπάγεται μιά θεμιτή παρέμβαση στόν ἰδιωτικό βίο τῶν θρησκευτικῶν λειτουργῶν της καί τῆς μοναχικῆς τάξης πού εἶναι ἐπιφορτισμένη ἀπό ἕναν ἰδιαίτερο πνευματικό σκοπό ἐντός τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας[305]. Καταληκτικά, ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀπόκτησης δικηγορικῆς ἰδιότητας ἐκ μέρους τῶν κληρικῶν καί τῶν μοναχῶν δέν ἀντίκειται στήν ἐπαγγελματική ἐλευθερία οὔτε ἀποτελεῖ δυσανάλογο περιορισμό της, ἀφοῦ εἶναι ἐπιβεβλημένη ἀπό τό δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς αὐτονομίας τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Τό κράτος δέν εἶναι βεβαρημένο μέ τήν ὑποχρέωση γνώσης τοῦ ἐσωτερικοῦ δικαίου μιᾶς τέτοιου εἴδους θρησκευτικῆς κοινότητας, γι' αὐτό καί ἡ ἔκδοση πράξης ἀντίθετης μέ αὐτό σέ ὁποιοδήποτε κράτος-μέλος τῆς ΕΕ,

στικῆς Οἰκονομίας καί ἡ ἐξ ὕψους συγκατάβαση τῆς Θείας Οἰκονομίας στό μυστήριο τῆς Μετανοίας. Ἡ οἰονεί ταυτοσημία οἰκονομίας καί διακριτικῆς εὐχέρειας κατά τήν ἐξατομίκευση τῶν ἐπιτιμίων», Ἀπό τή Θεία Οἰκονομία στήν Οἰκονομία τῆς Ἐκκλησίας [Πρακτικά Ἐπιστημονικῆς Διημερίδας ΜΦΘΣ ὑπό τήν αἰγίδα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἠλείας (Ἀμαλιάδα, 19-20 Μαΐου 2012)], Ἀθήνα 2015, σ. 247-274.

304. ΣτΕ 4596/2014: *«…ἡ προσβαλλόμενη πράξη δέν ἀντίκειται οὔτε σέ ἄλλη συνταγματική διάταξη ἤ ἀρχή, ὅπως ἡ κατοχυρούμενη ἀπό τό ἄρθρο 25, παρ. 1 τοῦ Συντάγματος ἀρχή τῆς ἀναλογικότητας, διότι ὑπό τίς δεδομένες συνθῆκες, ὁ περιορισμός τῶν δικαιωμάτων, πού ἄλλως θά ἀπολάμβανε ὁ αἰτών ὡς ἁπλός πολίτης, κρίνεται συνταγματικά ἐπιτρεπτός ὡς ἀναγκαῖος καί πρόσφορος, δικαιολογούμενος ἀπό ἐπιτακτικούς λόγους διασφάλισης τοῦ κύρους καί τῆς ἀξιοπιστίας τῆς Ἐκκλησίας…»*

305. Καί ΣτΕ 4596/2014, ὅπου κρίθηκε ἀναγκαῖος ὁ περιορισμός στόν ἰδιωτικό βίο κληρικοῦ τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, λόγῳ τῆς ἀσυμβατότητάς του πρός τό ἐσωτερικό δίκαιο τῆς κοινότητας: *«…οἱ κληρικοί τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, συνταχθέντες μέ τό δόγμα της, ἔχουν ἐν γνώσει τους καί ἑκουσίως ἀποδεχθεῖ τήν ὑπακοή στίς θεμελιώδεις πνευματικές ἀρχές καί ἱερές της παραδόσεις, καθώς καί στούς ἱερούς ἀποστολικούς καί συνοδικούς της κανόνες, ὡς ἐκ τούτου δέ, ὑπόκεινται, λόγῳ καί τοῦ δημοσίου λειτουργήματός τους, σέ περιορισμούς καί ἰδιαίτερες ὑποχρεώσεις ὡς πρός τή συμπεριφορά στόν ἰδιωτικό τους βίο, συνεπείᾳ τῶν ὁποίων τελοῦν προφανῶς σέ εἰδικές συνθῆκες, οἱ ὁποῖες ἐπιτρέπουν τήν παρέμβαση τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἕναν βαθμό, στήν ἄσκηση ὁρισμένων ἀτομικῶν δικαιωμάτων καί ἐλευθεριῶν τους, ὡς πολιτῶν, ὅπως εἶναι καί τό δικαίωμα σεβασμοῦ τῆς ἀτομικῆς καί οἰκογενειακῆς τους ζωῆς, στόν πυρήνα τοῦ ὁποίου ἀνάγεται καί ἡ δραστηριότητά τους σχετικά μέ τήν ἐρωτική τους ζωή καί τίς ἐρωτικές τους προτιμήσεις…»*

δέν μπορεῖ νά δημιουργήσει κανονιστικό προηγούμενο τῆς ἐγκυρότητάς της, καθώς ἡ θιγόμενη θρησκευτική κοινότητα ἔχει τό βάρος νά προσβάλλει τήν πράξη αὐτή καί νά ἀποδείξει τήν ἀντίθεσή της πρός τό δικαίωμα τῆς αὐτονομίας της. Στήν ἑλληνική ἔννομη τάξη τό βάρος αὐτό προκύπτει καί ἀπό πολιτειακό νομοθέτημα. Εἰδικότερα, στό ἄρθρο 2 ΚΧΕΕ ἀναφέρεται ὅτι: «*Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος συνεργάζεται μετά τῆς Πολιτείας, προκειμένου περί θεμάτων κοινοῦ ἐνδιαφέροντος, ὡς τά τῆς χριστιανικῆς ἀγωγῆς τῆς νεότητος, τῆς ἐν τῷ στρατεύματι θρησκευτικῆς ὑπηρεσίας, τῆς ἐξυψώσεως τοῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου καί τῆς οἰκογενείας, τῆς φροντίδος διά τήν περίθαλψιν τῶν δεομένων ἐν γένει προστασίας, τῆς διαφυλάξεως τῶν ἱερῶν κειμηλίων καί ἐκκλησιαστικῶν καί χριστιανικῶν μνημείων, τῆς καθιερώσεως νέων Θρησκευτικῶν ἑορτῶν, ζητεῖ δέ τήν προστασίαν τῆς Πολιτείας ὁσάκις προσβάλλεται ἡ θρησκεία*». Ἡ νομική ἔννοια τῆς θρησκείας εἶναι ἀόριστη στήν εὐρωπαϊκή ἔννομη τάξη καί ἐν προκειμένῳ ἀναφέρεται στά δικαιώματα τῆς ἐν λόγῳ θρησκευτικῆς κοινότητας. Εἶναι, ὡστόσο, σαφές ὅτι ὁ ὅρος θρησκεία ἀναφέρεται καί σέ ἕναν τρόπο διαβίωσης ἐντός τοῦ πλαισίου τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας, πού ἔχει ὡς ἄξονα μιά συγκεκριμένη καί κανονιστικά ὁριοθετημένη συμπεριφορά ἐντός τοῦ συνόλου[306]. Ὡς ἐκ τούτου μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι τό ἄρθρο 6, παρ. 6 τοῦ Κώδικα Δικηγόρων ἀντιτίθεται στό δικαίωμα τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων πού λειτουργοῦν στήν ἑλληνική ἐπικράτεια ὑπό τό καθεστώς τῆς γνωστῆς θρησκείας νά «νομοθετοῦν» τά ἴδια γιά τά ἐσωτερικά τους ζητήματα, παρόλο πού στή συγκεκριμένη περίπτωση συμφωνεῖ μέ αὐτά τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (3 παρ. 1 τοῦ Σ, 13 παρ. 1 τοῦ Σ, 9 καί 11 τῆς ΕΣΔΑ). Αὐτό συμβαίνει διότι τό ἄρθρο 6, παρ. 6 τοῦ Δικηγορικοῦ Κώδικα δέν ἀναφέρεται στούς κληρικούς καί μοναχούς τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἀλλά γενικά στούς κληρικούς καί μοναχούς.

Ἐπιπροσθέτως, ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἀπόκτησης δικηγορικῆς ἰδιό-

306. Βλ. καί αἰτιολογική ἔκθεση Ν. 4301/2014, σ. 8: «…πού τή διαχωρίζουν ἀπό ἁπλές φιλοσοφικές, ἠθικές ἤ κοσμοθεωριακές ἀντιλήψεις, εἶναι ἡ βεβαιότητα (πίστη) γιά τήν ὕπαρξη μιᾶς ὑπερβατικῆς δύναμης, ἡ ἀνάγκη ἔκφρασης αὐτῆς τῆς πίστης μέ λατρευτικές ἐκδηλώσεις καί ἡ συμμετοχή τοῦ πιστοῦ σέ μιά κοινότητα πού τελεῖ ὑπό τίς αὐτές ὑπερβατικές ἀντιλήψεις ... Ἕτερο στοιχεῖο μπορεῖ νά εἶναι ἕνα δεσμευτικό γιά τόν πιστό ἦθος, ἤτοι ἕνα συγκεκριμένο καί ὁριοθετημένο τρόπο ζωῆς…»

τητας ἐκ μέρους τοῦ Εἰρηναίου, δεδομένου τοῦ κανονιστικοῦ πλαισίου τῆς Ἐκκλησίας, ἐξυπηρετοῦσε τήν «οὐδετερότητα» τοῦ κράτους ἀπέναντι στά θρησκεύματα, πού ἐκφράζει κανονιστικά τό δικαίωμα τῆς θρησκευτικῆς αὐτονομίας καί βρίσκεται στόν πυρήνα προστασίας τοῦ ἄρθρου 9 τῆς ΕΣΔΑ. Ἡ οὐδετερότητα συνίσταται δηλαδή στόν σεβασμό τῶν κανονιστικῶν ἰδιαιτεροτήτων κάθε γνωστοῦ θρησκεύματος, ὑπό τούς περιορισμούς τοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Ὁ σεβασμός αὐτός κρίνεται ad hoc καί σέ συνάρτηση μέ πολυάριθμους παράγοντες, ὅπως εἶναι καί ἡ ὕπαρξη ἐπικρατοῦντος θρησκεύματος, καθώς οἱ θρησκευτικές κοινότητες ἀποτελοῦνται ἀπό πολίτες τοῦ κράτους πού ὑπάγονται σέ δύο παράλληλα δικαιϊκά συστήματα[307].

Ἡ Ὀρθόδοξη Ἀνατολική Ἐκκλησία ἔχει ὁρισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα κληρικῶν πού ἔλαβαν σημαντικές πολιτικές θέσεις. Στήν παροῦσα διπλωματική ἐργασία θά ἀναφερθοῦν οἱ περιπτώσεις τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους, ἄν καί ἀξίζει νά ἀναφερθεῖ καί τό παράδειγμα τοῦ Mitro Repo, Φινλανδοῦ Ὀρθόδοξου κληρικοῦ, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε μέλος τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου ἀπό τό 2009 ἕως τό 2014. Ἡ ἀπόφασή του νά λάβει μέρος στίς ἐκλογές τόν ὁδήγησε σέ σύγκρουση μέ τίς οἰκεῖες ἐκκλησιαστικές ἀρχές, οἱ ὁποῖες τελικῶς τοῦ ἀπαγόρευσαν νά ἱερουργεῖ καί νά ἔχει τήν ἀμφίεση κληρικοῦ[308].

Ὁ πολιτικός ρόλος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κατά τή διάρκεια τοῦ ἐμφυλίου πολέμου γιά παράδειγμα ἔχει ὡς κεντρικό πρόσωπο τόν τότε προκαθήμενο, Δαμασκηνό Παπανδρέου, ἡ πολιτική δραστηριότητα τοῦ ὁποίου ἐκδηλώθηκε πρίν ἀκόμη ἀπό τή χειροτονία του στόν πρῶτο βαθμό τῆς ἱερωσύνης τό 1917. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ κινητοποίησή του τό 1934 γιά τή δημιουργία ἑνός ἐκκλησιαστικοῦ πολιτικοῦ κόμματος μέ σκοπό τήν καλύτερη ρύθμιση τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων, μέ τήν προοπτική συμμετοχῆς σέ αὐτό κληρικῶν καί θρησκευτικῶν συλλόγων[309], σημαντική δέ ἦταν, ἐπίσης, ἡ συμβολή του

307. Βλ. σύμφωνη γνώμη τοῦ Ροζάκη ἀπό κοινοῦ μέ τόν Vajic σχετικά μέ τήν προσέγγιση τῆς οὐδετερότητας στήν ὑπόθεση ΕΔΔΑ S.L. καί λοιπῶν κατά Ἰταλίας, ἀρ. προσφυγῆς 30814/06, ἀπόφαση τῆς 18ης Μαρτίου 2011.

308. John Tagliabue, "In Finland, a Man of Politics, Without His Cloth, The New York Times", https://www.nytimes.com/2009/06/13/world/europe/13helsinki.html.

309. Βλ. Θεοδόσης Τσιρώνης. *Ἐκκλησία Πολιτευόμενη. Ὁ Πολιτικός λόγος καί ρόλος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1913-1941).* Θεσσαλονίκη 2010, σ. 308-312.

στήν ἀνοικοδόμηση τῆς σεισμόπληκτης Κορίνθου, ἀφοῦ μεταξύ ἄλλων ἵδρυσε τόν Αὐτόνομο Ὀργανισμό Σεισμοπαθῶν Κορινθίας (ΑΟΣΚ), μέ τήν ὑποστήριξη τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος Παναγιώτη Τσαλδάρη, ὅπως καθίσταται ἐμφανές στά πρακτικά συζητήσεων τοῦ κοινοβουλίου τοῦ ἔτους 1928[310].

Ὁ Δαμασκηνός, γεννήθηκε στή Δορβιτσιά τῆς Ναυπακτίας τό 1890, κατ' ἄλλους τό 1891, ἔλαβε δέ πανεπιστημιακή μόρφωση στίς ἐπιστῆμες τῆς Θεολογίας καί τῆς Νομικῆς. Τό 1917, ὄντας στή διοικητική θέση τοῦ διευθυντῆ τῶν γραφείων τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν, χειροτονήθηκε στόν πρῶτο βαθμό τῆς ἱερωσύνης καί ἐπέδειξε ἐνεργό δράση στά ἐκκλησιαστικά δρώμενα ἤδη πρίν ἀπό τή χειροτονία του στόν ἐπισκοπικό βαθμό τό 1922, ὅταν ἀνέλαβε τή διαποίμανση τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κορινθίας, τή σημερινή Μητρόπολη Κορίνθου, Σικυῶνος, Ζεμενοῦ, Ταρσοῦ καί Πολυφέγγους, μέ ἕδρα τήν Κόρινθο, πού συγκαταλέγεται στίς Μητροπόλεις τῆς παλαιᾶς Ἑλλάδος. Ὁ πυρήνας τῆς δραστηριότητας τοῦ Δαμασκηνοῦ ἔλαβε χώρα τήν ἐνδεκαετία 1938-1949, μέ σημαντική τήν περίοδο τῆς κατοχῆς, καί ἐνδεικτικά μέ τήν προεδρία τοῦ Ἐθνικοῦ Ὀργανισμοῦ Χριστιανικῆς Ἀλληλεγγύης πού λειτούργησε ὡς νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, πού ἱδρύθηκε τό 1941, καθώς καί τήν κατάρτιση τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1943, τοῦ ὁποίου ἡ ἰσχύς, μέ διακοπές στήν περίοδο τῆς δικτατορίας, ἴσχυσε μέχρι τήν ψήφιση τοῦ ἰσχύοντος Καταστατικοῦ Χάρτη, τοῦ Νόμου 590/1977[311].

Χαρακτηριστικό γεγονός τῆς περιόδου τοῦ Δαμασκηνοῦ μέ ἔντονο πολιτικό χαρακτήρα εἶναι τό ἀρχιεπισκοπικό ζήτημα τό ἔτος 1938, ἐπί δικτατορίας Μεταξᾶ δηλαδή καί ἐπί λήξεως τῶν κοινοβουλευτικῶν διαδικασιῶν γιά περίπου μία δεκαετία[312]. Τό ἀρχιεπισκοπικό ζήτημα πρόκειται οὐσιαστικά γιά τήν ἀκύρωση τῆς ἐκλογῆς τοῦ Δαμασκηνοῦ ὡς Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος

310. Βλ. Σήφης Κόλλιας, *Ἀρχιεπίσκοπος-Ἀντιβασιλεύς Δαμασκηνός ὁ ἀπό Κορινθίας. Μιά ἀνεπανάληπτη ἐκκλησιαστική μορφή,* Ἀθήνα 1975, σ. 55.

311. Ἀναλυτικά γιά τόν βίο καί τό ἔργο του σέ: Ἰωάννης Θεοδωρίδης, *Συμπλοκή Νομιμότητας καί Κανονικότητας, ἡ περίπτωση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος Δαμασκηνοῦ,* Θεσσαλονίκη 2011.

312. Βλ. Ἐπίσημα Πρακτικά Βουλῆς, Συνεδρίασις Ε΄, Σάββατο 18 Μαΐου 1946, σ. 25.

μέσῳ ἀπόφασης τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας[313]. Ὁ πολιτικός χαρακτήρας τοῦ γεγονότος ἔγκειται στήν ὑποκίνηση τῆς ὡς ἄνω ἀπόφασης ἀπό τόν Ἰωάννη Μεταξᾶ, ὁ ὁποῖος δέν ἐπιθυμοῦσε τήν πλήρωση τοῦ ἀρχιεπισκοπικοῦ θρόνου ἀπό τόν Δαμασκηνό[314], ἐνῶ μετά τή λήξη τοῦ ζητήματος ἀπομακρύνθηκε ὁ Ὑπουργός Παιδείας Γεωργακόπουλος, πού φαινόταν νά ὑποστήριζε τόν τελευταῖο.

Τό 1945 συνυπῆρχαν στό πρόσωπο τοῦ Δαμασκηνοῦ τρεῖς ἰδιότητες: τοῦ προκαθημένου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τοῦ Ἀντιβασιλέως καί τοῦ Πρωθυπουργοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ περίοδος αὐτή συμπίπτει μέ τό πολιτειακό ζήτημα καί τήν κατάληξή του τό 1946. Ὁ βασιλεύς Γεώργιος Β΄ ἀποχώρησε ἀπό τό ἑλληνικό ἔδαφος τό 1941 καί στίς 10 Ἀπριλίου 1944 ἀπηύθυνε διάγγελμα πρός τόν ἑλληνικό λαό ὅτι μετά τήν ἀπελευθέρωση ὁ τελευταῖος θά εἶναι ἐλεύθερος νά ἀποφασίσει περί τῆς μορφῆς τοῦ πολιτεύματος. Τό ζήτημα τῆς Ἀντιβασιλείας ὑπό τόν Δαμασκηνό εἶχε τεθεῖ ἤδη ἀπό τό 1943 ἀπό τήν Ἀγγλική πλευρά. Ἡ Ἀντιβασιλεία αὐτή θά ἦταν προσωρινή καί σκοπός της ἡ ἐξασφάλιση τῆς δημόσιας τάξης. Οἱ διαπραγματεύσεις ἀρχικά ἦταν σκληρές, καθώς ἡ στάση τοῦ Γεωργίου ἦταν ἀρνητική, ὡστόσο, ἀκολούθησε μία σειρά γεγονότων μέ ἀποκορύφωμα τά «Δεκεμβριανά» καί ἐν τέλει ὁ Δαμασκηνός διορίστηκε Ἀντιβασιλέας τήν 31η Δεκεμβρίου τοῦ 1944, μέ νόμο, τοῦ ὁποίου ἡ συνταγματικότητα ἀμφισβητήθηκε[315]. Τά τελευταῖα γεγονότα πρίν ἀπό τήν ἀνάληψη τῆς Ἀντιβασιλείας ἦταν οἱ συναντήσεις μεταξύ Τσώρτσιλ καί Παπανδρέου στή Ρώμη, ὅπου ὑπῆρξε πίεση γιά τήν ἐπιστροφή τοῦ βασιλέως στήν Ἑλλάδα καί ἡ σύσκεψη στό Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν μεταξύ Τσώρτσιλ καί πολιτικῶν ἀρχηγῶν μετά τήν ἄφιξη τοῦ πρώτου στήν Ἑλλάδα στίς 25 Δεκεμβρίου 1944. Ὁ Τσώρτσιλ φαίνεται νά ἔπεισε τόν Γεώργιο Β΄ γιά τήν ἀνάληψη τῆς Ἀντιβασιλείας ἀπό τόν Δαμασκηνό, ὅπως μαρτυρεῖ τηλεγράφημα πού ἔστειλε ὁ βασιλέας στόν πρωθυπουργό στίς 30 Δεκεμβρί-

313. ΣτΕ 936/1938: «{…} *Ἀκυροῖ τό περί τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί ἀπό 5 Νοεμβρίου 1938 πρακτικόν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἀπορρίπτει τάς ἀσκηθείσας παρεμβάσεις.* {…}», δημοσιευμένη σέ Θεόκλητος Στράγκας, *Ἐκκλησίας Ἑλλάδος ἱστορία ἐκ πηγῶν ἀψευδῶν (1817-1967),* Τόμος Δ΄, Ἀθήνα 1972, σ. 2193-2198.

314. Βλ. Ἰωάννης Μεταξᾶς, *Τό Προσωπικό του Ἡμερολόγιο, Τόμος 4ος,* Ἀθήνα 1960, σ. 312 ἐπ.: «Καί τούς ἐπῆγα στό Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας».

315. ΦΕΚ 40/Α/31.12.1944.

ου. Τό ἐν λόγῳ τηλεγράφημα μνημονεύεται καί στίς συζητήσεις στό κοινοβούλιο τοῦ 1946 καί περιγράφει τήν ἐπιτακτικότητα συγκρότησης Ἀντιβασιλείας, λόγῳ τῆς ἐκρυθμίας πού ἐπικρατοῦσε καί ἔτεινε στό νά ἀποδιοργανώσει τά πράγματα, ἐνῶ ὁ Γεώργιος δηλώνει τή μή διακοπή ἐκ μέρους του τῆς προάσπισης τῶν συμφερόντων τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ[316].

Κατά τή διάρκεια τῆς Ἀντιβασιλείας τοῦ Δαμασκηνοῦ διετέλεσαν κυβερνήσεις ὑπό τούς Νικόλαο Πλαστήρα, Πέτρο Βούλγαρη, Δαμασκηνό Παπανδρέου[317], Παναγιώτη Κανελλόπουλο, Θεμιστοκλῆ Σοφούλη, Παναγιώτη Πουλίτσα, Κωνσταντῖνο Τσαλδάρη, ἐνῶ ἡ νομοθετική παραγωγή ὑπῆρξε μεγάλη μέ ἐνδεικτικές ἀναφορές τόν ἀναγκαστικό νόμο περί μισθοδοσίας τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου[318], τήν ἀνασύσταση τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας, τήν ἀναδιάρθρωση τῆς ἐκπαίδευσης καί μία ἀνασύσταση μονῆς κατά τήν πρωθυπουργία τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἐπίσης, τῆς Ἱεραρχίας προήδρευε ὁ ἀντιπρόεδρος Μητροπολίτης Ἰωαννίνων Σπυρίδων Βλάχος, μετέπειτα Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος.

Κατά τή διάρκεια τῆς ἰσχύος τοῦ νομοθετήματος περί ἀνάληψης τῆς Ἀντιβασιλείας ἀπό τόν Δαμασκηνό, ὁ ἴδιος διόρισε τόν ἑαυτό του Πρόεδρο τῆς Κυβερνήσεως τήν 17η Ὀκτωβρίου 1945 καί παραιτήθηκε λίγες μέρες μετά, τήν πρώτη Νοεμβρίου 1945. Τό βασιλικό διάταγμα τῆς ἀνάληψης τῶν νέων του καθηκόντων τό ὁποῖο ἀποδίδει τήν προσφυγή στή λύση αὐτή ἐξαιτίας τῆς κυβερνητικῆς κρίσεως πού εἶχε ξεσπάσει στόν κομματικό χῶρο, κατά λέξη ἀναφέρει ὅτι: *«μή ἐπιτευχθείσης μέχρι τοῦδε τῆς ἐπιλύσεως τῆς Κυβερνητικῆς κρίσεως, ἥτις δέν δύναται ἐν τούτοις νά παραταθεῖ ἐπί μακρότερον, δεδομένου δέ ἀφ' ἑτέρου ὅτι ἡ σημερινή κατάστασης τῆς χώρας δέν ἐπιτρέπει προχείρους ἀποφάσεις, ἡ Αὐτοῦ Μακαριότης ὁ Ἀντιβασιλεύς, ἐν ὄψει τῶν ἐκτάκτων ἀναγκῶν τῆς χώρας καί τῶν διατάξεων τοῦ ἄρθρου 31 τοῦ Συντάγματος ἀπεφάσισε καί ἀναλαμβάνει αὐτοπροσώπως τήν Προεδρία τῆς Κυβερνήσεως».* Τό ἄρθρο 31 τοῦ Συντάγματος τοῦ 1911 ἀναφέρει ὅτι ὁ βασιλιάς διορίζει καί παύει τούς Ὑπουργούς αὐτοῦ.

316. Βλ. καί Ἑλένη Παλιούρα, *Τό νομικό καθεστώς τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων στήν Ἑλλάδα, Νομοκανονικά*-Ἀνάλεκτα 12, Ἀθήνα 2019, σ. 57-60.

317. ΦΕΚ 253/Α/17.10.1945 καί ΦΕΚ 264/Α/1.11.1945.

318. ΑΝ 536/1945, ΦΕΚ 226/Α΄.

Πράγματι, ὑπῆρξε σοβαρή κυβερνητική κρίση καί πολιτική ἔνταση τήν περίοδο ἐκείνη. Μετά ἀπό καταγγελία τῆς κυβέρνησης Βούλγαρη ἀπό τό ΚΚΕ καί μέ βάση τίς συζητήσεις γιά τήν πρόταξη κοινοβουλευτικῶν ἐκλογῶν πρίν ἀπό τή διενέργεια τοῦ δημοψηφίσματος, ἡ κυβέρνηση Βούλγαρη ἐξήγγειλε ἐκλογές τήν 20ή Ἰανουαρίου 1945 μέ ἐπακόλουθες διαφωνίες, μέ ἀποτέλεσμα ἡ ἐντολή σχηματισμοῦ κυβέρνησης νά παραμένει μετέωρη. Τελικῶς, διενεργήθηκαν ἐκλογές τήν 31η Μαρτίου τοῦ 1946 καί δημοψήφισμα τήν 1.9.1946, τοῦ ὁποίου τό ἀποτέλεσμα καθόρισε τήν ἐπιστροφή τοῦ Γεωργίου στήν Ἑλλάδα, ὅπου ἀπεβίωσε λίγους μῆνες μετά. Σέ αὐτό τό χρονικό σημεῖο λήγει καί ἡ Ἀντιβασιλεία τοῦ Δαμασκηνοῦ καί σημειώνεται ἡ ἐπάνοδος καί ἡ ἀφοσίωση στά ἀρχιεπισκοπικά του καθήκοντα. Σκόπιμο εἶναι νά ἀναφερθεῖ ὅτι ἡ στάση τοῦ Δαμασκηνοῦ ἀπέναντι στό δημοψήφισμα ἑρμηνεύτηκε ὡς ὑποστηρικτική τῆς ἐπανόδου τοῦ Γεωργίου, ἐξαιτίας τοῦ λεκτικοῦ πού χρησιμοποιοῦσε στίς ὁμιλίες του, ὡστόσο αὐτή ἡ κατάσταση ἐντάσσεται στήν εὐρύτερη κατηγορία κατά τῆς κυβερνήσεως γιά μετατροπή τοῦ δημοψηφίσματος σέ ὄργανο τοῦ βασιλέως, ὅπως ἀποτυπώνεται καί στίς συζητήσεις στό κοινοβούλιο.

Ἐξαιτίας τῆς μή ὁμαλότητας τῆς περιόδου στήν ὁποία ἔζησε, εἶναι μᾶλλον δυσχερής ἡ ἀποτίμηση τόσο τοῦ ἔργου τοῦ Δαμασκηνοῦ, δεδομένου ὅτι ὑπῆρξε καί μία προσωπικότητα πού ἔπαιξε σημαίνοντα ρόλο στά πολιτικά καί ἐκκλησιαστικά δρώμενα, ὅσο καί ἡ ἀπομόνωση τῆς περίπτωσης αὐτῆς ὡς χαρακτηριστικοῦ παραδείγματος σχέσεων τοῦ Κράτους καί τῆς Ἐκκλησίας, ἀκριβῶς ἐξαιτίας τῆς ἰδιαιτερότητας τῶν συνθηκῶν. Περαιτέρω, ἡ ἱστορική διαδρομή ἤδη ἀπό τήν ἵδρυση τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους τό 1830 ἕως σήμερα εὐνοεῖ τή συγκέντρωση περιπτώσεων σύνδεσης Ἐκκλησίας-Κράτους, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἔντονο πολιτικό χαρακτήρα ὅπως ἡ διακήρυξη περί ἀνεξαρτησίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος τοῦ 1833, κείμενο δεσμευτικό τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως στόν κρατικό μηχανισμό, καταρτίστηκε χάριν ἐξυπηρέτησης τῶν πολιτικῶν σκοπιμοτήτων τῆς Ἀντιβασιλείας, στήν πραγμάτωση τῶν ὁποίων θά συνέβαλε ἡ ἀποδυνάμωση τοῦ κλήρου[319], καθώς καί ἡ μεταφορά ἀρχιεπισκοπικῆς ἐκλογῆς στό ἑλληνικό κοινοβούλιο στήν

319. Βλ. Σπύρος Τρωϊάνος, *Ἡ ἐκκλησιαστική πολιτική τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους κατά τόν 19ο καί τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα,* Ἀθήνα 2006, σ. 15 ἑπ.

περίπτωση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου τῶν δεκατριῶν ἡμερῶν Ἰακώβου τό 1962, εἰς βάρος τοῦ ὁποίου ἀπαγγέλθηκαν βαριές κατηγορίες ἀμέσως μετά τήν ἀνάδειξή του στόν Ἀρχιεπισκοπικό θρόνο, καί τό ζήτημα πέρασε ἀμέσως στό κοινοβούλιο, μέ τά μέλη του νά συζητοῦν γιά τή δυσφορία τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος[320]. Ἄλλη περίπτωση πού ἀξίζει νά ἀναφερθεῖ εἶναι ἐκείνη τοῦ μακαριστοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος Χριστοδούλου, κατά τίς ἡμέρες τοῦ ὁποίου κατατέθηκε αἴτηση ἀκυρώσεως τοῦ Προεδρικοῦ Διατάγματος περί ἀναγνωρίσεως καί καταστάσεως στό Συμβούλιο τῆς Ἐπικρατείας, τό ὁποῖο τήν ἔκρινε ἀπορριπτικά[321]. Τέλος, ὁ Ἰωσήφ Ἀνδρούσης ὑπῆρξε ὁ πρῶτος «Ὑπουργός Θρησκευμάτων» τοῦ ἀνεξάρτητου ἑλληνικοῦ κράτους[322].

Ἡ ἀνάληψη κοσμικῶν ἀξιωμάτων ἐκ μέρους τοῦ κλήρου εἶναι ἕνα ζήτημα ἐξαιρετικά σύγχρονο, εἰδικά ὑπό τή συζήτηση πού διενεργεῖται πάνω στήν ἐφαρμογή τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων σέ σχέση μέ τά θρησκεύματα. Τό σημαντικό στοιχεῖο σχετικά μέ τήν Ὀρθόδοξη Ἀνατολική Ἐκκλησία εἶναι τό συνοδικό της σύστημα, ἡ διοικητική της διάρθρωση καί ὁ τρόπος σύνδεσής της μέ κάθε πο-

320. Βλ. Σωκράτης Καπλανέρης (ἐπιμ.), *Ἀναδρομή, Τιμητικόν Ἀφιέρωμα εἰς τόν Ἀρχιεπίσκοπον πρ. Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος Κυρόν Ἰάκωβον Βαβανάτσον,* Μέγαρα 1991, σ. 21-51, καί Θεόκλητος Στράγκας, *Ἐκκλησίας Ἑλλάδος Ἱστορία ἐκ πηγῶν ἀψευδῶν (1817-1967), Τόμος ΣΤ΄,* Ἀθήνα 1980, σ. 3799 ἐπ.

321. ΣτΕ 3767/2002. Ἡ περίπτωση τοῦ Χριστόδουλου εἶναι διαφορετική, καθώς ἡ ἔντονη παρουσία του στά κοινά προκάλεσε πολιτικό καί ἰδεολογικό προβληματισμό κυρίως σχετικά μέ τόν ρόλο καί τόν λόγο τοῦ προκαθημένου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, βλ. Ἀντώνης Μανιτάκης, «Ὁ δημόσιος λόγος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου καί τό Σύνταγμα», *ΤοΣ* 1/1999, σ. 1-4, ὅπου βέβαια ἡ παρατιθέμενη ἐπιχειρηματολογία προβάλλεται ὑπό τό πρῖσμα τῆς ἐνάσκησης ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας δημόσιας ἐξουσίας, γεγονός πού εἰδικά μετά τά νομοθετικά καί νομολογιακά δεδομένα τῶν τελευταίων ἐτῶν εἶναι ἀμφισβητήσιμο, βλ. ἐνδεικτικά ΣτΕ 502/2011: «{…} *ἡ ἰδιάζουσα φύση καί ὁ χαρακτήρας τῶν μονῶν ὡς ἰδιαίτερης φύσεως νομικῶν προσώπων. Πράγματι, κατά τή γνώμη αὐτή, οἱ ἱερές μονές χαρακτηρίζονται μέν ρητῶς ἀπό τόν νόμο ὡς νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου κατά τίς νομικές τους σχέσεις (ἄρθρο 1, παρ. 4 τοῦ Καταστατικοῦ Χάρτη τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καί, εἰδικῶς γιά τήν καθ' ἧς ἡ αἴτηση ἀκυρώσεως Ἱερά Μονή* {…}, *ἄρθρο 1β΄ τοῦ Ἐσωτερικοῦ Κανονισμοῦ), δέν συνιστοῦν, ὅμως, φορεῖς ἀσκήσεως τῆς δημόσιας ἐξουσίας*».

322. Βλ. ἐνδεικτικῶς· Ἰωάννης-Παναγιώτης Μπουγᾶς, *Ἰωσήφ Ἀνδρούσης (1770-1844): ὁ πρῶτος μινίστρος τῆς Θρησκείας καί τοῦ Δικαίου καί πρῶτος Ἐπίσκοπος τῆς Μεσσηνίας,* Ἐθνικό Ἀρχεῖο Διδακτορικῶν Διατριβῶν, 2009.

λιτειακή δημόσια σφαῖρα[323]. Τά ὅρια τῆς παρέμβασης τοῦ κράτους δηλαδή στά ἐσωτερικά της ζητήματα ἐξαρτῶνται μεταξύ ἄλλων καί ἀπό τίς διοικητικές ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας σέ σχέση μέ τήν παρουσία της στόν δημόσιο χῶρο.

Συμπέρασμα: ἡ πραγματικότητα τοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἔκφρασης

Πρόσφατα ἐκπονήθηκε διπλωματική ἐργασία στή σχολή Κανονικοῦ Δικαίου τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λουβένης μέ τίτλο: *Protection or Censorship? Legal and Political Debates on the Freedom of Religion, Freedom of Expression and Blasphemy in Russia.* Στό συμπέρασμα ἀναγράφεται ὅτι: Ἡ ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης καί ἡ θρησκευτική ἐλευθερία προφανῶς θεωρεῖται ἐκ μέρους τῆς ρωσικῆς κοινωνίας ὅτι ἀντιβαίνουν ἡ μία τήν ἄλλη. Σέ περίπτωση πού θίγονται ζητήματα προστασίας τῶν θρησκευτικῶν δικαιωμάτων, τά ὁποῖα συγκρούονται μέ τά ἀπορρέοντα ἀπό τήν ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης, ἡ ρωσική κοινωνία προτιμᾶ τή λογοκρισία καί τόν ἔλεγχο, μέ τήν ἐλπίδα νά ἐπιτευχθεῖ κοινωνική εἰρήνη καί σταθερότητα, κάτι τό ὁποῖο τελικά συμπίπτει μέ τήν πολιτική ἀτζέντα τοῦ ρωσικοῦ κράτους. Τό παράδοξο σέ αὐτό τό σημεῖο εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ συνεχής περιορισμός τῆς ἐλευθερίας τῆς ἔκφρασης σέ ἕνα μή δημοκρατικό κράτος δέν συμβάλλει στήν προστασία τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας[324].

Δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει σαφής διαχωρισμός μεταξύ τῶν δικαιωμάτων τῆς ἐλευθερίας τῆς ἔκφρασης καί τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, καθώς τό ἕνα περιέχεται στό ἄλλο. Ἡ λύση στά ζητήματα πού ἀνακύπτουν βρίσκεται ὄχι στήν ἐξέταση τῆς «σύγκρουσης» μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν δικαιωμάτων, ἀλλά στήν ἐφαρμογή τοῦ δικαιώματος

323. Βλ. γενικά καί Ἀρχιμ. Γρηγόριος Παπαθωμᾶς, «Ἡ Ὀρθόδοξη Διαχρονική Ἀντιπρόταση στήν Ἔννοια τῆς "Ἐθνικῆς Ἐκκλησίας": ἡ Αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία. (Οἱ ἐκκλησιολογικές ἔνδειες τῆς Ἐθνικῆς Ἐκκλησίας καί οἱ ἀδυναμίες ἀποδοχῆς τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας)», *Πολιτεία, Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καί Θρησκεύματα στήν Ἑλλάδα,* Νομοκανονική Βιβλιοθήκη 16, Κατερίνη 2006, σ. 89-128.

324. Ksenia Eggert, *Protection or Censorship? Legal and Political Debates on the Freedom of Religion, Freedom of Expression and Blasphemy in Russia,* Master's Thesis: Master of Society, Law and Religion, KU Leuven, 10 August 2019, p. 40-41.

θρησκευτικῆς αὐτοοργάνωσης, τό ὁποῖο σέ μιά δημοκρατική κοινωνία λειτουργεῖ ὑπό τίς ἀρχές τοῦ πλουραλισμοῦ καί τῆς κρατικῆς οὐδετερότητας (ὄχι ἀδιαφορίας) ἀπέναντι στά θρησκεύματα.

Τό πρῶτο ἐρώτημα, λοιπόν, πού διατυπώθηκε στήν παροῦσα ἐργασία εἶναι σχετικό μέ τό ἄν ὑπάρχει σύνδεση τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἔκφρασης μέ τό σύστημα σχέσεων κράτους-ἐκκλησίας καί τή νομική προσωπικότητα τῶν θρησκευμάτων πού ὑπάρχουν καί λειτουργοῦν νόμιμα ἐντός τοῦ πολιτειακοῦ ὀργανισμοῦ.

Ἡ ἀπάντηση πού μπορεῖ νά δοθεῖ μετά τήν ἀνάλυση τῶν δύο κεφαλαίων εἶναι ἀρνητική, λόγῳ τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἰσότητας. Ὡστόσο, ἡ θέση ἑνός θρησκεύματος ὡς ἐπικρατοῦντος, ἐνδέχεται ὁρισμένες φορές νά ἐπιφέρει εἴτε μιά προνομιακή ἀντιμετώπισή του στήν κρατική δημόσια σφαῖρα, εἴτε τήν ἐπιβολή περιορισμῶν διά τῆς ἐξομοίωσης τῶν θρησκευτικῶν λειτουργῶν του ἤ τῶν ἐπιμέρους ὑποδιαιρέσεών του μέ κρατικά ὄργανα. Ἡ νομολογία τοῦ ΕΔΔΑ καί τῶν ἐθνικῶν δικαστηρίων ἔχει τοποθετηθεῖ ὡς πρός τό ζήτημα τῆς ἐνάσκησης δημόσιας ἐξουσίας ἐκ μέρους τῶν θρησκευτικῶν φορέων, ὡστόσο, χρειάζεται περαιτέρω ἐνασχόληση τοῦ Ἕλληνα νομοθέτη μέ τό ζήτημα αὐτό, μέ γνώμονα τή θρησκευτική αὐτοδιοίκηση καί τό δικαίωμα θρησκευτικοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ ὄχι μόνο τῶν θρησκευτικῶν λειτουργῶν μιᾶς κοινότητας, ἀλλά καί τῶν μελῶν της συνολικά.

Τό δεύτερο ἐρώτημα πού διατυπώθηκε στήν παροῦσα ἐργασία ἔχει ὡς ἑξῆς: Ποιά εἶναι ἡ θέση τοῦ προσηλυτισμοῦ στή σύγχρονη ἔννομη τάξη καί πῶς διαμορφώνει τό κανονιστικό πεδίο τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἔκφρασης ἡ τυχόν κατάργηση τῆς ποινικοποίησής του;

Εἶναι προφανές ὅτι ἡ μεταξική νομοθεσία χρειάζεται ἐπανεξέταση, καθώς ἀντικατοπτρίζει τή συγκρότηση μιᾶς διαφορετικῆς δημόσιας σφαίρας ἀπό τή σημερινή. Γι' αὐτόν τόν λόγο, σέ συνδυασμό μέ τό γεγονός ὅτι ἡ ρύθμιση τοῦ προσηλυτισμοῦ στά ἐν λόγῳ νομοθετήματα εἶναι ἰδιαίτερα ἀόριστη, εἶναι ἀπαραίτητη ἡ κατάργησή της. Τό ἴδιο μπορεῖ νά ὑποστηριχθεῖ καί γιά τή νομοθεσία περί βλασφημίας, ἡ ὁποία ἤδη καταργήθηκε. Κατά πρῶτον, τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης εἶναι ἤδη κατοχυρωμένο στό ἄρθρο 13 τοῦ Σ, συνεπῶς, τυχόν τό ἔννομο ἀγαθό πού προστατεύουν οἱ ὡς ἄνω διατάξεις βρίσκεται ἤδη ἐντός τοῦ κανονιστικοῦ πεδίου τοῦ δικαιώ-

ματος τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας. Ὡστόσο, δέν ἀρκεῖ, καθώς τό δικαίωμα θρησκευτικῆς αὐτοοργάνωσης δέν ἔχει ἀκόμα προσδιοριστεῖ ἐπαρκῶς ὡς πρός τήν ἐφαρμογή του, συνεπῶς εἶναι ἀπαραίτητο νά ὑπάρχουν ρητές διατάξεις πού προστατεύουν τή θρησκευτική ἔκφραση, τή θρησκευτική εἰρήνη καί τίς θρησκευτικές πεποιθήσεις. Οἱ διατάξεις αὐτές δέν εἶναι ἀναγκαῖο νά ἐντάσσονται στόν ΠΚ, ἀλλά σέ ξεχωριστό νομοθέτημα τό ὁποῖο θά ἔχει περισσότερο διοικητικό περιεχόμενο παρά ποινικό. Πιό ἀναλυτικά, ἕνα νομοθέτημα περί θρησκευτικῆς ἔκφρασης, τό ὁποῖο θά ὁρίζει ὡς ἁρμόδιο ἐξέτασης σχετικῶν προσφυγῶν ἕνα διοικητικό ὄργανο, θά φέρει καί τή δικονομική ἀντιμετώπισή τους στήν ἁρμοδιότητα τῶν διοικητικῶν δικαστηρίων.

Τό τρίτο καί τελευταῖο ἐρώτημα εἶναι τό ἑξῆς: Ποιός εἶναι ὁ ὁρισμός τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς ἔκφρασης, σέ ποιά ἄρθρα ρυθμίζεται τό κανονιστικό του περιεχόμενο καί πῶς διαφοροποιεῖται ἀπό τό συναφές δικαίωμα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου;

Τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης εἶναι ἀκριβῶς ἡ δημόσια τοποθέτηση ἐπί ζητημάτων πού σχετίζονται μέ τό θρησκευτικό φαινόμενο στό γενικό καί εἰδικό του πλαίσιο, δηλαδή τόσο ὡς πρός τήν ὕπαρξη καί λειτουργία του ἐντός τοῦ πολιτειακοῦ ὀργανισμοῦ ὅσο καί ὡς πρός τήν αὐτοοργάνωσή του καί τά ἐπιμέρους δικαιώματα τῶν μελῶν, πού παράλληλα εἶναι καί πολίτες τοῦ κράτους. Γι' αὐτόν τόν λόγο τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης προστατεύεται ἀπό τίς διατάξεις πού ἀναγνωρίζουν τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἐλευθερίας ὡς εἰδικότερη ἔκφανσή του. Ὑπάρχει, ὡστόσο, μιά σαφής διάκριση μεταξύ τοῦ δικαιώματος αὐτοῦ καί τοῦ δικαιώματος ἀνάπτυξης τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, καθώς ὅλες οἱ περιπτώσεις θρησκευτικῆς ἔκφρασης σχετίζονται μέ τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, ὄχι, ὅμως, ὅτι ὅλες οἱ περιπτώσεις ἀνάπτυξης τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου σχετίζονται μέ τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης.

Πέρα, ὅμως, ἀπό τή θεωρητική ἀνάλυση ἑνός δικαιώματος ὑπάρχει ἕνα σοβαρό ζήτημα πού πρέπει νά λαμβάνεται ὑπόψη ὡς πρός τήν ὁριοθέτηση τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς αὐτοοργάνωσης σέ κάθε περίπτωση: Ποιά εἶναι ἡ πραγματικότητα τοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἔκφρασης; Σέ αὐτό τό σημεῖο, θεωρεῖται πιό σκόπιμη ἡ ἁπλή παράθεση ἑνός γεγονότος, ἀπό μιά ἀποτύπωση ἀπόψεων.

Τό 1970, λοιπόν, ὅταν ἡ Πολωνία βρισκόταν ὑπό κομμουνιστικό

καθεστώς, ὁ Jerzy Popieluszko, καθολικός θρησκευτικός λειτουργός, ὑποστήριξε μέ κάθε τρόπο τή δημοκρατία καί τά ἀνθρώπινα δικαιώματα, μέ ἀποτέλεσμα τή δολοφονία του. Τό Εὐρωπαϊκό Κοινοβούλιο προέβη στήν ἔκδοση ψηφίσματος (C337/409/17.12.1984) στό ὁποῖο διαπίστωσε ὅτι ἡ δολοφονία ἔγινε γιά νά παύσει ἡ φωνή ἑνός ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος εἶχε καταστεῖ σύμβολο τῆς πίστης ἑνός λαοῦ, ἐνῶ παράλληλα ἀπηύθυνε σύσταση στήν Πολωνία γιά σεβασμό τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Κατά τή συζήτηση τοῦ σχεδίου τοῦ ὡς ἄνω ψηφίσματος ἐκφράστηκαν διά τῶν σχεδίων ψηφίσματος καί τῶν σχετικῶν τροπολογιῶν οἱ ἀνησυχίες τῶν μελῶν τοῦ Κοινοβουλίου γιά τήν παραβίαση τῆς ἐλεύθερης ἔκφρασης, ἡ διασφάλιση τῆς ὁποίας συνδέεται ἄμεσα μέ τό δημοκρατικό πολίτευμα[325]. Ἐπιπλέον, διατυπώθηκε προφορική ἐρώτηση σχετικά μέ τήν πρόθεση τῶν Ὑπουργῶν Ἐξωτερικῶν νά ἐκφράσουν τή λύπη τους στήν κυβέρνηση, στήν Ἐκκλησία καί στόν λαό τῆς Πολωνίας σχετικά μέ τή δολοφονία.

Ἔτσι, λοιπόν, τά θρησκευτικά δικαιώματα κρίνεται ὅτι βρίσκονται σέ μιά περίοδο συζήτησης καί νομικοῦ ἀναπροσδιορισμοῦ, γεγονός τό ὁποῖο συνδέεται ἀπό τή μετεξέλιξη τῆς κοινωνίας, σέ ἕναν χῶρο ἐλεύθερα προσβάσιμης πληροφορίας, σέ ἕναν χῶρο πλουραλιστικό, σέ ἕναν χῶρο πού μεταβάλλεται διαρκῶς ὡς πρός τή σύστασή του.

325. Ἀρχεῖο Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου.

ΕΠΙΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ἡ ἐκκλησιαστική δικαιοταξία εἶναι διακριτή ἀπό τήν πολιτειακή, ὡστόσο λόγῳ τοῦ ὅτι λειτουργεῖ ἐντός της βρίσκεται σέ μιά διαρκή ἀλληλεπίδραση μαζί της. Τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης εἶναι κοινό καί στίς δύο δικαιοταξίες, χωρίς νά ἐνδιαφέρει ἡ διαφοροποίηση τοῦ ἐννοιολογικοῦ περιεχομένου τῆς ὁρολογίας ὡς πρός τή χρήση της στό ἐσωτερικό τους, καθώς ἀκριβῶς λόγῳ τῆς διακριτότητάς τους λειτουργοῦν ἕως τά σημεῖα συνάντησής τους αὐτόνομα. Ἔτσι ἐν προκειμένῳ, ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη τοῦ κράτους ταυτίζεται μέ τήν ἔννοια τοῦ μέλους τῆς θρησκευτικῆς κοινότητας ὄχι μόνο ὡς πρός τήν ταύτισή τους στό ἴδιο πρόσωπο, ἀλλά καί ὡς πρός τήν κοινή ἐφαρμογή τοῦ ἴδιου δικαιώματος. Φυσικά, ἐντός τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοταξίας ὑπάρχει ἡ δυνατότητα ἐπιβολῆς ὁρισμένων περιορισμῶν τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης στά μέλη της, στό μέτρο πού δέν θίγεται ἡ ἀνθρώπινη ἀξία τους καί εἶναι θεμιτοί σέ μιά δημοκρατική κοινωνία. Ἀκόμη, ὅμως, καί αὐτοί οἱ περιορισμοί εἶναι ἀντικείμενο ὄχι μόνο τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοταξίας, ἀλλά καί τῆς πολιτειακῆς, ἡ ὁποία ὀφείλει νά τούς προστατεύσει καί νά τούς ἀναγνωρίσει, βάσει τοῦ δικαιώματος θρησκευτικῆς αὐτοοργάνωσης.

Ὡς πρός τήν ἐκκλησιαστική δικαιοταξία πρέπει νά παρατηρηθεῖ ὅτι οἱ ἱεροί κανόνες πού ρυθμίζουν τή θρησκευτική ἔκφραση εἶναι πολυάριθμοι καί μερικές φορές εἶναι λεπτά τά ὅρια μεταξύ τῶν κανόνων αὐτῶν καί ὅσων ρυθμίζουν διαφορετικά ζητήματα, ὅπως εἶναι ἡ ἐκκλησιαστική δικαιοσύνη, ἤ ἡ ἀντιμετώπιση τῶν ἀλλοδόξων. Ὡς πρός τήν πολιτειακή δικαιοταξία εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀποσαφήνιση τῶν ὁρίων τοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἔκφρασης γιά τήν ἐκκλησιαστική δικαιοταξία. Αὐτό δέν μπορεῖ νά συμβεῖ δίχως τήν ὕπαρξη κανονιστικῶν κειμένων τῆς Ἐκκλησίας μέ τή μορφή ἐγκυκλίων ἤ κανονισμῶν, καθώς τά πολιτειακά ὄργανα δέν εἶναι ἱκανά νά προβοῦν σέ ἑρμηνεία καί προσέγγιση τῶν ἱερῶν κανόνων. Στήν ὑπόθεση τοῦ Εἰρηναίου γιά παράδειγμα, ἐάν ὑπῆρχε ἕνα ἐγκύκλιο σημείωμα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, στό ὁποῖο νά ἀναγραφόταν ρητῶς ὅτι οἱ

μοναχοί τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπαγορεύεται νά ἀποκτήσουν τή δικηγορική ἰδιότητα, τά δικαιοδοτικά ὄργανα θά διέθεταν ἕνα ἑρμηνευτικό ἐργαλεῖο πού θά ἦταν ὑποχρεωμένα νά χρησιμοποιήσουν βάσει τοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς αὐτονομίας.

Περαιτέρω, τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἔκφρασης εἶναι ἴσως ἡ πιό ἔντονη μορφή παρουσίας τῆς Ἐκκλησίας στή δημόσια σφαῖρα. Τά μέλη τῆς Ἐκκλησίας ἐκφράζουν μέ συγκεκριμένο τρόπο τίς θρησκευτικές τους πεποιθήσεις ἤ ἀσκοῦν κριτική ἀπέναντι σέ δηλώσεις καί ἐνέργειες πού κρίνουν ὅτι ἀντιστρατεύονται τό θρησκευτικό τους συναίσθημα. Ἔπειτα, ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία ὡς ὀργανισμός τοποθετεῖται δημόσια πάνω σέ κάθε εἴδους ζήτημα. Σέ αὐτό τό σημεῖο εἶναι ἰδιαίτερα σημαντική ἡ διάκριση πού διατυπώθηκε στό κείμενο τῆς παρούσας ἐργασίας, ὁ διαχωρισμός δηλαδή τῶν ζητημάτων πού σχετίζονται μέ τήν ἴδια τή θρησκευτική κοινότητα καί τά μέλη της ἀπό τά ζητήματα, στά ὁποῖα μπορεῖ νά διατυπώσει ἁπλῶς μιά ἄποψη, χωρίς νά ἐπηρεάζεται ἡ ὀργάνωση καί ἡ διδασκαλία της. Στά πρῶτα ζητήματα εἶναι ἀπαραίτητη ἡ μεγαλύτερη ἀνοχή.

Τέλος, τό κράτος δέν θρησκεύεται καί δέν πρέπει νά θρησκεύεται. Αὐτό σημαίνει ἀφενός ὅτι ὀφείλει νά ἀπέχει ἀπό τήν κριτική πού ἀσκεῖ ἡ μία θρησκευτική ὁμάδα στήν ἄλλη, ὅταν δέν συνοδεύεται ἀπό βία, ἀφετέρου ὅτι δέν μπορεῖ νά ἀδιαφορεῖ ἀπέναντι στίς ἰδιαιτερότητες τῆς θρησκευτικῆς αὐτοοργάνωσης, ἄλλως προβαίνει στή διαμόρφωση τῆς θρησκευτικῆς δικαιοταξίας κατά τή βούλησή του, γεγονός πού δέν συνάδει μέ τήν ἀρχή τῆς θρησκευτικῆς οὐδετερότητας.

SUMMARY

This thesis deals with the existence of the Orthodox Church within the public sphere, with an emphasis on Greek reality. The public sphere is basically neutral and is combined of different parts with a particular ideological, philosophical or dogmatic orientation, such as religious communities. The result is that the dialogue on issues of church and law is characterized as a religious dialogue, implying the coexistence of theological and secular principles within the relationship between state and church.

Freedom of expression is at the core of a democratic state, because without this right, the freedom development of one's personality is not fulfilled in a society that provides access to information and pluralism of ideas. There is a direct relationship between the right of expression and the right to religious freedom, and in particular there is a legal connection between the right of expression and the autonomy of religious communities and their members. This view will be analyzed from the prospection of the content of the right to religious expression in both secular and canon law, in order to examine the limits of religious autonomy.

The thesis is structured in two chapters. Before these chapters, there are some necessary introductory remarks, in which the question of the existence of the Church in public space is analyzed with examples, such as the principle of religious neutrality. The first chapter is entitled "The Right of Expression in Secular Law" and contains an analysis of the concept of religious expression in state law. This analysis focuses on the critical examination of the concepts of proselytism, hate speech and blasphemy. The relevant case law of the ECHR is also included, while the case law of the national courts of Greece is analyzed.

The second chapter is entitled 'The Right of Expression in Canon Law' and contains an analysis of the relevant canons in relation to the understanding of the distinction between forum internum and forum externum. The right of expression in the Orthodox Church

responds also to the preaching of the preachers and the banning of secular offices by the clergy, which is an issue directly linked to the Greek historical-political reality.

The results are on the basis of the right to religious autonomy, as well as the reality of religious expression in the contemporary legal systems and in the contemporary society. Documents from the archive of the European Parliament are also used for this purpose.

ΠΗΓΕΣ

Ἀρχιμ. Στέφανος Γιαννόπουλος, *Συλλογή τῶν ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετά τῶν οἰκείων νόμων, Β. διαταγμάτων, ὑπουργικῶν ἐγγράφων, ὁδηγιῶν κ.τ.λ. Ἀπό τοῦ 1833 μέχρι τοῦ 1901,* Ἀθήνα 1998.

Ἐπίσημα Πρακτικά Βουλῆς, Ἡ Ἀναθεωρητική Βουλή - Συνεδρίαση ΛΑ΄ – 15.11.2007.

Ἐπίσημα Πρακτικά Βουλῆς, Συνεδρίασις Ε΄ Σάββατο 18 Μαΐου 1946.

Ἐπίσημη Ἐφημερίδα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἕνωσης, Ψήφισμα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου τῆς 27ης Νοεμβρίου 2014 σχετικά μέ τούς νόμους κατά τῆς βλασφημίας στό Πακιστάν (2014/2969 [RSP]), C 289/9.8.2016, σ. 40-43.

ΕΣΔΑ, https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ELL.pdf.

Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *Αἱ Συνοδικαί ἐγκύκλιοι, Τόμος Α΄: (1901-1933),* Ἀθήνα 1955.

—, *Αἱ Συνοδικαί ἐγκύκλιοι, Τόμος Β΄: (1934-1956),* Ἀθήνα 1956.

—, *Αἱ Συνοδικαί ἐγκύκλιοι, Τόμος Δ΄: (1968-1971),* Ἀθήνα 2000.

—, *Αἱ Συνοδικαί ἐγκύκλιοι, Τόμος Ε΄: (1972-1981),* Ἀθήνα 2001.

—, *Αἱ Συνοδικαί ἐγκύκλιοι, Τόμος ΣΤ΄: (1982-1995),* Ἀθήνα 2001.

Ἱερομόναχος Ἀγάπιος – μοναχός Νικόδημος, *Πηδάλιον τῆς νοητῆς νηὸς τῆς μίας ἁγίας καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησίας ἤτοι ἅπαντες οἱ ἱεροὶ καὶ θεῖοι Κανόνες τῶν ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων, τῶν ἁγίων Οἰκουμενικῶν τε καὶ τοπικῶν συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος θείων Πατέρων,* Ἐν Ἀθήναις 1886.

Πρακτικά συζητήσεων ἑλληνικοῦ κοινοβουλίου, ΙΖ΄ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΜΕΝΗΣ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ, ΣΥΝΟΔΟΣ Δ΄, ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ ϟΔ΄, Πέμπτη 14 Μαρτίου 2019, https://www.hellenicparliament.gr/el/syntagmatikianatheorisi.

Πρακτικά συζητήσεων Διαρκοῦς Ἐπιτροπῆς Μορφωτικῶν Ὑποθέσεων, Συνεδρίαση 24ης Σεπτεμβρίου 2014, ἡμέρα Τετάρτη καί ὥρα 12.30΄.

Ράλλης Γεώργιος Α. – Ποτλῆς Μιχαήλ, *Σύνταγμα τῶν θείων καί ἱερῶν κανόνων, τῶν τε Ἁγίων καί Πανευφήμων Ἀποστόλων, καί τῶν ἱερῶν καί Οἰκουμενικῶν καί Τοπικῶν Συνόδων καί τῶν κατά μέρος Ἁγίων Πατέρων, ἐκδοθέν, σύν πλείσταις ἄλλαις τήν ἐκκλησιαστικήν κατάστασην διεπούσαις διατάξεσι, μετά τῶν ἀρχαίων ἐξηγητῶν, καί διαφόρων ἀναγνωσμάτων,* τόμοι Α΄, Β΄, Γ΄, Δ΄, Ἀθήνησιν 1852-1859.

Τρωϊάνος Σπύρος, *Οἱ Νεαρές Λέοντος ΣΤ΄ τοῦ Σοφοῦ,* Ἀθήνα 2007.

Joannou Pericles-Pierre, *Discipline generale antique.* Grottaferrata (Roma): Tipografia Italo-Orientale “S. Nilo”, 1962-1964, volume 1.2: 2. Les canons des synodes particuliers (IVe-IXe s.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ[326]

Ἀνδρουτσόπουλος Γεώργιος, *Ἡ θρησκευτική ἐλευθερία κατά τή νομολογία τοῦ Ἀρείου Πάγου,* Βιβλιοθήκη Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, Σειρά Β: Μελέτες, 2010.

—, «Ἡ προστασία τῆς θρησκείας κατά τόν Ποινικό Κώδικα. Συμβολή στήν ἑρμηνεία τῶν ἄρθρων 198 καί 199», *Νομοκανονικά* 1/2017, σ. 21-59.

—, «Ἐκκλησία καί Πολιτεία σέ ἀναθεωρητική δίνη», *Καθημερινή*, 9.11.2018, σ. 7.

—, *Οἱ ἀνεξάρτητες ἀρχές γιά ζητήματα θρησκείας, Νομοκανονικά*-Παράφυλλα 1, Ἀθήνα-Θεσσαλονίκη 2018.

Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος Ἱερώνυμος Β΄, «Βουλευτική Τροπολογία ὑπ' ἀριθμ. 1488/152/22.2.2018 γιά τό Πανελλήνιο Ἱερό Ἵδρυμα Εὐαγγελιστρίας Τήνου (ΠΙΙΕΤ, http://www.ecclesia.gr/greek/archbishop).

Ἀρχιμ. Γρηγόριος Παπαθωμᾶς, «Ἡ Ὀρθόδοξη Διαχρονική Ἀντιπρόταση στήν Ἔννοια τῆς "Ἐθνικῆς Ἐκκλησίας": ἡ Αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία. (Οἱ ἐκκλησιολογικές ἔνδειες τῆς Ἐθνικῆς Ἐκκλησίας καί οἱ ἀδυναμίες ἀποδοχῆς τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας)», *Πολιτεία, Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καί Θρησκεύματα στήν Ἑλλάδα,* Νομοκανονική Βιβλιοθήκη 16, Κατερίνη 2006, σ. 89-128.

Ἀρχιμ. Κύριλλος Κωστόπουλος, «Ἡ κανονική διδασκαλία τοῦ Μ. Βασιλείου περί ὅρκου καί ἐπιορκίας (Κανόνες ΚΘ΄, ΞΔ΄ καί ΠΒ΄)», *Θεολογία* 3/2013, σ. 211-225.

Γκαβαρδίνας Γεώργιος, *Ἡ Πενθέκτη Οἰκουμενική Σύνοδος καί τό Νομοθετικό της ἔργο,* Κατερίνη 1998.

Δελλῆς Γεώργιος – Γιαννακόπουλος Κωνσταντῖνος, «Οἱ σχέσεις ἐκκλησίας-κράτους ὑπό τό πρῖσμα τῆς ὑπαγωγῆς τῆς πρώτης στήν ἔννοια τοῦ εὐρύτερου δημόσιου τομέα καί στούς κανόνες περί διαπλοκῆς», *ΕΔΔΔ* 4/2001, σ. 656-676.

Δημητρόπουλος Παναγιώτης, *Κράτος καί Ἐκκλησία: Μιά δύσκολη σχέση*, Ἀθήνα 2001.

Ἐπίσκοπος Ἀβύδου Κύριλλος (Κατερέλος), *Ἡ Ἁγία καί Μεγάλη Σύνοδος τῆς Κρήτης: Νέα Ἐκκλησιολογία ἤ Πιστότητα στήν Παράδοση;* https://www.academia.edu.

Θεοδωρίδης Ἰωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας καί Κανονικότητας, ἡ περίπτωση τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος Δαμασκηνοῦ,* Θεσσαλονίκη 2011.

Καπλανέρης Σωκράτης (ἐπιμ.), *Ἀναδρομή, Τιμητικόν Ἀφιέρωμα εἰς τόν Ἀρχιεπίσκοπον πρ. Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος Κυρόν Ἰάκωβον Βαβανάτσον,* Μέγαρα 1991.

326. Παρατίθεται πρῶτα ἡ ἑλληνική βιβλιογραφία, ἔπειτα ἡ ξένη καί στό τέλος τά ἄρθρα πού χρησιμοποιήθηκαν ἀπό ἠλεκτρονικές πηγές φέροντας ὡς συντάκτη τόν φορέα.

Κλαμαρῆς Νικόλαος – Τσικρικᾶς Δημήτριος, *Διεθνές Ἀστικό καί Εὐρωπαϊκό Δικονομικό Δίκαιο,* Ἀθήνα 2014.

Κόλλιας Σήφης, *Ἀρχιεπίσκοπος-Ἀντιβασιλεύς Δαμασκηνός ὁ ἀπό Κορινθίας. Μιά ἀνεπανάληπτη ἐκκλησιαστική μορφή,* Ἀθήνα 1975.

Κονιδάρης Ἰωάννης, *Ἐγχειρίδιο Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου,* Ἀθήνα-Θεσσαλονίκη 2016[3].

Κουκουσᾶς Βασίλειος, *Πτυχές τῆς Βυζαντινῆς καί Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας,* Σειρά: Collecta Academica X, 2014.

Κουτσουπιά Μαρία-Ὡραιοζήλη – Παλιούρα Ἑλένη, «Σχόλιο στή ΣτΕ Ολ 660/2018 γιά τόν χαρακτήρα τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν», *ΘΠΔΔ* 4-5/2018, σ. 345-347.

Κρίππας Γεώργιος, «Κατά πόσον τό νέο πρόγραμμα σπουδῶν τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν συνιστᾶ ἀξιόποινο πράξη», *ΕΔΔΔΔ* 3/2014, σ. 679-697.

Κτιστάκης Γιάννης, *Θρησκευτική ἐλευθερία καί Εὐρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου,* Ἀθήνα-Κομοτηνή 2004.

Μαγγιῶρος Νίκος, «Αὐτονομία, ἀτομικά δικαιώματα καί Δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας», *Θεολογία* 1/2018, σ. 119-128.

Μανιτάκης Ἀντώνης, «Ὁ δημόσιος λόγος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου καί τό Σύνταγμα», *ΤοΣ* 1/1999, σ. 1-4.

Μαρίνος Ἀναστάσιος, «Ἡ ἔννοια τοῦ θρησκευτικοῦ προσηλυτισμοῦ κατά τό νέο Σύνταγμα», *ΕλλΔνη* 25/1984, σ. 4-17.

Μεταξᾶς Ἰωάννης, *Τό Προσωπικό του Ἡμερολόγιο, Τόμος 4ος,* Ἀθήνα 1960.

Μητροπολίτης Διδυμοτείχου, Ὀρεστιάδος καί Σουφλίου Δαμασκηνός, «Μύθοι καί πραγματικότης ἐπί τοῦ θέματος τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καί Πολιτείας ἐν ὄψει τῆς Συνταγματικῆς Ἀναθεώρησης», *Θεολογία* 1/2018, σ. 57-78.

Μητροπολίτης Πειραιῶς Σεραφείμ, «Κυβερνητική ἐπίθεση στή θρησκευτική εἰρήνη καί ἄφρων προτροπή στούς φονταμενταλιστές σέ θρησκευτική αὐτοδικία», http://www.newsnowgr.com.

Μίντσης Γεώργιος, «Ἡ διακρατική προσφυγή ἐνώπιον τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων», *Ἀρμενόπουλος* 2/2000, σ. 176-193.

Μπιτζιλέκης Νικόλαος, «Συνέντευξη τοῦ Χριστόφορου Ἀργυρόπουλου, Προέδρου τῆς Νομοπαρασκευαστικῆς Ἐπιτροπῆς γιά τόν νέο Ποινικό Κώδικα, στόν Καθηγητή Νικόλαο Μπιτζιλέκη», *The Art of Crime,* Μάιος/2019, https://theartofcrime.gr.

Μπουγᾶς Ἰωάννης-Παναγιώτης, *Ἰωσήφ Ἀνδρούσης (1770-1844): ὁ πρῶτος μινίστρος τῆς Θρησκείας καί τοῦ Δικαίου καί πρῶτος Ἐπίσκοπος τῆς Μεσσηνίας,* Ἐθνικό Ἀρχεῖο Διδακτορικῶν Διατριβῶν, 2009.

Μπουρδάρα Καλλιόπη, *Ἡ διάκριση τῶν φύλων ὡς κριτήριο στίς ρυθμίσεις τῶν Νεαρῶν τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ Σοφοῦ,* Ἀθήνα-Κομοτηνή 2011.

Παλιούρα Ἑλένη, «Ἡ οὐδετερότητα τοῦ κράτους σέ ζητήματα θρησκευτικοῦ φαινομένου: θεωρητική καί νομολογιακή προσέγγιση», *Δημόσιο Δίκαιο* 4/2018, σ. 436-446.

—, *Τό νομικό καθεστώς τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων στήν Ἑλλάδα, Νομοκανονικά*-Ἀνάλεκτα 12, Ἀθήνα 2019.

Παλιούρα Ἑλένη – Κουτσουπιά Μαρία-Ὡραιοζήλη, «Παρατηρήσεις στή ΣτΕ Ολ 926/2018», *ΘΠΔΔ* 6/2018, σ. 526-529.

Παπαγεωργίου Θεόδωρος, «Ἀτομικά δικαιώματα καί ἐσωτερικό δίκαιο τῆς Ἐκκλησίας στήν ἑλληνική ἔννομη τάξη κατά τή νομολογία», *Νομοκανονικά* 1/2016, σ. 39-77.

Παπαγεωργίου Θεόδωρος, Γνωμοδότησις 41/2016, «Ἐνημέρωση ἐπί τοῦ ψηφισθέντος νομοσχεδίου Ἐνσωμάτωση τῆς Ὁδηγίας 2000/43/ΕΚ περί ἐφαρμογῆς τῆς ἀρχῆς τῆς ἴσης μεταχείρισης προσώπων ἀσχέτως φυλετικῆς ἤ ἐθνοτικῆς τους καταγωγῆς, τῆς Ὁδηγίας 2000/78/ΕΚ γιά τή διαμόρφωση γενικοῦ πλαισίου γιά τήν ἴση μεταχείριση στήν ἀπασχόληση καί τήν ἐργασία καί τῆς Ὁδηγίας 2014/54/ΕΕ περί μέτρων πού διευκολύνουν τήν ἄσκηση τῶν δικαιωμάτων τῶν ἐργαζομένων στό πλαίσιο τῆς ἐλεύθερης κυκλοφορίας τῶν ἐργαζομένων» (ἀδημ.).

Παπαγεωργίου Κώστας, *Ἐκκλησιαστικό Δίκαιο,* Θεσσαλονίκη ²2017.

Παπαγιάννη Ἐλευθερία, «Ἐπιτρεπόμενες καί ἀπαγορευμένες κοσμικές ἐνασχολήσεις τοῦ βυζαντινοῦ κλήρου», *Πρακτικά Δ΄ Πανελλήνιου Ἱστορικοῦ Συνεδρίου,* Θεσσαλονίκη 1983, σ. 145-166.

Παπαδάτος Σταῦρος, *Περί τῆς μνηστείας εἰς τό βυζαντινόν δίκαιο,* Ἀθήνα 1984.

Πέτρου Ἰωάννης, *Ἐκκλησία καί Πολιτική στήν Ἑλλάδα (1750-1909),* Θεσσαλονίκη 1992.

Πουλῆς Γεώργιος, «Τό ἔννομο ἀγαθό πού προστατεύεται μέ τό ἔγκλημα τοῦ προσηλυτισμοῦ», *Ποινικά Χρονικά,* τ. ΛΓ΄ (1983), σ. 222-229.

—, *Ἡ ποινική προστασία τῶν θρησκειῶν,* Ἀθήνα-Κομοτηνή 1988.

Ροζάκης Χρῆστος, «Ἡ νομολογία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου: Κλίνη τοῦ Προκρούστη ἤ Συμβολή στήν Εὐρωπαϊκή Ὁλοκλήρωση;», *NoB* 57/2009, σ. 1833-1844.

Σαρμᾶς Ἰωάννης, *Ἐλευθερία μέ ὑπεροχή τοῦ Δικαίου – Ἡ νομολογία τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου,* Ἐπιστημονική Σειρά: Κράτος καί Δικαιοσύνη, ἀρ. 1, 2003.

Στράγκας Θεόκλητος, *Ἐκκλησίας Ἑλλάδος ἱστορία ἐκ πηγῶν ἀψευδῶν (1817-1967),* Τόμος Δ΄, Ἀθήνα 1972.

Τρωϊάνος Σπύρος, *Ἡ Ζ΄ Οἰκουμενική Σύνοδος καί τό νομοθετικόν αὐτῆς ἔργον,* Ἀθήνα 1989.

—, «Τό ἔργο τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στόν νομικό βίο τοῦ Βυζαντίου», ἀνάτυπο, *Πλάτων* 53/2003, σ. 41-61.

—, *Ἡ ἐκκλησιαστική πολιτική τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους κατά τόν 19ο καί τίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα,* Ἀθήνα 2006.
—, *Οἱ πηγές τοῦ Βυζαντινοῦ Δικαίου,* Ἀθήνα-Κομοτηνή [3]2011.
—, *Ψηφίδες Ἱστορίας Δικαίου ἀπώτερης καί νεότερης,* Ἀθήνα 2013.
Τρωϊάνος Σπύρος – Πουλῆς Γεώργιος, *Ἐκκλησιαστικό Δίκαιο,* Ἀθήνα-Κομοτηνή [2]2003.
Τσιρώνης Θεοδώσης, *Ἐκκλησία Πολιτευόμενη. Ὁ Πολιτικός λόγος καί ρόλος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1913-1941).* Θεσσαλονίκη 2010.
Φραγκάκης Νίκος, σχόλιο στήν ἀπόφαση «Μίνως Κοκκινάκης κατά Ἑλλάδος», *NoB* 42, 1994, σ. 538-539.
Χριστινάκη-Γλάρου Εἰρήνη, *Ἡ ἀρχή τῆς νομιμότητας στούς Ἱερούς Κανόνες (Ι). Ἡ ἀρχή τῆς ἀναδρομικότητας στούς Κανόνες τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων,* Ἀθήνα 2007.
—, «Ἡ εἰς ὕψος ἀναδρομή τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Οἰκονομίας καί ἡ ἐξ ὕψους συγκατάβαση τῆς Θείας Οἰκονομίας στό μυστήριο τῆς Μετανοίας. Ἡ οἰονεί ταυτοσημία οἰκονομίας καί διακριτικῆς εὐχέρειας κατά τήν ἐξατομίκευση τῶν ἐπιτιμίων», *Ἀπό τή Θεία Οἰκονομία στήν Οἰκονομία τῆς Ἐκκλησίας* [Πρακτικά Ἐπιστημονικῆς Διημερίδας ΜΦΘΣ ὑπό τήν αἰγίδα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἠλείας (Ἀμαλιάδα, 19-20 Μαΐου 2012)], Ἀθήνα 2015, σ. 247-274.
—, «Τά συνταγματικά ὅρια τῆς ἀναθεωρήσεως τοῦ νομικοῦ καθεστῶτος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος», *Θεολογία* 1/2018, σ. 126-164.
—, *Ἡ ἀρχή τῆς νομιμότητας στούς Ἱερούς Κανόνες (ΙΙ). Ἡ ἀρχή τῆς μή ἀναδρομικότητας στούς Κανόνες τῶν Τοπικῶν Συνόδων (Nullum crimen nulla poena sine lege praevia). Ἡ σπουδή τῆς περιπτώσεως,* [Forschungen Zur Byzantinischen Rechtsgeschichte - Athener Reihe], *Νομοκανονικά*-Ἀνάλεκτα 10, Ἀθήνα 2018.
—, *Κανονική θεωρία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ποινῆς, Νομοκανονικά*-Ἀνάλεκτα 11, Ἀθήνα 2018.
Χριστινάκης Παναγιώτης, *Θέματα Κανονικοῦ καί Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου Α΄,* Ἀθήνα 1994.
Χριστοφιλόπουλος Ἀναστάσιος, *Ἑλληνικόν Ἐκκλησιαστικόν Δίκαιον,* Ἀθήνα 1965[2], φωτογραφική ἀνατύπωση 2005.

Afanasiev Nicholas, "The Canons of the Church: Changeable or Unchangeable?", http://orthodoxinfo.com/general/the-canons-of-the-church-changeable-or-unchangeable.aspx.
Durham Cole W., Jr. – Ferrari Silvio, *Laws on Religion and the State in Post-Communist Europe,* Law and Religion Studies 2, 2004.
Eggert Ksenia, *Protection or Censorship? Legal and Political Debates on the Freedom of Religion, Freedom of Expression and Blasphemy in Russia,*

Master's Thesis: Master of Society, *Law and Religion,* KU Leuven, 10 August 2019.

Evans Malcolm, *The Freedom of Religion or Belief and the Freedom of Expression,* Brussels: European Parliament 2009.

Green William Crawford, Burstyn v. Wilson (1952), *THE FIRST AMENDMENT ENCYCLOPEDIA,* https://www.mtsu.edu/first-amendment/article/92/burstyn-v-wilson.

Flauss Jean-François, "The European Court of Human Rights and the Freedom of expression", *Indiana Law Journal* 3/2009, p. 809-849.

Junker-Kenny Maureen, "Between Postsecular Society and the Neutral State: Religion as a recourse for public reason", *Religious Voices in Public Places,* Oxford 2012, p. 58-84.

Papadopoulou Lina, "Hate Speech and (Autonomy of) Religious Communities", https://www.academia.edu/36311174/2018_Hate_Speech_and_Autonomy_of_Religio us_Communities.

Petkof Peter, «Forum Internum and Forum Externum in Canon Law and Public International Law with a Particular Reference to the Jurisprudence of the European Court of Human Rights», *Religion and Human Rights,* 7/2012, p. 183-214.

Ringelheim Julie, "State Religious Neutrality as a Common European Standard? Reappraising the European Court of Human Rights Approach", *Oxford Journal of Law and Religion,* 6/2017, p. 24-47.

Rivers Julian, "The question of Freedom of Religion or Belief and Defamation", *Religion and Human Rights* 2/2007, p. 113-118.

Robbers Gerhard, *State and Church in the European Union,* Baden-Baden 1996.

Rumi Raza, "Unpaking the Blasphemy Laws of Pakistan", *Asian Affairs,* XLIX/2018, p. 319-339.

Stijn Smet, "E.S. v. Austria: Freedom of Expression versus Religious Feelings, the Sequel", *Strasbourg Observers,* https://strasbourgobservers.com/2018/11/07/e-s-v-austria-freedom-of-expression-versus-religious-feelings-the-sequel/.

Tagliabue John, "In Finland, a Man of Politics, Without His Cloth", *The New York Times,* https://www.nytimes.com/2009/06/13/world/europe/13helsinki.html.

Telle Kari, "Faith on Trial: Blasphemy and 'Lawfare' in Indonesia", *ETHNOS*, 83/2018, p. 371-391.

Tomte Aksel, "Constitutional Review of the Indonesian Blasphemy Law", *NJHR*, 30/2012, p. 174-204.

Torfs Rik, "Religion and State Relationships in Europe", *RSR* 4/2007, p. 31-41.

Widelitz Kiley, "A Global Blasphemy Law: Protecting Believers at the Expense of Free Speech", *Pepperdine Public Policy Review* 6/2013, p. 1-17.

Witte John, Jr. – Alexander Frank S., *Christianity and human rights – An Introduction,* 2010.

Ἡ Καθημερινή, 29.1.2008, «Ἡ μάχη γιά τίς ταυτότητες», https://www.kathimerini.gr/311604/article/epikairothta/politikh/h-maxh-gia-tis- taytothtes.

Τό Βῆμα, "Amvrosios convicted of hate speech in homophobic rant", tovima.gr/2019/01/28/international/amvrosios-convicted-of-hate-speech-in-homophobic-rant/.

Becket Fund for Religious Liberty Issues Brief, "Defamation of Religions" Submission to OSCE Human Dimensional Meeting 2008, Washington 2008.

ECRI, 'Report on Greece (Fifth Monitoring Cycle)', adopted on 10 December 2014, p. 21, http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Greece/GRC- CbC-V-2015-001-ENG.pdf.

ECHR Press Unit, "Factsheet – Hate speech", March 2019, p. 1-18.

Echrcaselaw, «Καθαιρεθέντες ἱερεῖς καί θρησκευτική ἐλευθερία. Μιά προχωρημένη ἀπόφαση τοῦ Στρασβούργου…», https://www.echrcaselaw.com.

Council of Europe/ European Court of Human Rights, Guide to article 9. Freedom of thought, conscience and religion , 2019, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_ENG.pdf.

Cornell Law School, https://www.law.cornell.edu/supremecourt/text/343/495.

Humanists UK, "Blasphemy law to be abolished in Greece under new criminal code", https://humanism.org.uk/2019/06/17/blasphemy-to-be-abolished-in-greece-under- new-criminal-code/.

New York State Archives, http://digitalcollections.archives.nysed.gov/index.php/Detail/objects/10805.

The Guardian, "'Obscene' art offends orthodox Greek taste", https://www.theguardian.com/world/2003/dec/14/arts.artsnews.

Παράρτημα 1[327]

Τά ἔγγραφα πού ἀκολουθοῦν περιέχουν τή διαδικασία πού ἀκολουθήθηκε στό Εὐρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ἡ ὁποία κατέληξε στό σχετικό μέ τή θρησκευτική ἔκφραση ψήφισμα, πού βρίσκεται δημοσιευμένο στήν Ἐπίσημη Ἐφημερίδα τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἕνωσης[328] μέ τόν τίτλο «Ψήφισμα τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου σχετικά μέ τό δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας τῆς ἔκφρασης καί τόν σεβασμό τῆς θρησκευτικῆς πίστης», σύμφωνα μέ τήν ἐπίσημη ἑλληνική μετάφραση[329].

Πρῶτο ἔγγραφο: πρόκειται γιά πρόταση ψηφίσματος μελῶν τῆς κοινοβουλευτικῆς ὁμάδας PPE-DE σχετικά μέ τό δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας τῆς ἔκφρασης καί τόν σεβασμό τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Τό προοίμιο τοῦ προτεινόμενου ψηφίσματος ἐπικαλεῖται τό ἄρθρο 6 τῆς Συνθήκης τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἕνωσης, τό ὁποῖο ὁρίζει ὅτι:

«***1.*** *Ἡ Ἕνωση ἀναγνωρίζει τά δικαιώματα, τίς ἐλευθερίες καί τίς ἀρχές πού περιέχονται στόν Χάρτη τῶν Θεμελιωδῶν Δικαιωμάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἕνωσης τῆς 7ης Δεκεμβρίου 2000, ὅπως προσαρμόσθηκε στίς 12 Δεκεμβρίου 2007, στό Στρασβοῦργο, ὁ ὁποῖος ἔχει τό ἴδιο νομικό κῦρος μέ τίς Συνθῆκες. Οἱ διατάξεις τοῦ Χάρτη δέν συνεπάγονται καμία ἐπέκταση τῶν ἁρμοδιοτήτων τῆς Ἕνωσης, ὅπως αὐτές ὁρίζονται στίς Συνθῆκες. Τά δικαιώματα, οἱ ἐλευθερίες καί οἱ ἀρχές τοῦ Χάρτη ἑρμηνεύονται σύμφωνα μέ τίς γενικές διατάξεις τοῦ Τίτλου VII τοῦ Χάρτη πού διέπουν τήν ἑρμηνεία καί τήν ἐφαρμογή του καί λαμβανομένων δεόντως ὑπόψη τῶν ἐπεξηγήσεων οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στόν Χάρτη καί στίς ὁποῖες μνημονεύονται οἱ πηγές τῶν ἐν λόγῳ διατάξεων.* ***2.*** *Ἡ Ἕνωση προσχωρεῖ στήν Εὐρωπαϊκή Σύμβαση γιά τήν Προάσπιση τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀν-*

327. Στό παρόν δημοσιεύονται ἔγγραφα ἀπό τό ἀρχεῖο τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου, τά ὁποῖα ἀναλύονται σύμφωνα μέ τό περιεχόμενο καί τόν σκοπό τους. Τά ἔγγραφα αὐτά συλλέχθηκαν μετά ἀπό ἄδεια πρόσβασης στό ἀρχεῖο καί ἐκπόνηση σχετικῆς ἔρευνας κατά τίς περιόδους 31.1.2019-8.2.2019 καί 20.8.2019-23.8.2019.

328. JO C290E, 29.11.2006, p. 399-401.

329. Πρόκειται γιά τήν ὑπόθεση τῶν γελοιογραφιῶν τοῦ Μωάμεθ πού εἶχε προκαλέσει μεγάλη ἀναστάτωση στή Δανία καί εἶχε συζητηθεῖ διεθνῶς. Βλ. Μαίνεται ἡ μάχη γιά τά σκίτσα τοῦ Μωάμεθ, *Ἡ Καθημερινή* 4.2.2006, https://www.kathimerini.gr/241153/article/epikairothta/kosmos/mainetai-h-maxh-gia-ta-skitsa-toy- mwame8.

*θρώπου καί τῶν Θεμελιωδῶν Ἐλευθεριῶν. Ἡ προσχώρηση στήν ἐν λόγῳ Σύμβαση δέν μεταβάλλει τίς ἁρμοδιότητες τῆς Ἕνωσης ὅπως ὁρίζονται στίς Συνθῆκες. **3.** Τά θεμελιώδη δικαιώματα, ὅπως κατοχυρώνονται ἀπό τήν Εὐρωπαϊκή Σύμβαση γιά τήν Προάσπιση τῶν Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου καί τῶν Θεμελιωδῶν Ἐλευθεριῶν καί ὅπως ἀπορρέουν ἀπό τίς κοινές συνταγματικές παραδόσεις τῶν κρατῶν-μελῶν, ἀποτελοῦν μέρος τῶν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ δικαίου τῆς Ἕνωσης».*

Τά ἄρθρα 9 καί 10 τῆς ΕΣΔΑ, τά ὁποῖα ὁρίζουν ἀντίστοιχα ὅτι:

«***1.** Πᾶν πρόσωπον δικαιοῦται εἰς τήν ἐλευθερίαν σκέψεως, συνειδήσεως καί θρησκείας, τό δικαίωμα τοῦτο ἐπάγεται τήν ἐλευθερίαν ἀλλαγῆς θρησκείας ἤ πεποιθήσεων, ὡς καί τήν ἐλευθερίαν ἐκδηλώσεως τῆς θρησκείας ἤ τῶν πεποιθήσεων μεμονωμένως, ἤ συλλογικῶς δημοσίᾳ ἤ κατ' ἰδίαν, διά τῆς λατρείας, τῆς παιδείας, καί τῆς ἀσκήσεως τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων καί τελετουργιῶν. **2.** Ἡ ἐλευθερία ἐκδηλώσεως τῆς θρησκείας ἤ τῶν πεποιθήσεων δέν ἐπιτρέπεται νά ἀποτελέση ἀντικείμενον ἑτέρων περιορισμῶν πέραν τῶν προβλεπομένων ὑπό τοῦ νόμου καί ἀποτελούντων ἀναγκαῖα μέτρα, ἐν δημοκρατικῇ κοινωνίᾳ διά τήν δημοσίαν ἀσφάλειαν, τήν προάσπισιν τῆς δημοσίας τάξεως, ὑγείας καί ἠθικῆς, ἤ τήν προάσπισιν τῶν δικαιωμάτων καί ἐλευθεριῶν τῶν ἄλλων»,* καί:

«***1.** Πᾶν πρόσωπον ἔχει δικαίωμα εἰς τήν ἐλευθερίαν ἐκφράσεως. Τό δικαίωμα τοῦτο περιλαμβάνει τήν ἐλευθερίαν γνώμης ὡς καί τήν ἐλευθερίαν λήψεως ἤ μεταδόσεως πληροφοριῶν ἤ ἰδεῶν, ἄνευ ἐπεμβάσεως δημοσίων ἀρχῶν καί ἀσχέτως συνόρων. Τό παρόν ἄρθρον δέν κωλύει τά Κράτη ἀπό τοῦ νά ὑποβάλωσι τάς ἐπιχειρήσεις ραδιοφωνίας, κινηματογράφου ἤ τηλεοράσεως εἰς κανονισμούς ἐκδόσεως ἀδειῶν λειτουργίας. **2.** Ἡ ἄσκησις τῶν ἐλευθεριῶν τούτων, συνεπαγομένων καθήκοντα καί εὐθύνας δύναται νά ὑπαχθῆ εἰς ὡρισμένας διατυπώσεις, ὅρους, περιορισμούς ἤ κυρώσεις, προβλεπομένους ὑπό τοῦ νόμου καί ἀποτελοῦντας ἀναγκαῖα μέτρα ἐν δημοκρατικῇ κοινωνίᾳ διά τήν ἐθνικήν ἀσφάλειαν, τήν ἐδαφικήν ἀκεραιότητα ἤ δημοσίαν ἀσφάλειαν, τήν προάσπισιν τῆς τάξεως καί πρόληψιν τοῦ ἐγκλήματος, τήν προστασίαν τῆς ὑγείας ἤ τῆς ἠθικῆς, τήν προστασίαν τῆς ὑπολήψεως ἤ τῶν δικαιωμάτων τῶν τρίτων, τήν παρεμπόδισιν τῆς κοινολογήσεως ἐμπιστευτικῶν πληροφοριῶν ἤ τήν διασφάλισιν τοῦ κύρους καί ἀμεροληψίας τῆς δικαστικῆς ἐξουσίας».*

Τά ἄρθρα 10 καί 11 τοῦ ΧΘΔΕΕ, τά ὁποῖα ὁρίζουν ἀντίστοιχα ὅτι:

«***1.*** *Κάθε πρόσωπο ἔχει δικαίωμα στήν ἐλευθερία σκέψης, συνείδησης καί θρησκείας. Τό δικαίωμα αὐτό συνεπάγεται τήν ἐλευθερία μεταβολῆς θρησκεύματος ἤ πεποιθήσεων καθώς καί τήν ἐλευθερία ἐκδήλωσης τοῦ θρησκεύματος ἤ τῶν πεποιθήσεών του, ἀτομικά ἤ συλλογικά, δημοσίᾳ ἤ κατ' ἰδίαν, μέ τή λατρεία, τήν ἐκπαίδευση, τήν ἄσκηση τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων καί τίς τελετές.* ***2.*** *Τό δικαίωμα ἀντίρρησης συνειδήσεως ἀναγνωρίζεται σύμφωνα μέ τίς ἐθνικές νομοθεσίες πού διέπουν τήν ἄσκησή του»,* καί:

*«**1.** Κάθε πρόσωπο ἔχει δικαίωμα στήν ἐλευθερία ἔκφρασης. Τό δικαίωμα αὐτό περιλαμβάνει τήν ἐλευθερία γνώμης καί τήν ἐλευθερία λήψης ἤ μετάδοσης πληροφοριῶν ἤ ἰδεῶν, χωρίς τήν ἀνάμειξη δημοσίων ἀρχῶν καί ἀδιακρίτως συνόρων.* ***2.*** *Ἡ ἐλευθερία τῶν μέσων μαζικῆς ἐνημέρωσης καί ἡ πολυφωνία τους εἶναι σεβαστές»,* καί τό ἄρθρο 22 τῆς Σύμβασης τῆς Βιέννης γιά τίς διπλωματικές σχέσεις καί τό ἄρθρο 103, παρ. 2 τοῦ Κανονισμοῦ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Κοινοβουλίου. Τά ὡς ἄνω ἄρθρα εἶναι σημαντικά γιά τή στοιχειοθέτηση τοῦ δικαιώματος τῆς θρησκευτικῆς ἔκφρασης καί τή δυνατότητα ἀνάλυσης τοῦ κανονιστικοῦ του περιεχομένου.

Περαιτέρω, ἀφοῦ στά πρῶτα δύο ἄρθρα καταδικάζει κάθε πράξη βίας καί ἀναγνωρίζει τό δικαίωμα ἔκφρασης ὡς θεμελιῶδες στήν ΕΕ, ὑπενθυμίζει τό δικαίωμα θρησκευτικῆς ἐλευθερίας στό ἄρθρο 3 ὅπως κατοχυρώνεται στήν ΕΣΔΑ καί στόν ΧΘΔΕΕ, καί κρίνει στό ἄρθρο 4 ὅτι ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου πρέπει νά ἀσκεῖται πάντα μέ γνώμονα τόν σεβασμό τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων ἀνεξαρτήτως θρησκεύματος. Στό ἄρθρο 5 καταδικάζει ὁποιαδήποτε δυσφήμιση θρησκευτικῶν συμβόλων, ἐνῶ στό ἄρθρο 6 ἐπισημαίνει τή σημασία τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου γιά τίς θρησκευτικές ὁμάδες, οἱ ὁποῖες πρέπει νά εἶναι σέ θέση νά ἀσκοῦν ἀκώλυτα τίς θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Στά ἄρθρα 7, 8 καί 9 ἐκφράζει τή θλίψη γιά περιστατικά δυσφήμισης θρησκευτικῶν πεποιθήσεων, τά ὁποῖα δέν εἶχαν σκοπό τή διατήρηση τῆς θρησκευτικῆς εἰρήνης, ἐνῶ στό ἄρθρο 12 προτρέπει τό σύνολο τῶν πολιτικῶν καί θρησκευτικῶν ἡγετῶν νά καταβάλουν κάθε δυνατή προσπάθεια γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς ἠρεμίας, στίς χῶρες πού ἔχει θιχθεῖ ἡ θρησκευτική εἰρήνη, ἀποσκοπώντας στή διευκόλυνση τοῦ διαλόγου.

PPE

EUROPEAN PARLIAMENT

2004 2009

Session document

B6-____/2006

14.02.2006

B6-0136/06

MOTION FOR A RESOLUTION

further to the Council and Commission statements

pursuant to Rule 103(2) of the Rules of Procedure

and José Zumaquero

by Elmar BROK, Gunnar Hökmark and Gitte Seeberg on behalf of the EPP-ED Group

SALAFRANCA

PINHEIRO

2nd of DEVS

on the developments following the publication of Mohammed caricatures in European newspapers

PPE

EUROPEAN PARLIAMENT

2004 — 2009

Session document

136

B6-____/2006

MOTION FOR A RESOLUTION

further to the Council and Commission statements

pursuant to Rule 103(2) of the Rules of Procedure

by Elmar BROK, Gunnar Hökmark and Gitte Seeberg on behalf of the EPP-ED Group

on the developments following the publication of Mohamuned caricatures in European newspapers

The European Parliament,

- having regard to article 6 of the Treaty of the European Union,
- having regard to articles 9 and 10 of the European Convention of Human Rights,
- having regard to articles 10 and 11 of the Charter of Fundamental Rights.
- having regard to article 22 of the Vienna Convention on Diplomatic Relations,
- having regard to Rule 103(2) of its Rules of Procedure

A. Whereas the violent protests in various parts of the world are directed towards individual Member States of the EU and the so-called Western world as a whole, and the protests were triggered by a private publication of caricatures which were not communications by any state;

B. Whereas the overwhelming majority of peoples in the EU, as well as countries affected by these unfortunate events, hope for dialogue and a peaceful relationship based on mutual respect and understanding only groups opposed hereto profit from recent developments;

C. Whereas the caricatures that triggered the protests do not further the dialogue that the EU has initiated to build intercultural and interreligious ties and the European Union remains fully committed to further develop and strengthen ties with the affected countries in a spirit of mutual cooperation and a common vision of strengthened relations,

D. Whereas a multilateral statement on behalf of the EU, the UN and the Organisation of the Islamic Conference (OIC) has been published on the 7th of February 2006 calling for the termination of all violent acts and engagement in a dialogue on the matter;

1. Strongly condemns all acts of violence, flag burning and the torching of diplomatic missions and stresses that such acts can by no means be justified;

2. Underlines that freedom of speech is a fundamental right in the European Union enshrined in the Charter of Fundamental Rights as well as the European Convention of Human Rights;

3. Recalls that freedom of thought, conscient and religion are enshrined in the Charter of Fundamental Rights as well as the European Convention of Human Rights;

4. Considers that freedom of expression should always be exercised with responsibility and with respect for religious feelings and beliefs, no matter whether it concerns Islamic, Christian, Jewish or any other religion;

5. Deplores that the publication of these caricatures has hurt religious feelings and condemns any defamation of religious symbols;

6. Notes that the freedom of speech is of particular importance to religious groups to be able to exercise their religion freely;

7. Strongly regrets that there seem to be organised extremist groups who see an interest in escalating the present tensions and use the caricatures as a pretext for incitement to violence; notes that the population at large in the countries concerned takes a different view and strives for peace, stability and economic and cultural exchange rather than chaos and violence;

8. Expresses its full support and solidarity with Denmark and other Member States who have been affected under these very difficult circumstances;

9. Deplores the fact that some governments have failed to honour their obligations under the Vienna Convention to protect the inviolability of diplomatic missions, which is fundamental to the functioning of international diplomatic relations and the reestablishment of dialogue; calls for the countries where these incidents happened to show clearly and in practice that such incidents are not being tolerated;

10. Condemns the use of illegal boycotts as a political tool and urges a speedy restoration of all commercial relations following the WTO rules; Underlines that a boycott against one Member States contradicts the fact that trade agreements are always with the EU as a whole;

11. Welcomes the efforts of the Council's High Representative and Secretary General Javier Solana to re-establish trust and dialogue and asks Member States, the Commission and the Council to stand united and to use every possible means to ease the tensions and engage into a renewed and enhanced dialogue with the Islamic countries and communities; considers the establishment of an enhanced dialogue to be one of the most important challenges in order to secure peace and stability in the world;

12. Urges all political and religious leaders to undertake all possible efforts to restore calm in the countries affected with a view to facilitating dialogue in a spirit of mutual understanding;

13. Instructs its President to forward this resolution to the Council, the Commission, the governments and parliaments of the Member States, the UN, the OIC and the governments and parliaments of countries concerned by this resolution.

Δεύτερο ἔγγραφο: Πρόκειται γιά κοινή πρόταση ψηφίσματος τῶν κοινοβουλευτικῶν ὁμάδων, ἡ ὁποία ἀντικαθιστᾶ τίς προηγουμένως κατατεθεῖσες. Σύμφωνα μέ τό προοίμιο τῆς ἐν λόγῳ πρότασης, ἐπισημαίνεται ἐπιπλέον ὅτι ἡ σαφής διάκριση κράτους καί θρησκείας, ὅπως καί ἡ ἐλευθερία ἔκφρασης, σκέψης, συνείδησης καί θρησκεύματος, ἀποτελοῦν θεμελιῶδες στοιχεῖο τῆς ἀνάπτυξης τῶν εὐρωπαϊκῶν δημοκρατιῶν.

Στό πρῶτο ἄρθρο κρίνεται ὅτι ἡ ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης ἀποτελεῖ θεμελιώδη ἀξία τῆς ΕΕ καί πρέπει νά ἀσκεῖται μέ γνώμονα τήν προστασία καί τόν σεβασμό τῶν δικαιωμάτων τῶν ἄλλων. Ἡ ἐξισορρόπηση, βέβαια, αὐτῶν τῶν δύο στοιχείων ἀπαιτεῖ διαρκῆ διάλογο μέσα σέ μιά δημοκρατική κοινωνία. Στό ἄρθρο 2 ὑποστηρίζει ὅτι ἡ δημοκρατία, ὁ πλουραλισμός καί ἡ ἀνεκτικότητα ἀποτελοῦν θεμελιώδεις ἀξίες τῆς ΕΕ, συνεπῶς τά ὑποκείμενα τοῦ δικαιώματος ἔκφρασης εἶναι ἀπαραίτητο νά τίς ὑποστηρίζουν καί νά μήν ὑποκινοῦν τό θρησκευτικό μῖσος. Στό ἄρθρο 5 ἐξισορροπεῖ τήν ἐλευθερία τοῦ Τύπου, ἡ ὁποία πρέπει νά γίνεται σεβαστή μέ τήν προσβολή πού ἔνιωσαν τά μέλη τῆς οἰκείας θρησκευτικῆς κοινότητας ἀπό τίς γελοιογραφίες τοῦ Μωάμεθ, ἐπισημαίνοντας ὅτι τά ὅποια ἀδικήματα μποροῦν νά παραπεμφθοῦν στή δικαιοσύνη σύμφωνα μέ τή νομοθεσία τῆς ΕΕ. Στό ἄρθρο 12 δηλώνει τή στήριξη πρός ὅλους ὅσοι ἀγωνίζονται ἐναντίον αὐταρχικῶν ἤ καταπιεστικῶν θρησκευτικῶν καθεστώτων. Στό ἄρθρο 13 καταγγέλλει τή δολοφονία τοῦ Πατέρα Σαντόρο ἀπό θρησκόληπτους φανατικούς στήν Τουρκία, καθώς καί ὅλους τούς σχετικούς θανάτους. Στό ἄρθρο 15 ἐκφράζει τή δυσαρέσκεια ἐξαιτίας τῆς ἐπανεμφάνισης ἀντισημιτικῆς καί ἀντισραηλινῆς προπαγάνδας σέ ἀριθμό ἀραβικῶν χωρῶν καί στό Ἰράν. Σημειώνει ὅτι στίς ἐν λόγῳ χῶρες δημοσιεύονται συχνά γελοιογραφίες προσβλητικές πρός τούς Ἑβραίους, γεγονός πού φανερώνει ὅτι δέν ἰσχύουν τά ἴδια γιά ὅλες τίς θρησκευτικές κοινότητες. Στά ἄρθρα 16 καί 17 καταδεικνύει τή σημασία τοῦ διαπολιτισμικοῦ καί διαθρησκευτικοῦ διαλόγου, ὁ ὁποῖος θά συμβάλλει στόν τερματισμό φαινομένων βίας καί καταδυνάστευσης τῶν ἐλευθεριῶν τῶν ἄλλων.

Τό περιεχόμενο τῆς πρότασης ψηφίσματος στό σύνολό του εἶναι σημαντικό γιά τήν κατανόηση τῶν δικαιωμάτων πού ἀπορρέουν ἀπό τή θρησκευτική ἐλευθερία. Ἡ θρησκευτική ἰσότητα, ἡ θρησκευτική ἔκφραση, ἡ θρησκευτική αὐτοοργάνωση, ἀποτελοῦν δικαιώ-

ματα πού δέν πρέπει σέ καμία περίπτωση νά ἀντιμετωπίζονται ἀμιγῶς τεχνοκρατικά, ἀλλά σέ συνάρτηση μέ τό κοινωνικό γίγνεσθαι. Ἡ πλήρης κατανόηση, λοιπόν, τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου καί ἡ ἱκανότητα γιά διατύπωση σοβαρῶν προτάσεων σέ πολιτικό ἐπίπεδο σχετικά μέ τή νομοθετική του ρύθμιση, προϋποθέτουν σφαιρική γνώση καί κατανόηση τῆς ὕπαρξης καί λειτουργίας τῶν θρησκευμάτων σέ διεθνές ἐπίπεδο. Αὐτό συμβαίνει ὄχι μόνο διότι ἡ γνώση διαφορετικῶν συστημάτων δικαίου καί κοινωνικῆς συνύπαρξης εἶναι σημαντική στήν κατάρτιση ἑνός ἐθνικοῦ σχετικοῦ συστήματος, ἀλλά πολύ περισσότερο διότι ἡ σύγχρονη ἐποχή εἶναι μιά παγκοσμιοποιημένη ἐποχή, ὅπου τά κράτη καί οἱ πολιτισμοί ἀλληλοεπιδροῦν καί βρίσκονται σέ συνεχῆ ἐπικοινωνία, ἡ ὁποία ἐπηρεάζει σέ μεγάλο βαθμό καί τά θρησκεύματα. Ἕνα χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι τό φαινόμενο τῆς μετανάστευσης τῶν τελευταίων ἐτῶν, τό ὁποῖο ἔχει ἀναδιαμορφώσει καί τό θρησκευτικό γίγνεσθαι στόν εὐρωπαϊκό χῶρο.

EUROPEAN PARLIAMENT

Session Document

15.02.2006

B6-0136/06)
B6-0138/06)
B6-0139/06) RC 1
B6-0141/06

JOINT MOTION FOR A RESOLUTION

Pursuant to Rule 103 of the Rules of Procedure

by
- Hans-Gert Poettering, João de Deus Pinheiro, Elmar Brok, José Ignacio Salafranca Sánchez-Neyra, Gunnar Hökmark and Gitte Seeberg, on behalf of the EPP-ED Group
- Graham Watson, Karin Riis-Jorgensen, Jean-Marie Cavada, Annemie Neyts-Uyttebroeck, Sophia in 't Veld and Sarah Ludford, on behalf of the ALDE Group
- Daniel Marc Cohn-Bendit and Monica Frassoni, on behalf of the VERTS/ALE Group
- Cristiana Muscardini and Brian Crowley, on behalf of the UEN Group
- Jens-Peter Bonde

on the right to freedom of expression and respect for religious beliefs

replacing the motions by the following groups:

- B6-0136/06 PPE/DE
- B6-0138/06 VERTS/ALE
- B6-0139/06 ALDE
- B6-0141/06 UEN

PE 369.597)
369.599)
369.600)
369.602) RC 1

Draft joint motion for a resolution *15.02.06*

EUROPEAN PARLIAMENT

2004 *2009*

Session document

JOINT MOTION FOR A RESOLUTION

to wind up the debate on statements by the Council and Commission

pursuant to Rule 103(2) of the Rules of Procedure

by Elmar Brok, Gunnar Hökmark, Gitte Seeberg, José Ignacio Salafranca Sánchez-Neyra and João de Deus Pinheiro on behalf of the PPE-DE Group

by Martin Schulz, Poul Nyrup Rasmussen, Martine Roure, Hannes Swoboda, Jan Marinus Wiersma, Pasqualina Napoletano on behalf of the PSE Group

by Graham Watson, Karin Riis Jorgensen, Jean-Marie Cavada, Annemie Neyts, ~~Jeanine Hennis-Plasschaert~~, Sophia in't Veld and Sarah Ludford, on behalf of the ALDE Group

by Daniel Cohn-Bendit and Monica Frassoni on behalf of the Greens/EFA Group

by Francis Wurtz and Willy Meyer on behalf of the GUE/NGL Group

by Mrs Muscardini and Mr Szymanski on behalf of the UEN Group

by Jens-Peter Bonde on behalf of the IND/DEM Group

on the right to freedom of expression and respect for religious beliefs

Draft joint motion for a resolution 15.02.06

EUROPEAN PARLIAMENT

2004 *2009*

Session document

JOINT MOTION FOR A RESOLUTION

to wind up the debate on statements by the Council and Commission

pursuant to Rule 103(2) of the Rules of Procedure

by Elmar Brok, Gunnar Hökmark, Gitte Seeberg, José Ignacio Salafranca Sánchez-Neyra and João de Deus Pinheiro on behalf of the PPE-DE Group

by Martin Schulz, Poul Nyrup Rasmussen, Hannes Swoboda, Jan Marinus Wiersma, Pasqualina Napoletano on behalf of the PSE Group

by Graham Watson, Karin Riis Jorgensen, Jean-Marie Cavada, Annemie Neyts, Jeanine Hennis-Plasschaert, Sophie in't Veld and Sarah Ludford, on behalf of the ALDE Group

by Daniel Cohn-Bendit and Monica Frassoni on behalf of the Greens/EFA Group

by Francis Wurtz and Willy Meyer on behalf of the GUE/NGL Group

by Mrs Muscardini and Mr Szymanski on behalf of the UEN Group

by Jens-Peter Bonde on behalf of the IND/DEM Group

on the right to freedom of expression and respect for religious beliefs

Draft joint motion for a resolution *15.02.06*

EUROPEAN PARLIAMENT

2004 *2009*

Session document

JOINT MOTION FOR A RESOLUTION

to wind up the debate on statements by the Council and Commission

pursuant to Rule 103(2) of the Rules of Procedure

by Elmar Brok, Gunnar Hökmark, Gitte Seeberg, José Ignacio Salafranca Sánchez-Neyra and João de Deus Pinheiro on behalf of the PPE-DE Group

by Martin Schulz, Poul Nyrup Rasmussen, Hannes Swoboda, Jan Marinus Wiersma, Pasqualina Napoletano on behalf of the PSE Group

by Graham Watson, Karin Riis Jorgensen, Jean-Marie Cavada, Annemie Neyts, Jeanine Hennis-Plasschaert, Sophie in't Veld and Sarah Ludford, on behalf of the ALDE Group

by Daniel Cohn-Bendit and Monica Frassoni on behalf of the Greens/EFA Group

by Francis Wurtz and Willy Meyer on behalf of the GUE/NGL Group

by Mrs Muscardini and Mr Szymanski on behalf of the UEN Group

by Jens Peter Bonde on behalf of the IND/DEM Group

on the right to freedom of expression and respect for religious beliefs

Draft joint motion for a resolution 15.02.06

EUROPEAN PARLIAMENT

2004 *2009*

Session document

JOINT MOTION FOR A RESOLUTION

to wind up the debate on statements by the Council and Commission

pursuant to Rule 103(2) of the Rules of Procedure

by Elmar Brok, Gunnar Hökmark, Gitte Seeberg, José Ignacio Salafranca Sánchez-Neyra and João de Deus Pinheiro on behalf of the PPE-DE Group

by Martin Schulz, Poul Nyrup Rasmussen, Hannes Swoboda, Jan Marinus Wiersma, Pasqualina Napoletano on behalf of the PSE Group

by Graham Watson, Karin Riis Jorgensen, Jean-Marie Cavada, Annemie Neyts, Jeanine Hennis-Plasschaert Sophie in't Veld and Sarah Ludford, on behalf of the ALDE Group

by Daniel Cohn-Bendit and Monica Frassoni on behalf of the Greens/EFA Group

by Francis Wurtz and Willy Meyer on behalf of the GUE/NGL Group

by Mrs Muscardini and Mr Szymanski on behalf of the UEN Group

by Jens-Peter Bonde on behalf of the IND/DEM Group

on the right to freedom of expression and respect for religious beliefs

Draft joint motion for a resolution 15.02.05

ALDE

EUROPEAN PARLIAMENT

2004 *2009*

Session document

JOINT MOTION FOR A RESOLUTION

to wind up the debate on statements by the Council and Commission

pursuant to Rule 103(2) of the Rules of Procedure

by Elmar Brok, Gunnar Hökmark, Gitte Seeberg, José Ignacio Salafranca Sánchez-Neyra and João de Deus Pinheiro on behalf of the PPE-DE Group

by Martin Schulz, Poul Nyrup Rasmussen, Martine Roure, Hannes Swoboda, Jan Marinus Wiersma, Pasqualina Napoletano on behalf of the PSE Group

by Graham Watson, Karin Riis Jorgensen, Jean-Marie Cavada, Annemie Neyts, Jeanine Hennis-Plasschaert, Sophie in't Veld and Sarah Ludford, on behalf of the ALDE Group

by Daniel Cohn-Bendit and Monica Frassoni on behalf of the Greens/EFA Group

by Francis Wurtz and Willy Meyer on behalf of the GUE/NGL Group

by Mrs Muscardini and Mr Szymanski on behalf of the UEN Group

by Jens-Peter Bonde on behalf of the IND/DEM Group

on the right to freedom of expression and respect for religious beliefs

Draft joint motion for a resolution *15.02.06*

European Parliament resolution on the right to freedom of expression and respect for religious beliefs

The European Parliament,

- having regard to Rule 103(2) of the Rules of Procedure (ALDE indent 1)

- having regard to Articles 9 and 10 of the European Convention on Human Rights, Articles 10 and 11 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union and Articles 6 and 11 TEU (ALDE indent 4)

- having regard to Article 22 of the Vienna Convention on Diplomatic Relations, (EPP indent 4)

- vu les réactions du Haut Représentant Solana, du Président du Parlement Européen Borrell et de la Présidence autrichienne, ainsi que the joint statement by the Secretary General of the United Nations and the Secretary General of the Organisation of the Islamic Conference, (PSE indent 3)

A. whereas freedom of expression, thought, conscience and religion is spelt out in Article 9 of the European Convention of Human Rights (Green recital A, modified),

B. whereas these freedoms are fundamental parts of the development of European democracies as well as the clear separation between state and religion, (Green recital B)

C. whereas the violent protests in various parts of the world are directed towards individual Member States of the EU and the so-called Western world as a whole, and whereas the protests were triggered by the private publication of cartoons which were not communications by any state, (EPP recital A)

D. whereas this has led to protests, consumer and trade boycotts as well as violent unrest around the world, particularly in Islamic countries, some of it orchestrated, (ALDE recital C modified)

E. whereas the overwhelming majority of peoples in the EU, as well as countries affected by these unfortunate events, hope for dialogue and a peaceful relationship based on mutual respect and understanding, and whereas only groups opposed thereto profit from recent developments, (EPP recital B)

F. whereas the cartoons that triggered the protests do not further the dialogue that the EU has initiated to build intercultural and interreligious ties, and whereas the European Union remains fully committed to further developing and strengthening ties with the affected countries in a spirit of mutual cooperation and a common vision for strengthened relations, (EPP recital C modified)

G. whereas a free and independent media is an essential requirement for the full respect of the right of freedom of expression and which reinforces the principle of democracy on which the Union is founded, (ALDE recital D)

1. défend la liberté d'expression en tant que valeur fondamentale de l'UE; considère que la liberté d'expression doit être exercée avec responsabilité personnelle et en respectant les droits et les sensibilités des autres; acknowledging that balancing

Draft joint motion for a resolution *15.02.06*

these concerns necessitates an ongoing debate in a democracy. (PSE recital 1 modified)

2. demande que tous ceux qui jouissent de la liberté d'expression aient la volonté de soutenir les valeurs fondamentales de l'UE - démocratie, pluralisme, tolérance - et de ne pas abuser de cette liberté en incitant à la haine religieuse ou en divulguant des propos xénophobes et racistes qui visent à exclure des persons. whatever their origin or religious beliefs; (PSE recital 2 modified)

3. Recalls that freedom of expression, thought, conscience and religion are enshrined in the Charter of Fundamental Rights and the European Convention on Human Rights; (EPP paragraph 2 modified)

4. Believes that freedom of expression should always be exercised with responsibility and with respect for human rights, religious feelings and beliefs, whether it concerns the Islamic, Christian, Jewish or any other religion; (EPP paragraph 4 modified)

5. States that the freedom of expression and the independence of the press as universal rights cannot be undermined by any individual or group that feels offended by what is being said or written; expresses at the same time its respect for those who have felt offended by the cartoons of the Prophet Mohammed but points out that redress for any possible offence may be sought through the court according to the existing national and European legislation; (Green paragraph 1)

6. Condems in the strongest possible terms the burning down of embassies of EU Member States, as well as the threats against EU citizens; deplores the failure of some governments to prevent violence and that other governments have tolerated violent attacks; calls for the countries where these incidents happened to show clearly and in practice that such incidents will not in the future be accepted; calls on all states to honour their obligations under the Vienna Convention; (ALDE paragraph 2 modified + EPP paragraph 9 modified)

7. Points out that many of the countries where the violence and demonstrations over the cartoons have taken place are countries where freedom of expression, freedom of speech and freedom of assembly are regularly violated; (Green paragraph 10, modified)

8. Welcomes the statements and efforts of those leaders of the European Muslim communities and in the Arab world who have expressed their firm condemnation of the violent attacks on embassies and the burning of flags; (Green paragraph 7, modified)

9. Expresses its solidarity with journalists in ***Jordan, Egypt and Algeria*** who courageously re-printed and pointedly commented on the cartoons; strongly condemns their arrest and urges the respective governments to free them of all charges; (Green 12, modified + new)

10. underlines that a boycott against one Member State is in contradiction with the fact that trade agreements are always concluded with the EU as a whole; (EPP paragraph 10 modified)

11. Expresses its full support and solidarity with ***Denmark and the countries*** and people that have been affected under these unprecedented and difficult

circumstances; recalls the solidarity clause in Article 11 TEU; (ALDE paragraph 4, modified)

12. Supports all democratic forces - politicians, media and civil society - that are confronted with and struggling against authoritarian or oppressive religious regimes; (ALDE paragraph 6)

13. Denounces the assassination of Father Santoro by religious fanatics in Turkey and also the deaths of all other victims of the recent violence; (UEN 3, modified)

14. Strongly regrets that there seem to be organised extremist groups which see an advantage in escalating the present tensions and using the cartoons as a pretext for incitement to violence, notes that the population at large in the countries concerned takes a different view and strives for peace, stability and economic and cultural exchange rather than chaos and violence; (EPP paragraph 7)

15. regrets the renewed and increased anti-Semitic and anti-Israeli propaganda in some Arab countries and Iran; points out that in these countries degrading and humiliating cartoons of Jews are regularly printed, thus showing they obviously do not apply the same standards to all religious communities (Green paragraph 13)

16 Appelle au retour à un climat de dialogue constructif et pacifique et demande à ce que les responsables locaux, politiques et religieux s'investissent à mettre fin à ces actes violents; (PSE paragraph 6)

17. Considers that the promotion of inter-cultural and inter-religious dialogue and the advancement of mutual understanding and respect is a ongoing challenge for the globalised world (ALDE paragraph 7)

18. Firmly believes that the development of these steps will make full use of the framework of cooperation and dialogue with the Mediterranean and Asian partner countries. (ALDE paragraph 9)

19. Rappelle que l'APEM constitue l'endroit approprié pour oeuvrer ensemble avec nos partenaires de la rive sud de la Méditerranée en faveur d'une société démocratique, pluraliste, tolérante et basée sur les valeurs des droits de l'homme; salue dans ce contexte la déclaration du Bureau de l'APEM et demande que la session du mois de mars traite de ce problème en priorité; (PSE paragraph 7)

20. Instructs its President to forward this resolution to the Council, the Commission, the Council of Europe and the governments and parliaments of the Member States and to the The Organization of the Islamic Conference and the Arab League. (ALDE paragraph 10)

Draft joint motion for a resolution *15.02.06*

EUROPEAN PARLIAMENT

2004 *2009*

Session document

JOINT MOTION FOR A RESOLUTION

to wind up the debate on statements by the Council and Commission

pursuant to Rule 103(2) of the Rules of Procedure

by Elmar Brok, Gunnar Hökmark, Gitte Seeberg, José Ignacio Salafranca Sánchez-Neyra and João de Deus Pinheiro on behalf of the PPE-DE Group

by Martin Schulz, Poul Nyrup Rasmussen, Hannes Swoboda, Jan Marinus Wiersma, Pasqualina Napoletano on behalf of the PSE Group

by Graham Watson, Karin Riis Jorgensen, Jean-Marie Cavada, Annemie Neyts, Jeanine Hennis-Plasschaert, Sophie in't Veld and Sarah Ludford, on behalf of the ALDE Group

by Daniel Cohn-Bendit and Monica Frassoni on behalf of the Greens/EFA Group

by Francis Wurtz and Willy Meyer on behalf of the GUE/NGL Group

by Mrs Muscardini and Mr ~~Scymanski~~ Crowley on behalf of the UEN Group

by Jens-Peter Bonde on behalf of the IND/DEM Group

on the right to freedom of expression and respect for religious beliefs

circumstances; recalls the solidarity clause in Article 11 TEU; (ALDE paragraph 4, modified)

12. Supports all democratic forces - politicians, media and civil society - that are confronted with and struggling against authoritarian or oppressive religious regimes; (ALDE paragraph 6)

13. Denounces the assassination of Father Santoro by religious fanatics in Turkey and also the deaths of all other victims of the recent violence; (UEN 3, modified)

14. Strongly regrets that there seem to be organised extremist groups which see an advantage in escalating the present tensions and using the cartoons as a pretext for incitement to violence; notes that the population at large in the countries concerned takes a different view and strives for peace, stability and economic and cultural exchange rather than chaos and violence; (EPP paragraph 7)

15. regrets the renewed and increased anti-Semitic and anti-Israeli propaganda in some Arab countries and Iran; points out that in these countries degrading and humiliating cartoons of Jews are regularly printed, thus showing they obviously do not apply the same standards to all religious communities (Green paragraph 13)

16. Appelle au retour à un climat de dialogue constructif et pacifique et demande à ce que les responsables locaux, politiques et religieux s'investissent à mettre fin à ces actes violents; (PSE paragraph 6)

17. Considers that the promotion of inter-cultural and inter-religious dialogue and the advancement of mutual understanding and respect is a ongoing challenge for the globalised world (ALDE paragraph 7)

18. Firmly believes that the development of these steps will make full use of the framework of cooperation and dialogue with the Mediterranean and Asian partner countries (ALDE paragraph 9)

19. Rappelle que l'APEM constitue l'endroit approprié pour oeuvrer ensemble avec nos partenaires de la rive sud de la Méditerranée en faveur d'une société démocratique, pluraliste, tolérante et basée sur les valeurs des droits de l'homme; salue dans ce contexte la déclaration du Bureau de l'APEM et demande que la session du mois de mars traite de ce problème en priorité; (PSE paragraph 7)

20. Instructs its President to forward this resolution to the Council, the Commission, the Council of Europe and the governments and parliaments of the Member States and to the The Organization of the Islamic Conference and the Arab League. (ALDE paragraph 10)

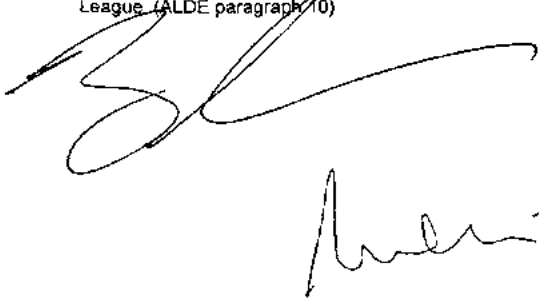

Τρίτο έγγραφο: Τροπολογίες στήν κοινή πρόταση ψηφίσματος.

EUROPEAN PARLIAMEN

2004

B6-0136/06
B6-0138/06
B6-0139/06
B6-0141/06

Date: 15 February 2006

Joint motion for a resolution on freedom of expression and religious beliefs

Amendment to DRAFT REPORT by:

A6-0266/05

Amendment by
Signature:

Annemie Neyts on behalf of the ALDE Group

Amendment 1

Paragraph 1

défend la liberté d'expression en tant que valeur fondamentale de l'UE; considère que la liberté d'expression doit être exercée responsabilité personnelle et en respectant les droits et les sensibilités des autres; acknowledging that balancing these concerns necessitates an ongoing debate in a democracy;	défend la liberté d'expression en tant que valeur fondamentale de l'UE considère que la liberté d'expression doit être exercée ***within the limits of the law and should co-exist with*** responsabilité personnelle et en respectant les droits et les sensibilités des autres; acknowledging that balancing these concerns necessitates an ongoing debate in a democracy,

Amendment 2

Paragraph 2

1. Believes that freedom of expression should always be exercised responsibility and with respect for human rights, religious feelings and beliefs, whether it concerns the Islamic, Christian, Jewish or any other religion;	Believes that freedom of expression should always be exercised ***within the limits of the law and should co-exist with*** responsibility and with respect for human rights, religious feelings and beliefs, whether it concerns the Islamic, Christian, Jewish or any other religion;

Amendment 3

New para 6 bis

While the cartoons may be perceived as offensive or blasphemous, stresses that such attacks and threats cannot be legitimised on any grounds and are utterly unacceptable;

Responsible policy adviser: Anders Rasmussen (72765)

369.597
369.599
369.600
369.602

B6-0136/06
B6-0137/06
B6-0138/06
B6-0139/06
B6-0140/06
B6-0141/06
RR 1

15.2.2006

AMENDMENT 1
by Daniel Cohn-Bendit on behalf of the Greens/EFA Group

Resolution
on the Freedom of expression and respect for religious beliefs

B6-000/2006

Motion for a resolution

Am 1

point 13 (new)

Urges the Danish Government to respond positively to the criticism made by the Council of Europe concerning the situation for migrants

DB-dk

369.597
369.599
369.600
369.602
RR 1

15.2.2006

AMENDMENT 2
by Daniel Cohn-Bendit on behalf of the Greens/EFA Group

Resolution **B6-000/2006**
on the Freedom of expression and respect for religious beliefs

Motion for a resolution

Am 5

point 6

Condemns in the strongest possible terms the burning down of embassies of EU Member States, as well as the threats against (delete 2 words) ***individuals***; deplores the failure of some governments to prevent violence and that other governments have tolerated violent attacks; calls for the countries where these incidents happened to show clearly and in practice that such incidents will not in the future be accepted; calls on all states to honor their obligations under the Vienna Convention; (ALDE paragraph 2 modified + EPP paragraph 9 modified)

15.2.2006

AMENDMENT 4
by Daniel Cohn-Bendit on behalf of the Greens/EFA Group

Resolution **B6-000/2006**
on the Freedom of expression and respect for religious beliefs

Motion for a resolution

Am 6

---

point 14

Strongly regrets that there seem to be organised extremist groups ***both in Europe and in the Muslim world*** which see an advantage in escalating the present tensions and using the cartoons as a pretext for incitement to violence ***and discrimination***, notes that the population at large in ***all*** the countries concerned takes a different view and strives for peace, stability and economic and cultural exchange (***delete 5 words***); (EPP paragraph 7

15.2.2006

AMENDMENT 3
by Daniel Cohn-Bendit on behalf of the Greens/EFA Group

Resolution **B6-000/2006**
on the Freedom of expression and respect for religious beliefs

Motion for a resolution

am 7

point 13

Denounces the assassination of Father Santoro by religious fanatics in Turkey and also the deaths of all other victims of the recent violence; ***welcomes the initiative of Turkey to join diplomatic forces and act as a mediator in this conflict***

Τέταρτο ἔγγραφο: Πρόταση ψηφίσματος, ἡ συζήτηση τῆς ὁποίας δέν προχώρησε.

PARLEMENT EUROPÉEN

2004 2009

Document de séance

137

13.2.2006 B6-####◄##►

PROPOSITION DE RÉSOLUTION

déposée à la suite de déclarations du Conseil et de la Commission

conformément à l'article 103, paragraphe 2, du règlement

par Martin Schulz, Poul Nyrup Rasmussen, Hannes Swoboda, Jan Marinus Wiersma, Pasqualina Napoletano , Martine ROURE

##au nom du Groupe PSE

sur le droit à la liberté d'expression et le respect de la foi religieuse ◄##►

RE\freedom of expressionFR.doc PE ◄###► v ◄##►

FR FR

PARLEMENT EUROPÉEN

2004 — 2009

Document de séance

B6-0132/06

14.2.2006 B6-####◄##►

PROPOSITION DE RÉSOLUTION

déposée à la suite de déclarations du Conseil et de la Commission

conformément à l'article 103, paragraphe 2, du règlement

par Martin Schulz, [redacted], Hannes Swoboda, Jan Marinus Wiersma, Pasqualina Napoletano / MARTINE ROURE

##au nom du Groupe PSE

sur le droit à la liberté d'expression et le respect de la foi religieuse ◄##►

369.598

RE\freedom of expressionFR.doc PE ◄##►v◄##►

FR FR

####◄###►

Résolution du Parlement européen sur le droit à la liberté d'expression et le respect de la foi religieuse ◄###►

Le Parlement européen,

– vu l'article 103, paragraphe 2, de son règlement,

– vu les publications de caricatures blessantes dans les médias européens,

- vu les réactions du Haut Représentant Solana, du Président du Parlement Européen Borrell et de la Présidence autrichienne, ainsi que the joint statement by the Secretary General of the United Nations, the Secretary General of the Organisation of the Islamic Conference,

A. considérant que le dialogue, la coopération et le respect mutuel sont les piliers de notre société et de la coexistence pacifique entre sociétés,

B. considérant que certaines expressions peuvent mener à l'incompréhension mutuelle et menacer la paix,

C. whereas the European Union is fully committed to further develop and strengthen ties with the affected communities in a spirit of mutual cooperation and a common vision of strengthened relations,

D. considérant que les libertés préconisées par la Charte des Droits Fondamentaux (liberté de pensée, de conscience et de religion et liberté d'expression et d'information) doivent aller de paire avec a strong sense of responsibility for the value and sentiments of religion in Europe and in the Muslim world,

1. défend la liberté d'expression en tant que valeur fondamentale de l'UE; considère que la liberté d'expression doit être exercée avec responsabilité et en respectant les droits et les sensibilités des autres;

2. demande que tous ceux qui jouissent de la liberté d'expression aient la volonté de soutenir les valeurs fondamentales de l'UE - démocratie, pluralisme, tolérance - et de ne pas abuser de cette liberté en incitant à la haine religieuse ou en divulguant des propos xénophobes et racistes qui visent à exclure nos concitoyens musulmans;

3. comprend que dans un certain contexte social, culturel et politique, les caricatures peuvent avoir été perçues comme une provocation et une atteinte aux sentiments religieux de la communauté musulmane;

4. condamne les menaces exprimées contre des citoyens européens en Syrie, au Liban et d'autres pays de la région ainsi que le recours à la violence contre les représentations diplomatiques européennes;

369.598

5. regrette que dans certains pays les manifestations aient été orchestrées par les autorités, avec le risque d'approfondir les divisions et d'inciter à la haine et à l'intolérance; rappelle que la situation exige pondération et apaisement des deux côtés: le rejet de mouvements d'extrême droite en Europe doit aller de paire avec le rejet de mouvements extrémistes dans le monde musulman;

6. appelle au retour à un climat de dialogue constructif et pacifique et demande à ce que les responsables locaux, politiques et religieux s'investissent à mettre fin à ces actes violents;

7. rappelle que l'APEM constitue l'endroit approprié pour oeuvrer ensemble avec nos partenaires de la rive sud de la Méditerranée en faveur d'une société démocratique, pluraliste, tolérante et basée sur les valeurs des droits de l'homme; salue dans ce contexte la déclaration du Bureau de l'APEM et demande que la session du mois de mars traite de ce problème en priorité,

8. considère que l'amélioration des conditions économiques et sociales et le renforcement des valeurs démocratiques à travers le partenariat euro-méditerranéen est la meilleure stratégie pour développer la compréhension mutuelle;

9. demande à la Commission, à la Présidence de l'Union et au Haut Représentant Solana de tout mettre en oeuvre pour promouvoir un dialogue ouvert, sensible et transparent entre cultures, au profit de tous les citoyens qui souhaitent vivre dignement et dans le respect de l'autre; welcomes in this context the mission by High Representative Solana to the Middle East as a concret step to renew the dialogue between Europeans and the Muslim world;

10. charge son Président de transmettre la présente résolution au Conseil, à la Commission, aux parlements et aux gouvernements des États membres et des riverains sud du Partenariat euro-méditerranéen, au Secrétaire Général des Nations Unies et de l'organisation de la Conférence Islamique.

369.598

Πέμπτο ἔγγραφο: Πρόταση ψηφίσματος κοινοβουλευτικῆς ὁμάδας στό πλαίσιο προετοιμασίας τοῦ ψηφίσματος γιά τό δικαίωμα ἐλευθερίας τῆς ἔκφρασης καί τόν σεβασμό τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Ἡ πρόταση αὐτή ἐπικαλεῖται οὐσιαστικά μόνο τό ἄρθρο 10 τῆς ΕΣΔΑ (παρακάτω καί τό 9 τῆς ΕΣΔΑ) γιά τό δικαίωμα ἔκφρασης ἐπισημαίνοντας τούς περιορισμούς πού εἶναι δυνατόν νά ἐπιβληθοῦν βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς ἀναλογικότητας. Λαμβάνει ὑπόψη, ἐπίσης, τήν κρίση πού δημιουργήθηκε λόγῳ τῆς δημοσίευσης γελοιογραφιῶν μέ κεντρικό πρόσωπο τόν Μωάμεθ στή δανέζικη ἐφημερίδα Jyllands-Posten (Γυλαντπόνστεν), οἱ ὁποῖες ἔπειτα ἀναδημοσιεύθηκαν σέ διάφορες εὐρωπαϊκές ἐφημερίδες. Ἡ κρίση αὐτή προκάλεσε σημαντική ἀναστάτωση στό πλαίσιο τοῦ διαλόγου γιά τόν σεβασμό τῶν θρησκειῶν καί τῆς ἐλευθερίας τῆς ἔκφρασης.

Ἐπίσης, λαμβάνει ὑπόψη τήν ἀποδοκιμασία τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης γιά τήν τρέχουσα πολιτική κατάσταση στή Δανία καί τόν νόμο περί ἀλλοδαπῶν πού θέσπισε, ἀπό τόν ὁποῖο ἀπορρέουν προβλήματα γιά πρόσωπα ἀνεξαρτήτως θρησκεύματος. Στό ἄρθρο 2 ἐκφράζει τήν πρόθεση ἐπίλυσης τῶν προβλημάτων πού δημιουργήθηκαν στίς σχέσεις μεταξύ ΕΕ καί ὁρισμένων ἰσλαμικῶν χωρῶν. Στό ἄρθρο 3 ἀποδοκιμάζει τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ κυβέρνηση τῆς Δανίας ἀγνόησε προβληματισμούς προερχόμενους ἀπό πρέσβεις ἰσλαμικῶν χωρῶν σχετικά μέ τό ζήτημα τῶν γελοιογραφιῶν. Στό ἄρθρο 6 ἀπευθύνει ἔκκληση στούς δημόσιους φορεῖς νά ἀπέχουν ἀπό ἐνέργειες πού προσβάλλουν τό θρησκευτικό συναίσθημα, τά διαφορετικά πολιτισμικά στοιχεῖα καί εὐνοοῦν τήν ἀνάπτυξη τῆς μισαλλοδοξίας, καλεῖ δέ τά μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης νά συμβάλλουν σέ αὐτό τό ἐγχείρημα προβάλλοντας καί περισσότερο μετριοπαθεῖς ἀπόψεις. Στό ἄρθρο 9 ἐκφράζεται ἡ δυσαρέσκεια ἀπό τή μή ἑνοποιημένη ἀντίδραση τῶν κρατῶν-μελῶν τῆς ΕΕ, ἐνῶ στό ἄρθρο 10 ἐπισημαίνει ὅτι πολλές ἀπό τίς χῶρες στίς ὁποῖες σημειώθηκαν περιστατικά βίας λόγῳ τῶν γελοιογραφιῶν, πρόκειται γιά χῶρες στίς ὁποῖες σημειώνονται συστηματικά παραβιάσεις τῶν δικαιωμάτων τῆς ἔκφρασης, τῆς θρησκείας καί τοῦ συνέρχεσθαι. Στό ἄρθρο 11 προβαίνει οὐσιαστικά σέ μιά διάκριση μεταξύ τῶν ἐνεργειῶν πού πραγματοποιοῦνται λόγῳ ἀλληλεγγύης καί στήριξης τῆς ἐλευθεροτυπίας καί ἐκείνων πού ἀποσκοποῦν στή διάδοση συναισθημάτων μίσους ἀπέναντι στούς μετανάστες καί εἰδικότερα τούς μουσουλμά-

νους. Στό ἄρθρο 12 ἐκφράζει τήν ἀλληλεγγύη πρός τόν Ἰορδανό δημοσιογράφο Τζιχάντ Μομανί, ὁ ὁποῖος προχώρησε σέ σχολιασμό τῶν γελοιογραφιῶν. Καταδικάζει περαιτέρω τήν προσωρινή του σύλληψη καί ἀπευθύνει στήν Ἰορδανική κυβέρνηση αἴτημα ἀπελευθέρωσης τόσο τοῦ ἰδίου ὅσο καί τοῦ συνεργάτη του, ὡς ἔνδειξη ἀνοχῆς τοῦ κράτους σέ διαφορετικές ἀπόψεις. Ἐπιπροσθέτως, στό ἄρθρο 14 ἐκφράζει δυσαρέσκεια ἀπό τήν ἀπόρριψη ἐκ μέρους τῆς Δανίας τῆς ἀνησυχίας τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης σχετικά μέ τήν κατάσταση τῶν μεταναστῶν, ἐνῶ στό ἄρθρο 15 καλεῖ τό Συμβούλιο, τήν Ἐπιτροπή καί τά κράτη-μέλη νά ἐνθαρρύνουν ὅλους ὅσοι ἐνεπλάκησαν στά περιστατικά βίας καί ἀναστάτωσης πού προκλήθηκαν ἀπό τίς γελοιογραφίες νά εἶναι ἀνοιχτοί στόν διάλογο μέ περιεχόμενο διαφορετικές ἀπόψεις καί νά ἀπέχουν ἀπό πράξεις μισαλλοδοξίας.

B6-0158/06

Resolution on Right to Freedom of Speech and respect for religious beliefs

tabled by Daniel Cohn-Bendit and Monica Frassoni on behalf of the Greens/EFA group in the European Parliament

pursuant to art. 103 of the rules of procedures

European Parliament:

- having regard to art 10 of the European Convention of Human Rights, along with the responsibilities and restrictions the law might put on practice of this freedom,

A. whereas freedom of thought, conscience and religion is spelled out in art. 9 of the same Convention,

B. whereas these freedoms are fundamental parts of the development of European democracies as well as the clear separation between state and religion,

C. whereas the crisis which followed the publication of the cartoons of the Prophet Mohammed in the Danish newspaper Jyllandsposten and then in various European newspapers is of great concern as regards the dialogue between cultures, the respect for religions and beliefs and the freedom of expression,

D. whereas the Council of Europe has often deplored the fact that the current political environment in Denmark, and the latest law on aliens is creating hostility towards immigrants, being they Muslims or not;

1. States that the freedom of expression and the independence of the press as universal rights cannot be undermined by any individual or group that feels offended by what is being said or written; expresses at the same time its sympathy with those who have felt offended by the cartoons of the Prophet Mohammed but points out that eventual offences can be brought to court according to the existing European legislations;

2. Expresses, in this regard, its strong concern at the deterioration of relations between the EU and some Islamic countries and calls for a strong initiative aimed at overcoming the present crisis;

369.599

3. Deplores the way the Danish government has ignored at the very beginning the concerns raised by some ambassadors of Islamic countries on this question;

4. Points out, nevertheless that the wave of attacks of European embassies and mass demonstrations which took place in those countries have been triggered by false and misleading documents and material that should have been better checked and verified by Islamic leaders;

5. Strongly condemns the violent acts against European embassies and EU Commission delegations in several Muslim countries which set off a wave of hatred against Denmark and some other European countries;

6. Calls on the public actors to act with responsibility refraining from actions that are deliberately aimed at hurting the sensibility of religions and cultures and thereby leading to intolerance; asks the media to contribute to de-escalation by also making moderate voices heard more strongly

7. Welcomes the statements of some leaders of the European Muslim communities who have expressed their firm condemnation over the violent attacks on embassies and the burning of flags;

8. Takes the view that many of these acts have been allowed or encouraged for political reasons with regard, in particular, to the looting of the Danish and Norwegian embassies in Damascus which have not been adequately protected by the Syrian authorities;

9. Regrets the lack of solidarity and coordination of the EU member countries which failed once again to speak with one voice during the crisis;

10. Points that many of the countries where the violence and demonstrations over the cartoons have taken place, are countries where freedom of expression, freedom of speech and freedom of assembly are regularly violated;

11. Underlines that editors carrying out their duty of information on several European newspapers have printed the cartoons in solidarity with Jyllandsposten and in defence of the freedom of the press but regrets, at the same time, that some others have done so aiming at provoking and inciting hatred against migrants and Muslims in particular;

12. expresses its solidarity with the Jordanian journalist, Jihad Momani, who courageously printed and pointedly commented the cartoons; strongly condemns his temporary arrest and urges the Jordanian government to free him and his colleague of all charges as a sign that Jordan tolerates dissenting voices

369.599

13. regrets the renewed and increased anti-Semitic and anti-Israeli propaganda in some Arab countries and Iran; points out that in these countries degrading and humiliating cartoons of Jews are regularly printed, thus showing they obviously do not apply the same standards to all religious communities

14. Expresses its concern with the fact that the Danish government on several occasions have turned down the concerns raised by the Council of Europe over the situation for migrants in Denmark;

15. Urges the Council, the Commission and the Member States to encourage all parties in the current situation to take part in open-minded, sensitive and transparent dialogue and to combat any manifestation of intolerance;

16. Instructs its President to forward this resolution to the Council, the Commission and to the Organisation of the Islamic Countries.

C. SIDENIUS

369.599

Έκτο έγγραφο: Πρόταση ψηφίσματος κοινοβουλευτικῆς ὁμάδας κατά τίς ὡς ἄνω.

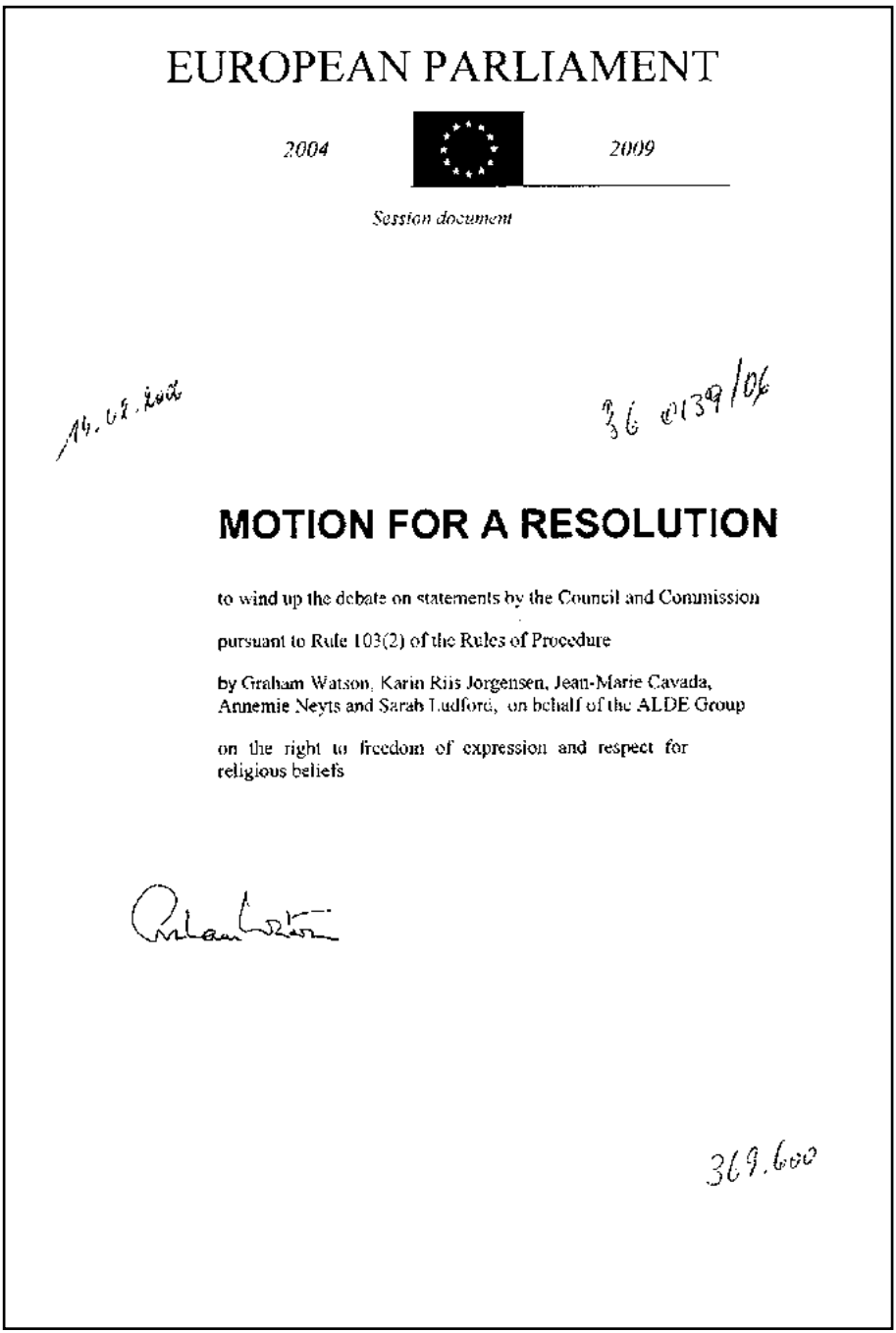

EUROPEAN PARLIAMENT

2004 2009

Session document

14.02.2006

36 0139/06

MOTION FOR A RESOLUTION

to wind up the debate on statements by the Council and Commission

pursuant to Rule 103(2) of the Rules of Procedure

by Graham Watson, Karin Riis Jorgensen, Jean-Marie Cavada, Annemie Neyts and Sarah Ludford, on behalf of the ALDE Group

on the right to freedom of expression and respect for religious beliefs

369.600

EUROPEAN PARLIAMENT

2004 2009

Session document

MOTION FOR A RESOLUTION

to wind up the debate on statements by the Council and Commission

pursuant to Rule 103(2) of the Rules of Procedure

by Graham Watson, Karin Riis Jorgensen, Jean-Marie Cavada, Annemie Neyts and Sarah Ludford, on behalf of the ALDE Group

on the right to freedom of expression and respect for religious beliefs

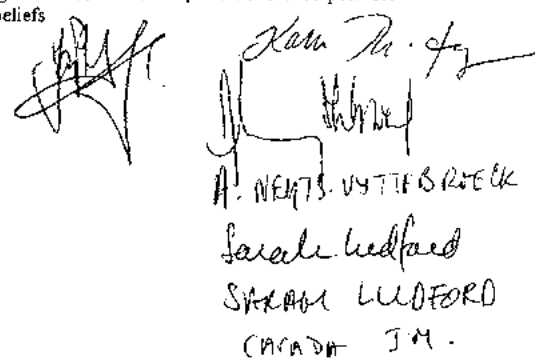

ALDE resolution on the right to freedom of expression and respect for religious beliefs

The European Parliament ,

- having regard to Rule 103(2) of the Rules of Procedure

- having regard to the Vienna Convention on diplomatic relations

- having regard to Articles 6 and 11 TEU

– having regard to Articles 9 and 10 of the European Convention on Human Rights and Articles 10 and 11 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union,

A. whereas 12 cartoons depicting the prophet Mohammed were first published in the newspaper Jyllands-Posten on 30 September 2005 in the context of a debate on self-censorship and freedom of speech, some or all of which have consequently been reprinted in 40 other countries, including an Egyptian newspaper as early as October 2005,

B. whereas the cartoons have been perceived as offensive or blasphemous by many Muslims, and whereas consequently the newspaper Jyllands-Posten has apologised for any offence the cartoons may have caused;

C. whereas this has led to legitimate protests, consumer and trade boycotts as well as violent unrest around the world, particularly in Islamic countries, some of it orchestrated,

D. whereas a free and independent media is an essential requirement for the full respect of the right of freedom of expression and which reinforces the principle of democracy on which the Union is founded,

E. whereas in democratic and secular societies a range of opinions and viewpoints, be they political or religious, can be freely expressed, reflecting the diversity within society and where abuse of this right is exclusively a matter for the law to determine,

F. whereas this principle is universally acknowledged in international conventions and in the constitutional traditions of secular democracies;

1. Strongly believes that the freedom of expression is a fundamental right that must be guaranteed and exercised in the fullest possible way;

2. Condems in the strongest possible terms the burning down of embassies of EU Member States, as well as the threats against EU citizens; deplores the failure of some governments to prevent violence and that other governments have apparently orchestrated violent attacks; calls on all states to honour their obligations under the Vienna Convention;

3. While the cartoons may be perceived as offensive or blasphemous, stresses that such attacks and threats cannot be legitimised on any grounds and are utterly unacceptable·

369.600

4. Expresses its full support and solidarity with the countries who have been affected and their peoples under these unprecedented and difficult circumstances; recalls the solidarity clause in Article 11 TEU and call's therefore for a strong EU response, which has so far been lacking;

5. Calls in this respect on the Commission and the Austrian EU Presidency to take the necessary steps to ensure that individual Member States are not the victims of diplomatic and trade sanctions;

6. Support all democratic forces - politicians, media and civil society - that are confronted with and struggling against authoritarian or oppressive religious regimes;

7. Supports the "Alliance of Civilizations" initiative of the Secretary General of the United Nations.

8. Considers that the promotion of inter-cultural and inter-religious dialogue and the advancement of mutual understanding and respect is a on-going challenge for the globalised world

9 Firmly believes that the development of these steps will make full use of the framework of cooperation and dialogue with the Mediterranean and Asian partner countries.

10. Instructs its President to forward this resolution to the Council, the Commission, the Council of Europe and the governments and parliaments of the Member States and to the The Organization of the Islamic Conference and the Arab League

Responsible administrator: Anders Rasmussen 72765

369.600

Ἕβδομο καί ὄγδοο ἔγγραφο: Προτάσεις ψηφίσματος κοινοβουλευτικῶν ὁμάδων κατά τίς ὡς ἄνω ἀναφερόμενες, ἡ πρώτη ἐκ τῶν ὁποίων δέν προχώρησε.

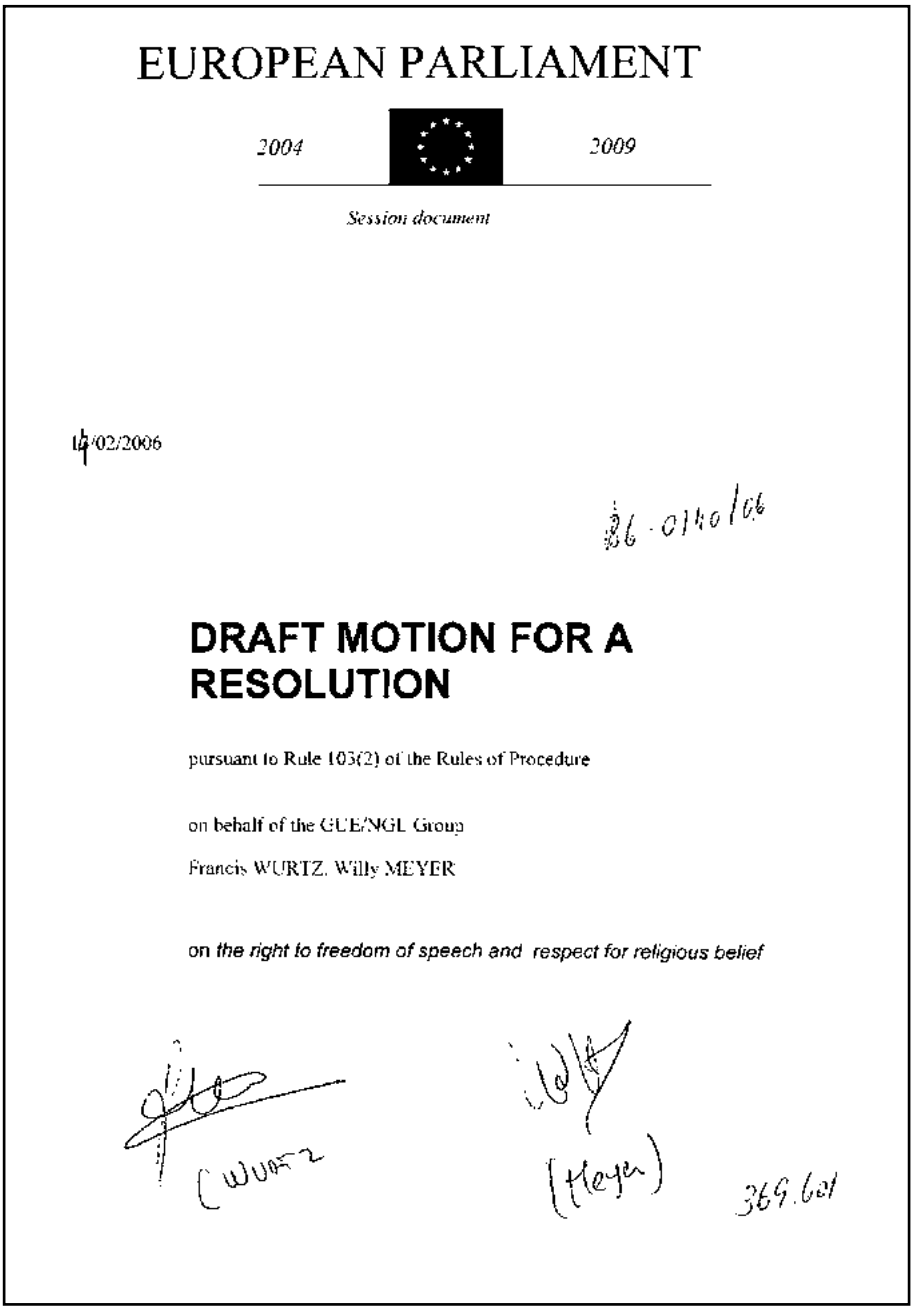

EUROPEAN PARLIAMENT

2004 2009

Session document

14/02/2006

B6-0140/06

DRAFT MOTION FOR A RESOLUTION

pursuant to Rule 103(2) of the Rules of Procedure

on behalf of the GUE/NGL Group

Francis WURTZ, Willy MEYER

on *the right to freedom of speech and respect for religious belief*

(WURTZ)

(Meyer)

369.601

- having regards to the Joint Statement by the Secretary - General of the UN, the Secretary General of the Organization of the Islamic Conference and the High Representative for Common Foreign and Security Policy of the EU, expressing their understanding of the deep hurt and widespread indignation felt in the Muslim World but condemning the recent violent acts against foreign diplomatic missions;

- having regards to the Barcelona Declaration of 27-28 November 1995 reconfirmed by Head of States in Barcelona in November 2005;

- having regards to articles 19, 28 and 30 of the Universal Declaration on Human Rights as well as article 10 of the 1950 European Convention on Human Rights on freedom of expression;

A. whereas the publication in Denmark of caricatures of the Prophet Mohammed and their subsequent republication in European daily media has led to numerous demonstrations and outbreaks of violent protests

B. whereas the European Union took the obligation to promote integration and non-discrimination;

C. whereas the freedom of expression and freedom of thought must be respected;

D. reaffirms the necessity to uphold and respect the freedoms of conscience and religion;

1. alarmed at the repercussions of the publication in Denmark of caricatures of the Prophet Mohammed and their subsequent republication by some other European newspapers that was perceived by a great part of the Muslim world as an unjustified aggression;

2. points out that the caricatures came at a time marked by the war in Iraq, the ongoing occupation of Palestine, the continual escalation of threats against the Arab world that have ignited sensibilities;

3. condemns any provocations leading to conflicts and distrust between people of different cultures and religions;

4 condemns the violent escalation of the protests;

5. expresses its opposition against any attempts to misuse the current situation to create barriers and cultural clashes between people them where these do not exist;

6. notes that freedom of expression must be ensured in all countries of the world and whoever exercises it has duties and responsibilities;

7. calls on all supporters of peaceful and mutually respectful coexistence and dialogue to do their utmost to calm the crisis and distance themselves from the forces trying to turn this situation into a war between civilizations and religions;

8. calls on the European Union and Member States to promote policies on all levels towards tackling the phenomenon of xenophobia and racism as well as promoting understanding, equality, tolerance, integration and especially the respect of all cultures and religions;

9. instructs its President to forward this resolution to the Commission, Council, governments and parliaments of Member States.

369.601

EUROPEAN PARLIAMENT

2004 2009

Session document

6 February 2006

B6 - 0141/06

MOTION FOR A RESOLUTION

on the

"Right to freedom of expression and respect for religious beliefs"

tabled by Mrs Muscardini and Mr Szymanski

on behalf of the UEN Group

pursuant to Rule 103(2) of the Rules of Procedure.

369.602

The European Parliament,

- having regard to Rule 103(2) of its Rules of Procedure;
- having regard to the EU existing Treaties and the Charter of Fundamental rights of the Union;
- having regard to the disorders and violence generated by the publication in some European countries of cartoons of the Prophet Mohammed;

A. whereas the right to fundamental freedoms such as the right to life, freedom of thought, conscience and religion and freedom of expression and information is enshrined into the EU Charter of Fundamental Rights and is therefore recognised by all Member States;

B. whereas, according to article 6 of the Treaty on European Union, *"the Union is founded on the principles of liberty, democracy, respect for human rights and fundamental freedoms, and the rule of law, principles which are common to the Member States"*, and *"the Union shall respect fundamental rights"*;

C. whereas one of the values of the UE is religious freedom and the exercise of religion cannot infringe democratic rules and must not disrespect another fundamental value of the Union, which is the right to life and the inalienability of the person;

D. whereas the principles and values that the EU defends and respects must also be respected by third countries on the basis of a mutual recognition;

E. whereas the European Union defends and promotes fundamental freedoms and adopts policies to respect the principles that they uphold;

F. whereas the idea of freedom is abused when it becomes the liberty to do, say and behave in a way that endangers the freedoms of other people;

G. whereas intolerant fundamentalists are using the alleged prohibition to portray the image of the Prophet Mohammed as their pretext for violent protests; whereas in fact this prohibition is not unanimously shared in the Muslim world and in other cultures;

1. affirms that press freedom, such as any other civil and social freedoms, is a fundamental value that is at the basis of each modern and democratic society and cannot be censured;
2. considers that press freedom must respect religious beliefs and symbols and that any satirical expressions must not be gratuitously offensive, or insulting to what is fully recognised and held to be sacred;

369.602

3. denounces the assassination of Father Santoro by religious fanatics in Turkey; strongly condemns all acts of violence committed and deplores the recent destruction of European embassies and Christian churches;

4. condemns all fanatic fundamentalist religious leaders who have used the publication of cartoons of the Prophet Mohammed to stir hatred and violence against the Western world as a pretext to advance their agenda of a unilateral war of religion;

5. considers that tolerance and understanding must be common components of all religions and must be promoted by religious dialogue for a peaceful coexistence;

6. calls on all religious authorities to make every possible effort to call for mutual recognition, understanding and respect for all different religious and cultural values;

7. affirms that satirical expressions concerning Western religious beliefs have often been published but the public reaction did not cause generalised violence and hatred against by those responsible and the culture they represent;

8. instructs its President to forward this resolution to the Commission, the Council and the Parliaments of Member States.

369.602

Παράρτημα 2[330]

ΙΖ΄ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΜΕΝΗΣ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΣΥΝΟΔΟΣ Δ΄

ΣΥΝΕΔΡΙΑΣΗ ΡΛΑ΄

Πέμπτη 6 Ἰουνίου 2019

{…}

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΜΜΕΝΟΣ: Εὐχαριστῶ πολύ. {…} Κατάργηση τῶν ἄρθρων 198, 199 καί 201 τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα, ἤτοι τά ἄρθρα πού τιμωροῦν τήν κακόβουλη βλασφημία, τήν καθύβριση θρησκευμάτων καί τήν περιϋβριση νεκρῶν.

Ἡ κατάργηση τῶν ἄρθρων 198, 199 καί 201 τοῦ Ποινικοῦ Κώδικος, πού ἀφοροῦν τήν κακόβουλη βλασφημία, τήν καθύβριση θρησκευμάτων καί τήν περιϋβριση νεκρῶν, θά ἔχει ἰδιαίτερα ἀρνητικά ἀποτελέσματα γιά τό ἀγαθό τῆς θρησκευτικῆς καί κοινωνικῆς εἰρήνης στή χώρα μας. Πρακτικά, λοιπόν, οἱ προωθούμενες ἀνωτέρω ἀλλαγές σημαίνουν ὅτι θά μπορεῖ ὁ ὁποιοσδήποτε, χωρίς νά κινδυνεύει νά τοῦ ἐπιβληθεῖ κάποια ποινική κύρωση, νά ὑβρίζει δημόσια μέ ὁποιονδήποτε τρόπο τόν θεό, νά βλασφημεῖ δημόσια τά θεῖα, νά καθυβρίζει δημόσια καί κακόβουλα μέ ὁποιονδήποτε τρόπο τήν Ἀνατολική Ὀρθόδοξη ἐπίσημη θρησκεία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καί ὁποιαδήποτε ἄλλη ἀναγνωρισμένη θρησκεία ἀπό τό ἑλληνικό κράτος, νά προβαίνει σέ περιϋβριση νεκροῦ, νά προβαίνει σέ περιϋβριση τάφου, ὅπως καί ἕνα σωρό ἄλλες παραβατικές συμπεριφορές, πού μέχρι σήμερα τοὐλάχιστον θεωροῦνται κολάσιμες καί ἐπιφέρουν ποινικές κυρώσεις.

Ἀποτελεῖ ἀδήριτη ἀνάγκη ἡ διατήρηση τῆς πολιτιστικῆς καί πνευματικῆς ταυτότητας τοῦ λαοῦ μας καί πρέπει ὁπωσδήποτε νά

330. Στό παρόν παρατίθενται οἱ κυριότερες συζητήσεις πού πραγματοποιήθηκαν στό ἑλληνικό κοινοβούλιο σέ σχέση μέ τήν ἀποποινικοποίηση τῆς βλασφημίας καί τῆς καθύβρισης θρησκευμάτων, στό πλαίσιο ψήφισης τοῦ νέου Ποινικοῦ Κώδικα, ὅπως ἀναφέρεται ἀναλυτικά στό πρῶτο κεφάλαιο τῆς παρούσας ἐργασίας.

παύσει ἡ ἀποδόμηση τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας ἀπό τίς διαχρονικές της ἀξίες. Θά πρέπει νά σταματήσει ἡ ἀποκαθήλωση τοῦ πνευματικοῦ ἱστοῦ τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας, ἡ ἀποδυνάμωση τῆς Ὀρθοδοξίας κατά τήν κρίσιμη αὐτή περίοδο πού διέρχεται ἡ χώρα μας, καί μάλιστα τή στιγμή πού ὁ θρησκευτικός φανατισμός στή γείτονα ἐνδυναμώνεται καί τραγικές συνέπειες μόνο μπορεῖ νά ἔχει.

Γιά τήν ἀποποινικοποίηση τῆς κακόβουλης βλασφημίας ὁδηγούμαστε στήν κακουργηματική θρησκευτική αὐτοδικία. {…}

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΤΣΙΚΗΣ: Εὐχαριστῶ, κύριε Πρόεδρε. {…} Ἑστιαζόμενος στό γεγονός ὅτι ἡ ἐλαχιστότητά μου ἐπέλεξε νά εἶναι ἐδῶ, σέ αὐτό τό Βῆμα τῆς Βουλῆς, ἀντίθετα ἀπό ἐκείνους πού ἀποχώρησαν –καί βεβαίως, ἀπόλυτα σέβομαι αὐτό τό δικαίωμά τους–, προκειμένου ἐγώ, ὡς ὁρκισμένος ὑπηρέτης ἐκείνων οἱ ὁποῖοι μοῦ ἐμπιστεύθηκαν αὐτή τή θέση στό Κοινοβούλιο καί στούς ὁποίους προσπάθησα νά τήν ἐπιστρέψω ὑπό μορφή δικαίου αὐτή τήν τετραετία, νά συνεχίσω καί τήν ὕστατη στιγμή νά ὑπερασπίζω ὄχι μόνο τά νόμιμα καί δίκαια αἰτήματά τους καί δικαιώματά τους μέσα σέ ἕνα κράτος γεμᾶτο ἀγκυλώσεις καί παθογένειες πού τούς τά προκαλεῖ, ἀλλά κυρίως νά στηρίξω τίς δημοκρατικές ἀντιλήψεις τους καί τίς ἐλευθερίες τους στόν βαθμό πού πιστεύω, ἀξιότιμε κύριε Ὑπουργέ, ὅτι μέ ἄρθρα τοῦ παρόντος νομοθετήματος σήμερα θίγονται.

Καί ἐπειδή, κύριοι συνάδελφοι, οὐδέποτε στή ζωή μου ἐπέλεξα τήν ἀποχή ὡς μέθοδο ἀντιπαράθεσης, εἶμαι ἐδῶ γιά νά καταθέσω, βεβαίως, τήν ἄποψή μου καί τή θέση μου σέ ἕνα ἐμβληματικοῦ –θά ἔλεγα– χαρακτήρα νομοθέτημα, τήν ἀναγκαιότητα σύνταξης τοῦ ὁποίου ἐπέβαλε ἡ δικαιϊκή πράξη ἑπτά σχεδόν δεκαετιῶν καί ἡ ἐπιστημονική μελέτη δεκάδων νομικῶν, προκειμένου νά ἐρευνηθοῦν καί νά ἀντιμετωπισθοῦν νέες δικαιϊκές συνθῆκες.

Ὡστόσο, ἀπό τή γρήγορη ἀνάγνωση πού κατάφερα νά κάνω –γιατί ἐμβριθής μελέτη δέν ἦταν δυνατόν νά ἐπιτευχθεῖ στά τετρακόσια ἑξῆντα ἐννέα ἄρθρα αὐτοῦ τοῦ νομοθετήματος– κομβικό σημεῖο –ξεκινῶ ἀπό αὐτό, κύριοι συνάδελφοι– πού θίγει τόν θρησκευτικό πυρήνα τοῦ Ἕλληνα ἀποτελεῖ ἡ κατάργηση τῶν ἄρθρων 198 καί 199 τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα, ὅπως ἰσχύει μέχρι αὐτή τή στιγμή, πού ἀφοροῦν τή θρησκευτική ἐξύβριση.

Ἀγαπητοί συνάδελφοι τοῦ ΣΥΡΙΖΑ, ἐπιτρέψτε μου νά σᾶς πῶ πώς τό ὅτι μέ πάμπολλους τρόπους ἔχετε διατρανώσει –ὅσοι ἐξ

ὑμῶν τό ἔχετε πράξει– τήν ἀθεΐα σας δέν σημαίνει πώς αὐτό σᾶς νομιμοποιεῖ στό νά θίγετε τό θρησκευτικό συναίσθημα ἑνός ὁλόκληρου λαοῦ, ἀποποινικοποιώντας τήν ἐξύβριση τῶν θείων.

Μέ νομιμοποιεῖτε –συμβολικά ἀναφέρομαι στόν ἑαυτό μου– στό νά καθυβρίζω τή θρησκεία μου, νά βρίζω τόν Θεό μου, τόν Ἰησοῦ Χριστό μου, τήν Παναγία μου, ἀλλά νά βρίζω καί τίς ἄλλες ἀποδεκτές θρησκεῖες στήν ἑλληνική ἐπικράτεια, τόν μουσουλμανισμό, τόν βουδδισμό, τόν ἰνδουϊσμό.

Καθυβρίζοντας, λοιπόν, τόν Θεό –κάτι πού δέν εἶναι παράνομο–, θά τόν ἐξοργίσω, μέ ὁποιεσδήποτε ἐπιπτώσεις ἐπιφέρει αὐτό. Καί δέν θά εἶναι παράνομο, ἄν περάσει ἡ κατάργηση αὐτῶν τῶν δύο ἄρθρων 198 καί 199 τοῦ Κώδικα.

Θέλω νά σᾶς θυμίσω λιγάκι, ἄν δέν μέ ἀπατᾶ ἡ μνήμη μου, ἦταν τό 2008, ὅταν ἕνα δημοσίευμα γιά τόν Μωάμεθ σέ μιά ἐφημερίδα –συγχωρῆστέ με–, δέν μέ βοηθάει ἡ μνήμη μου – ξεσήκωσε ὅλους τούς μουσουλμάνους καί τούς μωαμεθανούς. Ξήλωσαν τά μάρμαρα ἀπό τό Σύνταγμα καί ἀπό τό κέντρο τῆς Ἀθήνας, γίνανε τά ὅπλα αὐτῶν τῶν θρησκευτικῶν μειονοτήτων καί κατεδάφισαν ὅλα τά καταστήματα καί τά κτήρια τῆς Ἀθήνας. Οἱ ζημιές ἦταν πολλῶν ἑκατομμυρίων.

Ἐπίσης, φαντάζεστε τούς πολίτες νά ἀλληλοβρίζονται στόν δρόμο, τά πεζοδρόμια, μέ ἐπίκληση τῶν θείων; Δέν μπορῶ νά καταλάβω τί κοινωνία πᾶμε νά διαμορφώσουμε καί ποιά πρότυπα πᾶμε νά ἐπιβάλουμε μέ τήν κατάργηση αὐτῶν τῶν διατάξεων. Ἀλλά δέν θέλω νά πιστεύω ὅτι μιά τέτοια κοινωνία ὀνειρεύεστε.

Τό ἐπιχείρημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ λόγου καί τῆς δυνατότητας κριτικῆς δέν μπορεῖ νά σταθεῖ ὅταν τό ἴδιο τό Δικαστήριο Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων ἔχει κρίνει πώς οἱ σχετικοί νόμοι, πού σημειωτέον προβλέπονται καί σέ ἄλλα εὐρωπαϊκά κράτη, δέν παραβιάζουν τίς διατάξεις τῆς Εὐρωπαϊκῆς Σύμβασης Δικαιωμάτων τοῦ Ἀνθρώπου. Γιατί, λοιπόν, τέτοια σπουδή; Δέν τό καταλαβαίνω ἀπό μέρους σας, κόντρα στό λαϊκό αἴσθημα. Κι ἐδῶ σταματῶ αὐτό πού ξεκίνησα νά λέω γιά τά ἄρθρα 198 καί 199, τά ὁποῖα παρακαλῶ πολύ νά μήν καταργήσετε.

Εἶναι βέβαιο καί τό ἔχουμε βιώσει ὅλοι ὅτι ὁ Ἕλληνας ὑπομένει. Ὑπομένει οἰκονομική πίεση, ἐργασιακή ἀνασφάλεια, ἐπισφαλή μελλοντικά προσδόκιμα, ἀλλά ὅποιος ἐπιχείρησε νά τοῦ θίξει τά ὅσια

καί τά ἱερά τῆς φυλῆς καί τῆς πατρίδας δέν ἀνταποκρίθηκε ὁ Ἕλληνας, ἀντιθέτως ἐξεμάνη.

(Στό σημεῖο αὐτό κτυπάει τό κουδούνι λήξεως τοῦ χρόνου ὁμιλίας τοῦ κυρίου Βουλευτή). Δῶστε μου λίγο ἀκόμη χρόνο, σᾶς παρακαλῶ, κύριε Πρόεδρε.

ΠΡΟΕΔΡΕΥΩΝ (Γεώργιος Βαρεμένος): Συνεχίστε, παρακαλῶ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΤΣΙΚΗΣ: Εὐχαριστῶ.

Δῶστε μας, λοιπόν, νά καταλάβουμε ποιά εἶναι ἡ προοδευτικότητα πού ὑπηρετεῖ ἡ συγκεκριμένη τροποποίηση.

Ὅσο αὐτή ἡ ἐνέργεια εἶναι ἀνακόλουθη μέ τό κοινό αἴσθημα, ἄλλο τόσο ἀνακόλουθη μέ τήν κοινή λογική εἶναι ἡ πρόταση γιά τήν τροποποίηση τῶν ἄρθρων πού ἀφοροῦν τά ἐγκλήματα περί τῆς γενετήσιας ἐλευθερίας. Εἶναι ἀδιανόητη, κύριοι συνάδελφοι, ἡ κατηγοριοποίηση τοῦ βιασμοῦ πού εἰσάγετε μέ τό ἄρθρο 336 τοῦ ὑπό ψήφιση νομοθετήματος. {...}

ΣΠΥΡΙΔΩΝΑΣ ΛΑΠΠΑΣ: Εὐχαριστῶ πολύ, κύριε Πρόεδρε. {...} Κλείνω, ὅμως, μέ ἕνα σημαντικό θέμα πού μέ προβληματίζει πολύ βαριά καί θά ἤθελα νά τόν κοιτάω στά μάτια, ἀλλά δέν εἶναι ἐδῶ ὁ κ. Κατσίκης. Μοῦ ἦταν ἀδιανόητο ὅτι σήμερα συζητώντας τήν ψήφιση αὐτῶν τῶν δύο κωδίκων –πού εἶναι ἕνα ἔργο φιλελεύθερης ἀντίληψης, δημοκρατικῆς ἀρχῆς– ἦρθε νά μᾶς πεῖ ὅτι ἡ κατάργηση τοῦ ἄρθρου 198, περί κακόβουλης βλασφημίας, διαταράσσει τό δημοκρατικό πολίτευμα. Καί εἶναι νομικός ὁ κ. Κατσίκης καί θά τοῦ ἔλεγα πιό σκληρά λόγια, ἄν ἦταν ἐδῶ ἀπέναντί μου. Δέν θέλω νά τά πῶ ἐνῶ εἶναι ἀπών.

Πρέπει, ὅμως, νά τοῦ πῶ ὅτι ἡ βλασφημία ὡς ποινικό ἀδίκημα δέν ὑπάρχει σέ καμμία ἔννομη τάξη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Κοινότητας. Καί θά ἔλεγα ὅτι ὑπάρχει σέ ἐλάχιστα μέρη τοῦ κόσμου, ἐκεῖ ὅπου ὁ φονταμενταλισμός ἔχει ἐπιβάλει μέ τά ὅπλα καί τήν κυριαρχία τήν ἄποψη ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι ἡ βάση τοῦ κράτους. Τέτοιο πράγμα δέν μπορεῖ νά προσήκει σέ μιά ἑλληνική ἔννομη τάξη καί συνταγματική ἀρχή, γιατί γιά ἐμᾶς ἡ βάση τοῦ πολιτεύματος εἶναι ἡ λαϊκή κυριαρχία. Τό λέει τό Σύνταγμα.

ΠΡΟΕΔΡΕΥΩΝ (Γεώργιος Βαρεμένος): Κύριε συνάδελφε, σᾶς παρακαλῶ ὁλοκληρῶστε.

ΣΠΥΡΙΔΩΝΑΣ ΛΑΠΠΑΣ: Κύριε Πρόεδρε, μήν ἀνησυχεῖτε. Εἶμαι τελευταῖος ὁμιλητής.

Χθές πάλι γιά τό θέμα τῆς κατάργησης τοῦ ἀδικήματος περί κακόβουλης βλασφημίας –ἀπευθύνομαι στούς καθηγητές– σέ αὐτό τό βιβλίο τῆς Ἑλληνικῆς Ἕνωσης γιά τά Δικαιώματα τοῦ Ἀνθρώπου –αὐτό ἐδῶ πού κρατῶ εἶναι τό παλιό, δύο-τρία χρόνια νομίζω ὅτι εἶναι τό καινούργιο– περιγράφεται ὅτι ὁ θεός δέν ἔχει ἀνάγκη ἀπό εἰσαγγελέα. Ὅλο αὐτό τό βιβλιαράκι ἀσχολεῖται μέ τήν ὑπόθεση τοῦ ἄρθρου 198, τῆς κακόβουλης βλασφημίας. Ἀναφέρει ὅλα τά περιστατικά στά ὁποῖα ἡ ἑλληνική δικαιοσύνη πῆρε ἀποφάσεις πού ἐγώ τίς ἀποκαλῶ «γκρίζες», «μαῦρες» σελίδες τῆς ἑλληνικῆς δικαιοσύνης, πού καταδίκασαν ἀνθρώπους γιά τά καλλιτεχνικά τους δημιουργήματα.

Νά μήν ἀναφέρω τόν «Τελευταῖο Πειρασμό» τοῦ Καζαντζάκη, νά μήν ἀναφέρω τό ἔργο, τόν «Τελευταῖο Πειρασμό» τοῦ Σκορτσέζε πού ἀπαγόρευσε ὁ εἰσαγγελέας μέ διάταξή του, νά μήν ἀναφέρω τό ἄλλο καλλιτεχνικό ἔργο πού διαφωνῶ καί νά σᾶς τό πῶ –ἀλλά εἶναι μιά καλλιτεχνική δημιουργία– νά μή σᾶς πῶ γιά τήν ἐπιχείρηση τῆς Χρυσῆς Αὐγῆς σέ ἕνα θέατρο πού ἤθελε νά τό καταργήσει καί ἐρχόταν ὁ εἰσαγγελικός λειτουργός καί ἔβγαζε διάταξη ἀπαγόρευσης. Πότε; Τόν εἰκοστό πρῶτο αἰώνα σέ μιά χώρα στήν ὁποία λένε ὅτι γεννήθηκε ἡ δημοκρατία καί δώσαμε τά φῶτα. Δώσαμε τά φῶτα σέ ὅλους καί ἀφαιρέσαμε τά δικά μας τά φῶτα.

Ἐπικαλοῦμαι μόνο μιά φράση ἀπό τό βιβλίο αὐτό, διότι μοῦ εἶναι πραγματικά ἀκατανόητο ἀπό ἕναν νομικό ἄνθρωπο, τῆς νομικῆς σκέψης, νά ἔρχεται ἐδῶ, στό ἑλληνικό Κοινοβούλιο, καί νά λέει ὅτι αὐτός ὁ νομικός κώδικας μέ τήν πρόταση πού κάνει, ἀπό τή νομοπαρασκευαστική ἐπιτροπή, προσβάλλει τό δημοκρατικό πολίτευμα γιατί ἡ βάση του –λέει– εἶναι τό συναίσθημα! Αὐτό τό λέει ἄνθρωπος τῆς νομικῆς ἐπιστήμης! Σᾶς εἶπα πρίν τί σημαίνει νομική ἐπιστήμη, τί σημαίνει νομική σκέψη, τί σημαίνει νομικό ἀφήγημα καί δόγμα.

Θά διαβάσω ἀπό τό βιβλιαράκι αὐτό καί θά κλείσω, κύριε Πρόεδρε. Ὅμως, πρίν τό διαβάσω γιά νά εἶναι μιά κατακλείδα, θά ἤθελα νά πῶ ὅτι χθές ἐπιχείρησε νά παρέμβει στή νομοθετική μας λειτουργία καί ἕνας μητροπολίτης λέγοντας κάτι πού πραγματικά θά γραφτεῖ στίς δέλτους τῆς νομικῆς καί συνταγματικῆς ἱστορίας.

Κοντολογίς λέει: «Μέ τήν κατάργηση τῶν διατάξεων θά διαρραγεῖ ἡ κοινωνική συνοχή» –δηλαδή ἐάν καταργηθεῖ ἡ κακόβουλη βλασφημία, θά διαταραχθεῖ ἡ κοινωνική συνοχή– «ἐφόσον ὁ καθένας ἀπό ἐμᾶς θά ἀρχίσει δολίως νά ἐξυβρίζει τό θρήσκευμα τῶν συμπολιτῶν του, ἔτσι θά ἀπειληθεῖ» –ἀκοῦστέ το καί κρατηθεῖτε!– «ἡ δημοκρατική εὐστάθεια τῆς χώρας».

Νά μιλήσουμε γιά ὑπερβολή; Νά μιλήσουμε γιά ἀκατανόητη ἐπιχειρηματολογία μητροπολίτη πού διακονεῖ σέ μιά Μητρόπολη;

Μάλιστα στό ἴδιο δημοσίευμα χθές τῆς ἐφημερίδας, πού σχολιάζει αὐτό, ἀναφέρει γιά ἕναν ἔντονα θρησκευόμενο καθηγητή πανεπιστημίου, ὁ ὁποῖος εἶχε πεῖ γιά τή βλασφημία ὅτι ὁ θεός δέν ἔχει ἀνάγκη τή στήριξη τοῦ εἰσαγγελέα γιά νά ἐπιβεβαιώσει τήν παρουσία του καί οὔτε μπορεῖ ἀσφαλῶς ὁ θεός νά θεωρηθεῖ ἔννομο ἀγαθό, ἀφοῦ ὁ θεός, σύμφωνα μέ τή θρησκεία μας, εἶναι ἡ ἀρχή καί τό τέλος ὅλων τῶν ἔννομων ἀγαθῶν. Δηλαδή, οὔτε αὐτό δέν γνώριζε ὁ μητροπολίτης, πού θά ἔπρεπε νά τό γνωρίζει.

ΠΡΟΕΔΡΕΥΩΝ (Γεώργιος Βαρεμένος): Κύριε συνάδελφε, σᾶς παρακαλῶ ὁλοκληρῶστε.

ΣΠΥΡΙΔΩΝΑΣ ΛΑΠΠΑΣ: Κύριε Πρόεδρε, ὁλοκληρώνω.

Ἐπί τό λαϊκότερο θά λέγαμε σήμερα ὅτι αὐτός πού βρίζει τόν θεό, ὁ μητροπολίτης καί ὁ κ. Κατσίκης θέλουν νά πάει στή φυλακή. Τούς ἀπαντῶ τό ἑξῆς: Στήν κόλαση νά πάει, ἄν θέλει, στή φυλακή ὄχι!

Κύριε Πρόεδρε, κλείνω μέ μία μόνο παράγραφο. Ἡ ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης, λέει τό Εὐρωπαϊκό Δικαστήριο Ἀνθρωπίνων Δικαιωμάτων, εἶναι σύμφυτη μέ τό δημοκρατικό πολίτευμα καί ἀπολαμβάνει ἰδιαίτερης προστασίας ἀκόμα καί ὅταν ὁ ἐκφερόμενος λόγος θίγει καί προκαλεῖ.

Σύμφωνα μέ τήν κλασική διατύπωση τῆς ἱστορικῆς ἀπόφασης τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Δικαστηρίου «Handyside» κατά Ἡνωμένου Βασιλείου, ἡ ἐλευθερία τῆς ἔκφρασης περιλαμβάνει ὄχι μόνο πληροφορίες καί ἰδέες πού γίνονται εὐμενῶς δεκτές καί θεωροῦνται οὐδέτερες ἤ ἀδιάφορες, ἀλλά καί ἐκεῖνες πού προσβάλλουν, σοκάρουν καί ἀναστατώνουν τό κράτος ἤ ἕναν ἀριθμό τοῦ πληθυσμοῦ. Τό ἐπιβάλλει ὁ πλουραλισμός καί τό εὐρύ πνεῦμα, χωρίς τά ὁποῖα δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει δημοκρατική κοινωνία. {...}.

Παράρτημα 3[331]

Ἀνακοίνωση ἀπό τό Τμῆμα Παιδείας τῆς Πολιτείας τῆς Νέας Ὑόρκης καί εἰδικότερα τό Τμῆμα Κινηματογράφου τῆς Νέας Ὑόρκης, τοῦ Doctor Hugh M. Flick, 12 Ἀπριλίου 1951. Ἀνακοίνωση τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Περιφερειῶν 2/16/1951 γιά τήν ἀνάκληση τῆς ἄδειας κυκλοφορίας τῆς ταινίας Il Miracolo[332].

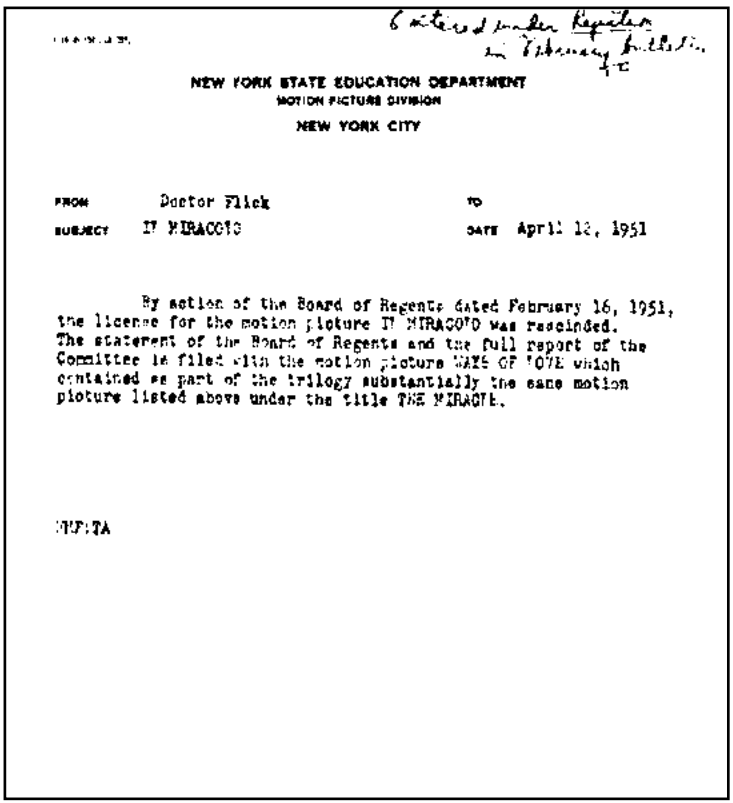

NEW YORK STATE EDUCATION DEPARTMENT
MOTION PICTURE DIVISION
NEW YORK CITY

FROM Doctor Flick TO
SUBJECT IL MIRACOLO DATE April 12, 1951

By action of the Board of Regents dated February 16, 1951, the license for the motion picture IL MIRACOLO was rescinded. The statement of the Board of Regents and the full report of the Committee is filed with the motion picture WAYS OF LOVE which contained as part of the trilogy substantially the same motion picture listed above under the title THE MIRACLE.

MF:TA

331. Τό ἔγγραφο πού παρατίθεται στό παρόν παράρτημα βρίσκεται ψηφιοποιημένο στόν ἱστότοπο τῶν New York State Archives, http://digitalcollections.archives.nysed.gov/index.php/Detail/objects/10805, καί ἀφορᾶ τήν ὑπόθεση τῆς ἰταλικῆς ταινίας «Τό Θαῦμα». Δέν παρατίθενται παραπάνω σχετικά ἔγγραφα, καθώς εἶναι ἐλεύθερα προσβάσιμα καί δέν ἐξυπηρετεῖ τούς σκοπούς τῆς παρούσας ἐργασίας ἀναλυτική προσέγγισή τους. Πάντως, τό ἔγγραφο αὐτό συνίσταται κυρίως σέ ἄρθρα ἐφημερίδων σχετικά μέ τό περιεχόμενο καί τήν ἀπαγόρευση τῆς ταινίας, καθώς καί σέ γράμματα διαμαρτυρίας.

332. Ἡ περιγραφή τοῦ ἐγγράφου ἀποτελεῖ μετάφραση τῆς περιγραφῆς πού βρίσκεται στόν ὡς ἄνω ἀναφερόμενο ἱστότοπο.

ΧΡΙΣΤΟΣ Ε. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΛΑΙΑ ΚΑΛΑΝΤΑ ΤΩΝ ΦΩΤΩΝ

Τὸ πρωτόγνωρο καὶ ἐφιαλτικὸ γεγονός τῆς πανδημίας, ποὺ μαστίζει, ἐπί μῆνες τώρα, τὴν ἀνθρωπότητα, ἄλλαξε τὸν ῥυθμὸ τῆς ζωῆς μας. Ὁ ὑποχρεωτικὸς ἐγκλεισμὸς στὰ σπίτια μας μᾶς ὑποχρεώνει, κατὰ κάποιο τρόπο, νὰ ἀξιοποιήσουμε τὸν χρόνο μας μὲ τὰ μέσα, ποὺ διαθέτουμε.

Ἔτσι, παληὰ συρτάρια ἀνοίχτηκαν, ντουλάπια ἐρευνήθηκαν, ἀκόμη καὶ πατάρια σκονισμένα καὶ ἀραχνιασμένα δέχτηκαν τὴν ἐπίσκεψή μας καὶ χαρτιὰ ξεχασμένα μᾶς χάρισαν μνῆμες ἀλησμόνητες, νοσταλγικὲς καὶ συγκινητικὲς ἀναμνήσεις.

Μά, ἀπ' ὅλα τὰ κειμήλια, ποὺ ἔφερε σὲ φῶς ἡ ἔρευνά μας, ἰδιαίτερα συγκινητικά εἶναι τὰ στοιχεῖα, ποὺ ἀφοροῦν στὴν Παράδοση. Κάθε κείμενο, κάθε ἀντικείμενο, κάθε δημιούργημα παραδοσιακό, εἶναι κατ' ἐμέ, πολύτιμο.

Ἄφατη χαρὰ καὶ συγκίνηση ἔνοιωσα λοιπόν, ὅταν βρέθηκε πρόσφατα στὰ χαρτιά μου χειρόγραφο μὲ παραδοσιακὰ Κάλαντα τῶν Φώτων, πρωτόγνωρα καὶ διαφορετικὰ ἀπὸ τὰ γνωστὰ καὶ τὰ συνηθισμένα, ὅπως μοῦ τὰ ὑπαγόρευσε ὁ ἀείμνηστος θεῖος μου Μίλτος Γ. Φραντζέσκος (1905-1998), ἀνήμερα τῶν Φώτων, 6 Ἰανουαρίου 1990 καὶ ὅπως τὰ τραγούδησε ὁ ἴδιος στὸ νησί μας, μικρὸ παιδί. Ἔχω σημειώσει στὸ χαρτί, ὅτι τοῦ τὰ εἶχε μάθει ὁ Μιχάλης τῆς Κυραννιᾶς, πολυταξιδεμένος γέρος, ἀπόμαχος ναυτικός, ποὺ τὰ τραγούδησε καὶ ὁ ἴδιος παιδί. Ἴσως, ἐπειδή ἦταν πρωτότυπα καὶ πολὺ κοντὰ στὴ διήγηση τοῦ Εὐαγγελίου, οἱ παληὲς Λεριὲς νοικοκυρὲς καλοῦσαν οἱ ἴδιες τὸν θεῖο, κάθε χρόνο, παραμονὴ τῶν Φώτων βράδυ, νὰ τὰ τραγουδήσει. Ἄλλο παιδὶ δὲν τὰ ἤξερε καὶ ὁ θεῖος εἶχε αὐτὸ τὸ βασικὸ πλεονέκτημα ἀπέναντι στὰ ἄλλα παιδιά.

Θυμᾶμαι, μικρὸ παιδὶ ἐγώ, τὸν Μιχάλη τῆς Κυραννιᾶς πανύψηλο, ξερακιανό, θαλασσοψημένο, σῶμα κυπαρίσσι, χωρὶς νὰ κυρτώσει ποτὲ τὸ κορμί του, παρὰ τὴν μεγάλη ἡλικία του καὶ χωρὶς ποτὲ νὰ κρατήσει μπαστούνι ὡς τὰ βαθειά του γεράματα.

Παραθέτω λοιπὸν τὰ Κάλαντα, ὅπως τραγουδήθηκαν κάποτε στὴν λατρευτὴ Λέρο μας, προσθέτοντας ἕνα μικρὸ λιθαράκι στὸ πλούσιο καὶ πολύτιμο οἰκοδόμημα τῆς Παράδοσης, ὥστε νὰ μὴ ξεχαστοῦν, νὰ μὴν ἀφανιστοῦν γιὰ πάντα καὶ ἐκλείψουν οἱ πνευματικοὶ αὐτοὶ θησαυροί, ποὺ μᾶς κληροδότησαν οἱ προηγούμενες γενιὲς καὶ ποὺ ἔχουμε τὴν ὑποχρέωση, ἱερὸ καθῆκον θὰ ἔλεγα, νὰ κληροδοτήσουμε κι ἐμεῖς μὲ τὴ σειρά μας στὶς μελλούμενες γενιές.

Ἔτσι, προσφέραμε ἕνα ἀκατάλυτο δῶρο στὸν τόπο μας καὶ τιμοῦμε τὴν μνήμη τῶν προγόνων μας, ποὺ τὰ δημιούργησαν, τὰ διέσωσαν ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ στὴ διαδρομὴ τῶν αἰώνων καὶ μᾶς τὰ παρέδωσαν γνήσια, ἀνόθευτα καὶ αὐθεντικά, ὅπως οἱ ἴδιοι, παιδιὰ κάποτε, τὰ εἶχαν τραγουδήσει:

-1-

Καλὴν ἑσπέραν, ἄρχοντες,
ἂν εἶσθε καὶ κοιμᾶσθε
μὲ προθυμιὰ ξυπνήσατε
κι ἐμένα ν' ἀγροικᾶτε.

-2-

Τὰ Θεοφάνια νὰ σᾶς πῶ
νὰ σᾶς εὐχαριστήσω
σήμερα εἶναι τῶν Φωτῶν
ποὺ ἁγιάζεται ὁ κόσμος.

-3-

Καὶ οἱ παπάδες τρέχουνε
μὲ τὸ Σταυρὸ στὸ χέρι
καὶ μὲς στὰ σπίτια μπαίνουνε
καὶ λὲν τὸ ἐν Ἰορδάνῃ
βοήθεια νὰ ἔχουμε τὸν μέγαν Ἰωάννη.

-4-

Δὲν εἶναι τούτη ἡ γιορτή
ὡσὰν τὴν περασμένη
ἀλλὰ μεγάλη καὶ φρικτὴ
καὶ δοξολογημένη.

-5-

Στὴ Γαλιλαία ἤτανε
κι ἦρθε στὸν Ἰορδάνη
διὰ νὰ λάβει Βάπτισμα
ἀπὸ τὸν Ἰωάννη.

-6-

Μὰ ἐγώ εἶμαι δοῦλος σου, Χριστέ,
καὶ πῶς νὰ σὲ βαφτίσω;
Τὰ χέρια μου νὰ μὴν καοῦν;
Σὰν τὸ κερὶ νὰ λειώσουν
παρὰ νὰ κάμω ἀπόφαση
ἐπάνω σου ν' ἁπλώσουν.

-7-

Οἱ οὐρανοὶ ἐσχίσθησαν
κι ἐβγῆκε περιστέρι
τὸ Ἅγιο Πνεῦμα ἤτανε
διὰ νὰ μαρτυρήσει
πὼς ὁ Χριστὸς βαφτίζεται
σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση.

Καὶ εἰς ἔτη πολλά!

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Μ. ΠΙΤΣΙΝΕΛΗΣ
Διδάκτωρ Βυζαντινῆς Φιλολογίας,
μέλος Ε.ΔΙ.Π. Τμήματος Φιλολογίας
Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΑΝΕΚΔΟΤΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΡΙΟΥ ΠΡΟΣ ΛΑΥΡΙΩΤΕΣ ΜΟΝΑΧΟΥΣ

Α΄. Εἰσαγωγὴ

Ἐννέα ἐπιστολὲς τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου σχετικὲς πρὸς τὸ κολλυβαδικὸ ζήτημα ἔχουν ἀντιγραφεῖ τὸ 1800 στὸν χειρόγραφο κώδικα 407 τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Πάτμου τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου. Δύο ἁγιορειτικὰ χειρόγραφα εἶναι ἀπόγραφα τοῦ πατμιακοῦ χειρογράφου: τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Παντελεήμονος ἀρ. 5716 καὶ 6175. Στὸ ὑπ' ἀρ. 5716 χειρόγραφο, ποὺ ἐγράφη ἀπὸ τὸν Πάτμιο μητροπολίτη Πηλουσίου Ἀμφιλόχιο τὸ ,αωϟα΄ (= 1891), ὑπάρχουν ἀπολογητικὲς ἐπιστολὲς τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου[1].

Στὴν συνέχεια ἐκδίδεται μία ἐκ τῶν ἐννέα αὐτῶν ἐπιστολῶν, ἡ ὁποία ἀπευθύνεται πρὸς τὴν ἀδελφότητα τῶν Λαυριωτῶν μοναχῶν ὡς δια-

1. Πρβλ. Ἰω. Σακελλίωνος, *Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη ἤτοι ἀναγραφὴ τῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκη τῆς κατὰ τὴν νῆσον Πάτμον γεραρᾶς καὶ βασιλικῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τεθησαυρισμένων χειρογράφων τευχῶν,* Ἀθήνησιν 1890, σσ. 181-182· Σπ. Λάμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἑλληνικῶν κωδίκων,* τόμ. Β΄, ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας 1900, σ. 330· Δ. Οἰκονομίδου, «Ἀθανάσιος ὁ Πάριος (1721-1813)», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 1 (1961), σσ. 412-413· Λ. Βρανούση, «Ἄγνωστα πατριωτικὰ φυλλάδια καὶ ἀνέκδοτα κείμενα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ρήγα καὶ τοῦ Κοραῆ», *Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 15/16 (1965-1966), σ. 255.

μαρτυρία τῶν κατηγορηθέντων ἀπὸ αὐτοὺς Κολλυβάδων. Κατὰ τὴν ἔκδοση, οἱ ὀρθογραφικὲς ἰδιομορφίες τοῦ κειμένου διατηρήθηκαν, π.χ. *πῶς* = εἰδικὸ ὅτι, καὶ *-αις* = -ες (τῆς ὀνομαστικῆς καὶ αἰτιατικῆς τῶν θηλυκῶν α΄ κλίσεως). Ἐπίσης, τηροῦμε τὴν στίξη τοῦ χειρογράφου.

Ὁ **Ἀθανάσιος Πάριος** (1721-1813) γεννήθηκε στὸ χωριὸ Κῶστος τῆς Πάρου. Παρακολούθησε μαθήματα στὴν Εὐαγγελικὴ Σχολὴ Σμύρνης καὶ στὴν Ἀθωνιάδα Σχολή. Δίδαξε στὴν Θεσσαλονίκη, στὴν Κέρκυρα, στὴν Ἀθωνιάδα καὶ στὴν Χίο. Ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τοῦ κινήματος τῶν Κολλυβάδων, ἱερομόναχος καὶ ὑπέρμαχος τῆς θεολογίας Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ (εἶχε ἑτοιμάσει, σὲ συνεργασία μὲ τὸν Νικόδημο Ἁγιορείτη, τὴν ἔκδοση τῶν ἁπάντων τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἡ ὁποία ὅμως δὲν τελεσφόρησε λόγῳ ἀπώλειας τοῦ χειρογράφου, ἀλλὰ ἐξέδωσε αὐτοτελῶς τὸν Βίο τοῦ Παλαμᾶ ποὺ συνέθεσε ὁ Φιλόθεος Κόκκινος)[2]. Κοιμήθηκε στὶς 24 Ἰουνίου στὴν Χίο. Ἡ θεολογική του παρουσία ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο τῶν μακροχρόνιων πνευματικῶν διεργασιῶν στὸν τουρκοκρατούμενο ὀρθόδοξο χῶρο μὲ κύριο στόχο τὴν ἐπιστροφὴ στὶς ρίζες τῆς ὀρθοδόξου πατερικῆς καὶ λειτουργικῆς παραδόσεως. Διατύπωσε τὶς ἰδέες του γιὰ σπουδαῖα ἁγιολογικὰ ζητήματα τῆς ἐποχῆς του, ἰδέες καὶ θέσεις ποὺ προέκυπταν ἀπὸ τὴν βαθειὰ γνώση καὶ βίωση τῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Ἀθανάσιος Πάριος ἔγραψε ἔργα ἀπολογητικά, λειτουργικὰ καὶ παιδαγωγικά. Σὲ αὐτὰ ἀντιτάχθηκε στὶς ἀθεϊστικὲς ἰδέες τοῦ διαφωτισμοῦ καὶ στὴν ἄκριτη ἀποδοχὴ ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα τῶν προτύπων τῆς Δύσεως. Κύρια ἔργα του εἶναι: *Ἀντιφώνησις, Χριστιανικὴ ἀπολογία, Ἀλεξίκακον Φάρμακον, Ἐπιτομὴ τῶν θείων Δογμάτων* κ.ἄ. Στὸ πλαίσιο τῆς διδακτικῆς ἐνασχολήσεώς του ἔγραψε *Ρητορική, Ἀριθμητική, Μεταφυσικὴ καὶ Γραμματική.* Τὸ 1995 ἀνακηρύχθηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία ἡ ἁγιότητά του. Γιὰ τὸν Πάριο ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ ὁ L. Petit ὅτι ὑπῆρξε «ὁ πλέον διάσημος Ἕλλην τοῦ 18ου αἰῶνος μετὰ τὸν Εὐγένιον Βούλγαριν»[3].

2. Περισσότερα γιὰ τὴν σχέση Ἀθανασίου Παρίου καὶ Γρηγορίου Παλαμᾶ βλ. πρωτοπρ. Θεοδώρου Ζήση, «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς στὰ συγγράμματα καὶ στὴ διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου», στὸ *Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Πάριος.* Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, Πάρος, 29 Σεπτ. – 4 Ὀκτ. 1998, Πάρος 2000, σσ. 327-343.

3. Γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ἀθανασίου Παρίου βλ. Κ. Σάθα, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλή-*

Ὡς πρὸς τὸ **Κολλυβαδικὸ ζήτημα:** Πρόκειται περὶ τῆς ἔριδας μεταξὺ τῶν Κολλυβάδων καὶ τῶν Ἁγιαννιτῶν (συνήθως Ἁγιαννανιτῶν) μοναχῶν στὸ Ἅγιον Ὄρος (μέσα 18ου αἰ. – ἀρχὲς 19ου αἰ.). Ἡ ἱερολόγηση τῶν κολλύβων κατὰ τὴν ἀναστάσιμη ἡμέρα τῆς Κυριακῆς, τὰ ἱερὰ μνημόσυνα καὶ ἡ συνεχὴς Θεία Μετάληψις ἀποτέλεσαν τὸ ἀντικείμενο τῆς συγκεκριμένης διαμάχης. Οἱ ὀνομασθέντες Κολλυβάδες ἀγωνίσθηκαν γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ παράδοση καὶ τὴν πνευματικὴ ἄνοδο μέσῳ τῆς αὐστηρῆς τηρήσεως τοῦ Τυπικοῦ τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ οἱ Ἁγιαννῖτες προσπάθησαν νὰ ἀνακόψουν τὸν δύσκολο ἀγῶνα τῶν ἡγετῶν τοῦ κύκλου τῶν Κολλυβάδων Νεοφύτου τοῦ Καυσοκαλυβίτου, Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου, Ἀθανασίου τοῦ Παρίου καὶ Μακαρίου Κορίνθου[4].

νων, ἐν Ἀθήναις 1868, σσ. 630-632· Δ. Οἰκονομίδου, ὅ.π.· Κ. Παπουλίδου, *Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων,* Ἀθῆναι 1971, σσ. 37-39· πρωτ. Γ. Μεταλληνοῦ, «Ἀθανάσιος Πάριος (1721-1813): Ἐργογραφία-Ἰδεολογία-Βιβλιογραφικά», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* Λ΄ (1995), σσ. 293-349· Χρ. Ἀραμπατζῆ, *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου βιβλιογραφικά,* ἔκδ. Ἱερὸν Προσκύνημα Παναγίας Ἑκατονταπυλιανῆς Πάρου, Θεσσαλονίκη 1998· G. Podskalsky, *Ἡ ἑλληνικὴ θεολογία ἐπὶ Τουρκοκρατίας 1453-1821,* (μτφρ. πρωτ. Γ. Μεταλληνός), ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 2008[2], σσ. 444-453, καθὼς καὶ τὰ Πρακτικὰ τοῦ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (Πάρος 15-19 Σεπτεμβρίου 1996) μὲ θέμα Ἡ Ἑκατονταπυλιανὴ καὶ ἡ Χριστιανικὴ Πάρος, Πάρος 1998.

4. Ἐκτενῶς περὶ τοῦ κολλυβαδικοῦ ζητήματος βλ. Χ. Τζώγα, *Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἁγίῳ Ὄρει κατὰ τὸν ΙΗ΄ αἰῶνα,* Θεσσαλονίκη 1969. Βλ. ἐπίσης Κ. Παπουλίδη, ὅ.π.· Θεοδωρήτου Ἁγιορείτου (ἱερομ.) (ἐπιμ.), *Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, Δήλωσις τῆς ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει ταραχῶν ἀληθείας. Ἱστορία καὶ Θεολογία τοῦ Κολλυβαδικοῦ Κινήματος βάσει ἀνεκδότων χειρογράφων,* Ἀθῆναι 1988· Χρ. Ἀραμπατζῆ, «Οἱ ἐπίσκοποι Ἱερισσοῦ Ἰάκωβος καὶ Ἀρδαμερίου Διονύσιος καὶ ἡ ἐμπλοκή τους στὶς ἔριδες τοῦ Ἁγίου Ὄρους τὸν 18ο αἰ.», στὸ *Ἅγιον Ὄρος. Πνευματικότητα καὶ Ὀρθοδοξία – Τέχνη,* Β΄ Διεθνὲς Συμπόσιο, (Θεσσαλονίκη, 11-13 Νοεμβρίου 2005), [Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη 102], Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 29-39· Τοῦ ἰδίου, «Ἄγνωστες εἰδήσεις περὶ τοῦ ἁγίου Μακαρίου Νοταρᾶ», στὸ *Ἅγιος Μακάριος (Νοταρᾶς) – Γενάρχης τοῦ Φιλοκαλισμοῦ – Μητροπολίτης Κορίνθου, καὶ ὁ Περίγυρός του,* Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου (Κόρινθος, 9-13 Μαΐου 2005), Ἀθήνα 2006, σσ. 385-408· Λ. Μπαρτζελιώτη, «Νεόφυτος Καυσοκαλυβίτης (1713-1784;) καὶ τὸ Κίνημα τῶν Κολλυβάδων», *Σχολὴ* ΙΙ.2 (2008), σσ. 253-264.

Β΄. Ἡ ἐπιστολὴ

P1 = Patmiacus gr. 407
P2 = Panteleemonos 5716

Διαμαρτυρία τῶν ἀδίκως κατηγορηθέντων ὡς καινοτόμων ὑπὸ τῶν Ἁγιαννιτῶν.

Ἐπειδὴ οἱ ἀπὸ τῆς ἁγίας Ἄννης ὁσιώτατοι μοναχοὶ ὄχι μόνον διὰ στόματος, ἀλλὰ καὶ ἐγγράφως ἐπαῤῥησίασαν (ὡς λέγουσι) πολλὰ καὶ μεγάλα καὶ τὰς βλασφημίας ἀπαριθμοῦσι, λέγοντες πῶς φρονοῦμεν, πρῶτον, ὅτι δὲν ἔχουσιν ἱερωσύνην, καὶ ἀκολούθως οὔτε μυστήρια· δεύτερον ὅτι ὁ μέγας ἁγιασμὸς καὶ ὁ μικρὸς εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτό·
p. 381 *τρίτον ὅτι τὸ ἅγιον ἀντίδω//ρον δὲν μετέχει ἁγιασμοῦ τινος, ἀλλὰ εἶναι ψιλὸς ἄρτος· τέταρτον ὅτι νὰ μεταλαμβάνωμεν τὰ φρικτὰ καὶ τοῖς σεραφὶμ μυστήρια καθ' ἑκάστην, καὶ ἀκολούθως χωρίς τινα προετοιμασίαν· πέμπτον ὅτι ὁ ἀφορισμὸς εἶναι τὸ οὐδέν, καὶ ὅτι οἱ ἀφωρισμένοι εἶναι ἀπὸ τὸν τόπον· καὶ ἕκτον ὅτι ὅσοι κάμνουν μνημόσυνα τὴν Κυριακὴν εἶναι εἰδωλολάτραι καὶ αἱρετικοί· ἐπειδὴ λέγω τοιαύτας φοβερὰς καὶ πολλὰς κατηγορίας ἀπαῤῥησίασαν ἐναντίον καθ' ἡμῶν, μαρτυρόμεθα πᾶσαν τὴν ἱερὰν ἀδελφότητα πῶς χάριτι θεοῦ ἀμέτοχοι εὑρισκόμεθα ἀπὸ τὰς κατηγορίας αὐτάς, καὶ τὸν θεὸν τὸν ὕψιστον ἐπικαλούμεθα καὶ μαρτυρόμεθα πῶς εἶναι συκοφαντίαις καὶ ἀδικίαις πλασμέναις χωρὶς φόβον θεοῦ καὶ ἀπὸ ὀργὴν καὶ πεῖσμα, διὰ ταραχὴν καὶ σκάνδαλον τῆς ἱερᾶς ἀδελφότητος· ἐπειδὴ τὸ αἴτιον ὁποῦ συκοφαντούμεθα εἰς τόσα ἄτοπα, δὲν εἶναι ἄλλο, παρὰ διὰ τί ἐλέγχθησαν ἀπὸ λόγου μας, καθὼς καὶ ἀπὸ ἄλλους προτήτερα, πῶς ἐναντίον εἰς*
p. 382 *τὴν ἐκκλησι//αστικὴν διατύπωσιν κάμνουσι τὰ νεκρικὰ κόλυβα καὶ μνημόσυνα εἰς τὰς Κυριακάς· καὶ τόσον ἡμεῖς μόνον λέγομεν, δηλ. πῶς ἡ τοιαύτη πρᾶξις ἐν ταῖς Κυριακαῖς εἶναι παρὰ γνώμην τῶν θεοφόρων πατέρων, καὶ ἐναντίον εἰς τὴν πρᾶξιν ὅλης τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, καθὼς ὅλοι σας τὸ ἠξεύρετε· ὡσὰν ὅλοι σας καὶ μοναστή-*

---

9 ἅγιον supra τὸ ἀντίδω scr. P1 om. P2 || 29 παραγνώμην P1 || 30 πρᾶξίν P2

ρια καὶ ἀσκητήρια συμφώνως φυλάττοντες τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ὁποῦ ἄνωθεν ἐπαρελάβετε, δὲν τολμᾶτε εἰς ἡμέραν Κυριακῆς νὰ ψάλλετε νεκρικὰ κόλυβα· αὐτοὶ δὲ ἐπίσης καὶ χωρὶς τινὸς διαστολῆς ὅλα τὰ ἀνωτέρω ἄτοπα ἐπιφορτίζουσιν εἰς ὅλους μας κοινῶς, ὁποῦ ἁπλῶς ὡς ἄτοπον μόνον ἐλέγχομεν τὴν πρᾶξίν τους· ὅθεν ἐπειδὴ πολλὰ καὶ μεγάλα καὶ φοβερὰ εἶναι τὰ κατηγορούμενα, διὰ τοῦτο ἐπικαλούμεθα τὴν ἁγιωτάτην καὶ μεγάλην σύνοδον εἰς τὸ μετέπειτα, ἡ ὁποία θέλει ἀναγκάσει τοὺς κατηγόρους μας ἢ νὰ ἀποδείξωσιν ἀληθῆ ὅσα ἐπαῤῥησίασαν καθ' ἡμῶν καὶ νὰ λάβωμεν τὴν πρέπουσαν εἰς τοιαύτας βλασφημίας παι-
p. 383 *δείαν, ἢ νὰ κινήσῃ νο//μίμως καὶ κανονικῶς κατὰ διαβλητῶν καὶ συκοφαντῶν τὴν δικαίαν της ὀργήν. Ἔτι διαμαρτυρόμεθα ὅλην τὴν ἱερὰν ἀδελφότητα, ὅτι οἱ σεβασμιώτατοι προεστῶτες τῆς ἁγίας Λαύρας ἐξέδωκαν ἀφορισμὸν ἀπάνθρωπον καὶ σκληρὸν ἐναντίον μας, ἀκρίτως παντάπασι καὶ χωρὶς καμίαν ἐξέτασιν, χωρὶς δηλ. νὰ παρασταθῶσιν εἰς τὸ κριτήριον καὶ τὰ δύω μέρη (ἐὰν ἦτον ἀνῆκον εἰς τὴν ἐξουσίαν τους), καθὼς ἦτον ἀνάγκη νὰ κάμωσιν εἰς τόσα τρομερὰ ἐγκλήματα, τὰ ὁποῖα μόνον τὸ ὑπέρτατον κριτήριον τῆς ἱερᾶς συνόδου ἀνακρίνει καὶ κατακρίνει κανονικῶς· αὐτοὶ ὡς ἀλόγως καὶ ἀνεξετάστως, ὡς εἴπομεν, ἐξέδωκαν ἀπάνθρωπον ἀφορισμὸν ἐναντίον μας, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἀκολούθησαν καὶ ἀκολουθοῦν τόσαι ταραχαὶ καὶ σκάνδαλα.*

Τούτου χάριν ἡμεῖς κατὰ τὸ παρὸν προβάλλομεν τὴν παροῦσαν διαμαρτυρίαν ὡς πρὸς τὴν μέλλουσαν σύνοδον, ὅταν ὁ θεὸς ἐξευμαρίσῃ τὸν καιρόν· καὶ ἔτι διὰ νὰ μὴ πι-
p. 384 *στεύῃ κανένας εἰς τοιαύτας συκοφαντίας, καὶ σκανδαλίζεσθε ἀδίκως καθ' ἡμῶν, φοβούμε//νοι τὴν τρομερὰν ἐκείνην καταδίκην, τὴν λέγουσαν· οὐαὶ δι' οὗ τὸ σκάνδαλον ἔρχεται.*

|| 38 φοβερὰ : φοβε- e corr. P2 || 42 τοσαύτας P1 || 48 κἀμμίαν P2 || 50 ἀνῆκον om. P2 || 51 τρομερὰ supra φοβερὰ scriptum eadem manu P1 || 54 καὶ ἀν. : ὡς ἀν. P1 || 55 ἠκολούθησαν P2 || 59 ἐξευμαρήσῃ P2

---

62 οὐαὶ … ἔρχεται: cf. Ματθ. ιη΄ 7

Γ΄. Σχόλια

(3) Σκήτη ἁγίας Ἄννης: Στὴν τοποθεσία Ἀλωνάκι στὴν νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ἁγίου Ὄρους εὑρίσκεται ἡ Σκήτη τῆς ἁγίας Ἄννης, ἡ ὁποία ἱδρύθηκε συγχρόνως πρὸς τὴν Λαύρα τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου κατὰ τὸν Ι΄ ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΑ΄ αἰώνα (1007). Ἀποτελεῖ τὴν πολυπληθέστερη Σκήτη τοῦ Ἄθω. Διαθέτει πλούσια βιβλιοθήκη βυζαντινῶν χειρογράφων[5]. Στὴν Σκήτη αὐτὴ δόθηκε ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἔναρξη τοῦ Κολλυβαδικοῦ ζητήματος. Συγκεκριμένα, οἱ Ἁγιαννῖτες μοναχοί, προκειμένου νὰ ἱκανοποιήσουν τὶς αὐξημένες ὑποχρεώσεις τους, μετέθεσαν τὴν τέλεση τῆς ἀγρυπνίας καὶ τῶν μνημοσύνων τοῦ Σαββάτου τὴν Κυριακή, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ μέχρι τότε ἔθος στὸ Ἅγιον Ὄρος, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἐκδήλωση ἀντιδράσεων στὴν ἀπόφαση αὐτή[6].

(7) ἱερωσύνη: Ἡ ἱερωσύνη, οὐσιῶδες στοιχεῖο τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι ἡ διὰ εἰδικοῦ μυστηρίου ἀποτύπωση στὴν ψυχὴ τῶν κληρικῶν τῆς θείας ἐξουσίας καὶ δυνάμεως, προκειμένου νὰ ἐπιτελοῦν μυστήρια γιὰ τὴν πραγμάτωση ἐπὶ τῆς γῆς τοῦ σωτηριώδους ἔργου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ[7].

(8) ὁ μέγας ἁγιασμὸς καὶ ὁ μικρός: Μέγας καὶ Μικρὸς Ἁγιασμὸς ὀνομάσθηκε ἡ λειτουργικὴ πράξη, διὰ τῆς ὁποίας ὕδωρ καθαγιάζεται μέσῳ τῆς ἐπικλήσεως τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ διὰ τῆς εὐλογίας καὶ ἐμβαπτίσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Ὁ Μέγας Ἁγιασμός, ὁ ὁποῖος εἰκονίζει τὴν βάπτιση τοῦ Σωτῆρος, τελεῖται τὴν παραμονὴ καὶ τὴν κύρια ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τῶν Φώτων, ἐνῶ ὁ Μικρὸς τελεῖται καθ' ἑκάστη ἀρχὴ μηνὸς καὶ ὁποτεδήποτε ἄλλοτε, ἔχοντας ἰαματικὴ ἰδιότητα[8].

(9) τὸ ἅγιον ἀντίδωρον: Τὸ διδόμενο στοὺς πιστοὺς ἀντίδωρο

5. Γερασίμου μοναχοῦ Μικραγιαννανίτου, *Κατάλογος χειρογράφων κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κυριακοῦ τῆς κατὰ τὸ Ἁγιώνυμον Ὄρος τοῦ Ἄθω Ἱερᾶς καὶ Μεγαλωνύμου Σκήτης τῆς ἁγίας Θεομήτορος Ἄννης,* ἔκδ. Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἐν Ἀθήναις 1961.

6. Βλ. Γ. Σμυρνάκη, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος,* ἐν Ἀθήναις 1903, σσ. 410-413. Γιὰ τὴν ἀφορμὴ τῆς Κολλυβαδικῆς ἔριδας βλ. Χ. Τζώγα, ὅ.π., σσ. 65-67.

7. Περὶ ἱερωσύνης βλ. Π. Τρεμπέλα, *Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας,* τόμ. Γ΄, Ἀθῆναι 1961 καὶ Ἰ. Καλογήρου, «Τὸ μυστήριον τῆς ἱερωσύνης», *ΘΗΕ* 7, σσ. 656-659.

8. Βλ. Κ. Παπουλίδη, ὅ.π., σσ. 72-73 καὶ Εὐ. Θεοδώρου, «Ἁγιασμός», *ΘΗΕ* 1, σσ. 219-228· Γ. Μπεκατώρου, «Ὁ Μέγας - Ὁ Μικρὸς Ἁγιασμός», *ΘΗΕ* 1, σσ. 228-232.

διαφέρει τῶν Τιμίων Δώρων, διότι σὲ αὐτὰ μὲν εὑρίσκεται, μετὰ τὸν καθαγιασμό τους, ὁ ἴδιος ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ἐνῶ τὸ ἀντίδωρο, ποὺ εἶναι εὐλογημένος ἄρτος, προσφέρεται ἀντὶ τοῦ Δώρου τῆς θείας Εὐχαριστίας σὲ ὅσους δὲν δύνανται νὰ μετάσχουν σὲ αὐτήν, πρὸς παρηγορίαν[9].

(11) μυστήρια καθ' ἑκάστην: Ὁ Πάριος ἀναφέρεται στὸ ζήτημα ποὺ προέκυψε στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας, μὲ τοὺς ἴδιους σχεδὸν πρωταγωνιστὲς παράλληλα πρὸς τὴν ἔριδα περὶ μνημοσύνων, σχετικὰ μὲ τὴν συχνότητα τῆς Θείας Μεταλήψεως[10].

(13) ὁ ἀφορισμός: Ἡ λέξη αὐτὴ ὑπάρχει στὸ ἀρχαῖο λεξιλόγιο μὲ τὴν σημασία τοῦ *προσδιορίζω, ἐπισημαίνω, ὁροθετῶ,* ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν σημασία τοῦ *ἀπομακρύνω, ἐξορίζω,* κατόπιν ἐντοπίζεται στὴν γλῶσσα τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, ἐνῶ, τέλος, ἡ παρουσία της εἶναι συχνὴ καὶ στὰ κείμενα τῆς μεσαιωνικῆς γραμματείας. Στὴν ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα κυριαρχεῖ μὲ τὴν στερητικὴ σημασία: *ἀποκόπτω, τιμωρῶ, ἐκδιώκω* κυρίως ἀπὸ τὴν κοινωνία τῆς Ἐκκλησίας. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴν βαρύτερη ποινή, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ ἐπιβληθεῖ σὲ πιστὸ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἐνῶ τέλος γιὰ τὴν συγκράτηση τοῦ ποιμνίου ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἐξαπολύθηκε πληθώρα ἀφορισμῶν[11].

(26-27) τὰ νεκρικὰ κόλ(λ)υβα: Τὸ ὄνομα προέρχεται ἀπὸ τὴν λέξη *κόλλυβος* (= κόκκος τοῦ σίτου). Ἐδῶ πρόκειται περὶ τῶν προσφερόμενων στὴν Ἐκκλησία κολλύβων πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν[12]. Ἡ μετάθεση τελέσεως τῶν μνημοσύνων μετὰ κολλύβων ἀπὸ τοῦ Σαββάτου στὴν ἀναστάσιμη Κυριακὴ διατάραξε τὴν τάξη στὴν μονα-

9. Περὶ ἀντιδώρου βλ. Ἰ. Μ. Φουντούλη, *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας,* τ. Α΄, Ἀθήνα 2006[6], σσ. 214-218, 272· Κ. Παπουλίδη, ὅ.π., σ. 73.

10. Σχετικῶς βλ. Κ. Μανάφη - Χρ. Ἀραμπατζῆ - Γ. Πιτσινέλη, «Ἀθανασίου τοῦ Παρίου ὑπεράσπισις τοῦ ἐγχειριδίου «Περὶ τῆς συνεχοῦς Μεταλήψεως». Ἀνέκδοτη ἐπιστολιμαία πραγματεία», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* ΝΕ΄ (2018-2019), σσ. 123-200.

11. Βλ. Fr. Montanari, *Σύγχρονο λεξικὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γλώσσας,* Ἀθήνα 2016, σ. 403· G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon,* Oxford 1961, σ. 279. Περὶ ἀφορισμῶν βλ. εἰδικῶς Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, *Δήλωσις…,* ὅ.π., σσ. 29-31 καὶ γενικῶς Π. Μιχαηλάρη, *Ἀφορισμός. Ἡ προσαρμογὴ μιᾶς ποινῆς στὶς ἀναγκαιότητες τῆς Τουρκοκρατίας,* Ἀθήνα 1997.

12. Γ. Μπεκατώρου, «Κόλλυβα», *ΘΗΕ* 7, σσ. 740-741.

στικὴ κοινότητα τοῦ Ἁγίου Ὄρους καὶ ἀποτέλεσε τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὸ Κολλυβαδικὸ ζήτημα κατὰ τὸν ΙΗ΄ αἰ.

(30) τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας: *Καθολικὴ* εἶναι ἡ κορυφουμένη στὸ πρόσωπο τοῦ ἐπισκόπου καὶ μὴ σχιζομένη Ἐκκλησία. Ἡ καθολικότητα τῆς Ἐκκλησίας σημαίνει ὅτι αὐτὴ εἶναι μία, πανταχοῦ καὶ πάντοτε κατὰ ἀδιάκοπη συνέχεια, ἡ ὁποία ὁμολογεῖ τὴν ὀρθόδοξη περὶ πίστεως διδασκαλία καὶ διαθέτει τὴν ἑνότητα, τὴν ὁλότητα καὶ τὴν ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας[13].

(31-32) μοναστήρια: Τὰ βυζαντινὰ μοναστήρια ἦταν μικρογραφία πόλεως, συνοικισμοὶ ἀνθρώπων, τοὺς ὁποίους ἔνωνε ἕνα κοινὸ ἰδεῶδες: ἡ φυγὴ ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια, ἡ συνεχὴς προσευχὴ καὶ ἄσκηση καὶ ἡ προσήλωση στὸν Θεό. Παράλληλα, κάποιες φορὲς λειτουργοῦσαν καὶ ὡς πολεμικὰ καταφύγια τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων, ἐνῶ περιβάλλονταν ἀπὸ ἰσχυρὰ καὶ ὑψηλὰ τείχη. Διακρίνονταν κυρίως σὲ κοινόβια καὶ ἰδιόρρυθμα καὶ λειτουργοῦσαν βάσει κτιτορικῶν τυπικῶν[14].

(32) ἀσκητήρια: Ἀσκητήρια, ἐρημητήρια ἢ ἡσυχαστήρια λέγονται οἱ τόποι θρησκευτικῆς ἀσκήσεως, ὅπου οἱ ἀσκητὲς ἀποφεύγουν τὰ ἐγκόσμια καὶ ἀφιερώνονται στὴν προσευχὴ καὶ τὴν λατρεία τοῦ θείου[15].

(42-43) παιδείαν: Ἐδῶ ὁ Πάριος ἐννοεῖ τὴν τιμωρία. Ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη ἐμφανίζεται ἡ ἔννοια τῆς *παιδείας* ὡς παιδαγωγικῆς τιμωρίας[16].

(44) τὴν δικαίαν της ὀργήν: Πρβλ. τὸ γ΄ στιχηρὸν τῶν αἴνων τοῦ ὄρθρου τῶν Ἀκολουθιῶν Ἁγίων Πατέρων Οἰκουμενικῶν Συνόδων (π.χ. Ζ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (Νίκαια 787), Μηναῖον Ὀκτωβρίου ΙΑ΄)[17].

(46) προεστῶτες: Πρόκειται περὶ τῶν ἡγουμένων ἑκάστης μονῆς.

---

13. Βλ. Εὐσεβίου *Κατὰ Μαρκέλλου* (E. Klostermann, σ. 8,23): *τῆς ἀπὸ περάτων γῆς ἕως περάτων καθολικῆς τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας…* Περὶ τῆς ἔννοιας τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας βλ. Ἰω. Ζηζιούλα, *Ἡ ἑνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Θείᾳ Εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ Ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας,* ἐν Ἀθήναις 1965 καὶ Ἰ. Καρμίρη, «Ἐκκλησία», *ΘΗΕ* 5, σσ. 482-484.

14. Περὶ μοναστηρίων καὶ μοναστηριακῆς ἀρχιτεκτονικῆς βλ. Ἀ. Ὀρλάνδου, *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική,* Ἀθῆναι 1958, σ. 7 καὶ Δ. Κωνσταντινίδη, «Μονή», *ΘΗΕ* 9, σσ. 50-55.

15. Μ. Γκητάκου, «Ἀσκητήρια», *ΘΗΕ* 3, σσ. 376-378.

16. Παροιμ. κβ΄ 15: *ῥάβδος δὲ καὶ παιδεία μακρὰν ἀπ᾽ αὐτοῦ,* καὶ Πρὸς Ἑβρ. ιβ΄ 6-7: *ὃν γὰρ ἀγαπᾷ Κύριος παιδεύει, μαστιγοῖ δὲ πάντα υἱὸν ὃν παραδέχεται. εἰ παιδείαν ὑπομένετε, ὡς υἱοῖς ὑμῖν προσφέρεται ὁ Θεός.* Βλ. καὶ Montanari, ὅ.π., σ. 1541· Lampe, ὅ.π., σ. 996.

17. *Μηναῖον Ρώμης* Α΄, σ. 402.

(46) τῆς ἁγίας Λαύρας: Ἀρχικὰ ἡ λέξη *λαύρα* δήλωνε τὸν συνοικισμὸ τῶν ἀσκητῶν, οἱ ὁποῖοι εἶχαν χαλαρὴ κοινοβιακὴ τάξη καὶ κοινὴ λειτουργικὴ σύναξη κατὰ τὶς Κυριακές. Ἀργότερα προσέλαβε τὴν ἔννοια τοῦ κοινοβιακοῦ μοναστηρίου. Ἐδῶ πρόκειται περὶ τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας, ἡ ὁποία ἱδρύθηκε ἀπὸ τὸν ἅγιο Ἀθανάσιο τὸν Ἀθωνίτη. Ἡ Μονὴ βρίσκεται σὲ βραχῶδες ἐπίπεδο, στοὺς πρόποδες τοῦ Ἀντίαθω καὶ πρὸς τὸ ἄκρο τῆς Ἀθωνικῆς χερσονήσου, μὲ θέα πρὸς τὸν Στρυμονικὸ κόλπο, τὸ Αἰγαῖο καὶ τὰ νησιὰ Θάσο, Σαμοθράκη, Λῆμνο καὶ Ἴμβρο[18]. Ἡ Μονὴ διαθέτει πλούσια βιβλιοθήκη βυζαντινῶν χειρογράφων καὶ ἐντύπων βιβλίων[19].

Δ΄. Χρονολόγηση τῆς ἐπιστολῆς

Μὲ βάση τὰ δεδομένα τῆς ἐπιστολῆς καὶ κάποιες χαρακτηριστικὲς φράσεις *(ἐπικαλούμεθα τὴν μεγάλην σύνοδον εἰς τὸ μετέπειτα… ἔτι διαμαρτυρόμεθα ὅλην τὴν ἱερὰν ἀδελφότητα, ὅτι οἱ σεβασμιώτατοι προεστῶτες τῆς ἁγίας Λαύρας ἐξέδωκαν ἀφορισμὸν ἀπάνθρωπον καὶ σκληρὸν ἐναντίον μας…)* μπορεῖ κάποιος νὰ ἐντοπίσει τὸ χρονικὸ πλαίσιο τοῦ κειμένου.

Προφανῶς βρισκόμαστε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1773, ὁπότε καὶ ἔχουμε τὴν ἀποστολὴ τοῦ δεύτερου γράμματος ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Θεοδόσιο Β΄, προκειμένου νὰ παύσουν οἱ φιλονικίες στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ οἱ ἐκεῖ μοναχοὶ νὰ εἰρηνεύσουν[20]. Στὴν ἐπιστολὴ κυριαρχεῖ ἡ διαμαρτυρία τοῦ Παρίου γιὰ τὸν λαυριωτικό, ἀπάνθρωπο κατὰ τὰ λεγόμενά του, ἀφορισμὸ ἐναντίον του καὶ τῶν σὺν αὐτῷ. Ὁ ἴδιος ὑποστηρίζει ὅτι λόγῳ τῆς σοβαρότητας τοῦ ζητήματος ἁρμοδιότητα ἀφορισμοῦ ἔχει μόνον ἡ σύνοδος καὶ ὄχι ἡ μοναστικὴ ἀδελφότητα τῆς Λαύρας. Τὸ ἀνωτέρω πατρι-

18. Βλ. Γ. Σμυρνάκη, ὅ.π., σσ. 382 κ.ἑξ. καὶ Σ. Βογιατζῆ - Βασιλικῆς Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, *Τὸ καθολικὸ τῆς ἱερᾶς μονῆς Μεγίστης Λαύρας στὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἱστορία καὶ Ἀρχιτεκτονική,* Ἀθήνα 2019.

19. Βλ. Σπυρίδωνος μοναχοῦ Λαυριώτου (ἐπεξεργασία καὶ διασκευὴ ὑπὸ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου), *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας (τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει),* Παρίσι 1925· Παντελεήμονος μοναχοῦ Λαυριώτου, «Συμπληρωματικὸς κατάλογος χειρογράφων κωδίκων Ἱερᾶς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* ΚΗ΄ (1958), σσ. 87–203· Τρ. Σκλαβενίτη, «Ἡ βιβλιοθήκη τῶν ἐντύπων τῆς μονῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἄθω», *Μνήμων* ΙΑ΄ (1987), σσ. 83-122.

20. Βλ. Χ. Τζώγα, ὅ.π., σ. 150.

αρχικὸ γράμμα τελικῶς τοὺς ἀπαλλάσσει ἀπὸ τὸν ἀφορισμὸ αὐτό: *πρὸς δὲ τούτοις τοῦ περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ὅπως δήπως ἐκδοθέντος ἐπιτιμίου παρὰ τῶν λαυριωτῶν πατέρων ἀκύρου καὶ ἀνισχύρου μένοντος, οἱ ὑποπεσεῖν ἐκείνῳ τῷ ἐπιτιμίῳ δόξαντες, ὑπάρχωσι συγχωρημένοι, ἄμεμπτοί τε καὶ ἀκατάστατοι, συγκοινωνοῦντες καὶ συναναστρεφόμενοι ἀνενδοιάστως τοῖς λοιποῖς μοναχοῖς.*

Ἐπιπλέον, ὅσον ἀφορᾶ στὴν ἀναφερόμενη Μεγάλη Σύνοδο, πρόκειται προφανῶς γιὰ τὴν πρώτη Σύνοδο, ἡ ὁποία θὰ πραγματοποιηθεῖ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1774 στὴν Μονὴ τοῦ Κουτλουμουσίου κατ' ἐντολὴ τοῦ πατριάρχου Σαμουὴλ Α΄, ὁ ὁποῖος ἐπιδίωκε τὴν καταλλαγὴ τῶν δύο ἀντιτιθέμενων μερῶν, προϊσταμένων σὲ αὐτὴ τῶν πρώην πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως Κυρίλλου Β΄ καὶ Ἀλεξανδρείας Ματθαίου, μὲ τὴν παρουσία μητροπολιτῶν καὶ πλέον τῶν διακοσίων μοναχῶν[21], ἡ ὁποῖα ἔκανε δεκτὲς τὶς ἐξηγήσεις τοῦ Παρίου καὶ τῶν λοιπῶν Κολλυβάδων. Ὅμως ἡ συνοδικὴ ἀπαλλαγή τους ἀποδείχθηκε πρόσκαιρη, καθὼς τὸν Ἰούνιο τοῦ 1776 καταδικάσθηκαν συνοδικῶς ἐπὶ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Σωφρονίου Β΄[22].

21. Περὶ τῶν πατριαρχικῶν γραμμάτων βλ. Ἀθανασίου τοῦ Παρίου, *Δήλωσις…*, ὅ.π., σσ. 31-38. Γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ ἀφοροῦν στὴν σύνοδο τοῦ 1774 βλ. Χ. Τζώγα, ὅ.π., σσ. 153-155. Περὶ τοῦ πατριάρχου Θεοδοσίου Β΄ (1769-1773) βλ. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες, εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακεὶμ Γ΄ τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης 36-1864,* ἔκδ. Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Ἀθῆναι 1996, σσ. 558-559. Περὶ τοῦ πατριάρχου Σαμουὴλ Α΄ (1763-1768 καὶ 1773-1774) βλ. Μ. Γεδεών, ὅ.π., σσ. 657-660 καὶ 663-664.

22. Βλ. Κ. Παπουλίδου, ὅ.π., σ. 60· Χ. Τζώγα, ὅ.π., σσ. 156-165.

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ
ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΘΕΝΟΜΑΡΤΥΡΟΣ
ΔΩΡΟΘΕΑΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑ ΚΑΠΠΑΔΟΚΙΑΣ

Ἧς ἡ Μνήμη τῇ ΣΤ΄ Φεβρουαρίου

Ποιηθεῖσα
ὑπὸ τοῦ ἐλαχίστου ἐν Ἐπισκόποις Κυρίλλου,
τοὐπίκλην Κογεράκη,
Μητροπολίτου τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως Ρόδου

Ἁγία Δωροθέα (Ρωσικὴ εἰκόνα).

ΤΟΙΣ ΕΝΤΕΥΞΟΜΕΝΟΙΣ

Ὑπὸ τὸ ὄνομα Δωροθέα τιμοῦνται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τέσσερεις γυναῖκες. Οἱ τρεῖς, Δωροθέα ἡ ἐν Θρᾴκῃ[1], μία ἀπὸ τὶς Τεσσαράκοντα Παρθενομάρτυρες ποὺ μαρτύρησαν κατὰ τὸν Δ΄ αἰῶνα, Δωροθέα ἡ ἐν Καισαρείᾳ τῆς Καππαδοκίας[2] καὶ Δωροθέα ἡ ἐν Ἀκυληΐᾳ[3], συγκαταλέγονται στὴν χορεία τῶν Ἁγίων Μαρτύρων· ἡ τέταρτη, ἡ Ἁγία Δωροθέα τοῦ Κασίν[4], στὴν χορεία τῶν Ὁσίων ἀσκητριῶν.

---

1. Οἱ Τεσσαράκοντα Παρθενομάρτυρες ἔζησαν καὶ μαρτύρησαν στὴν Ἀδριανούπολη τῆς Θράκης τὴν ἐποχὴ τοῦ αὐτοκράτορα Λικινίου (307-324). Ἡ μνήμη τους τιμᾶται τὴν 1η Σεπτεμβρίου. Τὰ ὀνόματά τους ἔχουν διασωθεῖ στὸ ἀρχαῖο μαρτύριό τους καὶ εἶναι τὰ ἀκόλουθα: Λαυρεντία ἡ Διάκονος, Κελσίνα, Θεοκτίστη (ἢ Θεόκλεια), Δωροθέα, Εὐτυχιανή, Θέκλα, Ἀρισταινέτη, Φιλαδέλφη, Μαρία, Βερονίκη, Εὐλαλία (ἢ Εὐθυμία), Λαμπροτάτη, Εὐφημία, Θεοδώρα, Θεοδότη, Τετεσία, Ἀκυλίνα, Θεοδούλη, Ἁπλοδώρα, Λαμπαδία, Προκοπία, Παῦλα, Ἰουλιάνα, Ἀμπλιανή, Περσίς, Πολυνίκη, Μαύρα, Γρηγορία, Κυρία (ἢ Κυριαίνη), Βάσσα, Καλλινίκη, Βαρβάρα, Κυριακή, Ἀγαθονίκη, Ἰούστα, Εἰρήνη, Ματρῶνα (ἢ Ἀγαθονίκη), Τιμοθέα, Τατιανή, Ἄννα (ἢ Ἀνθοῦσα). Στοὺς τελευταίους χρόνους παρουσιάστηκαν μὲ διαφορετικὰ ὀνόματα (Ἀδαμαντίνη, Ἀθηνᾶ, Ἀντιγόνη, Ἀφροδίτη....) μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γίνουν γνωστὲς στὸ Ἐκκλησιαστικὸ πλήρωμα μὲ αὐτὰ καὶ νὰ δημιουργηθεῖ σύγχυση. Βλ. Ἱερομονάχου Μακαρίου Σιμωνοπετρίτου, «Νέος Συναξαριστὴς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας», τόμ. Α΄, Σεπτέμβριος, Ἐκδόσεις «Ὁρμύλια», 2001, σελ. 11-12.

2. Ἡ μνήμη τῆς Ἁγίας Δωροθέας, ἡ ὁποία, ἂν καὶ Μάρτυς τῆς Ἀνατολῆς (Μικρὰ Ἀσία) τιμοῦνταν ἀνέκαθεν ἰδιαιτέρως στὴν Λατινικὴ Ἐκκλησία, ἀποσιωπᾶται στοὺς παλαιοὺς Συναξαριστὲς τῆς ἑλληνοφώνου Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ στὰ Μηνολόγια τῶν ἰσχυόντων Μηναίων, ἐνῶ μνημονεύεται στὰ σλαβικὰ Μηνολόγια. Ἐμφανίζεται σὲ νεωτέρους Συναξαριστές, οἱ ὁποῖοι ἀντλοῦν πληροφορίες κυρίως ἀπὸ τὸ Ρωμαϊκὸ Μαρτυρολόγιο.

3. Μαρτύρησε τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐτοκράτορα Νέρωνα μαζὶ μὲ τὶς Παρθενομάρτυρες Εὐφημία, Θέκλα καὶ Ἐρασμία. Ἡ μνήμη τους ἀναγράφεται στὸ Ρωμαϊκὸ Μαρτυρολόγιο τὴν 3η Σεπτεμβρίου.

4. Καταγόταν ἀπὸ πριγκιπικὴ οἰκογένεια τῆς Ρωσίας καὶ ἔζησε στὸ Κασίν,

Ἡ Ἁγία Παρθενομάρτυς Δωροθέα, τῆς ὁποίας ἡ μνήμη ἑορτάζεται κατὰ τὴν 6η Φεβρουαρίου, καταγόταν ἀπὸ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια τῆς Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας. Ὁ εἰδωλολάτρης ἡγεμόνας Σαπρίκιος, σταλμένος στὴν Καισάρεια γιὰ νὰ ἐπιβάλει τὰ διατάγματα κατὰ τῶν Χριστιανῶν τοῦ αὐτοκράτορα Διοκλητιανοῦ, διέταξε νὰ τὴν συλλάβουν. Παρὰ τὶς πιέσεις καὶ τὰ βασανιστήρια ἡ Ἁγία παρέμεινε ἀμετάπειστη στὴν πίστη καὶ παραδόθηκε σὲ δύο ἀδελφές ποὺ εἶχαν μεταστραφεῖ στὴν εἰδωλολατρία, τὴν Χριστίνα καὶ τὴν Καλλίστη, μὲ σκοπὸ αὐτὲς νὰ τὴν μεταπείσουν. Τὸ ἀποτέλεσμα, ὅμως, ἦταν ἀντίθετο ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ προσδοκοῦσε ὁ ἡγεμόνας, γιατὶ ἡ Δωροθέα μὲ τὶς ἐπιτιμήσεις καὶ νουθεσίες της κατόρθωσε νὰ πείσει τὶς δύο ἀδελφὲς νὰ ἐπιστρέψουν στὴν πίστη τοῦ Χριστοῦ καὶ νὰ ὁμολογήσουν τὸ ὄνομά Του. Ὁ Σαπρίκιος τότε διέταξε νὰ κάψουν ζωντανὲς τὴν Χριστίνα καὶ τὴν Καλλίστη, καταδικάζοντας παράλληλα τὴν Δωροθέα στὸν δι᾽ ἀποκεφαλισμοῦ θάνατο. Ἡ Μάρτυς δέχτηκε τὴν καταδικαστικὴ ἀπόφαση μὲ τὰ λόγια: «Εὐχαριστῶ σε, Χριστέ, Νυμφίε τῆς ψυχῆς μου, γιατὶ μὲ καλεῖς νὰ εἰσέλθω στὸν Παράδεισό σου».

Ἀκούγοντας ἕνας ἀπὸ τοὺς παρόντες τὰ λόγια της, ὁ εἰδωλολάτρης δικηγόρος Θεόφιλος, ἀπάντησε χλευαστικά: «Δωροθέα, θὰ μοῦ στείλεις, λοιπόν, καρποὺς ἢ ρόδα ἀπὸ τὸ περιβόλι τοῦ νυμφίου σου». Ἐκείνη ἀπάντησε: «Βεβαίως, νὰ εἶσαι σίγουρος γι᾽ αὐτό».

Ὅταν ὁδηγήθηκε ἡ Ἁγία Δωροθέα στὸν τόπο τοῦ μαρτυρίου, τότε φανερώθηκε Ἄγγελος Κυρίου μὲ τὴν μορφὴ παιδιοῦ ἀπαράμιλλης ὡραιότητας κρατώντας τρία μῆλα καὶ τρία κόκκινα ρόδα, γεγονὸς τὸ ὁποῖο ἐξέπληξε τοὺς παρόντες γιατὶ ἦταν χειμῶνας, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία δὲν ἀνθίζουν οἱ τριανταφυλλιές. Μὲ τὴν προτροπὴ τῆς Ἁγίας ὁ σὲ σχῆμα παιδιοῦ Ἄγγελος Κυρίου τὰ πρότεινε στὸν Θεόφιλο λέγοντάς του: «Ὁρίστε, αὐτὰ ποὺ ἡ Δωροθέα σοῦ ὑποσχέθηκε. Σοῦ τὰ στέλνει ἀπὸ τὸν κῆπο τοῦ Νυμφίου της».

Ἐμβρόντητος ὁ πρὶν χλευαστὴς καὶ διώκτης τῶν Χριστιανῶν Θεόφιλος ὁμολόγησε τὸν Χριστὸ καὶ καταδικάστηκε σὲ ἀποκεφα-

---

στὴν περιοχὴ βόρεια τῆς Μόσχας. Μετὰ τὸν θάνατο στὴν μάχη τοῦ συζύγου της ἐκάρη Μοναχὴ καὶ ἀνασυγκρότησε τὴν κατεστραμμένη Μονὴ τῆς Ὑπαπαντῆς. Ἡ μνήμη της τιμᾶται ἀπὸ τὴν Ρωσικὴ Ἐκκλησία τὴν 6η Φεβρουαρίου. Βλ. Ἱερομονάχου Μακαρίου Σιμωνοπετρίτου, «Νέος Συναξαριστὴς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας», τόμ. ΣΤ΄, Φεβρουάριος, Ἐκδόσεις «Ἴνδικτος», 2006, σελ. 80.

λισμό, τελειώνοντας μαρτυρικὰ τὸν ἐπίγειο δρόμο του ὡς συναθλητὴς καὶ συμμάρτυρας τῆς Ἁγίας Δωροθέας.

Στὴν Δύση ἡ Ἁγία Παρθενομάρτυς Δωροθέα τιμᾶται ἀπὸ τὸν ἕβδομο αἰῶνα. Ἡ τιμή της διαδόθηκε εὐρύτερα κατὰ τὴν διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα. Στὰ τέλη τῆς μεσαιωνικῆς Σουδίας θεωρήθηκε στὴν χώρα ὡς τὸ 15ο μέλος τῶν Δεκατεσσάρων Ἁγίων Βοηθῶν (fourteen Holy Helpers) καὶ στὴν τέχνη παρουσιάστηκε, μαζὶ μὲ τὶς Παρθενομάρτυρες Βαρβάρα, Αἰκατερίνα καὶ Μαρίνα (Μαργαρίτα κατὰ τοὺς Δυτικούς), ὡς μία τετράδα Ἁγίων Μαρτύρων γυναικῶν, ἡ ὁποία ὀνομάζεται «De fyra huvudiungfruma» ἢ «*Quattor Virgines Capitales*» στὴν Λατινικὴ γλῶσσα, τὸ ὁποῖο μεταφράζεται «Αἱ Τέσσαρες Ἐθνικὲς Παρθένοι».

Στὴν Δύση θεωρεῖται προστάτιδα τῶν Κηπουρῶν. Σὲ ὁρισμένα μέρη τὰ δένδρα θεωροῦνται εὐλογημένα κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς μνήμης της (6 Φεβρουαρίου). Κατὰ τόπους καὶ περιοχὲς θεωρεῖται, ἐπίσης, προστάτιδα τῶν ζυθοποιῶν, τῶν μαιῶν ἢ τῶν νεονύμφων. Εἶναι, ἐπίσης, ἡ πολιοῦχος τῆς ἰταλικῆς πόλης Πέσια.

Στὴν Δυτικὴ τέχνη ἡ Ἁγία ἀπεικονίζεται σὲ νεανικὴ ἡλικία φέρουσα στεφάνι ἀπὸ ἄνθη καὶ συνοδευομένη ἀπὸ τὸν Ἄγγελο σὲ μορφὴ παιδιοῦ. Συχνὰ ἀπεικονίζεται νὰ βαστάζει ἕνα καλάθι μὲ φροῦτα καὶ τριαντάφυλλα. Ἀπεικονίζεται, ἐπίσης, γονυκλινὴς κατὰ τὴν ὥρα τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ της φέρουσα στεφάνι ἀπὸ ἄνθη, τὸ ὁποῖο περιβάλλεται ἀπὸ ἀστέρια. Πολλὲς φορὲς ἀπεικονίζεται μαζὶ μὲ τὸν Ἄγγελο σὲ μορφὴ παιδιοῦ κοντὰ σὲ δένδρο μηλιᾶς βαστάζοντας τὸ παιδὶ στὴν ἀγκαλιά της, καλυμμένο μὲ ἄνθη.

Ἡ Ἀκολουθία τῆς Ἁγίας Παρθενομάρτυρος Δωροθέας ποὺ ἀκολουθεῖ συνετάχθη κατόπιν προτροπῆς τοῦ Πανοσιολογιωτάτου Ἀρχιμανδρίτου κ. Γεωργίου Μαγκιρίδη καὶ δημοσιεύεται γιὰ πρώτη φορὰ στὸ παρὸν τεῦχος τοῦ Περιοδικοῦ «ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ».

Ἁγία Δωροθέα (Ρωσικὴ εἰκόνα).

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ
ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΠΑΡΘΕΝΟΜΑΡΤΥΡΟΣ
ΔΩΡΟΘΕΑΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑ

Ἧς ἡ Μνήμη τῇ ΣΤ΄ Φεβρουαρίου

Ποιηθεῖσα
ὑπὸ τοῦ ἐλαχίστου ἐν Ἐπισκόποις Κυρίλλου, τοὐπίκλην Κογεράκη,
Μητροπολίτου τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως Ρόδου.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΜΙΚΡΟΝ ΕΣΠΕΡΙΝΟΝ

Ἱστῶμεν στίχ. δ΄ καὶ ψάλλομεν τὰ κάτωθι Στιχηρὰ Προσόμοια.

Ἦχος α΄. Τῶν οὐρανίων ταγμάτων.

Τῆς Δωροθέας τὴν μνήμην, τῆς καλλιμάρτυρος, τῆς ἐν τῇ Καισαρείᾳ, ἀθλησάσης νομίμως, τελέσωμεν τὴν μνήμην πάντες πιστοί, πρὸς αὐτὴν ἀνακράζοντες· Ὑπὲρ ἡμῶν ἐκδυσώπει τὸν Λυτρωτήν, τῶν ὑμνούντων σου τὴν ἄθλησιν.

Τῆς παρθενίας τῷ κάλλει, ὅλη ἐκλάμπουσα, μαρτυρικῶν αἱμάτων, φοινιχθεῖσα τοῖς λύθροις, ἀνέδραμες πρὸς δόξαν τῶν οὐρανῶν, Δωροθέα πανένδοξε, ἔνθα Χριστῷ παρεστῶσα αἴτει ἡμῖν, τοῖς τιμῶσί σε τὰ κρείττονα.

Τοῦ Σαπρικίου τυράννου, τοῦ ματαιόφρονος, καλῇ ὁμολογίᾳ, καθελοῦσα τὸ θράσος, τὴν κάραν σου ἐτμήθης ξίφους ἀκμῇ, Δωροθέα

πανεύφημε, καὶ ἐνυμφεύθης τῷ Λόγῳ προῖκα αὐτῷ, δοῦσα αἷμά σου τὸ τίμιον.

Μαρτυρικῶς προσηνέχθης δῶρον φερώνυμον, Θεῷ τῷ ἐν Τριάδι, Δωροθέα θεόφρον· τυράννοις γὰρ ἀντέστης καὶ ὑπ' αὐτῶν, ἑκοντὶ τεθανάτωσαι. Ἀλλ' ὡς ζωῆς νῦν τρυφῶσα τῆς ὑπὲρ νοῦν, τῶν τιμώντων σε μνημόνευε.

Δόξα. *Ἦχος δ΄.*

Δεῦτε πιστοί, τὴν Παρθενομάρτυρα τοῦ Χριστοῦ, Δωροθέαν ἐπαινέσωμεν· παρθενικαῖς γὰρ ἀρεταῖς, καὶ μαρτυρίου ἀγωγαῖς, Θεὸν ἐπὶ γῆς εὐαρεστήσασα, ἐν οὐρανοῖς ἀντάξια, τὰ ἔπαθλα ἐκτήσατο, καὶ παρέστη ἐν δόξῃ, τῷ μυστικῷ νυμφίῳ Χριστῷ, πρεσβεύουσα ὑπὲρ ἡμῶν, τῶν ἐκτελούντων τὴν μνήμην αὐτῆς.

Καὶ νῦν. *Τῆς Ἑορτῆς. Ὁ αὐτός.*
Ἀνδρέου Κρήτης

Σήμερον ἡ Ἱερὰ Μήτηρ, καὶ τοῦ Ἱεροῦ ὑψηλοτέρα, ἐπὶ τὸ Ἱερὸν παραγέγονεν, ἐμφανίζουσα τῷ κόσμῳ, τὸν τοῦ κόσμου Ποιητήν, καὶ νόμου πάροχον· ὃν καὶ ἐν ἀγκάλαις ὑποδεξάμενος, ὁ πρεσβύτης Συμεών, γεραίρων ἐκραύγαζε· Νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου, ὅτι εἶδόν σε τὸν Σωτῆρα τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΣΤΙΧΟΝ, Στιχηρὰ Προσόμοια.
Ἦχος γ΄. Μεγάλη τοῦ Σταυροῦ σου.

Ἐν ὕμνοις ἐγκωμίων σήμερον τιμήσωμεν, τὴν νύμφην τοῦ Κυρίου, καὶ λογικὴν ἀμνάδα, τὸ ἀγλάϊσμα τῆς Καισαρείας Δωροθέαν, τὴν τὸν Θεὸν πάντοτε, καθικετεύουσαν, ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Στίχ. Ὑπομένων, ὑπέμεινα τὸν Κύριον καὶ προσέσχε μοι.

Ὡς δῶρον φερωνύμως ἔμψυχον καὶ ἅγιον, προσήχθης Δωροθέα, Θεῷ τῷ ἐν Τριάδι, καὶ ἠξίωσαι νυμφῶνος δόξης ἀθανάτου, ἐν δωρεᾷ χάριτος, αὐτῷ πρεσβεύουσα, ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Στίχ. Καὶ ἔστησεν ἐπὶ πέτραν τοὺς πόδας μου καὶ κατεύθυνε τὰ διαβήματά μου.

Τυράννων θεομάχων φρύαγμα πατήσασα, τῇ πίστει Δωροθέα, τῆς παντουργοῦ Τριάδος, ὡς ἀήττητος ἐστεφανώθης Ἀθληφόρος, μαρτυρικῷ στέμματι· ὅθεν ἱκέτευε, ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Δόξα. *Ἦχος β΄.*

Θεῷ προσκολληθεῖσα, καὶ αὐτῷ προσανέχουσα, Μαρτύρων ἐν Χριστῷ, τὸν δρόμον ἐτέλεσας, καὶ νικηφόρος ἐστεφανώθης, Δωροθέα πανεύφημε. Ὅθεν πρέσβευε ἐκτενῶς, τῷ ἐν Τριάδι Θεῷ, σωθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Καὶ νῦν. *Τῆς Ἑορτῆς. Ὁ αὐτός.*
Γερμανοῦ. Οἱ δέ, Ἰωάννου Μοναχοῦ.

Τὸν Ἱερὸν ἡ Ἱερὰ Παρθένος προσεκόμισεν, ἐν Ἱερῷ τῷ Ἱερεῖ· ἁπλώσας δὲ ἀγκάλας ὁ Συμεών, ἐδέξατο τοῦτον ἀγαλλόμενος, καὶ ἐβόησε· Νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου Δέσποτα, κατὰ τὸ ῥῆμά σου ἐν εἰρήνῃ, Κύριε.

Νῦν ἀπολύεις, *τὸ Τρισάγιον, τὸ Ἀπολυτίκιον ἐκ τοῦ Μεγάλου Ἑσπερινοῦ καὶ Ἀπόλυσις.*

ΕΙΣ ΤΟΝ ΜΕΓΑΝ ΕΣΠΕΡΙΝΟΝ

Ὁ Προοιμιακὸς καὶ τὸ «Μακάριος ἀνήρ». *Εἰς δὲ τὸ* «Κύριε ἐκέκραξα» *ἱστῶμεν στίχ. στ΄ καὶ ψάλλομεν τὰ κάτωθι Στιχηρὰ Προσόμοια.*

Ἦχος β΄. Ὅτε ἐκ τοῦ ξύλου.

Δεῦτε εὐφημήσωμεν πιστοί, τὴν ὡραιοτάτην παρθένον, καὶ Ἀθληφόρον Χριστοῦ, ὅτι κατεφρόνησε, τῆς ματαιότητος, τῶν προσκαίρων ὡς πάνσοφος, καὶ τῷ μαρτυρίῳ, εὔκλειαν ἐκτήσατο, ἀθανατίζου-

σαν, χαίροις πρὸς αὐτὴν ἐκβοῶντες, Μάρτυς Δωροθέα ὀλβία, τοῦ Εὐαγγελίου κλῆμα πάγκαρπον.

Δῶρον ἀναδέδειξαι Θεοῦ, καθηγιασμένον τὸ πρῶτον, παρθενικαῖς ἀρεταῖς, Ἀθλοφόρων ὕστερον, τοῖς ἀγωνίσμασι, Δωροθέα πανεύφημε, καὶ πλουτοποιόν σε, δῶρον αὐτὸς τίμιον, πιστοῖς ἐδώρησεν. Ὅθεν παῤῥησίᾳ ἐξαίτει, ἔλεος καὶ ἄφθονον χάριν, τοῖς προσερχομένοις τῇ πρεσβείᾳ σου.

Τρίβον διοδεύουσα καλήν, εὐαγγελικῆς πολιτείας, ὡς ἐρασθεῖσα Χριστόν, ταύτην ἐξετέλεσας, καθυπομείνασα, τὰς βασάνους τοῦ σώματος, καὶ ἀποτμηθεῖσα, Δωροθέα πάνσεμνε, ξίφει τὴν κάραν σου. Ὅθεν τὴν κατάπαυσιν σχοῦσα, ἐν τῷ οὐρανίῳ νυμφῶνι, τῶν ἀνευφημούντων σε μνημόνευε.

Ἦχος δ΄. Ἕτερα. Ἔδωκας σημείωσιν.

Ὅλη διαλάμπουσα, παρθενικῇ ὡραιότητι, πρὸς τὸ στάδιον ἔδραμες, τῆς θείας ἀθλήσεως, ἔνθα προσπλακεῖσα, ἐχθρῶν μυριάσιν, τῇ πανοπλίᾳ τοῦ Σταυροῦ, ὀλέθρῳ τούτους τελείῳ ἔδωκας· διό σε ἐστεφάνωσε, νικητικῷ διαδήματι, Ἰησοῦς ὁ νυμφίος σου, Δωροθέα πανεύφημε.

Ἄνθος ἀνεβλάστησας, ὡς ἀληθῶς παρθενόφυτον, γεωργίᾳ τῇ ἄνωθεν, μαχαίρᾳ τεμνόμενον, εἰδωλομανούντων, καὶ χάριτος πνέον, τὴν ἐπουράνιον ὀσμήν, εἰς εὐφροσύνην πιστῶν σωτήριον, τῶν πίστει εὐφημούντων σε, τὴν κόσμον πάντα νικήσασαν, καὶ δεινὸν κοσμοκράτορα, Δωροθέα ἀοίδιμε.

Ῥώμῃ διαπρέπουσα, ἐν μαρτυρίου τῷ σκάμματι, πρὸς ἐπίγνωσιν πίστεως, Καλλίστην, Χριστίναν τε, σὺν τῷ Θεοφίλῳ, ἐφείλκυσας Μάρτυς, καὶ ἀπειργάσω πρακτικῶς, Μάρτυρας τούτους τοῦ Παντοκράτορος, μεθ᾽ ὧν καθικετεύομεν, πρεσβείαν ποίει πρὸς Κύριον, Δωροθέα πανένδοξε, ἵνα λάβωμεν ἔλεος.

Δόξα. Ἦχος α΄.

Εὐφραίνου Καισάρεια, Καππαδοκῶν Μητρόπολις, ἡ μαρτυρίου παρθενόφυτον ῥόδον, εὐωδέστατον ἐξανθήσασα, Δωροθέαν τὴν παν-

εὔφημον· αὕτη γὰρ μιμήσει, τῶν φρονίμων παρθένων, ἀγνείας τὸ ἔλαιον, μαρτυρίου πιάνασα αἵματι, τὴν λαμπάδα τῆς ψυχῆς, ἄσβεστον διετήρησε, καὶ ἀθανάτου νυμφῶνος κατηξίωται, εἰς αἰῶνας ἐν αὐτῷ χοροβατοῦσα, καὶ τῷ νυμφίῳ Χριστῷ, πρεσβεύουσα ἐκτενῶς, τοῦ σωθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Καὶ νῦν. *Τῆς Ἑορτῆς. Ὁ αὐτός.*
Ἀνατολίου

Ὁ παλαιὸς ἡμερῶν, ὁ καὶ τὸν νόμον πάλαι ἐν Σινᾷ δοὺς τῷ Μωσεῖ, σήμερον βρέφος ὁρᾶται, καὶ κατὰ νόμον, ὡς νόμου Ποιητής, τὸν νόμον ἐκπληρῶν, ναῷ προσάγεται, καὶ τῷ Πρεσβύτῃ ἐπιδίδοται. Δεξάμενος δὲ τοῦτον Συμεὼν ὁ δίκαιος, καὶ τῶν δεσμῶν τὴν ἔκβασιν ἰδὼν τελεσθεῖσαν, γηθοσύνως ἐβόα· Εἶδον οἱ ὀφθαλμοί μου, τὸ ἀπ' αἰῶνος Μυστήριον ἀποκεκρυμμένον, ἐπ' ἐσχάτων τούτων ἡμερῶν φανερωθέν, φῶς διασκεδάζον, τῶν ἀπίστων ἐθνῶν τὴν σκοτόμαιναν, καὶ δόξαν τοῦ νεολέκτου Ἰσραήλ· διὸ ἀπόλυσον τὸν δοῦλόν σου, ἐκ τῶν δεσμῶν τοῦδε τοῦ σαρκίου, πρὸς τὴν ἀγήρω καὶ θαυμασίαν ἄληκτον ζωήν, ὁ παρέχων τῷ κόσμῳ τὸ μέγα ἔλεος.

Εἴσοδος, τὸ «Φῶς ἱλαρόν», *τὸ Προκείμενον τῆς ἡμέρας καὶ τὰ Ἀναγνώσματα.*

Παροιμιῶν τὸ Ἀνάγνωσμα.
(Κεφ. λα΄ 10, 13 - 20, 25)

Γυναῖκα ἀνδρείαν τίς εὑρήσει; τιμιωτέρα δέ ἐστι λίθων πολυτελῶν ἡ τοιαύτη. Μηρυομένη ἔρια καὶ λίνον ἐποίησεν εὔχρηστον ταῖς χερσὶν αὐτῆς. Ἐγένετο ὡσεὶ ναῦς ἐμπορευομένη μακρόθεν, συνάγει δὲ αὐτὴ τὸν βίον. Καὶ ἀνίσταται ἐκ νυκτῶν καὶ ἔδωκε βρώματα τῷ οἴκῳ καὶ ἔργα ταῖς θεραπαίναις. Θεωρήσασα γεώργιον ἐπρίατο, ἀπὸ δὲ καρπῶν χειρῶν αὐτῆς κατεφύτευσε κτῆμα. Ἀναζωσαμένη ἰσχυρῶς τὴν ὀσφὺν αὐτῆς ἤρεισε τοὺς βραχίονας αὐτῆς εἰς ἔργον. Ἐγεύσατο ὅτι καλόν ἐστι τὸ ἐργάζεσθαι, καὶ οὐκ ἀποσβέννυται ὁ λύχνος αὐτῆς ὅλην τὴν νύκτα. Τοὺς πήχεις αὐτῆς ἐκτείνει ἐπὶ τὰ συμφέροντα, τὰς δὲ χεῖρας αὐτῆς ἐρείδει εἰς ἄτρακτον. Χεῖρας δὲ αὐτῆς διήνοιξε πένητι,

καρπὸν δὲ ἐξέτεινε πτωχῷ. Ἰσχὺν καὶ εὐπρέπειαν ἐνεδύσατο καὶ εὐφράνθη ἐν ἡμέραις ἐσχάταις.

Σοφίας Σολομῶντος τὸ Ἀνάγνωσμα.
(Κεφ. γ΄ 1-9)

Δικαίων ψυχαὶ ἐν χειρὶ Θεοῦ, καὶ οὐ μὴ ἅψηται αὐτῶν βάσανος. Ἔδοξαν ἐν ὀφθαλμοῖς ἀφρόνων τεθνάναι, καὶ ἐλογίσθη κάκωσις ἡ ἔξοδος αὐτῶν καὶ ἡ ἀφ᾽ ἡμῶν πορεία σύντριμμα· οἱ δέ εἰσιν ἐν εἰρήνῃ. Καὶ γὰρ ἐν ὄψει ἀνθρώπων ἐὰν κολασθῶσιν, ἡ ἐλπὶς αὐτῶν ἀθανασίας πλήρης. Καὶ ὀλίγα παιδευθέντες, μεγάλα εὐεργετηθήσονται· ὅτι ὁ Θεὸς ἐπείρασεν αὐτοὺς καὶ εὗρεν αὐτοὺς ἀξίους ἑαυτοῦ. Ὡς χρυσὸν ἐν χωνευτηρίῳ ἐδοκίμασεν αὐτοὺς καὶ ὡς ὁλοκάρπωμα θυσίας προσεδέξατο αὐτούς. Καὶ ἐν καιρῷ ἐπισκοπῆς αὐτῶν ἀναλάμψουσι καὶ ὡς σπινθῆρες ἐν καλάμῃ διαδραμοῦνται. Κρινοῦσιν ἔθνη καὶ κρατήσουσι λαῶν, καὶ βασιλεύσει αὐτῶν Κύριος εἰς τοὺς αἰῶνας. Οἱ πεποιθότες ἐπ᾽ αὐτῷ συνήσουσιν ἀλήθειαν, καὶ οἱ πιστοὶ ἐν ἀγάπῃ προσμενοῦσιν αὐτῷ· ὅτι χάρις καὶ ἔλεος ἐν τοῖς ὁσίοις αὐτοῦ, καὶ ἐπισκοπὴ ἐν τοῖς ἐκλεκτοῖς αὐτοῦ.

Σοφίας Σολομῶντος τὸ Ἀνάγνωσμα.
(Κεφ. ε΄ 15 - στ΄ 3)

Δίκαιοι εἰς τὸν αἰῶνα ζῶσι, καὶ ἐν Κυρίῳ ὁ μισθὸς αὐτῶν, καὶ ἡ φροντὶς αὐτῶν παρὰ Ὑψίστῳ. Διὰ τοῦτο λήψονται τὸ βασίλειον τῆς εὐπρεπείας καὶ τὸ διάδημα τοῦ κάλλους ἐκ χειρὸς Κυρίου· ὅτι τῇ δεξιᾷ σκεπάσει αὐτοὺς καὶ τῷ βραχίονι ὑπερασπιεῖ αὐτῶν. Λήψεται πανοπλίαν τὸν ζῆλον αὐτοῦ καὶ ὁπλοποιήσει τὴν κτίσιν εἰς ἄμυναν ἐχθρῶν. Ἐνδύσεται θώρακα δικαιοσύνην καὶ περιθήσεται κόρυθα κρίσιν ἀνυπόκριτον. Λήψεται ἀσπίδα ἀκαταμάχητον ὁσιότητα, ὀξυνεῖ δὲ ἀπότομον ὀργὴν εἰς ῥομφαίαν, συνεκπολεμήσει δὲ αὐτῷ ὁ κόσμος ἐπὶ τοὺς παράφρονας. Πορεύσονται εὔστοχοι βολίδες ἀστραπῶν καὶ ὡς ἀπὸ εὐκύκλου τόξου τῶν νεφῶν ἐπὶ σκοπὸν ἁλοῦνται καὶ ἐκ πετροβόλου θυμοῦ πλήρεις ῥιφήσονται χάλαζαι. Ἀγανακτήσει κατ᾽ αὐτῶν ὕδωρ θαλάσσης, ποταμοὶ δὲ συγκλύσουσιν ἀποτόμως. Ἀντιστήσεται αὐτοῖς

πνεῦμα δυνάμεως καὶ ὡς λαῖλαψ ἐκλικμήσει αὐτούς. Καὶ ἐρημώσει πᾶσαν τὴν γῆν ἀνομία, καὶ ἡ κακοπραγία περιτρέψει θρόνους δυναστῶν. Ἀκούσατε οὖν βασιλεῖς, καὶ σύνετε· μάθετε δικασταὶ περάτων γῆς· ἐνωτίσασθε οἱ κρατοῦντες πλήθους καὶ γεγαυρωμένοι ἐπὶ ὄχλοις ἐθνῶν· ὅτι ἐδόθη παρὰ Κυρίου ἡ κράτησις ὑμῖν καὶ ἡ δυναστεία παρὰ Ὑψίστου.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΛΙΤΗΝ, *Ἰδιόμελα.*

Ἦχος α΄.

Ἠυφράνθη ἐν Κυρίῳ, καὶ ἠγαλλιάσατο τῷ πνεύματι, Σεραφεὶμ ὁ τοῦ Σάρωφ πολίτης, τῇ ὑπερφυεῖ θεωρίᾳ σου, Δωροθέα παμμακάριστε· σωματικοῖς γὰρ ὀφθαλμοῖς σε, ξενοπρεπῶς ἐθεάσατο, συνοδεύουσαν τὴν ἐπιστᾶσαν αὐτῷ, Μητέρα τοῦ Λόγου καὶ Παρθένον, καὶ αὐτήκοος τῶν λόγων σου ἐγένετο, ἐξιστορούντων αὐτῷ, τοὺς ἄθλους τῆς μαρτυρίας σου. Ἀλλὰ πρέσβευε σὺν αὐτῷ, Παρθενομάρτυς ἔνδοξε τῷ Κυρίῳ, ἐλεηθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Ὁ αὐτός.

Σήμερον πρὸς ἄϋλον τρυφήν, πιστοὺς συγκαλεῖται, Δωροθέα ἡ πανεύφημος· αὕτη γὰρ ἀνδρείως, τῆς Χριστοῦ ὁμολογίας τῷ κράτει, συντριβὴν εἰδώλων ἐργασαμένη, τῶν στεφάνων τῆς νίκης ἔτυχε, καὶ ἐν νυμφῶνι τῆς τρυφῆς, τὴν κατάπαυσιν ἔσχεν ἀθάνατον, τῷ μυστικῷ νυμφίῳ παρισταμένη, καὶ αὐτὸν δυσωποῦσα, ὑπὲρ εἰρήνης τοῦ κόσμου, καὶ σωτηρίας τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Ἦχος β΄.

Δεῦτε πιστοί, Δωροθέαν τιμήσωμεν, τῆς Καισαρείας τὸ βλάστημα, ὅτι τῆς πίστεως νάμασι, καρδίαν ἀρδευομένη, εἰς τελειότητα μαρτυρίου ἀνήχθη, σὺν τριάδι ὀλβίᾳ, συμμαρτύρων ὁμοφρόνων, Χριστίνης τε Καλλίστης καὶ Θεοφίλου· μεθ' ὧν καὶ πρεσβεύει τῷ Χριστῷ, ὑπὲρ εἰρήνης τοῦ κόσμου, καὶ σωτηρίας τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Ὁ αὐτός.

Παρθενικὴν διοδεύουσα τρίβον, μαρτυρικῷ ἀγῶνι ἠνδραγάθησας, Δωροθέα ἀοίδιμε· Χριστὸν γὰρ ἠράσθης, καὶ δι' αὐτὸν γενναίως, ξίφους ἀκμῇ τεθανάτωσαι, συμμάρτυρας κεκτημένη, Χριστίναν καὶ Καλλίστην, τὰς ὑπὸ σοῦ ἐξ ἀσεβείας, πρὸς θεογνωσίαν ὁδηγηθείσας. Ἀλλὰ πρέσβευε μετ' αὐτῶν, ἵνα τύχωμεν τῶν θείων δωρεῶν, οἱ τελοῦντες τὴν μνήμην σου.

Ἦχος δ΄.

Ὡς οἰκονόμος πίστεως, τοῦ σαρκωθέντος Λόγου τοῦ Πατρός, παρθενικαῖς ἀρεταῖς διέπρεψας, καὶ μαρτυρικαῖς ἀγωγαῖς ἠρίστευσας, Δωροθέα παμμακάριστε· διὸ ἁγιωσύνης θησαυρός, τοῖς εὐσεβέσιν ἀναδέδειξαι, πλουτίζουσα αὐτῶν τὰς ψυχάς, ταῖς μυστικαῖς ἐκφάνσεσι, τῆς δοθείσης σοι χάριτος. Διὸ σήμερον εὐσεβῶς, τὴν μνήμην σου ἑορτάζομεν, καὶ πρέσβιν τῷ Κυρίῳ προσάγομεν, τὸν σώζοντα διὰ σοῦ, τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Ὁ αὐτός.

Παρθενικῇ πεποικιλμένη ὡραιότητι, μαρτυρικῇ ἀπήστραψας φαιδρότητι, Δωροθέα παμμακάριστε· καὶ νῦν ἐν τῷ νυμφῶνι τῆς χαρᾶς, ταῖς φρονίμοις παρθένοις συγχορεύουσα, καὶ τοῦ μυστικοῦ σου νυμφίου, τοῦ κάλλους ἐπαπολαύουσα, πρέσβευε αὐτῷ ἐκτενῶς, ἐλεηθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Δόξα. *Ἦχος πλ. α΄.*

Εὐφραίνεται σήμερον, πιστῶν ἡ Ἐκκλησία, σὺν Ἀγγέλων χοροστασίαις, τὴν μνήμην σου πανηγυρίζουσα, καὶ χαρμοσύνως βοᾷ σοι· Χαίροις Δωροθέα, Παρθενομάρτυς σεμνή, ὅτι εἰρήνης εὐαγγελιστήν, καὶ συμμάρτυρα γενναῖον, τερατουργοῦσα θαυμαστῶς, τὸν ἀναιδῶς σε πρότερον, χλευάσαντα ἀνέδειξας, Θεόφιλον τὸν μακάριον· ὡς γὰρ ᾐτήσατο, οὕτω καὶ ἐγένετο, μῆλα σὺν ῥόδοις, ἐκ τοῦ φανέντος παιδίου δεξάμενος. Ἀλλὰ πρέσβευε μετ' αὐτοῦ, τῷ ἐν Τριάδι προσκυνουμένῳ Θεῷ, πρὸς σωτηρίαν τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Καὶ νῦν. Τῆς Ἑορτῆς. *Ὁ αὐτός.*

Ἐρευνᾶτε τὰς Γραφάς, καθὼς εἶπεν ἐν Εὐαγγελίοις Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν· ἐν αὐταῖς γὰρ εὑρίσκομεν αὐτόν, τικτόμενον καὶ σπαργανούμενον, τιθηνούμενον καὶ γαλακτοτροφούμενον, περιτομὴν δεχόμενον, καὶ ὑπὸ Συμεὼν βασταχθέντα, οὐ δοκήσει οὐδὲ φαντασίᾳ, ἀλλ' ἀληθείᾳ τῷ κόσμῳ φανέντα, πρὸς ὃν βοήσωμεν· Ὁ πρὸ αἰώνων Θεὸς δόξα σοι.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΣΤΙΧΟΝ, *Στιχηρὰ προσόμοια.*
Ἦχος πλ. δ΄. Ὢ τοῦ παραδόξου θαύματος.

Μάρτυς Δωροθέα ἔνδοξε, νεᾶνις οὖσα καλή, ἀρετῶν ἀπαστράπτουσα, πᾶσαν ὡραιότητα, ἐν Χριστοῦ τῷ ὀνόματι, ἐν μαρτυρίου, ὕψει διέπρεψας, καὶ ἀνεπαύσω, ἐν τῇ ἀτέρμονι, μακαριότητι, ἐκτενῶς πρεσβεύουσα ὑπὲρ ἡμῶν, τῶν ἀνευφημούντων σου, τὰ κατορθώματα.

Στίχ. Ὑπομένων, ὑπέμεινα τὸν Κύριον καὶ προσέσχε μοι.

Μάρτυς Δωροθέα πάνσεμνε, τῆς βασιλείας Θεοῦ, ὡς ποθοῦσα τὴν ἔλλαμψιν, παρθενίαν ἤσκησας, καὶ τὴν φύσιν ἐνίκησας· θυμὸν τυράννων, οὐκ ἐδειλίασας, καὶ μαρτυρίῳ, τούτους κατῄσχυνας. Ὅθεν ἀπέλαβες, δωρεῶν τὸ πλήρωμα ὑπὲρ ἡμῶν, πάντοτε πρεσβεύουσα, τῶν εὐφημούντων σε.

Στίχ. Καὶ ἔστησεν ἐπὶ πέτραν τοὺς πόδας μου καὶ κατεύθυνε τὰ διαβήματά μου.

Χαίροις Δωροθέα πάντιμε· χαίροις Χριστίνα σεμνή, καὶ Καλλίστη πανεύφημε, τρεῖς αἱ μεγαλύνασαι, τὴν Τριάδα δι' αἵματος· χαίροις ὁ φίλος, Θεοῦ Θεόφιλε, ὁ μαρτυρίῳ, αὐτῷ φιλούμενος· ὁμοῦ πρεσβεύετε, τοῦ ῥυσθῆναι θλίψεων καὶ πειρασμῶν, τοὺς ὑμᾶς γεραίροντας, εὐφήμοις ᾄσμασι.

Δόξα. *Ἦχος πλ. β΄.*

Οὐκ ἐν ἰσχύι φύσεως, ἀλλ' ἐν δυνάμει πίστεως, τοῖς εἰδωλομανοῦσιν ἀντιστᾶσα, καὶ τὸν ἀνίσχυρον ἐχθρόν, κατὰ σοῦ φρυαττόμενον,

τροπαίοις νίκης μαρτυρικῆς, εἰς ὄλεθρον τρέψασα, κατάλληλον τῇ κλήσει, ἀντάμειψιν ἔλαβες. Δωροθέα Θεομακάριστε. Ὅθεν πρέσβευε ἐκτενῶς, τῷ ἐν Τριάδι Θεῷ, τοῦ σωθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Καὶ νῦν. *Τῆς Ἑορτῆς. Ὁ αὐτός.*
Ἰωάννου Μοναχοῦ.

Ἀνοιγέσθω ἡ πύλη τοῦ οὐρανοῦ σήμερον· ὁ γὰρ ἄναρχος Λόγος τοῦ Πατρός, ἀρχὴν λαβὼν χρονικήν, μὴ ἐκστὰς τῆς αὐτοῦ Θεότητος, ὑπὸ Παρθένου ὡς βρέφος τεσσαρακονθήμερον, Μητρὸς ἑκὼν προσφέρεται ἐν ναῷ τῷ νομικῷ, καὶ τοῦτον ἀγκάλαις εἰσδέχεται ὁ Πρέσβυς. Ἀπόλυσον κράζων, ὁ δοῦλος τῷ Δεσπότῃ· οἱ γὰρ ὀφθαλμοί μου εἶδον τὸ σωτήριόν σου, ὁ ἐλθὼν εἰς τὸν κόσμον, σῶσαι γένος ἀνθρώπων, Κύριε, δόξα σοι.

Νῦν ἀπολύεις, *τὸ Τρισάγιον καὶ τὸ Ἀπολυτίκιον.*

Ἦχος γ΄. Θείας πίστεως.

Δῶρον ἔμψυχον, ἡγιασμένον, προσενήνεξαι, τῷ μαρτυρίῳ, φερωνύμως Θεῷ διὰ πίστεως, καὶ θεϊκῶν δωρεῶν εὐμοιρήσασα, θαυματουργίαις ἐκλάμπεις τοῖς πέρασιν. Ὅθεν πρέσβευε, Χριστῷ Δωροθέα ἔνδοξε, δωρήσασθαι ἡμῖν τὸ μέγα ἔλεος.

Ἕτερον. Ἦχος α΄. Τῆς ἐρήμου πολίτης.

Καλλινίκων Μαρτύρων, τετρακτὺν τὴν ὑπέρτιμον, τὴν θεοστεφῆ Δωροθέαν, Καισαρείας τὸ βλάστημα, Χριστίναν καὶ Καλλίστην τὰς σεμνάς, Θεόφιλον τὸν φίλον τοῦ Θεοῦ, τοῦ Χριστοῦ τῶν παθημάτων ὡς κοινωνούς, τιμήσωμεν κραυγάζοντες· Δόξα τῷ ἐνισχύσαντι ὑμᾶς, δόξα τῷ θαυμαστώσαντι, δόξα τῷ ἀξίωσαντι ὑμᾶς, τῶν δωρεῶν τῆς χάριτος.

Τὸ τῆς Ἑορτῆς καὶ Ἀπόλυσις.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΟΡΘΡΟΝ

Μετὰ τὴν α΄ Στιχολογίαν, Κάθισμα.
Ἦχος α΄. Τὸν τάφον σου.

Ἀνέτειλε φαιδρά, ἡ σεπτὴ ἑορτή σου, αὐγάζουσα πιστῶν, Δωροθέα χορείας, καὶ πάντας συνεγείρουσα, μεγαλύνειν τὸν Κύριον, τὸν τοῖς ἄθλοις σου, ἐπὶ τῆς γῆς δοξασθέντα, καὶ δοξάζοντα, ἐν οὐρανοῖς σε τῇ δόξῃ, αὐτὸς ᾗ ὑπέσχετο.

Δόξα. Ὅμοιον.

Χριστοῦ τοῦ δι' ἡμᾶς, σταυρωθέντος Δεσπότου, ὡς στέργουσα πιστῶς, τὸ σωτήριον πάθος, τὸ στάδιον ἐτέλεσας, μαρτυρίου ὡς ἄσαρκος, καὶ κατέπαυσας, ἐν πρωτοτόκων τῇ πόλει, πρυτανεύουσα, ταῖς σαῖς εὐχαῖς Δωροθέα, ἡμῖν τὰ συμφέροντα.

Καὶ νῦν. *Τὸ τῆς Ἑορτῆς. Ὅμοιον.*

Ὁ ὢν σὺν τῷ Πατρί, ἐπὶ θρόνου ἁγίου, ἐλθὼν ἐπὶ τῆς γῆς, ἐκ Παρθένου ἐτέχθη, καὶ βρέφος ἐγένετο, χρόνοις ὢν ἀπερίγραπτος· ὃν δεξάμενος, ὁ Συμεὼν ἐν ἀγκάλαις, χαίρων ἔλεγε· Νῦν ἀπολύεις Οἰκτίρμον, εὐφράνας τὸν δοῦλόν σου.

Μετὰ τὴν β΄ Στιχολογίαν, Κάθισμα.
Ἦχος γ΄. Τὴν ὡραιότητα.

Ὕδωρ ἁλλόμενον, ζωὴν πρὸς ἄφθαρτον, φίλτρον κατέχουσα, ἐν τῇ καρδίᾳ σου, τοῦ γλυκυτάτου ἐραστοῦ, πανεύφημε Δωροθέα, τοῦτον ὡμολόγησας, τῶν τυράννων ἐνώπιον, καὶ τομῇ αὐχένος σου, πρὸς αὐτὸν ἐξεδήμησας, πρεσβεύουσα θερμῶς ὑπὲρ πάντων, τῶν ἐκτελούντων σου τὴν μνήμην.

Δόξα. Ὅμοιον.

Τῆς πολιτείας σου, τοῖς προτερήμασι, καὶ μαρτυρίου σου, τοῖς ἀγωνίσμασι, δῶρον φερώνυμον Θεῷ, πανεύφημε Δωροθέα, σεαυτὴν

προσήνεγκας, καὶ ἀντίδωρον ἔλαβες, παρ' αὐτοῦ τὰ κρείττονα, τῶν θαυμάτων χαρίσματα, δι' ὧν εὐεργετεῖς πολυτρόπως, τοὺς εὐλαβῶς σοι προσιόντας.

Καὶ νῦν. *Τὸ τῆς Ἑορτῆς. Ὅμοιον.*

Ἐκ τῆς Παρθένου σε, σωματωθέντα Χριστέ, χαίρων ἐδέξατο, ὁ ἱερὸς Συμεών· Νῦν ἀπολύεις ἐκβοῶν, τὸν δοῦλόν σου Δέσποτα· Ἄννα δὲ ἡ ἄμεμπτος, ἡ Προφῆτις καὶ ἔνδοξος, τὴν ἀνθομολόγησιν, καὶ τὸν ὕμνον προσῆγέ σοι· ἡμεῖς δὲ Ζωοδότα βοῶμέν σοι· Δόξα τῷ οὕτως εὐδοκήσαντι.

Μετὰ τὸν Πολυέλεον, Κάθισμα.
Ἦχος δ΄. Ὁ ὑψωθεὶς ἐν τῷ Σταυρῷ.

Τὸν δι' ἡμᾶς ἐπὶ Σταυροῦ νεκρωθέντα, καὶ ἐκ τοῦ μνήματος φρικτῶς ἀναστάντα, ἐν τῷ σταδίῳ ἔδραμες, κηρύττουσα Θεόν, καὶ αὐτῷ συνήρμοσαι, ὡς τερπνῷ σου νυμφίῳ, δι' αὐτὸν τὴν κάραν σου, Δωροθέα τιμηθεῖσα. Αὐτῷ οὖν Μάρτυς πρέσβευε θερμῶς, ἡμῖν δοθῆναι πταισμάτων τὴν ἄφεσιν.

Δόξα. *Ὁ αὐτός.* Ταχὺ προκατάλαβε.

Ὡς δῶρον φερώνυμον, προσενεχθεῖσα Θεῷ, Μαρτύρων ἐν σκάμματι, συμβασιλεύεις αὐτῷ, Δωροθέα πανεύφημε· σὺ γὰρ ἀῤῥενωθεῖσα, τοῦ Σταυροῦ τῇ δυνάμει, ἤθλησας ὑπὲρ φύσιν, ἐκτμηθεῖσα τὴν κάραν· διὸ αὐτὸν ἐκδυσώπει, ὑπὲρ τῶν τιμώντων σε.

Καὶ νῦν. *Τὸ τῆς Ἑορτῆς. Ὅμοιον.*

Σαρκὶ νηπιάσαντα, ἐξ Ἀπειράνδρου Μητρός, χερσὶ γηραλέαις σου, ἀγκαλισθεὶς Συμεών, Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν, ἔλαβες τῆς ἐξόδου, τὴν ἀπόφασιν δόξῃ, εἰληφας τῶν θαυμάτων, τὴν ἀέναον χάριν· διό σε ἀξιοχρέως πάντες δοξάζομεν.

Οἱ Ἀναβαθμοί, ἤτοι τὸ α΄ Ἀντίφωνον τῶν Ἀναβαθμῶν τοῦ δ΄ ἤχου καὶ τὸ Προκείμενον.

Ὑπομένων, ὑπέμεινα τὸν Κύριον καὶ προσέσχε μοι.

Στίχ. Καὶ ἔστησεν ἐπὶ πέτραν τοὺς πόδας μου καὶ κατεύθυνε τὰ διαβήματά μου.

Εὐαγγέλιον, ζήτει τῇ ια΄ Ἰουλίου.

Ὁ Ν΄. Δόξα. Ταῖς τῆς Ἀθληφόρου... Καὶ νῦν. Ταῖς τῆς Θεοτόκου...

Ἰδιόμελον. Ἦχος β΄.

Στίχ. Ἐλέησόν με, ὁ Θεός, κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου καὶ κατὰ τὸ πλῆθος τῶν οἰκτιρμῶν σου ἐξάλειψον τὸ ἀνόμημά μου.

Τῷ σταυρωθέντι Λόγῳ, ἀνεπιστρόφῳ ψυχῇ, παρθενικῶς ἑπομένη, τούτου ἐμιμήσω, τὸ σωτήριον πάθος, καὶ ἐν νυμφῶνι τῆς ζωῆς, αὐτῷ μυστικῶς, ὡς νυμφίῳ σου συνηρμόσθης, Δωροθέα πανεύφημε. Ὅθεν πρέσβευε αὐτῷ, τοῦ σωθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Σῶσον, ὁ Θεός, τὸν λαόν σου...

Εἶτα οἱ Κανόνες· ὁ τῆς Ἑορτῆς μετὰ τῶν Εἱρμῶν εἰς στ΄, καὶ τῆς Ἁγίας ὁμοίως εἰς στ΄. Κανὼν τῆς Ἁγίας, οὗ ἡ Ἀκροστιχὶς ἐν τοῖς Θεοτοκίοις· «Κυρίλλου».

Ὠιδὴ α΄. Ἦχος δ΄. Θαλάσσης τὸ ἐρυθραῖον.

Νυμφῶνι, ἐν ἀθανάτῳ ἔχουσα, τὴν δόξαν ἄῤῥητον, ὑπὲρ ἡμῶν ἱκέτευε ἀεί, Δωροθέα θεόφρον Χριστῷ· ὡς Μάρτυς γὰρ ἐπλούτησας, τὴν παῤῥησίαν ἀκαταίσχυντον.

Τυράννων, θεομαχούντων ἤνεγκας, δυνάμει πίστεως, τὴν χαλεπὴν μανίαν καρτερῶς, Δωροθέα καὶ πλήρης Θεοῦ, τῶν δωρεῶν γεγένησαι, ἐν τῷ σταδίῳ ἀριστεύσασα.

Τὴν τρίβον, τῆς παρθενίας ἔρωτι, Χριστοῦ ὁδεύουσα, μαρτυρικῶς ἐτέλεσας αὐτήν, Δωροθέα καὶ ἤρθης ζωήν, πρὸς τὴν σκηνὴν πρεσβεύουσα, ὑπὲρ τῶν πίστει εὐφημούντων σε.

Θεοτοκίον.

Κακίας, τὸν εὑρετὴν ἐνέκρωσας, Παρθένε Ἄχραντε, ὑπερφυῶς τεκοῦσα τὸν Θεόν, ἐξ ἁγνῶν σου αἱμάτων σαρκί· διὸ τοῖς μεγαλείοις σου, πιστοὶ τὸν αἶνον ἀναπέμπομεν.

Ὠιδὴ γ΄. Εὐφραίνεται ἐπὶ σοί.

Ἐκλάμπουσα τῷ φωτί, τοῦ πρὸς τὸν Κύριον θερμοῦ ἔρωτος, πλάνης ἀχλὺν ἔνδοξε, ἀθλοφορικῶς ἀπημαύρωσας.

Ἀνίκητον ἐκ Θεοῦ, φέρουσα δύναμιν ὀφρὺν ἔθραυσας, νικητικοῖς ἄθλοις σου, τῆς εἰδωλικῆς ματαιότητος.

Τὰς ἄνωθεν δωρεάς, καταπλουτήσασα Θεοῦ χάριτι, εὐεργετεῖς ἅπαντας, Μάρτυς τοὺς πιστῶς προσιόντας σοι.

Θεοτοκίον.

Ὑμνοῦμέν σε οἱ πιστοί, χαῖρε κραυγάζοντες Ἁγνὴ Δέσποινα, ἡ τὸν Θεὸν τέξασα, κόσμου εἰς παντὸς ἀπολύτρωσιν.

Κάθισμα. Ἦχος α΄. Τὸν τάφον σου Σωτήρ.

Ὑπόθεσις ἡμῖν, πανηγύρεως ὤφθη, ἡ μνήμη σου τανῦν, Δωροθέα θεόφρον, ἐν ᾗ Θεὸν δοξάζοντες, ἐκ καρδίας βοῶμέν σοι· Δεῦρο, πάρεσο, τοῖς σὲ ὑμνοῦσι προστάτις, διασώζουσα, αὐτοὺς κινδύνων παντοίων, καὶ πάσης κακώσεως.

Δόξα. *Ὅμοιον.*

Συνέλεξας καλήν, ἀρετῶν εὐφορίαν, καὶ ταύτην ἀληθῶς, οὐρανῶν εἰς ταμεῖα, ἀπέθηκας σφραγίσασα, μαρτυρίῳ τὸν βίον σου· ὅθεν πρέσβευε, ὑπὲρ ἡμῶν παῤῥησίᾳ, ἵνα λάβωμεν, παρὰ Θεοῦ Δωροθέα, πταισμάτων τὴν ἄφεσιν.

Καὶ νῦν. *Τὸ τῆς Ἑορτῆς. Ὅμοιον.*

Ὁ ὢν σὺν τῷ Πατρί, ἐπὶ θρόνου ἁγίου, ἐλθὼν ἐπὶ τῆς γῆς, ἐκ Παρθένου ἐτέχθη, καὶ βρέφος ἐγένετο, χρόνοις ὢν ἀπερίγραπτος· ὃν δεξάμενος, ὁ Συμεὼν ἐν ἀγκάλαις, χαίρων ἔλεγε· Νῦν ἀπολύεις Οἰκτίρμον, εὐφράνας τὸν δοῦλόν σου.

Ὠιδὴ δ΄. Ὁ καθήμενος ἐν δόξῃ.

Ἀκατάβλητον τὴν γνώμην, διὰ πίστεως ἔχουσα, Σαπρικίου θράσος, τὸ θεοστυγὲς κατεπάτησας, ὦ Δωροθέα καὶ λύθροις τῶν αἱμάτων σου, κατεπόντισας, τῶν δυσμενῶν τὴν παράταξιν.

Ἐπὶ πίστεως τὴν πέτραν, ἱσταμένη ἀκλόνητος, Δωροθέα Μάρτυς, ἐν τῷ ἀπηνῶς βασανίζεσθαι, τῆς ἀπιστίας τὰς βάσεις διεσάλευσας, καὶ ὑπέμεινας, τὸν Λυτρωτὴν μέχρις αἵματος.

Ἐνετρύφησας βασάνοις, προορῶσα τὴν ἄπονον, Δωροθέα λῆξιν, ἐν τῶν οὐρανῶν τοῖς σκηνώμασιν, ἧς ἀποτμήσει τῆς κάρας ἀπολαύσασα, αἴτει πάντοτε, σοῖς ὑμνηταῖς τὰ συμφέροντα.

Θεοτοκίον.

Ὑπωθέντα με ἀθλίως, ταῖς πολλαῖς ἁμαρτίαις μου, τῆς καθαρτικῆς σου, χάριτος κρουνοῖς ἀποκάθαρον, καὶ τὰ θεάρεστα πράττειν καταξίωσον, ἵνα κράζω σοι· Χαῖρε Θεοῦ Μῆτερ ἄσπιλε.

Ὠιδὴ ε΄. Σὺ Κύριέ μου φῶς.

Αὐθαίρετος Χριστῷ, Δωροθέα πανεύφημε, θυσία προσανηνέχθης, ὡς ζηλώσασα τούτου, ἀνδρείως τὰ παθήματα.

Ἐκ θλίψεως σφοδρᾶς, μαρτυρίων τοῦ σώματος, τῷ πνεύματι ἀνυψώθης, Δωροθέα εἰς πλάτος, τῆς δόξης τοῦ Νυμφίου σου.

Τῶν θείων δωρεῶν, φερωνύμως τὸν στέφανον, θεόθεν ὡς δεξαμένη, Δωροθέα βραβεύεις, ἀνθρώποις τὰ σωτήρια.

Θεοτοκίον.

Ἱλέωσαι ἡμῖν, τὸν Υἱόν σου καὶ Κύριον, τοῖς πόθῳ σοι ἐκβοῶσι· Χαῖρε Μῆτερ Παρθένε, τοῦ κόσμου καταφύγιον.

Ὠιδὴ στ΄. Τὴν θείαν ταύτην.

Ὁ θεῖος πόθος ἀνέφλεξεν, ψυχήν σου ὁλικῶς καὶ εἰργάσατο, Χριστοῦ σε Μάρτυρα, κλεϊζομένην ὡς ἄριστα, τριάδι Δωροθέα, τῶν συμμαρτύρων σου.

Ἐλπίδα πᾶσαν ἐκ πίστεως, θεμένη ἐν Χριστῷ τῷ νυμφίῳ σου, τῷ ἀγωνίσματι, τοῦ μαρτυρίου ἀθάνατον, νυμφῶνα Δωροθέα, ἐκληρονόμησας.

Ἰδοὺ ἐκ πόθου προσήλθομεν, τῆς δόξης ἐν Ναῷ τοῦ Κυρίου σου, καὶ ἱκετεύομεν· Ῥύου ἐκ νόσων καὶ θλίψεων, θεόφρον Δωροθέα, τοὺς εὐφημοῦντάς σε.

Θεοτοκίον.

Λαμπὰς Παρθένε ὑπάρχουσα, φωτὸς τοῦ ἀνεσπέρου τῆς γνώσεως, τῇ φωταυγείᾳ σου, ἐσκοτισμένην τοῖς πάθεσι, τὴν ταπεινὴν ψυχήν μου, φώτισον Ἄχραντε.

Κοντάκιον. Ἦχος δ΄. Ἐπεφάνης σήμερον.

Ἐν δυνάμει πίστεως, ἀῤῥενωθεῖσα, Δωροθέα γέγονας, πλήρης τῶν θείων δωρεῶν, ὧν τὰ γνωρίσματα πάρεχε, τοῖς εὐφημοῦσι, τὴν θείαν σου ἄθλησιν.

Ὁ Οἶκος.

Τίς μὴ μακαρίσει σε, Δωροθέα ἀξιάγαστε, ἢ τίς μὴ ἀνυμνήσει, τὴν δόξαν τοῦ μαρτυρίου σου· Χριστὸν γὰρ ἐρασθεῖσα, καὶ τοῦτον ὑπομένουσα, Σαπρικίου τυράννου ἀσεβοῦς, τὸ θράσος κατεπάτησας, ἐν τῇ εὐσεβεῖ ὁμολογίᾳ· διὰ πίστεως δὲ προορῶσα, τὰς μελλούσας ἐλπίδας, τὴν κεφαλὴν τῷ ξίφει ὑπέκλινας, καὶ φερωνύμως τῶν θείων δωρεῶν, ὡς Ἀθληφόρος τὴν χάριν ἐπλούτησας, ἧς δόσεις ἀγαθὰς ὡς εὐμενής, πρυτάνευε ταῖς πρεσβείαις σου, ἡμῖν τοῖς ἐκ πόθου τιμῶσί σε, καὶ ἀνευφημοῦσι, τὴν θείαν σου ἄθλησιν.

Μηνολόγιον.

Τῇ ΣΤ΄ τοῦ αὐτοῦ μηνός (Φεβρουαρίου), Μνήμη τῆς Ἁγίας ἐνδόξου Παρθενομάρτυρος Δωροθέας, τῆς ἐν Καισαρείᾳ.

Στίχοι.

Σαυτὴν δῶρον δέδωκεν ἡ Δωροθέα,
Θεῷ Παντοκράτορι τῷ μαρτυρίῳ.
Ἕκτῃ λαιμότμητος Δωροθέα ἔβη πρὸς οὐρανόν.

Συναξάριον.

Αὕτη ἡ Παρθενομάρτυς Δωροθέα, ἐκ γονέων οὖσα ὀρφανή, ἤθλησεν ἐν Καισαρείᾳ τῆς Καππαδοκίας ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ αὐτοκράτορος Διοκλητιανοῦ, ὅτε συλληφθεῖσα ὡς σεβομένη τὸν ἀληθινὸν Θεὸν ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος Σαπρικίου καὶ μὴ πεισθεῖσα θῦσαι τοῖς ἀψύχοις εἰδώλοις ἀπετμήθη τὴν κεφαλήν. Συνήθλησαν δὲ αὐτῇ αἱ αὐτάδελφαι Χριστίνα καὶ Καλλίστη, αἵτινες ἀποσταλεῖσαι ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος ἵνα πείσωσιν αὐτὴν ἀρνήσασθαι τὸν Χριστὸν καὶ ζωγρηθεῖσαι τοῖς λόγοις αὐτῆς πρὸς τὴν εὐσέβειαν καὶ

ὁμολογήσασαι τὸν Χριστὸν διὰ πυρὸς ἐτέλεσαν τὸ μαρτύριον. Συναθλητὴς δὲ ταύτης ἐγένετο καὶ ὁ Μάρτυς Θεόφιλος, ὅστις ἐχλεύασεν αὐτὴν πορευομένην πρὸς τὸ μαρτύριον εἰπὼν αὐτῇ· «Μέλλεις οὖν πέμψαι μοι, Δωροθέα, καρποὺς ἢ ῥόδα ἐκ τοῦ λειμῶνος τοῦ νυμφίου σου». Τῆς αἰτήσεως οὖν αὐτοῦ ἐκπληρωθείσης, κατὰ τὴν ὑπόσχεσιν τῆς Μάρτυρος, ὅτε Ἄγγελος Κυρίου προσεκόμισεν ἐξ οὐρανοῦ αὐτῷ τριάδα μήλων καὶ ῥόδων, θαυμάσας οὗτος καὶ ὁμολογήσας τὸν Χριστὸν βασάνοις πολλοῖς ἐδοκιμάσθη καὶ ἐν αὐταῖς ἀκλόνητος διατελέσας ἐν τέλει τὴν κεφαλὴν ἀπετμήθη.

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, Μνήμη τῶν Ἁγίων Μαρτύρων Θεοφίλου, Χριστίνης καὶ Καλλίστης, τῶν συναθλησάντων τῇ Ἁγίᾳ Δωροθέᾳ.

Στίχοι.

Κἂν χλευάσας Μάρτυρα Μάρτυς ἐγένου,
Καὶ Θεοῦ Θεόφιλε φίλος τῷ ξίφει.

Πυρποληθεῖσαι Χριστίνα σὺν Καλλίστῃ,
Ἔφλεξαν ὕλην εἰδώλων σαθροτάτην.

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, Μνήμη τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Βουκόλου, Ἐπισκόπου Σμύρνης.

Στίχοι.

Σμύρνης ὁ Ποιμὴν Βουκόλος θυηπόλος,
Ἄγρυπνός ἐστι, καὶ θανών, ποίμνης φύλαξ.

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, Μνήμη τοῦ ἐν Ἁγίοις Πατρὸς ἡμῶν Φωτίου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως.

Στίχοι.

Θνήσκων Φώτιος, οὐ ταράττομαι, λέγει,
Πρὸς τὴν τελευτὴν ὢν προητοιμασμένος.

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, Μνήμη τοῦ Ἁγίου Μάρτυρος Ἰουλιανοῦ τοῦ ἐν Ἐμέσῃ.

Στίχοι.

Χριστὸς τέτρηται χεῖρας ἥλοις καὶ πόδας,
Ἰουλιανὸς προστίθησι καὶ κάραν.

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, Μνήμη τῶν Ἁγίων Μαρτύρων Φαύστης, Εὐϊλασίου, καὶ Μαξίμου.

Στίχοι.

Τρεῖς Μάρτυρες πάσχουσιν ἰχθύων πάθος,
Κοινῇ τυχόντες ὀργάνου τοῦ τηγάνου.

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, Μνήμη τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Ἰακώβου τοῦ Ἀσκητοῦ.

Στίχοι.

Μέγας Ἀσκητὴς ὁ Ἰάκωβος ὤφθη,
Κόσμου ὡς φυγὼν καὶ Θεῷ προσεγγίσας.

Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ, Μνήμη τῶν Ὁσίων Πατέρων ἡμῶν Βαρσανουφίου τοῦ Μεγάλου καὶ Ἰωάννου τοῦ Προφήτου, τῶν ἀκμασάντων ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Ἀββᾶ Σερίδου, ἐν Γάζῃ.

Στίχοι.

Βαρσανούφιος καὶ Ἰωάννης φῶτα,
δύω ἤναψαν ἐν Μονῇ τοῦ Σερίδου.

Ταῖς αὐτῶν ἁγίαις πρεσβείαις, Χριστὲ ὁ Θεός, ἐλέησον ἡμᾶς. Ἀμήν.

Ὠιδὴ ζ΄. Οὐκ ἐλάτρευσαν.

Τὸν Θεόφιλον, ἀφρόνως σε χλευάσαντα, φίλον ἐποίησας, Θεοῦ πιστὸν ὡς αὐτῷ, τὴν σὴν ἐκπληρώσασα, ξένως ὑπόσχεσιν, ὃς καὶ ἤθλησε, ζηλοτυπῶν τοὺς ἄθλους σου, Δωροθέα διὰ ξίφους.

Ἀμαρύγμασιν, ὁ ζῆλος πυρπολούμενος, ὁ σὸς τοῦ ἔρωτος, τοῦ μυστικοῦ ἐραστοῦ, εἰδώλων διέλυσε, κρυμὸν ψυχόλεθρον, καὶ ἐποίησε, τοῦ μαρτυρίου λάμπουσαν, τῷ φωτί σε Δωροθέα.

Καθυπέμεινας, ἑτέρῳ ὡς ἐν σώματι, τὰ κολαστήρια, καὶ κεφαλῆς τὴν τομήν, ἀνθ' ὧν ἐθησαύρισας, παρὰ τοῦ Κτίσαντος, τὰ δωρήματα, τῆς θεϊκῆς λαμπρότητος, Δωροθέα ἐν ὑψίστοις.

Θεοτοκίον.

Λάμπει Δέσποινα, ἡ δόξα ὑπὲρ ἥλιον, τοῦ μυστηρίου σου· σὺ γὰρ ἀσπόρως Πατρός, τὸν Λόγον ἐκύησας, Παρθένος μείνασα, καὶ ἀνέτειλας, Ἁγνὴ τῇ ἀνθρωπότητι, σωτηρίας τὴν ἡμέραν.

Ὠιδὴ η΄. Λυτρωτὰ τοῦ παντός.

Παρθενίας φαιδρῶς κατεκόσμησας, τὸν χιτῶνα ῥοαῖς τῶν αἱμάτων σου, ὃν καὶ φοροῦσα ἵστασαι, δεξιοῖς τοῦ Σωτῆρος, ἐξαιτουμένη, τοῖς πιστοῖς Δωροθέα τὰ κρείττονα.

Ἐρασθεῖσα Χριστὸν τὸν Νυμφίον, οὐκ ἐφείσω σαρκὸς ὡραιότητος, ἀλλὰ τὴν κάραν κλίνασα, ἑκοντὶ τῇ μαχαίρᾳ, ἐσφαγιάσθης, ὡς ἀμνὰς Δωροθέα πανάμωμος.

Σὺν Χριστίνῃ Θεῷ καθιέρωσας, τὴν Καλλίστην τῷ σῷ παραδείγματι, πυρποληθείσας σώμασι, προσταγῇ τοῦ τυράννου, αἷς συγχορεύεις, ἐν ζωῆς Δωροθέα σκηνώμασιν.

Θεοτοκίον.

Ὁ τὴν σάρκα λαβὼν ἐξ αἱμάτων σου, σωτηρίαν ἡμῖν ἐδωρήσατο, ὃν εὐλογοῦντες κράζομεν, σοὶ τῇ μόνῃ Παρθένῳ· Χαῖρε Μαρία, οὐρανῶν τε καὶ γῆς ἡ βασίλισσα.

Ὠιδὴ θ΄. Λίθος ἀχειρότμητος.

Δεῦτε Ὀρθοδόξων χορεῖαι, Παρθενομάρτυρος τὴν μνήμην, θείας Δωροθέας τελοῦντες, Θεῷ τὴν δόξαν, ἐν κατανύξει δῶμεν, τῷ ταύτην θαυμαστώσαντι, ταῖς ἐνεργείαις τῶν ἰάσεων.

Θείας δᾳδουχίας ἀκτῖνα, ὡς ἐν καρδίᾳ σου πλουτοῦσα, Μάρτυς Δωροθέα ἀθλήσει, οἰκτρὰν σκοτίαν, τῆς τῶν εἰδώλων πλάνης, διέλυσας καὶ ἔλαμψας, τῇ Ἐκκλησίᾳ φῶς ἀνέσπερον.

Ἆρον ὡς φιλάγαθος χεῖρας, πρὸς τὸν Φιλάνθρωπον Σωτῆρα, χάριν Δωροθέα θεόφρον, ἐξαιτουμένη, καὶ σωτηρίαν πᾶσι, τοῖς ᾄσμασι τελοῦσί σου, εὐσεβοφρόνως τὴν πανήγυριν.

Θεοτοκίον.

Ὕμνους ἐκ βαθέων καρδίας, προσφέρομέν σοι Θεοτόκε, ὅτι ἐξ ἁγνῶν σου αἱμάτων, Πατρὸς τὸν Λόγον, ὑπερφυῶς τεκοῦσα, ἐῤῥύσω τοῦ Προπάτορος, τῆς καταδίκης τὸ ἀνθρώπινον.

Ἐξαποστειλάριον. Ὁ οὐρανὸν τοῖς ἄστροις.

Παρθενικῷ ἐν βίῳ, ἐφεπομένη τῷ Χριστῷ, μαρτυρικῇ σου ἐνστάσει, ἔσχες νυμφίον σου αὐτόν· ὃν καὶ δυσώπει σωθῆναι, πάντας ἡμᾶς Δωροθέα.

Ἕτερον. Γυναῖκες ἀκουτίσθητε.

Τὸν βίον σου κατάλληλον, τῇ κλήσει ἐπιδείξασα, δῶρον Θεῷ φερωνύμως, ἡγιασμένον προσήχθης· χιτῶνα γὰρ ἐκόσμησας, τῆς παρθενίας αἵμασι, τῆς ἐν Χριστῷ ἀθλήσεως· διὸ πιστοὶ γηθοσύνως, τιμῶμέν σε Δωροθέα.

Καὶ τὸ τῆς Ἑορτῆς. Ὅμοιον.

Ἀτρέπτως καθ' ὑπόστασιν, ἐν σοὶ Θεογεννήτρια, σαρκὶ ἑνοῦται ἀσπόρως, καὶ νηπιάζει ὁ Λόγος· ὃν ἐν ἀγκάλαις φέρουσα, Χερουβικὸς ὡς θρόνος νῦν, Θεῷ Πατρὶ προσήγαγες, καὶ Συμεὼν ὁ πρεσβύτης, χαίρων ἐδέξατο τοῦτον.

ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΑΙΝΟΥΣ

Ἱστῶμεν στίχ. δ΄ καὶ ψάλλομεν τὰ κάτωθι Στιχηρὰ Προσόμοια.

Ἦχος πλ. β΄. Ὅλην ἀποθέμενοι.

Ὅλη ἐξαστράπτουσα, παρθενικῇ εὐκοσμίᾳ, ὡς ἀπὸ νεότητος, μανικῶς τὸν Κύριον ἀγαπήσασα, εὐθαρσῶς ἔδραμες, πρὸς τοῦ μαρτυρίου, Δωροθέα τὰ παλαίσματα, καὶ ἀφειδήσασα, πάσης προσβολῆς τῶν κολάσεων, ὑπὲρ αὐτοῦ τὸν θάνατον, ξίφει ὑπεδέξω ὡς ἄσαρκος. Ὅθεν ἐν ὑψίστοις, τῷ θρόνῳ παρεστῶσα τοῦ Θεοῦ, ὑπὲρ ἡμῶν καθικέτευε, τῶν ἀνευφημούντων σε.

Δῶρον εὐαπόδεκτον, καὶ προσφορὰ προσηνέχθης, τῷ Θεῷ ὑπέρτιμος, Δωροθέα πάνσεμνε τῇ ἀθλήσει σου· παρ' αὐτοῦ δ' ἔλαβες, δωρεῶν τῶν θείων, φερωνύμως τὰ χαρίσματα, καὶ κατεσκήνωσας, εἰς

τῶν οὐρανῶν τὰ σκηνώματα, Ἀγγέλων πανηγύρεως, μετὰ τῶν Ἁγίων μετέχουσα. Ὅθεν μὴ ἐλλίπῃς, ἀπαύστως μνημονεύουσα ἡμῶν, τῶν ἐκτελούντων τὴν μνήμην σου, τὴν κοσμοχαρμόσυνον.

Λόγον ἀγαπήσασα, τὸν δι' ἡμᾶς σαρκωθέντα, τὰ αὐτοῦ ἐφύλαξας, Δωροθέα ἔνδοξε, δικαιώματα, καὶ αὐτὸν Κύριον, εἰδωλομανούντων, κατενώπιον ἐκήρυξας, καὶ ἀλογήσασα, κάλλους σαρκικοῦ καὶ νεότητος, ἀθλήσεως ἐτέλεσας, ἐν ἀγαλλιάσει τὸν δόλιχον. Ὅθεν δεξαμένη, τὸν στέφανον ἀκτίστῳ δεξιᾷ, ἀκαταπαύστως ἱκέτευε, ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Βίου κοσμιότητι, καὶ κραταιοῦ μαρτυρίου, ἀγωγαῖς τὴν κλῆσίν σου, πρακτικῶς ἀπέδειξας ἀληθεύουσαν, καὶ εὐμοιρήσασα, τοῦ δωρεοδότου, τῆς εὐνοίας ὥσπερ ἔδει σε, ἐκβλύζεις πάντοτε, χάριτος πηγὴν ἀπειρόδωρον, τοῖς ἐπικαλουμένοις σε, Μάρτυς Δωροθέα πανεύφημε, καὶ δοξολογίαν, προσάγουσιν ἐκ πίστεως Θεῷ, ἐν παῤῥησίᾳ ᾧ πρέσβευε, ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Δόξα. *Ἦχος πλ. α΄.*

Δεῦτε εὐσεβῶν αἱ χορεῖαι, ἐν ἀγαλλιάσει εὐφημήσωμεν, τὴν ἐν παρθένοις Μάρτυρα Δωροθέαν, καὶ πρὸς αὐτὴν βοήσωμεν· Χαίροις ἡ παρθενικῷ ἐν λειμῶνι, ὡς ῥόδον ἐξανθήσασα, καὶ εὐωδίας τῆς εὐσεβείας, τὴν Ἐκκλησίαν πληρώσασα· χαίροις θυσία αὐθαίρετος, Χριστῷ σαυτὴν προσάξασα, καὶ εἰδωλομανίας θυσίας, μαρτυρικῶς καταργήσασα· χαίροις νεᾶνις ἐκλεκτή, ἐν Καισαρείᾳ εὐσεβείας, ἡ μέγα στήσασα τρόπαιον. Ἀλλ' ὡς δεδοξασμένη ὑπάρχουσα, τὸ πλήρωμα τῶν θείων δωρεῶν, αἴτει ἡμῖν τοῖς τιμῶσί σε.

Καὶ νῦν. *Τῆς Ἑορτῆς. Ὁ αὐτός.*
Γερμανοῦ· οἱ δέ, Ἀνατολίου.

Ὁ παλαιὸς ἡμερῶν, νηπιάσας σαρκί, ὑπὸ Μητρὸς Παρθένου τῷ Ἱερῷ προσάγεται, τοῦ οἰκείου νόμου πληρῶν τὸ ἐπάγγελμα· ὃν Συμεὼν δεξάμενος ἔλεγε· Νῦν ἀπολύεις ἐν εἰρήνῃ, κατὰ τὸ ῥῆμά σου τὸν δοῦλόν σου· εἶδον γὰρ οἱ ὀφθαλμοί μου, τὸ σωτήριόν σου, Κύριε.

Δοξολογία Μεγάλη καὶ Ἀπόλυσις.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΝ

Τὰ Τυπικά, οἱ Μακαρισμοὶ καὶ ἐκ τοῦ Κανόνος τῆς Ἁγίας ἡ γ΄ καὶ στ΄ Ὠιδή. Ἀπόστολον καὶ Εὐαγγέλιον ζήτει τῇ ια΄ Ἰουλίου, ἐν τῇ Μνήμῃ τῆς Ἁγίας Μεγαλομάρτυρος Εὐφημίας.

Κοινωνικόν.

Εἰς μνημόσυνον αἰώνιον ἔσται δίκαιος. Ἀλληλούϊα.

Μεγαλυνάρια.

Χαίροις Δωροθέα Μάρτυς σεμνή, ἡ ἐν Καισαρείᾳ, παρθενίας ταῖς ἀρεταῖς, καὶ τοῦ μαρτυρίου, τοῖς ὑπὲρ φύσιν ἄθλοις, Θεὸν τὸν ἐν Τριάδι, εὐαρεστήσασα.

Βίῳ κοσμουμένη παρθενικῷ, ἄθλων μαρτυρίου, ἐλαμπρύνθης ταῖς καλλοναῖς, καὶ πεποικιλμένη, ἐν οὐρανῶν νυμφῶνι, θεόφρον Δωροθέα, Χριστῷ νενύμφευσαι.

Στίχοι.

Δωροθέα, ὕμνων σε στεφάνοις στέφει,
Ὁ τῆς Ῥόδου Κύριλλος πληρῶσαι θέλων,
Γεωργίου αἴτησιν Ἀρχιμανδρίτου,
Εὐσεβῶς τιμῶντός σου τὴν θείαν μνήμην.

Cranach, Lucas, d.Ä.
Ἡ Ἁγία Δωροθέα, 1530.

Girolamo Donnini,
Ἡ Ἁγία Δωροθέα.

Hans Baldung Grien.
Ὁ Ἀποκεφαλισμός τῆς Ἁγίας Δωροθέας (1516).

Josse van der Baren.
Τό Μαρτύριον τῆς Ἁγίας Δωροθέας.

Ἡ Ἁγία Δωροθέα (1648) (Zurbarán).

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ: ΕΠΤΑΛΟΦΟΣ Α.Β.Ε.Ε., ΤΗΛ: 210 92 17 513, www.eptalofos.gr

ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΙΕΡΟΥ ΕΞΩΚΚΛΗΣΙΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ (ΣΤΗ ΘΕΣΗ ΧΑΝΤΑΚΑΣ ΣΤΟ ΝΕΟ ΠΥΛΙ)

Τό Ἱερό Ἐξωκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου Πυλίου εἶναι μονόχωρο δρομικό κτίσμα χωρίς νάρθηκα καί χρονολογεῖται στήν Ὑστεροβυζαντινή Περίοδο, ἴσως περί τό πρῶτο μισό τοῦ 15ου αἰῶνος.

Γιά πολλά χρόνια τό μνημεῖο ἀντιμετώπιζε σοβαρότατα δομοστατικά προβλήματα στούς τοίχους, ἐνῶ ἡ ὀροφή του εἶχε καταρρεύσει πλήρως.

Ἤδη ἀπό τό 2013 ξεκίνησαν οἱ προσπάθειες γιά τήν ἀποκατάστασή του, ἐνῶ τό 2016 ἡ Ἱερά Μητρόπολις Κώου καί Νισύρου ἀνέθεσε μελέτη ἀναστήλωσης στόν ἀρχιτέκτονα κ. Γεώργιο Σιδερῆ. Ἐν τέλει, τό μνημεῖο ἀποκαταστάθηκε μεταξύ τῶν ἐτῶν 2017 καί 2019, μέ δαπάνη τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ Ἁγίου Νικολάου Πυλίου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κώου καί Νισύρου ὑπό τή φροντίδα τοῦ Αἰδεσιμωτάτου Οἰκονόμου π. Κωνσταντίνου Κουκούλα, τήν ἐπίβλεψη τοῦ μελετητοῦ καί τήν ἐποπτεία τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.

Οἱ ἀπαραίτητες στερεωτικές καί ἀναστηλωτικές ἐργασίες πραγματοποιήθηκαν ἀπό τόν ἐξειδικευμένο τεχνίτη κ. Ἀναστάσιο Χαλᾶ καί τούς συνεργάτες του. Οἱ ἐργασίες διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος χώρου ἀπό τόν ἐργολήπτη κ. Δημήτριο Ντέλιο καί τό ἐργατοτεχνικό προσωπικό του.

Σημαντική ὑπῆρξε ἡ συμβολή τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου ὑπό τή διεύθυνση τῆς κ. Μαρίας Μιχαηλίδου, Προϊσταμένης, καί τῶν ἐκπροσώπων της ἐποπτευόντων τοῦ ἔργου κ. Αἰκατερίνης Κακακιοῦ, ἀρχιτέκτονος μηχανικοῦ, κ. Μαρίας Πίκουλα, πολιτικοῦ μηχανικοῦ, κ. Νατάσσας Ψαρολογάκη, ἀρχαιολόγου, κ.

Μαρίας Χαλκίτη, ἀρχαιολόγου, καί τῶν κ. Μαρίας Ἀμιλήτου καί κ. Μαρίας Μοκαζῆ, ἀρχαιολόγων, πού διενήργησαν τίς ἀνασκαφές.

Γιά τήν ἀναστήλωση καθοριστική ὑπῆρξε ἡ ἐξ ἀρχῆς ἐμπνευσμένη βούληση καί ἐν συνεχείᾳ ἡ παρακολούθηση τοῦ ἔργου ἐκ μέρους τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κώου καί Νισύρου κ. Ναθαναήλ.

ΘΥΡΑΝΟΙΞΙΑ

Τήν Κυριακή 28 Ἰουλίου 2019 τελέστηκαν τά Θυρανοίξια τοῦ ἀποκατεστημένου Ἱεροῦ Ἐξωκκλησίου ἀπό τόν Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη Κώου καί Νισύρου κ. Ναθαναήλ.

Μετά τό πέρας τῆς Ἀκολουθίας ὁ Σεβασμιώτατος ἀπένειμε στήν κ. Μαρία Μιχαηλίδου, Προϊσταμένη τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, τόν Χρυσοῦν Σταυρόν τῆς ἐν Δωδεκανήσῳ Ἐκκλησίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου τιμώντας την γιά τήν πολύτιμη βοήθειά της στήν ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου.

Ἐν συνεχείᾳ πραγματοποιήθηκε στό παρακείμενο Πολιτιστικό Πολύκεντρο Πυλίου ἀναλυτική παρουσίαση τῶν ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεως ἀπό τόν κ. Γεώργιο Σιδερῆ, ἀρχιτέκτονα τῆς μελέτης καί ἐπιβλέποντα τοῦ ἔργου.

Στιγμιότυπο κατά τήν Ἀκολουθία τῶν Θυρανοιξίων. (φωτ. Ἀνδρ. Χατζημιχαήλ)

Στιγμιότυπο ἀμέσως μετά τήν Ἀκολουθία τῶν Θυρανοιξίων. Ἡ κυρία Μαρία Μιχαηλίδου, Προϊσταμένη τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, φέρει τόν Χρυσοῦν Σταυρόν τῆς ἐν Δωδεκανήσῳ Ἐκκλησίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου πού τῆς ἀπένειμε ὁ Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Κώου καί Νισύρου κ. Ναθαναήλ. (φωτ. Ἀνδρ. Χατζημιχαήλ)

Ἡ κ. Μαρία Μιχαηλίδου τόνισε, μεταξύ ἄλλων, ὅτι ἡ ἀνατεθεῖσα πρό δεκαπενταετίας μελέτη ἀπό τόν τότε Δήμαρχο Δικαίου κ. Βασίλειο Χατζηγιακουμῆ δέν θά ὁλοκληρωνόταν χωρίς τήν οὐσιαστική συμβολή τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Κώου καί Νισύρου κ. Ναθαναήλ, στόν ὁποῖο εὐχήθηκε ὑγεία καί δύναμη γιά νά συνεχίσει τό ἔργο του, στό ὁποῖο ἡ Ἐφορεία θά εἶναι ἀρωγός.

Ὁ κ. Γεώργιος Κυρίτσης, Δήμαρχος Κῶ, ἀναφέρθηκε στή σημαντική γιά τήν ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου διευθέτηση τοῦ παρακειμένου χειμάρρου, πού ἔγινε ἀπό τόν Δῆμο, καί εὐχήθηκε σύντομα νά γίνουν τά Θυρανοίξια καί τοῦ Ἐξωκκλησίου τῆς Ἁγίας Κλαυδίας.

Τήν ἐκδήλωση, πού ὁλοκληρώθηκε μέ τίς εὐχές τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ἀγκύρας κ.κ. Ἱερεμίου, ὁ ὁποῖος ἀναφέρθηκε στήν πνευματικότητα τοῦ κλήρου καί τοῦ λαοῦ τῆς Κῶ, παρουσίασε καί συντόνισε ὁ Ἱερατικός Προϊστάμενος τῆς Ἐνορίας Ἁγίου Νικολάου Πυλίου Αἰδεσιμώτατος Οἰκονόμος π. Κωνσταντῖνος Κουκούλας.

Μετά τήν ὁλοκλήρωση τῆς ἐκδηλώσεως προσεφέρθη σέ ὅλους τούς παρισταμένους πλούσιο κέρασμα μέ φροντίδα τῆς Ἐνοριακῆς Ἐπιτροπῆς.

Ἀκολουθεῖ ἡ παρουσίαση τῆς πορείας τοῦ ἔργου τῆς ἀποκαταστάσεως καί τό ἱστορικό τῆς ὅλης διαδικασίας ἀπό τόν κ. Γεώργιο Σιδερῆ.

Ἐπιμέλεια κειμένου:
ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΓΕΡ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ
Θεολόγος–Φιλόλογος
Διδάκτωρ Θεολογίας ΕΚΠΑ

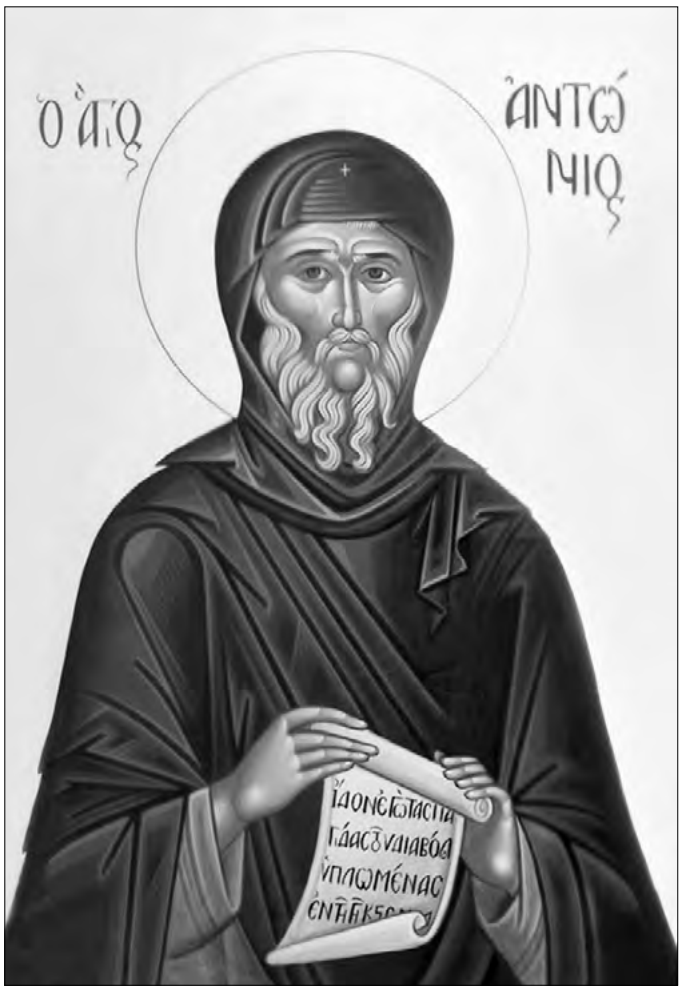

ΓΙΩΡΓΟΣ Θ. ΣΙΔΕΡΗΣ
Ἀρχιτέκτων-Μηχανικός

ΣΤΕΡΕΩΣΗ–ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΣΤΟ ΝΕΟ ΠΥΛΙ ΚΩ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ - ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Μέ τή σημερινή τελετή τῶν θυρανοιξίων τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό νέο Πυλί Κῶ, ὁλοκληρώνεται μία διαδρομή πού ξεκίνησε ἀρκετά χρόνια πρίν, καί ἀπέβλεπε μέ δέος, εὐλάβεια καί ἀγάπη, στή διάσωση, καί στήν ἀποκατάσταση ἑνός σεπτοῦ Ἱεροῦ μνημείου πού μαρτυρᾶ, σέ ὅλους, τή μακραίωνη πολιτιστική μας κληρονομιά, τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, Νέου Πυλίου Κῶ.

Μία διαδρομή μελετῶν καί ἔργου στερέωσης καί ἀναστήλωσης τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ, μέ σημεῖο ἀναφορᾶς τίς ἀρχές διεθνοῦς ἀποδοχῆς τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας τοῦ 1964, στό πλαίσιο τῶν ἐπεμβάσεων ἀναστήλωσης τῶν μνημείων.

Στήν περίπτωσή μας ἡ διαδρομή ὑπῆρξε ἐξόχως ἐνδιαφέρουσα λόγῳ τῶν ἰδιαίτερων συνθηκῶν στίς ὁποῖες ὁ Ἱ. Ναός τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου βρισκόταν καί τῶν προβληματισμῶν πού ἐτίθεντο γιά τήν ἀποκατάστασή του, μέ ἀπόψεις πού ἐν μέρει διίσταντο σχετικά μέ τίς ἐπεμβάσεις καί τήν ὀρθή ὑπόσταση τοῦ μνημείου στήν τελική μορφή του, καθώς καί αὐτῆς τῆς διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος χώρου του.

Ὁ Ἱερός Ναός τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου βρίσκεται στήν θέση «Χάντακας» στόν οἰκισμό τοῦ Νέου Πυλίου Κῶ, γιά τόν ὁποῖο ἡ ἀρχαιολόγος κ. Σοφία Ντιντιούμη ἀναφέρει: *[...] Τό Νέο Πυλί ἄρχισε νά*

διαμορφώνεται ὡς οἰκισμός μέ ἀραιή κατοίκηση, δυτικά τοῦ ἐρειπωμένου σήμερα μεσαιωνικοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Παλαιοῦ Πυλίου. [...] Στόν ἀραιοκατοικημένο οἰκισμό τοῦ Νέου Πυλίου, γιά τόν ὁποῖο οἱ ἱστορικές μαρτυρίες εἶναι ἐλλιπεῖς, πιθανόν ἡ ὑποτυπώδης ὀργανωτική δομή του θά ἦταν ἐπικεντρωμένη γύρω ἀπό Ἐκκλησίες […][1]

Μερικές ἀπό τίς προαναφερθεῖσες Ἐκκλησίες μνημονεύονται καί ἀναλύονται ἀπό τόν ἀρχαιολόγο κ. Ἰωάννη Βολονάκη[2] *[...] Πρόκειται γιά τούς ναΐσκους τοῦ Ἁγίου Μάμμα, τοῦ Τίμιου Σταυροῦ κτισμένου πάνω σέ ἀρχαῖο ταφικό συγκρότημα Ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς τό «Χαρμύλειον», τόν Ἅγιο Ἀντώνιο σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τόν Ἅγιο Μάμμα, νότιο-ἀνατολικά τοῦ οἰκισμοῦ, τόν Ταξιάρχη Μιχαήλ πού οἱ κάτοικοι ἀπό παλιά ὀνομάζουν Ἅγιο Γεώργιο καί τήν Παναγία τήν Παρμενιώτισσα… […].*

Γιά τόν ἐρειπωμένο οἰκισμό τοῦ Παλαιοῦ Πυλίου πού βρίσκεται σέ ὑψόμετρο περίπου 300 μ., ἡ Σοφία Ντιντιούμη καί ὁ ἱστορικός Νίκος Κοντογιάννης γράφουν: *[...] Τό Παλαιό Πυλί ἱδρύθηκε ἀπό τόν Ὅσιο Χριστόδουλο μετά ἀπό δωρεά τοῦ αὐτοκράτορα Ἀλέξιου Α΄ Κομνηνοῦ (1085) καί κατοικήθηκε ἀπό τήν μεσοβυζαντινή περίοδο μέχρι τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα. […]*[3]

[...] Ἀπό ἱστορικές πηγές πού ἀφοροῦν στήν Κῶ, ἀναφορές περιηγητῶν, προσκυνητῶν καί χαρτογράφων σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς Ἱπποτικῆς περιόδου μέχρι καί τόν 16ο αἰ., περιγράφουν τήν Κῶ σάν ἕνα πολύ εὔφορο νησί μέ τέσσερα ὀχυρά κάστρα ἀπό τά ὁποία τό ἕνα ὀνομαζόταν Παλαιό Πυλί (Pelli vetus) καί τό δεύτερο Νέο Πυλί (Pelli novum). Αὐτά τά δύο ἦταν τά καλύτερα ὀχυρωμένα καί ἐπανδρωμένα ἀπό τούς ἄρχοντες τῆς Ρόδου. Τό Κάστρο τοῦ Παλαιοῦ Πυλίου ἀποτελοῦσε ἕνα ἀπό τά σημαντικότερα ὀχυρά σημεῖα-καταφύγια τοῦ πληθυσμοῦ κατά τήν Ἱπποτική περίοδο. Δέν ἔχουμε ἄλλη μνεία γιά τό Παλαιό Πυλί παρά πολύ ἀργότερα, σέ κείμενα περιηγητῶν.

Ὁ Ross (1852) διηγεῖται πώς πέρασε ἀπό ἕνα τόπο μέ πολύ ἀραιή

1. Σοφίας Ντιντιούμη, *Ἀρχαιολογικός χῶρος Παλαιοῦ Πυλίου Κῶ.* ΤΑ ΚΩΑΚΑ, ΤΟΜΟΣ Ι, σσ. 98 ΑΘΗΝΑ 2008.

2. Ἰωάννης Βολονάκης, *Χριστιανικά Μνημεῖα τῆς νήσου Κῶ.* ΤΑ ΚΩΑΚΑ, ΤΟΜΟΣ Γ, σσ. 96, 100 ΑΘΗΝΑ 1989.

3. Σοφίας Ντιντιούμη, *Ἀρχαιολογικός χῶρος Παλαιοῦ Πυλίου Κῶ.* ΤΑ ΚΩΑΚΑ, ΤΟΜΟΣ Ι, σσ. 90 ΑΘΗΝΑ 2008.

κατοίκηση, τό «Pylin oder Peripatos», καί συνέχισε στά μεσαιωνικά ἐρείπια τοῦ Παλαιοῦ Πυλίου, ὅπου τό μικρό κάστρο τοῦ βρισκόταν στήν κορυφή ἑνός ἀπομονωμένου βράχου καί τό ἐγκαταλειμμένο χωριό ἦταν κτισμένο στή νότια κλιτή τοῦ βράχου [...][4] Ὁ οἰκισμός ἦταν ὀργανωμένος σέ συστάδες σπιτιῶν γύρω ἀπό τίς Ἐκκλησίες. Δρόμοι λιθόστρωτοι ἤ χωμάτινοι φιδωτοί τόν διέτρεχαν καί μικρά ἀνοικτά πλατώματα ἀποτελοῦσαν τούς χώρους συγκέντρωσης [...] Σύμφωνα μέ τήν τοπική παράδοση τό Παλαιό Πυλί ἐγκαταλείφθηκε τή δεκαετία τοῦ 1830 ἤ κατ' ἄλλους τό 1813, ἐξαιτίας ἐπιδημίας πού ἀνάγκασε ὅσους ἀπό τούς κατοίκους ἐπιβίωσαν, νά μετοικήσουν στήν τοποθεσία τοῦ Νέου Πυλίου καί τοῦ Ἀσφενδιοῦ, τοποθεσίες πλησιέστερες στήν πεδιάδα… […].

ΓΕΝΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ Ι. ΝΑΟΥ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΟΥ

Νοτιοανατολικά τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ νέου Πυλίου, ὄχι μακριά ἀπό τό μεσαιωνικό κάστρο τοῦ «Περιπάτου», δίπλα σέ ἕνα μικρό χείμαρρο στήν θέση «Χάντακας», βρισκόντουσαν τά ἐρείπια καί οἱ λιθοσωροί δομικοῦ ὑλικοῦ τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στίς ἀνατολικές παρυφές ἑνός διευρυμένου χώρου, ὅπου τά τελευταῖα χρόνια κτίστηκαν τό Πολιτιστικό Κέντρο, ὁ Παιδικός σταθμός, ἕνα Σχολεῖο τῆς Δημοτικῆς Κοινότητας Δικαίου, καθώς ἐπίσης διαμορφώθηκε ἕνα γήπεδο ἀθλοπαιδιῶν καί ἕνας ἀρκετά εὐρύς χῶρος στάθμευσης ὀχημάτων.

Ἱστορικές πληροφορίες γιά τόν Ναό καί τήν ὀργάνωση κτισμάτων γύρω ἀπό αὐτόν δέν ὑπάρχουν ἤ δέν εἶναι γνωστές. Τά τυπομορφολογικά χαρακτηριστικά του ὡστόσο θά μποροῦσαν νά τόν ἐντάξουν χρονικά στήν Ἱπποτική περίοδο, πιθανόν τόν 15ο αἰώνα, λόγῳ τῆς ὀξυκόρυφης καμάρας τῆς ὀροφῆς του, γοτθικῆς παράδοσης, ὅπως αὐτῆς τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό Παλαιό Πυλί καί ἄλλων, ἀρκετά διαδεδομένων ὡς τύπος ὀροφῶν Ναῶν στά Δωδεκάνησα.

Ὁ Ναός εἶναι ἕνα μονόχωρο δρομικό κτίσμα διαστάσεων 5,50 x 3,70 μ., κτισμένο μέ ὀρθογώνιους ἐπιμήκης λίθους διαστάσεων 85 ἕως 50 ἑκ. καί μέ λίθους ἀκατέργαστους μικρότερων διαστάσεων στήν

4. Νίκος Δ. Κοντογιάννης, *Μεσαιωνικά κάστρα καί ὀχυρώσεις τῆς Κῶ,* σσ. 25, 26, Δῆμος Ἡρακλειδῶν – Δῆμος Δικαίου.

Τό Ἱερό Ἐξωκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στή θέση Χάντακας στό Πυλί πρίν ἀπό τήν ἀποκατάστασή του. (φωτ. Ἀθ. Μουστάκης)

καθ' ὕψος ἀνάπτυξή του, μέ τήν παρεμβολή στούς ἁρμούς μικρῶν λίθων καί θραυσμάτων ὀπτόπλινθων (βίσσαλα), μέ πάχος τοιχοποιϊῶν πού κυμαίνεται μεταξύ τῶν 55 καί 75 ἑκ.

Ἡ ὀροφή του συνίστατο σέ μία οξυκόρυφη καμάρα, ὕψους 2,90 μ. ἀπό τό δάπεδο, μέ γένεση στήν τοιχοποιΐα ἀπό τό ὕψος τῶν 1,90 μ. Ἡ ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ βήματος εἶναι ἡμικυκλική, ἐξέχει ἀνατολικά μέ πάχος τοίχου 65 ἑκ. καί καλυπτόταν μέ τεταρτοσφαίριο. Τό κτίσμα ἦταν στεγασμένο μέ μία πετρόκτιστη δίρριχτη στέγη, ἐπικαλυμμένη μέ ὑδραυλικό κονίαμα καί τό δάπεδό του ἦταν ἀπό πατημένο χῶμα.

Τά μοναδικά ἀνοίγματα τοῦ Ναοῦ εἶναι ἡ εἴσοδος πλάτους 1.00 μ. καί ὕψους 1,45 μ. πού ἀνοίγεται στό μέσο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς του, μέ λίθινο ὁλόσωμο ὑπέρθυρο καί ἴσως ἕνα μικρό παράθυρο πού ἀνοιγόταν στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Πάνω ἀπό τό ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου διαμορφώνεται μία κυκλική ἀψιδωτή κόγχη μέ πλευρικά σπονδυλωτούς λίθινους παραστάδες, ἐντός τῆς ὁποίας πιθανόν ὑπῆρχε ἐνσωματωμένο κάποιο ἐπίθημα.

Στήν ἐσωτερική πλευρά τοῦ βόρειου τοίχου, στό σημεῖο πού συναντᾶται μέ τόν ἡμικυκλικό τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἀνοίγεται στό πάχος του μία κόγχη, ἡ «Πρόθεση», μέ μαρμάρινο γεῖσο πού χρησιμοποιήθηκε σέ δεύτερη χρήση, ὡς ἐπίστεψη τῆς κόγχης.

Στή δεκαετία τοῦ '80 ἐντός τοῦ Ναοῦ ἐντοπίσθηκαν μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀπό ἀρχαιότερα μνημεῖα, τά ὁποῖα σύμφωνα μέ τόν ἀρχαιολόγο Ἰωάννη Βολονάκη εἶναι τά ἑξῆς:

1) Ἰωνικό κιονόκρανο μέ συμφυές ἐπίθημα (διαστάσεις ἄβακα: 0.82 x 0.57 μ. Πάχους 0.23 μ.)

2) Τμῆμα μαρμάρινου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους μέ κυμάτιο (0.83 x 0.35 x 0.20 μ.).

3) Τμῆμα πλάκας Ἁγίας Τράπεζας ἀπό λεπτόκοκκο, λευκό μάρμαρο, μέ χεῖλος καί κυμάτιο στά πλάγια, παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς (0.15 x 0.11 καί πάχους 0.045 μ.).

4) Βάση κίονα μέ κυμάτιο (0.47 x 0.30 καί πάχους 0.20/0.16 μ.).

Ὅσα ἀπό τά προαναφερθέντα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀνευρέθηκαν κατά τήν διάρκεια τῶν καθαρισμῶν τό ἔτος 2017 ἐν ὄψει τῆς ἀποκατάστασης τοῦ ἐρειπωμένου μνημείου μέσα σέ αὐτό, περισυλλέχθηκαν καί μεταφέρθηκαν πρός φύλαξη σέ ἀποθηκευτικό χῶρο τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Πυλίου Κῶ.

Σωζόμενο σπάραγμα τοιχογραφίας στό Ἱερό Ἐξωκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στή θέση Χάντακας στό Πυλί. (φωτ. Ἀθ. Μουστάκης)

Ἐσωτερικά, στό μέσον σχεδόν τῆς παρειᾶς τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Ναοῦ, διατηρεῖται τοιχογραφία μέ δυσδιάκριτη σήμερα ἀπεικόνιση τοῦ θέματος, γιά τήν ὁποία ὁ Βολονάκης ἀναφέρει: *[...] Στό μέσον περίπου τῆς νοτίας ἐσωτερικῆς πλευράς τοῦ Ναοῦ διατηρεῖται μία ἡμιεξίτηλος τοιχογραφία (διαστ. 1.36 x 1.15 μ.), στήν ὁποίαν ἀπεικονίζεται ὁ πάτρωνας τοῦ Ναοῦ, Ἅγιος Ἀντώνιος. Στό ἐρειπωμένο ναΰδριο εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Ἀντώνιος ὁλόσωμος, ὄρθιος, μετωπικός. Φορεῖ ποδήρη, χειριδωτό, καστανόχρωμο χιτῶνα καί ὁμοιόχρωμον ἐπενδύτη. Μέ τό δεξί χέρι κρατεῖ ξύλινη ράβδο, ἡ ὁποία ἀπολήγει ἄνω σέ αἰγυπτιακό σταυρό (Τ). Μέ τό ἀριστερό χέρι κρατεῖ ἀνεπτυγμένον, ἐνεπίγραφον εἰλητάριο (διαστ. 0.42 x 0.10 μ.), στό ὁποῖον ὑπῆρχε μεγαλογράμματη ἐπιγραφή (ὕψος γραμμ. 0.01 μ.), καί περιελάμβανε τουλάχιστον δώδεκα στίχους. Ἀτυχῶς ἡ ἐπιγραφή ἔχει σχεδόν τελείως καταστραφεῖ... […]*

Ἄνω καί ἀριστερά, ὡς πρός τόν θεατή, τῆς παραστάσεως τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, διατηροῦνται τά λείψανα ἄλλης τοιχογραφίας ἀδιάγνωστης.[5]

ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ

Ἡ εἰκόνα τῆς περιθωριοποίησης πού χαρακτήριζε τόν Ἱ. Ναό τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό γενικότερο πλαίσιο ἔνταξής του στό χῶρο, ὅπου ἔστω καί ἄν ὅτι ἀπέμεινε ἀπό αὐτόν ἀντιστεκόταν πεισματικά ὡς ἱστορικό τεκμήριο στά σύγχρονα κτίσματα πού δεσπόζουν στό εὐρύτερο περιβάλλον, τονιζόταν δραματικά ὅταν διαπιστωνόταν ἡ ἀπομόνωση καί ἡ πλήρης ἐγκατάλειψη στήν ὁποία εἶχε περιέλθει, καθώς καί ὁ βαθμός τῶν ἀλλοιώσεων πού εἶχαν προσβάλλει τόν οἰκοδομικό ἱστό του.

Ὁ ἐρειπωμένος Ναός ἦταν βυθισμένος κατά τό ἥμισυ σχεδόν μέσα στό χῶμα, μέ μία ἄναρχη βλάστηση νά τόν περιζώνει ἐξωτερικά καί νά τόν ἔχει κατακλύσει ἐσωτερικά, μέ ὑπερμεγέθεις κορμούς δένδρων νά ἀναδύονται ἀπό τό σῶμα του.

Στή βόρεια καί στή νότια τοιχοποιία, μεγάλο μέρος τῶν ὁποίων εἶχε καταρρεύσει, οἱ κορμοί τῶν δένδρων πού φύτρωναν μέσα σέ αὐτές, διαρρήγνυαν μέ τήν ἀσκούμενη πίεση τήν συνοχή τῶν λιθοδομῶν. Ἡ ἤδη σχεδόν ὁλοκληρωτική κατάρρευση καί ἡ ἐρείπωση του, ἦταν ἔκδηλη ὡς συνέπεια τῆς μακρόχρονης ἐγκατάλειψής του.

Κάτοικοι τῆς περιοχῆς καταθέτουν τήν μαρτυρία τους, σύμφωνα μέ τήν ὁποία ὁ Ναός σχεδόν δέν φαινόταν πλέον λόγῳ τῆς συσσώρευσης χώματος πού χρησιμοποιήθηκε γιά τήν διαμόρφωση τῆς καθόδου - ράμπας πρός τόν χῶρο κατασκευῆς τῶν νέων κτισμάτων καί μέ τήν ἐν συνεχείᾳ βλάστηση πού ἀναπτύχθηκε γύρω ἀπό αὐτόν, μέ τήν στάθμη τοῦ δαπέδου του νά βρίσκεται χαμηλωμένη κατά 60 ἑκ. ἕως 1,50 μ., σέ σχέση μέ τήν στάθμη τοῦ ἐπικλινοῦς ἀπό νότο πρός βορρᾶ περιβάλλοντος χώρου.

Μέχρι τόν Μάρτιο τοῦ 2015 ἀπό τή στέγη πού εἶχε καταρρεύσει σωζόταν μόνο ἕνα μικρό τμῆμα της, μέ κατάλοιπα τῆς ἐπικάλυψής της μέ ὑδραυλικό κονίαμα στήν νότιο-δυτική γωνία της. Σωζόταν ἐπίσης καί ἕνα μικρό ὑποστυλωμένο τμῆμα τῆς ὀξυκόρυφης καμά-

5. Ἰωάννης Βολονάκης, *Χριστιανικά Μνημεῖα τῆς νήσου Κῶ.* ΤΑ ΚΩΑΚΑ, ΤΟΜΟΣ Γ, σσ. 99, ΑΘΗΝΑ 1989.

ρας τῆς ὀροφῆς, ἡ ὁποία ἀκουμπώντας στούς σαθρούς τοίχους γένεσής της καί εἰδικότερα πάνω ἀπό τό γεῖσο τῆς κόγχης–«Πρόθεσης» τοῦ βόρειου τοίχου, φαινόταν σάν νά αἰωρεῖτο, ἐνῶ δυτικά ἡ τοιχοποιΐα ὅπου διαφαινόντουσαν ἴχνη τῆς καμάρας, παρουσίαζε μία ἔντονη διαμπερή ρωγμή μέχρι τό ἔδαφος καί ἀπόκλιση ἀπό τήν κατακόρυφο.

Στή βόρειο-δυτική πλευρά τοῦ Ναοῦ ὑπῆρχαν ἐναπομείναντες δόμοι, πιθανόν τῆς βάσης τοῦ κωδωνοστασίου πού εἶχε καταρρεύσει, κτισμένου σέ μία δεύτερη φάση, διακρίνοντας τόν συνεχή ἁρμό στήν ἐπαφή του μέ τήν τοιχοποιΐα καί τήν μή ἐμπλοκή τῶν δόμων μεταξύ τοῦ ἰδίου καί αὐτῶν τῆς δυτικῆς ὄψης.

Στήν ἴδια πλευρά ἡ διαμπερής ρωγμή πού προαναφέρθηκε ξεκινοῦσε ἀπό τήν στέγη πρός τά κάτω μέχρι τό ἔδαφος διασχίζοντας τούς ἁρμούς, μέ κυμαινόμενο εὖρος 25 ἕως 35 ἑκ. περίπου, ἡ ὁποία προκάλεσε τήν διάρρηξη τοῦ μετώπου τῆς ὄψης μέ ἀποτέλεσμα τήν πλήρη ἀποκόλληση τῆς βόρειο-δυτικῆς γωνίας τοῦ κτίσματος, παρουσιάζοντας ἀπόκλιση ἀπό τήν κατακόρυφο, 30 ἑκ. βόρεια καί 40 ἑκ. δυτικά, μέ τήν ἐπακόλουθη διάσπαση τῆς συνέχειας τοῦ δομικοῦ συστήματος.

Φθορές καί ἀποκολλήσεις τῶν λιθοσωμάτων, παρουσιαζόντουσαν στό σύνολο τῶν τοιχοποιϊῶν ὀφειλόμενες στήν ἀλλοίωση τῶν συνδετικῶν κονιαμάτων τά ὁποῖα ἐμφανιζόντουσαν ἀποσαθρωμένα, στό στάδιο τῆς κονιορτοποίησης, μέ ἀποτέλεσμα τήν χαλάρωση τῶν ἁρμῶν καί τήν μή συνοχή τῆς λιθοδομῆς.

Οἱ καταρρεύσεις δομικοῦ ὑλικοῦ καί ἡ ἀποσάθρωση τῶν πρωτογενῶν κονιαμάτων σύνδεσης καί ἐπιφάνειας πού παρατηρήθηκαν, ὀφειλόντουσαν σέ διαφόρους λόγους μεταξύ τῶν ὁποίων εἶναι: οἱ σεισμικές καταπονήσεις πού κατά καιρούς ἔπληξαν βίαια τό νησί τῆς Κῶ *(ἰσχυρότατοι ἱστορικοί σεισμοί, τό 1812, τό 1843, τό 1863, τό 1869)*[6], *καθώς καί τό 1926 καί 1933,* οἱ ἔντονες βροχοπτώσεις εἰδικά ὅταν συνοδεύονται ἀπό ἰσχυρούς ἀνέμους, οἱ ἐμφανεῖς καί ἀφανεῖς φθορές ὀφειλόμενες στήν ὑγρασία διαφόρων μορφῶν, ἡ φυσιολογική γήρανση τῶν ὑλικῶν, οἱ δυσμενεῖς ἐναλλαγές ὑγρασίας καί θερμοκρασίας καί οἱ βιολογικές φθορές.

6. Γεωδίφης, Πηγές: 1. Ἱστορία τῆς Νήσου Κῶ - Χατζηβασιλείου, 2. Κώια-Ἰάκωβος Ζαρράφτης, 3. Βικιπαίδεια, 4. Οἱ σεισμοί μέσα ἀπό τόν ναό τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς http://www.geodifhs.com/kappaomegaiotaalpha/paraskeviquakes1.

Τό γεγονός ὅτι ὁ Ναός βρισκόταν σχεδόν θαμμένος στή γῆ καί πνιγμένος ἀπό τήν ἔντονη βλάστηση, ἡ ἀποσάθρωση τῶν πρωτογενῶν κονιαμάτων καί ἡ ἀποδιοργάνωση τῶν λιθοδομῶν ἦταν ἡ ἐπακόλουθη συνέπεια κατά κύριο λόγο τοῦ φαινομένου τῆς ὑγρασίας πού ἐπικρατοῦσε ὄχι μόνο στόν ἐξωτερικό περιβάλλοντα χῶρο, ἀλλά καί στό ἐσωτερικό του ὑπό μορφή ἀνερχόμενης ὑγρασίας ἀπό τούς παχύς τοίχους καί ὑγρασίας ἐδάφους, πού εὐνοοῦσαν συνθῆκες χαμηλῶν θερμοκρασιῶν καί μόνιμης ψυχρότητας τῶν ἐπιφανειῶν.

Ἡ ἀπορρόφηση τῆς ὑγρασίας ἀπό τούς τοίχους προκάλεσε τήν διείσδυση καί τόν ἐμποτισμό τῆς μάζας τους, εὐνοώντας συνθῆκες γιά τήν ἀνάπτυξη βλάστησης καί εἰσχώρησης ριζῶν στό δομικό σύστημα.

Ἔτσι στόν ὑγρασιασμένο χῶρο τοῦ μνημείου εὐνοήθηκε ἡ ἀνάπτυξη φυτικῶν καί βιολογικῶν ὀργανισμῶν ὅπως τά βακτηρίδια, καθώς καί ἡ ἐκδήλωση φυσικο-χημικῶν φαινομένων πού ἀλλοίωσαν τήν χημική σύσταση τῶν πετρωμάτων, μέ ἀποτέλεσμα τή διάβρωση τῶν λίθινων στοιχείων καί τῶν κονιαμάτων καί τήν διάσπαση τῶν ἁρμῶν. Βιολογικῶν ὀργανισμῶν ὅπου τά βακτηρίδια μετατρέπουν τά ἀμμωνιακά ἅλατα τῆς ἀτμοσφαιρικῆς σκόνης σέ ὀξείδια τοῦ ἀζώτου καί χημικῶν φθορῶν, ὅπου παρουσία νεροῦ τά ὀξείδια τοῦ ἀζώτου τῆς ἀτμόσφαιρας μετατρέπονται σέ νιτρικά ὀξέα, μέ ἔντονη διαβρωτική δράση.

Ἀνάλογα φαινόμενα παρατηρήθηκαν καί στό στρῶμα ὑδραυλικοῦ κονιάματος πού κάλυπτε τίς ἐπιφάνειες τῆς στέγης. Τό διαβρωμένο καί ἐκφυλισμένο τῶν στεγανωτικῶν ἰδιοτήτων του κονίαμα πού κάλυπτε τήν στέγη, μέ δεδομένη τήν γήρανση καί τήν μή συντήρησή του καί ὡς ἐκ τούτου τήν προφανή ἀδυναμία του νά παρεμποδίσει τήν διείσδυση τῆς ὑγρασίας λόγω ὑδατοπερατότητας, ἐπέτρεπε τόν ἐμποτισμό τῆς μάζας του καί τήν προσβολή τῆς ὑποκείμενης λιθόκτιστης ὀροφῆς του.

Πρίν τήν ἔναρξη τῶν προκαταρκτικῶν ἐργασιῶν καί τῶν καθαρισμῶν στό μνημεῖο, μέ τό ἀπό 20ης Μαρτίου 2015/Ἀρ. Πρωτ. 2500 ἔγγραφο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου πρός τήν Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου, δόθηκαν ὁδηγίες γιά τίς προεργασίες πού θά ἔπρεπε νά γίνουν πρίν τίς ἐπεμβάσεις ἀποκατάστασης καί θά ἀκολουθοῦσε αὐτοψία ἀπό κλιμάκιο τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας, γιά νά ἀποφασισθεῖ ἡ ἑπόμενη φάση τῶν ἐργασιῶν.

Οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ ἐξωτερικά καί ἐσωτερικά τοῦ Ναοῦ ἔγιναν μέ: α) τήν ἀπομάκρυνση τῆς βλάστησης πού εἶχε ἀναπτυχθεῖ καί β) μέ τήν ἐκρίζωση τῶν κορμῶν δένδρων πού εἶχαν φυτρώσει στό σῶμα τῶν τοιχοποιϊῶν, ἐργασίες πού ὅμως εἶχαν δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις γιά τό μνημεῖο. Κατά τήν διάρκεια δηλαδή τῆς βίαιης ἐκρίζωσης τῶν κορμῶν μέ μηχανικά μέσα πού ἔγινε ἀπό τόν ἐργολάβο πού ἀνέλαβε τό ἔργο, ἐν ἀπουσίᾳ τῶν ἐντεταλμένων ἐπιβλεπόντων, κατέρρευσε τό ὑποστυλωμένο τμῆμα τῆς ὀροφῆς τό ὁποῖο συμπαρέσυρε ἀρκετά τμήματα τῶν σαθρῶν τοιχοποιϊῶν ὅπου ἐδραζόταν, δημιουργώντας ἐπιπρόσθετα κενά δόμων καί ἔντονη ἀπόκλιση, μέ ἀποκολλήσεις λίθων τῆς βόρειας τοιχοποιΐας.

Σημειώνεται ὅτι μέ ἔγγραφο τῆς 8ης Σεπτεμβρίου 2003 μέ τό ὁποῖο κοινοποιεῖτο ἡ ἀπόφαση ἔγκρισης ἀπό τή Δ/ση Ἀναστήλωσης τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ μίας πρώτης μελέτης στερέωσης καί ἀποκατάστασης τοῦ Ναοῦ, πού συντάθηκε ἀπό τόν ἀρχιτέκτονα κ. Πασχάλη Ἀνδρούδη σέ συνεργασία μέ τήν ἀρχαιολόγο κ. Σοφία Ντιντιούμη, προβλεπόταν μεταξύ ἄλλων καί ἡ καθαίρεση τοῦ ὑποστυλωμένου τμήματος τῆς ὀροφῆς πού προαναφέρθηκε, γιά νά καταστεῖ ἐφικτή ἡ ἀνακατασκευή τῆς στέγης. Ὅμως καθαίρεση μετά προσοχῆς, γιά νά ἀποφευχθοῦν πιθανές καταρρεύσεις τῶν ἐρειπωμένων τοιχοποιϊῶν τοῦ κτίσματος.

Καταρρεύσεις ἐπίσης σημειώθηκαν στό ἤδη ἀποκολλημένο κεντρικό τμῆμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Ναοῦ, τό ὁποῖο διαλύθηκε ὁλοσχερῶς.

Μετά τήν αὐτοψία πού διενεργήθηκε ἀπό κλιμάκιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, παρουσία τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Πυλίου Κῶ, διαπιστώθηκε ὅτι λόγῳ τῆς βιαίας καθαίρεσης τῶν κορμῶν τῶν δένδρων καί τῶν συνεπειῶν πού προαναφέρθηκαν, ὀξύνθηκαν περαιτέρω τά στατικά προβλήματα τοῦ Ναοῦ.

Μέ τό ἀπό 21ης Μαΐου 2015/ Ἀρ. Πρωτ. 6151 ἔγγραφο τῆς πρός τήν Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου, ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου ἐπεσήμανε ὅτι μέ τά νέα δεδομένα ἡ ὑφισταμένη ἐγκεκριμένη μελέτη στερέωσης καί ἀποκατάστασης τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό νέο Πυλί Κῶ, τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Ἀνδρούδη δέν δύναται νά ἐφαρμοσθεῖ καί ὡς ἐκ τούτου ἡ Ἱερά Μητρόπολη

θά πρέπει νά προβεῖ στήν ἐκπόνηση καί νά καταθέσει στήν Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία νέα ἐπικαιροποιημένη μελέτη.

Τόν Μάϊο τοῦ 2015 αὐτό πού φαινόταν ἐξωτερικά ἀπό τόν Ἅγιο Ἀντώνιο ἦταν:

α) ἡ κατά τό ἥμισυ καταχωμένη νότια τοιχοποιΐα.

β) τό ἐπίσης καταχωμένο τμῆμα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος.

γ) ἡ βόρειο-δυτική γωνία τοῦ κτίσματος πού διασώθηκε, ἀλλά μέ ἔντονη ἀπόκλιση ἀπό τήν κατακόρυφο, στό στάδιο τῆς ἑτοιμορροπίας, ὅπως ἀντίστοιχα καί τό ἑτοιμόρροπο τμῆμα τῆς βόρειας τοιχοποιΐας.

Στό ἐσωτερικό τοῦ Ναοῦ, μετά τούς καθαρισμούς ἀπό τήν βλάστηση πού εἶχε ἀναπτυχθεῖ, ἀποκαλύφθηκε τό δάπεδο ἀπό πατημένο χῶμα καί περισυλλέχθησαν ὅσα ἀπό τά μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἀνευρέθησαν καί βρίσκονταν στό ἔδαφος, γιά νά μεταφερθοῦν πρός φύλαξη σέ ἀποθηκευτικό χῶρο τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, στό Πυλί.

Στήν χρόνια ἐκτεθειμένη στίς ἐξωτερικές κλιματολογικές συνθῆκες τοιχογραφία πού ἀναπαριστᾶ τόν Ἅγιο Ἀντώνιο, ὅπου σήμερα δέν διακρίνεται σχεδόν τίποτα, παρατηρήθηκαν ρηγματώσεις, ἐπικαθήσεις ἁλάτων καί ἀλλοίωση μέ ἀπώλεια τῶν χρωματισμῶν, λόγῳ τῶν ὄμβριων ὑδάτων, τῶν αἰωρούμενων σωματιδίων ἀεροζόλ, διαφορετικῆς φυσικό χημικῆς σύστασης πού ἐμπεριέχεται στήν ἀτμόσφαιρα καί τῆς ἀνερχόμενης ἀπό τούς τοίχους καί ἀπό τό ἔδαφος ὑγρασίας.

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στό πλαίσιο σύνταξης τῆς ἐπικαιροποιημένης μελέτης στερέωσης καί ἀποκατάστασης τοῦ μνημείου, κατέστη ἀναγκαία ἐκτός ἀπό τήν ἐκπόνηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μελέτης, ἡ σύνταξη τῆς γεωτεχνικῆς καί τῆς στατικῆς μελέτης γιά τόν προσδιορισμό καί τήν φύση τῶν στερεωτικῶν καί τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐπεμβάσεων, μέ τήν διενέργεια ἐρευνητικῶν ἐργασιῶν πού ἀφοροῦσαν ἀφενός τίς θεμελιώσεις καί ἀφετέρου τίς ἐναπομείνασες λιθοδομές καί τά κονιάματα τοῦ κτίσματος.

Ἐπί τοῦ θέματος ἀκολουθήθηκε ἡ προβλεπόμενη διαδικασία μέ αἴτημα πρός τήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, γιά τήν ἔγκριση τῆς δειγματοληψίας ἐδαφικοῦ καί δομικοῦ ὑλικοῦ ἀπό τό μνη-

μεῖο, μέ ὑπόδειξη τῶν σημείων, τοῦ ἀριθμοῦ καί τοῦ μεγέθους τῶν δειγμάτων πού θά περισυλλεγόντουσαν, καθώς καί μέ τήν ὑπόδειξη τοῦ τεχνικοῦ γραφείου πού θά ἐκτελοῦσε τίς δειγματοληψίες καί θά διεξήγαγε τίς ἐργαστηριακές ἀναλύσεις.

Μετά τή διεκπεραίωση τῶν σχετικῶν ἐγγράφων, ἀπό 31ης Αὐγούστου 2015 ἕως καί 30ης Νοεμβρίου 2015, μεταξύ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, τῆς Διεύθυνσης Ἀναστήλωσης Βυζαντινῶν καί Μεταβυζαντινῶν Μνημείων τοῦ ΥΠΠΟ, τοῦ ἐπιβλέποντος τοῦ ἔργου καί τοῦ τεχνικοῦ γραφείου τῶν ἐργαστηριακῶν ἀναλύσεων τῆς Δρ. Ἄννας Ἀρβανιτάκη καί Συνεργάτες, κοινοποιήθηκε ἀπό τή Διεύθυνση Ἀναστήλωσης Βυζαντινῶν καί Μεταβυζαντινῶν Μνημείων, μέ ἔγγραφο τῆς 10ης Φεβρουαρίου 2016/ Ἀρ. Πρωτ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΜΤΕ/ΔΑΒΜΜ/36877/ 3274/554, στούς παραπάνω ἀποδέκτες ἡ ἀπόφαση χορήγησης ἄδειας δειγματοληψίας καί ἀνάλυσης δομικοῦ ὑλικοῦ ἀπό τόν Ἱ. Ναό τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου.

Οἱ ἐρευνητικές ἐργασίες συνίσταντο στή δειγματοληψία ὑλικοῦ μέ τοπικές ἀνασκαφικές τομές σέ ἄμεση ἐπαφή μέ τό κτίσμα, πού θά προσδιόριζαν τήν στάθμη τῆς θεμελίωσής του, ἀπό ὅπου λήφθηκε ἐδαφικό ὑλικό γιά τόν καθορισμό τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἐδάφους καί τῆς διερεύνησης τοῦ βαθμοῦ συντήρησης τῶν θεμελιώσεων, μέ τήν προοπτική λήψης μέτρων γιά τήν ἐνίσχυση καί τήν στερέωσή τους.

Ἀπό τίς λιθοδομές καί ἀπό τό τμῆμα τῆς στέγης πού διασώθηκε λήφθηκε συνδετικό ὑλικό καί ὑδραυλικό κονίαμα ἐπικάλυψης τῆς στέγης (μίγμα ἀσβέστη καί ποζολάνη), γιά τόν προσδιορισμό τῆς ὀρυκτολογικῆς καί τῆς χημικῆς τους σύστασης, τήν κοκκομετρική τους διαβάθμιση, τήν συνεκτικότητα, τό συμπαγές τῆς δομῆς τους καί τά μηχανικά τους χαρακτηριστικά. Κατέστη ἔτσι δυνατόν νά προταθοῦν καί νά χρησιμοποιηθοῦν ὑλικά συμβατά μέ τήν ἀρχική κατασκευή.

ΠΡΟΤΑΣΗ ΜΕΛΕΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Οἱ συντεταγμένες στίς ὁποῖες ἐντάχθηκαν οἱ προτάσεις στερέωσης καί ἡ ἀναστήλωση τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου Νέου Πυλίου Κῶ, ἦταν αὐτές τῆς προστασίας καί τῆς διαφύλαξής του ὡς φορέα ἱστορικῆς, μνημειακῆς καί θρησκευτικῆς μαρτυρίας, ὄχι ὅμως ὡς παρουσία ρομαντικῆς ἀναπόλησης τοῦ παρελθόντος, μέ τήν δια-

τήρηση μόνο καί τήν ἐξασφάλιση τῆς ἀκεραιότητας τῶν ἐρειπωμένων καταλοίπων του, ἀλλά μέ τήν λειτουργική ἐπανάχρησή του ὡς ἐνεργοῦ χώρου λατρείας.

Βασικό σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς ἀναστήλωσης τοῦ Ναοῦ ὑπῆρξε τό πλαίσιο ἀρχῶν διεθνοῦς ἀποδοχῆς τοῦ Χάρτη τῆς Βενετίας τοῦ 1964, πού προβλέπει τήν ἀνάδειξη τοῦ αὐθεντικοῦ χαρακτήρα τῶν μνημείων καί τῆς διατήρησης τῶν μορφολογικῶν καί τῶν ἱστορικῶν τους ἀξιῶν, μέ τήν καθαρή διατήρηση στοιχείων μέ χαρακτῆρα αὐθεντικότητας. Ἐπίσης λήφθηκαν ὑπόψη οἱ ἀπόψεις πού διατυπώθηκαν καί συμπεριελήφθησαν στά Πρακτικά Διεθνῶν Συνεδρίων καί ἰδιαίτερα αὐτοῦ τῆς Κρακοβίας-Πολωνίας τό ἔτος 2000, σχετικά μέ τήν μνήμη, τόν χρόνο, τήν συντήρηση, τήν ἀναστήλωση, τήν αὐθεντικότητα, τήν ταυτότητα καί τίς μορφές πού ἔχουν χαθεῖ, ἐνθαρρύνοντας τήν ἐπαναφορά τους σέ ὅμοιες μορφές, μέ σκοπό νά ἀνασυσταθεῖ ἡ πλήρης εἰκόνα καί ἔννοια τῶν μνημείων. Σέ ὁρισμένους δέ τύπους ἐξ αὐτῶν ἡ πλήρης διατήρηση τοῦ χαρακτήρα καί τῆς παράδοσης ὡς ἀξίες, μποροῦν νά θεωρηθοῦν ποιό σημαντικές ἀπό τήν διατήρηση τῶν φυσικῶν χαρακτηριστικῶν τους, ἀξίες ἑρμηνευμένες ὡς ἀναπόσπαστες ἑνότητες μορφολογικῆς ἔκφρασης τῶν ἴδιων τῶν μνημείων.

Θεωρώντας τίς σύγχρονες τάσεις πού κινοῦνται ἀνάμεσα στήν καθαρή διατήρηση καί ἀντίστροφα στήν κριτική καί δημιουργική ἀνασύσταση τῆς ἐκφραστικῆς ἀξίας τῶν μνημείων, στήν συγκεκριμένη περίπτωση οἱ κατευθύνσεις στίς ὁποῖες κινήθηκαν οἱ προτάσεις ἀποκατάστασης τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου ἦταν αὐτές πού ἀπέρρεαν ἀπό τίς ἀνάγκες συντήρησης καί προστασίας τῆς οἰκοδομικῆς δομῆς του, τῆς ἀνασύστασης τῶν χαμένων μορφῶν τοῦ καί παράλληλα τῆς παρέμβασης καθ' ὑπέρβαση τῶν ἐννοιῶν πού πρεσβεύουν τόν ἀποκλεισμό στοιχείων μέ ἀμφισβητούμενο χαρακτήρα αὐθεντικότητας, στοιχείων πού ὅμως προϋπῆρχαν καί ἀποτελοῦσαν μέρος τῆς ταυτότητας του μνημείου.

Ἡ μελέτη στόχευσε ἔτσι:

α) Στή στερέωση τῶν τοιχοποιϊῶν τοῦ Ναοῦ.

β) Στήν ἀναστήλωση μέ τήν ἐπαναφορά στίς μορφές τῆς ἀρχικῆς του κατασκευῆς, μέ σεβασμό τῶν τυπομορφολογικῶν του χαρακτηριστικῶν.

γ) Στήν ἀνάδειξή του μέ παρεμβάσεις διαμόρφωσης τοῦ ἄμεσα περιβάλλοντος χώρου του.

ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΗΣ ΥΠΑΡΧΟΥΣΑΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΕΤΟΣ 2015, ΠΑΘΟΛΟΓΙΑ

Στήν διαδικασία ἐκπόνησης τῆς ἐπικαιροποιημένης μελέτης, μετά ἀπό τίς ἐπί τόπου αὐτοψίες καί τίς ἐπιμετρήσεις στά ἐναπομείναντα λείψανα τοῦ Ναοῦ, ἀναπαράχθηκαν τά σχέδια τῶν κατόψεων, τῶν ὄψεων καί τῶν τομῶν γιά τίς περιόδους Μάρτιο καί Αὔγουστο τοῦ ἔτους 2015 καί καταγράφηκε ἡ παθολογία του μέ τήν σχετική φωτογραφική τεκμηρίωση.

Οἱ ἐπιμετρήσεις ἀφοροῦσαν στίς γενικές διαστάσεις τοῦ Ναοῦ καί ξεχωριστά στούς ἐπί μέρους δόμους τῶν τοιχοποιϊῶν σέ κάθε ὄψη, οἱ ὁποῖοι ἀποδόθηκαν γραφικά, μέ τήν κατά τό δυνατόν ταύτιση σέ αὐτούς φωτογραφιῶν ἀνεπτυγμένων στίς κατάλληλες κλίμακες.

Τήν 9η Μαΐου 2016 προσκομίσθηκε στόν Ἱ. Ναό τοῦ Ἁγίου Νικολάου Πυλίου Κῶ, ἡ ἐπικαιροποιημένη μελέτη στερέωσης ἀποκατάστασης τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, προκειμένου νά διαβιβαστεῖ στήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου πρός ἔγκριση.

Ἡ μελέτη ἀποτελεῖτο ἀπό τά τεύχη καί τά σχέδια τῶν παρακάτω ἐπί μέρους μελετῶν: ἀρχιτεκτονική μελέτη ἀναστήλωσης, ὅπου προτεινόταν καί ἡ ἀνακατασκευή τοῦ κωδωνοστασίου, πρόταση διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος χώρου, μέ περιορισμένων διαστάσεων αὔλειους χώρους, προστατευμένους περιμετρικά μέ ἀναλλημματικά τοιχία καί προστατευτικά κιγκλιδώματα λόγῳ τῶν ὑψομετρικῶν διαφορῶν μεταξύ τοῦ Ναοῦ καί τοῦ περιβάλλοντος χώρου, στατική μελέτη, γεωτεχνική μελέτη, ἠλεκτρομηχανολογική μελέτη, μελέτη ὕδρευσης καί ἀποχέτευσης τῶν ὄμβριων ὑδάτων καί μελέτη ἀντικεραυνικῆς προστασίας.

Τήν 29η Σεπτεμβρίου 2016 μέ τό Ἀρ. Πρωτ. 9275 ἔγγραφο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, κοινοποιήθηκε ἡ ἀπόφαση ἔγκρισης τῆς ἐπικαιροποιημένης μελέτης ἀποκατάστασης τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου σύμφωνα μέ τά ὑποβληθέντα σχέδια, ὑπό ὁρισμένους ὅρους, μεταξύ τῶν ὁποίων ἦταν:

- Ἡ μή κατασκευή τοῦ κωδωνοστασίου.
- Ἡ μή κατασκευή περιμετρικῶν ἀναλλληματικών τοιχίων καί προστατευτικῶν κιγκλιδωμάτων.
- Ὁ περιβάλλον χῶρος νά παραμείνει ὡς ἔχει χωρίς ἰδιαίτερες διαμορφώσεις, πλήν ἑνός γενικοῦ καθαρισμοῦ.
- Περιμετρικά τῶν τοιχοποιϊῶν τοῦ Ναοῦ νά κατασκευαστεῖ ἀποστραγγιστικό σύστημα γιά τήν ἀποφυγή εἰσροῆς ὑγρασίας ἐντός αὐτοῦ, λόγω τῶν ὄμβριων ὑδάτων.

ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Στήν ὡς ἄνω ἐγκεκριμένη μελέτη τό πλαίσιο τῶν δομικῶν ἀποκαταστάσεων προέβλεπε:

1) Στερεωτικές ἐπεμβάσεις ἐπί τῶν ἀρχαίων τοιχοποιϊῶν μέ καθαρισμούς τῶν ἁρμῶν μεταξύ τῶν λίθων, συμπληρώσεις τῶν κενῶν τῶν τοιχοποιϊῶν μέ τούς λίθους πού εἶχαν καταρρεύσει καί βρισκόντουσαν σέ λιθοσωρούς δίπλα στό Ναό, συμπληρώσεις μέ νέους λίθους ἰδίας ὀρυκτολογικῆς σύστασης καί ἁρμολογήματα μέ ἐνέματα.

2) Οἱ τοιχοποιΐες πού δέν θά μποροῦσαν νά ἀποκατασταθοῦν στό σύνολό τους, λόγῳ τῶν σοβαρῶν βλαβῶν πού εἶχαν ὑποστεῖ, θά ἀποσυναρμολογοῦντο καί θά ἀνακατασκευαζόντουσαν μέ τούς ἴδιους λίθους, πού μετά τήν ἀρίθμησή τους θά ἐπανατοποθετοῦντο στίς ἀρχικές τους θέσεις.

3) Μέ τήν ὁλοκλήρωση τῶν στερεωτικῶν ἐπεμβάσεων ἐπί τῶν ἀρχαίων τοιχοποιϊῶν θά κατασκευαζόντουσαν οἱ νέες τοιχοποιΐες τῶν ἀνωδομῶν, ἡ ἀνακατασκευή τῆς στέγης καί τοῦ κωδωνοστασίου.

4) Προβλέφθηκε ἀκόμα ἡ ἀποκατάσταση καί ἡ ἐπανένταξη στόν Ναό τῆς μαρμάρινης Ἁγίας Τράπεζας.

Πρίν τήν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν ἐπισκέφθηκε τό ἔργο κλιμάκιο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων γιά νά ἐξειδικευτοῦν καί νά ὁριστικοποιηθοῦν οἱ διαφορετικοῦ τύπου παρεμβάσεις, ἰδιαίτερα δέ αὐτές πού θά ἀφοροῦσαν στήν ἀνάταξη τῶν ἀποκολλημένων τοιχοποιϊῶν οἱ ὁποῖες ὑποστυλώθηκαν στό ἐξωτερικό καί στό ἐσωτερικό τοῦ Ναοῦ, ἀριθμήθηκαν οἱ ἀποκολλημένοι λίθοι γιά τούς ὁποίους προδιαγραφόταν ἡ καθαίρεση-ἐπανατοποθέτηση καί διενεργήθηκαν οἱ ἐργασίες σταδιακῆς ἀποχωμάτωσης τοῦ κτίσματος, πού προσέλαβαν χαρακτήρα ἀρχαιολογικῆς ἀνασκαφῆς στήν ἀνατολική, στήν

νότια καί στήν δυτική πλευρά τοῦ Ναοῦ μέχρι τήν στάθμη τῆς θεμελίωσής του.

Κατά τήν ἀνασκαφή ἀποκαλύφθηκαν ἕνα κτίσμα σέ ἐπαφή μέ τήν νότια πλευρά τοῦ Ναοῦ καί δυτικά τάφοι. Ἀκολούθησαν στή συνέχεια οἱ ἐργασίες στερέωσης τῶν ἐρειπίων.

Τό ὀγκῶδες τμῆμα τῆς βόρειο-δυτικῆς γωνίας τοῦ κτίσματος, γιά τό ὁποῖο οἱ ἐγκεκριμένες μελέτες[7] προέβλεπαν τήν καθαίρεση μετά τήν ἀρίθμηση τῶν λίθων καί τήν ἀνακατασκευή του, δέν καθαιρέθηκε, ἀλλά μέ τήν σύμφωνη γνώμη καί τή συμβολή τῶν ἐπιβλεπόντων μηχανικῶν τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων πού ἦταν παρόντες, ἀνατάχθηκε μέ μηχανικά μέσα μέχρι ἑνός ἐπιτρεπτοῦ ὁρίου, πρός ἀποφυγή ἐνδεχόμενων καταρρεύσεων, περιορίζοντας τήν ἀπόκλισή του ἀπό τά 40 στά 9 ἑκ. Ἀνατάχθηκε ἀκόμα χωρίς νά καθαιρεθεῖ τό τμῆμα τοιχοποιίας στήν βόρεια πλευρά τοῦ Ναοῦ, τό ὁποῖο παρουσίαζε ἔντονη ἀπόκλιση καί ἀποκολλήσεις λίθων, οἱ ὁποῖες προκλήθηκαν ἀφενός ἀπό τήν πίεση πού ἀσκοῦσε στήν τοιχοποιία ὁ κορμός τοῦ δένδρου πού εἶχε φυτρώσει στό σῶμα της καί ἀφετέρου ἀπό τήν βίαιη ἐκρίζωσή του.

Μέ ἰδιαίτερη ἐπίσης προσοχή ἔγινε ἡ καθαίρεση τμημάτων λιθοδομῆς ἀμφίπλευρα τῆς ρίζας ἑνός δένδρου πού παρέμεινε ἐνσωματωμένη στήν βόρεια τοιχοποιία, ἡ ὁποία ἐκριζώθηκε σταδιακά καί ἀποσπάσθηκε ἐπίσης ἕνα συμπαγές τμῆμα λιθοσωμάτων πού εἶχε πλήρως ἀποκολληθεῖ γιά τούς λόγους πού προαναφέρθηκαν καί ἐπανεντάχθηκε στήν ἀρχική τοῦ θέση.

Στίς ἀρχαῖες τοιχοποιΐες καθαρίστηκαν οἱ ἁρμοί ἀπό τά σαθρά κονιάματα, χειρωνακτικά μέ χρήση καλεμιῶν καί συρματόβουρτσας καί κατόπιν μέ ἐκτόξευση ἀέρα καί νεροῦ ὑπό πίεση.

Μέ τίς στερεωτικές ἐπεμβάσεις συμπληρώθηκαν τά κενά τῶν τοιχοποιϊῶν μέ λίθους. Ἀκολούθησε ἡ τοποθέτηση στούς ἁρμούς πλαστικῶν σωληνίσκων γιά τήν εἰσπίεση ἐνεμάτων καί ἔγιναν τά ἁρμολογήματα σέ βάθος μέ εἰδικά κονιάματα, ἡ σύσταση τῶν ὁποίων (μεῖγμα λευκοῦ τσιμέντου, ποζολάνης, ἀσβέστη σέ σκόνη μαρμαρόσκονη καί ἄμμο), καθορίστηκε ἀπό τό ἀποτέλεσμα τῆς ἐργαστηριακῆς ἀνάλυσης ἐπί τῶν δειγμάτων λίθων καί κονιαμάτων πού εἶχαν ληφθεῖ ἀπό τά ἐρείπια τοῦ Ναοῦ.

7. Μελέτη τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Πασχάλη Ἀνδρούδη τοῦ ἔτους 2003 καί ἡ ἐπικαιροποιημένη μελέτη τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Γιώργου Σιδερῆ τοῦ ἔτους 2016.

Στούς ἤδη τοποθετημένους σωληνίσκους στούς ἁρμούς τῶν τοιχοποιϊῶν καί μετά τήν σφράγιση τῶν τελευταίων μέ ἀρμολογήματα, εἰσπιέσθηκαν εἰδικά ἐνέματα ὁμογενοποίησης τῆς μάζας τῶν λιθοδομῶν, αὔξησης τά μηχανικῶν τους χαρακτηριστικῶν καί παράλληλα τῆς δημιουργίας φράγματος κατά τῆς ἀνερχόμενης ἀπό τούς τοίχους ὑγρασίας. Ἡ σύσταση τῶν ἐνεμάτων καθορίστηκε ἐπίσης μετά τούς ἐργαστηριακούς ἐλέγχους καί συνίστατο σέ σκόνη ποζολάνης ἀναμεμιγμένης μέ νερό, ἡ δέ εἰσπίεση ἔγινε χειρωνακτικά μέ εἰδική ἀντλία.

Προϊούσας τῆς ὁλοκλήρωσης τῶν στερεωτικῶν ἐργασιῶν τό ἔργο ἐπισκέφθηκε ἐκ νέου κλιμάκιο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων, παρουσία τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη Κώου καί Νισύρου κ.κ. Ναθαναήλ, ἐν ὄψει τῆς περαιτέρω ἐξέλιξης τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐπεμβάσεων.

Σύμφωνα μέ τίς προδιαγραφές τῆς στατικῆς μελέτης, στό πάχος τῶν ἀρχαίων τοιχοποιϊῶν διανοίχθηκαν ὀπές γιά τήν τοποθέτηση βλήτρων ἀνοξείδωτου χάλυβα γιά τή στερέωση τῆς πρώτης σειρᾶς τῶν νέων λίθων τῆς ἀνωδομῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα στήν ἐξωτερική πλευρά τῶν τοιχοποιϊῶν τοποθετήθηκαν λωρίδες πλάτους 10 ἑκ. ἀπό φύλα μολύβδου, γιά τόν διαχωρισμό τῆς ἀρχαίας ἀπό τή νέα τοιχοποιΐα.

Οἱ νέες τοιχοποιΐες καί ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ ἀνεγέρθηκαν μέ τήν χρήση τῶν αὐθεντικῶν λίθων τοῦ Ναοῦ πού βρισκόντουσαν συσσωρευμένοι σέ λιθοσωρούς δίπλα σέ αὐτόν, καθώς καί μέ τήν συμπλήρωση νέων λίθων ἰδίας ὀρυκτολογικῆς σύστασης μέ τούς ὑφιστάμενους. Χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης καί μικρότεροι λίθοι ὅπως καί βίσσαλα γιά τήν συμπλήρωση τῶν ἁρμῶν καί τό ἁρμολόγημα ἔγινε μέ τό ἰδίας σύστασης κονίαμα πού χρησιμοποιήθηκε γιά τά ἁρμολογήματα τῶν ἀρχαίων τοιχοποιϊῶν.

Τό κωδωνοστάσιο καί ἡ βάση του δέν ἀνακατασκευάσθηκαν, ἔστω καί ἄν ἡ βάση προϋπῆρχε καί τό προταθέν κωδωνοστάσιο ἦταν ἀνάλογης μορφῆς μέ ἀντίστοιχα κωδωνοστάσια σέ ἐξωκλήσια, ὅπως αὐτό τοῦ Ἱ. Ναοῦ τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ Σωτῆρος στό Δίκαιο, διότι κρίθηκε ὅτι δέν ὑπῆρχαν ἐπαρκή στοιχεῖα τεκμηρίωσης τῆς ἀρχικῆς μορφῆς του.

Ἡ ἀνακατασκευή τῆς καμάρας τῆς ὀροφῆς, ὑλοποιήθηκε μετά τήν κατάλληλη κατασκευή τοῦ ξυλοτύπου, δηλαδή τῆς τοποθέτησης ξύλινων πήχεων σέ κάθετα πλαίσια μοριοσανίδων στερεωμένα στίς ἀντικριστές τοιχοποιίες, (βορρᾶ – νότου), μέ τό ὀξυκόρυφο

περίγραμμά τους διαμορφωμένο στίς πραγματικές διαστάσεις τοῦ τόξου τῆς καμάρας καί ἀκολούθησε ἡ λάξευση τῶν θολιτῶν ἕνα πρός ἕνα καί ἡ μεταξύ τους στερέωση σέ σειρές, στήν κυρτή ἐπιφάνεια τοῦ ξυλοτύπου.

Ἐσωτερικά στήν ὀροφή τοῦ Ναοῦ, μέ τήν χρήση καλεμιοῦ καί συρματόβουρτσας ἀφαιρέθηκαν τά ὑπολείμματα τῶν ἐξεχόντων κονιαμάτων σύνδεσης τῶν θολιτῶν καί ἀκολούθησε τό μεταξύ τους ἁρμολόγημα καί ἡ ἐξομάλυνση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ θόλου.

Ἐπίσης τό χωμάτινο δάπεδο ἰσοσταθμίστηκε μέ τήν χρήση πηλοχώματος (μεῖγμα ἀργίλου καί χώματος) κυμαινόμενου πάχους περίπου 5-10 ἑκ., στό ὁποῖο ἐν συνεχείᾳ ἐπιστρώθηκαν τοπικές ἀσβεστολιθικές πλάκες καί στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ ἐπανεντάχθηκε ἡ Ἁγία Τράπεζα, ἀφοῦ προηγήθηκε ἡ συγκόλληση τῶν μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς.

Γιά ὅ,τι ἀφορᾶ τήν κόγχη τῆς «Πρόθεσης», τό αὐθεντικό μαρμάρινο γεῖσο τῆς στέψης της, παρά τήν ἀρχική ἔρευνα πού διενεργήθηκε κατά τήν διάρκεια τῶν καθαρισμῶν, δέν ἀνευρέθηκε οὔτε ἀνάμεσα στίς λιθοσωρούς δίπλα στό Ναό, οὔτε σέ κάποιο ἀποθηκευτικό χῶρο, ὅπως ἄλλα μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη.

Στή διαμόρφωση τῆς κόγχης τό μαρμάρινο γεῖσο ἀντικαταστάθηκε μέ ἕνα συμπαγές μονολιθικό στοιχεῖο, ὅπως ἐπίσης ἀντικαταστάθηκαν καί τά λίθινα στοιχεῖα τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος πού βρίσκεται πάνω ἀπό τό ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου τοῦ Ναοῦ στή δυτική ὄψη.

Ὁλοκληρώνοντας τίς ἐργασίες ἀνασύστασης τῆς δίρριχτης στέγης τοῦ κτίσματος, στό ἐξωράχιο τῆς καμάρας τῆς ὀροφῆς ἐπιστρώθηκε ὑδραυλικό κονίαμα ἰδίας σύστασης μέ αὐτό τοῦ ἀκόμα σωζόμενου τμήματος τῆς προϋπάρχουσας στέγης, διατηρώντας ὡς μαρτυρία ἕνα μικρῆς ἐπιφάνειας δεῖγμα του. Τά κουφώματα (πόρτα, παράθυρο) τύπου «καρφωτά», κατασκευάσθηκαν μέ ξυλεία ἀνθεκτική στήν ὑγρασία καί στίς θερμοκρασιακές μεταβολές.

Στήν τοιχογραφία πού βρίσκεται στήν ἐσωτερική ἐπιφάνεια τοῦ νότιου τοίχου, πρίν τήν ἔναρξη τῶν στερεωτικῶν ἐργασιῶν ἔγιναν προσωρινοῦ χαρακτήρα σωστικές παρεμβάσεις προστασίας (συγκόλλησης μέ γάζες), γιά τή συγκράτηση τῶν ἀποκολλημένων τμημάτων της λόγω τῶν πολυπληθῶν ρωγμῶν. Ὡστόσο θά πρέπει νά γίνουν ἐργασίες καθαρισμοῦ ἀπό τά ἐπιφανειακά ἄλατα, συντήρη-

σης καί στερέωσης τῆς ἰδίας, ἀπό ἐξειδικευμένο συντηρητή τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων.

Μέ τήν ἀποπεράτωση τῶν ἐργασιῶν ἐπί τοῦ μνημείου, τήν 19η Ἰουλίου 2018 ἡ Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου ὑπέβαλλε αἴτημα πρός τήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων, μέ συνημμένη νέα μελέτη διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος χώρου του, οἱ προτάσεις τῆς ὁποίας ἔλαβαν ὑπόψη:

α) τά ἀνασκαφικά δεδομένα πού προέκυψαν στή διαδικασία τῶν ἐκσκαφῶν γιά τήν ἀποκάλυψη τῶν περιμετρικῶν τοιχοποιϊῶν καί τῶν θεμελίων τοῦ Ναοῦ.

β) τή δυνατότητα πρόσβασης τοῦ ἰδίου καί τήν ἀσφάλεια τῶν ἐπισκεπτῶν δεδομένης τῆς χαμηλότερης στάθμης του, σέ σχέση μέ αὐτήν τοῦ περιβάλλοντος χώρου.

Μέ τό ἀπό 11ης Δεκεμβρίου 2018/ Ἀρ. Πρωτ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ ΕΦΑΔΩΔ/ΤΑΕΜ/639989/459893/15838/989 ἔγγραφο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, κοινοποιήθηκε στήν Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου καί σέ ἄλλους ἀποδέκτες, ἡ ἀπόφαση ἔγκρισης τῆς μελέτης διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος χώρου τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, σύμφωνα μέ τά ὑποβληθέντα σχέδια. Στήν ἀπόφαση ἀναφέρονται οἱ ἐγκεκριμένες ἐργασίες, καθώς καί ἡ μή ἔγκριση κατασκευῆς τῶν προστατευτικῶν κιγκλιδωμάτων στά περιμετρικά λιθόκτιστα τοιχία τοῦ ὑπό διαμόρφωση χώρου.

Μετά τήν κοινοποίηση ἔγκρισης τῆς μελέτης ὑποβλήθηκαν τά ἐπικαιροποιημένα σχέδια στήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων, προσαρμοσμένα στούς ὅρους τῆς προαναφερθείσας ἀπόφασης

Στή βόρεια πλευρά τοῦ ὑπό διαμόρφωση χώρου, στήν πρώτη φάση τῶν ἐργασιῶν ἡ ἐκσκαφή – ἀνασκαφή δέν ὑλοποιήθηκε, ἐνῶ ἀνατολικά ἀποκάλυψε τήν ἡμικυκλική τοιχοποιΐα τοῦ Ἱεροῦ μέχρι τήν στάθμη τῆς θεμελίωσης, δυτικά ἔφερε στό φῶς τάφους καί νότια τά ἐρείπια τοῦ κτίσματος σέ ἐπαφή μέ τόν Ναό.

Σύμφωνα μέ τήν ὡς ἄνω ἀπόφαση ἐγκρίθηκαν:

α) Ἡ ἀποχωμάτωση στή βόρεια πλευρά τοῦ Ναοῦ, μέ εὖρος 2,50 μ. καί βάθος περίπου 60 ἑκ.

β) Ἡ μερική ἐπιχωμάτωση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἀνασκαφῆς, γιά τήν κάλυψη – προστασία τῶν τάφων πού ἀποκαλύφθηκαν.

γ) Ἡ ἐπιχωμάτωση τῆς ἀνασκαφῆς ἀνατολικά μέχρι τήν ἡμικυκλική τοιχοποιΐα τοῦ Ἱεροῦ, καθώς καί αὐτῆς στό ἐσωτερικό τοῦ

κτίσματος πού βρίσκεται σέ ἐπαφή μέ τήν νότια τοιχοποιΐα τοῦ Ναοῦ, ἡ ὁποία θά καλύπτει τήν θεμελίωσή του, ἀφήνοντας ὁρατή τήν ἐσωτερική παρειά τῶν ἐρειπίων μέχρι ὕψους 40 ἑκ. περίπου.

δ) Ἡ κατασκευή, τοιχίων ἀπό ἀργολιθοδομή ἐπιμελημένης κατασκευῆς καί ὁρατῆς ὄψης, περιμετρικά τῶν ὁρίων τῆς ἀνατολικῆς, τῆς βόρειας καί τῆς δυτικῆς πλευράς τοῦ Ναοῦ, ἔχοντας πάχος 50 ἑκ. καί ὕψος πού θά κυμαίνεται ἀπό 60 ἑκ. ἕως 1.20 μ.

ε) Ἡ διάνοιξη ὀρυγμάτων μικροῦ πλάτους καί βάθους στούς αὔλειους χώρους μέ τήν τοποθέτηση πλαστικῶν σωλήνων PVC Φ100, γιά τήν ἀποστράγγιση καί ἀπομάκρυνση τῶν ὄμβριων ὑδάτων.

ζ) Ἡ ἐπίστρωση μείγματος ἀδρανοῦς μέ τελική ἐπιφάνεια ἀπό χαλίκι στούς χώρους πού θά διαμορφωθοῦν γύρω ἀπό τόν Ναό, ὅπως καί νότια στό ἐσωτερικό τῶν ἐρειπίων τοῦ κτίσματος πού ἀποκαλύφθηκε.

Στήν ἐφαρμογή τῶν παραπάνω ἐγκεκριμένων ἐργασιῶν, ὑλοποιήθηκε: ἡ ἀποχωμάτωση στήν βόρεια πλευρά τοῦ Ναοῦ, ὅπου δέν ἀποκαλύφθηκαν ἀρχαιολογικά εὑρήματα, ἡ τοποθέτηση τῶν σωλήνων ἀπορροῆς – ἀποχέτευσης τῶν ὄμβριων ὑδάτων καί ἡ τοποθέτηση γεωυφάσματος γιά τήν κάλυψη καί τήν προστασία τῶν τάφων στή δυτική πλευρά τῆς ἀνασκαφῆς, πρίν τήν κατασκευή τῶν περιμετρικῶν τοιχίων καί τήν διάστρωση τῶν ἀδρανῶν ὑλικῶν.

Μέ τήν ἀποπεράτωση τῶν ἐργασιῶν κατασκευάσθηκαν τά περιμετρικά τοιχία καί διαστρώθηκαν τά ἀδρανή ὑλικά (χαλίκι) στούς αὔλειους χώρους, μέ τήν ὁριστική διαμόρφωση καί ἐξωραϊσμό τοῦ περιβάλλοντος χώρου τοῦ Ναοῦ.

Ὁλοκληρώνοντας, σημειώνουμε ὅτι ἤδη ἀπό τόν Μάιο τοῦ ἔτους 2013 εἶχε ὑποβληθεῖ αἴτημα ἀπό τήν Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου πρός τίς Τεχνικές Ὑπηρεσίες τοῦ Δήμου Κῶ, γιά τήν προσκόμιση τῆς πρώτης ἐγκεκριμένης ἀπό τό Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ μελέτης ἀποκατάστασης τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, πού συντάχθηκε τό ἔτος 2003 ἀπό τόν ἀρχιτέκτονα κ. Πασχάλη Ἀνδρούδη, στήν προοπτική ἔναρξης τῆς διαδικασίας ἀναστήλωσης τοῦ μνημείου.

Ἡ ἀναστήλωση τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ μέ φορέα ὑλοποίησης τήν Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου, μέ μέριμνα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἱ. Ν. Ἁγ. Νικολάου Πυλίου Κῶ, ξεκίνησε τόν Μάρτιο τοῦ ἔτους 2017 καί ὁλοκληρώθηκε τόν Μάιο τοῦ ἔτους 2019, ὑπό τήν ἐποπτεία τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.

Οἱ ἐργασίες ὑπό τήν ἐπίβλεψη τοῦ μελετητή τῆς ἐπικαιροποιημένης μελέτης στερέωσης καί ἀποκατάστασης τοῦ Ἱ. Ν τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου καί ὑλοποίησης τοῦ ἔργου, ἀρχιτέκτονα μηχανικοῦ κ. Γιώργου Θ. Σιδερῆ, ἔγιναν ἀπό τόν τεχνίτη: κ. Τάσο Χαλᾶ καί τόν συνεργάτη του κ. Νικήτα Τζανετόπουλο καί οἱ ἐργασίες διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος χώρου ἀπό τόν τεχνίτη κ. Δημήτρη Ντέλιο καί τό ἐργατοτεχνικό προσωπικό του.

Σημαντική ὑπῆρξε ἡ συμβολή τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, μέ τή συχνή παρουσία στό ἔργο τῆς Προϊσταμένης τῆς Ἐφορείας κας Μάνιας Μιχαηλίδου καί τῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐποπτευόντων τοῦ ἔργου, κ. Κατερίνα Κακακιοῦ, ἀρχιτέκτονα μηχανικό, κ. Μαρία Πίκουλα, πολιτικό μηχανικό, κ. Νατάσσα Ψαρολογάκη, ἀρχαιολόγο, κ. Μαρία Χαλκίτη, ἀρχαιολόγο, τήν κ. Μαρία Ἀμιλήτου καί τήν κ. Μαρία Μοκαζή ἀρχαιολόγους, πού διενήργησαν τίς ἀνασκαφές καί τήν κ. Ἑλένη Τσαμπουνιάρη, σχεδιάστρια, πού ἀποτύπωσε σχεδιαστικά τά ἐρείπια τῶν ἀνασκαφῶν.

Καθ' ὅλη τήν διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ἦταν παρόντες στό ἔργο, ὁ πατέρας Κωνσταντῖνος Κουκούλας καί μέλη τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, Πυλίου Κῶ, σέ ἀγαστή συνεργασία.

Γιά τήν ἀναστήλωση τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, πρωτίστως καθοριστική ὑπῆρξε ἡ ἐξ ἀρχῆς ἐμπνευσμένη βούληση καί ἡ ἐν συνεχείᾳ παρακολούθηση τοῦ ἔργου ἐκ μέρους τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτη Κώου καί Νισύρου κ.κ Ναθαναήλ.

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ

1) 8 Σεπτεμβρίου 2003 – Ἐγκρίθηκε ἀπό τήν Δ/ση Ἀναστήλωσης Βυζαντινῶν καί Μεταβυζαντινῶν Μνημείων τοῦ ΥΠ.ΠΟ, ἡ μελέτη στερέωσης καί ἀποκατάστασης τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό νέο Πυλί Κῶ, ἡ ὁποία συντάχθηκε ἀπό τόν ἀρχιτέκτονα κ. Πασχάλη Ἀνδρούδη σέ συνεργασία μέ τήν ἀρχαιολόγο κ. Σοφία Ντιντιούμη.

2) 16 Ἀπριλίου 2014/ Ἀρ. Πρωτ. 13436 – Ὁ Δῆμος Κῶ διά τοῦ ἀντιδημάρχου κ. Θεοδόση Νικηταρᾶ, μέ ἔγγραφό του πρός τήν 4η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ἐνημερώνει ὅτι θά ἐκπονήσει τήν οἰκονομοτεχνική μελέτη καί θά ἀναλάβει τήν ἐπίβλεψη τοῦ

ἔργου Ἀναστήλωσης τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στήν θέση Χάντακας Πυλίου Κῶ.

Γιά τήν μελέτη καί τήν ἐπίβλεψη τοῦ ὡς ἄνω ἔργου θά διατεθεῖ μηχανικός τῶν Τεχνικῶν Ὑπηρεσιῶν τοῦ Δήμου Κῶ, μέ γνώση καί ἐμπειρία στήν παρακολούθηση τέτοιων ἐξειδικευμένων ἔργων.

3) 13 Μαΐου 2014/ Ἀρ. Πρωτ. 16549 – Ἡ 4η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἐνημερώνει τόν Δῆμο Κῶ, ὅτι βάσει τῆς ἀπόφασης τῆς 8ης Σεπτεμβρίου 2003 τῆς Δ/σης Ἀναστήλωσης Βυζαντινῶν καί Μεταβυζαντινῶν Μνημείων τοῦ ΥΠ.ΠΟ, ἡ ἐκτέλεση τῶν πιό πάνω ἐργασιῶν θά γίνει:

α) μέ δαπάνη τοῦ Δήμου Δικαίου στήν Κῶ.

β) μέ τήν ἐπίβλεψη διπλωματούχου μηχανικοῦ πού θά ὁριστεῖ καί θά ἀμείβεται ἀπό τόν Δῆμο Δικαίου, τά στοιχεῖα τοῦ ὁποίου θά πρέπει νά γνωστοποιηθοῦν ἐγγράφως καί ἐγκαίρως στήν Ἐποπτεύουσα Ὑπηρεσία τοῦ ἔργου, πού εἶναι ἡ 4η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων. Ζητήθηκαν ἐπίσης διευκρινήσεις γιά τό ἄν ὁ φορέας ὑλοποίησης τῆς ἐγκεκριμένης μελέτης θά παραμείνει ὁ Δῆμος Κῶ.

4) 3 Ἰουλίου 2014/ Ἀρ. Πρωτ. 24194 – Ὁ Δῆμος Κῶ μέ ἔγγραφό του, διά τοῦ Δημάρχου Κῶ κ. Θεοδόση Νικηταρά, ἐνημερώνει τήν 4η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ὅτι ἀναλαμβάνει τήν ὑλοποίηση τῆς μελέτης ἀποκατάστασης ἀναστήλωσης τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στήν θέση «Χάντακας» Νέου Πυλίου Κῶ καί ὡς ἐπιβλέπων μηχανικός τοῦ ἔργου ὁρίζεται ὁ Ἀρχιτέκτων Μηχανικός κ. Γεώργιος Σιδερής, ὁ ὁποῖος διαθέτει τήν ἀπαραίτητη τεχνογνωσία καί ἐμπειρία.

5) 11 Αὐγούστου 2014/ Ἀρ. Πρωτ. 5420 – Ἡ 4η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἐνημερώνει τόν Δῆμο Κῶ μέ ἔγγραφό της, (ὑπόψιν τοῦ κου Γιώργου Σιδερῆ) ὅτι ἀπέστειλε ἀντίγραφα τῆς ἐγκεκριμένης μελέτης ἀποκατάστασης ἀναστήλωσης τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου Νέου Πυλίου Κῶ, καθώς καί τῆς σχετικῆς ἀπόφασης γιά τήν ὑλοποίηση τῶν ἐργασιῶν στόν Ἱ. Ναό τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου.

6) 17 Σεπτεμβρίου 2014/ Ἀρ. Πρωτ. 18 – Ἀποστολή ἐγγράφου ἀπό τόν Ἱερό Ναό τοῦ Ἁγίου Νικολάου Νέου Πυλίου Κῶ τῆς Ἱερᾶς Μητρόπολης Κώου καί Νισύρου, πρός τίς Τεχνικές Ὑπηρεσίες τοῦ Δήμου Κῶ, σέ ἀπάντηση τοῦ ἀπό 11ης Αὐγούστου 2014/ἀρ.πρωτ.

5420 ἐγγράφου τῆς 4ης Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, μέ τό ὁποῖο ὁ Ἱ. Ν. τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐνημερώνει ὅτι θά ἀναλάβει μέ ἴδιους πόρους τά ἔξοδα ἀναστήλωσης τοῦ Ἱ. Ν. Ἁγίου Ἀντωνίου στό Νέο Πυλί Κῶ καί παρακαλεῖ νά ὁριστεῖ ἐκ μέρους τοῦ Δήμου Κῶ, ὁ ἐπιβλέπων μηχανικός τοῦ ἔργου.

7) 1 Ὀκτωβρίου 2014/ Ἀρ. Πρωτ. 34238 – Μέ ἔγγραφο τῶν Τεχνικῶν Ὑπηρεσιῶν τοῦ Δήμου Κῶ πρός τόν ἀρχιτέκτονα κ. Γιῶργο Σιδερή μέ κοινοποίηση στόν Δήμαρχο Κῶ, στήν Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου καί στήν 4η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ὁ κ. Γιῶργος Σιδερῆς ὁρίζεται ἐκ μέρους τοῦ Δήμου Κῶ, ὑπεύθυνος ἐπίβλεψης τοῦ ἔργου ἀναστήλωσης τοῦ Ἱ. Ν. Ἁγίου Ἀντωνίου στό Νέο Πυλί Κῶ.

8) 17 Ὀκτωβρίου 2014/ Ἀρ. Πρωτ. 36229 – Ἀπό τίς Τεχνικές Ὑπηρεσίες Δήμου Κῶ, πρός τήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, διαβίβαση τεχνικῆς ἔκθεσης διενέργειας αὐτοψίας στόν Ἱερό Ναό τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, ἀπό τόν ὁρισθέντα ἐπιβλέποντα τοῦ ἔργου, Ἀρχιτέκτονα Μηχανικό κ. Γιῶργο Σιδερή.

9) 20 Μαρτίου 2015/ Ἀρ. Πρωτ. 2500 – Ἀποστολή ἐγγράφου ἀπό τήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου πρός τήν Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου, μέ τό ὁποῖο δίνονται ὁδηγίες γιά τίς προεργασίες πού πρέπει νά γίνουν πρίν τήν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν ἀποκατάστασης τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου. Ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων ἐνημερώνει ἐπίσης ὅτι οἱ παραπάνω προεργασίες θά γίνουν ὑπό τήν ἐπίβλεψη ἁρμοδίου ὑπαλλήλου τῆς Ἐφορείας καί θά ἀκολουθήσει αὐτοψία ἀπό κλιμάκιο τῆς ὑπηρεσίας γιά νά ἀποφασισθεῖ ἡ ἑπόμενη φάση τῶν ἐργασιῶν.

10) 21 Μαΐου 2015/ Ἀρ. Πρωτ. 6151 – Ἀποστολή ἐγγράφου ἀπό τήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου πρός τήν Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου, μέ τό ὁποῖο ἡ Ἱερά Μητρόπολη ἐνημερώνεται ὅτι μετά τήν διενεργηθεῖσα αὐτοψία ἀπό κλιμάκιο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων στό μνημεῖο τοῦ Ἱ. Ν. τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, διαπιστώθηκε ὅτι δέν τηρήθηκε καμία ἀπό τίς ὑποδείξεις τῆς Ἐφορείας ὅπως περιγράφτηκαν στό ἀπό 20 Μαρτίου 2015/ Ἀρ. Πρωτ. 2500 ἔγγραφό της.

Ἀναλυτικότερα ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων ἐνημερώνει ὅτι μέ αὐθαίρετες ἐνέργειες τοῦ ἐργολάβου πού ὁρίσθηκε ἀπό τήν Ἐκκλησια-

στική Ἐπιτροπή τοῦ Ἱ. Ν. τοῦ Ἁγίου Νικολάου, κατέρρευσε τό ἐναπομεῖναν τμῆμα τοῦ ὑποστυλωμένου τμήματος τῆς ὀροφῆς καί τμημάτων τῆς λιθοδομῆς, πού ὄξυναν ἐπί πλέον τά στατικά προβλήματα τοῦ Ναοῦ. Ἐπίσης σύμφωνα μέ τά νέα δεδομένα ἡ ὑφισταμένη μελέτη στερέωσης καί ἀποκατάστασης τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό νέο Πυλί Κῶ δέν δύναται νά ἐφαρμοσθεῖ καί ὡς ἐκ τούτου θά πρέπει νά συνταχθεῖ ἀπό τήν Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου καί νά κατατεθεῖ στήν Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία, νέα ἐπικαιροποιημένη μελέτη. Τέλος οἱ ἐργασίες στό μνημεῖο ἀναστέλλονται, μέχρι τήν ἔγκριση τῆς ἀναμενόμενης νέας μελέτης.

11) 17 Ἰουνίου 2015/ Ἀρ. Πρωτ. 6746 – Ἀποστολή νέου ἐγγράφου ἀπό τήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου πρός τήν Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου, μέ τό ὁποῖο ἡ Ἱερά Μητρόπολη ἐνημερώνεται ὅτι γιά τούς λόγους πού ἤδη ἀναφέρθηκαν στό ἀπό 21 Μαΐου 2015/ Ἀρ. Πρωτ. 6151 ἔγγραφο τῆς Ἐφορείας, ἡ ὑφισταμένη μελέτη στερέωσης καί ἀποκατάστασης τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό νέο Πυλί Κῶ δέν δύναται νά ἐφαρμοσθεῖ καί ὡς ἐκ τούτου θά πρέπει νά συνταχθεῖ ἀπό τήν Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου καί νά κατατεθεῖ στήν Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία νέα ἐπικαιροποιημένη μελέτη.

12) Αὔγουστος 2015 – Προφορική ἀνάθεση ἐκπόνησης νέας ἐπικαιροποιημένης μελέτης ἀποκατάστασης τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό νέο Πυλί Κῶ, ἐκ μέρους τῆς Ἱερᾶς Μητρόπολης Κώου καί Νισύρου, στόν ἀρχιτέκτονα μηχανικό κ. Γιῶργο Σιδερή.

13) 31 Αὐγούστου 2015 – Αἴτημα τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Γιώργου Σιδερή πρός τήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, γιά τήν ἔγκριση ἐπί τόπου δειγματοληψιῶν λιθοπλίνθων, κονιαμάτων καί ἐδαφικοῦ ὑλικοῦ, ἀπό τήν περιοχή θεμελίωσης τοῦ Ἱ. Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό Πυλί Κῶ.

14) 17 Σεπτεμβρίου 2015/ Ἀρ. Πρωτ. 10632 – Ἀπάντηση στό ἀπό 31 Αὐγούστου 2015 αἴτημα τοῦ κ. Γιώργου Σιδερή ἀπό τήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, μέ τήν ὁποία τοῦ ζητεῖτε νά ἐνημερώσει ἐγγράφως τήν Ἐφορεία γιά τόν ἀριθμό καί τό μέγεθος τῶν δειγμάτων πού θά περισυλλεγοῦν καί νά ὑποδειχθεῖ τό ἐργαστήριο ὅπου θά διεξαχθοῦν οἱ προτεινόμενες ἀναλύσεις,

15) 24 Σεπτεμβρίου 2015 – Ἔγγραφο τοῦ κ. Γιώργου Σιδερῆ πρός τήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, στό ὁποῖο ἐπισυνάπτεται ἔγγραφο τοῦ Τεχνικοῦ Γραφείου Δρ. Ἄννα Ἀρβανιτάκη καί Συνεργάτες πού θά ἐκτελέσει τίς δειγματοληψίες πού ἀναφέρθηκαν, μέ ἀναλυτική ἀναφορά στό εἶδος, στήν ποσότητα καί στό μέγεθος τῶν δειγμάτων πού θά ἐπιλεγοῦν γιά τίς ἀναλύσεις.

16) 12 Ὀκτωβρίου 2015/ Ἀρ. Πρωτ. 11607 Ἔγγραφο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου πρός τήν Γενική Διεύθυνση Ἀναστήλωσης, Μουσείων καί Τεχνικῶν Ἔργων, Διεύθυνση Ἀναστήλωσης Βυζαντινῶν καί Μεταβυζαντινῶν Μνημείων, Τμῆμα Τεχνικῶν Ἐρευνῶν Ἀναστήλωσης μέ τό ὁποῖο ἐνημερώνει:

α) Σχετικά μέ τό αἴτημα γιά λήψη δειγμάτων δομικῶν ὑλικῶν καί ἐδάφους στόν Ἱ. Ν. τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό νέο Πυλί Κῶ.

β) Σχετικά μέ τήν ἀναγκαιότητα ἐπικαιροποίησης τῆς ὑφισταμένης μελέτης ἀποκατάστασης τοῦ Ἱ. Ν. τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό νέο Πυλί τῆς Κῶ.

γ) Στό ὅτι ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου δέν ἔχει ἀντίρρηση γιά τήν δειγματοληψία τῶν ὑλικῶν.

17) 6 Νοεμβρίου 2015/ Ἀρ. Πρωτ. 13715 - Ἔγγραφο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου πρός τόν ἀρχιτέκτονα κ. Γιῶργο Σιδερῆ καί τό Τεχνικό Γραφεῖο Δρ. Ἄννα Ἀρβανιτάκη καί Συνεργάτες, μέ τό ὁποῖο τούς ἐνημερώνει ὅτι κατόπιν διαβιβαστικοῦ ἐγγράφου τῆς Ἐφορείας ἀπό 12 Ὀκτωβρίου 2015/ Ἀρ. Πρωτ. 11607 καί τηλεφωνικῆς συνεννόησης μέ τό Τμῆμα Τεχνικῶν Ἐρευνῶν Ἀναστήλωσης, προκειμένου νά ἐξετασθεῖ τό αἴτημα γιά τήν ἄδεια δειγματοληψίας, θά πρέπει νά προσδιοριστεῖ ἐγγράφως ὁ ἀριθμός, τό μέγεθος τῶν δειγμάτων, καθώς καί οἱ θέσεις στό μνημεῖο ἀπό ὅπου θά γίνει ἡ δειγματοληψία τῶν προαναφερόμενων ὑλικῶν.

18) 30 Νοεμβρίου 2015 – Ἔγγραφο τοῦ κ. Γιώργου Σιδερῆ πρός τήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου σέ ἀπάντηση τοῦ ἀπό 6ης Νοεμβρίου 2015/Ἀρ. Πρωτ. 13715 ἐγγράφου της, μέ τό ὁποῖο ἐπισυνάπτονται: ἔγγραφο τοῦ Τεχνικοῦ Γραφείου τῆς Δρ. Ἄννας Ἀρβανιτάκη πού θά ἀναλάβει τήν γεωτεχνική καί τήν στατική μελέτη γιά τήν ἀποκατάσταση τοῦ Ἱ. Ν. τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, ἡ κάτοψη τοῦ Ναοῦ μέ τίς θέσεις ὅπου θά γίνει ἡ δειγματοληψία καί ἡ μεθοδολογία πού θά ἀκολουθηθεῖ γιά τίς ἐργαστηριακές ἀναλύσεις.

19) ΑΔΑ: 6Ω114653Π4-ΗΥΞ. 10 Φεβρουαρίου 2016/ Ἀρ. Πρωτ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΜΤΕ/ΔΑΒΜΜ/36877/3274/554. Ἔγγραφο τῆς Διεύθυνσης Ἀναστήλωσης Βυζαντινῶν καί Μεταβυζαντινῶν Μνημείων μέ τό ὁποῖο κοινοποιεῖται στήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, στήν Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου, στόν Δῆμο Κῶ, στόν κ. Γιῶργο Σιδερή καί στό τεχνικό γραφεῖο τῆς Δρ. Ἄννας Ἀρβανιτάκη καί Συνεργάτες, ἡ ἀπόφαση χορήγησης ἄδειας δειγματοληψίας καί ἀνάλυσης δομικοῦ ὑλικοῦ ἀπό τόν Ἱ. Ναό τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό Νέο Πυλί Κῶ.

20) 9 Μαΐου 2016 – Συνοδευτικό ἔγγραφο τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Γιώργου Σιδερῆ πρός τόν Ἱερό Ναό τοῦ Ἁγίου Νικολάου Πυλίου Κῶ, τῆς Ἱερᾶς Μητρόπολης Κώου καί Νισύρου, μέ τό ὁποῖο ἐπισυνάπτεται σέ τέσσερις σειρές ἡ ἐπικαιροποιημένη μελέτη στερέωσης ἀποκατάστασης τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό νέο Πυλί Κῶ, προκειμένου νά διαβιβαστεῖ στήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου πρός ἔγκριση.

Ἡ μελέτη ἀποτελεῖτο ἀπό τά τεύχη καί τά σχέδια τῶν παρακάτω μελετῶν: Ἀρχιτεκτονική μελέτη καί πρόταση διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος χώρου, Στατική μελέτη, Γεωτεχνική μελέτη, Ἠλεκτρομηχανολογική μελέτη, Μελέτη ὕδρευσης καί ἀποχέτευσης τῶν ὄμβριων ὑδάτων καί μελέτη ἀντικεραυνικῆς προστασίας.

21) ΑΔΑ: Ω1ΣΖ4653Π4-ΘΟ0. 29 Σεπτεμβρίου 2016/ Ἀρ. Πρωτ. 9275 – Ἔγγραφο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου μέ τό ὁποῖο κοινοποιεῖται ἡ ἀπόφαση ἔγκρισης τῆς ἐπικαιροποιημένης μελέτης ἀποκατάστασης τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό Νέο Πυλί Κῶ, σύμφωνα μέ τά ὑποβληθέντα σχέδια, ὑπό ὁρισμένους ὅρους μεταξύ τῶν ὁποίων εἶναι: Ἡ μή κατασκευή τοῦ κωδωνοστασίου, ὁ περιβάλλον χῶρος νά παραμείνει ὡς ἔχει χωρίς ἰδιαίτερες διαμορφώσεις πλήν ἑνός γενικοῦ καθαρισμοῦ καί περιμετρικά τοῦ Ναοῦ νά κατασκευαστεῖ ἀποστραγγιστικό σύστημα γιά τήν ἀποφυγή εἰσροῆς ὑγρασίας στόν Ναό.

22) 5 Ὀκτωβρίου 2016/ Ἀρ. Πρωτ. 260 – Ἔγγραφο τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Πυλίου Κῶ, πρός τόν Σεβασμιότατο Μητροπολίτη Κώου καί Νισύρου κ.κ. Ναθαναήλ, μέ τό ὁποῖο τοῦ γνωστοποιεῖτε ὁ ὁρισμός τοῦ ἀρχιτέκτονα Γιώργου Σιδερῆ, ὡς ἐπιβλέποντα μηχανικοῦ τοῦ ἔργου

ἀποκατάστασης τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό Νέο Πυλί Κῶ καί ζητεῖται ἐκ μέρους του ἡ ἔγκριση τῆς ἀπόφασης τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς, ἀπόφαση ἡ ὁποία ἐγκρίθηκε.

23) 6 Ὀκτωβρίου 2016 – Ἔγγραφο τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Πυλίου Κῶ πρός τήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, προκειμένου νά ξεκινήσουν οἱ ἐργασίες ἀποκατάστασης τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό Νέο Πυλί Κῶ. Ἡ Ἐκκλησιαστική Ἐπιτροπή ἀναμένει τήν εἰδοποίηση τῆς Ἐφορείας σχετικά μέ τόν χρόνο ὅπου ἁρμόδιοι ὑπάλληλοι της μποροῦν νά παρευρίσκονται στό μνημεῖο ἔτσι ὥστε σέ συνεργασία μαζί τους, νά συντονισθοῦν καί νά ἐκτελεσθοῦν οἱ ἐργασίες ἀποκατάστασης τοῦ Ναοῦ, πού προβλέπονται στήν ἀπόφαση πού ἀναφέρεται στό ἀπό 29ης Σεπτεμβρίου 2016/ Ἀρ. Πρωτ. 9275 ἔγγραφο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων.

24) 9 Μαρτίου 2017/ Ἀρ. Πρωτ. 673 - Ἔγγραφο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, Γραφεῖο Κῶ, πρός τήν Ἐκκλησιαστική Ἐπιτροπή τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Πυλίου Κῶ. Μέ τό ἔγγραφο ἐνημερώνουν ὅτι κατόπιν ἀλλεπάλληλων συνεννοήσεων μέ τόν ὑπεύθυνο μελετητή τοῦ ἔργου ἀποκατάστασης τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό Νέο Πυλί Κῶ, ἀρχιτέκτονα κ. Γιῶργο Σιδερή, ἡ ὑπηρεσία μπορεῖ νά διαθέσει ἀρχαιολόγο καί ἕνα εἰδικευμένο ἐργάτη ἀπό τό προσωπικό πού διαθέτει στήν Κῶ. Οἱ ἐργασίες μποροῦν νά ἀρχίσουν ἀπό τήν Δευτέρα 20 Μαρτίου 2017, μέ ἐπιφύλαξη γιά τυχόν ἀκατάλληλες καιρικές συνθῆκες.

25) 2 Ἰουνίου 2017/ Ἀρ. Πρωτ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΕΦΑΔΩΔ/ΤΒΜΑΧΜΜΑΕΜ/195496/125745/5164/723 - Ἔγγραφο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου πρός τήν Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου, μέ ἀναφορά στό ἔγγραφο τοῦ Γραφείου ΚΩ, 26ης Μαΐου 2017/ Ἀρ. Πρωτ. ΥΥΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΕΦΑΔΩΔ/195496/125745/ 5164.

Ἐνημέρωση γιά τήν πορεία τοῦ ἔργου καί συνεννοήσεις μέ τόν ἐπιβλέποντα μηχανικό κ. Γιῶργο Σιδερή καί τόν ἐκπρόσωπο τῆς Ἱερᾶς Μητρόπολης πατέρα Κωνσταντῖνο, μετά τίς αὐτοψίες πού διενεργήθηκαν στίς 4 Μαΐου 2017 καθώς καί 18 καί 19 Μαΐου ἀπό κλιμάκιο μηχανικῶν τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων.

Στό ἔγγραφο ἐπισημαίνεται ἡ συμβολή τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων στό ἔργο, μέ τήν διάθεση ἐπιστημονικοῦ καί ἐργατοτεχνικού

Τό Ἱερό Ἐξωκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στή θέση Χάντακας στό Πυλί τήν ἡμέρα τῶν θυρανοιξίων μετά τήν ἀποκατάστασή του. (φωτ. Ἀνδρ. Χατζημιχαήλ)

προσωπικοῦ καί ὅτι ἡ ἀποκατάσταση τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου ἀποτελεῖ ἁρμοδιότητα τῆς Μητρόπολης μέ τήν παρακολούθηση τῆς Ἐφορείας καί ὄχι τό ἀντίστροφο.

26) 19 Ἰουλίου 2018 – Ὑποβολή αἴτησης τῆς Ἱερᾶς Μητρόπολης Κώου καί Νισύρου πρός τήν Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων, μέ συνημμένη μελέτη διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος χώρου τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό Νέο Πυλί Κῶ, ἡ ὁποία συντάχθηκε ἀπό τόν ἐπιβλέποντα τοῦ ἔργου ἀρχιτέκτονα κ. Γιῶργο Σιδερή.

27) ΑΔΑ: Ω8Κ84653Π4-Τ4Χ. 11 Δεκεμβρίου 2018/Ἀρ. Πρωτ. ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΕΦΑΔΩΔ/ΤΑΕΜ/639989/459893/15838/989.

Ἔγγραφο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων μέ τό ὁποῖο κοινοποιεῖται στήν Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου καί ἄλλους ἀποδέκτες, ἡ ἀπόφαση ἔγκρισης τῆς μελέτης διαμόρφωσης τοῦ περιβάλλοντος

Τό ἐσωτερικό τοῦ Ἱεροῦ Ἐξωκκλησίου τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στή θέση Χάντακας στό Πυλί τήν ἡμέρα τῶν θυρανοιξίων μετά τήν ἀποκατάστασή του. (φωτ. Ἀνδρ. Χατζημιχαήλ)

χώρου τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό Νέο Πυλί Κῶ, σύμφωνα μέ τά ὑποβληθέντα σχέδια.

Στήν ἀπόφαση ἀναφέρονται οἱ ἐγκεκριμένες ἐργασίες καθώς καί ἡ μή ἔγκριση κατασκευῆς προστατευτικῶν κιγκλιδωμάτων στά ἐγκεκριμένα περιμετρικά λιθόκτιστα τοιχία.

28) Ἡμερ. 16 Μαΐου 2019 Α. Π.: ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΕΦΑΔΩΔ/ΤΒΜΑΜ/228490/161465/4897/1004 Ἡμ/νία Ἔκδοσης 16 Μαΐου 2019. Ἀπάντηση στό ἔγγραφο: ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΕΦΑΔΩΔ/ΤΒΜΑΜ/228490/161465/4897/1004.

ΘΕΜΑ: «Ἐργασίες ἀποκατάστασης τοῦ Ἱ. Ναοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό Νέο Πυλί Κῶ».

ΣΧΕΤ.: α. Ἡ ἀπό 23.04.2019 αὐτοψία ἀπό τό Ἀρχαιολογικό γραφεῖο Κῶ.

β. Ἡ ὑπ' ἀρ. Πρωτ.: ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΕΦΑΔΩΔ/ΤΑΕΜ/639989/45

Τό Ἱερό Ἐξωκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στή θέση Χάντακας στό Πυλί μετά τήν ἀποκατάστασή του. (φωτ. Ἀθ. Μουστάκης)

9893/15838/989/11.12.2018 (ΑΔΑ: Ω8Κ84653Π4-Τ4Χ) Ἀπόφαση τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου «Ἔγκριση ἤ μή αἰτήματος διαμόρφωσης περιβάλλοντος χώρου τοῦ Ἱ. Ν. Ἁγίου Ἀντωνίου στό Νέο Πυλί τῆς Κῶ».

γ. Ἡ ὑπ' ἀρ. Πρωτ.: 9275/29.09.2016 (ΑΔΑ: Ω1ΣΖ4653Π4-ΘΟ0) Ἀπόφαση τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου «Ἔγκριση μελέτης στερέωσης καί ἀποκατάστασης τοῦ Ι.Ν. Ἁγίου Ἀντωνίου στό Νέο Πυλί τῆς Κῶ»

δ. Ἡ ὑπ' ἀρ. ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/31280/1528/8.09.2003 Ἀπόφαση τῆς Διεύθυνσης Ἀναστήλωσης Βυζαντινῶν καί Μεταβυζαντινῶν Μνημείων σχετικά μέ τήν «Ἔγκριση μελέτης στερέωσης καί ἀποκατάστασης τοῦ Ἱ. Ναοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στό Νέο Πυλί τῆς Κῶ.

ε. Ἡ ὑπ' ἀρ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/51641/3084/5.10.2001 (ΦΕΚ 1387/Β/22.10.2001) Υ.Α. γιά τήν «Κήρυξη Ἀρχαιολογικῶν χώρων στή νῆσο Κῶ».

Ἔγγραφο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων πρός τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου μέ τό ὁποῖο γνωστοποιεῖται ὅτι ἡ ἀποκατάσταση τοῦ ἐξωτερικοῦ βόρειου τοίχου

Ἀπό τήν ἀναλυτική παρουσίαση τῶν ἐργασιῶν ἀποκαταστάσεως στό Πολιτιστικό Κέντρο Πυλίου. Διακρίνονται ἀπό ἀριστερά ὁ κύριος Γεώργιος Σιδερής, ἀρχιτέκτονας τῆς μελέτης καί ἐπιβλέπων τοῦ ἔργου, ὁ Ἱερατικός Προϊστάμενος τῆς Ἐνορίας Ἁγίου Νικολάου Πυλίου Αἰδεσιμ. Οἰκονόμος π. Κωνσταντῖνος Κουκούλας καί ὁ κύριος Γεώργιος Κυρίτσης, Δήμαρχος Κῶ.
(φωτ. Ἀνδρ. Χατζημιχαήλ)

πού περικλείει τόν ναό τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου δέν συνάδει μέ τά θεωρημένα ἀπό τήν Ὑπηρεσία ἀρχιτεκτονικά σχέδια, χωρίς ὡστόσο νά ἐπιβαρύνει ἤ νά ἀλλοιώνει αἰσθητικά τήν ἀποκατάσταση τοῦ μνημείου.

Σέ ὅτι ἀφορᾶ στήν ὁλοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν στόν περιβάλλοντα χῶρο τοῦ ναοῦ, σύμφωνα μέ τά προβλεπόμενα τῶν β΄ καί γ΄ σχετικῶν Ἀποφάσεων τῆς ΕΦΑ Δωδεκανήσου, θά πρέπει νά προχωρήσετε στήν τοποθέτηση ἀπορροῆς σωλήνα ὄμβριων ὑδάτων, ὅπως ἐμφαίνεται στά σχετικά θεωρημένα σχέδια τῆς τροποποιητικῆς μελέτης πού συνοδεύουν τήν β΄ σχετική Ἀπόφαση καί μέ τούς ὅρους πού ἀναγράφονται στήν ἴδια Ἀπόφαση, ἡ ὁποία καί σᾶς ἐπισυνάπτεται.

Συνημμένα: ἡ β΄ σχετική Ἀπόφαση τῆς ΕΦΑ Δωδεκανήσου

29) Ἡμερ. 30 Μαΐου 2019 Ἀπάντηση στό ἔγγραφο: ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΕΦΑΔΩΔ/290811/206975/6301

Ἔγγραφο τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου πρός τό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο, Ἱερά Μητρόπολη Κώου καί Νισύρου μέ τό ὁποῖο γνωστοποιεῖται ὅτι δέν ὑπάρχει ἀντίρρηση γιά τήν τοποθέτηση ἀποστραγγιστικοῦ σωλήνα ἀπορροῆς τῶν ὄμβριων, στό νότιο πρόκτισμα καί σέ ἐπαφή μέ τόν ἐξωτερικό τοῖχο τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΤΣΙΡΕΒΕΛΟΣ
Δρ. Θεολογίας
Καθηγητής Θεολόγος στό «Βενετόκλειο» 1ο Λύκειο Ρόδου

ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ (1940-1945)[1]

Ἑνωμένη ἀντίδραση μεταξύ ὠδίνων καί ὀδυνῶν

Σεβασμιώτατε, Πάτερ καί Δέσποτα,
Σεβασμιώτατε, Ἅγιε Νουβίας,
Θεοφιλέστατε, Ἅγιε Μηδείας,
Ἐντιμότατε κύριε Γενικέ Γραμματέα τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν καί Ἐκπρόσωπε τῆς Κυβερνήσεως,
Ἐντιμοτάτη κυρία βουλευτή, ἐκπρόσωπε τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων,
Ἐντιμότατοι κύριοι βουλευτές,
Ἐντιμότατε κύριε Ἀντιπεριφερειάρχα,
Σεβαστές πολιτικές καί στρατιωτικές ἀρχές τοῦ νησιοῦ μας,
Κυρίες καί κύριοι,

Ἡ ἱστορική συνέχεια ἑνός λαοῦ ὑφαίνεται μέσα ἀπό γεγονότα πού φανερώνουν τήν ἀνδρεία καί οἰκοδομοῦν τήν ἀξιοπρέπειά του στό πέρασμα τῶν αἰώνων. Τέτοια γεγονότα συνδέονται μέ τούς ἀγῶνες γιά ἐλευθερία καί δικαιοσύνη ἰδιαίτερα στίς κρίσιμες στιγμές. Ἡ σημερινή ἐπετειακή σύναξη ἀποτελεῖ φόρο τιμῆς στούς ζῶντες καί κεκοιμημένους προγόνους μας, οἱ ὁποῖοι μέ παρρησία ἀντιστά-

1. Ἐκφωνήθηκε στίς 24 Νοεμβρίου 2019 στόν Ἱερό Καθεδρικό Ναό Εὐαγγελισμοῦ τῆς Θεοτόκου Ρόδου κατά τή Δοξολογία τῆς ἡμέρας ἑορτασμοῦ τῆς Ἐθνικῆς Ἀντιστάσεως.

θηκαν στίς δυνάμεις κατοχῆς κατά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ἡ μνήμη τῶν ἀγώνων τους δέν ἀποτελεῖ μιά τυπική ἀνάμνηση. Πολύ περισσότερο, ἐμπνέει καί λειτουργεῖ ὡς δείκτης πορείας γιά κάθε γενιά.

Μέ τήν ἐμπλοκή τῆς χώρας μας στόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, οἱ Ἕλληνες ἀμυνθήκαμε μέ ἡρωισμό γιά ἑπτά ὁλόκληρους μῆνες ἀπέναντι στό φασιστικό καί ναζιστικό θηρίο. Ὡστόσο, οἱ δυνάμεις ἐξαντλήθηκαν καί ὁ ναζιστικός στρατός κατέλαβε τή χώρα. Οἱ Γερμανοί, οἱ Ἰταλοί καί οἱ Βούλγαροι σύμμαχοί τους, εἶχαν διαμοιράσει μεταξύ τους τίς ἑλληνικές περιοχές. Τά ἀποθέματα σέ τρόφιμα καί ἄλλα εἴδη πού φυλάσσονται στίς κρατικές ἀποθῆκες, κατάσχονται ὡς ὕλη πολέμου. Οἱ ἀδύναμοι Ἕλληνες ὑποχρεώνονται νά βαστάξουν τά οἰκονομικά βάρη τῆς διατροφῆς τῶν κατοχικῶν στρατευμάτων. Τά λίγα προϊόντα καί εἴδη ἀνάγκης, πού παράγονται στή χώρα μας, μεταφέρονται γιά τήν περαιτέρω ἐνίσχυση τῆς Γερμανίας καί τῆς Ἰταλίας ἤ διοχετεύονται στή «μαύρη ἀγορά».

Στά Δωδεκάνησα, ἀνάλογα ἀπάνθρωπα μέτρα ἐξαθλιώνουν τούς πολίτες. Οἱ ἰταλικές ἀρχές καί στή συνέχεια οἱ γερμανικές ὁδηγοῦν τόν λαό σέ λιμοκτονία. Ἡ μαύρη ἀγορά ἀκμάζει καί περιουσίες πωλοῦνται γιά λίγο σιτάρι ἤ ψωμί. Στή Ρόδο, μεγάλος ἀριθμός ἀνδρῶν συλλαμβάνονται, ὡς ἐπικίνδυνοι, καί συγκεντρώνονται στή Μεσαιωνική Τάφρο, ὅπου ζοῦν γιά μῆνες σέ ἄθλιες συνθῆκες. Στήν Ἀθήνα καί τή Θεσσαλονίκη, οἱ νεκροί ἀπό ἀσιτία στούς δρόμους εἶναι καθημερινή εἰκόνα. Ἡ ἐξαθλίωση εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη μέ τήν πολυτελή διαβίωση τῶν κατακτητῶν. Αὐτές ὅμως οἱ συνθῆκες πεισμώνουν τούς Ἕλληνες καί ὁπλίζουν τή γενναιότητά τους.

Οἱ πρῶτες ἀντιστασιακές πράξεις ἔχουν ἕναν δυναμικό συμβολικό χαρακτήρα. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρύσανθος ἀρνεῖται νά παραστεῖ στήν παράδοση τῶν Ἀθηνῶν στούς κατακτητές ἀλλά καί νά ὁρκίσει τήν κατοχική κυβέρνηση. Μέ τήν πράξη του αὐτή, πού δέν εἶναι ἀτομική, θέτει τήν Ἐκκλησία ἐνάντια στόν κατακτητή. Λίγες μέρες μετά, ἀκολουθεῖ τό ἐντυπωσιακό κατόρθωμα δύο νεαρῶν φοιτητῶν, τοῦ Μανώλη Γλέζου καί τοῦ Ἀπόστολου Σάντα. Τή νύχτα τῆς 30ῆς Μαΐου, κατεβάζουν ἀπό τήν Ἀκρόπολη τή γερμανική σημαία μέ τόν ἀγκυλωτό σταυρό. Τό σύνθημα ἔχει δοθεῖ. Οἱ ἡρωικές αὐτές πράξεις ἐμπνέουν τίς Ἑλληνίδες καί τούς Ἕλληνες νά συνεχίσουν τόν ἀγώνα τοῦ «ΟΧΙ» μέσα ἀπό τήν ἀντίσταση.

Ὁμάδες κρούσης ὀργανώνονται αὐθόρμητα ἀπέναντι στή βία τῶν κατακτητῶν καί τήν ἐξαθλίωση.

Ἡ αὐθόρμητη ἀντίδραση ὀργανώνεται καί ἱδρύονται οἱ ἀντιστασιακές ὁμάδες, μέ πρώτη τήν ὀργάνωση «Ἐλευθερία» στή Θεσσαλονίκη. Τόν Αὔγουστο τοῦ 1941 ἱδρύθηκε τό «Ἐθνικό Ἀπελευθερωτικό Μέτωπο», ἐνῶ τόν Σεπτέμβριο ὁ «Ἐθνικός Δημοκρατικός Ἑλληνικός Σύνδεσμος» καί ἔπειτα ἡ «Ἐθνική καί Κοινωνική Ἀπελευθέρωση». Ἀνάμεσα στίς πολλές ἀντιστασιακές ὁμάδες, πού δημιουργοῦνται, εἶναι καί τό «Ἐθνικόν Μέτωπον Πανδωδεκανησιακῆς Ἀπελευθερώσεως» (ΕΜΠΑ). Στίς ὁμάδες αὐτές, πού πολλές φορές διακρίνονται γιά τήν ἰδεολογική τους ταυτότητα, συμμετέχουν πολίτες διαφορετικῶν πολιτικῶν φρονημάτων. Ξέχωρα ἀπό τίς ὅποιες ἀντιλήψεις τους, αὐτό πού τούς ἑνώνει εἶναι ὁ κοινός ἐχθρός καί ὁ ἀγώνας γιά τήν ἐξουδετέρωσή του.

Στίς ἀρχές τοῦ 1942, ἡ ἀντίσταση ἄρχισε νά ἀποκτᾶ μαζική μορφή καί ἐξελίσσεται σέ λαϊκή ἐξέγερση. Λίγο ἀργότερα, ἡ κεντρική ἐπιτροπή τοῦ ΕΑΜ ἀποφάσισε νά ἱδρύσει ἔνοπλα ἀντάρτικα σώματα, στά ὁποῖα δόθηκε ἡ ὀνομασία «Ἑλληνικός Λαϊκός Ἀπελευθερωτικός Στρατός» (ΕΛΑΣ). Ἀρχηγός ἦταν ὁ γεωπόνος Θανάσης Κλάρας, γνωστός ὡς Ἄρης Βελουχιώτης. Πλέον οἱ μάχες δυναμώνουν στήν ὕπαιθρο. Οἱ ἀντάρτες πολεμοῦν τά στρατεύματα κατοχῆς ἀλλά καί τούς ντόπιους συνεργάτες τους.

Στόν ἀγώνα αὐτό συμμετέχουν ἐνεργά πολλοί κληρικοί. Ἀλησμόνητη εἶναι ἡ δράση τῶν Μητροπολιτῶν Κοζάνης Ἰωακείμ καί Ἠλείας Ἀντωνίου καθώς καί τῆς Παγκληρικῆς Ἕνωσης Ἑλλάδας. Ἄλλοι πάλι κληρικοί πολεμοῦν μέ τόν σταυρό καί τό ὅπλο στό χέρι, ὅπως ὁ παπά Δημήτρης Χολέβας καί ὁ ἀρχιμανδρίτης Γερμανός Δημάκης, γνωστός ὡς «πάτερ Ἀνυπόμονος». Αὐτοί ὅλοι θυσίασαν τήν ψυχή τους γιά χάρη τῶν φίλων τους, σύμφωνα μέ τά λόγια τοῦ Χριστοῦ (Ἰω. 15,13).

Τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1942, Βρετανοί δολιοφθορεῖς ἀποβιβάζονται κρυφά στήν Ἑλλάδα. Ἔρχονται σέ ἐπαφή μέ τίς διάφορες ἀντάρτικες ὁμάδες καί κατορθώνουν νά συντονίσουν τίς ἐνέργειές τους. Ἀποτέλεσμα τῆς συνεργασίας αὐτῆς ἦταν ἡ ἀνατίναξη τῆς γέφυρας τοῦ Γοργοποτάμου, στίς 25 Νοεμβρίου 1942, κάτω ἀπό τήν προσωπική καθοδήγηση τοῦ Ἄρη Βελουχιώτη καί τοῦ Ναπολέοντα Ζέρβα. Ἡ ἀνατίναξη τῆς γέφυρας καθυστέρησε γιά ἀρκετές ἑβδο-

μάδες τόν ἐφοδιασμό τῶν Γερμανῶν πού μάχονταν στήν Ἀφρική. Ἀνύψωσε τό ἠθικό τῶν Ἑλλήνων καί καταξίωσε τόν ἔνοπλο ἀγώνα στή συνείδηση τῶν συμμάχων. Ἴσως αὐτή ἡ δολιοφθορά νά ἀποτελεῖ τήν κορυφαία στιγμή τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης, διότι φανερώθηκε ὅτι ἡ ἑνότητα ἐμπνέει καί δυναμώνει, ἐνῶ ὁ διχασμός ἀποδυναμώνει καί λειτουργεῖ καταστροφικά γιά κάθε ἔθνος καί ὁμάδα.

Ἡ ἔνοπλη ἀντίσταση συνεχίζεται σέ διάφορα μέρη τῆς χώρας. Ἡ ἀντίδραση τῶν Γερμανῶν εἶναι ἀπάνθρωπη. Οἱ μαζικές ἐκτελέσεις μαρτυροῦν τή φρικαλεότητα τῶν Γερμανῶν ναζί καί τόν ἡρωισμό τῶν Ἑλλήνων. Στίς πόλεις ὁ ἀγώνας παίρνει ἄλλη μορφή. Ἡ νεολαία πρωτοστατεῖ καί ἀκολουθοῦν πολίτες κάθε κοινωνικῆς τάξης καί κάθε πολιτικῆς ἀπόχρωσης. Ἡ πνευματική ἡγεσία τοῦ τόπου, ἀκαδημαϊκοί, δάσκαλοι, καλλιτέχνες, δίνει κι αὐτή τό παρόν στό ἀντιστασιακό προσκλητήριο. Οἱ φοιτητικές διαδηλώσεις καί οἱ ἀπεργίες τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων αἰφνιδιάζουν τήν κατοχική κυβέρνηση.

Σέ ὅλο αὐτόν τόν ἀγώνα συμμετεῖχε μέ γενναιότητα καί ὁ λαός τῆς Δωδεκανήσου. Ἀπό τήν ἔναρξη τοῦ πολέμου ὀργανώθηκαν στά νησιά μας, οἱ πρῶτες ὁμάδες κρούσης. Πολλοί ἐντάχθηκαν στά κατασκοπευτικά κλιμάκια τῶν συμμάχων καί συμμετεῖχαν σέ δολιοφθορές, ὅπως αὐτή τοῦ ἰταλικοῦ ἀεροδρομίου στήν περιοχή Γαδουρᾶ. Ἀγρότες καί κτηνοτρόφοι, ὅπως ἡ Μαρία Μαλανδρῆ, ἀναλαμβάνουν μέ κίνδυνο τῆς ζωῆς τους νά μεταφέρουν στή σπηλιά τῶν κατασκόπων τρόφιμα, ἀλλά καί πληροφορίες γιά τίς κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ.

Ἄλλοι καταφεύγουν στή Μέση Ἀνατολή, ἐντάσσονται στόν Ἱερό Λόχο, καί ἀγωνίζονται γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας. Λαμβάνουν μέρος σέ μάχες καί δίδουν τή ζωή τους γιά τήν ἐλευθερία. Ὁ ἀνθυπολοχαγός τοῦ Ἱεροῦ Λόχου, Στέφανος Καζούλης σέ ἡλικία 32 ἐτῶν θυσιάστηκε γιά τήν πατρίδα. Οἱ συμπατριῶτες μας Γιῶργος Κωσταρίδης καί Μιχάλης Βροῦχος, οἱ ὁποῖοι συνεργάζονταν μέ τό συμμαχικό κλιμάκιο πού βρισκόταν στό «Λημέρι τῆς Μονολίθου», συνελήφθησαν καί ἐκτελέστηκαν γιά κατασκοπεία. Ὁ λοχαγός Διογένης Φανουράκης ἔπεσε ἡρωικά στή Χάλκη.

Ὅμως, ὁ ἐν ὅπλοις ἀγώνας συμπορεύεται μαζί μέ ἕναν ἄλλον ἀγώνα, πού εἶναι ἐξίσου δυναμικός καί συμβάλει στή διάσωση τῆς ἐθνικῆς συνοχῆς καί ἀξιοπρέπειας. Εἶναι ὁ ἀγώνας τῆς ἔμπρακτης φιλανθρωπίας. Ἡ ἀλληλεγγύη καί τό φιλότιμο θεραπεύουν τόν τρόμο, τήν ὀδύνη, τόν λιμό καί τήν ἀπελπισία. Ἀποτελοῦν τό ἀντίδοτο σέ κάθε

προδοσία καί σέ ὅσους εὐημεροῦν ἀπό τή συνεργασία μέ τόν κατακτητή. Λαϊκά συσσίτια λειτουργοῦν μέ πρωτοβουλία διαφόρων ἐπαγγελματικῶν ὀργανώσεων καί συλλόγων ἐργαζομένων.

Στή Ρόδο, οἱ ὑπάλληλοι τοῦ Γραφείου Πρόνοιας καί Τροφίμων δικάζονται καί ἀπολύονται, γιατί οἱ δυνάμεις κατοχῆς ἀνακάλυψαν ὅτι τά δελτία τροφίμων ἦταν σχεδόν διπλάσια τοῦ πληθυσμοῦ. Στήν Πάτμο, ὁ νέος ἅγιος, ὁ Γέροντας Ἀμφιλόχιος Μακρῆς, δημιουργεῖ φιλανθρωπικά δίκτυα γιά τήν ἀνακούφιση τῶν πασχόντων. Ὁ Μητροπολίτης Ρόδου Ἀπόστολος ὀργανώνει τήν ἑλληνική παιδεία μέ τή μορφή τῶν Κατηχητικῶν σχολείων, πού λειτούργησαν ὡς Κρυφά σχολειά. Ἐπίσης, διοργανώνει συσσίτια καί στέκεται συμπαραστάτης τῶν καταδιωκομένων, ἀποτρέποντας πολλές θανατικές ἐκτελέσεις. Τελικά αὐτό πού δεσπόζει ἀπέναντι στή ναζιστική τυραννία εἶναι ἡ δίψα γιά ἐλεύθερη ζωή.

Στίς 12 Ὀκτωβρίου τοῦ 1944 ἡ Ἀθήνα ἀπελευθερώνεται καί σταδιακά ἡ ὑπόλοιπη Ἑλλάδα. Στά Δωδεκάνησα ἡ κατοχή τερματίζεται μέ τήν τελική συνθηκολόγηση τῆς Γερμανίας στίς 8 Μαΐου 1945. Ὁ ἄνεμος τῆς ἐλευθερίας ἀρχίζει νά πνέει.

Σεβασμιώτατε, Πάτερ καί Δέσποτα,

Ἡ σημερινή ἐπέτειος τῆς ἐθνικῆς ἀντίστασης ἀποτελεῖ γιά ὅλους μας, καί εἰδικά γιά τίς νέες γενιές, ἔμπνευση γιά συλλογική δράση. Ἡ αὐτοθυσία τῶν προγόνων μας μᾶς ὁπλίζει μέ τόλμη, ἀλλά καί μᾶς διδάσκει νά ἀποφύγουμε τή διαίρεση καί τή διάσπαση. Ἡ ἀνάμνηση τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης καταδικάζει κάθε ἰδιοτέλεια καί εἰδικά ἐκείνη, πού σέ κρίσιμες στιγμές ὀχυρώνεται σέ ἰδεολογικά στεγανά καί ἐπιφέρει πολλαπλά τραύματα στή συνείδηση τοῦ λαοῦ. Τό παράδειγμα τῶν ἡρώων τῆς ἀντίστασης ἀναδεικνύει τή λαϊκή συνοχή καί σύμπνοια ὡς κατόρθωμα καί ὅραμα διαχρονικό. Προβάλει τήν ἀλληλεγγύη καί τό φιλότιμο ὡς τόν κοινό παρανομαστή γιά τήν ἐθνική πρόοδο. Τελικά, ἡ ἀντιστασιακή δράση μᾶς καλεῖ ὅλους ἑνωμένους καί μᾶς ἐμπνέει νά σταθοῦμε μέ σθένος καί ἀγωνιστικότητα ἀπέναντι στίς δυνάμεις τῆς ἀδικίας, τῆς φτώχειας, τοῦ ὁλοκληρωτισμοῦ καί κάθε τυραννίας πού μποροῦν νά ἀπειλήσουν τό παρόν καί τό μέλλον μας!